Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HANS H. FUSSING

HERREMAND OG FÆSTEBONDE

STUDIER I
DANSK LANDBRUGSHISTORIE
OMKRING 1600

NYT NORDISK FORLAG - ARNOLD BUSCK
KJØBENHAVN MCMXLII

HANS H. FUSSING

HERREMAND OG FÆSTEBONDE

STUDIER I
DANSK LANDBRUGSHISTORIE
OMKRING 1600

NYT NORDISK FORLAG · ARNOLD BUSCK
KJØBENHAVN MCMXLII

Denne Afhandling er af det filosofiske Fakultet antaget til offentlig at forsvares for den filosofiske Doktorgrad.

København, den 10. Februar 1942.

K. Friis Johansen,
h. a. dec.

KROHNS BOGTRYKKERI

VIBEKE FUSSING

in memoriam

FORKORTELSER

Fynske Aktstykker = Aktstykker ... til Oplysning især af Danmarks indre Forhold ... Odense 1841—44.

Da. Mag.	= Danske Magazin.
Gl. da. Do.	= Gamle danske Domme.
Gl. da. Lo.	= Gamle danske Love.
h	= herred.
H. D.	= herredagsdombog.
H. T.	= Historisk Tidsskrift.
J. Sml.	= Jyske Samlinger.
K. Br.	= Kancelliets Brevbøger.
K. R. D.	= Kongens Rettertings Domme.
Kr. Sk.	= Kronens Skøder.
L. A.	= Landsarkiv.
RA.	= Rigsarkivet.
Rf.	= Rigens Forfølgningsbog.
tgb.	= tingbog.
V. L. D.	= Viborg landstings dombog.

INDHOLD

INDLEDNING 1

Materialet. Lovgivning og kongebreve 2. Adelige breve m. m. 2. Regnskaber. Jordebøger 3. Tingbøger 4. Behandlinger 5. Opgaven 11.

I. FÆSTETILTRÆDELSE 13

1. *Udbud* 17
2. *Hvorfra kom fæsterne?* 19
   Fæstere efter slægtninge 20. Enker genfæster 22. Ægteskab som fæstebetingelse 24. Fæstere fra hjemegnen 26. Fæstere fra andre egne 27. Skema for Skaane 29. Skema for Sjælland 30. Skema for Laaland 31. Skema for Fyn 32. Skema for Jylland 34.
3. *Hvem bortfæstede og hvor?* 35
   Herremand 35. Foged 36. Paa hovedgaard 37. Paa tinge 38.
4. *Fæstebrevets navn og betydning* 39
5. *Naar var fæstet tiltraadt?* 41
   Adelige breves betydning 42.
6. *»Uden minde«* 44
7. *Fæstebrevets almindelige indhold. »Av arild«* 46
8. *Livsfæste* 47
9. *Kaution* 49
10. *Syn og genopbygning* 52
11. *Friheder* 55
    Løn og pension 56. Mod opbygning 58. Frihed paa livstid 61. Bandt frihedsbrevene en senere ejer? 62. Exempel paa frihedernes omfang 63.
12. *Isæd og frøgæld* 65
13. *Besætning og redskaber* 68
14. *Stedsmaal* 69
    Nødvendigt for at fæste 71. Uden stedsmaal 72. Stedsmaalsbog 73. Stedsmaalsbrev 73. Kvittering 74. Stedsmaalets størrelse 74. I rater 75. Tidspunkt 75. Former 76. Tilbagebetaling 77.
15. *Ejerskifte, følgebrev og husbondhold* 78
    Kronens stilling til husbondholdet 85.
16. *Fogedpenge* 87
    Paa krongods 87. Paa adelsgods 89. Af stedsmaal og retsbøder 91. Eneste løn? 94.

II. LANDGILDEN 96

1. *Hvad er landgilde?* 99
Landgilde i almindelighed 100. Gæsteri 101.
2. *Landgildens forhold til udsæden* 103
Foldudbyttet 103. En tredjedel av udsæden 105. Halv udsæd 106. Intet fast forhold 108.
3. *Naar ydedes landgilden?* 110
St. Hans og St. Morten 110. Lokale skikke 111.
4. *Hvor ydedes landgilden?* 111
Paa hovedgaard 111. I købstad 112.
5. *Landgildeydelsen ved fæsterskifte* 113
Landgilden følger drift og arv 114.
6. *Forgæves landgildetilbud* 116
7. *Landgildegodkendelse* 119
Herremanden skal godkende 119. Bønder forsøger svig 120.
8. *Jordebogen fastsatte landgilden* 122
Jordebog grundlag 122. Jordebog mangler 123. Jordebogens indretning 124.
9. *Kvittering for landgilde* 124
Landgildebog 124. Kvittering fra foged 125. Fra husbond 126. Kvitteringernes værdi 127.
10. *Landgildekonvertering* 128
Efter husbondens ønske 129. Til penge 129.
11. *Restancers omfang og forældelse* 130
Eksempel paa restancetal 130. Gamle restancer 131. Forordning om aarlig tinglæsning 1639 132. Forordningens efterlevelse 133.
12. *Alle restanter stævnet* 134
13. *Restancer skulde bevises og specificeres* 135
Tingsvidne eller restanceseddel 136.
14. *Landgilde skal leveres rettidigt* 137
15. *Restance til fogeden* 138
Fogeden kunde staa i forskud med landgilden 138.
16. *Krigstidsrestancer* 139
Kronen eftergav landgilde 1645 139. Uensartet paa adelsgods 140.
17. *Restanceforlig* 141
Herremænd ivrige for at beholde fæstere 143.
18. *Pant for restancer* 143
19. *Landgilderegulering* 144
Ujævn landgildefordeling 144. Eksempler paa regulering 145. Baade husbond og fæster kunde ønske regulering 147. Regulering av tilliggende og landgilde 148. Ny landgildeansættelse 149.
20. *Landgildevarians* 150
Landgilden ikke fast for stedse 150. Forskydningerne paa en række hovedgaarde 151.

21. *Landgildenedsættelse* 153
Begrundet nedsættelse paa krongrods 153. Herredsfogeder fritaget for landgilde 154. Nedsættelse paa en række adelsgaarde 155.
22. *Landgildeforhøjelser i almindelighed* 160
Fejl i skøder 161. Tvivlsomme forhøjelser 162.
23. *Landgildeforhøjelse paa krongods* 163
Lensmænd forhøjer 163. Bestræbelse for ensartede ydelser 165.
24. *Landgildeforhøjelse paa adelsgods* 168
Forsøg paa forhøjelse 168. Genoptagelse av glemte persiller 169. Henvisning til sædvane 170. Specielle forhøjelser 171. Kronens og rettertingets stilling til forhøjelser i 16. aarh. 173. Forhøjelse paa en række adelsgodser 177. Tidspunktet for forhøjelserne 189. Forhøjelsernes form 192.

III. HOVERI 193

Indledning 193
1. *Hvem var ugedagstjenere* 201
Skattefrihedens udvikling 201. Udensogns ugedagstjenere 202. Ny hovedgaard 203.
2. *Løfte om ægt og arbejde* 204
3. *Hov av husfolk* 204
4. *Hovbud* 205
Paa tinge 205. Ulovligt hovbud 206. Forsømmelig budfoged 207.
5. *Hov ved andre* 208
Bonden selv 208. Tyende 209. Børn 209.
6. *Hoveri i forhold til landgilden* 209
Hov sat efter landgilde 210. Hov efter brugets type 211.
7. *Hoveriets omfang* 212
Hov av beskedent omfang 212. Hov som andre 213. Eksempler paa hoveriets mængde 214. Formentlig een ugedag 215.
8. *Hoveriforøgelse* 216
Exempler fra krongods 217. Fra adelsgods 219. Kronens krav til adelsbønder 220.
9. *Klager over hoveri* 220
Hoveriklage som opsigelsesgrund 221. Andre klager 222.
10. *Hoveri til forpagtere* 223
11. *Frihed for ægt og arbejde* 225
12. *Hoveri udenfor hovedgaarden* 226
Ved anden hovedgaard 226. Paa øde gaarde 227.
13. *Hovlodder* 227
14. *Hoveriets former* 230
15. *Hovgærder* 233
Landbrugsarbejde 230. Andet arbejde 232. Skovarbejde 232. Hovnødder 232. Bygningshoveri 232.
16. *Hovspind* 235

17. *Redskaber og foder* 236
18. *Forhold under arbejdet* 237
Tidspunkt 237. Mad 237. Forhold til fogeden 238. Opsætsighed 239. Mishandling 239.
19. *Hoveriafløsning* 241
Erredspenge 241. Avløst med penge 242. Hovtærskning 244. Delvis avløsning 245. Bønder imod avløsning 245.
20. *Bøder betalt ved hoveri* 246
21. *Enkelte hoveriforsømmelser* 247
Arbejdets godkendelse 248. Undskyldninger 249.
22. *Modvilje og overhørighed* 250
Langmodighed med overhørige bønder 251. Panttagning 252. Tiltale for overhørighed 252.
23. *I husbonds forfald* 253
Hovbud forud for tingbud 253. Kongebud forud for hovbud 254.
24. *Ægternes mængde og længde* 254
Exempler paa omfang 255. Exempler paa længde 256.
25. *Ægtforøgelse* 258
»Av arild« 258. Kontrakt om ægter 259. Kronens krav til adelsbønder 260.
26. *Ægttilsigelse* 261
Budfoged 261. Herremanden tilsiger selv 262. Overhørighed 263. Tilsigelse i tide 264.
27. *Ægt efter tur* 264
28. *Ægtavløsning* 267
29. *Utilstrækkelig ægt. Forlig* 268
Ægt skal fuldgøres 268. Undskyldninger 269. Forlig om forsømmelse 270.
30. *Dom for ægtforsømmelse* 272
Forsømmelsen skal bevises 272. Forkastede undskyldninger 273.
31. *Løb* 275
Mængde og længde 275. Husmandsarbejde 276. Former 276.

IV. FÆSTEFORHOLDETS OPLØSNING 278

1. *Fæsterens død* 283
Opløsningsaarsager paa Rantzaugodset 284. Syn ved fæsterens død 285. Arv og førlov 286.
2. *Opladelse* 287
Husbondens sanktion 287. Opladelseskontrakt 288, 291. Særlige betingelser 289. Uden sanktion 290. Fæld 291. Overtagelse av avl 292. Betaling ved overtagelse 293. Avtægt 294.
3. *Opsigelse og flytning* 296
Fardag 296. Opsigelse uden begrundelse 297. Opsigelse til fardag 297. Med begrundelse 298. Av armod 299. For stort hoveri 300. Husbondens protest mod opsigelsen 300. Varsel skal gives 301. Give og gøre til fardag 303. Hvad maatte bonden medtage? 304. Ryddeliggørelse 305. Syn 305. Førlov 307.

4. *Rømning* 308
Omfang 308. Herremanden skal fastslaa rømningen 308. Gaardens tilstand 309. Dømt til tilbageflytning 310. Rømning skal bevises 310. Forlig efter rømning 311. Syn 312. Rømningsmandens gods 313. Rømningsmanden maa ikke huses 314.
5. *Herremandens eget brug* 314
Bruget skulde være reelt 315. Omfang 317. Nedlagte hovedgaarde 318.
6. *Grunde til udvisning* 319
Lovgivningen 319. Overgreb 319.
7. *Restancer* 321
Udvisningsgrund 321. Hyppighed 322.
8. *Holde ved hævd* 323
Syn 323. Tilstand ved tiltrædelsen 324. Genopbyggelse 325. Erstatning for fæld 326. Forlig 327. Tidsfrist 327. Løfte om vedligeholdelse 328. Fældkrav skal specificeres 329. Udvisning 330. Jorden i drift 331. Syn 332. Ny jord indtaget 334.
9. *Udlaan og ulovlig drift* 335
Forbud mod udleje 335. Overtrædelse herav 336. Forbud mod ulovlig sæd 337. »Grøden til grunden« 338. Tilbud om frøgæld 338. Specielle sager 340. Ulovlig sæd tildømt husbonden 341. Tilladt fremmed sæd 342.
10. *Forbud mod avførsel og øxnesalg* 342
Korn 343. Specielle sager 344. Ret til avførsel av avl 345. Fodring 346. Gødning 348. Kronens forbud mod øxnesalg 349. Adelige forbud mod øxnesalg 350.
11. *Udvisning, hærværk og panttagning* 351
Hærværk 351. Pant i den udvistes gods 353.
12. *Genfæstning* 353

V. FOGED OG FÆSTER 355
Social stilling 355. Beføjelser 356. Fogedbreve 358. Hørighed overfor foged 359. Foged paa tinge 360. Bortfæstning 360. Økonomiske stilling 360. Løn 361. Regnskab 362. Bønders mistillid 363. Uredelig overfor bønder 363. Myndighedsmisbrug 365. Uredelig overfor husbonden 366. Skudsmaal i almindelighed 367. Skudsmaal fra krigstid 368. Ladefogeders skudsmaal 369. Funktionstid 370. Fogednavnet 370.

VI. HUSBOND OG FÆSTER 371
Husbondens krav begrænset av foldudbyttet 371. Kronen vil forbedre driften 372. Enker energiske godsejere 373. Herremanden paa tinge 373. Herremanden og hovedgaardsdriften 374. Herremanden og fæstegodset 375. Herremanden bortfæster 376. Bonden vil tale med husbonden selv 377. I husbonds minde 379. Herremandens breve om driften 380. Herremandens forbud 381. Mølletvang 382. Pas 383. Herremanden

vil beholde fæsteren 383. Hjælp til fæsterne 384. Myndighedsmisbrug 386. Chikane 390. Chikanøse bønder 395. Processer: (Thomas Jensen 396. Niels Nielsen 402. Jep Pedersen 407. Christian Andersen 407). Andre processer 408. Synet paa herremanden 408. Herremandens stilling overfor fæsteren 410. I husbonds forsvar 412.

VII. KONGEN OG FÆSTEBONDEN 415

Reces og haandfæstning 415. Særlig lovgivning 416. Stilling til landgildeforhøjelse og husbondhold 418. Klager til kongen 418. Krongodsdriften forbillede 420.

VIII. TINGENE OG FÆSTEBONDEN 423

Herredstingene 424

I herremandens favør: Hindsted 424. Hellum 425. Agernæs 427. Tuse 428. Merløse 428. — I bondens favør: Hindsted 429. Hellum 431. Agernæs 431. Tuse 432. Merløse 433.

Landstingene 434

I herremandens favør som herredstinget: Stedsmaal 434. Restance 434. Fæld 435. Avførsel 435. Opsigelse 436. — I bondens favør som herredstinget: Restance 437. Avførsel 437. Opsigelse 438. — I bondens favør mod herredstinget: 439. Fæste 440. Restance 440. Hoveri 442. Fæld 442. Avførsel 442. — I herremandens favør mod herredstinget: 443.

Rettertinget 444

I herremandens favør 445. I bondens favør som landstinget 446. I bondens favør mod landstinget 448. Eneste instans 450. Klassedom 452. Tingenes stilling i bondesager 453. Ændringer i bondens stilling i den behandlede periode 455.

Forkortelser VI
Noter 457
Utrykte kilder 494
Trykte kilder 497
Litteratur 498
Personnavne 499
Stednavne 510

INDLEDNING

I midten av det syttende aarhundrede ejede den danske adel ca. 44 % av Danmarks fæstegaarde, og nogen væsentlig forskydning i adelens andel i landets bondegods synes ikke at være sket i det foregaaende hundrede aar.1) Da selvejergaardenes antal var ubetydeligt, vil det sige, at op mod halvdelen av den danske landbefolkning udgjordes av de adelige fæstebønder og deres familier. De vilkaar, hvorunder denne befolkningsklasse levede, var begrundet i *fæsteforholdet,* og i det følgende vil det da blive forsøgt at skildre, hvordan dette fæsteforhold blev indgaaet og opløst og hvilke forpligtelser bonden havde som fæster. Dernæst vil der blive gjort rede for fæsterens forhold til husbonden og dennes repræsentant fogeden og for regeringens stilling til adelens fæstere — dog kun i denne egenskab, ikke som skatteborgere — og endelig for domstolenes holdning overfor de stridsspørgsmaal, der kunde opstaa mellem husbonden og fæsteren.

Før man har faaet rede paa, hvad fæsteforholdet indebar, vil man ikke kunne beskrive fæsterens økonomiske stilling eller give et almindeligt billede av bondestanden. En saadan standshistorie maatte ogsaa omfatte mange andre forhold, baade materielle som beskatningen og konjunkturerne og aandelige som det religiøse liv, og paa disse omraader indtog adelens bønder næppe nogen anden stilling end kronens. Til kronbøndernes historie findes især i lensregnskaberne et aldeles overvældende materiale, der, skønt det kun i meget ringe omfang er bearbejdet, dog findes samlet, mens en skildring av adelsbønderne maa stykkes sammen mange steder fra. Stof fra krongodset vil her kun blive brugt, for saa vidt det belyser forholdene paa adelens gods. Vornedskabet, der i denne periode har faaet fast form og kun gjaldt for en del av landet, vil ikke blive behandlet. Der er ingen grund til at udskille en særlig periode av dette fænomen, idet det næppe kan skildres, uden at det behandles for hele det tidsrum, hvori det existerer. Naar adelsbøndernes fæsteforhold derimod her er taget op til behandling indenfor en begrænset periode, har det flere grunde. I tiden mellem reformationen og enevælden naaede herremændenes indflydelse et højdepunkt, baade for saa vidt angaar deres almindelige politiske magt og med hensyn til deres stilling overfor deres fæstere.

Dernæst voxer kildematerialet efter de meget knappe meddelelser, der findes fra middelalderen, saaledes at billedet fra denne periode kan blive nogenlunde fyldigt, uden at materialet dog har det uhyre omfang, som det naar i tiden efter 1660. Endelig medførte svenskekrigene og regeringsforandringen saa mange ændringer i baade herremænds og fæsteres forhold, at der er god grund til at standse ved dette skel i Danmarks historie.

Mens ældre behandlinger av bondestandens stilling i den her behandlede periode dels beskæftiger sig med andre, begrænsede sider av fæstebondens forhold, dels i overvejende grad er bygget paa materiale fra krongodset, skulde skildringen her dreje sig om selve forholdet mellem fæsteren og hans adelige husbond, og den skulde bygges op paa et materiale, der hidtil i ringe grad er blevet benyttet udenfor enkelte, lokalhistoriske arbejder.

Materialet falder i nogle hovedgrupper.

I. *Lovgivning og kongebreve.* Da regeringen, som det senere skal ses — kap. VII — kun i ringe grad greb ind og kunde gribe ind i forholdet mellem fæster og husbond gennem lovgivningen, kan man ad denne vej kun faa oplyst de allergroveste træk i fæstebondens stilling. Lidt mere kan ses av kongebrevene, der vel ikke gav almindelige regler, men som en sjælden gang anvendtes overfor overgreb fra en herremands side, mens hovedreglen var, at stridigheder mellem husbond og fæster avgjordes ad rettens vej. Den maade, hvorpaa kronen administrerede sit gods, kunde faa indflydelse paa forholdene paa adelsgodserne, men gennem en fast praxis ved domstolene kunde nye regler gro op uden lovgivningsmagtens indgriben, og paa andre omraader levede man paa en aldrig lovfæstnet, fast tradition. Ældre forfattere har naturligt nok i høj grad udnyttet lovgivningen og kongebrevene.

II. *Adelige breve og dagbøger og andre samtidige udtalelser.* Det hører til de sjældne undtagelser, at adelsbrevene oplyser noget om fæstebøndernes forhold, mens de meget hyppigt viser, med hvilken interesse herremændene omfattede driften av deres hovedgaarde. Fra *Eske Broks* dagbøger 2) og *Sofie Brahes* 3) regnskabsbog kan hentes noget stof til oplysning om fæstets indgaaelse, men forfatterne synes fortrinsvis at have beskæftiget sig med spørgsmaalet om indfæstning, fordi det gav en øjeblikkelig, ofte ret betydelig, indtægt, mens man kun ganske undtagelsesvis faar noget at vide om fæstebetingelserne iøvrigt. Dette stof er saaledes meget beskedent av omfang, men kan give gode oplysninger om den enkelte herremands syn paa sagerne. Ligprædikenernes omtale av husbondens forhold til sine fæstere er ganske klichéagtig og av ringe værdi. De samtidige forfatteres udtalelser er av meget forskellig værdi. *Cornelius Hamsforts* berygtede og altfor ofte citerede skildring av de danske bønder

maa efter *Knud Fabricius'* undersøgelse anses for værdiløs.4) *Christen Osterssøn Veyles* ligeledes tit benyttede udtalelser drejer sig kun om vornedskabet og dets følger og er altsaa av begrænset rækkevidde, ligesom de vistnok kun kan bruges for det tidspunkt, paa hvilket de er fremsat, midten av det 17. aarhundrede.5) Langt de fyldigste oplysninger giver *Arent Berntsen.* Han bringer, omend i en noget kaotisk form, et væld av oplysninger om maal og tal, termini og lokale særforhold. Selv om der i det følgende paa nogle punkter maa tages avstand fra hans fremstilling, vil ingen behandling av landbrugsforholdene omkring midten av det 17. aarhundrede kunde undvære den som haandbog, ikke mindst naar det gælder forstaaelsen av alle tekniske betegnelser. Dette materiale er ofte blevet brugt, ja sammen med den forannævnte gruppe har det dannet hovedgrundlaget for de fleste ældre fremstillinger.6)

III. *Regnskaber.* Et meget fyldigt materiale findes fra de rantzauske godser i Jylland i første halvdel af det 17. aarhundrede, men derudover findes kun smaa og spredte brudstykker. De rantzauske regnskaber er for størstedelen tidligere blevet behandlet, og resultaterne herav vil blive benyttet. Det drejer sig her om et materiale, der indenfor sin begrænsning giver paalidelige oplysninger.7) Alle andre tidligere benyttede regnskaber har været hentet fra krongodset.

IV. *Jordebøger.* Formaalet med udarbejdelsen av en jordebog var at skaffe godsejeren overblik over omfanget og indtægterne av hans fæstegods, og den kom til at danne grundlaget for opkrævelsen av alle avgifter. Skønt jordebøger vistnok maa have existeret paa alle hovedgaarde, og skønt de gang paa gang omtales, er der dog kun bevaret et forbavsende ringe antal egentlige jordebøger; de rantzauske8), *Erik Hardenbergs*9) og *Jacob Ulfeldts* 10) er de vigtigste. Dertil kommer imidlertid en række andre dokumenter, der indeholder de samme oplysninger som jordebøgerne, nemlig lodsedler ved adelige skifter, pantebreve og skøder, hvadenten disse nu er bevaret i original eller findes indført i retsprotokoller. Da jordebøgerne var grundlaget for avgiftsopkrævningen og for handlen med jordegods, tillagde samtiden dem stor betydning, og det var uhyre vanskeligt at komme uden om det, der var indført i jordebogen. Selv om man undertiden, især i avskrifterne i tingbøgerne, kan finde fejl, giver jordebøgerne sikkert et korrekt billede av tilstanden, men ogsaa kun av tilstanden. Kun naar man har flere jordebøger over det samme gods, vil det være muligt at se, om der er foregaaet en ændring. Jordebøgerne kan give oplysninger om den enkelte herremands formuesforhold, om fæstegaardenes størrelse og om de enkelte landgildespecies' hyppighed, men i det følgende vil de især blive brugt til at belyse spørgsmaalet om landgildens varians og fæsternes hjemmehørsforhold. Adelige jordebøger er

hidtil væsentligst blevet brugt til at belyse den enkelte herremands rigdom og det enkelte gods' størrelse.

V. *Tingbøger.* Mens herredagsdombøgerne er bevaret for hele tiden 1537—1660, er der av landstingenes arkiver næsten kun bevaret det jyske fra ca. 1600, men dette materiale kan suppleres med de landstingsdomme, der findes indført i private domssamlinger. Fra birke- og herredstingene findes et stort, men spredt materiale, fortrinsvis fra Jylland og Fyn efter ca. 1600. Gennem de retssager, der drejer sig om landbrugsforhold, faar man et meget fyldigt billede av fæstebøndernes livsvilkaar i det hele taget og specielt om deres forhold til husbonden. Værdien av dette materiale har sin begrænsning dels deri, at næsten intet kan oplyses fra visse dele av landet, især ikke fra Skaane, dels i, at tingsbogsreferaterne er av saa forskellig værdi. Selv rettertinget er meget karrigt med sine præmisser, og baade her og ved de andre ting er disse ofte indskrænket til den staaende frase »efter tiltale, gensvar og sagens lejlighed«, og alle ting har haft en stor skyhed for at avsige principielle domme. Det, der staar i referaterne, synes at være rigtigt, selv om det sjældent er saa fyldigt, at sagen kan siges at være fuldt oplyst for os, og i hvert fald er jo dommene et udtryk for, hvad tiden ansaa for ret, og hvad parterne maatte rette sig efter. Fejl i tingbogsreferaterne kunde indløbe derigennem, at tingbøgerne fra rettertinget og landstinget er avskrifter efter koncepter, ført under sagens behandling, og det har ogsaa været tilfældet paa nogle av herredstingene.11) Alt i alt giver tingbøgerne dog i langt højere grad end forordninger og kongebreve og langt fyldigere og mere objektivt end samtidens udtalelser et billede av, hvordan det daglige liv paa adelsgodserne formede sig. Selv om retssagerne tit drejer sig om ydertilfælde, vil dog den hyppige genkomst av en bestemt type sager og tilfældige bemærkninger, der egentlig ikke berører kærnen i den foreliggende sag, kunne oplyse os om, hvad der har været det normale. Skal man have et fyldigt billede av tidens landbrugsforhold, og vil man se, hvordan livet formede sig bag forordninger og teoretiske betragtninger, kan man ikke komme udenom tingbøgerne. Ældre fremstillinger har været tilbøjelige til at bygge en almindelig betragtning op paa enkelte retssager og til at fæstne sig ved de sensationelle ydertilfælde. Tingbøgernes materiale er langtfra udtømt i det følgende, da det vil kræve en uforholdsmæssig tid at fremdrage og udnytte alt, fx. statistiske oplysninger om fæsteforseelsernes hyppighed, men fra dem skulde være uddraget stof til belysning av de væsentligste sider av fæstespørgsmaalet.

Da det under III—V nævnte materiale kun i ringe grad har været benyttet av de ældre forfattere, er det kun naturligt, at det følgende vil vise andre resultater, end man hidtil er naaet til. Det er derfor heller ikke hen-

sigten i det følgende at føre nogen polemik; nyt stof maa føre til andre resultater, og her skal da kun kort refereres de synspunkter overfor fæsterherremands spørgsmaalet, der præger de vigtigste ældre fremstillinger.

Grundlæggende for de sidste hundrede aars opfattelse av forholdet mellem herremand og fæster, og det gælder ikke mindst den populære opfattelse, har været *C. F. Allens* skildring i »Haandbog i Fædrelandets Historie« (1840).12) Det hedder her om tiden mellem reformationen og enevælden, at »Bondestandens Forarmelse og Fornedrelse, der var en Følge af Adelens Vælde og haarde Herredømme, var imidlertid det Onde, som i dette Tidsrum virkede mest ødelæggende paa Staten.« I den første tid efter reformationen var forholdene nogenlunde, og der kom enkelte forordninger til bondens beskyttelse, især vedrørende selvejerne, og Kolding reces 1558 gentog Fr. I.s forordning om livsfæstet av 1523. Efter at have talt om selvejerne, der ligger uden for det her behandlede, siger forf. om ugedagstjenerne, at de skulde gøre hoveri nogle dage om ugen, »eller saa ofte og saa længe som Herremanden forlangte«, mens de fjærnere boende bønder skulde arbejde foraar og høst og gøre ægter. Dette hoveri havde længe været ubestemt paa grund av undertrykkelse, ikke ved lovhjemmel, og det baseredes paa Koldingrecessens bestemmelser av 1558 om, at bonden skyldte herskabet hørighed og lydighed. Hoveriet voxede paa grund av mageskifterne, der opfattes som værende foregaaet til adelens fordel paa kronens bekostning, ogsaa hvad jordens værdi angik. Landgilden var fast efter gammel vedtægt, men herremanden var ikke bundet, idet han kunde forhøje den ved fæsterskifte. Dernæst hedder det om retsforholdene, at »for at fuldende Bondens slaviske Afhængighed af Herremanden« opstod birkeretten og »Følgerne heraf var højst fordærvelige for Rettens Pleie og Retfærdighedens Haandhævelse«, blandt andet fordi birkedommerne ofte var uvidende, bestikkelige og avhængige av herremanden. Bonden kunde ganske vist appellere, »men som Regel fandt den forkuede Bonde det raadeligere at forblive ved denne Dom, end ægge Herremandens Vrede ved en Appel, der kunde see ud som Opsætsighed. Desuden havde han ikke nogen trøstelig Udsigt til en billigere Dom«, da landsdommerne var adelsmænd. Haands- og halsretten skildres blot som herremandens r e t til at gribe og tiltale og derefter avstraffe bonden, og den kunde blive »misbrugt af samvittighedsløse Herremænd«. Resten av Allens skildring av bondestandens stilling har i denne sammenhæng mindre interesse, blot skal nævnes, at han slutter den med et langt citat fra Hamsfort, hvis fremstilling han godtager.

Naar Allens skildring er kommet til at spille saa stor en rolle for den almindelige opfattelse av fæsternes stilling, skyldes det ikke mindst, at den i hovedtrækkene gaar igen i hans »Lærebog i Danmarks Historie til

Skolebrug«.13) Fremstillingen her er mindre detailleret og mere avdæmpet, men den samme adelsfjendske tendens gør sig gældende. Baade haandbogen og lærebogen kom i en række oplag, og de blev for en lang aarrække grundlaget for opfattelsen av Danmarks historie baade blandt fagmænd og i videre kredse.

Allerede inden Allen døde i 1871, var der fremkommet en skildring av fæstebondens og herremandens stilling, der tog avstand fra hans fremstilling. Godsforvalteren paa Gisselfeld, *O. F. C. Rasmussen,* der ikke var historiker av fag, men som kendte dette gods til bunds, udgav 1868 »Optegnelser om Gisselfeld«, 14) og heri hedder det blandt andet: »Man har fældet haarde Domme over de gamle Adelige som Godsbesiddere; mange af dem er vistnok begrundede, men det turde dog være, at man i adskillige Stykker gjør Adelen Uret, og navnlig synes det, at man paa den har overført flere af Godsvæsenets Skyggesider, der enten udelukkende eller dog i væsentlig Grad tilhørte et senere Tidspunkt«. Det skildres dernæst, hvordan nogle av Gisselfelds ejere levede stærkt med i godsets drift, og at driftsforbedringer udgik fra hovedgaardene. Hoveriet var i 16. aarhundrede mest dagværker i høsttiden og langt mindre omfattende end hoveriet paa Gisselfeld, da bogen blev skrevet i 1868. Hoveriforøgelsen var størst paa krongodset, især i slutningen av 17. aarhundrede. I slutningen av tiden op mod 1660 tiltog dog hoveriet paa adelsgodset, og forf. kritiserer, at adelen fastholdt sine rettigheder overfor bønderne saa haardnakket, men hævder, at bønderne havde et værn mod overgreb i domstolene. Med hensyn til landgilden mener han, at kornlandgilden var fast, mens de smaa beder kunde forhøjes, og han opfatter fæstet som et lejemaal paa aar, og naar herremanden ikke vilde forny det, skulde fæsteren have sit stedsmaal igen.

Nogle aar senere kom en anden godshistorie, der, selvom den i det væsentligste fulgte Allen, dog tog forbehold; det er *N. Rasmussen Søkilde:* Holstenshus og Nakkebølle (1875—78). I hovedtrækkene følger han Allen og citerer Hamsfort, men da han er en av de første, der prøver at udnytte tingbøgerne, kommer han til andre resultater og tager avstand fra, at tiden før enevoldsmagten var bondens trængselstid, bonden nægtede ofte lydighed og viste kløer overfor herremanden. I sine almindelige betragtninger er forf. adelsfjendtlig, men han viser i visse enkeltheder, at bønderne ikke var saa slavisk avhængige, som Allen vilde hævde.15)

Sammen med denne forfatter maa nævnes *S. Jørgensen (Kistrup),* der ligeledes før andre har benyttet tingbøgerne til at belyse bøndernes forhold i 1600-tallet. Sin avhandling »Den fyenske Bondestand i Tiden fra 1600—1657«16) har han udelukkende bygget paa tingbøger, og han hævder, at i denne periode havde bondestanden sin blomstring, for saa vidt

som den da mere end før og siden var »selvherskende« paa sit omraade. Jordfællesskabet mellem bondebyerne og hovedgaardene var hævet, og adelsmændene deltog næsten ikke mere selv i forhandlingerne paa herredstingene, og derved udvikledes baade i bylavet og paa tinge bøndernes selvstændighed. Økonomisk var bøndernes stilling »særdeles god« mod, hvad den blev senere, og der findes exempler paa virkelig velstand. Han fremhæver, at »man faaer i det Hele ikke noget gunstigt Indtryk af disse Fæstebønder, der ofte var uredelige og voldsomme og uefterrettelige med deres forpligtelser«. Ganske modsat andre forfattere hævder han, at oprettelsen av nye hovedgaarde var gavnlig for baade herskab og fæstere, der var tilbøjelige til at bruge deres større frihed til egen skade. Disse to ulærde fynske lokalhistorikere indtager i det hele taget en meget selvstændig stilling baade i valget av deres kildemateriale og i deres resultater.

Johs. Steenstrup tog i »Den danske Bonde og Friheden« (1888) hele spørgsmaalet op til revision.17) Bogen er præget dels av et bestemt ønske om at fremhæve de lyse sider ved bøndernes kaar, dels av en »kompensationsteori«, hvorefter bonden skulde have opnaaet en fordel paa ett punkt, hvergang han paa et andet blev mere avhængig eller fik større byrder. Retsstridighederne tyder ikke paa forkuelse. 1523-forordningen om livsfæstet var en stor fordel for bonden, idet han frit kunde drage bort, mens herremanden var bundet til at lade fæsteren blive ved gaarden. Med henvisning til sin avhandling om fæstebondens retsstilling fastslaar forf. dernæst, at bonden ikke kunde kræves for mere landgilde, hoveri eller gæsteri end av arild. Hoveristridighederne drejede sig om, hvorvidt bonden skulde medbringe redskaber og mad etc., men hoveriets omfang var ikke helt ubestemt, idet det skulde være i overensstemmelse med skik og brug. Naar hoveriet voxede i 17. aarhundrede, skyldtes det, at bonden fik hjælp av herremanden ved anvisning av træ og udlaan av saakorn etc., da begge parter var interesseret i at holde gaarden i drift, og saa maatte bonden til gengæld yde mere hoveri. Ved fæsteledighed behøvede herremanden ikke at bortfæste, idet han kunde bruge gaarden selv, men ødegaarde var den store fare for hans økonomi. Et umildt herskab kunde navnlig chicanere en bonde ved ikke at yde ham hjælp.

Den avhandling, der danner et væsentligt grundlag for hans bog, var fremkommet i Historisk Tidsskrift 1887 og hedder »Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid«.18) Fremstillingen er polemisk rettet mod Allens opfattelse. Der gøres rede for de forskellige betegnelser for fæstere, for livsfæstets udvikling og for stedsmaalet, men hovedvægten er lagt paa en undersøgelse av spørgsmaalet om, hvorvidt landgilden var fast eller ej. Paa grundlag av materiale næsten kun fra krongodset kommer forf. til det resultat, at »Den danske Bonde havde et Privilegium paa,

at al Bondejord kun skulde yde en engang for alle bestemt Afgift i Landgilde, hvilken Ejeren ikke kunde forhøje«.19)

Et meget betydeligt materiale, fortrinsvis fra krongodset, til hele den danske bondestands historie var blevet fremdraget av *C. Christensen (Hørsholm)* i hans »Agrarhistoriske Studier« 1886—91. Bogen er præget av en bondevenlig tendens uden for den her behandlede periodes vedkommende dog at gaa til yderligheder, og skildrer næsten alle sider av landbruget, ikke mindst det tekniske, men er ret kortfattet i sin skildring av de i det følgende behandlede problemer.20)

I. A. Fridericia redegjorde 1890 i sin avhandling »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede« for det vigtige spørgsmaal om besiddelsen av landbrugsejendommene21), en sag hvorom *Chr. Thorsen* 1912 bragte supplerende oplysninger for det 16.aarhundredes vedkommende i »Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarh.«22) — En samlet fremstilling av bondestandens stilling i tiden umiddelbart før enevældens indførelse gav Fridericia i »Adelsvældens sidste Dage« (1894).23) Det hedder her om birkeretten, at »utvivlsomt er det, at Retten til at indsætte Dommere, der kunde komme til at fælde Kjendelser i Stridigheder mellem selve Husbonden og hans Tjenere og Bønder, rummede en overordentlig Magt og efter Sagens Natur maa have givet Anledning til ikke ringe Uretfærdighed og betydelige Misbrug«, uden at der dog føres noget bevis herfor. Avstanden mellem klasserne øgedes, saa adelen saa paa bønderne som tjenende redskaber, og arronderingen, byggearbejderne og den voxende arbejdsløn førte til hoveriforøgelse. Avlingshoveriet voxede uden bondens samtykke til det, hovedgaardens drift krævede, 1, 2 eller 3 ugedage av alle i sognet, ligesom ogsaa udtjenernes hoveri voxede. Forf. fremhæver dog, at »Kildernes Beskaffenhed bevirker, at dette Forhold bedst kan belyses for Krongaardenes Vedkommende«. Mølletvang mener forf. kun har existeret paa krongodset, ligesom han formoder, at forbud mod bondens øxnesalg til andre end husbonden ogsaa hører til der. Bøndernes hele stilling fik »Præget af et Tyendeforhold, idet de ikke betragtedes som retsligt frie Personer, men i al Fald delvis som undergivne Hustugten i dens daværende vilkaarlige Form«, men ogsaa herpaa hentes exemplerne kun fra krongodset. I direkte polemik mod Steenstrup hedder det, at der i denne periode er »en bestemt nedadgaaende Retning med Hensyn til Standens Kaar, og at det er berettiget at tale om Bondens stærkt fremskridende Underkuelse«, saaledes var end ikke landgildens fasthed og livsfæstet urokkeligt. Bonden var i materiel tilbagegang, trods rester av formue i form av besætning, og klager til kongen kunde give gode resultater, men politisk var bonden uden indflydelse og betydning. I »Danmarks Riges

Historie« skildrer Fridericia bondestandens kaar i hele Chr. IV.s tid i alt væsentligt i overensstemmelse hermed.24)

I det samme værk har *W. Mollerup* skildret bondestandens kaar i tiden efter reformationen som en nedgangsperiode paa grund av nederlaget i Grevefejden, de voxende skatter og tilbagegangen i selvejernes tal. Hoveriet antog en fast karakter og voxede ved mageskifterne. Regeringen bestræbte sig for at sikre bonden mod overgreb fra lensmænd og adelsmænd, saa bonden var under værn og havde ikke tabt lysten til at gøre modstand mod uret. Bondestandens økonomiske stilling var god, idet der kun sjældent er tale om skatterestancer, og forf. tager bestemt avstand fra Hamsforts skildring.25)

Det vil føre for vidt her at komme ind paa det sidste halvt hundrede aars populære skildringer av perioden, selv om disse, ikke mindst skolebøgerne, har været av avgørende betydning for den almindelige opfattelse av bondestandens kaar i perioden, og det vil heller ikke være muligt at gøre rede for de enkeltundersøgelser, der i detailler har bragt nyt stof frem eller har modificeret ældre opfattelser, men der vil være grund til kort at omtale fremstillingen i de nyeste almindelige fremstillinger av Danmarks historie. I »Det danske Folks Historie« har *Hans Lund* (1928) 26) skildret 16. aarhundrede som en fremgangstid for bonden paa grund av prisstigningen, skønt nyopdyrkningen av jord og arronderingen betød en hoveriforøgelse. Fra Fr. II.s tid blev hoveriet ubestemt, uden at herremanden dog kunde stille vilkaarlige krav herom, mens til gengæld »Landgilden var en fast Ydelse, der ikke ændredes«. Paa birkerne var bønderne i retslig henseende temmelig avhængige, men ellers mødte de ved alle domstole, og »det synes i det hele at have været saadan, at Menigmand har kunnet hævde sin Ret for Rigets Domstole«. I samme værk 27) siger *Povl Engelstoft* om forholdene ved Chr. IV.s tronbestigelse, at »lavest nede stod Bønderne, og for dem var Forholdene uden virkelige Lyspunkter«. Ulemperne var mest økonomiske, selvejernes tal gik ned, og bondens byrder i form av ægt og arbejde voxede. I løbet av denne konges regeringstid skete intet fremskridt for bønderne. Trykket paa fæsterne voxede, mest paa adelsgodset, men kronen fulgte troligt efter. Saaledes opkom mølletvang og forret til øxnekøb, hovbonden blev en slags tyende underkastet revselsesret, mens dog landgildens uforanderlighed og livsfæstet opretholdtes, ligesom nogen velstand var bevaret. Tiden umiddelbart før enevælden skildres av *Knud Fabricius* med fremhævelse av den ubetydelige forskel paa selvejere og fæstere, det ringe foldudbytte og den forholdsvis lave landgilde. Naar bondens vilkaar forringedes, skyldtes det mindre et socialt tryk end den slette landbrugsteknik og landbrugets synkende rentabilitet, og det medførte, at bondestanden blev mindre agtet.28)

Erik Arup skildrer i sin »Danmarks Historie II« (1932) 29), hvordan Johan Friis og hans herremandsregering fastslog landgildens uforanderlighed og siger, at det i praxis blev hævdet paa krongodset. Paa grund av det lave foldudbytte var et overskud umuligt at skabe, og bonden var fattig, saaledes som Hamsfort skildrer det. Den øgede hovedgaardsdrift krævede nyt hoveri, og herremændene viste »hensynsløs brutalitet« ved at nedlægge bøndergaarde. I birkeretten av 1623 ser forfatteren et vidnesbyrd om, at selv om herremændene »havde faaet fuld domsret over deres bønder«, kunde de ikke dømme vilkaarligt. Christian IV.s forsøg paa en hoveriavløsning mislykkedes paa grund av rigsraadets modstand.

Axel Nielsen med fleres »Dänische Wirtschaftsgeschichte« (1933) kommer naturligt nok mindre ind paa de her behandlede spørgsmaal.30) *O. H. Larsen* siger heri, at livsfæstet ikke altid blev respekteret, da der altid kunde findes et paaskud til at fratage bonden gaarden, og der findes exempler paa, at en gaard simpelthen er blevet inddraget, fordi »es dem Edelmann so am besten schien«, idet man kunde henvise til 1558 recessens bestemmelser om adelens ret til at udnytte sit gods. Hvis bonden klagede, kunde han faa erstatning for sine huse og faa sit stedsmaal igen, men han fik næsten aldrig lov til at beholde gaarden; iøvrigt gik kronen i spidsen med denne udvikling. For — ud fra merkantilistiske grundsætninger — at kunne forøge produktionen, blev hovedgaardene drevet mere intensivt, og det medførte hoveriforøgelse. Trods det urgamle privilegium om landgildens fasthed findes der exempler fra krongods paa dens forøgelse, mens den paa privat gods kun kunde forhøjes med billigelse av landsbyens oldinge. I løbet av perioden foregik der en social deklassering, fordi adelen stadig hyppigere tog sig selv til rette, naar det gjaldt om at bryde bøndernes modstand mod udvidelse av hoveriet og forhøjelse av landgilden, og fordi bønderne og deres koner blev underkastet korporlig revselse. I det hele blev bondens retslige og økonomiske stilling stadig ringere i tiden op mod 1660.

I »Dansk Retshistorie« (1940) har *Poul Johs. Jørgensen* givet en skildring av bondens stilling fra Valdemarstiden op til 1660, og hovedsynspunktet er, at fæsternes stilling blev avgjort forringet paa grund av hovedgaardenes større betydning, godskoncentrationen og den voxende standsforskel. Landgilden var vel ofte uforandret gennem lange tider, men der har ikke været nogen retsregel om uforanderlighed. I almindelighed har dens størrelse været bestemt av sædvane, men forbud mod forhøjelse findes ikke, og reglen om adelens ret til at udnytte sit gods frit har muliggjort landgildeforhøjelse, og den egentlige landgilde voxede med de smaa beder. Hoveriet, der ved 1500 var almindeligt, men ret begrænset, voxede med godskoncentrationen og hovedgaardenes vækst især i sidste halvdel av 16.

aarhundrede, dets former blev mere mangeartede og var til sidst alt det arbejde, der faktisk behøvedes til hovedgaardens drift. Stedsmaalets betaling har maaske været nødvendigt for at gøre fæstekontrakten bindende for husbonden. Da det i 16. aarhundrede blev almindeligt og fik større økonomisk betydning, blev det en forudsætning for livsfæstet, men dets størrelse varierede stærkt. Avgørende for fæsterens retsstilling blev, at samtidig med at han kom under husbondens værn, blev han avhængig av denne og skulde være ham hørig og lydig. Lydighedspligten gjorde hans forhold til husbonden ubestemt og kunde give anledning til misbrug. Livsfæstet blev efterhaanden hyppigere, og forbudet mod udvisning av fæsteren i 1523 synes bl. a. at have haft til formaal at gøre livsfæstet obligatorisk. Fæsteren kunde frit opsige fæsteforholdet, men havde ikke blot pligt til at udrede sine ydelser, men ogsaa til at bruge og vedligeholde gaarden, som skulde avleveres i behørig stand. Husbonden kunde udvise fæsteren, hvis han selv vilde bruge gaarden, men skulde i saa fald tilbagebetale ham stedsmaalet.

Tager man hele den ældre behandling av bondestandens stilling under ett, vil man se, at den i allerhøjeste grad hviler paa materiale hentet fra krongodset, hvorfor det maa synes særlig berettiget at forsøge, i det omfang stoffet tillader det, at skildre forholdene paa det private gods. To modsatte standpunkter gør sig gældende i fremstillingerne: Allens mørke billede av bondens kaar, der ikke kan siges fri for tendens, og Steenstrups lyssyn, der hænger sammen med hele hans kompensationsteori. Ingen senere forfattere har helt kunnet følge nogen av parterne, men de har delvis paa grundlag av nyt materiale søgt at give et mere nuanceret billede av forholdene, og navnlig i de nyeste av de ovenfor nævnte fremstillinger har de søgt at finde de økonomiske grunde til bondestandens ændrede kaar.

Naar nogle av forfatterne udtaler sig stærkt avvigende om bondens retslige stilling, synes det at hænge sammen med, at tingbogsmaterialet kun i ringe grad har været udnyttet, saa det har været rimeligt i den følgende undersøgelse især at søge at skaffe oplysninger derfra.

Som nævnt skal polemik i det følgende saa vidt muligt undgaas. Polemik mod — ikke mindst avdøde — forfattere, der har arbejdet med et andet, mere begrænset materiale, vil oftest være gold, og for mange forfattere har denne undersøgelses emne, fæsteforholdet og fæsterens stilling til husbond, konge og domstole, kun været et enkelt led i en bredere fremstilling, saa de ikke har kunnet foretage en detailundersøgelse av disse forhold.

Den oprindelige hensigt med den følgende undersøgelse var paa grundlag av jordebøger og regnskaber at søge oplyst, hvordan herremænds og bønders økonomiske forhold var, men det blev efterhaanden klart, at en redegørelse for fæsteforholdets karakter og indhold var nødvendig for for-

staaelsen av bondens stilling i det hele taget. Resultatet er paa flere punkter blevet et andet end ventet og kan i korthed siges at være, at i løbet av tiden mellem reformationen og enevælden er bondens byrder blevet forøget, samtidig med at han er kommet til at leve under retsligt fastere forhold.

Hvert af kapitlerne I—IV behandler en væsentlig side av fæsteforholdet; først en almindelig oversigt og derefter i en række §§ en redegørelse og bevisførelse i enkeltheder. I kapitlerne V—VIII stilles fæstebonden i forhold til sine verdslige autoriteter, og resultatet gøres op sidst i hvert kapitel.

I.

FÆSTETILTRÆDELSE

For at faa indtægter av sit gods maatte herremanden stræbe efter at faa alle sine *ledige brug besat,* og i nogle tilfælde blev de ubesatte gaarde udbudt til fæste paa herredstinget av lensmand og herremand. De herpaa fundne exempler er kun faa og stammer overvejende fra Jylland i krisetider, saa i almindelighed har man næppe behøvet at gøre sig saa store anstrængelser for at faa fæstere, og paa sjællandske lovs omraade har vornedskabet formentlig gjort denne fremgangsmaade overflødig. (I. 1.)

Skønt det er vanskeligt at skaffe de tiltrædende *fæsteres familie- og hjemstedsforhold* oplyst, synes dog mange fæstere at være fulgt efter deres far eller en anden slægtning. 1551 bestemtes, at enkerne kunde blive paa gaarden til fardag uden at fæste, naar de iøvrigt opfyldte fæstebetingelserne, og fra 1565 kunde *enkerne* paa krongodset blive siddende paa gaarden uden at yde nyt stedsmaal, saa længe de var ugifte. Adelen var paa dette sidste punkt frit stillet, og det var vistnok undtagelsen, at enkerne paa adelsgodset ikke skulde genfæste. Nogle herremænd søgte at faa indflydelse paa et eventuelt nyt ægteskab, ligesom de kunde være interesserede i, at den nye fæster giftede sig med den forriges datter, men der er dog kun fundet faa exempler paa, at et bestemt ægteskab har været betingelse for erhvervelse av et fæste. En væsentlig del av fæsterne synes, de faa steder hvorfra oplysninger kan skaffes, at være kommet fra den egn, hvori hovedgaarden laa. Mens det ikke er muligt at skaffe blot nogenlunde sikre oplysninger om, i hvilket omfang fæsterne flyttede til andre landsdele, kan man se, at Jyder og Slesvigere flyttede mest, og at Sjælland modtog flere indvandrere end de andre lande. (I. 2.)

Herremanden kunde selv *foretage bortfæstningen,* men i almindelighed foretoges den av fogden, til hvis faste arbejde det hørte, selv om der er exempler paa, at fæsteindgaaelsen er blevet stadfæstet af husbonden. Fæstet kunde indgaas paa tinge, men exempler herpaa kendes kun fra Jylland, og langt hyppigere foregik det paa hovedgaarden, selv om fæstebrevet undtagelsesvis senere blev tinglæst. (I. 3.)

Som hjemmel for sin adkomst til bruget fik fæsteren ved fæsteindgaaelsen et *fæstebrev,* undertiden kaldet stedsmaalsbrev eller stedsmaalsseddel.

Det indeholdt ikke specifikation paa fæsterens rettigheder og forpligtelser, men var blot et bevis for fæstets indgaaelse, altsaa en sikkerhed overfor husbonden og ligeledes overfor urimelige skattekrav fra lensmanden, hvis denne mente, at bonden skulde betale skat av en større ejendom end den, han havde fæstet. (I. 4.)

Det var i almindelighed herremanden, der var mest interesseret i at fastslaa, at bonden havde fæstet, og i tvivlstilfælde maatte han da søge at bevise det. Dette kunde ske ved hjælp av vidner eller herremandens stedsmaalsbog, selv om et adeligt brev om sagforholdet av domstolene kunde opfattes som tilstrækkeligt bevis. Udeblev en bonde, der havde fæstet, fra gaarden, tiltaltes han til at erstatte herremanden det derved lidte tab. Naar det var vanskeligt at skaffe fæstere, kunde herremanden dog vise langmodighed overfor den udeblevne for senere at faa ham til at tiltræde fæstet. (I. 5.)

Ingen maatte bruge en herremands jord uden at have fæstet den, og skete det alligevel, blev brugeren tiltalt til at yde betaling for brugen, eller det blev ham forbudt at bruge den paagældende ejendom. (I. 6.)

Fæstebrevene var avfattet i meget vag form, idet de gerne kun fastslog, at fæsteren skulde bruge n. n.s tidligere gaard, holde den ved magt, yde landgilde og iøvrigt holde sig efter recessen, men gaardens omfang nævnedes ikke, lige saa lidt som landgildens størrelse, da denne jo fremgik af jordebogen. Landgilden opfattedes som konstant og skulde være »den sædvanlige« eller »som av arild«. Fæsterens pligt til at dyrke og forbedre ejendommen og til at yde landgilde og hoveri kunde nævnes særskilt, men ses aldrig at være blevet specificeret i fæstebrevet; det hele hvilede i høj grad paa tradition. (I. 7.)

Forordningen af 14. maj 1523 fastslog, at *fæstet gjaldt paa livstid,* naar bonden holdt sine fæsteforpligtelser, og dette opretholdtes i det store og hele med den begrænsning, der laa i, at adelen havde ret til at gøre sig sit gods saa nyttigt, den vilde, og derfor kunde opsige bonden, naar husbonden selv vilde bruge jorden. Der er kun fundet nogle faa sager, hvor livsfæstet er blevet anfægtet, men naar det saa forholdsvis hyppigt nævnes i fæstebreve, maa man vist antage, at forordningen ikke altid er blevet fulgt, selv om den opretholdtes av domstolene. Da det et godt hundrede aar efter dens udstedelse blev vanskeligt at skaffe fæstere, saa herremændene var ivrigere efter at beholde dem, der sad paa gaardene, mistede den sin praktiske betydning, og de steder, hvor man kan følge fæstegaardene over en længere periode, synes de fæstere, der opfyldte deres forpligtelser, at være blevet siddende, til de døde eller ønskede at oplade gaarden. (I. 8.)

For at sikre sig, at den tiltrædende fæster økonomisk var i stand til at drive og vedligeholde sin gaard, kunde en herremand kræve, at han stil-

lede *kaution* for sine forpligtelser. Kautionen kunde gælde for alle bondens forpligtelser, ja næsten være en garanti for, at fæsteren passede gaarden, eller blot for en del av dem som restancer eller bygfæld ved en genfæstning, stedsmaal og laant sæd, og kautionisterne var som regel andre bønder. (I. 9.)

Naar en fæster døde eller fratraadte sin gaard, blev der holdt *syn,* for at herremanden kunde vide, hvilke krav han eventuelt kunde rejse overfor bonden eller boet, og for at den nye fæster kunde se, hvilke forhold han gik ind til. Kun naar der ved fæstetiltrædelsen var bygninger paa bruget, kunde bonden være forpligtet til at holde gaarden ved hævd. Var der tale om nye brug, eller hvis bygningerne var i daarlig stand, lod herremanden tømmer udvise til opførelse og istandsættelse, og der udvistes ligeledes træ til senere reparation av husene. (I. 10.)

Fæsteren kunde ved fæsteoverdragelsen faa sin gaard *kvit og frit* paa livstid, men dette synes fortrinsvis at være blevet brugt som løn eller pension til fogeder. I nogle tilfælde findes der ingen begrundelse for denne form for overdragelse, og man maa da formode, at der er tale om en gave. Langt hyppigere er derimod mere begrænsede fritagelser for ydelser, enten som en erstatning for gaardens daarlige tilstand ved overtagelsen eller for at skaffe fæstere i krisetider. Skulde en bonde selv genopbygge en forfalden gaard, kunde han faa *frihed for landgilde* i flere aar, eller han kunde faa sit hoveri nedsat, og disse friheder kunde enten meddeles i form av et særligt »*frihedsbrev*« eller indføres i fæstebrevet, og for at sikre sig mod senere krav lod bonden undertiden brevet tinglæse. Iøvrigt synes disse frihedsbreve ikke altid at have haft gyldighed ud over udstederens levetid eller ejertid. Friheder kunde have et betydeligt omfang, og fritagelse for landgildeydelse var hyppigere end hoverifriheder. (I. 11)

Ved fæstetiltrædelsen var jorden tilsaaet paa de gaarde, der var i drift, og denne isæd tilhørte da enten den avgaaede fæster eller husbonden. Den nye fæster maatte derfor enten betale den i form av *frøgæld,* d. v. s. korn svarende til udsæden, eller han maatte sørge for, at gaarden var tilsaaet, naar han fratraadte den. Husbonden kunde tilbyde den nye fæster isæden for at gøre fæstetiltrædelsen mere tillokkende. Naar husbonden ejede isæden, skyldtes det enten, at han havde faaet den udlagt for sine krav paa den fratraadte fæster, eller han havde selv ladet tilsaa for at holde gaarden i drift, og dette kunde faa et betydeligt omfang i krisetider. (I. 12.)

Fæsteren maatte for at kunne drive sin gaard, saaledes som han var forpligtet til, forsyne den med besætning og redskaber, som var hans ejendom. I et enkelt tilfælde ses en husbond at have laant kreaturer til fæsterne. (I. 13.)

Ved fæstetiltrædelsen betalte fæsteren husbonden et *stedsmaal,* et beløb een gang for alle, hvorved han anerkendte herremanden som sin husbond, og derfor skulde stedsmaalet ogsaa tilbagebetales bonden, naar herremanden opsagde gaarden til eget brug. Da stedsmaalets betaling indeholdt bondens anerkendelse av fæsteforholdet og var et vidnesbyrd om fæstetiltrædelsen, krævedes det altid betalt, selv naar bonden fik andre lempelser. Stedsmaal og fæsteindgaaelse hørte uløseligt sammen, og løfte om dets betaling blev praktisk talt altid givet paa tinge eller hovedgaard, naar fæstebetingelserne avtaltes. Stedsmaalet ydedes ogsaa av hovedgaarde i forpagtning og av jordstykker, men derimod ikke, naar bonden blot ombyttede et brug med et andet under samme husbond. I almindelighed indførtes størrelse og tidspunktet for dets ydelse i herremandens stedsmaalsbog, og bonden fik undertiden en særlig kvittering derfor. Stedsmaalets størrelse avgjordes av tilbud og efterspørgsel efter fæstere, men der toges ogsaa hensyn til gaardens størrelse og bondens evne. Var stedsmaalet stort, betaltes det gerne i flere rater, i hvert fald skulde det betales inden en bestemt frist, og betaltes det ikke, havde bonden forbrudt sit fæste, skønt herremanden paa dette punkt kunde være langmodig. Som regel ydedes stedsmaalet i penge, men det kunde ogsaa have form av korn eller øxne. (I. 14.)

Ved *ejerskifte* meddelte sælgeren i et *følgebrev* bonden, at hans gaard var solgt, og at han i fremtiden skulde være køberen hørig, og undertiden tinglæstes følgebrevet, eller bonden lovede paa tinge sin nye husbond lydighed, selv om følgebrevet ved denne lejlighed ikke altid nævnedes. I Skaane har det været skik, at fæsteren ved ejerskifte skulde yde den nye ejer en særlig avgift, *husbondhold,* som en anerkendelse av sit nye husbondeforhold. At »tage husbondhold« kunde betyde, at bonden blot anerkendte den nye ejer, men der blev gjort en række forsøg paa at indføre betaling av en særlig avgift til den nye ejer i slutningen af 1500tallet i det øvrige Danmark. Kronen modsatte sig det bestemt, og det blev da heller aldrig gennemført, skønt tingene var tilbøjelige til at anerkende det. Det er ikke muligt at skaffe sikker oplysning om, hvordan man ved ejerskifte forholdt sig med restancerne, men de synes at være forblevet sælgerens ejendom. (I. 15.)

I hvert fald fra ca. 1600 paahvilede det fæsteren at betale fogeden en særlig avgift paa 10 % av stedsmaal og sagefald kaldet *fogedpenge.* Paa krongodset var avgiften da en saa fast skik, at den formentlig har været ældre, og visse steder udgjorde den fogedens eneste løn. Naar man ikke kan paavise fogedpengene tidligere, hænger det vistnok for en del sammen med, at saa forholdsvis faa tingbøger fra 1500tallet er bevaret. Paa adelsgodset kendes begrebet fra samme tid, og var i nogle tilfælde ud-

trykkelig b e v i l g e t fogeden av herskabet, men i hvert fald paa mindre godser var stedsmaal og sagefald saa ringe et beløb om aaret, at fogedpengene ikke kan have været fogedens eneste løn. I 1600tallet omtaltes fogedpengene saa hyppigt uden nærmere forklaring, at det maa have været et av alle kendt og anerkendt begreb, og selv om der findes enkelte exempler paa, at de ikke udgjorde nøjagtig 10 %, var dette dog saa langt det almindeligste, og kun nogle enkelte gange ses fogedpengene at være blevet ydet i varer. Fogedpengene gjorde fogederne interesseret i at søge gaardene besat, saa de kunde faa avgift av stedsmaalet, og i at rejse sager, saa de kunde faa 10 % av bøderne. Selv om herremændene var ivrige efter at faa gaardene besat og gennem fogedpengene fik væltet — i al fald en del av — fogedlønnen over paa bønderne, var de mindre interesseret i at rejse sager, der førte til for bønderne trykkende bøder; det var vigtigere, at bonden aarlig kunde udrede sine avgifter, end om han en enkelt gang betalte et stort sagefald. Derved kunde der opstaa en interessemodsætning mellem herremand og foged, og maaske derfor var bønderne ivrige efter at forlige deres sager direkte med husbonden uden retssag, bøder og fogedpenge. (I. 16.)

Fæstetiltrædelsen skete efter faste, traditionelle regler, der bandt parterne. Kun naar bonden havde fæstet, maatte han drive gaarden, som han normalt havde paa livstid. Ved overtagelsen av gaarde i daarlig stand kunde bønderne faa tidsbestemte lempelser i ydelserne, som ellers næsten altid var som av arild. Stedsmaalet ydedes som en anerkendelse av husbondeforholdet og øgedes med fogedpengene.

1. UDBUD

Naar en fæstegaard eller et hus blev ledigt, maatte det være herremandens naturlige bestræbelse at faa bruget besat igen. Hans tab ved et ubesat brug bestod ikke blot i, at hans indtægter gik ned, naar der ikke ydedes landgilde av det, men naar jorden kom ud av drift, var det vanskeligt igen at faa den til at give udbytte, og det var til gêne for de andre bønder i det paagældende landsbyfællesskab, og dertil kom, at husene paa ejendommen led ved at staa hen uden dagligt tilsyn. I mange tilfælde fulgtes en fæster av sin søn eller svigersøn eller hans enke, og hendes eventuelle anden mand fortsatte driften — se I. 2 — men især i de kriser, der fulgte efter krige eller uaar, kunde det være vanskeligt at faa gaardene besat, og det synes, som om vanskelighederne ved at faa nye fæstere især tog til efter Kejserkrigen.

Det er i hvert fald først efter denne krig, at man møder exempler paa,

at ledigt fæstegods paa tinge er blevet udbudt til eventuelle lysthavende. Det første exempel paa denne fremgangsmaade stammer fra krongods, idet ridefogeden paa Aalborghus len i 1630 paa Hellum herredsting lod udbyde det ubesatte krongods i herredet til dem, der vilde fæste det. Han lovede, at hvis de lysthavende vilde komme til slottet, vilde lensmanden — *Jens Juel* til Kjeldgaard — give dem frihed, d. v. s. fritagelse for landgilde og maaske ægt og arbejde »paa nogle aar, til de kommer til avl«. Selv om det til alle tider var saare almindeligt at give en tiltrædende fæster nedsættelse av hans ydelser i de første aar — se I. 11 —, saa kan denne sidste bemærkning dog maaske nok læses som et vidnesbyrd om, at der er tale om et krisefænomen.1) Fremgangsmaaden blev imidlertid igen anvendt av en senere lensmand, *Gunde Lange* til Bregninge, der i 1640 lod udbyde alt det øde gods i Hellum herred til fæste for »et billigt stedsmaal« paa herredstinget.2) Kort efter udbød han en enkelt halvgaard med øde huse til fæste med nogle aars frihed for a l avgift, ægt og arbejde.3)

Hvordan en herremand i almindelighed bar sig ad, naar der ikke strax meldte sig en ny fæster, kan ses av en sag fra Hassing herred 1632, hvor *Christian Høeg* til Todbøl sagsøgte en bonde, der havde fæstet en gaard av ham og havde lovet strax at flytte derind, men som ikke havde holdt sit løfte. Derved var han blevet forhindret i at saa i den ubesatte gaards jorder og i at »have hørt mig tjener til den«. Han vilde altsaa ellers have forhørt sig efter en brugbar fæster, og naar han havde ønsket at tilsaa jorderne, fulgte han bare almindelig praxis, at hovedgaarden tilsaaede de øde gaarders jorder for at holde dem i drift.4)

Det første fundne exempel paa, at en herremand paa tinge udbyder ledigt gods, er fra 1633. *Jørgen Grubbe* til Tostrup udbød paa Hindsted herredsting en halvgaard i Hjerresdal i Valsgaard sogn, hvis fæster var død, paa de vilkaar, at den nye fæster maatte faa gaarden uden stedsmaal, et ganske extraordinært tilbud — se I. 14 — og han maatte faa det paa gaarden værende korn til vurderingsprisen.5) Paa lignende maade udbød hr. *Tage Thott* til Eriksholm, der blandt andet ejede Irup i Hassing herred, ved sin foged nogle ledige gaarde. De tre gaarde, der er tale om, blev alle udbudt paa tinge tre gange, og av de tilbudte betingelser kan ses, hvor ivrig fogeden har været for at faa dem besat. Een gaard, der var i drift, blev 1648 udbudt for sædvanlig skyld og landgilde med det i jorden liggende sædekorn og for ringe stedsmaal, der dog ikke blev specificeret. Gaarden skulde i et aar være »nogenledes« fri for arbejde og helt fri for ægter, og der skulde gives nogen hjælp til at istandsætte bygningerne.6) Samme aar udbød fogeden en anden gaard »til stede og fæste«, til hvem der vilde overtage den paa praktisk talt de samme vilkaar,7) og 1654 udbød han en gaard paa lignende vilkaar, dog saaledes, at det udtrykkelig

siges, at den tiltrædende skal have 12 rdl. av godset, nemlig det beløb gaarden er sat i fæld for, men her er udtrykket ved udbydelsen et lidt andet, idet det hedder, at gaarden udbydes, »om nogen den behøver at stede og fæste«, det ser strax lidt mindre ivrigt ud.8)

Denne maade at søge nye fæstere paa kan formentlig ikke have været indskrænket til Jylland, selv om der kun er fundet et tilfælde fra andre landsdele, nemlig fra Skaane, hvor en foged paa Froste herredsting 1648 udbød to gaarde i Raaby paa særdeles gunstige vilkaar: uden stedsmaal og i nogen tid, hvor længe er ikke angivet, fri for landgilde, ægt og arbejde og med løfte om tømmer til gaardens bygninger. Det fremgaar ikke av stedet, hvilken hovedgaard de ledige brug tilhørte.9)

En anden form for udbud var det, naar fogeden paa tinge tilbød en bonde, der havde forbrudt sin gaard, at han maatte faa den igen paa gunstige betingelser. Disse genfæstninger vil senere blive behandlet — se IV. 12 — og nævnes kun her, fordi der findes exempler paa, at tilbudet om nyfæstning er foregaaet paa tinge, hvorav man *maaske* kan slutte, at fogeden har villet vise de andre herredsmænd, paa hvor gunstige vilkaar de i øjeblikket kunde fæste ledige gaarde. I hvert fald viser det herremandens iver for at faa gaardene besat.10)

Herremandens tilbud til en bonde om at fæste kunde komme for sent, for 1586 meddelte fogeden paa Gunderslevholm fru *Birgitte Bølle,* sal. Kristoffer Gøyes, at han havde tilbudt en karl at fæste en gaard for 70 rdl., men han vilde ikke, fordi han ikke havde kunnet faa gaarden, dengang han ønskede den. Nu vidste fogeden ikke, hvordan han skulde skaffe en god fæster, og han mente, at de andre bønder vilde blive øde, hvis de ogsaa skulde saa og pløje til denne gaard, da de havde nok i deres eget.11) Trods vornedskab maa det have været umuligt at tvinge karlen til at fæste gaarden, naar han vilde foretrække at vedblive at være karl, og der kan kun have været tale om et — i dette tilfælde avslaaet — tilbud fra herremanden.

I. 2. HVORFRA KOM FÆSTERNE?

To spørgsmaal dukker op, naar man ser paa de tiltrædende fæstere: i hvilket omfang var den nye fæster beslægtet med den gamle, og fra hvilken egn stammede de nye fæstere?

Kun fra nogle ganske faa godser lader det sig gøre at skaffe et nogenlunde oplysende materiale, og da meddelelserne selv herfra langt fra er fuldstændige, maa de anvendes med forsigtighed. Fyldigst er stoffet fra *Gert Rantzaus* og senere hans søn *Christian Rantzaus* jyske hovedgaarde. Hovedbesiddelsen var *Gessingholm* — nu Løvenholm — i Sønderhald

herred. Bortset fra de egentlige kriseaar var der kun faa øde gaarde i den periode 1618—62, fra hvilken der findes oplysninger. Godset havde ca. 180 brug, naar baade møller, huse og gaarde medregnes, og her foregik i nævnte tid ca. 210 fæsterskifter, og i langt de fleste tilfælde kan intetsomhelst oplyses om fæsterne, idet der i jordebøgerne blot staar et nyt navn eller i stedsmaalsregistrene kun staar, at n. n. fik x. x.s gaard. 17 gange siges udtrykkelig, at en søn fulgte sin far, og i 9 tilfælde er det sandsynligt paa grund av navneformen, og 4 gange blev en enke siddende paa gaarden og ydede nyt stedsmaal.1)

Fra Rantzauernes gods *Demstrup* i Gerlev herred er jordebøgerne til tider uordentligt ført, saa antallet av fæsterskifter er nok noget for højt. Her var 1625—63 54 gaarde og 13 til 22 huse, idet det sidste tal varierer paa grund av køb og nyoprettelser. Her fandt ca. 170 fæsterskifter sted, 20 gange fulgte en søn efter sin far eller mor, 14 gange er det sandsynligt paa grund av navneformen, een enke genfæstede, 2 fæstere fulgte efter en broder og 2 gange til er dette sidste sandsynligt.2)

Paa det til dels sammen med Demstrup drevne nabogods *Sødringholm* var der 1625—63 21 til 22 gaarde og 6 til 11 huse, og her foregik ca. 87 fæsterskifter. 6 fæstere fulgte efter deres far, 7 sandsynligvis og een fulgte sin broder.3)

Paa *Christian Rantzaus* gaard *Skovgaard* var brugenes antal 1635—58 svingende, nemlig 38 til 53 gaarde og 12 til 16 huse, og her foregik ca. 96 fæsterskifter. Een fulgte sin far, 5 gjorde det sandsynligvis, 2 fulgte deres svigerfar, og een enke genfæstede.4)

Fru *Sofie Brahes* regnskabsbog indeholder vistnok alle fæsterskifter 1631—40 paa hendes og *Holger Rosenkrantz's* godser, men ogsaa her er oplysningerne om fæsterne saa sparsomme, at de følgende tal paa beslægtede fæstere vistnok maa være minimumstal. Her findes 111 fæsterskifter, 15 fæstere fulgte efter en far eller mor, een efter en broder.5)

Paa *Ulrik Christian Gyldenløves* gaard *Ulriksholm* i Bjærge herred paa Fyn foregik 1654/55 fem fæsterskifter, og een fæster fulgte efter sin stiffar.6)

Omstaaende tavle fra Aalborghus len skulde kunne supplere de faa oplysninger fra adelsgodset. Her foregik 1634—40 505 fæsterskifter, og derav var 86 av de nye fæstere beslægtet med de forrige.7)

Aalborghus len	1634/35	35/6	36/7	37/8	38/9	39/40
Nye fæstere	114	74	77	85	81	74
Far opladt	6	1	7	11	10	6
Far død	2	2	1		4	5
Mor opladt	3	5	2	3	4	2
Mor død				1		
Svigerfar opladt	1	1				
Broder opladt		1		1		1
Broder dømt					1	
Søn fraflyttet fulgt av far					2	
Enke genfæstet		1		1		1

Alle tallene viser, at en nogenlunde stor gruppe av fæstere var beslægtet med deres forgængere, men for den, der førte jordebøger og regnskab — for slet ikke at tale om Christian Rantzaus godskontor paa Breitenburg, der fik hans fogeders regnskaber — var fæsternes familieforhold av ringe interesse, saa man maa have lov at antage, at de anførte tal er minimum. Vanskeligheden er her, som saa tit i regnskaberne, at man ikke faar fulde oplysninger om alle bønderne.

Da det i kun ringe grad er muligt at fremskaffe nogenlunde fyldigt materiale fra godsregnskaberne, vil det maaske være berettiget at nævne nogle exempler paa, at fæstere er fulgt efter slægtninge, hentet fra tingbøgerne. *Erik Rosenkrantz* til Rosenholm udstedte 1655 et fæstebrev, hvori det hed, at bonden fik den gaard, hans far døde fra,8) og 1625 vidnede to kvinder paa Ørslev birketing, at en foged havde faaet penge for at lade deres — henholdsvis — søn og far faa en gaard, som hans far døde fra.9). En bonde under *Skaarupgaard* sagde 1641 under en sag mod husbonden jomfru *Ide Arenfeldt,* at han havde fæstet sin halve gaard efter sin far og havde brev paa at faa den anden halvdel ved sin mors død.10) En sag fra Vaar viser, hvor ivrig en far kunde være for at faa en søn til efterfølger. *Christian Friis* til Kragerup tiltalte 1637 en bonde for en bygfæld paa 80 dl., men bonden erklærede, at kun hvis hans egen søn maatte beholde gaarden, vilde han give d e n n e pengene, og han havde først penge at betale med, naar kornet var kommet ind. Bonden havde pligt til at vedligeholde, saa han skulde betale, hvadenten sønnen fik gaarden eller ej, men hans holdning tyder paa, at der har været ondt om fæstere, saa han har kunnet stille betingelser, skønt han utvivlsomt havde forset sig. Iøvrigt er det interessant at se, at bonden regnede med at faa den betydelige sum ind ved at sælge sit korn.11)

Opladelse til en søn nævnes nogle gange i tingbøgerne. 1640 oplod en

bonde sin søn en gaard, der tilhørte en borgmester i Varde, men paastod senere, at han kun havde opladt den halve gaard.12) En bonde under fru *Margrete Marsvin,* sal. hr. Jørgen Urnes, til Næs meddelte 1644, at han havde faaet sin gaard opladt av sin far.13)

Fra krongods kan nævnes, at en enke 1552 havde fæstet en gaard sammen med sine sønner efter sin avdøde mand.14) Naar en bonde under Roskildegaard 1632 var særlig ivrig efter at fæste efter sin far, hang det sikkert sammen med, at han havde faaet løfte om at faa de samme friheder, som faren havde haft paa gaarden.15)

Det kunde være i baade bondens og herremandens interesse, at en fæster fulgte efter sin far, fordi han formentlig bedre kunde drive et brug, han i forvejen havde noget kendskab til, men det bevarede materiale giver ikke mulighed for at se, hvor hyppigt fænomenet var.

En særlig omtale vil der være grund til at give *enkerne.* Ved Christian III.s dronningborgske reces 1551 bestemtes, at enker maatte blive paa deres gaarde til næste fardag uden at fæste, naar de opfyldte de sædvanlige fæstebetingelser, og dette gentoges i Kolding reces 1558, men ved kongelige aabne breve av 1565 16) og 1578 17) udvidedes dette til, at enker paa kronens og kapitlernes gods maatte beholde gaarden, saa længe de var ugifte og overholdt fæstebetingelserne uden at fæste paany, men giftede de sig igen, skulde den nye mand betale stedsmaal.

Denne sidste, humane bestemmelse kom ikke til at gælde paa adelsgodserne, men man har ikke altid staaet helt fremmed overfor tanken om at faa en enke forsørget med en ny mand. Saaledes skrev fru *Eline Gøye,* Vincents Juels til Hesselmeds, i 1561 til sin søster fru *Birgitte Gøye,* Herluf Trolles, til Herlufsholm, at hun sendte dette brev med en mand, der havde været *Erik Lange* til Engelsholms tjener, og efter dennes anmodning bad hun fru Birgitte om, at manden maatte komme til en av hendes gaarde »til en enke«, og hun vilde i ham faa en god tjener.18)

I almindelighed har enkerne ikke faaet lov at blive paa deres gaarde paa adelsgodserne uden at fæste paany, udover den efter mandens død følgende fardag. Fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz', til Buderupholm udviste 1636 en enke av hendes gaard, fordi hun ikke havde fæstet den igen efter hendes mands død. Enken ses ikke at have protesteret mod denne fremgangsmaades berettigelse, der kom ingen retssag ud av det, og blot selve udvisningen er indført i tingbogen, saa her staar man sikkert overfor det normale.19) Det maa aabenbart have været undtagelsen, at man paa private godser fulgte kronens regel, for 1596 nævnes udtrykkelig om en enke, der havde en gaard under *Mogens Gøye* til Bremersvold, at hun havde f a a e t l o v t i l at beholde gaarden uden stedsmaal efter sin mands død, saa længe hun var ugift. Hun giftede sig m o d husbondens

vilje, og Mogens Gøye begik da kraftigt overgreb mod dem, idet han dels fængslede den nye mand, dels beslaglagde 4 stude til dækning av ikke leveret landgilde, begge dele uden dom. Tune herredsting henviste sagen til landstinget, men landstinget hjemviste den til ny behandling ved herredet, og her mangler tingbogen, saa sagens avgørelse findes ikke, men i denne sammenhæng er det ogsaa nok at fastslaa, at sagen viser, at enker kun som en særlig begunstigelse har haft lov at blive paa deres mands gaard uden at skulle genfæste.20)

Spørgsmaalet om enkens nye giftermaal kunde i det hele taget give anledning til konflikt. En enke paa en gaard tilhørende fru *Margrete Norby,* sal. Tønne Billes, til Billeskov giftede sig igen, men hun og manden blev derfor udvist av gaarden, og da de blev boende, blev der oversvoret dem vold av sandemændene 1654.21) Herskabet kunde ogsaa være interesseret netop i, at enken giftede sig igen, fordi gaarden derved kom i bedre drift. Da en enke under fru *Ingeborg Skeel* til Vorgaard, sal. Otte Banners, giftede sig igen, overtog hendes nye mand med hende og børnene hele boet, hvorfor han da ogsaa blev dømt til at betale en stedsmaalsgæld, som hans hustrus første mand havde til herskabet. Naar han havde overtaget aktiverne, maatte han ogsaa betale den paa boet hvilende gæld.22)

Den ret, en kone havde erhvervet, kunde blive bevaret, naar hun giftede sig igen, selv om hendes husbond forsøgte at anfægte den. Fru *Elisabeth Trolle* til Knabstrup, sal. Gabriel Sparres til Svanholm, og jomfru *Ingeborg Bille* til Egede udstedte 1601 et fæstebrev til en bonde og hans hustru, hvorved de *begge* paa livstid maatte have en gaard kvit og frit, ogsaa for ydelse av stedsmaal. Ved arv tilfaldt herligheden av gaarden *Tyge Brahe* til Tostrup, og da bonden døde 1613, og hans enke giftede sig igen 1614, ydede den nye bonde stedsmaal ved sin tiltrædelse av gaarden og senere landgilde av den til Tyge Brahe. I 1633 opdagede den nye fæster imidlertid, at hans hustru havde det 1601 udstedte frihedsbrev paa gaarden, og han nægtede saa at yde mere til husbonden. Sagen behandledes flere gange ved Skaanes landsting og rettertinget, men begge instanser fastslog endelig, at da Tyge Brahe ikke havde opnaaet hævd paa ydelsen, fordi der ikke var gaaet fulde tyve aar, da bonden protesterede, skulde brevet staa ved magt, dog saadan, at Tyge Brahe beholdt, hvad bonden hidtil havde ydet.23) For at der kan blive mening i denne avgørelse, maa man gaa ud fra, at rettertinget har ment, at fæsteforholdet mellem konen og husbonden vedvarede, trods det, at hendes nye mand havde givet Tyge Brahe stedsmaal, da han blev gift. Man skulde synes, at det derved var blevet ham, der var fæster, idet betaling av stedsmaal, som det senere skal vises, i almindelighed opfattedes som avgørende for indgaaelse av et fæsteforhold. Det kan synes mærkeligt, at bonden ikke havde kendt noget til hu-

struens frihedsbrev, og i hvert fald kan det jo ikke være derfor, han havde giftet sig med hende!

I et par tilfælde synes det, som om en tiltrædende fæster kun har faaet gaarden paa den betingelse, at han giftede sig med enken. To gange siges det paa Gessingholm, at den tiltrædende skulde ægte den avdøde fæsters enke24), og en bonde, der skulde overtage en gaard under fru *Helvig Kaas* til Vorgaard, sal. Hannibal Gyldenstjernes, lovede ved fæsteindgaaelsen at ægte den forrige fæsters enke.25)

Det synes at fremgaa av et ikke helt tydeligt brev fra fogeden paa Gunderslevholm til hans husbond fru *Birgitte Bølle,* sal. Christoffer Gøyes, i 1586, at en karl havde nægtet at ægte en pige eller enke paa en gaard, saa der var fare for, at den kom til at staa øde 26), og aaret efter meddelte hendes foged paa Avnsbjærg, at en karl, der havde fæstet en gaard, havde giftet sig med den forrige fæsters datter, da enken ikke kunde stille kaution for, at hun kunde genfæste gaarden.27). Desværre er brevene ikke saa klare i udtrykkene, at man med sikkerhed kan se, hvad der er foregaaet, men husbonden synes at have været interesseret i de to ægteskaber. *Eske Brok* til Estrup nævner to gange i sine dagbøger, at en ny fæster skulde giftes med den forriges datter 28) og een gang, at han skulde have enken paa gaarden 29), men det kan ikke ses, om husbonden havde stillet dette som en betingelse for at overlade ham fæstet.

Med hensyn til krongodset skal lige nævnes, at forordningen av 1565 ikke kun har lovfæstet en overalt kendt, gammel praxis, men at den paa sine steder maa have været noget nyt, for av en sag fra Aalborghus len ses, at en bondeenke ved sin mands død, der maa være indtruffet før 1552, av lensmanden fæstede sin mands halvgaard for øxne og penge til sig og sine sønner.30) Selve forordningen av 1565 citeredes under en retssag om en av kronens gaarde i Ginding herred 31), og enkens ret til at fortsætte fæstet fremgaar ogsaa indirekte, uden at forordningen citeres, av en sag om en gaard under Skivehus 1649, hvor en bonde søgte at fortrænge en enke fra en gaard, som hun i k k e havde opladt ham.32) Forordningen gjaldt ogsaa for de selvejere, hvorav kronen havde herligheden, som det fremgaar av fru *Anne Blome,* sal. Goske Rantzaus, til Trøjborgs strid 1631 med en enke, der oven i købet tilbød at genfæste, hvad fruen ikke vilde lade hende gøre. Under sagen citeredes forordningen av enken, men da sagen av Viborg landsting hjemvistes til herredstinget, hvis tingbog mangler, kan avgørelsen ikke ses.33)

Ægteskab med den tidligere fæsters datter eller med en anden av herskabet udpeget pige kunde være en fæstebetingelse. Ovenfor — s. 20—21 — er nævnt, at en fæster oplod sin gaard til sin svigersøn, men i nedenstaaende tilfælde synes det, som om ægteskabet v a r indgaaet, inden fæste-

overdragelsen fandt sted, og man kan ikke se, om husbonden har haft nogen indflydelse herpaa. *Mandrup Due* til Halkær lod 1640 holde syn paa en gaard, som en bonde havde opladt til sin svigersøn, for at faa fastslaaet bygfælden, uden at det dog kan ses, hvem av dem han vilde kræve herfor.34) Her kan det ikke ses, om ægteskabet har været en betingelse for fæsteoverdragelsen, men i 1638 fæstede en bonde i Halland en gaardspart av *Mogens Gyldenstiernes* foged paa Langaas paa betingelse av, at han ægtede en paa gaarden født pige og ydede en sum penge til den paa gaarden siddende enke.35) Ligesaa tydelig var en avtale mellem fru *Dorte Juul*, sal. Iver Krabbes til Albæk, og en bonde, der forpligtede sig til at fæste en gaard under Kongstedlund, naar den nu paa gaarden siddende enke døde, men det var en betingelse for, at han kunde faa gaarden, at han ægtede hendes datter, hvis hun efter moderens død vilde gifte sig. Denne overenskomst blev indgaaet 1642, men først tinglæst 1646, maaske fordi den først da var blevet aktuel. Her blev der givet pigen den mulighed, at hun kunde lade være at gifte sig, men det kan ikke ses, hvordan sagen forløb. Da der ikke ses at være anlagt nogen sag mod bonden, kan man maaske gaa ud fra, at han har opfyldt kontrakten.36) Et saadant halvt tvunget ægteskab kunde naturligvis give anledning til konflikter, idet en av parterne fortrød det før eller senere. *Søren Jensen* under Kyø oplod 1647 sin gaard til *Jens Jensen*, mod at han ægtede en av hans døtre. Husbonden *Jørgen Seefeld* udstedte et fæstebrev, hvori ægteskabet anførtes som en betingelse for fæsteindgaaelsen, og paa tinge oplod Søren Jensen sin gaard med datteren *Else Sørensdatter* e l l e r en anden datter, der tjente paa Sjælland, til Jens Jensen. Denne tiltraadte gaarden, men blev ikke gift, og husbonden tiltalte ham derfor til fortabelse av fæstet. Det viste sig nu, at Jens Jensen var ganske uskyldig heri, for han fremlagde tingsvidne om, at han for retten havde tilbudt at ægte Else Sørensdatter, men at hendes far havde nægtet at give ham datteren, fordi han ikke havde »bejlet ret«. Senere havde Jens Jensen for retten gentaget sit løfte og endda tilbudt den følgende søndag at trolove sig med e n av døtrene, men Søren vilde betænke sig og raadføre sig med sin kone og sine børn. Nu tilbød Jens Jensen igen at holde sin del av avtalen, men da Søren Jensen stadig nægtede ham en datter, mente han, at han burde have lov at beholde den gaard, der var blevet opladt til ham, og dommen kom da ogsaa til at gaa ud paa, at da Jens Jensen stadig stod ved sit løfte, og da fogeden ikke kunde bevise, at han havde brudt recessen med hensyn til sin gaards drift, blev han frifundet for husbondens tiltale, og han kunde altsaa beholde gaarden.37) Det er ikke let at se, hvilken interesse herskabet kunde have i disse ægteskaber, medmindre der blot ligger et humant hensyn deri, at man fik en enke eller pige forsørget. I nogle til-

fælde kan fogeden maaske have ment, at godset var interesseret i, at den nye fæster fik en kone, der var kendt med fæstegaardens drift, saa han bedre kunde faa noget ud af den og være i stand til at yde sine avgifter, men da sagerne i sig selv intet viser, bliver det kun gætteværk.

Et andet synspunkt kan maaske ogsaa have gjort sig gældende, naar en herremand gerne vilde have den avdøde fæsters enke eller datter til at blive ved gaarden, nemlig det, at de var arvinger efter fæsteren og havde en del besætning eller redskaber som arv, hvorved det var lettere at holde gaarden i drift, end hvis en ny fæster skulde begynde paa bar bund. Det samme var naturligvis i endnu højere grad tilfældet, naar en fæsters søn overtog gaarden ved hans død, men der er ikke fundet noget exempel paa, at en herremand har vist særlig iver for at faa en søn til at fæste efter sin avdøde far.

Hvor vigtig fæsternes kvalitet var for godsejeren, kan ses paa Gessingholm. Fogeden fik stadig besked paa at sørge for fæstere til de øde gaarde, men hans anstrængelser har aabenbart ikke tilfredsstillet *Christian Rantzau,* for 1643 fik han at vide, at han maatte gøre sig bedre umage dermed. Et par aar senere hed det i en ordre til ham, at han skulde søge d y g t i g e fæstere, saa gaardene ikke i fremtiden kom til at staa øde, og 1651 28. nov. kunde han da ogsaa skrive til sin husbond, at han havde »bekommet en god tjener til den øde gaard i Bøjend«.38)

Naar foged eller herskab derimod søgte at faa en bestemt pige, der ikke var datter av den sidste fæster, avsat til den tiltrædende, maa man vist gaa ud fra, at der har ligget mere personlige interesser bag. *Bjørn Kaas* til Starupgaard overdrog en gaard til en bonde »med saa skel«, at han skulde ægte en bestemt pige. Han ægtede hende ikke og blev dømt fra gaarden. Skønt han paastod, at han ikke havde været klar over, at ægteskabet var en fæstebetingelse, ansaa retten det for godtgjort, at han havde lovet at ægte hende, og dømte ham til at opfylde løftet.39) Fra Boller findes en sag, der med sikkerhed viser, at husbonden har haft særlig interesse i at faa en bestemt pige gift. Fru *Kirsten Munk* lovede en bonde *Frantz Mortensen* nedsættelse av hans landgilde, hvis han ægtede en pige paa Boller, og da det senere viste sig, at hun var gravid ved en anden, maa man vel heri se grunden til Kirsten Munks iver for at faa hende gift. Da bonden, hvem Kirsten Munk iøvrigt behandlede rædselsfuldt, h a v d e en gaard før ægteskabet, viser sagen jo intet om fæsteindgaaelse, men kun at et mer eller mindre tvunget ægteskab av husbonden kunde bruges under godsstyrelsen.40)

Spørgsmaalet om fæsternes hjemsted har særlig interesse derigennem, at en undersøgelse skulde kunne vise, i hvilket omfang bønderne »vandrede«, hvilke dele av befolkningen der var mest tilbøjelige til at flytte,

og hvilke egne der havde størst tiltrækningskraft. Materialet til belysning af dette er imidlertid endnu ringere, fordi der endnu sjældnere oplyses noget om, hvorfra bønderne kom. Fra de rantzauske godser kan følgende oplyses: paa *Gessingholm* var av 210 fæstere de 32 fra landsbyer i Sønderhald eller tilstødende herreder, 3 fra Ty og Vendsyssel, om resten kan intet oplyses.41) Av *Demstrups* 170 fæstere var 10 fra Gerlev og tilstødende herreder, restens hjemsted kendes ikke.42) Paa *Sødringholm* var av 87 to fra egnen, om de øvrige oplyses intet,43) og endelig var av *Skovgaards* 96 fæstere 10 fra egnen, 5 fra Ty og Vendsyssel.44) Det er iøvrigt værd at lægge mærke til, at baade paa *Gessingholm* og *Skovgaard* dukker de langvejskommende fæstere først op i de sidste aar av perioden, saa man kan vel antage, at det tidligere har været muligt at faa nye fæstere fra selve egnen. Fra Rønningesøgaard i Aasum herred kan fra aarene 1644—46 skaffes oplyst hjemstedet for 14 av 16 fæstere, og de kom alle fra den nærmest hovedgaarden liggende landsby Rønninge eller andre nærliggende byer, ingen fra steder, der laa mere end 20 km fra hovedgaarden.45) Skønt materialet her er meget spinkelt, viser det dog indenfor sin begrænsning, at en væsentlig del av fæsterne kom fra egnen omkring den paagældende hovedgaard.

Omkring i jordebøger og tingbøger træffes ofte bønder med navne efter en landsdel. For at undersøge om der ad den vej kunde oplyses noget om fæsternes hjemsted, deres vandringer, er gennemgaaet en del jordebøger fra tiden 1540—1660 fra alle landsdele. Naar en mand kaldes skaaning, fynbo, jyde o. l., er der grund til at antage, at han er fra den paagældende landsdel, selv om det ikke b e h ø v e r at være tilfældet; der er en del andre muligheder, idet navnet kan være en arv fra slægten eller være knyttet til en gaard. Dertil kommer, at det ikke med sikkerhed kan siges, hvorfra den oprindelige bærer av navnet er kommet, da navngiverne kan have taget fejl. Navnet Holst betegner sikkert baade en mand fra Holsten og en fra Slesvig, da man i 1500 og 1600tallet ofte brugte Holsten om begge hertugdømmerne.46) Materialets største svaghed ligger imidlertid i, at antallet av fæstere med landsdelsnavne er saa umaadelig ringe, i det hele taget er -sennavnene saa aldeles overvejende. Kun 149 av de her gennemgaaede 5215 bønder har overhovedet landsdelsnavne.

Det er imidlertid usandsynligt, at skriverne i een landsdel skulde have været ivrigere efter at medtage landsdelsnavne end i en anden, saa man maa dog kunne bruge materialet til at vise tendensen i vandringen, selv om man intet kan sige om de absolutte tal for de flyttede.

Materialet til hosstaaende tabeller er hentet fra jordebøger, lodsedler, skøder, pante- og laasebreve. Bondenavnene er kun hentet fra gods i samme landsdel som hovedgaarden, ikke fra under den hørende strøgods

andetsteds. Tallet i 4. spalte angiver navnene, ikke brugene, da der kunde sidde flere bønder paa samme gaard, eller gaarden kunde mangle fæstenavn, og baade bønder, møllere og husmænd er medtaget. Iøvrigt er opstillingen følgende: hovedgaardens navn, hovedgaardens herred, jordebogens tilblivelsesaar, tallet paa fæsternavne og endelig oplysninger om fæsternes landsdelsnavne.

Trods materialets ovennævnte svagheder, der forøges derved, at øerne er stærkere repræsenteret end Jylland og Skaane, kan det dog brugt med forsigtighed give nogle oplysninger. Bortset fra een sjællænder, er der ingen indvandring til Jylland og kun ringe vandring indenfor landsdelen, mens derimod over halvdelen av de vandrende er jyder. Paafaldende mange — 22 — er fra Fyn med omliggende øer. Kun 11 er vandret fra de skaanske provinser til Vestdanmark. Vornedskabet er vel forklaringen paa, at kun 2 sjællændere, 1 mønbo og 5 lollikker er flyttet. Hvor folk med navnene Holst og Friis — i alt 29 — stammer fra, lader sig ikke avgøre, men da 7 er fra Als, 3 fra Angel og 4 fra Ærø, er det maaske berettiget at antage, at en forholdsvis stor udvandring er foregaaet fra Slesvig. Vandringen gaar mod Sjælland, især fra Jylland, og Jyder og Slesvigere flyttede mest. Vornedskabet hindrede større udvandring fra sit omraade, men ejendommeligt nok synes det ikke at have skræmt fæstesøgende bønder.

Antallet av fæstere med landsdelsnavne er som sagt meget ringe, men ser man paa, hvordan de procentvis fordeler sig paa de forskellige landsdele, kan man dog se denne vandrings tendens. Paa Sjælland og Laaland findes godt 6 % fremmede Navne. I Skaane og paa Fyn knap 2% og i Jylland kun 1 %. Selv med alle forbehold overfor materialet kan man nok sige, at vandringen er gaaet mod Sjælland. Iøvrigt konstaterede Gustav Bang den samme tendens for sidste halvdel av 1600tallets vedkommende.47)

Skaane og Halland:

1. Næs	Onsø h.	1552	14	1 skaaning
2. Gyllebo	Jerrestad h.	1555	42	1 harbo, 1 lollik
3. Valløse	Fers h.	1559	17	
4. Taagerup	Harjagers h.	1569	61	2 fynbo, 1 jyde
5. Høgestad	Herrestad h.	1574	86	1 tybo
6. Knudstrup	Luggude h.	1595	41	1 jyde, 1 saxe
7. Bosøkloster	Froste h.	1595	67	
8. Bjersgaard	Asbo h.	1597	97	1 anholt
9. Dufeke	Luggude h.	1606	20	
10. Snistrup	Tønnersø h.	1606	34	
11. Skedal	Tønnersø h.	1610	43	1 mønbo
12. Herrestadgaard	Herrestad h.	1633	6	
13. Barsebæk	Harjagers h.	1633	46	1 holst.
14. Billesholm	Luggude h.	1639	34	

I alt 608 fæsternavne.

Jylland	5
»Holsten«	1
Møn	1
Laaland	1
Fyn	2
Skaane	1
Tyskland	1

12 fremmede = 2 %.

Om 98 % kan intet oplyses.48).

Sjælland:

1.	Knabstrup	Merløse	1541	29	1 fynbo, 1 skaaning
2.	Hagestedgaard	Tuse	1548	13	1 jyde
3.	Gjorslev	Stevns	1549	87	1 fynbo
4.	Valsø	Ringsted	1552	23	1 jyde
5.	Hjelmsø	Ringsted	1559	16	1 jyde
6.	Bregentved	Ringsted	1572	65	4 jyde
7.	Allindemagle	Ringsted	1575	24	
8.	Lundbygaard	Hammer	1577	18	1 jyde, 1 fynbo
9.	Bregentved	Ringsted	1581	19	1 fynbo
10.	Selsø	Horns	1588	68	3 jyde, 1 lollik, 1 fynbo
11.	Bavelse	Tybjærg	1588	49	1 jyde, 1 fynbo, 1 skaaning, 1 tysk
12.	Rygaard	Voldborg	1590	73	1 hallandsfar
13.	Bonderup	Merløse	1595	2	
14.	Førslev	Ø. Flakkebjærg	1596	50	2 jyde, 1 skaaning, 1 fynbo, 1 hedebo
15.	Sørup	Ringsted	1602	17	2 jyde, 1 fynbo
16.	Basnæs	V. Flakkebjærg	1603	25	1 jyde, 1 »tusingh«
17.	Alslev	Faxe	1608	36	4 jyde, 1 lollik
18.	Rygaard	Voldborg	1622	63	1 jyde, 1 varberg
19.	Bregentved	Ringsted	1630	44	2 fynbo, 1 lollik
20.	Egede	Faxe	1631	82	2 jyde, 3 holst.
21.	Selsø	Horns	1633	93	2 jyde, 1 lollik, 1 fynbo, 3 skaaning
22.	Gerdrup	V. Flakkebjærg	1633	31	1 jyde, 1 fynbo, 1 holst.
23.	Egholm	Voldborg	1633	37	3 jyde, 1 holst.
24.	Gerdrup	V. Flakkebjærg	1648	36	1 fynbo
			Ialt	1000	fæsternavne.

Jylland	30
Fyn + Taasinge	14
Skaane + Halland	8
Laaland	4
Øvrige Sjælland	1
Holsten	5
Tyskland	1
	63 fremmede = 6,3 %.

Om 93,7 % kan intet oplyses.49).

Laaland:

1.	Aarsmarke	Musse	1559	11	
2.	Rudbjærggaard	Sønder	1568	36	3 jyde, 1 holst., 1 fris
3.	Berridsgaard	Musse	1589	30	1 jyde
4.	Kærstrup	Fuglse	1592	18	1 jyde
5.	Olstrup	Sønder	1593	12	
6.	Pederstrup	Nørre	1596	38	1 skaaning, 1 fynbo, 1 erbo
7.	Havreløkke	Fuglse	1596	25	1 jyde
8.	Bremersvold	Fuglse	1608	36	1 jyde, 1 erbo
9.	Rudbjærggaard	Sønder	1609	47	1 jyde, 1 alsing, 1 holst., 1 fris
10.	Pederstrup	Nørre	1614	35	1 skaaning, 1 erbo
11.	Søholt	Fuglse	1618	38	1 jyde
				I alt 326	fæsternavne.

Jylland	9
Fyn	1
Ærø	3
Als	1
Skaane	2
Holsten	2
Frisen	2
	20 fremmede = 6,13 %.

Om 93,87 % kan intet oplyses.50).

Fyn:

1.	Jerstrup	Skam	1540	21	2 jyde
2.	Mullerup	Gudme	1546	73	
3.	Glorup	Gudme	1555	12	
4.	Knylle	Lunde	1556	11	
5.	Harreslevgaard	Skovby	1562	38	1 jyde, 1 stryn
6.	Tangegaard	Gudme	1569	23	1 jyde, 1 holst.
7.	Hønnerup	Vends	1574	29	1 jyde
8.	Billeskov	Baag	1577	14	
9.	Ørbæklunde	Vindinge	1585	22	
10.	Skovsbo	Bjærge	1583	142	1 fynbo, 1 holst.
11.	Faarevejle	Langelands n.	1583	77	1 jyde, 1 skaaning, 1 fynbo, 1 taasing, 1 alsing, 1 angelbo
12.	Ulfeldtsholm	Vindinge	1588	132	
12a	Harreslevgaard	Skovby	1590	48	3 jyde, 1 holst.
13.	Sandholt	Sallinge	1591	42	3 jyde, 1 holst.
14.	Egeskov	Sunds	1591	94	1 jyde
15.	Sandholt	Sallinge	1606	61	1 jyde
16.	Løgismose	Baag	1611	31	
17.	Boltinggaard	Gudme	1615	40	
18.	Hvedholm	Sallinge	1617	103	1 jyde, 1 fynbo
19.	Aarslevgaard	Vindinge	1617	10	
20.	Søbysøgaard	Aasum	1617	29	2 alsing
21.	Iversnæs	Vends	1622	100	2 arrebo
22.	Finstrup	Sallinge	1622	56	1 alsing
23.	Østrupgaard	Lunde	1622	13	
24.	Rønninge-søgaard	Aasum	1623	32	2 jyde
25.	Ravnholt	Vindinge	1623	65	
26.	Stensgaard	Sallinge	1624	26	1 jyde, 1 mols
27.	Margaard	Skovby	1626	29	
28.	Dallund	Skovby	1627	54	
29.	Langesø	Skovby	1631	16	
30.	Østrupgaard	Sallinge	1632	16	
31.	Skinnerup	Bjærge	1632	38	1 jyde
32.	Barløsegaard	Baag	1636	26	1 vendelbo, 1 holst.
33.	Klingstrup	Sunds	1637	25	
34.	Lykkesholm	Vindinge	1641	50	
35.	Ørreslevgaard	Lunde	1642	27	

36. Hesselager	Gudme	1642	49	1 jyde
37. Tiselholt	Gudme	1644	28	
38. Brobygaard	Sallinge	1646	40	
39. Nygaard	Langelands n.	1646	21	1 jyde, 1 alsing
40. Ølstedgaard	Sallinge	1648	9	
41. Jershave	Bjærge	1648	6	
42. Tybrind	Vends	1653	102	1 jyde
43. Nakkebølle	Sallinge	1654	90	
44. Elvedgaard	Skovby	1654	49	
45. Jerstrup	Skam	1655	40	
46. Hasmark	Lunde	1656	12	
47. Egeskov	Sunds	1656	71	
48. Nielstrup	Sunds	1656	55	3 alsing
49. Stensgaard	Sallinge	1657	34	1 jyde
50. Damsbo	Sallinge	1660	37	
51. Hverringe	Bjærge	1660	43	
		I alt	2311	fæsternavne.

Jylland	24
Slesvig og Ærø	11
Fyn, Taasinge, Strynø	5
»Holsten«	5
Skaane	1
	46 fremmede = 1,99 %.

Om 98,01 % kan intet oplyses.51).

Jylland:

1. Clausholm	Galten	1552	89	2 vendelbo
2. Sostrup	N. Dyrs	1554	8	
3. Mejlgaard	N. Dyrs	1556	22	(1 mols, 1 ørum)
4. Boller	Bjærge	1570	36	
5. Rosenvold	Bjærge	1570	85	
6. Matrup	Tyrsting	1583	137	
7. Engelsholm	Tørrild	1594	25	
8. Mejlgaard	N. Dyrs	1613	19	1 sjællandsfar
9. Engelsholm	Tørrild	1616	94	
10. Gessingholm	S. Hald	1618	102	1 sallingbo
11. Demstrup	Gerlev	1623	78	
12. Sødringholm	Gerlev	1625	33	1 vendelbo
13. Rigstrup	Sabro	1625	34	
14. Lyngballe	Gjern	1625	21	
15. Pederstrup	Ning	1625	16	
16. Skovgaard	Tørrild	1635	72	1 vendelbo, 1 harbo
17. Højris	Mors s.	1636	48	
18. Lundergaard	Hvetbo	1639	15	
19. Buderupholm	Hornum	1658	36	1 sjællandsfar

I alt 970 fæsternavne.

Øvrige Jylland	8
Sjælland	2
	10 fremmede = 1 %.

Om 99 % kan intet oplyses.52).

I. 3. HVEM BORTFÆSTEDE OG HVOR?

Mens det i almindelighed, i hvert fald paa de større godser, har været reglen, at fogeden bortfæstede godset paa herremandens vegne, findes der exempler paa, at herremanden selv har overdraget gaarden til fæsteren, og man kan vist gaa ud fra, at de adelsmænd, der kun havde en enkelt lille hovedgaard, har sparet at holde foged og selv har varetaget administrationen.

I 1635 vidnede to personer, at de paaskeaften havde overværet, at *Christian Høeg* til Todbøl p e r s o n l i g bortfæstede en ved dødsfald ledigblevet gaard og saa, at de avtalte fæstebetingelser blev indført i Christian Høegs jordebog.1) Mere indviklet er en ældre sag, hvor *Eiler Bryske* til Dallund havde bortfæstet en gaard for det store stedsmaal 200 dl. Gaarden maa have været uskiftet arv efter hans far og tilfaldt engang mellem 1575 og 1581 hans søster *Karen Bryske* g. m. Iver Lunge (Dyre) til Tirsbæk. *Iver Lunge* kom i strid med fæsteren, som han udviste av gaarden, og denne krævede nu sit stedsmaal tilbage av Eiler Bryske og Iver Lunge, men Eiler Bryske avviste kravet, idet han sagde, at han blot havde administreret gaarden for sin mor, der havde oppebaaret stedsmaalet. Sagen blev av rettertinget hjemvist til fornyet behandling ved herreds- og landsting, da spørgsmaalet om stedsmaal ikke var blevet behandlet der, og senere avgørelse av sagen har ikke kunnet findes, saa det kan ikke ses, hvad det endte med. Det ser ud, som der har været tvivl om, hvor vidt Eiler Bryskes beføjelse strakte sig, da han optraadte paa sin mors vegne, men muligvis forsøgte han blot at smøge ubehagelige forpligtelser av sig.2)

Markvor Rodsteen til Lundsgaard mødte personlig paa Bjærge herredsting 1649 og krævede, at en bonde skulde godtgøre sin hjemmel til en gaard, han ikke havde fæstet av husbonden. Bonden berettede, at han for 30 rdls. stedsmaal havde fæstet den av husbondens mor fru *Ingeborg Skeel,* sal. Palle Rodsteens, men indrømmede, at han ikke havde betalt det lovede stedsmaal.3)

Den godsrige *Eske Brok* til Estrup m. m. bortfæstede i en række tilfælde selv sine gaarde. I hans dagbøger for 1604, 1608, 1609 og 1617 er i alt indført 32 indfæstninger og i al fald i 29 tilfælde synes han selv at have avtalt med fæsterne, hvor meget de skulde betale i stedsmaal, og hvornaar det skulde ydes. I betragtning av hans godsers størrelse kan disse 32 ikke omfatte alle fæsterskifter, og under hans lange ophold i Norge og Sverige kunde han ikke selv bortfæste gaardene, saa ogsaa han maa i almindelighed have ladet fogederne bortfæste det ledige gods.4)

Fra en væsentlig tidligere tid findes et exempel paa, at en adelsfrue, *Karen Rosenkrantz,* vel bortfæstede en gaard, men at hun dog tog for-

behold med hensyn til sin mand, landsdommer *Mogens Munk* til Palsgaards samtykke, og da han nægtede det, blev det av bonden ydede stedsmaal tilbagebetalt ham. Bonden forblev imidlertid paa gaarden, som han ønskede at beholde, men da Mogens Munk anlagde sag mod ham til fraflyttelse, fastslog rettertinget 1537, at han ikke gyldigt havde fæstet gaarden.5)

Mere oplysende om de almindelige forhold, hvor fogeden optraadte paa husbondens vegne, er en samtidig sag fra Vosborg 1537, hvor fogeden havde bortfæstet en gaard, men senere fæstede en anden bonde den direkte av herremanden *Preben Putbus* og søgte at forjage den første fæster. Rettertinget fastslog dog, at den første fæster skulde beholde gaarden, da den anden havde opnaaet den ved »vrang undervisning«. Tinget godkendte altsaa fogedens beføjelse.6)

Som det fremgaar av talløse sager, var det normale, at fogeden uden videre bortfæstede det ledige gods paa husbondens vegne. Det er saaledes oplysende, at en bonde 1649 henvendte sig til f o g e d e n paa Jungegaard, ikke til ejeren *Hans Bille,* og bad om at maatte faa en ledig gaard og med ham avtalte betingelserne. Senere bad han paa selve Jungegaard fogeden indføre ham i jordebogen, og det skete, men desuden udstedte Hans Bille en seddel til bonden, hvori han godkendte fæstet. Om der med denne seddel menes et fæstebrev, kan ikke ses, men da fogeden senere prøvede at benægte bondens fremstilling, blev den dog godkendt, fordi den kunde bevises med jordebogen og Hans Billes seddel.7)

Selv om der ikke forelaa noget fæstebrev eller stedsmaalsseddel, kunde det fastslaas, at bonden havde fæstet, naar man ved vidner kunde godtgøre, at fogeden havde overdraget ham gaarden. 1630 vidnede en mand, at han havde overværet, at fogeden paa Egeskov for *Jacob Ulfeldt* havde bortfæstet en gaard til en bonde, og det bestredes da heller ikke, at gaarden var blevet gyldigt bortfæstet.8) Ligeledes fastsloges ved vidner paa Hassing herredsting, at fogeden paa Irup for *Tage Thott* til Eriksholm havde bortfæstet en mølle.9)

Det kunde ogsaa være bonden, der ønskede at fastslaa, at han havde fæstet, for 1649 blev den tidligere foged paa Næs, der da ejedes av hr. *Jørgen Urnes* arvinger, stævnet av en bonde, der med vidner beviste, at mens fjenden var i landet, havde han paa Næs fæstet en gaard av fogeden, men da ingen stedsmaalsseddel faaet. Fogeden mente ikke, at bonden havde fæstet, da stedsmaalet ikke var blevet f u l d t betalt, og han hævdede, at han ikke havde været klar over, om bonden virkelig ønskede at fæste. Sagen maa være blevet forligt, for der findes ingen avgørelse av den i tingbogen, saa man kan ikke se, om retten godkendte bondens paastand om, at han havde fæstet, men i hvert fald maa han jo have ment, at han

kunde bevise sin adkomst til fæstet gennem vidnerne, da det er dem, han paaberaaber sig, ikke det faktum, at han havde betalt en del av stedsmaalet.10)

I denne sammenhæng er det vel rimeligt at pege paa, at i de tidligere nævnte sager, hvor ledigt gods udbødes paa tinge, var det fogederne, der traadte frem paa tinget. Se I. 1.

Fogeden har nu ikke altid været helt sikker paa, at han kunde optræde ganske paa husbondens vegne. Hr. *Jørgen Urnes* foged paa Næs bortfæstede 1635 to gaarde paa gunstige betingelser, idet der i to aar ikke skulde ydes landgilde av dem, men med hensyn til ægt og arbejde skulde det være, som »den gode mand vil have det dermed«. Husbondens personlige avgørelse har altsaa været vigtigere med hensyn til hoveriet end overfor landgildenedsættelsen. Det kan ligge i, at en fritagelse for at yde landgilde i det eller de første aar vistnok er noget hyppigere end hoverifritagelse.11) Der ligger ogsaa en bekræftelse av hele fæstekontrakten deri, at herremanden ofte selv underskrev fæstebrevet. Et exempel er nævnt ovf., og som et andet kan nævnes, at jomfru *Anne Thotts* foged 1650 bortfæstede en gaard blandt andet paa betingelse av, at først naar stedsmaalet var betalt, skulde bonden have sit av jomfruen selv underskrevne fæstebrev udleveret.12) Undertiden maa en foged have faaet godkendelse av sin bortfæstning av herremanden, for 1634 lod en bonde paa et unævnt gods tinglæse en stedsmaalsseddel om, at en foged havde fæstet ham en gaard og en anden mand et hus, som de »paa husbonds behag« fik frit det første aar, fordi brugene var øde.13) Om fæstebreve se I. 4.

Der synes ikke at have været nogen fast praxis med hensyn til, hvor fæsteforholdet retsgyldigt skulde indgaas. I et par av de ovennævnte tilfælde siges udtrykkelig, at det er sket paa hovedgaarden — Irup og Næs — 14), og 1630 siges en bonde at have fæstet i Raastrup borgestue, og 1655 fæstede en bonde i Krastrup borgestue15), men der findes ogsaa exempler paa, at det er foregaaet paa tinge. Det er nu meget sjældent, og havde det været blot nogenlunde almindeligt, maatte tingbøgerne jo have vrimlet av dem. Der er kun truffet faa helt sikre exempler paa, at selve fæsteindgaaelsen er foregaaet paa tinget. En bonde fæstede 1636 paa Herlufsholm birketing en gaard ved at række forstanderen *M. Christen Clemmensen* haand og love at yde, som hans formand havde gjort før ham.16) En bonde forpligtede sig 1636 paa Løgstør birketing overfor *Frederik Rantzau* til Asdals foged til at flytte til en gaard i Løgstør og bygge og forbedre den. Naar to bønder paa tinge tog *Jørgen Brockenhuus* til Sebberklosters foged i haand og lovede at tjene og yde til ham, saa k a n det være, at der i og for sig ikke er tale om noget nyt fæsteforhold, men om at Jørgen Brockenhuus har erhvervet de to gaarde, og bønderne

skulde saa love at være deres nye husbond følgagtig. Dette forhold plejer nu at være tydeligere udtrykt, saa her staar man maaske overfor et paa tinge indgaaet fæsteforhold.18)

Maaske er det, at fæstet blev indgaaet paa tinge, et særlig nørrejysk fænomen, for alle exemplerne er fra denne egn. Fru *Vibeke Bild,* sal. Erik Rantzaus, til Agerborggaards foged tog 1630 to bønder i haand paa Han herredsting og fæstede dem deres gaarde, og samme sted og aar brugte *Frans Lykke* til Overgaards og fru *Else Marsvin,* sal. Enevold Kruses til Hjermeslevgaards fogeder den samme fremgangsmaade.19) Aaret efter bortfæstede *Palle Rodsteen* til Lundsgaards foged ligeledes en gaard paa Hassing herredsting.20)

Tidligere indgaaede fæsteoverenskomster kunde blive bekræftet ved tinglæsning eller blive endelig fastslaaet paa tinge. Et 1648 av *Dorte Juul* til Kongstedlund udstedt fæstebrev blev tinglæst 1650; det var dog vistnok kun, fordi det var fremlagt under en retssag21), men der er andre exempler. *Christian Lange* til Hesselmed lod 1651 et fæstebrev tinglæse,22) uden at der kan ses at være nogen særlig grund dertil, og det samme gælder et av *Albret Skeel* til Fussingø tinglæst fæstebrev 1654, selv om der heri er tale om særlig gunstige betingelser for fæsteren.23) Mere grund kunde der maaske være til tinglæsningen av et fæstebrev udstedt av *Erik Rosenkrantz* til Rosenholm 1654, fordi det heri udtrykkelig hed, at fæstet skulde gælde for bondens livstid.24)

1652 fæstede en bonde paa tinget et bol av en foged — fra hvilket gods kan ikke ses — og fæstebrevet blev tinglæst, men da brevet var forhaanden, kan man vist gaa ud fra, at der paa tinget kun er foregaaet en formel bekræftelse av tidligere avtaler.25) Av en anden sag fremgaar det endnu tydeligere, at der blot behøvede at være tale om en saadan formel bekræftelse, for 1632 blev der først tinglæst et av *Niels Friis* til Krastrup udstedt fæstebrev, og d e r e f t e r tog bonden hans foged i haand og lovede at yde og gøre etc.26) Maaske har *Jørgen Seefeld* til Vaars foged villet sikre sig mod senere anfægtelser av de indgaaede kontrakter, da han 1654 lod tinglæse ett fæstebrev for en bonde og ett for en husmand27), men det kunde ogsaa være bonden, der ønskede at faa sit fæstebrev tinglæst. En bonde fra Brøndum — uvist fra hvilket gods — lod 1636 sit fæstebrev tinglæse, men grunden synes at have været en strid med en anden bonde, ikke et modsætningsforhold til herremand eller foged.28) Naar en bonde i Børsmose 1652 lod tinglæse sit fæstebrev, der aaret før var udstedt av *Mandrup Abildgaard* til Estrup, havde det sin forklaring deri, at gaarden tidligere havde været besat med to bønder, men nu sad han alene paa den, da det kun var en halvgaard. Der kan maaske have ligget hensyn til skatteforhold bag ved denne fastslaaen av fæsteforholdet og gaardens størrelse.29)

I. 4. FÆSTEBREVETS NAVN OG BETYDNING

Naar herremanden eller hans foged havde avtalt fæstebetingelserne med den tiltrædende fæster, udstedte herskabet et f æ s t e b r e v, der indeholdt de avtalte vilkaar, og dette brev var beviset for, at bonden havde gaarden i fæste. Intet fæsteforhold uden fæstebrev. Sml. I. 7. Fru *Karen Sehested,* sal. Tyge Kruses til Øland lod 1632 en bonde, der sad paa en gaard under Øland, tiltale baade for to aars restancer og for *ikke at have hjemmel* til sin gaard. Bonden erkendte, at han intet fæstebrev havde, men var villig til at udrede restancerne og mente derfor, at han burde have lov at blive paa gaarden. Han dømtes til at have gaarden forbrudt, fordi han intet fæstebrev havde, o g fordi han ikke havde ydet sine avgifter. Her er fæstebrevets nødvendighed ganske klar for alle parter, og bonden prøvede da ogsaa kun paa at bevare sin gaard ved hjælp av sit tilbud om at betale restancerne, mens han ikke anfægtede det berettigede i kravet om et fæstebrev.1) Hvor vigtigt man ansaa fæstebrevet for at være kan ogsaa ses av, at da en bonde under *Viffert Seefeld* til Revsnæs 1650 havde erklæret, at hans fæstebrev engang skulde blive husbonden til besværing, dømtes han til at fremlægge brevet, saa Viffert Seefeld kunde se, om der var noget brøst deri.2) Herav fremgaar iøvrigt, at herremanden ikke havde nogen genpart av fæstebrevet, og at dette nærmest maa opfattes som en sikring av fæstebonden. Hvis fæstebrevet ikke indeholdt særlige bestemmelser, men den nye fæster blot fortsatte paa samme maade som den forrige, maatte det formentlig ogsaa være nok, at den nye fæster indførtes i jordebogen. Heri kunde dog, som det ses av talrige steder i de rantzauske jordebøger, ogsaa anføres særlige bestemmelser om frihed for landgilde i nogen tid og lignende. Indførelsen i jordebogen blev ligefrem paaberaabt av *Hans Bille* til Jungegaards foged, der synes at have fremlagt jordebogen i retten.3)

Selve ordet fæstebrev anvendes vel ikke altid, undertiden siges blot »hjemmel«, men det maa efter sammenhængen betyde fæstebrev. Fru *Ingeborg Skeel,* Palle Rodsteens til Raastrup, fæstede en bonde en gaard og gav ham en »hjemmel«, der var underskrevet av baade fogeden og bonden, og som bonden tog med sig hjem, mens fogeden indførte ham i jordebogen. Her har vi vistnok den normale fremgangsmaade.4) Noget vanskeligere er det at blive klar over, hvad ordet »stedsmaalsseddel« betyder. Som det skal ses senere, maa det i almindelighed blot have været en kvittering for, at stedsmaalet var blevet betalt, men det maa ogsaa have kunnet betyde fæstebrev. En bonde — uvist hvis — fremlagde 1631 paa Vorde birketing en »stedmaalsseddel« udstedt av sal. *Mogens Goske* til Lidemark, men den paastodes at være et falsum, hvad man skulde kunne

se ved, at man sammenlignede den med a n d r e fæstebreve udstedt av Mogens Goske.5) Her havde en bonde søgt at bevise sin adkomst til en fæstegaard ved at fremlægge et, som det iøvrigt fremgaar av sagen, falsk fæstebrev, hvad der vel maa vise fæstebrevets vigtighed for bonden. Dette ses iøvrigt ogsaa av, at en bonde under *Mandrup Abildgaard* til Estrup 1652 lod to andre bønder bevidne, at han besad sin gaard i overensstemmelse med fæstebrevets indhold.6)

Gang paa gang blev da ogsaa fæstebrevene fremlagt i retten for at bevise, baade at bonden virkelig var fæster, og at han havde gaarden paa bestemte vilkaar, især naar disse var særlig gunstige for bonden.7) Det samme forhold gjorde sig gældende paa krongodset 8), og ogsaa her findes ordet stedsmaalsbrev brugt om fæstebrevet.9)

Meget oplysende om fæstebrevets avgørende betydning er en sag fra 1634, hvor *Tage Thott* til Irup tiltalte en bonde paa fæstet, fordi han ikke havde ydet stedsmaal. Bonden fremlagde da i retten sit av fogeden udstedte fæstebrev, der, da det i al sin korthed er typisk, skal meddeles fuldstændigt: Kendes jeg *Clemed Thøgersen* i Indstrup i dette mit aabne brev, at jeg har stedt og fæst denne brevviser *Mads Mortensen Smed,* barnefødt i Østerild den gaard i Fjerritslev, som Niels Madsen fradøde, og er jeg hans fri hjemmel og tilstand til samme gaard med ager og eng, forte og fælled med al sin tilliggende ejendom, saavidt som tilligget har av arilds tid. Datum Indstrup den 2. februarii aar 1630. Clemind Thøgersen egen haand. Spørgsmaalet om stedsmaalet, som senere vil blive omtalt, kom dommeren overhovedet ikke ind paa, men han dømte, at da det med den forelagte »hjemmel og stedsmaalsbrev« var bevist, at bonden havde fæstet lovligt, skulde han ikke yde videre stedsmaal, saa længe fæstebrevet stod ved magt, men blive ved gaarden.10) Det kan vel være tvivlsomt, om dommen var rigtig, saa længe det ikke var fastslaaet, om bonden virkelig havde opfyldt sine forpligtelser med hensyn til stedsmaalets ydelse, men den viser, hvilken avgørende vægt der blev lagt paa selve fæstebrevet.

Da fru *Elsebe Ulfeldt,* sal. Jesper Friis' til Bjørnsholm, i 1649 stedede en halv gaard til en bonde, fremlagdes det fæstebrev, hvorved hun tidligere havde fæstet ham den anden halvdel av gaarden. Den del, han nu fæstede, havde hans mor hidtil boet paa, og naar det gamle fæstebrev ved denne lejlighed blev fremdraget, var det for at bevise, at han havde fæstet i alt een gaard og ikke to gaarde, for at han ikke skulde komme til at betale skat av mere end een gaard.11) Her kom fæstebrevet saaledes til at virke som en beskyttelse for bonden overfor eventuelle skattekrav fra lensmandens side, men det var jo ogsaa i husbondens interesse, at bonden ikke fik saa store byrder, at han ikke kunde holde sin gaard ved magt og yde sin landgilde.

I et enkelt tilfælde, som er blevet nævnt ovenfor, havde en bonde under fru *Dorte Juul,* sal. Iver Krabbes til Kongstedlund, i 1646 avtalt, at han skulde have lov til at fæste en gaard, naar den daværende bruger var død, men selv om betingelserne for fæstet blev indført i tingbogen, ses der ikke at være udstedt noget egentligt fæstebrev til ham, saa det maa da formodentlig skulle have været erstattet med en udskrift av tingbogen.12)

I. 5. NAAR VAR FÆSTET TILTRAADT?

Det kunde undertiden være vanskeligt at faa fastslaaet, om der var indgaaet en fæsteoverenskomst, eller om bonden virkelig havde tiltraadt sit fæste. Oftest var det herremanden, der var interesseret i at faa dom for, at en bonde havde indgaaet fæsteforpligtelser overfor ham; det gælder især tiden efter c. 1630, og det var da ganske naturligt, at bevisbyrden kom til at paahvile herremanden.

Falk Gøye til Bratskov tiltalte 1627 en bonde til ydelse av et stedsmaal paa 6 sldl. av et bol, men bonden svor paa, at han ikke havde fæstet, og dommen gik da ud paa, at saa længe det ikke kunde *bevises,* at han havde fæstet, blev han frifundet for Falk Gøyes krav.1)

Fru *Magdalene Banner,* sal. Iver Krabbes, til Krabbesholm i Salling fik 1575 en husmand dømt ved birke- og landsting, fordi han uden hendes minde var flyttet fra hendes gods. Nu fremlagde hun for rettertinget 1576 baade dommene og et tingsvidne av Reesen birketing, hvorav det fremgik, at han havde boet paa hendes stavn i fem aar og havde givet hende huspenge, men nu var han uden at have opsagt til fardag flyttet bort og havde ladet huset staa øde, og yderligere fremlagde hun et brev av omtrent det samme indhold udstedt av *Thomas Galskyt* til Gammelgaard. Husmanden mødte med et tingsvidne av Hindborg herred, at hans søster var hans hjemmel til brugen av det hus, som hun boede i, og hvori han ogsaa havde været, og han nægtede bestemt at have fæstet av fru Magdalene. Yderligere havde han tilbudt at staa til rette paa sit værneting, og rettertinget fastslog da, at han skulde sagsøges ved sit værneting, hvor der ikke var faldet dom i sagen. Fru Magdalene har altsaa ikke ved fæstebrev eller stedsmaalsbog kunnet bevise, at manden havde fæstet, og man faar mistanke om, at tinget, hvortil hun havde birkeret, har været villigere til at følge hende end herredstinget, der var mandens rette værneting.2)

En bonde under Søbygaard nægtede 1640 at have fæstet av *Peter Gersdorff,* der krævede ham for stedsmaal, men ved vidner, hvorimellem sognepræsten, og ved hjælp av sin stedsmaalsbog beviste husbonden, at bonden havde fæstet, og han maatte erkende det. Iøvrigt blev sagen forligt,

vistnok fordi Peter Gersdorff var ivrig for at faa en fæster.3) En bonde under Nandrup vilde 1616 ikke betale stedsmaal, ikke fordi han i og for sig nægtede, at han havde fæstet, men fordi han kun havde besiddet stedet ganske kort. Husbonden jomfru *Helvig Kaas* beviste ved hjælp av sin stedsmaalsbog, at stedsmaalet var indført deri, og dommen fastslog derfor, at da bonden erkendte at have besiddet stedet, og da han altsaa havde tiltraadt fæstet, skulde han betale.4) Herav synes at fremgaa, at vel havde — som det fremgik av den ovenfor nævnte sag — stedsmaalsbogen en vis beviskraft, men mere avgørende var det, at bonden var flyttet ind. Paa dette punkt er, som det ogsaa skal ses av det følgende, standpunktet ikke ganske konsekvent. Hvis en bonde, der havde fæstet, som det maatte fremgaa av fæstebrev og stedsmaalsbog, blot behøvede at udeblive fra den gaard, han skulde overtage, saa var den sikkerhed for overholdelse av fæstekontrakten, der laa i disse dokumenter, jo ikke meget værd for husbonden. Som oftest synes dog dokumenterne at have været bindende.

Denne usikkerhed hos Viborg landsting i 1616 ved avgørelsen av, naar der virkelig var fæstet, er maaske senere blevet avløst av en større fasthed, som det skal ses av følgende sag. *Palle Rodsteen* til Raastrup tiltalte 1634 to bønder for at være blevet boende paa en anden gaard, skønt de havde fæstet en ham tilhørende gaard i Jølby paa Mors. Herredstinget dømte dem, fordi fem bønder havde vidnet, at de to tiltalte havde fæstet av Palle Rodsteen. Bønderne appellerede til landstinget, hvor de hævdede, at de fem vidner var vildige, og de kunde i hvert fald bevise, at den ene av dem havde opgivet en gal bopæl. Paa grund av dette sidste forhold, og f o r d i Palle Rodsteen ikke fremlagde fæstebrev eller stedsmaalsbog for at bevise sin paastand, frifandt landstinget de to tiltalte bønder i 1634.5)

Tiden tillagde a d e l i g e breve som saadanne en betydelig beviskraft, i hvert fald kunde hverken herreds- eller landsting, men kun rettertinget underkaste dem en reel prøvelse.6) Da derfor fogeden paa Buderupholm 1627 tiltalte en bonde, der nægtede at have fæstet, til betaling af stedsmaalet, dømte herredsfogeden ham til at betale, fordi der i retten blev fremlagt et brev fra husbonden fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz's, hvori det hed, at fogeden skulde tiltale fæsteren, fordi han havde fæstet for 3 rdl., skønt bonden stadig benægtede at have indgaaet fæstemaalet.7)

En sag, hvor fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes til Nørlund, 1635 fik en bonde dømt til at overtage en gaard, skønt han nægtede at have fæstet, er saa kort refereret i tingbogen, at man ikke kan se, hvorpaa hun har støttet sin paastand, men efter den forrige sag at dømme skulde hendes skriftlige paastand jo være nok til, at herredstinget maatte følge hende. Da dommen er uendelig, er der en mulighed for, at dette netop er tilfældet.8)

Et fyldigere bevis end den blotte paastand fra husbonden synes dog at have været reglen. *Gregers Krabbe* til Torstedlund tiltalte 1636 to bønder, der havde fæstet, men som ikke var flyttet ind paa deres gaarde. I det ene tilfælde mødte bonden ikke, men da Gregers Krabbe beviste fæstet ved hjælp av sin stedsmaalsbog, dømtes bonden til at flytte til gaarden og staa til rette for sin forsømmelse.9) I det andet tilfælde nægtede bonden vel ikke, at han havde fæstet, men han var ikke kommet, fordi han havde fæstet en anden gaard »paa andre steder«. Gregers Krabbes stedsmaalsseddel blev fremlagt — den var dateret 6. nov. 1635 — og derfor dømtes ogsaa denne bonde til at flytte ind paa gaarden og drive den.10)

Bønder, der vel ikke nægtede at have fæstet, men som ikke indfandt sig paa gaardene, blev dømt til erstatning for det tab, herremanden led derved, at gaarden kom ud av drift, og han ingen landgilde fik. Det gjaldt fx. om de to lige nævnte bønder under Torstedlund og 1648 om en under Kongstedlund, der havde betalt 5 rdl. av sit stedsmaal paa 40 rdl. strax, men som ikke var flyttet ind til gaarden.11) Det var ikke nok at gøre som en bonde under *Falk Gøye* til Hvidkilde, der paastod, at han havde »flyet paa gaarden« og drevet den, selv om han ikke var flyttet ind paa den. Han blev 1630 dømt til at flytte ind og til at betale erstatning for nogle andre forseelser.12)

Naar bonden simpelthen blev væk trods fæstebrev og løfte, blev han naturligvis tiltalt 13), men man faar undertiden det indtryk, at herremanden har været saa ivrig for at faa en fæster, at han hellere har forsøgt med det gode, selv over for en genstridig fæster. Saa kunde det gaa, som i 1632, da to mænd for *Christian Høeg* til Todbøl var hos en bonde, der havde fæstet en gaard, og spurgte, om han efter sit løfte vilde flytte derhen, men bonden svor paa, at han ikke vilde have med gaarden at gøre.14) En tidligere foged hos fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, forsøgte 1637 en lignende venlig henvendelse til en bonde, der trods løfte ikke var flyttet ind paa en gaard. Hvis bonden strax vilde flytte ind, maatte han bruge gaarden, men ellers skulde han holde sig helt væk fra den. Bonden nægtede overhovedet at have lovet at flytte ind, og der ses ikke at være sket mere i sagen.15) *Erik Kaas* til Lindskov tiltalte 1649 en bonde, der aaret før havde fæstet en gaard, fordi han ikke var flyttet derind, ikke havde dyrket jorden eller saaet eller holdt bygningerne ved hævd, men sagen blev udsat og blev ikke senere genoptaget, saa maaske har husbonden, trods bondens utvivlsomme forseelse, forligt sig med ham for at faa gaarden i drift.16)

Nogen helt fast praxis med hensyn til, hvad det vil sige, at fæstet var blevet effektivt, kan man saaledes ikke udlede av de bevarede retssager, vistnok blandt andet fordi herremændene i krisetider, hvor det var van-

skeligt at skaffe fæster, har firet paa principperne, men i hovedsagen har det nok været reglen, at et fæsteforhold skulde kunne bevises ved hjælp av dokumenter eller vidner av herremanden. Endnu et exempel paa dette skal nævnes, fordi sagen synes at vise, at naar en bonde ønskede at flytte til et andet gods, var det ogsaa to herremænds interesser, der stødte sammen. *Jørgen Arenfeldt* til Rugaard tiltalte 1631 en bonde, som han paastod havde fæstet et bol hos ham, til betaling av stedsmaal og erstatning for ikke ydet landgilde, ægt og arbejde. Bonden nægtede at have fæstet, idet Jørgen Arenfeldt havde sat baade stedsmaal og landgilde af bolet saa højt, at de ikke kunde blive enige om fæstevilkaarene. Han boede nu paa jomfru *Sofie Høegs* gods, og hendes foged støttede ham for retten. Herredsfogden dømte, at da Jørgen Arenfeldt ikke ved sin stedsmaalsbog eller ved en av ham selv underskrevet restanceseddel kunde bevise, at bonden skyldte ham noget, maatte han frifinde bonden.17) Da Jørgen Arenfeldt saaledes ikke personlig tog del i sagen, er det muligvis et paahit av en nidkær foged. Som det senere skal ses, var fogederne i høj grad personlig interesseret i, at fæsterne kom til at yde stedsmaal.

I. 6. »UDEN MINDE«

Det skulde synes en selvfølge, at en gaard eller et stykke jord ikke maatte bruges uden ejerens samtykke, det vil sige uden at det var fæstet til brugeren. Paa den anden side kan det ikke undre, at der var folk, som søgte at udnytte jorden blot til egen gavn. Blev det konstateret, at en mand brugte en ejendom »uden husbondens minde«, blev han, som rimeligt var, tiltalt til betaling av en erstatning for den landgilde, ejeren i hans brugstid var gaaet glip av. Det er almindeligt at møde tinglæste forbud mod færdsel over en herremands jorder eller skove eller mod opbrækning av hede, hvad der kunde være naturligt, naar det gjaldt arealer, hvor skel og ejendomsgrænser var usikre, men det kunde aabenbart ogsaa være nødvendigt at indskærpe den almindelige regel om, at brug var forbundet med fæste.

Claus Kaas til Lyngholm udstedte baade i 1631 og 1632 et paabud om, at Lyngholms tjenere kun maatte bruge Lyngholms ejendom, *for saa vidt de havde fæstet.* Desuden forbød han dem at grave i heden, fiske og jage og at oprykke planter i klitten.1) Disse forbud plejer ellers kun at være rettet mod en bestemt person, der vitterlig uden hjemmel brugte en andens ejendom. En foged, der vistnok var i tjeneste hos *Mandrup Due* til Halkær, forbød 1641 en bonde at pløje og saa paa den gaard, han havde avl til, førend han havde fæstet den av husbonden.2) En husmand, der uden

hjemmel havde brugt et hus under Nørlund, maatte 1637 avtinge med fru *Helvig Marsvin* og kom til at betale hende 1 rdl. for sit overgreb.3) Der er et ejendommeligt exempel paa, at en saadan brug uden minde kunde strække sig over en lang tid. *Jørgen Munk* til Haraldskær tiltalte 1639 en bonde, der i ti aar uden hans minde havde besiddet et bol. Bonden hævdede at have stedet det av en mand fra Odense, men Jørgen Munk beviste ved et skiftebrev og sin jordebog, at bolet var hans, og krævede, at bonden skulde staa til rette for sit overgreb og give ham erstatning for ikke-ydet stedsmaal, landgilde og arbejdspenge. Bonden fremlagde et av en ufri mand i Odense 1629 udstedt fæstebrev, men den mand, der skulde have underskrevet brevet til vitterlighed, stod frem og erklærede det for falsk. Denne anklage var jo meget alvorlig, og herredsfogden nægtede da ogsaa at avgøre selve sagen om Jørgen Munks krav, før det var fastslaaet ved dom, om brevet var ægte eller ej.4)

Naar der var haardt om fæstere, kunde en herremand se stort paa dette forhold, for *Axel Juuls* foged paa Bjørnsholm tilbød 1642 en bonde, at han maatte fæste det bol, han i forvejen brugte.5)

Saadanne overgreb fra bønders side kunde naturligvis ogsaa foregaa paa krongods. En bonde under Børglum blev 1653 uden lov og dom kastet ud av sit hus av ridefogden, fordi han efter lensmandens paastand ikke havde fæstet ejendommen. Han søgte at bevise sin adkomst ved at lade sin hustru og datter vidne, at han havde fæstet, men disse vidner blev forkastet som vildige, og da han ikke mødte paa landstinget, fulgte dette lensmanden.6) Paa det foreliggende grundlag er det umuligt at se, om han alligevel har haft ret, men noget bevis har han aabenbart ikke kunnet føre for sin paastand. Et langt grellere exempel paa overgreb stammer fra Skivehus len, hvor en bonde en tid havde drevet en gaard sammen med den forrige fæsters enke, der ikke havde opladt ham den, og uden at han havde fæstet den. Senere havde han jaget hende bort, nedrevet bygninger og brugt tømmeret og bortført jord av grunden. Han paastod, at hans fæste maatte findes i jordebogen, men han mødte ikke for landstinget, hvor han 1649 blev dømt til at genopføre gaarden, staa til rette for sine overgreb og fik en tre marks bøde.7)

I. 7. FÆSTEBREVETS ALMINDELIGE INDHOLD »AV ARILD«

De fleste av de fæstebreve, der findes indført eller blot refereret i tingbøgerne, er holdt i meget almindelige vendinger, hvad fæsterens særlige ydelser angaar. Han skal blot yde »det sædvanlige«. Et typisk fæstebrev ser saaledes ud:

»Kenndis jeg meg underschreffuen och her met witterlij gyør, att jeg paa minn gundstige hosbonds guode behag och effter den fulld magt jeg haffuer, haffuer sted och fest *Anders Lauridsen* i Orup den part aff den gaard i Orup, som Christen Lauridsen aff døde och hans høstrue er fra fløt, som min hosbond velb. *Christoffer Ulldfelld* eyer, huilcke hand skall haffue, nyde, bruge och beholde sin lyffs tid med den condition, hand den ved magt hollder, sin landgielld i rette tid udlegger och der for i alle maade retter (oc)h redsseller effter recessen, och er jeg hans frij till stand der till i alle maeder, som for stander, och schall hand det i aar for schyld frij haffue, effter di hand fanger indted saaed der till. Till vindisbør at saa i sandhed er, haffuer jeg min egen hand her underschriffuit. Datum Øllergaard den 12. maij anno 1647 och haffuer hand strax stedsmalet bethald, som er fem slet dlr. ... *Christen Andersen* egen hand.1)

Fogedens forbehold med hensyn til husbondens sanktion — sml. ovf. I. 3 — synes at være av rent formel karakter. Stridigheder mellem herremand og foged var vel ikke ualmindelige, men de drejede sig gerne om ganske andre forhold. Nogen strid om de av fogeden avtalte fæstebetingelser er i al fald ikke fundet. Dette fæstebrev er snarest lidt fyldigere end det var almindeligt — sml. ovf. I. 4 —, men er iøvrigt typisk ved sin vage omtale av landgilden, sin fremhævelse av, at bonden skal handle efter recessen, og sine mere detaillerede bestemmelser om betingelserne ved selve fæstetiltrædelsen.

Landgilden var vel ikke helt invariabel, men den maa alligevel i almindelighed være opfattet som en konstant, fra fortiden nedarvet størrelse, da fæstebrevene altid omtaler den som noget bekendt. Bonden skal »give og gøre det sædvanlige«2), give den »sædvanlige landgilde«3), overtage gaarden for »den sædvanlige skyld og landgilde«4), yde »hvad der plejer at avgaa«5) eller endnu mere vagt siges, at bonden bør give »hvis der bør at avgange og gøre derav, hvis sædvanlig har været«6) ... »skyld som der plejer av at gaa«7), »som nu gaar og av arild er gaaet«8) eller blot »som av arild«9). Der kunde ogsaa henvises til de andre bønders avgifter, foruden til sædvanen. *Knud Ulfeldt* til Østergaard fæstede 1641 en gaard og to huse til en bonde, der skulde yde sædvanlig landgilde og gøre arbejde derav »som mine andre gadehusmænd i byen«.10) En fæster under fru

Helvig Kaas, sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, skulde 1630 yde skyld og landgilde, ægt og arbejde og bygge og forbedre gaarden som den forrige fæster.11) Endnu tydeligere var det, naar en bonde under *Otte Skeel* til Hammelmose 1614 lovede fogeden at gøre og give Otte Skeel alt hvis skyld og landgilde med hvis anden rettighed, som hans andre bønder til denne dag har givet og gjort hans husbond.12)

Som ovenfor nævnt — I. 5 — krævedes der først og fremmest av fæsteren, at han skulde flytte til gaarden og besidde, d. v. s. drive den, men undertiden specificeredes hans pligter med hensyn til gaardens drift noget mere. Han skulde flytte og besidde, gøde jorden, give skyld og landgilde og gøre ægt og arbejde (1636)13), eller det kaldes 1630, at han skal bygge og forbedre gaarden, gøre ægt og arbejde og yde skyld og landgilde.14) Endnu mere detailleret med hensyn til selve landbrugsarbejdet er 1636 udtrykket, at bonden skal drage ind i gaarden, pløje og saa jorden, udage møget og bygge gaarden m. m.15)

Hvor omfattende disse almindelige krav til fæsterne var, og hvordan det gik, naar fæsterne ikke opfyldte forpligtelserne, vil blive behandlet i senere avsnit, men her vil der være grund til at komme ind paa de særlige betingelser, der var knyttet til selve overtagelsen af fæstet.

I. 8. LIVSFÆSTE

Fæste paa livstid var det normale. Frederik I.s forordning av 14. maj 1523 havde fastslaaet, at naar bonden overholdt sine forpligtelser, skulde han sidde, saa længe han levede, paa sin fæstegaard, sikret mod udvisning av husbonden, hvadenten det nu var kronens repræsentant eller en herremand.1) Herimod kom imidlertid bestemmelserne i Christian III.s recesser 1547 § 18 og 1558 13. dec. §§ 2 og 34 delvis til at stride, idet de gik ud paa, at adelen havde samme ret som kongen til at gøre sig sit gods saa nyttigt, som den kunde, og disse bestemmelser gik over i haandfæstningerne, baade Frederik II.s — § 6 —, Christian IV.s og Frederik III.s2) Hvordan dette blev fortolket, vil kunne ses av avsnittet om fæsteforholdets opløsning, men hovedreglen var dog stadig livsfæstet. Det er maaske den usikkerhed, som recessens og haandfæstningens almindelige bestemmelse om adelens brug av sit gods kom til at skabe, der gjorde, at man saa ofte i fæstebrevene udtrykkelig finder anført, at fæstet gjaldt paa livstid, men selv dette var ikke altid nok til at sikre bonden den livsvarige besiddelse av fæstet. Livsfæste nævnes i nogle fæstebreve fremlagt i retten i sager, der iøvrigt ikke gjaldt dette forhold, eller det stod i de tidligere nævnte, tinglæste fæstebreve3). Større interesse har de sager, hvor livsfæstet anfæg-

tedes. En bonde under Mariager kloster havde et livsbrev, udstedt av en tidligere klosterforstander og gældende for hans forældre og ham. Da en senere klosterforstander, *Mogens Kaas,* 1542 vilde bortfæste gaarden til en anden, fik bonden rettertingets dom for livsbrevets gyldighed.4) Muligvis var livsbrevet blevet udstedt før reformationen, og klostrets ændrede stilling har fristet forstanderen til at søge brevet omstødt. I hvert fald kunde et ejerskifte give anledning til strid om livsfæstet. En bonde, der havde fæstet en gaard og en mølle for sin og sin hustrus livstid av en selvejerbonde, blev, da godset skiftede ejer, opsagt, men rettertinget opretholdt ogsaa her livstidsfæstets gyldighed 1558.5)

En sag fra Sebberkloster 1634 viser, paa hvilken maade man troede at kunne komme uden om livsbrevet. *Jørgen Brockenhuus's* foged vilde udvise en bonde og hans hustru, der hver havde det halve av en gaard under Sebberkloster. Hun fremlagde et livsbrev paa sin part, og da de ikke var overbevist om bygfæld eller ulydighed og altsaa ikke kunde dømmes fra gaarden, og da fogeden ikke havde tilbudt at tilbagebetale dem deres stedsmaal, kunde herredsfogeden ikke lade udvisningen blive fremmet, saa livsbrevet stod ved magt. Aaret efter forsøgte en ny foged det samme, men blev igen avvist med samme begrundelse. Konen syntes imidlertid at være tilbøjelig til at flytte, for hun havde opfordret fogeden til at anvise hende en anden gaard, men dertil havde han ingen ordre.6) Det synes, som om herredsfogeden har ment, at naar stedsmaalet blev betalt fæsteren tilbage, havde herremanden ret til at disponere over gaarden igen. Denne tilbagebetaling var en betingelse for, at herremanden maatte opsige bonden, naar han ikke havde overtraadt recessen, som det senere skal ses, men der er ikke fundet andre exempler paa, at det skulde kunne ophæve et livsfæste.

Der kunde opstaa tvivl om, hvorvidt den, der havde udstedt livsbrevet, havde ret til at træffe en saadan disposition. En møller fæstede paa livstid en øde mølle, der tilhørte fru *Anne Gyldenstierne,* av hendes mand *Preben Putbus* til Vosborg. Efter ægteparrets død arvede *Oluf Mouritzen Krognos* til Bollerup møllen og nægtede at anerkende livsbrevet. Rettertinget fastslog 1547 30. nov., at da Preben Putbus kun havde været fuldmægtig for sin hustru, kunde han ikke binde hende udover sin egen levetid, saa livsbrevet bortfaldt, og hvis mølleren vilde have erstatning for sit stedsmaal, maatte han søge det hos Preben Putbus's arvinger.7) Det fremgaar av en sag fra krongods, at opnaaelsen av et livsbrev nu ikke var saa helt let, trods den kongelige forordning. En bonde i Ty havde av lensmanden paa Ørum slot *Gabriel Gyldenstierne* til Restrup for en stor sum penge fæstet en gaard, og mod betaling av 60 jochumsdaler fik han av den følgende lensmand *Knud Gyldenstierne* til Restrup løfte om et livsbrev for sig og

sin hustru, men det kom kun til at lyde paa ham. Rettertinget fastslog 1558, at da han havde modtaget brevet uden den gang at protestere, maatte han nu nøjes med det, som det var. Da det jo skulde være en selvfølge, at man kunde fæste paa livstid, er der noget, der taler for, at bonden har betalt de mange penge, for at brevet ogsaa skulde gælde for hans hustru, saa man synes at staa overfor en lidet tiltalende fremgangsmaade fra lensmandens side.8)

Den kongelige forordning anførtes ligefrem i en dom fra Ginding herred 1618 8. sept. En kone havde paa livstid fæstet en gaard av en selvejer, men ved et syn blev gaarden sat i fæld, og hun udvistes derfor. Herredsfogeden dømte, at da den kongelige forordning fastslog, at enker skulde blive ved gaarden uden indfæstning, *naar* gaarden holdtes ved magt, og *da* hun nu ikke havde vedligeholdt den, maatte hun gaa fra fæstet. Hun appellerede dommen til landstinget, der omstødte den, fordi synet ikke var i orden, men iøvrigt ikke kom ind paa spørgsmaalet om livsfæstet. Herredsfogeden har nu aabenbart blandet to forskellige kongelige forordninger sammen, for da konen uimodsagt sagde, at hun havde f æ s t e t paa livstid, kan det ikke være den av herredsfogeden nævnte forordning — 1565 23. okt. —, der kunde bruges som grundlag for bedømmelsen av hendes stilling.9)

Et sidste exempel paa, at livsbrevet ikke var altfor sikkert: *Christian Friis* til Kragerup (?) med flere bortfæstede paa livstid tre gaarde og huse og fik stedsmaalspenge, men solgte derpaa ejendommene til borgere i Lemvig, med hvis byjord gaardenes jord laa i fællig. Bønderne blev opsagt, og de krævede derfor deres stedsmaal igen. Bytinget avviste kravet ved en uendelig dom, der blev appelleret til landstinget, som 1618 hjemviste sagen til bytinget, hvis avgørelse ikke findes.10) Se iøvrigt I. 11.

I. 9. KAUTION

Naar en herremand ikke var sikker paa, at den nye fæster var tilstrækkelig solid, kunde han kræve av ham, at han stillede kaution enten for stedsmaalet og gaardens istandsættelse ved fæsteovertagelsen eller for den senere vedligeholdelse av bygningerne og levering av landgilden. Det var ikke tilstrækkeligt for husbonden at faa gaarden besat. Hvis bonden ikke kunde opfylde sine forpligtelser, var han en ulempe for herremanden, der dels skulde have besværet og omkostningerne ved at faa ham udvist, dels maatte gøre noget ved den brøstfældige gaard, og endelig skulde han skaffe sig en ny fæster. Det var derfor naturligt, at han søgte at sikre sig, at fæsteren havde nogen økonomisk basis deri, at nogle andre bønder kautionerede for hans forpligtelser.

Christen Høeg til Todbøl bortfæstede 1635 en gaard, men da bonden ikke flyttede ind, maatte husbonden selv lade pløje og saa til gaarden. Bonden tilbød nu at flytte ind og yde frøgæld av den udsaaede sæd, og Christian Høeg var da ogsaa villig til at overlade ham gaarden, hvis han kunde stille vederhæftige mænds borgen for de udgifter — 60 sldlr. — som han havde haft ved selv at maatte holde gaarden i drift etc.1) Her havde bonden vist sig saa upaalidelig, at kravet om kaution forekommer særlig rimeligt, og det samme gælder om en sag fra *Niels Friis'* gaard Krastrup, hvor en bonde 1630 var dømt fra gaarden for restancer, men av fogeden fik tilbud om at maatte blive paa gaarden, hvis han vilde stille borgen for, at han vilde bygge og forbedre gaarden, gøre ægt og arbejde, yde skyld og landgilde og hverken laane eller leje jorden ud, kort sagt opfylde sine fæsteforpligtelser. Her gjaldt kautionen altsaa ikke blot begrænsede, økonomiske forpligtelser, men hele fæsterens holdning overfor husbonden. Fæsteren erklærede imidlertid, at ingen vilde borge for ham, og han indgik da et forlig med fogeden om sin fraflyttelse.2)

To bønder under fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, tilbød 1635 at stille kautionister for, at de for fremtiden vilde vedligeholde deres gaarde og yde landgilde i rette tid og ellers avstaa gaardene uden dom. Her kom tilbudet fra bønderne, men den sidste bemærkning viser, at kautionens værdi maaske alligevel har været begrænset.3) Dette gælder aabenbart endnu mere om den borgen, der var stillet av en bonde under *Jens Høeg* til Vang 1632. Han havde ikke formaaet at opbygge sin gaard, men havde lovet at stille kaution for opbyggelsen og for, at han ydede hoveri og landgilde. Da han blev tiltalt til overholdelse av sine forpligtelser, mødte han i retten og sagde, at hans kautionister, som han dog ikke nævnede navn paa, netop den dag — 7. februar 1632 — havde været paa tinget, men nu var de gaaet hjem. Han lovede at bygge efter evne og yde og gøre, som sig burde, men enden paa sagen kendes ikke.4)

Ved 20 av de 32 indfæstninger, som *Eske Brok* til Estrup har nævnt i sine dagbøger, siges det udtrykkeligt, at bonden stillede een eller to forlovere for sit stedsmaals ydelse, og i to tilfælde var en præst forlover for en bonde, mens det ellers var bønder, undertiden av hans egen familie. Her synes husbonden saaledes i stort omfang at have sikret sig, hvis fæsteren skulde være ude av stand til at præstere sine ydelser.5)

Kautionisterne var som nævnt andre bønder. To adelstjenere — uvist hvis — kautionerede 1653 for, at en tredje vilde holde sin gaard ved hævd og ikke udleje dens jorder 6), og to bønder under Vang stillede 1631 borgen for, at en tredje av *Jens Høegs* bønder vilde opbygge sin gaard og gøre ægt og arbejde efter tilsigelse.7) I disse tilfælde er der, ligesom ovenfor, tale om mere end den rent økonomiske forpligtelse, vel nærmest om en

slags moralsk garanti for, at fæsteren ikke udnyttede jorden paa ulovlig maade. Rent økonomisk var derimod den kaution, en bonde paa krongodset Dronningborg havde paataget sig ved at love at dække en anden bondes restance. Han kom i en meget ubehagelig situation 1616, for i et til ham udstedt vidne var restancen opgivet til 1½ ørte rug mindre end den, der var indført i tingbogen. Landstinget byggede paa tingbogen, og kautionisten maatte udrede hele den der indførte restance.8) Kautionen kunde gælde et andet, enkelt forhold. En bonde under fru *Jytte Bild,* sal. Otte Banners til Ringstedgaard, havde kautioneret for en anden bondes stedsmaal paa 44 rdl. Skyldneren blev 1641 dømt at betale inden 14 dage og kautionisten inden 15.9) Paa lignende maade havde en bonde under Villestrup i 1646 skaffet en anden bonde som kautionist for sit stedsmaal paa 6 rdl. til fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls. Det var i og for sig meget naturligt, om herremanden var ivrigst efter at sikre sig kaution for stedsmaalet, fordi han altid kunde søge senere restancer dækket ved at tage pant i avlen, naar bonden først havde faaet gaarden i drift.10)

Mere omfattende var en kaution, som rigshofmester *Frans Rantzau* til Næs fik 1630, da to bønder paa godset kautionerede for, at en tredje bonde vilde tilbagebetale den tønde byg, han havde faaet til udsæd og for, at han ikke flyttede eller lod fodringen føre bort fra gaarden.11)

Kautionens rækkevidde fremgaar til dels av en sag i 1637 fra Vognserup, hvis ejer paa dette tidspunkt, *Frederik Parsberg,* var en meget haardhændet godsejer. To bønder havde kautioneret for en tredjes bygfæld og restancer, og da han døde, blev de krævet for beløbet av husbonden. Bønderne godtgjorde, at Frederik Parsbergs foged havde registreret boet, og tilbød at betale restancer og bygfæld mod at faa boet udleveret. Herredstinget dømte dem imidlertid til at vedstaa deres kaution og kræve sig skadesløsholdt hos den avdødes arvinger.12) Der kan kun være rimelighed i kautionisternes krav om at faa boet udleveret, hvis det var vurderet til det beløb, restancerne og bygfælden var opgjort til, men det kan ikke ses. Naar kautionisterne opfyldte deres forpligtelser, var skyldneren naturligvis fri. 1630 maatte en bonde under *Mogens Kaas* til Lyngholm flytte bort med sit fæ og fodring, n a a r hans to kautionister havde betalt hans gæld paa 20 sldlr.13) Paa den anden side var de ikke bundet, naar skyldneren havde betalt sin gæld. Dette skulde synes selvfølgeligt, men *Frederik Parsberg* til Vognserup krævede en bonde, der havde kautioneret for en anden, skønt beløbet var betalt, idet der fremlagdes en kvittering til skyldneren for summen udstedt av den forrige foged paa Vognserup, og kautionisten blev da ogsaa frifundet.14)

Hvor vidt en kautionists forpligtelser kunde strække sig, fremgaar av en sag i 1584, hvor to bønder havde kautioneret for en tredjes landgilde med

105 rdl. til hans husbond *Ulfeldt Christoffersen* til Jershave. Den ene kautionist døde, og den anden betalte sin part av gælden, men kreditor forbeholdt sig sin ret til resten av de 105 rdl. hos ham, hvis hans avdøde medkautionists bo ikke skulde kunne betale den. Her maa begge kautionister have forpligtet sig til at staa inde for hele gælden.15)

I et par sager nægter en mand at have kautioneret, men desværre er der ikke faldet nogen dom i dem, saa man kan ikke se hele sammenhængen. *Axel Galt* til Aastrup stævnede 1611 en bonde til betaling av resten av en kaution, han havde stillet og delvis betalt, men bonden nægtede at have lovet nogetsomhelst. Sagen blev udsat og er vel blevet forligt, men en av parterne maa jo have givet en forkert fremstilling.16) *Mandrup Due* til Krastrups foged stævnede 1655 en bonde, idet han paastod, at bonden i Krastrups fruerstue havde lovet at borge for sin søn, der fæstede en gaard, men bonden krævede Mandrup Dues egen seddel for, at han havde paataget sig nogen forpligtelse.17) Sagen fortsættes ikke mere og kan jo give anledning til mange gætninger, men i hvert fald viser den, at man som tidligere nævnt — I. 3 og 5 — tillagde adelsbreve en overordentlig betydning.

I. 10. SYN OG GENOPBYGNING

Det var en uomgængelig betingelse for fæsterens uanfægtede besiddelse av gaarden, at han vedligeholdt dens bygninger, saaledes som det blandt andet kan ses av nogle av de tidligere fæstebreve — I. 7 —. I nogle tilfælde var gaarden saa forfalden, at fæsteren ved tiltrædelsen opnaaede andre begunstigelser, især i form av midlertidig nedsættelse av landgilde og hoveri, mod at han sørgede for at genrejse gaarden, se I. 11.

Naar en fæster fratraadte sin gaard, hvad grunden nu end kunde være, eller naar han døde fra gaarden, blev der holdt syn paa den, dels for at herremanden kunde have et grundlag for sine eventuelle krav paa erstatning for bygfæld — herom se IV. 6 —, dels for at den tiltrædende fæster kunde vide, hvad han gik ind til, og det er dette sidste forhold, der her er av interesse.

Som exempler kan nævnes, at *Mandrup Due* til Halkær 1640 lod holde syn paa en gaard, som en bonde havde opladt til sin svigersøn, og den fratrædende fæster blev stævnet til betaling av de 39 sletdaler, gaarden var sat i fæld for.1) En bonde under Kørup vedstod 1624 sit tilbud om at avstaa og oplade sin gaard, og husbonden *Henrik Putbus* lod opnævne 8 mand til at syne gaardens bygninger.2) Fæsteren paa et bol under Irup havde i 1645 hængt sig, og den nye fæster tog saa *Tage Thotts* foged i haand paa tinge og lovede at holde bygningerne ved hævd, saa mange

bindinger, som det nu ved syn var godtgjort fandtes der, saadan at det kunde være en dannemand til nytte.3) Her var bygningerne nævnt i selve fæstebrevet, men undertiden findes i tingbøgerne indført, at en bonde simpelthen forpligtede sig til inden en vis tid at bygge og forbedre sin gaard, uden at det kan ses, om det er ved eller efter fæstetiltrædelsen. En bonde under Øland lovede 1648 fru *Karen Sehested,* sal. Tyge Kruses, at han inden aar og dag vilde bygge og forbedre sin gaard efter yderste evne og formue4), og endelig kan nævnes, at en bonde under Overgaard lovede *Frans Lykke* at opbygge sin gaard i løbet av fire aar, saa en mand kunde hjælpe sig dermed.5)

I disse to Tilfælde er det ikke klart, om bonden har bygget strax ved fæstetiltrædelsen, eller om der er tale om genrejsning av en i hans fæstertid forfalden gaard. Derimod havde en bonde under Holm, det nuværende Rosenholm, fæstet en gaard av Aarhusbispen *Niels Clausen* og forbedret den, blandt andet ved at bygge det vestre hus. Da gaarden senere blev solgt og bonden opsagt, krævede han 1542 erstatning for denne bygning, og den nye ejer var ikke helt uvillig til at yde den, uden at det dog kan ses, om han fik den udbetalt.6)

Det maatte være en forudsætning for, at bonden skulde bygge eller vedligeholde gaarden, at der i forvejen stod eller havde staaet bygninger. En bonde havde fæstet en m a r k under Skanderborg len, og den blev han 1639 ved Framlev herredsting dømt til at bebygge. Da han undlod dette, blev han dømt fra fæstet 1640, men han appellerede til landstinget, idet han hævdede, at der aldrig før havde været bygget paa stedet, og at hans fæstebrev av 1631 intet indeholdt om, at han skulde gøre det. Landstinget accepterede hans forklaring i et og alt og frifandt ham 1641.7) Paa lignende maade forholdt det sig med en bonde, der 1602 fæstede en ø d e gaard av Aarhus domkapitel. Han blev 1618 udvist av gaarden, fordi den var forfalden, men landstinget fastslog, at da fæsterbrevet udtrykkelig angav gaarden som øde og intet indeholdt om, at han skulde genopbygge den, maatte synet paa bygfælden forkastes, det vil sige, at kapitlet intet krav havde paa bonden.8) Et andet exempel er fra Vaar, hvor *Christian Friis* til Kragerup 1637 tiltalte en bonde for bygfælden paa t o bol, men bonden erklærede, at av det ene bol havde han kun fæstet ager og eng, men ikke husene. Her findes ingen avgørelse, men det er ikke udelukket, at bonden har drevet de to bol under ett, mens det ene bols huse har været benyttet av en gadehusmand.9)

I almindelighed fik bønderne udvist tømmer til at rejse eller reparere deres gaarde med, og herremanden byggede husene paa nye brug, som da *Christian Rantzau* paa Sødringholm oprettede en del nye gadehuse.10) I det hele taget kan der fra Gessingholms regnskaber skaffes en del oplys-

ninger om omfanget av husbondens byggevirksomhed paa bøndergaarde og huse.

1632	opført	en gaard	1655	opført	syv huse
1637	»	en gaard	1656	»	et hus
1643	»	et hus	1657	»	et hus
1647	»	et hus	1661	»	et hus
	»	en gaard			
1650	»	en gaard	Desuden udvistes der tømmer:		
1652	»	et hus	1647 til et hus		
1653	»	to huse	1656 » en gaard		
1654	»	et hus	1660 » en gaard		

I betragtning av, at der til Gessingholm hørte ca. 180 brug, er det et meget beskedent antal fuldstændige nybygninger, som godset har paataget sig, selv om man medregner de tilfælde, hvor godset har ydet alt tømmeret til et hus eller en gaard. Man maa derfor gaa ud fra, at i al fald paa dette gods har bønderne selv opført deres gaarde, men det fremgaar ganske vist ogsaa av regnskaberne, at der er blevet udvist en del tømmer til reparationer. Paa de andre rantzauske gaarde, der ganske vist hver havde et langt ringere antal bøndergaarde og huse, var byggevirksomheden yderst beskeden. Bortset fra de nyoprettede huse paa Sødringholm synes der kun at være blevet udført en hovedreparation av en fæstegaard paa dette gods; under Demstrup opførtes et hus og under Skovgaard tre huse, men ogsaa paa disse godser ydede husbonden tømmer til bøndernes istandsættelser av deres gaarde.

Melchior Oldeland lod i aaret 1634—47 fælde 80 læs træ i Rønninge Søgaards skove, og herav fik bønderne de 59 læs. Det fremgaar ikke av stedet, hvortil træet skulde bruges, men da der var tale om f æ l d e t træ, har det sikkert været gavntømmer til husene og til redskaber, idet brændsel sædvanligvis blot var »faldeved«, d. v. s. vindfælder og nedfaldne grene. Hvis godset ikke var voxet siden 1623, da det omfattede 32 brug, vil det sige, at hver fæster havde faaet omtrent to læs tømmer fra godset, altsaa en betydelig hjælp til vedligeholdelsen.11)

Det er muligt, at en del av dette træ har været ydet bønderne til gærdsel, da husbonden undertiden gav bønderne gærdsel, men oftere synes bønderne at have maattet levere det selv, eller de har maattet købe det av husbonden. Saaledes stævnede *Henrik Putbus* til Kørup i 1645 17 av sine bønder til hver at betale ham 5 skp. byg for et læs gærdsel, de havde faaet hos ham.12)

Der kunde være et slags samarbejde mellem husbond og fæster, som da fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', 1640 skulde

bygge et fire fags hus, som fæsteren skulde »ferde«, d. v. s. gøre i orden med al sin behøring, før han skulde yde efter jordebogen. Her var husbondens opførelse av bygningen altsaa en betingelse for, at fæsteren skulde yde sin landgilde.13) En fæster, hvis gaard var brændt, stillede det ligefrem som en betingelse til *Per Bille* til Vorgaards foged for, at han vilde blive ved gaarden, at husbonden genopbyggede den.14)

Det kunde ogsaa indføres i selve fæstebrevet, at husbonden skulde udvise tømmer til gaardens istandsættelse. *Jacob Grubbe* (til Røgle?) bortfæstede en gaard i Herringe i Asbo herred til en bonde og bevilgede ham i fæstebrevet tømmer til gaardens genopbygning, men da bonden paa gaardens grund fældede tømmer, som han i k k e anvendte paa bygningerne, blev han derfor — og av andre grunde — dømt fra fæstet 1639.15)

Endelig kunde husbonden udbetale den tiltrædende fæster det beløb, gaarden var sat i fæld for, og som han maaske havde faaet fra den fratrædende, og den nye fæster skulde saa bruge pengene til at genrejse husene for. Det ses at være sket paa *Christen Sparres* gaard Sparresholm i 1657.16)

Om lempelser ved genopbygning se I. 11.

I. 11. FRIHEDER

Det var uhyre almindeligt, at fæsterne ved deres tiltrædelse opnaaede en hel eller delvis fritagelse for de byrder, der normalt skulde paahvile brugeren av den paagældende ejendom. Grundene kunde være mange, men falder i to hovedgrupper: friheden var en betaling for et moralsk eller økonomisk krav, fæsteren havde paa husbonden, eller for en anden pligt, bonden paatog sig, *eller* husbonden tilbød begrænsning i fæsterens forpligtelser for at faa gaarden besat. Ligesom ved livsbrevene — se I. 8. — kunde der komme strid om, i hvilket omfang disse friheder, der var indført i fæsterbrevet eller i særlige »frihedsbreve«, bandt en senere ejer av ejendommen.

Naar en selvejer solgte sin gaard til en herremand, var det almindeligt, at han som hele eller en del av købesummen fik retten til at blive boende kvit og frit paa sin gaard sin livstid. 1600 overdrog en bonde sin part i en gaard til *Godslev Budde* til Rødslet mod at fæste den kvit og frit sin livstid. 1622 solgtes gaarden med andet gods til *Gude Galde* til Nørlund, og bonden lovede at være ham hørig efter skødets og følgebrevets indhold. Den nye husbond krævede nu landgilde av bonden, men Viborg landsting fastslog, at da bonden ikke havde fratraadt sin kontrakt med Godslev Budde, maatte den staa ved magt endnu. Frihedsbrevet var altsaa gældende for bondens

livstid uanset ejerforholdet, hvad der vel ogsaa maatte have været meningen, da bonden solgte sin ejendomsret.1)

For at skaffe sig fæstere kunde man, som tidligere nævnt — I. 1 — tilbyde paa tinge, at nye fæstere skulde blive fri for en del av de sædvanlige ydelser for nogen tid.

Overdragelsen av en gaard kvit og frit kunde have karakter av l ø n eller en slags p e n s i o n. En tidligere foged paa Rygaard i Gudme herred havde som løn faaet overdraget en gaard kvit og frit av fru *Anne Rønnow,* sal. hr. Johan Urnes. Da gaarden blev solgt til hr. *Jørgen Lykke* til Hverringe, slog fogeden sig ned i Odense og bortfæstede gaarden. Herimod protesterede Jørgen Lykke, der hævdede, at han skulde bebo gaarden, mens fogeden mente, at han frit kunde disponere over den. Sagen kom for herredagen, hvor den blev forligt 1582, idet det fastsloges, at fogeden havde forbrudt sit fæste, men fru Annes arvinger skulde give ham 100 dl., mod at han rømmede gaarden. Denne sidste del av forliget viser, at han virkelig har faaet gaarden overdraget som løn, idet arvingerne næppe var gaaet ind paa at betale ham, naar han faktisk havde forbrudt sit fæste, medmindre han havde et rimeligt krav paa dem.2) Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, overdrog 24. nov. 1636 sin tidligere foged en gaard uden huse kvit og frit paa livstid paa betingelse av, at han byggede og forbedrede gaarden, men aaret efter forbedredes dette fribrev derhen, at han paa sin *og* sin hustrus livstid fik overdraget gaarden med to huse kvit og frit (29. marts 1637). Mærkeligt nok lod han det sidste brev tinglæse først, og derefter det andet brev, men han har aabenbart villet sikre sig paa alle maader. I disse breve er der ikke tale om, at frihedsbrevet er en løn eller pension, men mandens stilling og forbedringen av vilkaarene gør det sandsynligt.3) Helt sikker paa det bliver man, da hans brev blev anfægtet nogle aar senere, for da hed det, at han s o m forhenværende foged havde faaet overdraget gaarden. Gaarden var ved arv kommet i *Christoffer Ulfeldt* til Raabeløvs eje, og han solgte den til hr. *Jørgen Urne* til Næs ved et skøde, der lød paa gaardens landgilde, ægt og arbejde ligesom følgebrevet. Da Jørgen Urne nu gjorde sine krav gældende overfor bonden, fremlagde denne det f ø r s t e av de ovenfor nævnte frihedsbreve, men da sagen drejede sig om adelige breve, der stod mod hinanden, henviste herredsfogeden sagen til landstinget. Her insinuerede Jørgen Urne, at Helvig Kaas havde gaaet i barndom, da hun udstedte brevet, men av samme grund som herredstinget havde henvist til landstinget, henviste dette nu sagen til rettertinget. For rettertinget bevistes det, at fru Helvig Kaas' arvinger allerede 1637 8. oktober havde klaget over, at hun var alderdomssvækket og gik i barndom, saa de ikke vilde være bundet av hendes breve, og 1639 16. maj havde rettertinget omstødt et

andet livsbrev, hun havde udstedt paa sine gamle dage. Endelig kom det frem, at fru Helvig hverken havde underskrevet eller beseglet brevet. Dommen gik derfor ud paa, at brevet skulde anses for ugyldigt, men bonden skulde have lov at besidde gaarden til 1. maj og være fri for videre tiltale.4) Det er værd at lægge mærke til, at Christoffer Ulfeldt i og for sig ikke benægtede fru Helvigs ret til at udstede et livsbrev, der var bindende for en senere ejer av gaarden, men at han blot, og som det synes med rette, anfægtede dette brevs gyldighed.

Denne opfattelse av fru Helvig kommer frem i en ganske tilsvarende sag. Hun overlod 1637 16. maj en gaard og to huse til en bonde, der havde tjent hende tro i langsommelig tid, kvit og frit paa livstid, men da han ikke strax kunde overtage gaarden, skulde han foreløbig have indtægterne av den, og en anden bonde blev siddende paa gaarden. Efter Helvig Kaas' død anfægtede en av arvingerne, *Peder Bille* (til Lindved?), fru Helvigs brev, idet han hævdede, at bonden kun kort havde tjent hende, og at hun gik i barndom ved udstedelsen. Brevet blev imidlertid godkendt baade av Hindsted herredsting og Viborg landsting.

For herredagen forfægtede den forhenværende foged sin sag med dygtighed. Han paaviste, at brevet til vitterlighed var blevet underskrevet af fru Helvigs søster fru *Kirsten Kaas* til Ovesholm og av tre adelsjomfruer, og han sagde, at fru Helvig havde udstedt brevet »av hendes dydefulde og adelige gemyt udi hendes velmagt ... formedelst hans lange tjeneste«. Han paaviste endvidere, at brevet var blevet tinglæst paa Viborg landsting et aar før fru Helvig Kaas døde, og at fru Helvig ikke havde haft nogen værge, og endelig kunde han henvise til, at da han avlagde regnskab for fru Helvigs arvinger, havde de godkendt, at han havde haft indtægterne av den omstridte gaard. Sagen blev for rettertinget forligt, saadan at bonden skulde have 100 sldl. av Peder Bille og saa forlade gaarden, men indtil pengene var betalt, maatte han beholde landgilden. Arvingen maatte saaledes erkende, at fogeden havde et krav paa at faa sin »pension«.5)

Disse stridigheder har i denne sammenhæng ringe interesse, men sagerne viser, at fogeder kunde blive lønnet ved frihedsbreve paa gaarde.

Henrik Bille til Billeskov, der ogsaa ejede Tirsbæk, udstedte 1636 20. juni et livsbrev paa en gaard kvit og frit til en tidligere foged paa Tirsbæk som betaling for 25 aars kost og løn. Hans datter *Hilleborg Bille* anfægtede senere brevet og chicanerede fogeden paa det groveste, men landstinget hjemviste sagen av formelle grunde, og brevets gyldighed blev ikke avgjort av retten. Det var iøvrigt blevet tinglæst ved Tirsbæk birketing paa udstedelsesdagen.6)

Der findes saa forholdsvis faa sager, der viser, at fogeder er blevet løn-

net paa denne maade, at man maa gaa ud fra, at det kun har været brugt i særlige tilfælde. Fogederne blev da ogsaa lønnet paa anden maade, se I. 16.

Det maa ogsaa kaldes et særligt tilfælde, naar fru *Pernille Oxe* lovede en bonde, at han og hans hustru skulde faa deres halve gaard kvit og frit paa livstid og deres søn den anden halve part uden stedsmaal, hvis han skaffede hende sikker underretning om, at hendes av svenskerne fangede husbond *Otte Rud* var i live. Han gjorde forsøg paa at skaffe besked om Otte Rud, og mente sig derfor berettiget til at nyde gaarden, men Pernille Oxe udviste ham av gaarden og fik ham dømt ved herreds- og landsting, fordi han kun havde været i Nordtyskland og ved den danske hær i Halland og ikke som avtalen var i Sverige og Finland, og denne dom stadfæstede rettertinget 1568, fordi han ikke havde opfyldt sin del av kontrakten.7)

I et andet tilfælde, hvor en bonde fik en gaard kvit og frit, kan grunden ikke ses, maaske var det en gave til ham; men da den tidligere har været omtalt, skal her blot henvises til den. I. 2 s. 23.

De i det foregaaende omtalte friheder for fæsterne har været meget omfattende og har haft karakter av løn eller gave. Meget hyppigere er en tidsbegrænset frihed for nogle av de paa gaardene hvilende byrder, og disse lettelser skyldes enten gaardens tilstand eller vanskelighederne ved at faa fæstere. Skikkens udbredelse kan ses av tingbøgerne, enten fordi frihedsbrevene er blevet tinglæst, eller fordi de har givet anledning til konflikter.

Særlig gunstige vilkaar fik en bonde under Rebstrup, saa gunstige, at en senere ejer av gaarden mente, at han havde forbedret sit frihedsbrev! Fru *Dorte Krabbe,* sal. Erik Lykkes til Havnø, bortfæstede en gaard til en bonde uden stedsmaal og med landgildefrihed i 6 aar, fordi han skulde genopbygge gaarden, og derefter skulde han yde en reduceret landgilde. Ved køb erhvervedes gaarden av *Iver Lykke* til Rebstrup, der 1618 krævede fuld landgilde og mente, at bonden havde rettet i brevet. Ved landstinget avgjordes det første spørgsmaal derhen, at frihedsbrevet kun var bindende for Dorte Krabbe og hendes arvinger, men ikke for den, der havde *købt* gaarden, saadan som Iver Lykke. Spørgsmaalet om dokumentfalsk henvistes til bondens værneting. Friheden var her saa omfattende, naar man sammenlignede med de andre, kendte tilfælde, at man forstaar Iver Lykkes mistanke, men friheder som en slags betaling for gaardens genopbyggelse er saare almindelig.8) Fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz's til Buderupholm, stedede 1639 en øde gaard kvit og frit i 4 aar, med den udsaaede rug, mod at bonden skulde bygge og bruge gaarden, give skyld og landgilde efter de fire aar og yde hoveri. Bonden opnaaede

yderligere en sikkerhed, som efter det foregaaende exempel at dømme nok kunde være paakrævet, idet fru Anne lovede ham, at hvis hun inden de fire aar solgte gaarden, skulde hun holde ham skadesløs i det nævnte tidsrum.9)

Byggearbejdet var nu ikke saadan at løbe til, og der ses da ogsaa at være givet bonden en betydelig frist. En bonde — uvist hvis — lovede 1636 at opbygge og forbedre en halvgaard i løbet av de tre aar, da den var bevilget ham frit.10) En langt mere indgaaende kontrakt blev 1649 sluttet mellem fru *Anne Høeg,* sal. Niels Rosenkrantz's til Raakilde, og en fæster. For det første fik bonden efterladt en erstatning for bygfæld paa 60 sldlr., der hvilede paa den gaard, han nu boede paa. Dernæst skulde han have en anden gaard helt fri for landgilde i to aar og med halv landgildefrihed i ett aar, og husbonden lovede at forskaane ham »mest muligt« for ægt og arbejde, indtil han havde faaet bygget sin nye gaard op. Han skulde nemlig i løbet av 3—4 aar opbygge fire gode, »indbyggede« huse, der beskrives detailleret, og hertil skulde husbonden efterhaanden levere ham tømmer og tag, hvorfor bonden da ogsaa lovede at bygge hende og ham selv til gavn.11)

Et bol, der havde ligget øde, siden svenskerne under Torstenssonkrigen havde ødelagt det, blev 1650 fæstet til en bonde, der mod at genopføre bygningerne fik to aars frihed for ægt, arbejde, landgilde og kongelig tynge, hvorefter han skulde yde »som derav gives« 12). Bolet tilhørte vistnok *Mandrup Due* til Halkær, i hvert fald var det ham, der 1637 havde bortfæstet en gaard med al frihed i ett aar, mod at bonden byggede. Da han undlod det og kun dyrkede jorden, blev han tiltalt og gaarden sat i fæld for 83 dlr., foruden at han dømtes til erstatning for ikke udført hoveri og til at betale resterende landgilde. Trods dommen blev sagen nu forligt, idet bonden under æres og hals' fortabelse lovede at flytte ind paa gaarden og opfylde de derpaa hvilende forpligtelser og ikke sin livstid rømme gaarden. Derimod blev han fri for bygfælden og erstatningen. Det har altsaa for Mandrup Due været vigtigere at faa gaarden besat end at søge at faa den erstatning, som bonden vel næppe var i stand til at yde.13)

Det var ikke blot ødelagte gaarde, hvorpaa tiltrædende fæstere kunde opnaa lempelser, for 1650 bortfæstede fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, en gaard, som den fratrædende fæster havde opladt til sin efterfølger mod et aars frihed for skyld og landgilde, og naar det i fæstebrevet hed, at han skulde bygge og forbedre, er det formentlig kun det sædvanlige udtryk for, at bonden skulde vedligeholde sin gaard, men da fæsteren fik et aars frihed, kan det være, at der her er tale om en større istandsættelse. Iøvrigt blev han av andre grunde dømt fra gaarden 1654.14)

Den samme form for frihed fandtes paa selvejergaarde, for 1627 fæstede

en bonde av en selvejer en gaard, hvor han skulde fuldføre et otte bindingers fæhus. Han ydede intet stedsmaal, og da han blev krævet, hævdede han, at det skulde han netop ikke. I og for sig vilde en saadan frihed, naar der skulde bygges, være naturlig nok, men da han kun paastod det og intet kunde bevise, blev han dømt.15)

I en række tilfælde siges der intet om bygningernes tilstand eller om, at bonden skal genopbygge dem, men det hedder kun, at gaarden ved fæsterens tiltrædelse var øde, og det betyder blot, at der ingen fæster var paa den, saa den var ude av selvstændig drift, og denne ulempe kunde der jo nok være grund til at formindske for fæsteren ved at give ham en større eller mindre frihed for byrderne paa bruget.

Verner Parsberg til Sødal stævnede 1647 en bonde til betaling av hans andel i den soldaterløn, godset skulde udrede, men bonden meddelte, at han havde fæstet en øde gaard mod frihed for al kongelig tynge i tre aar og blev derfor frifundet.16) Samme aar fæstede en anden bonde en øde gaard paa de samme betingelser av den samme herremand.17) Yderligere fæstede en tredje bonde i 1647 en øde gaard under Sødal kvit og frit i tre aar, men det havde Verner Parsberg glemt, da han i 1654 krævede bonden for restancer for hele perioden 1646—54. Bonden henviste til frihedsbrevet og hævdede at have betalt de andre krav, og herredsfogeden fulgte ham i dommen, der gik ud paa, at da bonden for de tre aars vedkommende havde bevist sin frihed med brevet, og da resten av Verner Parsbergs krav ikke var godtgjort ved tingsvidner, blev bonden frifundet for alle krav.18)

Det vidner ikke om megen orden i herremandens godsdrift, naar et saadant frihedskrav hurtigt kunde gaa i glemmebogen. *Jørgen Grubbe* til Vedbygaard stævnede 1640 en bonde til betaling av hans landgilde for 1637 og 1638, men bonden fremlagde et fæstebrev dateret 13. juni 1635, hvorefter han havde fæstet en øde gaard med to aars frihed, og han blev da ogsaa frifundet for Jørgen Grubbes krav. Friheden var her kun motiveret med, at gaarden var øde ved overtagelsen, og frihedens omfang var ikke specificeret, saa man maa antage, at fæsteren er blevet fritaget for alle byrder.19)

Det var da kun naturligt, at bonden sikrede sig mod, at et saadant frihedsbrev skulde blive glemt, ved at han lod det tinglæse. To mænd fra et unævnt gods lod 1634 tinglæse en stedsmaalsseddel, hvorav det fremgik, at fogeden havde stedet dem en bolig frit det første aar, fordi den var øde.20)

Naar fæstebrevet, der indeholdt frihederne, kunde fremlægges, var dette tilstrækkeligt som bevis, selv om brevet ikke var tinglæst. Fogeden paa Aagaard, der tilhørte fru *Margrete Rantzau,* sal. Hans Lindenows, tiltalte 1634 nogle bønder for restancer, men da de fremlagde deres av den forrige

foged udstedte fæstebreve, hvorav det fremgik, at de havde fæstet med friheder, blev de frifundet for restancekravene.21)

At der var en direkte forbindelse mellem gaardens tilstand og friheden, fremgaar av en sag fra 1631, hvor fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses, tiltalte en bonde for at have forladt en gaard i daarlig stand under paaskud av, at den havde taget skade under krigen av fjenden, uden at han dog havde bevist det, og *derfor* havde hun maattet bortfæste gaarden til en anden med to aars frihed.22)

I en række sager er oplysningerne saa sparsomme, at man ikke kan se, om frihederne er givet blot for at skaffe fæstere, eller om der er tale om en gave eller løn til den nye fæster. De første fire av de følgende sager synes at høre til den første gruppe. *Kjeld Brockenhuus* til Lerbæk bortfæstede 1604 en gaard med to aars landgildefrihed og derefter paa livstid en betydelig landgildereduktion. En senere ejer, *Christoffer Friis* til Astrup, der havde købt gaarden, krævede den fulde landgilde efter skødets ordlyd. Sagen om frihedsbrevets gyldighed henvistes av landstinget til behandling ved rettertinget, fordi adelige breve stod mod hinanden, og her findes sagen ikke.23) En gaard, hvis fæster av sin tidligere husbond, fru *Helvig Kaas* (til Restrup?), var blevet fritaget for ægt og arbejde, krævedes herfor av en senere ejer, *Knud Ulfeldt* til Svenstrup, men da sagen efter lang proces endte med forlig 1652, kan det ikke ses, hvilken værdi fæstebrevets løfte om hoverifrihed havde.24) *Albert Skeel* til Fussingø gav ved fæstebrev av 1653 en bonde frihed for alt i to aar.25) Fru *Dorte Juul,* sal. Iver Krabbes til Mejlgaard, udstedte 1648 et fæstebrev, hvorved bonden fik to aars fuld frihed, og i ett aar halv frihed av sin gaard. En senere ejer, *Gregers Krabbe* til Torstedlund, krævede ham 1650 for restancer, og Hornum herredsting dømte ham i overensstemmelse med fæstebrevet til at yde sin halve skyld for ett aar. Her blev frihedsbrevets bestemmelser altsaa opretholdt.26)

I en anden række tilfælde er frihederne givet paa livstid, saa man maa formode, at de er ydet enten som løn eller gave til fæsterne.

Fru *Ermegaard Gyldenstierne* til Bjørnsholm, sal. Truid Bjørnsens, overdrog 1594 en bondekone en gaard kvit og frit paa livstid. Hendes bror og arving, *Niels Gyldenstierne,* anfægtede brevet, som imidlertid baade ved Aale birketing og landstinget blev dømt ved magt 1618.27) Fru *Maren Skram* til Tjele, sal. Jacob Hardenbergs, der døde 1623, overdrog en bonde to parter i en gaard kvit og frit paa hans livstid. Den følgende ejer, fru *Karen Lange,* sal. Claus Belows, krævede ham desuagtet og efter bondens paastand endog for en længere tid, end hun havde haft gaarden. Han blev dømt ved Nørlyng herred, men landstinget fulgte ham i hans krav om, at fru Karen skulde bevise sit krav ved at fremlægge fru Maren

Skrams jordebog og stedsmaalsbog, hvad hun hidtil havde nægtet, og sagen blev hjemvist til ny behandling. Da der her er tale om gaardsparter, er der noget, der tyder paa, at bonden har været selvejer og har overdraget fru Maren Skram sin del av en ejendomsgaard mod at maatte fæste den igen kvit og frit sin livstid.28)

En bonde under Vorgaard — *Jørgen Arenfeldts* gaard — sagsøgtes 1637 for restancer fra hele tiden 1626—37, men han hævdede, at han og hans forældre havde gaarden kvit og frit deres livstid. Han dømtes ved birketinget, men landstinget omstødte dommen, fordi Jørgen Arenfeldt ikke havde specificeret restancerne. Han synes at være blevet chicaneret under processen, og da restancerne er saa gamle, uden at de ses at være blevet krævet i de mange siden 1626 forløbne aar, synes det sandsynligt, at han virkelig har haft et frihedsbrev. Da dette har været gældende for to generationer, har det nærmest karakter av en gave til familien.29)

Christian Høeg til Todbøl, der døde c. 1634, overdrog en borgerkone i Tisted og hendes barn en gaard kvit og frit paa livstid, dog skulde hun yde arbejdspenge. Hans søn *Jørgen Høeg* fastsatte denne ydelse til 7 rdl. og 3 rdl. for ægter, men fæsterskens mand fremlagde et ældre fæstebrev, hvori arbejdspengene var sat til 3 rdl. Sagen henvistes av byfogden i Tisted til landstinget, der imidlertid 1640 hjemviste sagen, hvis avgørelse ikke kendes. Da der ogsaa her er tale om en begunstigelse for to generationer, staar man vist igen overfor en gave fra herskabet.30)

Fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes til Nørlund, gav 1632 en bonde i Sælbirk frihed for landgilde, ægt og arbejde paa livstid, og da hun 1636 solgte gaarden til fru *Rigborg Arenfeldt,* Axel Juul til Bjørnsholms, paatog hun sig ved et særligt brev ansvaret for dette frihedsbrev, som gav anledning til en proces mellem hende og *Axel Juul,* der er uden interesse i denne sammenhæng. Vigtigere er det, at sagen viser, at et saadant frihedsbrev maatte være bindende for ikke blot udstederen, men ogsaa for den, som senere købte den gaard, hvis fæstere havde opnaaet begunstigelserne. I det foregaaende har der været tegn paa, at en køber ikke skulde være absolut forpligtet overfor den bonde, der havde opnaaet frihedsbrevet, men dersom det ikke var tilfældet, havde Helvig Marsvin jo ikke behøvet at udstede det særlige brev her. Hun lovede og kom ogsaa til at give Axel Juul erstatning, fordi det gods, han købte, ikke havde den værdi, det efter skøde og jordebog skulde have, saa længe bonden med frihedsbrevet levede. Under processen anfægtedes frihedsbrevets gyldighed ikke; det, striden drejede sig om, var erstatningens størrelse. Frihedsbrevet stod fast.31)

Som retssagerne viser, har frihedsbrevene været meget udbredte og har givet anledning til misforstaaelser og stridigheder. Deres omfang og den maade, de er blevet brugt, naar gaardene stod øde eller med forfaldne

bygninger, kan ses ved en gennemgang av jordebøger og regnskaber fra de rantzauske godser i Nørrejylland. Da tildeling av friheder oftest er avhængig av gaardens tilstand ved fæsteoverdragelsen og av muligheden for at faa nye fæstere, og da disse to spørgsmaal igen er paavirket av de store krige, er opstillingen i det følgende indrettet efter dem. I den første gruppe anføres friheder opnaaede i de aar, der ikke direkte har været paavirket av krigene, derefter følger friheder opnaaede under og i de tre aar nærmest efter de tre store krige, idet der dog kun i et par tilfælde overhovedet er blevet fæstet under selve krigene.

Gessingholm. 1618—63 c. 180 brug, c. 210 fæsterskifter.

Alm. aar.	1	gaard	uden	stedsmaal.	
	6	»	»	landgilde i 1 aar.	
	1	»	»	» » 1 »	skal bygge.
	1	»	»	» » 2 »	
	1	»	»	» » 3 »	skal bygge.
	3	»	»	hoveri » 2 » » »	
	2	»	»	» og landgilde i 1 aar,	skal bygge.
	1	»	»	» » » » 2 »	
	1	»	»	» » » » 2 »	skal bygge 1/2, godset resten.
	2	»	»	» » » » 2 »	skal bygge.
	1	»	»	» i 3 aar, nedsat landgilde i 1 aar,	skal bygge.
	1	»	»	» i 4 aar, uden landgilde i 1 aar,	skal bygge.
Efter 1629.	1	»	nedsat	landgilde 1 aar.	
	1	»	uden	» 1 »	
	1	»	»	» 1 »	skal bygge.
Efter 1645.	1	»	halv	» 1 »	
	1	»	uden	» 1 »	
	1	»	»	» 3 »	var øde.
	1	»	»	» 2 »	skal bygge.
	2	»	»	» og hoveri i 1 aar.	
	2	»	»	» » » » 2 »	
	2	»	nedsat	» i 1 aar, uden hoveri i 2 aar.	
	1	»	uden	» » 1 » » » » 2 »	
	1	»	»	» og hoveri i 3 aar, var øde.	
Efter 1660.	6	»	nedsat	» i 1 aar.	
	1	»	uden	» » 1 »	skal bygge.
	1	»	»	» » 3 »	var øde.
	1	»	»	» og hoveri i 1 aar, var øde.	

Demstrup. 1625—63. 54 gaarde, 13—22 huse. c. 170 fæsterskifter.

Alm. aar.	1	gaard	nedsat	landgilde	i	1	aar.
	1	»	uden	»	»	1	»
	1	»	»	»	»	2	»
	4	»	»	»	»	1	» skal bygge.
	1	»	»	»	»	2	» » »
	2	»	»	»	»	1	» avlen var forsømt.
	1	»	»	»	og	hoveri	i 3 aar.
	1	hus	»	»	i	2	aar, forfaldent.
	1	»	halvt	hoveri	i	1	aar.
Efter 1660.	3	gaarde	uden	landgilde	og	hoveri	i 2 aar.
	1	»	»	»	»	»	» 1 »

Sødringholm. 1625—63. 21—22 gaarde, 6—11 huse, c. 87 fæsterskifter.

Alm. aar.	1	gaard	uden	landgilde	i	1	aar.
	1	»	»	»	»	1	» uden stedsmaal.
	1	»	»	»	»	1	» var øde.
	2	»	»	»	»	1	» skal bygge.
	1	hus	»	»	»	1	» uden stedsmaal.
Efter 1645.	2	gaarde	»	»	»	1	»

Skovgaard. 1635—58. 38—53 gaarde, 12—16 huse, c. 96 fæsterskifter.

Alm. aar.	1	gaard	uden	landgilde	i	1	aar.
	1	»	»	hoveri	»	1	»
	2	»	»	stedsmaal,	skal	bygge.	
	1	»	»	»	og	landgilde	i 2 aar, skal bygge.
	2	»	»	»	nedsat	landgilde	i 2 aar.
	1	hus	»	hoveri	i	1	aar.
Efter 1645.	1	gaard	»	»	»	1	»
	4	»	»	stedsmaal.			
Efter 1660.	1	»	»	»	og	landgilde	i 4 aar, skal bygge.
	10	»	»	»	»	»	» 3 » » »
	1	hus	»	»	»	»	» 2 » » »

Tager man alle fæsterskifter paa disse godser under ett, bliver det c. 563, og den tiltrædende fæster opnaaede i 95 tilfælde — 17 % — en eller anden nedsættelse av de almindelige avgifter, men i c. ⅓ — 6,2 % — av disse tilfælde skulde han til gengæld opbygge gaarden, og denne % maa vist endda forhøjes noget, for de 5 gange, hvor begrundelsen var, at gaarden var øde, har fæsteren formentlig ogsaa skullet gøre noget ved gaarden, selv om der ikke behøvede at være tale om en fuldstændig genrejsning.

Da bygningerne var herremandens ejendom, som bonden blot skulde vedligeholde, maatte det være husbondens sag at rejse n y e huse. Det fremgaar da ogsaa av regnskaberne, at der paa de rantzauske godser i disse aar foretoges mindst 25 større byggearbejder paa bondebrugene, enten det nu var en helt ny gaard eller et enkelt hus, der blev opført, uden at bønderne skulde betale omkostningerne. Naar herremanden ved fæsterskifte har ladet den tiltrædende faa landgildenedsættelser eller andre lettelser mod, at han byggede, har det formentlig været et for godset praktisk arrangement. Da der ikke findes regnskaber for de paa denne maade opførte huse, er det umuligt at se, om der var et rimeligt forhold mellem dem og den opnaaede nedsættelse. Der synes at have været en større tilbøjelighed til at nedsætte landgilden — 84 tilfælde — end til at fritage for hoveri — 29 tilfælde — og endnu mindre villig har man været til at fritage for stedsmaalet — 24 gange, og herav er endda de 21 fritagelser foretaget paa den samme gaard, Skovgaard, og derav igen de 12 i de særlig vanskelige aar efter Karl Gustavkrigene.32) Naar gaardens tilstand var daarlig, var stedsmaalet iøvrigt ofte lavt.

I. 12. ISÆD OG FRØGÆLD

Naar en bonde flyttede ind paa en gaard, der var i drift, tilhørte den udsaaede sæd den fratrædende fæster eller undertiden husbonden, nemlig hvis han havde maattet drive gaarden eller havde faaet isæden udlagt til dækning for den forrige fæsters restancer, bygfæld eller lignende.1) Den tiltrædende fæster maatte da enten yde betaling for isæden, kaldet »frøgæld«, eller han kunde, naar isæden tilhørte husbonden, ved sin fratrædelse av fæstet overlade ham den sæd, der nu laa i jorden.

Klart træder forholdet frem, da hr. *Jørgen Urne* til Næs 1637 krævede, at en bonde, der var flyttet fra sin gaard, skulde efterlade den fulde avl, for saadan havde han i sin tid modtaget gaarden.2) Den fratrædende bondes ejendomsret til isæden fremgaar av en sag fra Krastrup, hvor en bonde erklærede sig villig til at fratræde gaarden 1630, hvis han maatte

faa den rug, han havde saaet. Da han havde restancer, opnaaede han det nu kun delvis ved det med *Niels Friis* indgaaede forlig.3) Om en bonde, der fæstede en gaard under Lundbæk av fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, 1636, gælder noget lignende, for han skulde beholde udsæden, som han havde *tilforhandlet* sig. Da det ikke synes at være herskabet, han har købt den av, siden det ikke nævnes i fæsteoverenskomsten, maa det formodentlig have været av den fratrædende fæster.4) Da en bonde under Vaar av *Jørgen Seefeld* til Visborggaard 1653 fæstede en gaard, havde en anden bonde allerede saaet rugen i en del av arealet, og han forpligtede sig derfor til at give ham 6 skp. rug til frøgæld.5)

I andre tilfælde har udsæden vistnok været husbondens, og han har overdraget den til den nye fæster. *Palle Rodsteen* til Lundsgaard bortfæstede et bol med den udsaaede rug til en bonde 1642.6) En bonde under fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, forligte sig med fogeden paa Restrup, saaledes at han blandt andet skulde beholde saakornet. Der synes her at være tale om korn, der tilhørte husbonden, men det er muligt, at det er noget, som er blevet taget fra ham selv til dækning for godsets krav paa ham.7) Overdragelsen av isæden kunde være et led i husbondens bestræbelser for at skaffe en fæster til en øde gaard, for da fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz's, 1639 overdrog en bonde en gaard under Buderupholm frit i fire aar, fik han tillige den udsaaede rug.8)

I de tidligere nævnte tilfælde — I. 1 — hvor herremænd udbød ledigt gods til fæste paa tinge, tilbødes det da ogsaa fæsteren med det udsaaede korn.

F r ø g æ l d eller frugtegæld er det almindelige udtryk for det korn, som en mand skulde give efter høsten til den, der havde saaet kornet, men som ikke selv havde høstet det, hvadenten det var husbonden eller den tidligere fæster, og som skulde svare til udsæden.

En bonde fæstede 1630 en gaard under Restrup av fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, blandt andet paa den betingelse, at han skulde give den fratrædende fæster frøgæld 9), men i de fleste andre paatrufne tilfælde synes isæden at have tilhørt husbonden. Fru *Susanne Krabbe,* sal. Niels Friis's til Krastrup, forbød 1652 en bonde at bruge en gaard med de 5 skæpper udsaaet rug. Her kan det være, at hun har villet beskytte den forrige fæsters ejendomsret, hvis hun da endnu var hans herskab, men det kan ogsaa være hendes egen isæd.10) Helt sikker er ejendomsretten til isæden heller ikke paa en gaard, vistnok under Vorgaard i Hellum herred, hvor en bonde fæstede saadan, at han skulde yde frøgæld av udsæden, da det ikke kan ses, hvem den skulde leveres til, men det synes dog at være til herskabet.11)

Helt klart fremgaar det av andre sager, at husbonden ejede isæden. En bonde fæstede 1648 en gaard under Irup av *Tage Thott* og forpligtede sig til at betale frøgæld til Irup av den byg, der var saaet av den forrige fæster, og som var blevet vurderet. Dette sidste udtryk maa vistnok betyde, at isæden var blevet tilvurderet, det vil sige udlagt til husbonden, formodentlig for den forrige fæsters restancer.12) To bønder — uvist fra hvilket gods — blev 1632 stævnet til betaling av frøgælden av en jord, der var blevet opladt dem, idet fogeden hævdede, at den tilkom husbonden. Der gives ingen begrundelse herfor, men da bønderne ikke mødte, fik fogeden dom efter paastand, og bøndernes udeblivelse k a n jo tyde paa, at de har erkendt, at han havde ret.13)

Frøgælden behøvede ikke at blive tilbageleveret in natura, for jomfru *Ingeborg Bille* til Bidstrup sagsøgte 1603 en bonde til betaling av 20 rdl. for rugsæden.14)

Grunden til, at herremanden ejede isæden, kunde være den ganske simple, at han har tilsaaet den øde gaards jord. Under Kejserkrigen blev en bonde forjaget fra sin gaard av de kejserlige ryttere, og hans husbond *Otte Lunow* til Rækkergaard lod gaardens jorder tilsaa. Da bonden vendte tilbage, fik han gaarden igen mod at give Otte Lunow frøgælden.15) En bonde fæstede en gaard under Todbøl, men flyttede ikke dertil, og husbonden *Christian Høeg* lod da dens jorder tilsaa, men da bonden alligevel gerne vilde tiltræde gaarden, tilbød han at give frøgæld av den.16)

Endelig var det ganske naturligt, at en bonde maatte betale det saakorn, han ligefrem laante av husbonden, tilbage til denne, men herom synes man ikke at bruge udtrykket frøgæld. Dette udlaante korn kunde bonden betale tilbage in natura eller i penge. En bonde under Vaar udstedte et brev til *Jørgen Seefelds* foged om, at han havde laant 3 td. havre av ham til saakorn, og at han lovede at betale det tilbage med 5½ mk. per tønde. Her var betalingen avtalt i forvejen, men den kom iøvrigt til at svare ganske godt til kapitelstaksten for 1653, da bonden blev dømt til at betale efter sin overenskomst.17)

Hovedgaardens udsæd i øde gaarde kunde tage et ret betydeligt omfang, naar mange ejendomme paa grund av krigen stod uden fæstere. I aarene 1643—46 maatte Gessingholm tilsaa i alt 17 gaarde av de 112 brug, hvortil der hørte landbrug, og formentlig har *Christian Rantzau* faaet sit udsaaede korn igen, for kun i to tilfælde siges det, at den tiltrædende fæster maatte beholde isæden. Den samme begunstigelse ydedes i øvrigt kun to gange til paa Gessingholm, nemlig i 1653, da een bonde fik lov at beholde hele isæden og en anden rugsæden. Paa en anden rantzausk gaard Demstrup var godsets udsæd i øde gaarde mere begrænset.

1643	1	gaard	helt	tilsaaet.	
1650	4	»	»	»	
1651	2	»	»	»	
	1	»	tilsaaet	med	rug.
1653	1	»	»	»	byg og boghvede.

Kun i ett tilfælde — 1651 — fik fæsteren lov at beholde udsæden.

Da begge de to exempler paa omfanget av husbondens udsæd i øde gaardes jord stammer fra samme landsdel og samme tid og ejer, tør man ikke generalisere der ud fra, men baade exemplerne fra retssagerne og tallene fra Christian Rantzaus gaarde viser, at herremanden søgte at holde al sin jord i drift og at faa det udsaaede korn tilbage, naar gaardene kom i regelmæssig drift. Udsædens betydning har i denne tid forholdsvis været umaadelig stor, idet tre fold har været det normale paa hovedgaardsjord.19) Foldudbyttet paa bondejord kan ikke findes med sikkerhed, men det har i hvert fald ikke været større.

I. 13. BESÆTNING OG REDSKABER

Naar en bonde tiltraadte sin fæstegaard, maatte han selv forsyne den med besætning og redskaber. Der er ikke fundet noget exempel paa, at herskabet har leveret noget av dette til fæsteren, udover at Christian Rantzau 1647 lod udvise 37 bøge til bønderne til nye vogne, fordi svenskerne havde taget alle deres køretøjer.1) Naar en bonde var forpligtet til at sørge for at holde besætning paa sin gaard, var det blandt andet for, at foderet, som groede paa gaardens jorder, kunde blive forspist paa gaarden og gødningen igen komme jorden til gode. Sml. IV. 10. En bonde under Næs fæstede 1644 efter sin far en gaard av fru *Margrete Marsvin,* sal. Jørgen Urnes, og forpligtede sig blandt andet til at avle og indhøste og *sætte fæmon paa foderet* og fortære det i gaarden. Der har altsaa ikke i forvejen været besætning paa gaarden.2) Naar *Mandrup Due* til Halkærs foged 1642 lod tage vidne om, at en bonde ikke havde haft fæmon til de tre halve gaarde, han drev, var det av samme grund, idet det ogsaa bevidnedes, at bonden havde bortført noget av det indavlede korn.3) Naar bonden havde indført sit kvæg paa gaarden, kunde han naturligvis ogsaa fjærne det, forudsat at han havde ydet husbonden sine forpligtelser. En bonde under *Mogens Kaas* til Lyngholm fik 1630 netop lov til at fjærne sin fodring og fæmon, naar hans forpligtelser var opfyldt.4) Var han uden besætning, kunde han jo heller ikke drive gaarden, og en bonde, der havde fæstet av fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Re-

strup, søgte 1630 at blive fri for sin forpligtelse til at tiltræde fæstet ved at meddele, at øg og fæ var ham frafaldet, saa han ikke formaaede at drive gaarden. Da han havde forpligtet sig til at fæste gaarden, blev han dog dømt hertil, uden hensyn til hans undskyldning, men en saadan fæster kan næppe have været nogen vinding for husbonden.5)

En noget dunkel sag viser, at bonden havde redskaber med sig, for en bonde, hvis herskab ikke kan fastslaas, lod 1650 tage tingsvidne om, at før og efter han havde fæstet sin gaard, da »blev der heden taget« vogn, plov og harver og andet, som »funtest« (sic) i gaarden. Her er vel tale om tyveri.6)

Det sikreste vidnesbyrd om, at redskaber og besætning tilhørte bonden, finder man nu deri, at naar bonden kom i gæld til husbonden, gjorde denne udlæg i besætning, redskaber og den indavlede sæd foruden i det personlige indbo. Som exempel kan nævnes, at fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls til Villestrup, 1631 fik sig tildømt en bortløbet bondes efterladte »rømningsgods«, nemlig sæden i jorden, øg, fæ og husgeraad.7) Fra fru Ingeborg Parsbergs andet gods Lundbæk stammer det eneste exempel paa, at der til ejendommen hørte inventar, idet en husmand, der om natten var rømt fra sin bolig, 1636 blev tiltalt for at have medtaget »husboskab«, som hørte til huset.8) Der er ligeledes fundet et par tilfælde, hvor husbonden har udlejet kvæg til fæsteren. *Frederik Parsberg* til Vognserup havde 1637 lejet en ko ud til en fæster, men inden lejetiden var helt udløbet, leverede bonden koen tilbage, og Frederik Parsberg krævede ham saa for baade foderpenge fra den dag, den var tilbagegivet og til lejetidens ophør og desuden for resterende leje for samme tidsrum.9) Det er et typisk udslag av hans meget energiske godsdrift, og for ham har formaalet formentlig kun været at tjene penge. Naar derimod *Hans Lindenow* til Vraa 1632 udlaante plovøxne til en lang række av sine bønder, har det sikkert ogsaa været for at faa gaardene i drift efter kejserkrigen. Bønderne skulde tilbagelevere øxnene »ufordreven og uforsultet«, naar de havde saaet deres vaarkorn, og de skulde strax meddele fogeden paa Vraa, hvis øxnene maatte blive syge. I leje skulde de betale 1 td. byg per par.10)

I. 14. STEDSMAAL

Naar en bonde tiltraadte sin gaard eller en husmand sit hus, skulde han betale husbonden et *stedsmaal* eller, som man i en senere tid kaldte det, en indfæstning. Da der hos Arent Berntsen findes en ret fyldig redegørelse for, hvordan man paa hans tid — c. 1650 — opfattede stedsmaalet og fastsatte dets størrelse, skal hans fremstilling her kort refereres,

før der gøres rede for, hvordan de faktiske forhold var, saadan som de fremgaar av tingbøger og regnskaber.

Stedsmaalet er, siger *Arent Berntsen* 1), den pengesum, som husbond og fæster kommer overens om ved fæstets indgaaelse, og ved dets ydelse anerkender fæsteren herremanden som sin husbond og opnaar en forsikring om at maatte besidde gaarden, saa længe han opfylder sine forpligtelser, medmindre husbonden selv vil bruge gaarden, i hvilket tilfælde stedsmaalet tilbagebetales ham. Husbonden bør ved stedsmaalets fastsættelse tage i betragtning, hvor stort tilliggende gaarden har, dens frugtbarhed og landgildens størrelse, om jord og bygninger er ved magt og om der hører skov eller anden herlighed til gaarden. Dernæst skal husbonden se paa fæsterens økonomiske evne og hans dygtighed, men det »eractis ligevel icke for billigt« at bebyrde en formuende fæster med et stort stedsmaal av den grund, ja det er ligefrem i husbondens interesse, at bonden er velstaaende, saa han kan drive jorden godt og ikke let forarmes, husbonden til skade. Hvis bonden er flittig, men uden midler, er det i husbondens interesse at give ham gaarden for et lideligt stedsmaal. Det er klogt direkte at hjælpe en flittig bonde i begyndelsen, men husbonden skal vogte sig for daarlige fæstere, og hvis en bonde i længden ikke kan drive gaarden, bringer det husbonden større tab end den fordel, der ligger i et stort stedsmaal. Bønderne vil paa deres side søge »et gaat oc milt herskab«, da deres velfærd »icke ringe ved et frombt herskab kand befordris«, og bonden vil se sig godt for efter en veldreven gaard, saa han ikke senere skal fortryde sin ubesindighed.

Mens alt dette gælder alle dele av landet, er der dog stor forskel paa stedsmaalets størrelse i de forskellige landsdele. I Sjællands stift er det paa grund av vornedskabet ringest, som regel 4—8 rdl., selv om det kan naa op til 40 rdl. eller derover for en helgaard. I Jylland og Fyn er stedsmaalet gerne 10 rdl. for hver ørte landgilde, men da der er stor forskel paa gaardenes størrelse, kan stedsmaalet være lige fra 20 til over 100 rdl. I Skaane er stedsmaalet gerne 10 rdl. per td. landgildesmør, men da mange bønder er forarmet, faar man ofte kun 5—6 rdl. »alt effter gaardens leylighed oc personens middel«.

Selv om Arent Berntsen anser det for ubilligt at kræve et højt stedsmaal, fremgaar det dog klart av hans fremstilling, at han snarere mener, at en husbond bør avholde sig derfra av økonomiske grunde end av moralske, og hans grænser for stedsmaalets størrelse er saa vide, og han nævner saa mange forhold, der maa tages i betragtning, at det synes umuligt at finde et blot nogenlunde fast forhold mellem stedsmaal og landgilde i hans fremstilling. Man kan vistnok allerede av hans fremstilling slutte, at stedsmaalets størrelse har været avhængigt ikke blot av gaardens størrelse

og godhed og husbondens ønske om en indtægt, men ganske simpelt av forholdet mellem tilbud og efterspørgsel, og dette bekræftes av regnskabernes og tingbøgernes oplysninger.

Da stedsmaalets betaling var en anerkendelse fra fæsterens side av herremandens ejendomsret, ligesom den avgift fæsteren i nogle tilfælde betalte ved et ejerskifte — sml. I. 15 —, findes der kun ganske faa exempler paa, at en fæster helt er sluppet for at betale stedsmaal — se I. 11. Herremandens bestemte krav om, at fæsteren skulde yde stedsmaal, fremgaar blandt andet derav, at da fogeden paa Gessingholm under Karl Gustavkrigene havde ladet to fæstere slippe derfor, blev det paatalt av *Christian Rantzaus* revision, og da fogeden imidlertid var død, maatte hans arvinger betale beløbet.2)

Betaling eller løfte om betaling av stedsmaal var ikke blot en anerkendelse av herremandens ejendomsret, men den var ogsaa det bestemte vidnesbyrd om, at nu havde bonden fæstet, nu var fæsteforholdet traadt i kraft. En bonde søgte 1649 at bevise, at han virkelig havde fæstet en halvgaard under Næs av fru *Margrete Marsvin,* sal. hr. Jørgen Urnes, ved at føre vidner paa, at der var avtalt et stedsmaal paa en oxe og tre rdl., selv om han ingen stedsmaalsseddel havde faaet, og selv om kun en del av stedsmaalet var betalt.3) Sagen blev ikke avgjort ved retten, saa man kan ikke se, hvorvidt bondens argument holdt, men det anvendtes ogsaa av andre. 1640 benægtede en bonde under Søbygaard at have fæstet, men det bevistes dels ved vidner, dels ved hjælp av husbondens stedsmaalsbog, at han havde lovet at yde denne — *Peter Gersdorff* — 140 rdl. i stedsmaal, og bonden maatte saa erkende avtalen.4) En bonde havde fæstet en gaard under Herlufsholm efter sin far, men nægtede alligevel at overtage den, da han intet havde at holde gaarden med. Da han ikke kunde nægte, at han havde fæstet, dømtes han 1636 til at betale de 20 dl. courant, han havde lovet at give i stedsmaal, og til at skulle overtage gaarden.5) Da en bonde 1638 søgte at blive fri for baade stedsmaal og landgilde av en gaard under *Henrik Lange* til Dejbjerglund, fordi han kun havde været et halvt aar paa gaarden, blev han dømt, fordi det blev bevist, at han havde lovet at betale stedsmaal, altsaa havde fæstet gaarden.6) Stedsmaalets nøje sammenhørighed med fæstet ses klart av en sag fra krongods i Skaane, hvor en bonde havde siddet paa en gaard i tyve aar, da det 1640 opdagedes, at han ved sin tiltrædelse av gaarden ikke ydede stedsmaal, men blot en anden kendelse til den fratrædende fæster. Han tilbød at betale 80 rdl. i stedsmaal, og i alle instanser dømtes han til enten at betale dette eller rømme gaarden. Stedsmaalets betaling var saaledes en forudsætning for fæstets opretholdelse.7)

I et av fru *Dorte Juul,* Erik Høegs, 1648 udstedt fæstebrev for en bonde

under Kongstedlund var stedsmaalet, der var paa 7 rdl., indført, saa dets plads som et integrerende led i fæsterens forpligtelser blev fastslaaet.8) Det var da ogsaa naturligt, at en bonde under *Falk Gøye* til Bratskov 1627 blev frifundet for krav om stedsmaal og fogedpenge, da det ikke kunde bevises, at han havde fæstet. De to ting hører nøje sammen.9) Ligeledes viser en iøvrigt noget dunkel sag, hvor det ikke kan ses, hvem der var husbonden, at to bønder først skulde vedstaa deres løfte om stedsmaal, naar husbonden skaffede dem den gaard, de havde fæstet 1569.10)

Stedsmaal og fæsteindgaaelse hører uløseligt sammen.

Stedsmaalet ydedes ogsaa, naar husbonden var en selvejer. En bonde fæstede 1627 en gaard av en selvejer i Bjerregrav i Rinds herred og lovede 16 rdls. stedsmaal, som han imidlertid nægtede at betale, fordi selvejeren døde kort efter, og dennes børn saa selv drev gaarden. Det kan ikke ses, hvor længe han virkelig sad paa gaarden, men 1634 blev han dømt til at betale, fordi han jo havde lovet at yde stedsmaal og i nogen tid havde haft gaarden inde.11)

Stedsmaal kunde ogsaa ydes av en hovedgaard, for da *Christoffer Blik* til Nør- og Sønderbeg 1622 bortfæstede Nørbeg til adelsmanden *Lauritz Navl,* skulde denne betale et stedsmaal, som han dog stod i restance med 1625, da han blev krævet herfor.12) Paa den anden side skulde der ogsaa ydes stedsmaal av enkelte jordstykker. Agernæs bymænd begærede 1624 tingsvidne om, at sal. *Claus Putbus* til Kørup, der var død 1616, tog 14 skp. land fra dem til de mænd, der kom i skoven, og i stedet fik de 4 skp. land og noget tøjring, hvorav de gav 1 dl. i stedsmaal. Man skulde synes, at da bønderne jo havde betalt stedsmaal av den jord, der blev taget fra dem, skulde de slippe for stedsmaal av den nye jord, i al fald naar stedsmaalet av den fratagne jord ikke blev tilbagebetalt dem, men dels kan det være, at Claus Putbus har villet skaffe sig en lille indtægt, dels kan det være, at han har ønsket den anerkendelse av, at jorden virkelig var hans, der laa i stedsmaalets betaling.

U d e n s t e d s m a a l kunde fæsteren kun ganske undtagelsesvis opnaa at fæste, saaledes som der er gjort rede for det i det foregaaende — I. 11. — og da vist især, naar krig og krise gjorde det vanskeligt at skaffe fæstere — I. 1 —. Derimod skulde bonden ikke yde nyt stedsmaal, naar han simpelthen flyttede over paa en anden gaard paa det samme gods paa herremandens initiativ. Jomfru *Karen Zitwitz* overlod en kone en gaardspart uden indfæstning, i stedet for den hun maatte flytte fra 1634,14) og en husmand under Demstrup slap 1651 for at betale stedsmaal av det hus, han flyttede til, fordi han ikke havde faaet sit stedsmaal tilbage av det hus, han før boede i, men som var blevet overladt til fogeden.15) Begyndte en fæster som husmand, kunde det stedsmaal, han havde ydet av huset,

regnes ham til gode, hvis han senere fæstede et andet brug paa samme gods. 1638 bortfæstede *Holger Rosenkrantz* til Rosenholm et hus i Hvilsager til en mand for 16 rdl., men hvis han en anden gang fæstede et nyt sted paa godset, skulde der kvitteres ham 12 rdl. i hans nye stedsmaal, og aaret efter blev der truffet ganske den samme ordning med en husmand i Mørke.16) I et eneste tilfælde ses husbonden — *Niels Friis* til Krastrup — at have givet en bonde penge, ganske vist kun 1 sldl., da han fæstede en gaard, men det kan jo have været bygningshjælp eller lignende, og stedsmaal omtales ikke i den sag, Niels Friis anlagde mod bonden, fordi han ikke flyttede ind paa gaarden.17) Den særlige frihed for indfæstning, som enkerne undertiden havde, er omtalt ovenfor — I. 2.

Løfte om stedsmaal kunde, ligesom fæsteoverenskomsten i det hele taget, avgives paa tinge eller paa hovedgaarden. 1608 forpligtede en bonde sig paa Sønder Dyrs herredsting til at yde 9 dl. i stedsmaal av et bol tilhørende *Hans Lange* — uvist hvilken, men enten av Bregninge (tre roser) eller av Lunderup (en rose).18) En bonde lovede efter vidners udsagn paa Irup at betale stedsmaal av en mølle.19)

Paa de fleste hovedgaarde synes der enten av fogeden eller av herremanden at være ført en s t e d s m a a l s b o g, hvori i hvert fald stedsmaalets beløb og tidspunktet for dets betaling blev indført, maaske indeholdt den i det hele taget fæstevilkaarene. Paa de rantzauske godser findes stedsmaalene kun indført i de regnskaber, som fogederne sendte til *Christian Rantzaus* godskontor paa Breitenburg, men da de er renskrifter til brug for herremanden og hans revisorer, kan der godt desuden paa de enkelte hovedgaarde have været ført en særlig bog for stedsmaalene, bare er de i saa tilfælde ikke blevet bevaret. Derimod har stedsmaalsbogen været nævnt i det foregaaende, og der kendes andre exempler.

Jomfru *Helvig Kaas's* til Nandrups stedsmaalsbog omtales under en retssag 1616.20) I Viborg landsting var 1631 fremlagt en stedsmaalsbog, ført av en nu avdød foged for fru *Kirsten Kaas,* sal. Ove Ugerups til Ovesholm, og heri var en bestemt bonde indført som fæster, skønt han nægtede at have fæstet for sig selv, men mente at have gjort det for en datter. Heri var baade fæstedatoen, stedsmaalets størrelse og betalingsfrist indført.21) *Peter Gersdorffs* stedsmaalsbog er nævnt ovenfor, s. 71.

Undertiden har fæsteren faaet et s t e d s m a a l s b r e v, men det omtales saa sjældent, at det næppe kan have været det almindelige, og maaske k a n ordet ogsaa betyde fæstebrev. Sml. s. 39. Om en flere gange i det tidligere omtalt bonde under Næs hedder det 1649, at han ikke fik nogen stedsmaalsseddel, fordi han ikke paa »tilbørlig sted« gjorde anmodning om det.22) — Sml. I. 4 —. Naar en bonde 1631 var tiltalt av *Hans Dyre* til Knivholt for en stedsmaalsrestance paa 3 rdl., men hævdede, at han

kun skyldte 2 rdl., da mere var avskrevet »paa fæstebrevet«, saa kan han dermed mene fæstebrevet, men efter sammenhængen maa der dog vist nok være tale om et stedsmaalsbrev.23) En indførelse av stedsmaalet i en bog eller paa en til fæsteren leveret seddel kan dog ikke altid have fundet sted, for da en bonde av *Axel Rosenkrantz* til Buderupholm 1621 tiltaltes til betaling av et stedsmaal paa 40 sldlr., erklærede han, at han ikke havde lovet saa meget, og det vilde jo kunne være blevet opklaret, hvis stedsmaalets størrelse havde været opskrevet i bog eller paa seddel, men ingen av parterne paaberaabte sig under sagen noget saadant bevismiddel.24)

K v i t t e r i n g for stedsmaalets betaling er kun truffet enkelte gange; da nemlig tre bønder tiltaltes for resterende stedsmaal 1636, blev den ene frifundet, fordi han kunde fremlægge en kvittering for stedsmaalet udstedt av *Erik Juel* til Hundsbæk.25) Kvitteringer for andre ydelser mødes hyppigt, saa man kan vist gaa ud fra, at de ogsaa har været udstedt for leveret stedsmaal, ja det nævnes ligefrem et par gange. Da en bonde under Oksholm paa grund av opsigelse fik sit stedsmaal tilbagebetalt i 1632, gengav han til gengæld fru *Dorte Budde,* sal. Iver Friis', den kvittering, hun havde udtalt til ham for hans stedsmaal 26), og en bonde, der chicaneredes av fru *Sofie Ulfstand,* sal. Claus Putbus', til Barsebæks foged, henviste 1625 til en kvittering for sit stedsmaal som bevis for, at han virkelig havde fæstet.27)

Stedsmaalets *størrelse* var først og fremmest avhængigt av tilbud og efterspørgsel, saaledes som det blandt andet kan ses av de ovennævnte tilbud om at fæste — I. 1 —. Dernæst spillede gaardens tilstand og endelig fæsterens økonomiske evne en rolle.28) En enkelt gang synes man at have regnet med, at stedsmaalet skulde være en fast størrelse. En bonde vilde 1640 fæste en gaard under Krogsgaard — Flynder sogn, Skodborg herred, ejer uvis — og fik da av fogeden valget mellem at gøre fuld ægt og arbejde og yde 30 rdl. i stedsmaal eller at slippe med ½ ægt og arbejde, men betale 50 rdl. i stedsmaal, og de blev da enige om det sidste, saa stedsmaalet skulde være 20 rdl. »mere end der burde at avgange«. Det kan næppe forstaas anderledes, end at man i al fald der paa egnen regnede med, at en gaard av dennes størrelse skulde yde 30 rdl. i stedsmaal.29)

Fra gammelt klostergods findes der et exempel paa, at der dog har været et vist forhold mellem gaardens hartkorn og stedsmaalets størrelse. Fire bønder i Bolbro under St. Knuds kloster i Odense klagede 1558 over, at skønt de andre fire gaarde i landsbyen var dobbelt saa store som deres, maatte de alle gøre lige ægt og arbejde, og vilde have dette omreguleret. Prioren svarede, at saadan havde det altid været, og de store gaarde gav dobbelt landgilde og s t o r t stedsmaal. Rettertinget fulgte hans argumentation, og status qvo blev opretholdt.30)

Var gaarden øde, fik fæsteren den gerne overladt for et beskedent stedsmaal. Det siges flere gange i de rantzauske regnskaber, at en bonde har faaet gaarden for ringe stedsmaal, fordi den var øde, og naar en bonde under Todbøl fik en gaard paa ca. 6½ td. hk. for et stedsmaal til *Christian Høeg* paa 3½ rdl., en meget ringe sum, har det sin forklaring deri, at han skulde genopbygge gaarden.31)

Naar stedsmaalet var av betydelig størrelse, blev det ikke betalt paa een gang, men leveredes i *rater* efter avtale ved fæstets indgaaelse. En bonde fæstede 1627 en gaard av fru *Kirsten Kaas*, sal. Ove Ugerups til Ovesholm, og skulde betale 30 rdl. strax og 50 senere, men 1631 var de dog endnu ikke betalt.32) *Peter Gersdorff* til Søbygaard avtalte 1640 med en bonde, at han skulde betale sit stedsmaal med 40 sldl. strax og 100 senere, men da han overhovedet intet ydede, kunde betalingsformen jo være temmelig ligegyldig.33) To aar senere lovede fæsteren det samme igen — 140 sldl. i to terminer —, og heller ikke denne gang betalte han, men sagen blev forligt.34) En bonde under Kongstedlund lovede 1648 fru *Dorte Juul,* Erik Høegs, et stedsmaal paa 40 rdl. at betale med 5 rdl. strax og resten senere, uden dog at opfylde sine forpligtelser.35) Fru *Ingeborg Skeel,* sal. Otte Banners til Vorgaard, bortfæstede 1611 et bol for 12 rdl., hvorav kun de 3 skulde ydes strax.36) Om en bonde under Nedergaard, der ejedes av *Frederik Buchwald* til Bülk, oplystes 1653 under en tiltale for hoveriforsømmelse, at han havde ydet et stedsmaal paa 125 rdl. i to rater 37), og den ovenfor — s. 73 — nævnte sag fra Knivholt, hvor der var skrevet av paa stedsmaalssedlen, maa jo ogsaa forudsætte, at dette skulde leveres i rater.38) Naar *Knud Gyldenstierne* til Tiim 1632 tiltalte en bonde, fordi han ikke i rette tid havde ydet r e s t e n av sit stedsmaal, forudsætter dette ligeledes en betaling i flere portioner.39)

Av denne sag ses iøvrigt, at der var sat en f r i s t for betalingen av stedsmaalet. *Albert Oxe* til Nielstrups foged lod 1557 en bonde fængsle, blandt andet fordi han ikke havde betalt sin indfæstning til r e t t e t i d, uden at denne kan ses av sagen, men i et av *Oluf Parsberg* til Jernit udstedt fæstebrev 1636 var fristen for stedsmaalets betaling sat til et aar, og da den blev overskredet, blev bonden tiltalt og dømt.40) I et av en selvejer 1627 6. marts udstedt fæstebrev fastsattes fristen for betalingen av det 16 rdl. store stedsmaal til at være St. Mauritiidag — 22. sept. — 1628.41) *Eske Brok* til Estrup satte i 16 av de 32 fæsteindgaaelser, han omtalte i sine dagbøger, en frist for leveringen av stedsmaalet, og i 11 andre tilfælde skulde stedsmaalet leveres i to rater til bestemte tider.42)

Naar leveringsfristen blev overskredet, sagsøgte husbonden fæsteren til betaling 43), selv om der ofte blev givet bønderne lang respit. Saaledes tiltalte *Ove Gedde* til Hellerup 1629 tre bønder for stedsmaalsrestancer, der

var tre aar gamle.44) Disse sager er meget hyppige i herredstingbøgerne, men undertiden greb herremanden til kraftigere midler. *Johan Brockenhuus* til Lerbæk fik 1646—47 15, 10 og 5 dagesbreve og rømningsbrev over en bonde, der var flyttet fra sin gaard uden at betale 37½ rdl., han skyldte i fæstepenge.45) Endnu kraftigere tog den tidligere nævnte — I. 14 — foged paa *Albert Oxes* gaard Nielstrup fat 1557. En bondekone sagsøgte ham nemlig, fordi han havde ladet hendes mand fængsle og havde taget hans sædekorn, fordi han ikke betalte sin indfæstning i rette tid. Rettertinget dømte, at bonden skulde løslades og have sit sædekorn igen, naar han satte borgen for sin gæld.46) Mens her sikkert er tale om et overgreb fra fogedens side, tiltalte *Christen Sparres* foged hundrede aar senere paa ordentlig vis en bonde under Sparresholm baade for en stedsmaalsrestance og for et bedrageri. Bonden havde fæstet en gaard og lovet 12 rdl. i stedsmaal og havde faaet 90 rdl. av husbonden, fordi gaarden var sat i fæld for dette beløb. Han tiltaltes til betaling av begge dele, for han var rømt med pengene uden at gøre noget ved gaarden, og fogeden stillede to forskellige straffeforslag: enten skulde bonden betale, eller han skulde straffes paa Bremerholm, indtil Christen Sparre var tilfredsstillet, eller bonden fik det i husbondens minde. Han dømtes til at betale eller lide efter recessen 1657.47) Betalte bonden ikke sit stedsmaal, havde han derved forbrudt sit fæste. *Knud Gyldenstierne* til Tiim tiltalte saaledes en bonde, fordi han ikke i tide havde ydet sit stedsmaal, idet han restede med 28. rdl. Skønt bonden tilbød »med det første« at betale, da han ikke kunde avstedkomme at betale saa snart, blev han dømt til at have fæstet forbrudt, hvis han ikke kunde have det anderledes i husbondens minde 1632.48)

I det foregaaende er nævnt saa mange exempler paa, at stedsmaalet ydedes i form av *penge,* at det vil være overflødigt at opregne flere, men det var ikke den eneste betalingsform. Pengene kunde være en del av stedsmaalet og korn eller øxne resten. Jomfru *Margrete Sandberg* tiltalte 1645 en bonde under Tulsted til betaling av resterende stedsmaal, nemlig 2 rdl. og en td. byg, hvortil kom fogedpenge.49) En tidligere omtalt bonde under Næs skulde 1649 yde 3 rdl. og en færdig oxe 50), og en bonde, hvis husbond ikke kan fastslaas, skulde 1576 betale sit stedsmaal med 4 dl. og 6 stude.51) Stedsmaalet kunde bestaa i flere naturalier, som da en møller, hvis herskab heller ikke kan fastslaas, 1632 blev tiltalt for en stedsmaalsrestance paa 2 stude, saa gode som 20 sldl., 1 td. byg og 12 td. skyldmel. Efter stedsmaalets form her maa man formode, at der har hørt landbrug til møllen.52) En ejendommelig form for stedsmaal oppebar fru *Birgitte Rosenkrantz,* Peder Billes til Svanholm, 1565, idet hun gav sin skriver kvittering for et sølvbælte paa 16 lod sølv, som han havde faaet i stedsmaal av en bonde i Kyndby.53)

Endnu mærkeligere er en sag fra Irup 1634. Her havde en bonde i 1630 fæstet en øde gaard av *Tage Thott,* og da han 1634 krævedes for stedsmaal herav, henviste han til, at han havde genopbygget gaarden, »hvilket han formente sig at være indfæstning stor nok«. Det fremlagte fæstebrev indeholdt intet om stedsmaal, og det bevistes med tingsvidne, at gaarden var øde 1630. Herredsfogeden dømte, at da han havde fæstet gaarden, og da der intet bevis førtes for, at han havde forbrudt den, skulde han ikke yde videre stedsmaal, saa længe fæstebrevet stod ved magt. Herredsfogeden fulgte altsaa bonden i hans paastand om, at han ved gaardens genopførelse havde ydet et til stedsmaal svarende beløb. Det maa anses for meget tvivlsomt, om bonden, naar intet derom var avtalt mellem ham og husbonden, saaledes selv kunde bestemme, i hvilken form han vilde yde sit stedsmaal. I selve genopførelsen laa der jo ikke den anerkendelse av husbondens ejendomsret, der var ideen i stedsmaalet. Sagen ses ikke at være appelleret, saa Tage Thott har formentlig fundet sig i det skete. For ham var det vel ogsaa væsentligere at faa gaarden genopbygget og i drift end at faa en sum penge i stedsmaal, og han har saa givet de teoretiske betragtninger en god dag.54)

Øxne alene synes at have været en ret almindelig form for stedsmaal 55) — paa Gessingholm ydedes foderøxne sex gange i stedsmaal —, men da der jo var forskel paa stude, kunde det, som nævnt ved den ovenfor omtalte møller, være nødvendigt at fastslaa, hvor meget den ydede stud skulde være værd. *Christoffer Lunow* til Rugaard stævnede 1632 en bonde til levering av en stud til 10 sldl.s værdi, som han skulde have leveret ham til stedsmaal d. 11. september 1629, saa Christoffer Lunow var en langmodig kreditor.56) I andre tilfælde nævnes kun dyret uden værdiangivelse. En bonde fæstede 1539 et bol for en oxe av *Anders Emmiksen* til Stensgaard 57), og *Jesper Vognsen* til Hørbylund tiltalte 1611 en bonde for en stedsmaalsrestance paa to færdige øxne.58)

I en række tilfælde havde bonden krav paa at faa sit *stedsmaal tilbage* fra herremanden. Hvis herremanden opsagde bonden, saaledes at bonden mistede gaarden uden egen forseelse, havde han krav paa at faa stedsmaalet igen, i hvert fald hvis han kun havde siddet kort paa gaarden. Heri synes at ligge, at fæstet havde været et livsfæste, og at husbonden kun havde ret til stedsmaalet, saa længe bonden sad paa gaarden. Derimod havde bonden ingen ret til stedsmaalet, naar han paa grund av sine egne forsømmelser blev udvist av gaarden eller dømt fra den. Stedsmaalet blev i de tilfælde heller ikke trukket fra hans restancer, saa i stedsmaalsydelsen laa maaske ogsaa en garanti for, at bonden opfyldte sine forpligtelser.

Herremanden havde ret til at opsige bonden, naar han selv vilde bruge gaarden, og bonden skulde saa have sit stedsmaal igen. Bonden *Anders*

Kiærulff havde haft hovedgaarden Bjørnkær i fæste av fru *Dorte Budde*, sal. Iver Friis' til Oksholm, og da hun 1632 opsagde ham, fordi hun selv vilde bruge gaarden, tilbagebetalte hendes foged ham hans stedsmaal, 50 rdl. og 30 rdl. for tre øxne. Han bad fruen, om han maatte faa gaarden igen, hvis hun ikke selv vilde bruge den.59) En selvejer i Fly i Fjends herred havde bortfæstet sin gaard til en bonde, men hans arvinger opsagde fæsteren mod tilbagebetaling av stedsmaalet, da de selv vilde bruge gaarden. Bonden ønskede at blive, og landstinget erklærede 1634, at da arvingerne ikke havde bevist, at de selv havde brug for gaarden, maatte han blive paa den, medmindre de kunde bevise det over for herredsfogeden.60)

Bondens ret til at kræve stedsmaalet tilbage ved opsigelse fremgaar blandt andet av et par av de tidligere nævnte sager, hvor et livsbrev blev søgt omstødt — I. 8 —. I en tredie dér nævnt sag fra Lemvig — s. 49 — krævede de opsagte bønder ogsaa deres stedsmaal igen, men det kan ikke ses, om de opnaaede det. *Ove Gedde* til Gyllebo krævede 1651 en bonde for nogen restance, og at han skulde forlade gaarden mod at faa stedsmaalet igen. Da striden mellem ham og bonden skyldes uklare forhold ved et ejerskifte, er sagen af speciel karakter, men selve spørgsmaalet om bondens ret til at faa stedsmaalet tilbage ved opsigelsen er ganske klart og gav ingen anledning til diskussion mellem parterne.61) *Peder Juel* til Laage købte ca. 1542 en gaard og opsagde fæsteren, der kun havde siddet paa den i tre aar. Bonden fik tilbud om at faa stedsmaalet tilbage, og rettertinget fastslog, at den forrige ejer skulde betale ham det, fordi han kun havde haft gaarden i tre aar.62) En bonde under Pandum fik 1642 tilbagebetalt 20 rdl., som han og hans søn havde ydet i stedsmaal, av *Erik Juels* foged, uden at det kan ses hvorfor, men det kan sikkert kun være, fordi de er blevet opsagt. Endelig kan nævnes, at en bonde, der uberettiget var blevet udvist av sit bol av *Anders Emmiksen* til Stensgaard, og som forgæves havde søgt at faa stedsmaalet igen, ved rettertinget 1539 fik Anders Emmiksen dømt til at gengive ham den leverede oxe.54)

I. 15. EJERSKIFTE, FØLGEBREV OG HUSBONDHOLD

Naar fæstegaarden skiftede ejer, udstedte den sælgende herremand et f ø l g e b r e v til den bonde, hvis gaard han havde solgt. Som et exempel kan tages et brev av 1654 18. august fra *Mandrup Abildgaard* til Skodborghus, hvori han meddelte nogle bønder, at han havde solgt deres gaarde til *Jacob Grubbe* til Kabbel, og han befalede dem derfor fremtidig at yde Jacob Grubbe skyld og landgilde, ægt og arbejde. Dette brev lod Jacob Grubbes foged læse paa Skast herredsting samme aar 22. august, og her

mødte de paagældende bønder op, tog fogeden i haand og lovede at være Jacob Grubbe hørige og lydige og yde ham skyld og landgilde, ægt og arbejde, som de tilforn har givet deres husbond, og som de var pligtige efter recessen.1)

Paa denne maade havde bønderne faaet at vide, hvortil de i fremtiden skulde yde, og hermed havde de erkendt deres nye husbond. Følgebrevet blev ikke altid tinglæst, dets form var ganske fast, og man kunde nøjes med blot at henvise til det, som da to bønder paa Slet herredsting 1655 lovede *Mandrup Due* til Krastrups foged at være deres nye husbonds hørige og lydige »efter deres følgebrevs videre formelding«.2) Følgebrev blev ogsaa udstedt, naar salget var fra kronen til private. *Falk Gøye* til Hvidkilde solgte paa universitetets vegne nogle gaarde i Skast herred til *Jacob Grubbe* til Kabbel og udstedte 1653 4. maj et følgebrev til bønderne, der 1. juni mødte paa herredstinget og tog Jacob Grubbe selv i haand og lovede ham hørighed.3)

I andre tilfælde lovede bønderne deres nye husbond det samme som ovenfor, men uden at følgebrevet nævnedes, men det omtales saa hyppigt, at man maa gaa ud fra, at det altid er blevet udstedt, og at det har forekommet foged, herskab og herredsfoged saa selvfølgeligt, at det ikke behøvede at nævnes. Kronen mageskiftede 1655 23. juni nogle gaarde under Vestervig klosters len til *Caspar Gersdorff* til Hindsels, og bønderne lovede paa herredstinget Hindsels' foged, at de vilde give og gøre, som de hidtil havde gjort til Vestervig.4) *Mogens Kaas* til Støvringgaard købte 1634 en gaard av fru *Elisabeth Daa,* sal. Jacob Ulfelds, til Bavelse, og bonden lovede paa tinget at være Mogens Kaas hørig og lydig med ægt og arbejde og anden rettighed av sin gaard.5) To bønder lovede 1641 at være fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund hørige og lydige og saa videre, som de havde været deres forrige husbond fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz's, til Buderupholm. Løftet om, at de skulde være overfor deres nye husbond som overfor den forrige, viser, at der ikke var tale om nogen ændring i bøndernes forhold til herskabet, men kun om, at de anerkendte deres nye husbond.6)

Undertiden findes i tingbøgerne meddelelse om, at nogle bønder er mødt op og har lovet en herremand hørighed, uden at det fremgaar av stedet, at deres gaarde har skiftet ejer. Da hørigheden efter recessen, og som det kan ses av ovenstaaende exempler, var en umiddelbar følge av fæsteforholdet, kan der kun være een grund til, at en bonde skulde avlægge et saadant løfte, nemlig at han havde faaet ny husbond. Man maa derfor gaa ud fra, at ogsaa de tre følgende exempler skyldes et ejerskifte, selv om det ikke nævnes, lige saa lidt som der omtales noget følgebrev. Jomfru *Dorte Kaas* — senere gift med Folmer Urne til Linderumgaard — mødte

ved sin fuldmægtig paa Slet herredsting 1637 27. april, og en bonde tog her fogeden i haand og lovede h e r e f t e r at svare og tjene Dorte Kaas, givende hende sin aarlige skyld og landgilde, ægt og arbejde med anden rettighed, som han var sin kære husbond pligtig, og at være hende og hendes foged hørig og lydig.7) To bønder tog 1636 *Christian Høeg* til Todbøls foged i haand og lovede tro og lydig tjeneste, ægt og arbejde etc.8) Samme aar tog sex bønder fogeden hos *Claus Kaas* til Sø i haand og lovede ham deres tro tjeneste med ægt og arbejde, skyld og landgilde, som de var pligtige at give og gøre deres husbond.9)

Udtrykkene i disse løfter ligger saa tæt op av dem, der forekommer i de tilfælde, hvor der utvivlsomt er foregaaet et ejerskifte, at den alt overvejende sandsynlighed er for, at ogsaa disse gaarde er blevet solgt, men helt kan man ikke se bort fra den mulighed, at løftet kan være en fornyelse eller bekræftelse av bøndernes pligter, som herremanden har ønsket, de skulde avgive, fordi han havde haft vanskeligheder med dem. Det kan dog slaas fast, at det normale har været, at bønderne anerkendte ejerskiftet ved at love hørighed i overensstemmelse med det av den tidligere ejer til dem udstedte følgebrev.

Denne anerkendelse fra bondens side har imidlertid ikke altid været nok. Undertiden har den tiltrædende ejer krævet nyt stedsmaal av bonden eller en anden avgift, som kaldes *husbondhold*. Betydningen av dette ord er ikke ganske sikker. I almindelighed betyder det den avgift, som en s e l v e j e r skulde yde herlighedsejeren ved sin tiltrædelse av sin gaard, baade naar han erhvervede den ved arv og ved køb. Denne avgift omtales hos *Arent Bernt*sen10) og har været i brug helt ind i 19. aarhundrede, da den omtales av *Mandix*.11) Husbondholdet synes, i al fald naar kronen var herlighedsejeren, at være blevet fastsat ved forhandling mellem herskab og selvejer.12) Der har hos visse lensmænd været en tendens til at udvide husbondholdet, saadan at det skulde ydes av alle arvingerne til en selvejergaard, men denne udvidede byrde modsatte kongen sig 1580.13) Spørgsmaalet om selvejernes stilling ligger imidlertid udenfor denne undersøgelse, men begrebet husbondhold træffes ogsaa av og til paa fæstegodset, undertiden med samme navn, undertiden i form av et nyt stedsmaal ved ejerskifte.

*Arent Bernt*sen fortæller14), at »saadant Hossbondhold holde oc en Deel Adelen i Skaane oc Halland dem at være berettigde til aff de Bønder som paa de Feste Gaarde ere boende, hvilcke de til Arffve, Mageskiffter, kiøb eller andre maade først bekomme, huilcket da siunes icke at være andet end den plictig udgifft til Øffrighedskiendelse ...«, men iøvrigt mener han, at det oprindelig har været et traktement, som bonden var husbonden skyldig, og at det altsaa svarede til gæsteriet. Med udtrykket

øvrighedskendelse mener Arent Berntsen, som det fremgaar av den følgende paragraf, at den ydes husbonden »til it indicium, at hand er, oc Bonden ham antager oc bekiender, for sin Herre oc Hossbond«.

Et exempel paa kravet om husbondhold i Skaane synes at foreligge fra 1634, da nogle bønder, som *Corfitz Mormand* til Østerø havde forjaget fra deres gaard, paastod, at de havde tilbudt ham rimeligt husbondhold for at maatte blive ved gaarden, men det var blevet nægtet dem, medmindre de vilde avkøbe ham den aldeles efter hans eget tykke. For at der kan blive mening i deres tilbud om husbondhold, maa man antage, at det drejer sig om en gaard, han nylig havde erhvervet, og netop fra dette aar skrev Corfitz Mormand sig til Bøgesholm, saa formentlig er der tale om en gaard under denne. Bønderne klagede til kongen over at være blevet jaget fra fæstet trods deres tilbud om husbondhold, som de aabenbart har fundet naturligt, men i sit paabud til husbonden om at lade dem blive paa gaarden kom kongen ikke ind paa spørgsmaalet om husbondhold, saa man kan maaske antage, at kongen har fundet det en selvfølge i Skaane, hvor det jo efter Arent Berntsen var skik og brug.1)

Det viser sig nu, at denne form for husbondhold ikke blot har været begrænset til Skaane og Halland, men at den ogsaa dukker op i det øvrige Danmark, hvor den dog ikke har faaet saa fast fod, at den er blevet almindelig. Husbondhold av selvejere findes altid og i alle egne, men av fæstere er avgiften kun fundet opkrævet i de nedennævnte forholdvis faa tilfælde.

Det forekommer da ogsaa ganske urimeligt, at bonden skulde yde noget, fordi herskabet skiftede saa at sige over hovedet paa ham. Da fæsteforholdet i sig selv medførte hørighedspligt av fæsteren, kunde det for saa vidt synes ligegyldigt, om fæsteren avlagde noget personligt løfte om at opfylde denne pligt, men det kunde være praktisk, at fæsteren fik bestemt oplysning om, hvem hans herskab var, ikke blot fordi han skulde yde til husbonden, men ogsaa fordi han hos ham skulde søge sit værn, men der maa have udviklet sig den praxis, at bondens anerkendelse av sit nye herskab skulde give sig et synligt udtryk i form av en avgift. Mens tingene synes at have godkendt husbondens krav paa husbondhold av fæstere, stillede kongen sig avvisende overfor det, og skikken trængte da som sagt heller aldrig igennem. —

Der findes exempler paa, at husbondhold kun betyder *anerkendelse* av det nye herskab, men ikke medfører nogen avgift til det. En fæstebonde tog 1611 en foged i haand paa Børglum herredsting og »tog husbondhold« av fru *Lisbet Speil,* sal. Claus Billes til Lyngsgaard, at han skulde tjene hende efter sin forrige husbonds skrivelse og følgebrev og give og gøre hende med rette.16) Det samme udtryk brugtes 1632, da fem bønder mødte

paa Kær herredsting og »tog husbondhold« av *Hans Lindenow* til Vraas foged og lovede hørighed, landgilde, ægt og arbejde i overensstemmelse med jomfru *Sofie Høeg* til Elkærs følgebrev.17) Nogle bønders gaarde blev 1637 skiftet fra fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz's til Buderupholm, til hendes broder *Jens Høeg* til Vang, og de mødte op paa Hornum herredsting og tog hans foged i haand »og tog husbondhold av ham« og lovede at give og gøre etc.18)

I alle disse tilfælde avlagde bønderne deres løfter paa grund av et ejerskifte, og her var kun tale om at »tage«, ikke at yde husbondhold, og da løfternes øvrige indhold ganske svarer til, hvad der ellers var tilfældet ved ejerskifter, hvor der ikke kan ses at være ydet nogen avgift til den nye ejer, kan der i disse tre tilfælde næppe ligge andet, end at bønderne anerkendte deres nye husbond.

Fra midten av 16. aarhundrede findes der to sager, hvor der ikke kan være tvivl om, at der er blevet krævet husbondhold av fæstebønder ved ejerskifter, og hvor selve ordet er blevet brugt. En bonde under Nakkebølle blev 1538 lovligt opsagt av *Claus Eriksen Ravensberg,* men han krævede at blive siddende paa sin gaard, da han havde fæstet av den forrige ejer *Erik Bølle.* Claus Ravensberg hævdede uimodsagt, at han aldrig havde faaet husbondhold av bonden, og at denne aldrig havde fæstet av ham. Bonden havde tilbudt at fæste av ham for øxne og penge, men Claus Ravensberg vilde ikke have ham paa gaarden, som han lod tilsaa. Bonden høstede den av herremanden udsaaede sæd og førte den av stavnen til sin fars gaard. Rettertinget godkendte opsigelsens lovlighed og herremandens ret til at forfølge bonden for den avførte sæd.19) Det synes, som om der her gøres forskel paa ydelsen av husbondhold, der skulde gives direkte ved ejerskiftet, og en nyfæstning, der maaske kunde ske senere, men i hvert fald er det utvivlsomt, at alle parter — bonden, herremanden og rettertinget — gik ud fra, at herremanden havde en selvfølgelig ret til at kræve en avgift av bonden, naar han overtog gaarden. Hvis bonden havde ment, at han uden videre kunde blive paa sin gaard i kraft av sit gamle fæstebrev, havde han ikke tilbudt at fæste mod betaling av øxne og penge, eller han havde i det mindste anfægtet husbondens krav paa at faa husbondhold av ham.

Den parallelle sag er noget mere indviklet, men her vil de det foreliggende spørgsmaal uvedkommende ting blive udeladt. En bonde tiltalte 1553 fru *Sofie Lykke,* sal. Jacob Hardenbergs til Sandholt, blandt andet fordi hun krævede hans kautionister for restance med det husbondhold, han havde lovet hende, hvad han mente var uret, fordi han havde fæstet sin gaard av *Jørgen Quitzow,* før hun fik den. Hendes fremstilling gik ud paa, at da hun av sal. Jørgen Quitzow erhvervede gaarden, havde

bonden lovet hende noget til husbondhold av den, og da dette ikke blev betalt, havde hun rejst sag mod hans kautionister, og rettertinget fulgte hende og dømte, at bonden skulde betale, hvad han havde lovet til husbondhold av hendes gaard. 20) Her synes det, som om bonden egentlig havde ment, at han havde ret til at besidde sin gaard uden yderligere avgift, naar han en gang havde fæstet, men at han for at være sikker paa, at han kunde beholde gaarden, havde tilbudt husbondhold. I hvert fald er avgiften blevet krævet av herremanden, lovet av bonden og godkendt av rettertinget, saa dets lovlige existens kan der ikke være tvivl om.

Selv om ordet husbondhold ikke er fundet brugt flere gange ved fæstebønder, er der et par exempler paa, at begrebet har existeret i form av kravet om *nyt stedsmaal* ved ejerskifte. En bonde i Højet paa Falster sagsøgte 1557 *Erik Madsen Vasspyd* til Søgaard, idet han fortalte, at han havde fæstet en gaard av Erik Vasspyds moder fru Helle — familienavn ukendt — og havde genopbygget gaarden, men ved hendes død krævede sønnen ham for 15 rdl. i stedsmaal, og da han vægrede sig ved at betale, blev han sat fra sin gaard, hans gods blev borttaget og han selv sat til en øde gaard. Bonden stævnede nu Erik Vasspyd for rettertinget at møde 30. april i København. Desværre synes der ikke at være faldet nogen dom i sagen, saa rettertingets stilling til kravet kendes ikke.21) En bonde under *Enevold Kruse* til Vingegaard fæstede c. 1568 en gaard og gav 36 dl. i stedsmaal. 1571 døde Enevold Kruse, og gaarden tilfaldt hans enke *Dorte Vesteni,* der 1578 opsagde fæstet og udviste ham, uden at han fik sit stedsmaal igen, og uden at han selv mente at have forbrudt gaarden. Landstinget dømte, at da bonden havde haft gaarden i 7 aar efter Enevold Kruses død, uden at han havde givet Dorte Vesteni nyt stedsmaal, og da hun »tiltrænger samme gaard at besidde«, skulde hun ikke give ham noget tilbage av det stedsmaal, som han havde givet hendes mand.22) Her havde bonden ikke ydet noget nyt stedsmaal ved ejerskiftet, men retten ansaa det for en naturlig ting, om det var sket, og saa kunde bonden have haft krav paa at faa det tilbage ved opsigelsen. Fru *Helle Marsvin,* sal. Jakob Becks til Vapnø, og hendes datter jomfru *Anne Beck* forbød deres bønder at bruge deres gaarde i 1630, hvis de ikke igen vilde fæste paany. Grunden til forbudet maa være den, at de to damer havde faaet gods udlagt efter deres i 1625 avdøde mand og far, og nu krævede de som nye ejere nyt stedsmaal av bønderne. Det kan desværre ikke ses, om de fik det.23)

I en sag fra Lundsgaard i Bjærge herred synes der ogsaa at have været tale om opkrævelse av et nyt stedsmaal av en gaard, der var gaaet fra et familiemedlem til et andet. En bonde havde for 30 rdl. fæstet en gaard av fru *Ingeborg Skeel,* sal. Palle Rodsteens, men han havde ikke betalt

beløbet. Da han blev krævet herfor, indrømmede han at have lovet hendes søn *Markvor Rodsteen,* der nu var hans husbond, at betale yderligere 16 rdl. Da det første stedsmaal var blevet avtalt, da han fæstede gaarden, kan det nye kun være blevet krævet, da Markvor Rodsteen overtog gaarden. Det kan ikke ses, naar der er blevet skiftet efter den 1643 avdøde Palle Rodsteen, men formentlig er det sket, kort før denne sag blev rejst i 1649, og saa er gaarden blevet udlagt til Markvor Rodsteen, der har krævet nyt stedsmaal. Under sagen anfægtede bonden ikke husbondens ret til at kræve dette, men da sagen ikke blev paadømt, er den formodentlig blevet forligt, og det kan ikke ses, om tinget godkendte kravets berettigelse.24)

Paa et vist tidspunkt godkendte rettertinget under bestemte omstændigheder, at der opkrævedes husbondhold paa krongods ved lensmandsskifte. 1546 overtog *Anton Bryske* til Langesø Odense provstis gods som len, og 1554 klagede 16 bønder i Gamborg, der boede paa dette gods, til kongen over, at han plagede dem paa forskellig maade. De øvrige klager skal ikke her berøres, de synes iøvrigt kun lidet berettigede, men de paastod, at han havde besværet dem med husbondhold. Hans fremstilling gik ud paa, at bønderne for nogen tid siden, hvilket vistnok maa have været, da han overtog godset, frivilligt havde givet ham hver en oxe, en daler og en ørte havre i husbondhold, og dommen fastslog, at da de unødt og utvunget havde ydet denne avgift, burde Anton Bryske beholde den. Referatet av sagen er saa kort, at man ikke kan se, om bønderne har protesteret mod overhovedet at yde husbondhold, og deres ydelse derav altsaa ikke har været saa frivillig endda, men den lange tid, der hengik, inden de klagede, tyder ikke paa nogen principiel modstand mod den.25)

Et grelt exempel paa, hvordan kravet om nyt stedsmaal ved ejerskifte kunde misbruges, findes fra Skaane, hvor skikken maa formodes at have været mest udbredt. *Herluf Daa* til Valbygaard havde nogle bønder i Vejrum i Gønge herred, overfor hvem han optraadte haardhændet og uredeligt med hensyn til deres hoveriavløsning. De klagede herover og fik ret ved rettertinget, men samtidig klagede tre av dem over, at de havde fæstet av ham og betalt stedsmaal, men efter at han en tid havde pantsat deres gaarde, solgte han dem, uden at bønderne fik besked derom, til sin svoger den svenske adelsmand *Ulf Grip (Straale),* paa hvis vegne han nu krævede nyt stedsmaal av dem. Ved rettertinget blev han dels dømt for sine øvrige overgreb, dels skulde han tilbagebetale bønderne deres nye stedsmaal og give dem 50 rdl. i kost og tæring, formentlig dog for begge sager. Enten har rettertinget overhovedet ikke villet anerkende retten til at kræve nyt stedsmaal, eller det har opfattet dette salg som en ren proforma forretning, hvilket kan ikke ses, men i hvert fald skulde bønderne have steds-

maalet igen.26) I denne sammenhæng bør det nævnes, at ordet husbondhold bruges = stedsmaal paa noget krongods paa Gulland i 1624, saa baade ordet og begrebet har været noget udflydende.27)

Hvor udbredt den trafik at opkræve nyt stedsmaal ved ejerskifte har været, er ikke godt at sige, men man har flere vidnesbyrd om, at der fra kronens side blev gjort anstrængelser for at standse den. 1551 klagede en bonde til kongen over, at han i sin tid havde fæstet en gaard av *Axel Juul* til Villestrup for 16 dl., og da denne solgte gaarden til *Niels Skeel* til Nygaard, fæstede han av ham for 5 dl. Senere var gaarden gaaet over til en unævnt person, der forlangte 24 dl. i stedsmaal av ham. Da bonden ikke ydede det, blev han udvist og forfulgt med loven, og nu klagede han til kongen. Kongen erklærede da denne fremgangsmaade for uret og beordrede ejeren til at forlige sig med bonden, saa kongen ikke behøvede at gribe ind.28) Selvom det ikke direkte siges, kan der ikke være tvivl om, at der her er tale om husbondhold, og sagen viser ogsaa klart, at hvis en gaard nogenlunde hyppigt kom til at skifte ejer, vilde det blive ganske ruinerende for bonden og derfor ogsaa ødelæggende for den sidste ejer av gaarden. Dette betimelige indgreb fra kronens side stod nu ikke alene. *Erik Vesteni* til Søbygaard havde 1579 27. november tilmageskiftet sig noget jysk gods fra kronen, men 1585 blev kongen klar over, at kronen ikke kunde undvære dette gods og vilde have handlen til at gaa tilbage. Paa samme tid havde kongen faaet klager fra bønderne paa godset, fordi Erik Vesteni havde krævet nyt stedsmaal av dem og paa anden maade chicaneret dem, og selvom kongen ønskede, at handlen skulde gaa tilbage, forbød han foreløbig Erik Vesteni at udvise eller forurette bønderne. Selv om det ikke udtrykkelig siges, kan der ikke være tvivl om, at kongen har anset opkrævningen av nyt stedsmaal for utilstedeligt, da han vel ellers ikke vilde have nævnet dette spørgsmaal i sit brev til Erik Vesteni. Man maa ogsaa efter kongens ordre gaa ud fra, at Erik Vesteni har forsøgt at udvise de bønder, der ikke vilde yde ham nyt stedsmaal. Her kan saaledes næppe være tvivl om kongens stilling til spørgsmaalet, men endnu tydeligere var det udtrykt i en skrivelse fra aaret før.29) Kongen havde 1579 27. marts tilmageskiftet sig noget gods, der blev lagt under Koldinghus len, og lensmanden *Lauritz Skram* fik ordre til at betale den forrige ejer *Josva von Qualen* til Qualsholm de endnu ikke indkomne avgifter av godset fra hans ejertid. Josva v. Qualen berettede, at bønderne skyldte ham 163 dl. og en oxe, som de skulde have svaret ham, da han fik dem med sin hustru. Kongen befalede nu lensmanden hverken at tillade Josva v. Qualen at inddrive restancerne eller selv levere dem til ham, men sige til Josva v. Qualen, at han ikke burde være ubillig, idet det jo var en ny indfæstning, og det var uretfærdigt, at bønder, der havde ydet

stedsmaal, paany skulde svare indfæstning, naar de fik nyt herskab.30)

Kongens standpunkt er her ganske klart, husbondhold av fæstere er uretfærdigt, og det er jo muligt, at denne holdning fra kronens side har været medvirkende til, at det ikke blev almindeligt, men det har aabenbart været vanskeligt at bekæmpe. Fru *Karen Gyldenstierne,* sal. Jørgen Marsvins, havde paa livstid det lille len Snersted i Skaane, og bønderne her klagede til kongen over, at hun forlangte husbondhold av dem. Kongen henviste 1588 til, at hun efter lensbrevet ikke maatte besvære dem med ny indfæstning — i Skaanske Tegnelser har skriveren først skrevet husbondhold, men saa rettet det til indfæstning —, og det plejede de lige saa lidt at blive som kronens andre bønder, saa det blev befalet hende at befri bønderne herfor.31)

Hvis man gennemførte husbondhold, hver gang en bonde skiftede herskab, kunde det i visse tilfælde blive en frygtelig byrde, som følgende sag viser. En bonde under Lunde kapitel klagede 1643 blandt andet over, at skønt han havde fæstet for 120 dl., saa maatte han hvert tredje aar, naar en ny kannik fik ham i sit værge, svare paany baade til husbond og foged, skønt fogeden endda var den samme. Desværre blev sagen fra rettertinget henvist til herredstinget, hvis første dom ikke citeres, saa avgørelsen kan ikke ses.32)

Gør man resultatet op, saa har ejerskifte normalt kun medført, at bonden anerkendte sit nye herskab, men med sin rod i Østdanmark har den skik, at bonden skulde yde den nye ejer en avgift, bredt sig, uden at den dog er blevet almindelig, og fra regeringens side blev den bekæmpet. Da de fire regeringsindgreb overfor husbondhold er fra henholdsvis Christian III.s (1551), Frederik II.s (1579 og 1585) og formynderregeringens tid (1588 i nov.), kan der ikke være tale om nogen personlig indgriben fra den enkelte konges side, men der maa være tale om et principielt standpunkt hos regeringen.

Paa et enkelt punkt er det vanskeligt at fastslaa med sikkerhed, hvordan man forholdt sig ved et ejerskifte, det er med hensyn til ejendomsretten til restancerne paa det solgte gods. Materialet er her meget spinkelt, men det synes, som om restancerne i almindelighed tilhørte sælgeren. Ved et mageskifte 1631 frasagde sælgeren *Jens Juul* til Keldbjerggaard sig udtrykkelig a l lod og del i den gaard, han bortmageskiftede. Desuagtet krævede hans foged i 1633 fæsteren paa gaarden for restancer fra 1629. Viborg landsting synes at have godkendt den opfattelse, at restancen stadig tilhørte sælgeren, men av dette spørgsmaal uvedkommende grunde faldt kravet derpaa alligevel bort i denne sag.33) I den ovenfor nævnte sag i anledning av et mageskifte mellem kronen og Josva von Qvalen til Qvals-

holm 1579 fik lensmanden paa Koldinghus Lauritz Skram da ogsaa ordre til at udbetale Josva von Qvalen restancerne paa det til kronen mageskiftede gods, og dette har da vistnok ogsaa været normalen.34)

I. 16. FOGEDPENGE

Da begrebet fogedpenge vistnok ikke har været behandlet tidligere, kan der her være grund til at komme nærmere ind paa det, baade paa kronens og adelens godser, og deres nære forbindelse med stedsmaalet gør det rimeligt at omtale dem paa dette sted.

Fogedpenge vil sige en avgift paa 10 % av stedsmaal og retsbøder, som fæsteren og den straffede skulde yde til fogeden, hvis vigtigste, i visse tilfælde eneste, indtægt det var. Den er første gang med sikkerhed mødt i 1602 i Flakkebjerg herred 1), men en sag fra Børglum herred 1576 2) synes at vise dens existens paa dette tidspunkt. Da den aldrig i princippet anfægtes, er der grund til at antage, at den har været en gammel avgift, hvis oprindelse nu ikke længere lader sig efterspore. Da det er en hyppig bestemmelse i lensbrevene, at lensmanden skal have 10 % av de uvisse indtægter, der netop for største delen bestod i stedsmaal og retsbøder, er det muligt, at fogedpengene er en parallel hertil. Herimod taler dog, at før 1600 fik lensmændene oftest en langt større del av det uvisse.3)

Det vil være rimeligt at begynde med krongodset, for derfra findes sager, der belyser selve princippet for fogedpengene.

En borger i Ribe *Iver Marqvordsen,* der var ridefoged paa Riberhus lens gods i Møgeltønder birk, tiltalte 1618 en bonde til betaling av 10 rdl. fogedpenge av 100 rdl., han havde maattet betale for at faa sin broder begravet i kristen jord. Bonden benægtede, at Iver Marqvordsen havde ret hertil, og blev frifundet for kravet av Nørre Horne herredsting 9. oktober 1618. Ridefogden appellerede sagen til Viborg landsting og fremlagde domme av Møgeltønder birk 1603, Skast herred 1608 og Kærgaard birk 1608 om, at han og ridefogeden paa Riberhus len skulde have deres fogedpenge av lenet, som det var »sædvanlig over al Jylland«, og henviste til, at ifølge *Albert Skeel* til Fussingøs lensbrev av 11. maj 1601 skulde fogeden have 10 % som sit eneste genant, som det »andetsteds i Danmark sædvanligt er«. Landstinget henviste til lensbrevet og omstødte herredstingets dom, da kongen havde bevilget de 10 %, da det var skik paa alle len, og da Iver Marqvordsen var ridefoged. Iøvrigt kan det bemærkes, at Albert Skeel netop selv fik 10 % av lenets uvisse indtægter.4) Ridefogeden paa Aalborghus *Søren Jørgensen* stævnede 1635 præsten i Store Brøndum hr. *Esben Jensen (Velling)* for 1½ rdl.s fogedpenge, idet præsten havde fæstet

tienden, og fogeden »formente sig at tilkomme sin fogedpenge av tiendens stedsmaal, saavel som av anden stedsmaal, sagefald og anden rettighed«. Hr. Esben svarede, at *da* hverken kongen eller lensmanden fik noget av stedsmaalet, *da* kirkeværgerne og ikke fogeden havde arbejdet med kirkens indkomst, og *da* fogeden ikke beviste at have faaet fogedpenge av fru *Sofie Sandberg* til Baggesvogn eller andre, der tidligere havde fæstet kirketienden, *saa* burde fogeden intet have. Skulde der endelig betales fogedpenge, maatte det ydes av kirken og ikke av præsten. Endelig vilde hr. Esben vide, om der i den fuldmagt, lensmanden *Gunde Lange* til Bregninge havde givet ham som ridefoged, var tale om fogedpenge, naar kongen og lensmanden ikke fik stedsmaalet. Det viste sig nu, at efter sit »forleningsbrev« skulde fogeden lade sig nøje med sine tiendepenge av det u v i s s e, det vil sige stedsmaal og sagefald, og der blev fremlagt et brev fra fru Sofie Sandberg, at hun ikke havde givet fogedpenge, da hun fæstede den samme tiende. Herredsfogedens dom gik da ud paa, at da kongen og lensmanden intet stedsmaal fik, og da der ingen fuldmagt fra lensmanden om fogedpenge var fremlagt, saa frifandt han præsten.5)

Ser man bort fra de for disse sager specielle momenter, var fogedpengene altsaa en avgift til fogeden paa 10 % av stedsmaal og sagefald, der var bevilget ham av herskabet, men som ydedes av dem, der betalte stedsmaalet og bøderne, altsaa en forøgelse av disse. Fogedpengenes betydning for fogeden kan ses av sager fra andre len. En foged paa Helsingborg len, som havde krævet en mand, der havde betalt 200 rdl. i bøde for lejermaal med en slægtning, for 35 rdl. til, blev av kongen sat under tiltale, for ifølge forleningsbrevet maatte fogeden ikke tage andet av bønderne end fogedpenge, »som er den tiende penge«.6) En anden klage til kongen viser, at kronen vel anerkendte fogedpengene, men dog vilde have dem holdt indenfor et rimeligt omfang. En bonde paa Hald len klagede 1623 over, at der var blevet avkrævet ham dobbelte fogedpenge, og lensmanden *Knud Gyldenstierne* fik da ordre til at erklære sig om sagen til kancelliet og straffe sine fogeder, hvis de havde forset sig.7) Ridefogeden paa Varberg sagsøgte 1634 en række bønder til betaling av resterende »fogedpenge eller hver tiendepenge«. Bønderne bad om at maatte blive fri, da de ikke kunde yde mere, men fogeden erklærede, at han ikke kunde miste dem, for »han havde ingen anden løn«. Dommen gik ud paa, at bønderne skulde betale »fogedpenge eller hver tiendepenge«.8) Bøndernes uvilje mod at betale har saaledes ikke været principiel, men beroede paa deres manglende evne, saa fogedpengene maa have været et anerkendt fænomen. Lige saa interessant er det, at her har fogedpengene været fogedens eneste løn. Hvis det virkelig var tilfældet, maatte det medføre en betydelig iver hos fogeden efter at faa de ledige gaarde besat og

at faa rejst tiltale for lovovertrædelser. Da baade stedsmaal og sagefald imidlertid var ret beskedne indtægter, kan det kun have været paa meget store len eller godser, at fogeden kan have ladet sig nøje med 10 % herav som sin løn. Paa Gessingholm var gennemsnittet av stedsmaalsindtægten ca. 50 rdl.9), og paa Demstrup var sagefaldet ca. 5 rdl. om aaret 10), saa det maa anses for udelukket, at en foged paa et almindeligt gods kunde klare sig med sine fogedpenge alene.

Fogederne har ikke altid haft let ved at faa denne avgift ind, for fra Riberhus len findes i Kjærgaard birks tingbøger talløse sager om fogedpengerestancer. Beløbene er her ofte smaa, og man kan som regel ikke se, om der altid var tale om 10 %, men bønderne protesterede aldrig mod selve begrebet.11)

Sager, der giver almindelige oplysninger om fogedpengene, findes fra private godser fra samme tid som de nævnte sager fra krongodset og viser, at de ogsaa her var almindelige.

Nogle bønder under *Johan Brockenhuus* til Lerbæk tiltaltes 1625 til betaling av fogedpenge, som var 10 % av stedsmaal og sagefald, og som altid var bevilget adelens fogeder, og som denne foged har faaet bevilget av *Truid Bryske* til Haraldskær, da han var hans foged, saadan som andre herremænd undte deres fogeder. Av formelle grunde blev sagen avvist av landstinget, idet kravet var syv aar gammelt og ikke var tinglæst aarligt.12) Fogedpengene har her samme form som paa krongodset og synes at være almindelige, men helt sikkert kan det ikke være, for ellers vilde det næppe have været nødvendigt at definere fogedpenge, saadan som i den følgende sag. En adelsfoged — uvist hvis — tiltalte 1653 en bonde, der for forskellige »blaaslag« var dømt til en bøde paa 100 rdl., til derfor at yde ham 10 rdl. fogedpenge. Dommen erklærede, at da fogedens fuldmagt tillod ham for sin umage og tjeneste at være bevilget av husbonden tiendepenge av den uvisse indkomst, stedsmaal og sagefald, saa skulde bonden betale.13) Det synes mærkeligt, at det har været anset for nødvendigt at forklare fogedpengene og paaberaabe sig husbondens fuldmagt paa et tidspunkt, da fogedpenge i hvert fald havde været i brug i et halvt aarhundrede, men det kan jo skyldes grundighed hos herredsfogeden. Det lader sig iøvrigt fastslaa, at fogedpenge netop var de 10 %, uden at det kan ses, hvorfor bonden skulde betale grundbeløbet. Fru *Margrete Krafses,* Otte Brahes, foged paa Basnæs, stævnede 1607 en bonde til betaling av fogedpenge »av de 60 dl. er 6 dl.«14) Samme aar stævnedes en bonde simpelthen til betaling av fogedpenge, uden oplysning om hvor meget eller hvorfor, saa det maa have været en bekendt størrelse 15), og et par aar før — 1602 — stævnedes ligeledes i Flakkebjerg herred een bonde simpelthen til betaling av fogedpenge 16), en anden til at yde 3 dl.

»baade til husbonden og fogedpenge«.17) Disse to steder er de første, hvor fogedpengene findes omtalt i tingbøgerne, og man faar av dem indtryk av, at det er et gammelkendt fænomen.

Fra lidt senere tid findes andre exempler paa, at bønder simpelthen stævnes til betaling av fogedpenge, uden at begrebet defineres eller sættes i relation til noget andet. En bonde under *Henrik Putbus* til Kørup dømtes 1624 til at yde fogeden 1 dl. fogedpenge, hvormed han restede.18) Fru *Margrete Ahlefeldt,* sal. Jørgen Adolf Ahlefeldts, til Visselbjærg lod 1649 en bonde pante for gæld og restancer, deriblandt for »fogedens penge«.19) En kone blev 1649 stævnet til betaling av 1 rdl. fogedpenge av fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls 20), og samme aar stævnedes en bonde under fru *Margrete Marsvin,* sal. Jørgen Urnes til Næs, til betaling av forskelligt, deriblandt 1 sldl. fogedpenge.21)

I et par tilfælde synes der at være en vis sammenhæng mellem fogedpengene og det skriverarbejde, han maatte udføre enten med udfærdigelsen av stedsmaalsbrevet eller med retssagerne, men paa den anden side er der ikke tale om, at fogedpengene er en direkte b e t a l i n g for skriverarbejdet, da det synes at være paalagt bonden yderligere at betale derfor. *Palle Rodsteen* til Lundsgaards foged paa Raastrup bortfæstede 1633 en gaard til to brødre, der hver fik det halve av gaarden. De fik hver en skriftlig hjemmel til gaarden av fogeden og gav ham $^1/_2$ rdl. i skriver- *og* fogedpenge.22) En bonde under fru *Christence Krag,* sal. Fasti Staverskovs til Øllufgaard, blev tiltalt 1655 til betaling af forskellig gæld, deriblandt $3^1/_2$ mk. foged- *og* brevpenge.23) Da der i begge tilfælde er tale om skriver- eller brevpenge *og* fogedpenge, kan de to ting næppe være identiske, medmindre de skulde være groet sammen til ett begreb, snarere blev de vel som beslægtede avgifter, der begge skulde ydes til fogeden, nævnt sammen. Fra krongods findes der ogsaa et exempel paa denne sammenstilling. En bonde i Vester Horneherred, vistnok under Riberhus, blev 1650 dømt til at betale et stedsmaal paa 8 rdl., 1 rdl. skriverpenge og $1^1/_2$ rdl. 5 sk. fogedpenge. Fogedpengenes skæve tal synes at vise, at det ikke blot kan være avgift af stedsmaalet, og her holdtes de og skriverpengene helt adskilte, saa det kan ikke være det samme.24)

Som vist ovenfor, betaltes der paa Aalborghus fogedpenge av stedsmaal, hvad der iøvrigt ogsaa kan ses av en sag fra 1641, hvor ridefogeden der i lenet stævnede en bonde for fogedpenge »av den gaard han iboer og nogen tid siden fæst haver«25), men der findes ogsaa exempler fra andre len. En kronens bonde i Skaane — vistnok under Malmøhus — paastod, at han c. 1620 havde fæstet en gaard, men en snes aar senere opdagedes det, at han i hvert fald ikke havde ydet stedsmaal. En anden bonde vilde gerne have gaarden, og han tilbød at yde 80 rdl. i stedsmaal og 10 i foged-

penge.26) Her kunde der være tale om et extraordinært tilbud, men det kan ikke gælde en sag fra 1657, da lensmanden paa Riberhus *Otte Krag* til Voldbjerg lod en række av kronens bønder dømme til at betale fæstepenge *med* fogedpenge.27)

Gaar vi dernæst over til det private gods, skal der først nævnes en række exempler paa, at fogedpenge omtales i sammenhæng med stedsmaal, uden at de er sat i bestemt forhold hertil. En bonde paa Egeskov fæstede 1650 en gaard av *Jacob Ulfeldts* foged og gav 4 rdl. stedsmaal »og medfølgende fogedpenge«.28) En mand erkendte 1630 paa Vester Horne herredsting, at han paa en fogeds vegne av en bonde havde modtaget 2 rdl., som var fogedpenge av hans indfæstning.29) En tjenestekarl blev 1642 tiltalt til betaling av 3 rdl. stedsmaal og ? (blank plads i tingbogen til tallet) fogedpenge av et hus, han havde fæstet under Fravdegaard, og han blev dømt til at betale begge dele inden 15 dage.30) Fru *Kirsten Lützow,* sal. Knud Ulfeldts til Hellerup, tiltalte 1649 en bonde for 4 sldl. stedsmaal og for fogedpenge og en anden for — uspecificeret — stedsmaal og fogedpenge, saa der kan ikke være tvivl om, at her hørte de to ting sammen.31)

I alle disse sager var fogedpenge knyttet nøje til stedsmaalet, og det samme gælder de følgende exempler, hvor udtrykkene dog er noget mindre klare. 1636 blev to bønder stævnet av fogeden paa *Gregers Krabbes* gaard Torstedlund til betaling av 7 sletmark fogedpenge »av de gaarde de udi boer«.32) En bonde, hvis hjemhørsforhold ikke kan oplyses paa grund av defekter ved Hellum tingbog, blev 1651 dømt til at betale 4 sldl. stedsmaal, som han har lovet, og hans fogedpenge.33) I samme herred stævnede 1655 en foged, hvis herskab heller ikke kan fastslaas, en række personer til betaling av fogedpenge av stedsmaal og sagefald.34)

Som det skal ses i det følgende, var fogedpengene praktisk talt altid 10 % av stedsmaalet, men der er dog undtagelser. En bonde i Rue fæstede av *Frederik Markdanner* til Rønningesøgaard en gaard for 50 rdl. stedsmaal og for »strenge fogedpenge«.35) Da fogedpengenes størrelse her fremhævedes, kan de næppe have været paa de normale 10 %. En mand, der fæstede en gaard av en borgmester i Varde, krævedes 1640 for 24 r i g s daler stedsmaal og 4 s l e t daler fogedpenge, men her er fogedpengene over 10 %, for skulde de have været en tiendedel, skulde de have været 1 mk. 10 sk. mindre.36) Der findes et enkelt exempel paa, at fogedpengene er blevet ydet i korn, men man kan ikke av stedet se, om det ogsaa der har drejet sig om en tiendedel, fordi selve stedsmaalet ikke kendes, da sagen kun drejer sig om en restance. Det er fra 1645, da jomfru *Margrete Sandberg* til Tulsteds foged krævede en bonde for en stedsmaalsrestance paa 2 rdl. 1 td. byg og for 1 td. byg i fogedpenge.37)

Et par andre »skæve« ydelser av fogedpenge skyldes vistnok særlige forhold. En bonde fæstede 1637 en gaard av *Otte Brahe,* vistnok under Torbenfeld. Han krævedes for et stedsmaal paa 30 rdl. e l l e r et par øxne, men hævdede selv kun at have lovet 20 rdl. Det bevistes med tingsvidne, at bonden havde lovet de 30 rdl. og havde b e t a l t 1 rdl. fogedpenge, derfor krævedes han nu for de 30 dl. og resten av fogedpengene = 6 mk. Her skulde bonden altsaa være sluppet med mindre end de 10 %, men maaske har hans villighed til at betale fogeden før herskabet gjort denne blidere stemt overfor ham.38) En foged paa Roskilde domkapitels gods krævede 1637 to bønder for 10 mark, som de skulde skylde ham. Den ene bonde svarede, at han ikke havde lovet ham fogedpenge og ikke anerkendt ham som sin foged, men erkendte iøvrigt, at de havde fæstet av husbonden — M. *Enevold Nielsen Randulf* — for 20 rdl. Dommen fastslog, at da fogeden virkelig var foged paa godset, skulde bonden betale det forlangte. Dette er det eneste sted, hvor en bonde ses at have protesteret, aabenbart mere mod fogeden end mod fogedpengene, og det er muligt derfor, at fogedpengene kun er sat til 10, ikke som de burde til 12 mk.39)

I en række tilfælde hedder det ligesaadan, at bønderne skal betale fogedens tiendepenge av stedsmaalet, eller det fremgaar av tallene, at der er tale om denne %. *Falk Gøye* til Bratskov tiltalte en bonde for 6 sldl. i stedsmaal av et bol »saa og for fogedens tiendepenge« 1627.40) En bonde, hvis gaard tilhørte den svenske adelsmand hr. *Niels Bielke,* gav 1636 200 rdl. i stedsmaal og 20 i fogedpenge.41) *Christian Friis* til Vaars foged stævnede 1637 en bonde til betaling av 4½ mk. fogedpenge, »som er den tiende penning av hvis stedsmaal, som han har stedt det bol i Salling paa hans søns vegne«.42) *Lauritz Pogwisch* til Skrumsagers foged stævnede 1648 paa sit herskabs og sine egne vegne en bonde til betaling av 100 rdl. stedsmaal og frihedspenge og 10 rdl. fogedpenge, og bonden blev dømt til at betale baade stedsmaalet og fogedpengene. De frihedspenge, der her er tale om, er formentlig en avløsning for hoveri, saa det kan være, at fogeden ved den lejlighed ogsaa har faaet fogedpenge av en avgift, som ellers ikke regnedes til det uvisse.43) Som det ses av et par av de her meddelte sager, blev fogedpengene ikke altid betalt strax, saa lidt som stedsmaalet, og fogeden maatte senere gøre krav paa dem. Det ses særlig tydeligt i 1655, da en mand, der tidligere havde været foged hos hr. *Wenzel Rothkirch* paa Krogsgaard, sagsøgte to bønder for 6 mk. hver, »fogedpenge og den tiendepenge af hvis de har udgivet til stedsmaal«, mens han var foged paa Krogsgaard, og de blev dømt til at betale.44) Endelig kan i den følgende sag tidspunktet for fæstet ikke nøje bestemmes, men det maa ligge før 1635. Under en sag, *Jacob Grubbe* til

Røgle 1639 havde med en bonde i Herringe i Asbo herred, oplystes det, at bonden i sin tid havde fæstet sin gaard efter sin far for 200 rdl. stedsmaal og 20 rdl. til fogeden.45)

Det nævnedes i begyndelsen av denne paragraf, at fogedpengene var en avgift av b a a d e stedsmaal og sagefald, og foruden de nu sammen med stedsmaalet nævnte exempler paa fogedpenge av retsbøder er der andre, hvor de optræder som avgift av bøderne alene. Først kan fra krongodset nævnes, at bønder under Riberhus blev fordelt for sagefald og fogedpenge i forholdet 8 sk. av 1 rdl., altsaa knap nok 10 %, i 1615.46) En bonde i samme len blev 1650 dømt til at betale 6 rdl. sagefald og en sldl. fogedpenge, det vil sige en ubetydelighed over tiendedelen.47) Fogeden paa Aalborghus krævede 1654 en karl, der tjente i Ferslev præstegaard, for 7½ mk. fogedpenge av hans lejermaalsbøde. Da den almindelige lejermaalsbøde var 12 rdl., passer dette jo ganske godt til de 10 %.48)

Paa adelsgodset findes fogedpenge ligeledes omtalt ved sagefaldet uden at være sat i bestemt procentforhold dertil. Fogeden paa Nørlund sagsøgte 1637 en mand til betaling av 1 rdl., som hans husbond fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, havde b e v i l g e t ham til fogedpenge av det sagefald, bonden havde avtinget.49) Udtrykket bevilge kan enten opfattes, som om det betyder, at fru Helvig i almindelighed har bevilget fogeden ret til at kræve fogedpenge, eller som om hun i dette tilfælde har bevilget ham en rigsdaler av netop denne bøde. Den sidste opfattelse vilde imidlertid forudsætte, at fogedpengene ikke var en fast eller dog nogenlunde stabil avgift, og det synes absolut ikke at være tilfældet, som det følgende vil vise. En bonde, hvis herskabsforhold ikke kan ses, maatte 1642 betale 12 sk. fogedpenge av en bøde paa 1 rdl., altsaa lidt mere end tiendedelen.50) En tidligere ridefoged paa *Frederik Parsbergs* gaard Vognserup krævede 1637 en bonde for 10 mk. fogedpenge av noget sagefald, som bonden endnu ikke havde ydet herskabet, og bonden vedstod gælden og lovede at betale. Fogedens krav er altsaa her, ligesom ved et ovenfor nævnt tilfælde paa krongodset, et av alle anerkendt krav, der kunde opretholdes, efter at fogeden havde forladt sin stilling.51) En adelsfoged — uvist hvis — fik 1655 en mand dømt til at betale sig 10 rdl. fogedpenge av 50 blaaslag, han havde slaaet en kvinde. Bøden nævnes ikke, men slagene skulde efter fogedpengene at dømme have været taxeret til 2 rdl. stykket.52) En foged fra et unævnt fynsk gods krævede 1649 en bonde for 2 rdl. omkostninger og fogedpenge for et slagsmaal, men bonden hævdede, at da han var blevet frifundet for slagsmaalet, maatte han ogsaa være fri for at betale omkostningerne.53) To bønder under Herlufsholm krævedes 1636 for fogedpenge av sagefald, nemlig henholdsvis 3 rdl. og 9 mk., men bødens størrelse nævnes ikke, saa fogedpengenes størrelse hertil kan ikke

ses. Den ene bonde lovede at betale, mens den anden, der ikke mødte, blev dømt dertil.54)

Fogedpengene var naturligvis ogsaa knyttet til lejermaalsbøderne. Et tingsvidne godtgjorde 1630, at en bonde under *Christen Høeg* til Todbøl havde betalt fogedpenge av sine lejermaalsbøder 55), og en pige under *Christoffer Gersdorff* til Tanderup sagsøgtes 1632 til betaling av sin lejermaalsbøde og fogedpenge herav.56) Fru *Margrete Marsvin,* sal. Jørgen Urnes foged paa Næs, sagsøgte 1647 en tjenestekarl til betaling av 1 rdl. 19 sk. i fogedpenge av hans bøder »for en kvinde han har beleiet«. Karlen vilde ikke betale, uden at man dog kan se grunden.57) Her som paa krongodset var fogedpengene normalt tiendedelen av bøden. 1632 krævedes en bonde under *Christoffer Gersdorffs* gaard Tanderup for 3 rdl. fogedpenge av en bøde paa 30 rdl.58)

Vanskeligere at forstaa er en sag fra Skjoldemose, hvor nogle bønder dømtes at betale til fru *Karen Krabbes,* sal. Johan Friis', foged en skyldig kaution paa 12 rdl. med fogedpenge, skade og interesse. Det er muligt, at bønderne har kautioneret for en bøde, og at man har ment, at fogedpengene hørte med til bøden, men da kautionens art ikke nævnes, kan det ikke forklares med sikkerhed.59)

Endnu et sted er det vanskeligt at se forholdet mellem brøden og fogedpengene. En bonde, hvis husbond ikke kan fastslaas, blev 1649 pantet, og der blev taget 10 nød for 64 dl. 1½ mk. »og fogedpenge 1 rigsmark«.60) Rigsmarken var 20 sk. og staar ikke i noget forstaaeligt forhold til det pantedes værdi, saa for en del maa udpantningen være foretaget til dækning av gæld til husbonden, for hvilken fogedpenge ikke skulde beregnes. Det synes saaledes ikke at have været tilfældet med bygfæld og frugtegæld, for hvilket der aldrig ses at være beregnet fogedpenge.

Ovenfor er nævnt et exempel paa, at fogedpengene er blevet krævet i korn, og der findes endnu ett exempel paa, at de er blevet forlangt in natura. *Henrik Putbus* til Kørups foged krævede 1624 to bønder for 1000 flyndere til husbonden og 100 til ham selv. Desværre kan det ikke ses, hvorfor de skulde yde fiskene, men fogedens pro cent er jo den sædvanlige.61)

Efter denne gennemgang skulde det være klart, at baade kronens og adelens ridefogder i hvert fald fra c. 1600 delvis er blevet lønnet ved hjælp av en avgift paa 10 % stedsmaal og sagefald. Kun paa meget store len eller godser vil det være muligt for fogeden at leve alene av denne avgift. Da den nævnes i alle dele av landet, og da den sjældent defineres og aldrig anfægtes, maa man antage, at den er betydelig ældre, end det efter ovenstaaende kan bevises. Selvom fogedpengene har været meget udbredte, er det ikke sikkert, at de har existeret paa alle godser, for paa de rantzauske godser findes der intet spor av dem. Fogeden paa Gessingholm fik foruden

naturalier i 1630 14 rdl. i pengeløn og efter 1643 20 rdl. For en rdl. kunde han vel købe 1 td. havre eller ½ td. sild eller 800 tagsten, saa købeværdien av hans pengeløn kunde nok berettige det tillæg, som fogedpengene vilde være.62)

Arent Berntsen omtaler ikke fogedpenge, men »Foget Giesterie eller Fogedhold giffvis i stedet for den underhold, Bonden sin Hossbonds Foget pleyede oc var plictig at giøre«.63) I hans taxtliste sættes det sammen med andet gæsteri og regnes ikke i hartkorn.64) Da andet gæsteri ofte i jordebøgerne er omsat til penge eller korn, er det *muligt,* at fogedpengene er en avløsning for fogedgæsteriet, men de to avgifter synes saa forskellige, at de ikke har andre berøringspunkter, end at de oprindelig skulde tilfalde fogeden begge to. Paa Arent Berntsens tid var fogedgæsteriet en avgift til herremanden, blot med det gamle navn bevaret, og da det var en naturalydelse uden tilknytning til noget bestemt fogedarbejde, synes det saa forskelligt fra fogedpengene, der var nøje knyttet til stedsmaal og sagefald, og som direkte tilfaldt fogeden uden først at have passeret herremandens kasse, at en forbindelse mellem de to avgifter maa anses for meget usandsynlig.

Naar fogeden helt eller delvis fik sin løn i form av fogedpenge, blev han interesseret i at faa gaardene besat, hvad der var i høj grad i husbondens interesse, og man kan maaske heri se grunden til, at herremændene bevilgede deres fogeder denne indtægt. Systemet gjorde ogsaa fogederne interesserede i at rejse tiltale mod fæsterne for overtrædelse av loven, idet de jo fik fogedpenge av retsbøderne. Selv om herremændene kunde være interesserede i at faa den indtægt, som retsbøderne gav, var det ikke altid i deres interesse at rejse sag, fordi en bøde kunde forarme bonden, saa han ikke kunde yde landgilde og holde gaarden ved magt. Det var vigtigere for husbonden, at gaarden var i drift og ydede sine avgifter, end at han fik retsbøderne, men fogeden kunde være mere interesseret i at faa rejst sag, saa han kunde faa fogedpenge, og derved kunde der opstaa en interessemodsætning mellem husbond og foged. Heri har man maaske en del av forklaringen paa, hvorfor bønderne saa ofte hellere vilde forhandle med husbonden end med fogeden. Naar retssagerne blev forligt, kunde det være til fordel for baade fæster og husbond, men fogeden fik ingen fogedpenge. Det er derfor rimeligt at antage, at fogederne kunde være ivrige efter at rejse sager og faa dem paadømt, saa de kunde faa indtægter, og derved maatte de komme til at staa for bønderne som plageaander i modsætning til husbonden. Materialet tillader ikke at underbygge disse betragtningers rigtighed, men i al fald var hele ordningen i k k e i bøndernes interesse. Den kunde medføre flere retssager og større ufordragelighed fra fogedernes side, og i hvert fald betød den, at husbonden væltede betalingen av hele eller en del av fogedlønnen over paa sine fæstere.

II.

LANDGILDEN

Landgilden bestod oprindelig i avgifter av jordens brug, men den blev i 1500tallet smeltet sammen med avløsning av gæsteri, hoveri m. m. og betød faktisk enhver fast, aarlig avgift, som fæsteren skulde yde husbonden. Endnu omkring 1550 kunde gæsteriet ydes in natura og opfattes som en særlig avgift, men det blev efterhaanden helt avløst og gik i eet med landgilden. (II. 1.)

Da man næsten aldrig kender udsædens størrelse paa bondejord, er det uhyre vanskeligt at finde *forholdet mellem udsæd og landgilde.* Arent Berntsen mener, at landgilden var ⅓ av den virkelige udsæd, men den synes oftere at have været ⅓ av den mulige udsæd, altsaa ½ av den virkelige ved trevangsbruget. Da foldudbyttet var lavt, gennemsnitlig næppe 3, var landgilden c. $^1/_6$ af den indavlede sæd. Forholdene varierede saa stærkt, at det ikke er muligt at finde et fast forhold mellem udsæd og landgilde, og det har næppe existeret i denne periode, men hyppigst var landgilden = ½ aarlig udsæd. (II. 2.)

Normalt ydedes i overensstemmelse med lovgivningen smørskylden til St. Hans og resten av landgilden til St. Morten, men lokale avvigelser findes. (II. 3.)

I almindelighed leveredes landgilden paa hovedgaarden til fogeden, men husbonden kunde forlange den leveret i nærmeste købstad til en købmand. (II. 4.)

Det er ikke helt klart, hvordan man forholdt sig med landgildeydelserne ved fæsterskifte, men princippet synes dog at have været, at den, der drev gaarden og altsaa fik avlen, skulde yde landgilden, og at den fratrædende fæster hæftede for sine restancer. (II. 5.)

Undertiden avviste herremanden bondens tilbud av landgildeydelser uden nogen rimelig begrundelse, saa det ser ud som chicane, men hvis bonden iøvrigt havde orden i sine sager, fandt han støtte herimod hos Viborg landsting. (II. 6.)

Herremanden eller hans foged skulde naturligt nok anerkende den leverede landgildes mængde og godheden av de enkelte varer, da bonden kunde levere for lidt eller for daarligt, og her kunde være plads for sub-

jektivt skøn. Der er kun fundet faa sager om snyderiforsøg fra bondens side. (II. 7.)

Jordebogen indeholdt oplysninger om landgildens form og størrelse paa de enkelte brug. Manglede den, kunde husbonden bygge paa bøndernes egne opgivelser av, hvad de plejede at yde, men selve jordebogens rigtighed kunde som »adeligt brev« kun paadømmes av rettertinget. Jordebøgerne var ordnet geografisk, dog kunde senere erhvervet gods tilføjes sidst i bogen; kun faa av dem er bevaret i original. (II. 8.)

Naar bonden avleverede landgilden, blev den avskrevet i godsets regnskabsbog, eller han fik en *kvittering,* gerne udstedt av fogeden, men denne havde ikke altid orden i sine regnskaber. Leveredes landgilden til en av husbonden anerkendt købmand, kunde denne kvittere, og begge former for kvitteringer var det avgørende bevis for, at bonden havde ydet. (II. 9.)

Herremanden kunde tillade, og i enkelte tilfælde har han forlangt det, at bonden *avløste sine landgildespecies* med penge. De smaa beder, der oftest blev avløst, synes i almindelighed at være blevet avløst efter en fast taxt uanset dagsprisen, mens det næppe var tilfældet, naar kornet avløstes. Foruden avløsning i penge kendes ombytning av en vare med en anden. (II. 10.)

Restancer med landgilde og andre ydelser skyldtes især misvæxt og krige. De kunde kræves flere aar efter, at de var indløbet, men skulde som regel være tinglæst aarligt, og 1639 bestemte en kongelig forordning, at kun aarligt tinglæste gamle restancer kunde kræves. Det kneb for fogederne at lære at indrette sig efter denne bestemmelse, men dens værdi gik klart op for bønderne, for hvem det betød en stor betryggelse mod at blive gældbundne. (II. 11.)

For at sikre sig sine restancekravs opretholdelse, kunde husbonden undertiden stævne alle sine restanter under ett, og især efter 1639 blev denne fremgangsmaade almindelig. (II. 12.)

Naar herremanden rejste restancekrav, skulde han ikke blot bevise dem, men ogsaa specificere de enkelte restancer. Et blot almindeligt av fogeden paastaaet restancekrav anerkendtes i hvert fald ikke av Viborg landsting. (II. 13.)

Hvis landgilden eller dele av den ikke blev leveret rettidigt, kunde bonden derfor tiltales paa fæstet. Klager over sendrægtig levering er ret almindelige, men husbonden kunde give respit med leveringen. (II. 14.)

Nogle forhenværende fogeder ses at have krævet bønderne for landgilderestancer til sig, saa fogederne har aabenbart kunnet staa i forskud for dem med landgilden til herskabet. (II. 15.)

Efter Torstenssonkrigen eftergav eller nedsatte kronen landgilden paa sine godser i Skaane og Jylland, men adelen stilledes frit. Nogle herre-

mænd krævede fuld ydelse for baade kejserkrigens og Torstenssonkrigens aar, mens andre eftergav landgilden helt eller delvis, aabenbart fordi den var uerholdelig, og paa samme maade kunde brand eller andre katastrofer medføre eftergivelse. (II. 16.)

Restancesager blev ofte forligt, fordi begge parter var interesseret i at undgaa omkostningerne ved bondens udvisning, og tit var bonden ivrig efter at blive ved sin gaard og herremanden efter at holde den besat, den sidste især naar det var vanskeligt at skaffe fæstere. Forligene kunde sluttes direkte mellem fæster og husbond udenom fogeden, og forligene, der gav bonden lempelige vilkaar, naar han fremtidig drev sin gaard ordentligt, kunde blive tinglæst. (II. 17.)

Som sikkerhed for restancer kunde husbonden tage eller fæsteren tilbyde pant i bondens avl, besætning, redskaber eller bohave. (II. 18.)

Da der ofte var et misforhold mellem gaardenes tilliggende og deres landgilde og mellem lige store gaardes ydelser, stræbte man efter at regulere begge dele, iøvrigt ogsaa fordi det lettede administrationen. Reguleringen fandt oftest sted i den hovedgaarden nærmest liggende landsby, der gerne ejedes helt av hovedgaardens ejer. Bønderne kunde tage initiativet til reguleringen, men hyppigere var det husbonden. Hvis en enkelt gaards landgilde var helt urimelig, kunde den ændres til det, som gaarden formaaede at bære. (II. 19.)

Landgilden har ikke, som det tidligere har været hævdet, overalt været en konstant størrelse. Naar særlige forhold gjorde sig gældende, kunde den nedsættes, og i 1500tallet er den paa en lang række gaarde blevet forhøjet, maaske ogsaa inde i det næste aarhundrede, hvor et par herremænd i hvert fald har forbeholdt sig at kunne ændre landgilden. Paa langt de fleste gaarde har dog landgilden været uforandret i denne periode. (II. 20.)

Landgilden kunde nedsættes, hvis gaarden ikke kunde bære ydelsen. Naar herredsfogederne var landgildefri, er det en form for løn, der intet har med nedsættelse at gøre, og de ovenfor — I. 11. — omtalte friheder betød kun en midlertidig nedsættelse av særlige grunde. Der er imidlertid fundet en del exempler paa varige, omend gerne ret smaa, nedsættelser, men materialet viser intet om aarsagerne hertil, og det hele har et ret tilfældigt præg. (II. 21.)

Mulighederne for en *landgildeforhøjelse* begrænsedes av det lave folduddbytte, men ved et mere energisk husdyrbrug kunde bønderne blive i stand til at yde mere av de andre beder. Fejl i skøder kunde ikke bruges til at gennemføre en landgildeforhøjelse, men naar gaardens areal voxede, steg naturligt nok ogsaa landgilden. (II. 22.)

Der findes en række exempler paa forhøjelse af landgilden paa kron-

godset, men endnu i 1550'erne modsatte kongen sig i nogle tilfælde forhøjelserne. I det store og hele stræbte kronen efter, at dens bønder skulde yde forholdsvis lige meget og lige saa meget som adelens bønder, hvad der førte til forhøjelser, fordi de mest ydende blev sat som norm. Hvis oldinge eller adelsmænd fandt forhøjelsen rimelig, kunde lensmanden foretage den, og kronen, der vilde have mest muligt ud av sin jord, fik en indtægtsforøgelse. (II. 23.)

En række retssager viser, at herremændene har forsøgt at øge landgilden, uden at det altid kan ses, om det er lykkedes. I nogle tilfælde avviste tingene forhøjelsen, simpelthen fordi bonden ikke før havde ydet den paagældende persil, men et par gange blev en reel forhøjelse gennemført. Regeringen stillede sig op til c. 1600 imod forhøjelser paa adelsgodset, men det kunde ikke opretholdes, da landgilden samtidig forhøjedes paa krongodset. Rettertingets praxis var vaklende, indtil det 1608 principielt anerkendte forhøjelserne, og de ses derefter nogle gange at være blevet anerkendt av tingene. Ved hjælp av jordebøger kan konstateres en række forhøjelser, navnlig paasættelse av dyr, smør og penge, selv om ogsaa eksempler paa paasættelse av korn — f. ex. gaasehavre — findes. Et større materiale er vanskeligt at fremskaffe, men c. ⅓ av de her undersøgte godt 500 gaarde — alle vest for Øresund — havde faaet landgilden forhøjet, og fra et sjællandsk gods findes vidnesbyrd om en meget væsentlig forhøjelse, c. 14 %. Forhøjelserne foregik overvejende i tiden før 1600. Materialet er for ringe til, at man kan se, hvor udbredt forhøjelserne var, men tendensen er tydelig, saa landgilden kan ikke have været konstant. Det eneste sted, hvor det er muligt at undersøge, hvordan bønderne bar landgildeforhøjelsen, viser det sig, at det gik uden vanskelighed. (II. 24.)

Forhøjelserne har bidraget til at muliggøre det for adelen at bygge og rejse, at leve i velvære og deltage i det kulturelle liv. Adelens hovedinteresse har ikke ligget i en øjeblikkelig indtægtsforøgelse, men i at holde godset ved magt, saa det gav en regelmæssig indtægt. Naar forhøjelserne blev færre efter c. 1600, skyldes det vel, at grænserne for bondens ydeevne var naaet, og at man hellere øgede hoveriet av hensyn til hovedgaardsdriften.

II. 1. HVAD ER LANDGILDE?

Naar bonden overtog sin fæstegaard, forpligtede han sig i hovedsagen til tre ting: at yde sin skyld og landgilde, at holde jorden i drift og husene vedlige og at gøre ægt og arbejde. Det hedder i Frederik I.s forordning av 1523, at bonden skal give skyld, landgilde, gæsteri, sagefald og anden smaaredsel, men de forskellige avgifter er her opført i tilfældig orden

uden hensyn til deres karakter eller oprindelse.1) I fæstebrevene hedder det gerne blot, at bonden skal yde skyld og landgilde eller blot »give og gøre«, nemlig *give* sine avgifter og *gøre* sit ægt og arbejde.2) Skyld *kan* betyde skatter og ligger i saa fald udenfor denne undersøgelse, men det kan ogsaa betyde de avgifter, bonden skulde yde herremanden.

L a n d g i l d e forklares av *Osterssøn Veyle* 1652 simpelthen som den avgift, bonden aarlig giver til husbonden av sin fæstegaard, uden at der skelnes mellem de forskellige slags aarlige avgifter.3) Hos *Arent Berntsen* er der derimod gjort nøje rede for de enkelte landgildeformer ud fra en principiel betragtning.4) Den ene del af landgilden er den, for hvilken der haves »Jord, Ejendom oc Brug udi Marck, Eng, Skouff, Fiskeri eller i andre Maade«, og dens avgifter ydes enten i form av landgildepenge eller som naturalier. Alle disse persiller sættes efter fast taxt i hartkorn ved skifter eller køb og salg. »Den anden slags Landgild er vel . . . en vis aarlig Indkomst, dog icke aff nogen Jord . . . men alleene ellers udi førige Tider oc for u-tenckelig Aar er Bønderne paalagt eller aff nogen anden særlig Brug udgiffvis . . .«. Disse særlige avgifter er først og fremmest gæsteri, der ydes i penge, eller korn, gadehuspenge, mølleskyld og arbejds-, dagsværks-, tærske-, holds- og skriverpenge eller korn. Disse regnes ikke med ved hartkornsberegningen, undtagen herregæsteriet. Den første gruppe avgifter er saaledes ydelser av j o r d e n s frembringelser, mens den anden gruppe er byrder, der hviler paa brugeren av jorden, og begge dele udgør, hvad fæsteren aarligt skal yde eller, set fra den anden side, hvad herremanden kan regne som sin aarlige indkomst av fæstegaarden. Der kan, som det skal vises, være strid om disse byrders omfang, men der indvendes aldrig noget mod selve den ene eller den anden gruppes existens, og naar avgifterne leveres eller kræves, gøres der ingen forskel paa dem, kun er der svage spor av, at gæsteriet og maaske erredspengene indtager eller har indtaget en særstilling.

Arent Berntsen gør rede for de enkelte persiller, hvor de fortrinsvis ydes, og hvor hyppige de er, i det hele taget for landgildens forskellige karakter i de enkelte egne av Danmark og Norge, men til forstaaelsen av forholdet mellem herremand og fæstebonde har det ingen betydning, om man skelner mellem de enkelte avgifter, saa i det følgende vil de blive behandlet under ett. Det avgørende er, hvor meget bonden skulde yde, det har mindre interesse, hvordan han efterhaanden var kommet til at yde de forskellige avgifter, da denne udvikling var avsluttet i det sextende aarhundrede. Man kan undertiden ud av oplysningerne om den enkelte gaards eller det enkelte gods' fæsteavgifter læse noget om, hvilken landbrugsvirksomhed der har været fremtrædende paa den paagældende egn. Korn betegner det egentlige agerbrug, hø eller kvæg tyder paa enge eller

skovgræsgange, svin og trævarer paa skov, jærn paa moser med myremalm og fisk paa vandløb eller sammen med salt paa havets nærhed og saa videre, men om herremands og fæstebondes indbyrdes pligter og rettigheder viser de enkelte persiller intet. Naar mange species er blevet avløst med penge, maa man gaa ud fra, at de paagældende bønder har haft muligheder for at sælge deres produkter, men ogsaa det er nærmest et geografisk spørgsmaal. I det følgende vil derfor landgilde blive brugt om alle de aarlige avgifter til herremanden av de forskellige brug, selv om nogle ydelser undertiden vil blive særligt behandlet. Da tienden ikke er en avgift til herremanden i hans egenskab av godsejer, vil den her blive udeladt.

Der var ingen lovbestemmelse om, at landgilden var et privilegeret krav, men av og til har husbonden alligevel stillet krav om, at dens ydelse skulde gaa forud for andre krav paa bonden. Saaledes forbød baade en foged fra et unævnt gods og *Falk Gøyes* foged paa Bratskov i 1630, at nogen maatte komme i deres tjeneres gaarde med nam og vurdering, før husbonden havde faaet skyld og landgilde av dem.5) Dette krav rejses dog ikke saa hyppigt av husbonden, at det kan anses for at være almindeligt.

Gæsteriet blev endnu i midten av 1500tallet ydet in natura, som det fremgaar av Christian III.s københavnske reces 1547 p. 38.6) Det hedder her, at naar kongens repræsentant gæstede bonden, maatte han ikke kræve fremmed drik eller lignende, men skulde nøjes med, hvad bonden »til redelighed« kunde avstedkomme, og der maatte ikke kræves mere fodring end før. Dette gjaldt paa krongodset, og om gæsteriet paa kronens gaarde paa Laaland bestemtes yderligere 1556, at hver bonde skulde holde to heste for hvert pund skyld, han gav av sin gaard, han skulde kun holde de folk, der red hestene, og ikke yde dem fremmed drik. Hvis bonden ikke vilde yde gæsteri, skulde han indtil videre have det i lensmandens minde.7) Det sidste udtryk maa vistnok betyde, at der blev aabnet mulighed for en avløsning, og det blev meget hurtigt det almindelige baade paa kronens og adelens gods, at gæsteriet blev avløst. Der er da ogsaa kun mødt meget faa exempler paa, at gæsteriet er blevet ydet in natura, og de er alle fra tiden omkring midten av 1500tallet. *Jens Rotfeld* til Bratskov krævede som lensmand paa Ørslevkloster i 1566, at hans bønder der skulde yde gæsteri for folk og heste, men bønderne vilde avløse gæsteriet med penge, »eftersom jordebogen indeholder«, men rettertinget dømte dem til at yde gæsteriet in natura, som kronens andre bønder gjorde.8) Paa krongodset har gæsteriet altsaa da været ydet in natura, men naar der henvises til, at det i jordebogen har været opført som avløst, maa man allerede da være begyndt paa at ombytte det med penge. En bonde stævnede 1556 sin husbond *Jacob Sparre* til Svanholm, fordi han gæstede ham

med flere heste, end han plejede, men rettertinget henviste spørgsmaalet til behandling ved herredstinget, saa avgørelsen kan ikke ses.9) Fru *Sofie Lykke,* sal. Jacob Hardenbergs, til Holme kloster, krævede 1552 penge av de bønder, der ikke »holdt hende«, og dette godkendte rettertinget, saa her har avløsningen været i gang.10)

Selv i en senere tid, da gæsteriet overalt var avløst, føltes det for saa vidt som en særlig avgift, som det ikke medtoges i hartkornsberegningen ved salg og mageskifte, saaledes som Arent Berntsen beretter. Da *Niels Gyldenstierne* til Nellemose ved et salg av gods til jomfru *Lisbet Friis* til Vosnæsgaard havde solgt hende 5 rigsort gæsteri, som om det var erredspenge, skønt gæsteri ikke regnedes i noget køb, udnævntes der 1634 kommissarier til at avgøre sagen, og der findes andre exempler paa, at den slags fejl kunde indløbe i skøderne.11)

Da gæsteriet normalt gik i ett med andre av fæsterens ydelser, kunde det ogsaa ske, at det blev forhøjet, hvad bonden protesterede imod. Da hr. *Hans Lindenows* foged paa Vraa 1632 stævnede nogle bønder for restancer, protesterede en av dem, idet han ikke mente, at han burde yde mere gæsteri, end han havde gjort i gammel tid, men sagen fik ingen retslig avgørelse, saa det kan ikke ses, om gæsteriet paa dette punkt antoges at indtage en særstilling.12) Om et forsøg paa gæsteriforhøjelse paa krongods se II. 23.

Da *Niels Friis* til Krastrup i 1633—36 regulerede jordtilliggendet og dermed landgilden til sine gaarde i landsbyen Kølby, blev resultatet, at bøndernes tilliggende formindskedes, og at de vedblivende skulde betale deres gamle landgilde, men blev fritaget for en gæsteriavgift i penge, saaledes at det er klart, at i hvert fald paa dette tidspunkt gjordes der paa dette gods ingen forskel paa landgilde og gæsteri. Gæsteriet var avløst med penge og gik i ett med landgilden.13) Som nævnt medregnedes gæsteriet ikke i hartkornet, naar gods skødedes eller mageskiftedes, og exempel herpaa har man fx. fra et mageskifte mellem fru *Sofie Ulfstand* til Barsebæk, sal. Claus Putbus', og *Jørgen Brahe* til Hvedholm i 1620, hvor en bonde kun vilde yde 1 dl. som gæsteri, ikke som landgildepenge. Han har formentlig frygtet, at han yderligere skulde blive krævet for gæsteri, men da hun erkendte, at daleren var gæsteriavløsning, kom det ikke til strid herom.14)

Saa vidt det kan ses, blev gæsteriet ydet samtidig med landgildekornet eller pengene, eftersom det ydedes i korn — som regel havre — eller penge. Hindsted herredsting fastslog 1580, at det der i herredet var skik, at gæsteriet ydedes sammen med landgildekornet, idet det fulgte ruglandet, og dette stadfæstede landstinget.15)

II. 2. LANDGILDENS FORHOLD TIL UDSÆDEN

Landgilden var variabel. Dels kunde den ændres, naar særlige forhold gjorde sig gældende, dels var der hos herremændene en tendens til at søge at forøge landgilden. Dette sidste forhold vil blive behandlet i det følgende, men her skal det forsøges at finde, hvor stor den normale landgilde var, hvor stor en del av jordens avkastning der tilfaldt dens ejer. Var der noget fast forhold mellem udsæden og landgilden?

Vanskeligheden ved at besvare dette spørgsmaal bestaar først og fremmest deri, at der er et saa ringe materiale til oplysning om, hvor stor udsæd og avl var paa bondejorden. Mens landgilden findes i jordebøgerne, er det kun ganske undtagelsesvis, at man kan finde oplysninger om avl og udsæd paa de private godser. Naar ny jord skulde sættes i hartkorn, maatte man have en norm at gaa efter, og hos Arent Berntsen findes en redegørelse for, hvordan jord sættes for en rimelig landgilde.1) Han siger, at naar man har undersøgt, hvor meget der kan saas i den jord, der skal taxeres, skal man trække den tredjedel av arealet fra, som ved trevangsbruget aarlig ligger hen som fælled. Det øvrige sættes saa i hartkorn saadan, at landgildehartkornet bliver en tredjedel av udsæden, »... de øffrige trende Parter skal saa alleene efter næstfølgende Sædelands oc Engebonds Taxter beregnis udi hart Korn ...«, og i sædelandstaxten sætter han saa 3 skp. sæd til 1 skp. hartkorn.2) Paa lignende maade udtrykker han sig om landgilden,3) naar han siger, at »... gemeenlig aff hvert tre Tynder Sæd, som aarlig kand saais, 1. Tynde, eller andet saavit effter Taxten 1 Tynde Korn kand opløbe, til Landgild skal udgiffvis ...«. Man skulde ikke synes, at der her kunde være nogen mulighed for misforstaaelse, men sammenligner man nu dette med de faa steder, hvor landgilde og udsæd kan sættes i relation til hinanden, ses det, at landgilden er ½ av den *virkelige* udsæd, altsaa ⅓ av den mulige udsæd. Det vil nu vise sig, at forholdet ikke er absolut, men kun omtrentlig, ja, i visse tilfælde helt anderledes, uden at vi nu kan se grundene til denne uregelmæssighed.

For at forstaa landgildens størrelse maa man se paa, hvor stort foldudbyttet var paa bondejorden. 1646 foretog *Christian Rantzaus* foged en besigtigelse paa *Niels Harbous* gaard Nygaard paa Langeland, som hans husbond overvejede at erhverve, og fra hans indberetning om dette lille gods kan en række værdifulde oplysninger hentes.4) Een gaard regnedes at kunne høste 2—2½ fold, een 2—3 fold, een 3—3½ fold, fem 3—4 fold og een 4 fold, men hertil kommer, at hovedgaarden, der var besat med to bønder, antoges at kunne høste 3—4 fold. Materialet er ikke stort, men det ser ud til, at denne hovedgaards drift ikke gav andet eller mere end bøndergaardene, og fra hovedgaardene findes et større materiale til belys-

ning av foldudbyttet. Da bestemmelsen av Nygaard-godsets produktionsmuligheder beroede paa fogedens skøn, maa det kontrolleres med virkelige tal andetsteds fra. Paa Gessingholm var det gennemsnitlige udbytte av alle kornsorter under ett i aarene 1643, 1646, 1656 og 1661 2,6 fold,5) paa Skovgaard var gennemsnittet for aarene 1638—46 og 1652—53 3,16 fold,6) paa Demstrup for aarene 1629—30, 1633—54 og 1658—61 2,8 fold 7) og paa Sødringholm 1661 2½ fold og 1662 4 fold,8) alle steder naar alle kornsorter tages under ett. Selv om disse tal maa tages med noget forbehold, fordi aarene omfatter de store kriges kriseperioder, kan man vistnok paa grundlag av dem sige, at et foldudbytte paa knap tre har været det almindelige, og naar man har haft et saa ringe udbytte, er der en væsentlig forskel paa, om landgilden har været ⅓ af den virkelige udsæd, som Arent Berntsen siger, eller om den har været halvdelen, saaledes som meget tyder paa.

Fra et andet privatgods, S e l s ø, kan skaffes tal for foldudbyttet 1633/34, dels fra hovedgaarden, dels fra Eskildsø i Roskildefjorden:9)

	Selsø	Eskildsø
Rug	1 1/2 fold	1 1/2 fold
Byg	5 3/4 »	3 1/2 »
Havre	1 3/4 »	
Hvede		1/2 »
Ærter		2 1/3 »

Foldudbyttet for kronens ladegaarde paa Falster er for 1545/46 udregnet til: byg 2 fold, rug 2,38 fold og havre 1½ fold og for ladegaarden Sofieholm paa Falster for 1582/83 til: byg 3,65 fold, havre 1, ærter godt 3 og rug 2. 10) Da foldudbyttet her er væsentlig ringere end paa de rantzauske gaarde i en senere tid, er der mulighed for, at der er foregaaet en fremgang i landbrugets drift i den mellemliggende tid, men da tallene fra Falster jo kun omfatter enkelte aar, kan kun lidt bygges paa dem. Foldudbyttet for en længere periode findes fra Hageløse i Skaane. Det var gennemsnitlig:

	Rug	Byg	Havre
1611—20	2,4 fold	2,8 fold	1,6 fold
1621—27	1,3 »	3,4 »	1,7 »
1632—37	2,0 »	2,8 »	2,3 »

Tager man her gennemsnittet av alle aarene og alle tre kornsorter, bliver foldudbyttet 2,3 eller mindre end de jyske gaarde, skønt Hageløse

ligger i en udmærket landbrugsegn, og skønt Skaane i de her medtagne aar ikke hærgedes av krige.11)

Nogle andre undersøgelser fra krongodset synes at vise en stærk stigning i foldudbyttet efter ca. 1630. Aalborg vestre ladegaard 1636 4 fold rug. 1637 5½. Ved Horsens 1639 5 fold, Københavns ladegaard 1641 5, fra Stevns og Vestfyn 1645 5, Skivehus 1645 5—6 fold rug og 6—8 fold byg. Det er her muligt, at kongens mere energiske godsdrift har givet resultater, men da det kun drejer sig om enkelte spredte aar, og da *Christian Rantzaus* meget energiske drift ikke gav tilsvarende resultater, tør man vist ikke antage, at her er tale om en almindelig udvikling, men kun om enkelte særlig gunstige høstaar. I hvert fald kan man ikke herudfra slutte til en lignende stigning i bøndergaardenes foldudbytte, som kunde gøre landgildeydelsen lettere at bære.12) Fra et andet av kronen drevet gods, Sorø akademi, kendes foldudbyttet fra ti spredte aar i tiden 1599—1661 og det var der gennemsnitlig for alle kornsorter 3,1 fold.13)

Naar man skal undersøge det almindelige foldudbytte, maa man ogsaa have i erindring, at et rent katastrofalt lavt foldudbytte paa enkelte gaarde eller i en hel egn ikke hørte til sjældenhederne. Helt galt kunde det være i krigstider, som da Demstrup i aaret 1644—45 høstede mindre byg og havre, end der var udsaaet, men ogsaa i fredsaar kunde misvæxt slaa haardt.14) Saaledes vidnede en række bønder under hr. *Jørgen Urne* til Næs i 1649, at de kun havde høstet det halve av deres sædvanlige rug og byg, ja nogle havde end ikke faaet udsæden igen.15) I 1652 vidnede en bonde under *Niels Trolle* til Trolholm, at han ikke engang havde avlet sin udsæd, saa han kunde ikke yde sin landgilde.16)

En undersøgelse viser først og fremmest, at noget *fast* forhold mellem landgilde og udsæd ikke kan paavises som en almindelig regel. De to tal staar oftest saa skævt til hinanden, at det ikke er muligt at se nogen fast forbindelse, endsige en bestemt proportion mellem dem. Det er muligt, at der engang har været et fast forhold mellem dem, og det synes, som om man stræbte efter at følge en bestemt regel, naar man satte jord, hvorav der ikke før var ydet noget, til landgilde, og det er da dette, Arent Berntsen gør rede for — 2. bog, 3.—5. kapitel.

Hvis man gaar ud fra, at et saadant fast forhold engang har existeret, skønt det aldeles ikke længere var tilfældet, maa forklaringen være den, at landgilden har været underkastet væsentlige ændringer, navnlig i retning av en stigning i forhold til den av Arent Berntsen meddelte proportion. Som det skal vises senere — II. 20—24 — var det ofte tilfældet i den her behandlede periode.

Et oplysende exempel kan hentes fra Gessingholm, hvor landsbyen Lystrup i 1631 fik sin landgilde reguleret.17) Efter reguleringen var her

6 hele gaarde, hver med et areal paa 39 td. 4 skp. 2 fj., og av hver skulde der ydes en landgilde paa 13 td. 6 skp. Da her var trevangsbrug, maa det sige, at landgilden praktisk talt var det halve av den aarlige udsæd. Av en halvgaard og to bol ydedes der en ubetydelighed mere end den halve udsæd. Hvis dette skulde vise sig at være almindeligt, maa Arent Berntsen enten have taget fejl eller have ment, at der skulde ydes ⅓ av den *mulige* udsæd.

Fra den tidligere nævnte redegørelse for Nygaard paa Langeland kan det samme oplyses.18) Hovedgaarden var i 1646 besat med to bønder, men man maa have lov at antage, at den tidligere havde været drevet som hovedgaardsbrug, siden *Niels Harbou* skrev sig til den, og den landgilde, de to bønder ydede, er den da for forholdsvis nylig blevet taxeret til. Der gøres rede for, hvad der kunde saas i fire marker, nemlig i alt 87 td. korn, og da det er specificeret ud for hver mark, maa det betyde hele den udsæd, der k u n d e saas. Hertil kom høbund, det vil sige eng, der svarede til 2 td. 2 fj. 2 alb. hartkorn. De to bønders samlede landgildeydelse var 29 td. hk. eller nøjagtig en tredjedel av det korn, der kunde udsaas, altsaa det halve av den aarlige udsæd. Medregnes engen, og det skete altid ved kronens besigtigelser, og skulde ifølge Arent Berntsen gøres ved taxationer, bliver landgilden vel en smule under den halve udsæd, men det naar ikke ned til den tredjedel, som Arent Berntsen har.

De to her nævnte exempler drejer sig om nytaxeret jord, men andre kan hentes fra steder, hvor tidspunktet for landgildeansættelsen ikke kan ses.

Breide Rantzau til Hellerup lod 1611 tinglæse et syn paa en gaard i Fangel i Vindinge herred, og her er de enkelte markers og enges hartkorn ogsaa specificeret. Saalandet var her 20 td. 6 skp. + underskov til et læs gærdsel, og gaarden skulde i landgilde yde 7 td. 3 skp. 1 fj. 1 alb., det vil sige noget over en tredjedel av den mulige udsæd eller godt halvdelen av den aarlige udsæd, idet den halve udsæd vilde være 6 td. 7 skp. 1 fj. 1 alb. Tallet er saaledes ikke nøjagtigt, men det viser dog saa nogenlunde det samme forhold som ved de ovennævnte exempler.19) Gennem en mere indviklet og usikker udregning kan man naa til et tilsvarende resultat for en gaard i Vivild i Sønderhald h. Det skal paa forhaand erkendes, at materialet er skrøbeligt, fordi man ikke kender den paagældende egns kornpris i det omhandlede aar, og at resultatet kun giver et omtrentligt talforhold, men da det i det hele taget er vanskeligt at fremskaffe sikkert materiale fra adelsgodset, kan denne sag maaske bruges til supplering av ovennævnte.20)

En bonde i Vivild blev 1603 sagsøgt blandt andet til betaling av 20 rdl. for sin rugsæd, som han skyldte jomfru *Ingeborg Bille* til Bistrup. Hans

landgilde var 1 ørte rug, 1 ørte byg, 2 ørte havre, 1 svin, 1 gaas, 2 høns, i pd. smør. Hvis man tør regne med, at kapitelstaxten for rug paa denne egn saa nogenlunde svarede til den sjællandske, der kendes for 1603, var den 28,8 sk. per skæppe, og rugudsæden skulde saa her have været ca. 33 skp. Gaar man endvidere paa grund av kornlandgildens form ud fra, at der har været saaet lige meget rug og byg og lige saa meget havre som av de to andre kornsorter tilsammen, har udsæden været 132 skp. eller 16 td. Da gaardens landgilde, naar man regner med Viborgpund smør, har været 8 td. 4 skp. 2 fj. 2 alb., naar man ogsaa her til, at den har været lidt over halvdelen av den aarlige udsæd.

Naar kronen mageskiftede gods, blev baade det gods, kronen skulde avgive, og det, den skulde erhverve, besigtiget og taxeret av nogle dertil udpegede adelsmænd. Paa grundlag av syn paa gaardene og avhøring av bønderne fastsatte de, hvad gaardene ydede i landgilde, og hvor meget saaland der hørte til dem. Besigtelserne er bevaret i meget stort omfang, saa her kan kun være tale om at benytte nogle enkelte, og et par av dem er da saa fyldige i udtrykkene, at man kan se, at landgildens forhold til udsæden ligger nærmere ved halvdelen end ved tredjedelen av den aarlige udsæd.

Anders Dresselberg til Vognserup og *Johan Brockenhuus* til Sebberkloster foretog 1579 en besigtigelse av tre gaarde i Holmans, Jerlev og Skast herreder, som kronen ønskede at erhverve fra *Søren Mund* til Serreslevgaard.21) De opgjorde den samlede landgilde til 36 td. 6 skp. og sædelandet — incl. svins olden til — 99 td. 4 skp. 2 fj., »regnet i hartkorn 33 td. 1 skp. 2 fj.« Av det følgende fremgaar, at de har regnet 3 skp. sæd mod 1 skp. land, det vil sige, at det opgivne sædeland er a l t det til gaardene hørende areal. Hartkornet av sædelandet er jo nemlig her ca. ⅓ av sædelandet, og der bliver kun mening i at taxere gaardenes sædeland til hartkorn, hvis man regner hele arealet med, da man jo ellers ikke faar hele ejendommens værdi. Naar der har kunnet saas 99 td. 4 skp. 2 fj. i hele arealet, har der med trevangsbrug været udsaaet 66 td. 3 skp. aarlig, og da landgilden som nævnt var 36 td. skp., vil det sige, at den var lidt over halvdelen av den aarlige udsæd.

Ved besigtigelsen av en gaard i Ringe i Gudme herred, som kronen 1579 ønskede fra *Peder Thott* til Boltinggaard, regnedes landgilden for 6 td. 6 skp., og derefter specificeredes, hvad gaarden a a r l i g kunde saa og avle, og dette regnedes i hartkorn til 14 td. 2 skp. Da det halve av den aarlige udsæd vilde være 7 td. 1 skp., er landgilden 3 skp. mindre end dette, men følger man Arent Berntsen og tænker sig, at landgilden skulde være en tredjedel av den aarlige udsæd, der vilde være 4 td. 6 skp., bliver

forholdet endnu mere skævt, saa hans beregningsmaade maa sikkert opgives her.22)

Bjørn Kaas til Starupgaard besigtede 1579 noget gods i Skaane tilhørende kronen, der skulde mageskiftes med noget gods paa Sjælland, som han ogsaa besaa, og som tilhørte Henrik Billes enke, fru *Christence Ulfstand* til Monstrup. Hendes sjællandske gods blev i landgilde regnet til 14½ pd. korn, 1½ sk. grot, 1 sk. penge, og efter at saalandet var specificeret, siges der: »Nar tredie parten affregnis aff for[ne.] saalandt och eng for thend tridie wanng, som udleggis til fellitt, och haffren for hallfftt, beløber sig saalanditt, som schall regnis, 26 pd. land udi hartt korn«. Det maa betyde, at 26 pd. korn kan aarligt udsaas i gaardenes marker, og landgilden er altsaa rigeligt det halve av udsæden. Skulde den oprindelige landgilde i overensstemmelse med Arent Berntsen have været en tredjedel av udsæden, vilde der her være foregaaet næsten en fordobling av landgilden. Ved det besigtede kongelige gods er forholdet omtrent det samme, idet landgilden er 11½ pd. 5 skp. 1 fj. 5½ pending, mens udsæden har været knap 22½ pd.23)

De her nævnte exempler synes at vise, at landgilden svarede til ca. halvdelen av udsæden, men det kan absolut ikke opstilles som en fast regel. Der findes exempler paa, at landgilden svarer saa nogenlunde til det av Arent Berntsen opgivne, men det er sjældent, og snarere synes landgilden at ligge over det halve av udsæden.

Et oplagt exempel paa, at landgilden i overensstemmelse med Arent Berntsens beregning var en tredjedel av den aarlige udsæd, findes fra krongods. Ifølge et tingsvidne av Hovlbjærg herredsting 1638 23. marts, vidnede otte mænd, at til en gaard i Enslev kunde aarlig saas 6 ørter byg, 6 ørter rug og 6 ørter havre, og der kunde avles 4 læs hø om aaret. Efter jordebogen for Dronningborg len for 1638 var landgilden 2 ørter rug, 2 ørter byg, 2 ørter havre, 1½ mark og 2 ørter gæsteri malt, og desuden skulde han yde 2 rdl. av en eng. Da gæsteriet ikke sattes i hartkorn, har gaardens kornlandgilde altsaa været ⅓ av udsæden, mens de andre beder gaar ud derover, og avgiften av engen er saa stor, at den langt overstiger værdien av det avlede hø.24)

For at vise, hvor store forskelligheder der kunde være paa forholdet mellem udsæd og landgilde blot paa et enkelt gods, skal her meddeles de to tal for gaardene under det førnævnte Nygaard paa Langeland. Godset var lille, idet det kun omfattede 10 egentlige gaarde, og av dem maa her de tre udelades, fordi det udtrykkeligt siges, at der er foregaaet en arealomlægning, og derved er landgilden blevet alt for høj paa de to gaarde og for lav paa den tredje. Gaardene er her opstillet saadan, at den, der har skullet yde den i forhold til udsæden største landgilde, nævnes først og saa videre.

Aarlig udsæd				Landgilde			
13 td.	4 skp.	fj.	alb.	7 td.	5 skp.	1 fj.	1 alb.
8	2	1	1	4	4		
8	2	2	2	4	4		
17	3		1	8	2	3	1
5	4	1	1	2	4		
12	4	3	2	4	5	2	
14	2		2	4	5	3	1
16	5	2		4	4		

I de fem førstnævnte gaarde svarer landgilden saa nogenlunde til halvdelen av udsæden, i de to næste er den omkring ⅓ og ved den sidste ca. ¼, men det viser, hvor usikkert det hele er.25)

Tager man en anden række gaarde fra Jylland, kommer man til et lignende forvirrende resultat. Den første og den sidste her nævnte gaard laa i Jerlev herred, den næstsidste i Elbo herred og resten i Brusk herred og tilhørte alle *Christoffer Thomsen Juel* til Estrup, der 1579 mageskiftede dem til kronen.26) I det følgende omfatter den første talkolonne hele arealet, altsaa den mulige udsæd, modsat skemaet fra Nygaard, men ligesom der er gaardene opstillet efter deres landgildes forholdsvise størrelse.

Mulig udsæd				Landgilde			
8 td.	3 skp.	fj.	alb.	6 td.	7 skp.	1 fj.	1 alb.
10	7	2	2	5	3	1	1
7	7	3	1	3	7	1	1
23		2	2	8	1	1	1
23		2	2	8	1	1	1
16		1	1	5		1	1
9	5	1		2	1	1	1
20	5	1	1	3	7	1	1

Mens de tre første gaarde har en urimelig høj landgilde i forhold til udsæden og de to sidste en meget lav, saa lav, at den er mindre end selv Arent Berntsens beregning, saa har de tre midterste gaarde en landgilde, der nogenlunde svarer til halvdelen av den aarlige udsæd. Forskelligheden mellem de otte gaardes landgildeforhold er imidlertid saa store, at det er umuligt at finde noget rimeligt forhold som regel for landgildens stilling til udsæden.

II. 3. NAAR YDEDES LANDGILDEN?

Ved Christian III.s Koldingreces i 1558 blev det i overensstemmelse med ældre lovgivning fra 1523 og 1551 fastslaaet, at landgilden skulde ydes »ud i laug tid, som er smørskyld ad sancti Hans dag medsomer, kornskyld ad sancti Mortens dag och andre smaa bede, gæsteri och oldengield och anden rettighed hver til sin tilbørlig tid . . .«. Selv om udtrykket ikke er helt klart, maa meningen dog være, at de smaa beder skal ydes sammen med kornskylden til 10. november.1) Arent Berntsen gør ingen forskel paa smør og korn, men siger blot, at landgilden i Danmark skal være ydet inden Mortensdag, og saa henviser han til det ovenfor citerede kap. 42 av recessen.2) Retssager viser, at disse terminer har været faste, men der er dog en mulighed for, at der har været lokale avvigelser.

To bønder paa krongods i Slet herred blev tiltalt paa fæstet, fordi de ikke havde ydet deres smørskyld til St. Hansdag, hvortil de var tilsagt, og de blev dømt fra gaarden.3) Hvis den 24. juni havde været en av alle anerkendt frist, havde der maaske ikke været grund til at *tilsige* bønderne til at levere smørret paa den dag, men det kan jo være, her kun er tale om en elskværdig paamindelse! Paa samme ting blev en anden bonde dømt til at yde inden 15 dage eller give udlæg for sin forsømmelse med smør, gæsteri og smaaredsel. Her har altsaa gæsteriet og de smaa beder fulgt smørret, og fra en noget ældre sag kan man se, at der er blevet lagt vægt paa, hvad der var herredets skik og brug.4) En bonde under Gessingholm flyttede til Mikkelsdag, og ejeren *Anders Banner* krævede ham for gæsteriet, idet han hævdede, at den, der tog kornavlen, skulde yde landgilde *og* gæsteri, mens den, der fik høet, skulde yde smørskylden. Bonden beviste, at han havde ydet gæsteri av den gaard, han efter at være draget fra Anders Banners gods havde tiltraadt under Aalborghus, og hævdede, at det var herredsskik. Hindsted herredsting frifandt ham, fordi gæsteriet efter herredets skik fulgte ruglandet, og denne dom stadfæstede Viborg landsting 4. nov. 1580.5) Det er ejendommeligt, at hverken herredsfogeden eller landsdommeren henviste til recessen, men for dem har egnens skik og brug aabenbart været mere bindende end rigets lovgivning. Iøvrigt var der god mening i, at gæsteriet skulde leveres som av recessen bestemt sammen med kornet, fordi det som oftest bestod i korn, mest havre eller byg, eller i penge. I den her citerede sag er husbondens tankegang aabenbart den samme, idet han maa mene, at da bonden havde høstet, inden han forlod gaarden, burde han ogsaa yde gæsteriet. Et halvt hundrede aar senere var herredsfogeden paa Hindsted herred nu ogsaa naaet til at citere recessen, for 1631 dømtes her 22 bønder under *Christen Krag* til Lydumgaard til at yde deres restancer, og da hed det i dommen, at da de

efter recessen skulde yde smørskyld til St. Hans og den øvrige landgilde til St. Morten og i februar endnu ikke havde ydet, skulde de enten levere restancen eller stande til rette.6) Spørgsmaalet om restancer vil iøvrigt blive behandlet senere — se II. 11—13.

En lokal avvigelse kendes fra Skaane, for her skrev fru *Inger Oxe,* Jørgen Brahe til Tostrups, til sin foged paa St. Peders kloster i Lund, at han skulde kræve smørlandgilden til St. Lauritz' dag — 10. august — i 1584, saa her er smørret blevet leveret over en maaned senere, end det ellers var skik og brug.7)

II. 4. HVOR YDEDES LANDGILDEN?

I almindelighed blev landgilden vistnok leveret paa hovedgaarden og der modtaget av den, husbonden havde bemyndiget dertil, men paa den anden side har herremanden haft en vidtstrakt ret til at kræve den leveret i nærmeste købstad eller andetsteds.

I 1637 vidnede tre fæstere under fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, at en bonde havde ydet sin landgilde paa 19 skp. havre paa Restrup kornloft, hvor kældersvenden maalte dem, og noget lignende bevidnes om tre andre bønder.1) *Jørgen Arenfeldt* til Vorgaard tiltalte 1648 en mand i Nibe, fordi han ikke havde ydet en avgift paa en tønde sild paa Vorgaard, men til husbondens befuldmægtigede i Aalborg, og han dømtes da til at yde silden paa herregaarden eller have sit fæste forbrudt.2) Naar manden har fundet paa at yde silden i Aalborg, maa det være, fordi han har gjort det før eller har vidst, at Jørgen Arenfeldt havde en fuldmægtig der, men det er iøvrigt meget forstaaeligt, da der er to—tre gange saa langt fra Nibe til Vorgaard som til Aalborg.

En bonde i Baarse herred, hvis husbond ikke kan identificeres, blev 1655 tiltalt for restancer av fogeden, men bonden hævdede, at han havde ydet sin landgilde, *hvor han plejede,* og han kunde vise seddel herfor. Hvis landgilden skulde ydes andetsteds, var han villig til det, men han vilde have herremandens *egen* befaling forelagt. Da herredsfogeden fandt det bevist, at bonden havde ydet paa vanligt sted, og da der ikke forelaa nogen egenhændig befaling fra husbonden, blev fæsteren frifundet.3) Her benægtes altsaa ikke, at bonden kunde have pligt til at levere paa et nyt sted, men striden drejede sig om fogedens kompetence. To bønder i Skaane, hvis husbond heller ikke kan fastslaas, blev 1648 tiltalt, fordi de ikke havde ydet deres landgilde paa det *sted,* de havde faaet ordre til. Den ene bonde hævdede, at han, da ordren kom, var i Lund for at sælge en ko til sin landgilde, den anden, at han havde avtinget sagen med fogeden,

men ingen av dem bestred herremandens ret til at forlange landgilden leveret paa et bestemt sted.4)

Der findes et exempel paa, at en bonde har protesteret mod et fjærnere leveringssted, men dommen gik ham imod, saa herremandens ret til at bestemme stedet maa anses for fastslaaet. Fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses, til Tulsted i Hellum herred, tiltalte 1635 en bonde, fordi han ikke havde ydet 7 tønder byg av sin landgilde paa Aalborghus, saadan som han havde faaet ordre til. Da han 27. februar fik ordren, sagde han til fogeden, at han kunde ikke vel yde det i Aalborg, men fogeden gav ham ikke anden besked, og han paastod, at han saa den 11. marts havde lovet fru Sofie selv at levere byggen inden lørdag d. 14. Der staar i sagen intet om, hvor han vilde yde, men det maa efter sammenhængen være paa Tulsted. Dommen gik ud paa, at han skulde betale husbonden for vognlejen til Aalborg, og dermed maa retten siges at have godkendt fru Sofie Sandbergs ret til at kræve landgilden leveret i Aalborg, det vil sige i den nærmeste købstad.5)

Herremanden kunde lade landgilden hente hos bonden, for 1648 lod fru *Ide Heidersdorff* til Orelund, gift med kaptajn von Silschoffen, tinglæse et brev om, at en av hendes bønder i Ty skulde yde sin landgilde for det kommende aar til hendes fuldmægtig *Per Barfoed,* der havde hendes bemyndigelse til at modtage landgilden hos bonden.6) Da Orelund ligger i Baag herred paa Fyn, var det jo en rimelig ordning, og bonden synes ikke at have pligt til at levere landgilden udenfor herredet eller nærmeste købstad.

Fru *Susanne Krabbe,* sal. Niels Friis', gav 1644 24. oktober sine bønder under Krastrup ordre til inden otte dage at levere deres rug- og bygskyld til en borger i Aalborg. Her er sikkert begaaet et overgreb, for derved kom bønderne til yde en uge før Mortensdag, men bønderne ses ikke at have protesteret.7) To aar før havde Krastrups bønder paa tinge lovet at levere deres landgilde i Løgstør 14 dage før St. Morten. Her er der ikke tale om en ordre, men om en overenskomst, og formodentlig har bønderne været villige til at levere deres korn for tidligt, fordi de kun skulde køre det de ca. 12 km til Løgstør i stedet for de ca. 42 km til Aalborg.8)

I købstaden leveredes kornet til en købmand, der havde herremandens fuldmagt. *Jørgen Grubbe* til Tostrup beordrede 1635 sine bønder i Hindsted herred til at levere baade deres landgildekorn og penge for de to foregaaende aar paa *Maren Anderses,* sal. Knud Kremers loft i Aalborg.9) En bonde i Salling herred under fru *Sidsel Høeg,* sal. Ebbe Munks til Fjellebro, leverede efter eget sigende i 1634 umiddelbart efter fristens udløb sin landgilde til borgmesteren i Nyborg og fik hans kvittering.10) *Frederik Munk* (Lange) til Haraldskær og senere hans arvinger lod i 1620-erne og

30-erne deres bønder i Nørvang herred levere landgilden til borgeren *Mads Thomsen* i Vejle. Endelig kunde landgildens levering deles, for 1622 tiltaltes en bonde under Kørup av *Henrik Putbus,* fordi han havde leveret hele sin landgilde til en købmand i Odense, skønt han dær kun skulde have leveret en del av den.11)

Selv om herremanden kunde forlange landgilden ydet i købstaden, har det almindelige været, at den leveredes paa hovedgaarden. Det ses tydeligt paa Gessingholm og de andre rantzauske gaarde, hvor landgildekorn og svin og andre landgildespecies findes indført i hovedgaardenes regnskaber og beholdningslister.12)

II. 5. LANDGILDEYDELSEN VED FÆSTERSKIFTE

Naar en gaard skiftede fæster, opstod der den vanskelighed, at landgilden skulde fordeles paa den gamle og den nye fæster i overensstemmelse med, hvad de hver havde høstet. Det avgørende for den tiltrædende fæsters forpligtelser synes nu ikke at have været, hvor meget han havde avlet, men om han havde lovet at fæste og havde tiltraadt gaarden.

En bonde under Dejbjærglund tiltaltes 1637 av *Henrik Lange,* fordi han trods løfte ikke havde betalt sit stedsmaal eller ydet sin landgilde, der for et aar omregnedes til 78½ rdl. Bonden forklarede, at han var blevet sat ud av gaarden for restance med skat og tiende, altsaa byrder, der intet havde med landgilden at gøre, saa han kun havde haft gaarden i et halvt aar og hverken havde saaet eller høstet udover noget rug, og det havde fogeden i hans fraværelse bortført. Da han altsaa ikke havde drevet gaarden og intet havde avlet at betale med, mente han sig fri for at skulle yde landgilde, men ved Hatting herred dømtes han 6. februar 1637 til at betale, da det var bevist, at han havde lovet, men ikke ydet, stedsmaal og landgilde, og aaret efter stadfæstede landstinget denne dom.1)

Iøvrigt skulde bonden yde, naar han havde drevet gaarden. En bonde i Hindsted herred, hvis gaard i 1629 vistnok ejedes av *Christen Krag* til Lydum, blev et par aar senere tiltalt for skyld og landgilde for dette aar av den senere ejer *Laurids Ebbesen* (Udsen) til Restrup. Bonden hævdede, at hans gaard dengang ejedes av Christen Krag, der senere havde ladet ham fæste en anden gaard, saa han mente ikke at skylde Laurids Ebbesen noget. Landstinget kom slet ikke ind paa ejerforholdet, saa det er muligt, at bonden blot har søgt at forplumre spørgsmaalet ved at inddrage dette moment, men det fastslog, at da det ved tingsvidne var bevist, at bonden i 1629 havde kornsæden av gaarden, havde han haft den i brug. Av formelle grunde hjemvistes sagen, men det er tydeligt at se, at landstinget

mente, at bonden skulde betale, fordi han havde haft gaarden i brug.2)

Forudsætningen for at bonden kunde yde, maatte dog være, at jorden var tilsaaet, naar han tiltraadte gaarden. Fru *Sofie Sandberg,* Enevold Kruses, til Tulsted sagsøgte 16. august 1631 en bonde for landgilde for begge aarene 1630 og 31. Bonden svarede, at han først fæstede gaarden i høsten 1630, og da var der ingen rug saaet til den, men kun »en ringe ting« byg og havre, og det undte fruen ham for »skepper korn«, som han havde ydet. Med hensyn til det indeværende aar vilde han intet have med kornet at skaffe, det maatte fruen selv om! Den sidste bemærkning maa vist betyde, at bonden standsede driften av gaarden, men det var i hvert fald ikke lovlig opsigelse. Dommen gik ud paa, at da bonden havde faaet gaarden med vaarkornet udsaaet, skulde han yde landgilden for 1630, men med hensyn til landgilden for det indeværende aar kunde sagen først avgøres, naar fristen for leveringen — 10. november — var udløbet.3) Ser man bort fra alle særlige omstændigheder, bliver princippet ogsaa her, at den, der drev gaarden og høstede avlen, ogsaa skulde yde den tilsvarende landgilde.

Det var naturligt, at en fæsters arvinger skulde yde landgilden, hvis de vedstod arv og gæld, men helt klart synes forholdet ikke at have været. Fru *Margrete Marsvin,* sal. Jørgen Urnes, til Næs tiltalte 1647 tre bønder, der boede udenfor hendes gods, men som havde arvet deres paa godset boende fader. De havde arvet rughøsten av faderens gaard, men husbonden vilde nægte dem retten til at avføre den og hævdede, at de kun maatte bortføre frøgælden, mens de vilde medføre hele høsten. Fleskum herredsting bestemte, at hver arving maatte avføre sin kvotadel, men de skulde betale rugskylden derav.4) Selve arveforholdet og retten til avførsel skal ikke behandles her — se IV. 10. —, men med hensyn til landgilden er forholdet klart nok: naar arvingerne fik rughøsten, skulde de yde ruglandgilden, dog faar man intet at vide om, hvorvidt de smaa beder, der normalt leveredes sammen med kornet, ogsaa skulde ydes av arvingerne. To aar senere tiltalte fru *Margrete Mørsvin* igen et par arvinger. De havde ved skiftebrev som arv faaet udlagt den halve rugavling av en gaard, og husbonden krævede derfor, at de skulde yde hende noget ægt og arbejde, som arveladeren havde været i restance med, og at de skulde levere deres part av rugskylden og skovsvin; desværre blev sagen forligt, saadan at de to bønder frasagde sig den rugsæd og avling, de havde arvet, men det maa vist tages som et udtryk for, at de erkendte, de skulde yde det forlangte, naar de fik rugen som arv.5)

Arvingernes forpligtelser fremgaar iøvrigt av en sag fra Sjællands landsting 1638, da en bondes arvinger dømtes til at svare al den tynge, der

hvilede paa arveladerens gaard indtil rette fardag, »synderlig« hvis arvingerne ikke strax gjorde gaarden ryddelig.6)

Forholdet mellem den gamle og den nye fæsters forpligtelser overfor den husbond, de forlod, og ham de fik, har ikke været helt klart og har maaske ikke været ens i landets forskellige dele. Hvorledes det var i Hindsted herred omkring 1580 kan ses av en sag fra Gessingholm, hvis ejer, *Anders Banner,* forfulgte en bonde, der efter opsigelse var flyttet fra hans gods til Aalborghus len. Bonden havde nydt aarets avl baade rug, byg og havre, inden han rejste, men vilde ikke yde gæsteri, som Anders Banner krævede ham for, idet han hævdede, at den, der fik høhøsten, skulde betale smørskylden, mens den, der fik kornavlen, skulde yde skyld og gæsteri. Herredsfogeden *Søren Blok* frifandt bonden for kravet, idet han sagde, at det var *skik i herredet,* at den, der ved Mikkelsdag flyttede t i l en gaard og der nød højbjergning og rugland, skulde betale gæsteriet, og at det ved vidner var godtgjort, at bonden var flyttet til Mikkelsdag og efter skik og brug havde ydet sit gæsteri til sin nye husbond, lensmanden paa Aalborghus. Anders Banner appellerede til landstinget, der imidlertid stadfæstede dommen, fordi bonden havde sluppet enge og rugland paa sin gamle gaard og efter stedets skik betalt gæsteriet av sin nye gaard. Baade herredstinget og landstinget har saaledes accepteret den praxis, der var gældende i Hindsted herred, som bindende for dette forhold mellem fæster og husbond. Da sagen findes optaget i flere av tidens private domssamlinger, maa den formodentlig have været betragtet som principiel.7)

En anden lokal særskik med hensyn til gæsteriet synes at have existeret i Børglum herred. En bonde, hvis husbond ikke kan fastslaas, giftede sig med en enke, der havde en gaard i fæste, og han forpligtede sig til at kautionere for hendes landgilde. Imidlertid fratraadte hun gaarden, en ny fæster overtog den og avlede høet, og saa mente hendes mand, at den nye fæster burde betale noget av landgilden. Børglum herredstings dom 1611 gik da ogsaa ud paa, at den, der havde bjærget høet, burde betale 8 tønder gæsterihavre og en foderoxe, men den tidligere beboer av gaarden skulde betale de smaa beder av den kornavl, han havde faaet med sin kone.8) Selve princippet er tydeligt,: den, der avler, skal yde, men fordelingen er en anden end den sædvanlige, da gæsteriet plejer at følge kornet. Da høet jo skulde bruges til foder, var det rimeligt, at oxen fulgtes med det.

Fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', til Sebberkloster forsøgte 1653 at faa avgjort, at restancer hvilede paa gaarden, ikke paa bonden, men det gik ikke. En bonde blev tiltalt for restance og bygfæld, som hans forgænger paa gaarden var blevet dømt til at betale. Bonden nægtede at have paataget sig fælden, og dommen over forgængeren var 8 aar gammel og restancen ikke læst aarlig, saa han vilde intet yde, og

dommen fulgte ham, saa han, fordi restancen ikke aarlig var tinglæst, intet skulde betale av den, men desværre avgøres det principielle spørgsmaal ikke.9) En lignende tvivl om landgildens fordeling opstod, naar en del av gaarden av fæsteren blev opladt til en anden. En bonde, hvis herskab ikke kan fastslaas, blev 1641 tiltalt for restancer, men han mente, at han burde være fri for noget av landgilden, fordi han havde opladt den halve gaard til en anden bonde. Fogeden mente, at det var et spørgsmaal, som de to fæstere maatte ordne indbyrdes, og dommen fulgte ham for saa vidt, som den gik ud paa, at da bonden havde erkendt sin gæld, maatte han betale.10)

For at opladelsen kunde faa konsekvenser for herremanden, maatte det være sket med hans samtykke, da husbonden naturligt nok holdt sig til den, der havde fæstet bruget, naar landgilden blev krævet. En mand havde fæstet en mølle under Vaar av *Christian Friis,* men senere havde han opladt den til en anden, der ikke ydede mølleskylden. Den oprindelige møller blev 1641 sagsøgt og dømt til at betale landgilden, fordi det var h a m, der havde stedet møllen.11)

Restancerne ved ejerskifte er omtalt ovenfor I. 15.

II. 6. FORGÆVES LANDGILDETILBUD

I en række tilfælde blev landgilden vel tilbudt, men ikke leveret, fordi herremanden avviste tilbudet som utilstrækkeligt, og bonden blev saa sagsøgt til betaling av sine restancer. Kunde bonden bevise sit tilbud, og fandt retten ingen mangler ved dette, bortfaldt paa den anden side herremandens ret til at forfølge bonden til fæstefortabelse for restancer.

En bonde under *Iver Vind* til Nørholm blev 1638 16. maj dømt fra fæstet ved Møgeltønder birketing, fordi han ikke havde leveret landgilden for 1634—37, og fordi han havde bygfæld paa sin gaard. Bonden paastod, at han først havde tilbudt landgilden til den borger i Ribe, der plejede at modtage den paa husbondens vegne, men her var han blevet avvist, og saa tilbød han den til Iver Vind selv uden resultat, og endelig tilbød han nu at betale. Det fremgaar ikke av sagen, hvorfor Iver Vind nægtede at modtage landgilden, men man faar en fornemmelse av, at han har villet av med bonden og har brugt alle midler. I hvert fald omstødte landstinget dommen, fordi restancerne ikke var specificeret og omfattede længere tid, end bonden havde haft gaarden, og fordi bygfælden drejede sig om en ubetydelighed. Det synes, som om birkedommeren har gaaet Iver Vinds ærinde, men at landsdommeren har beskyttet bonden.1)

En sag fra krongods mangler ogsaa oplysninger om aarsagen til, at hus-

bonden har nægtet at modtage bøndernes tilbud, men her blev fæsterne paa samme maade støttet av landstinget. Lensmanden paa Silkeborg, *Christen Holck* til Søbo, erklærede, at han ikke havde faaet varsel om et vidne, som nogle bønder paa lenet havde udstedt om, at de havde tilbudt paa tinge at betale 2 rdl. for hvert skovsvin, hvormed de resterede, og dette vidne vilde han derfor have omstødt. Det bevistes for landstinget, at Christen Holck havde faaet varsel, og derfor godkendtes vidnet. Her er det igen lidt sparsomt med oplysninger om det forhold, der her behandles, men lensmanden kan ikke have haft nogen interesse i at faa vidnet omstødt, hvis han ikke vilde nægte at modtage bøndernes tilbud. Havde det været ulovligt at tilbyde at avløse svinene med penge, kunde han jo blot have anført dette.2)

Fru *Sofie Friis,* sal. Frederik Munks, til Haraldskær anførte derimod en grund til at nægte modtagelsen av en bondes tilbud 1648. Bonden tilbød at betale 25 sldl. som det halve av sin restance, men hun vilde have det hele paa een gang, og hendes foged og hendes søn *Jørgen Munk* bevidnede, at bonden tog sine penge med sig igen. Bonden blev saa dømt ved Tørrild herredsting 13. januar 1649, og denne dom stadfæstede landstinget, idet det ansaas for bevist, at bonden havde taget sine penge igen, saa han stadig skyldte hele beløbet.3)

Landstingets ubetingede støtte til bonden ses i en sag fra Dejbjærglund, hvor herremanden *Christen Lange* søgte at forplumre sagen med uvedkommende ting. En bonde blev tiltalt paa fæstet for restance med sin smørskyld, men Bølling herredsting frifandt ham 15. september 1651, da en række vidner erklærede, at bonden havde været paa hovedgaarden med smørret, men var blevet avvist, fordi herremanden ikke selv var hjemme, og at han senere havde tilbudt Christen Lange selv at yde smørret eller at give penge derfor. Christen Lange erklærede vidnerne for vildige og løgnagtige og beklagede sig over, at de havde kaldt smørret ustraffeligt, skønt de ikke var kaldet til at syne det smør, der skulde ydes »en god mand«. Landstinget udtrykte en tydelig tillid til vidnerne, mod hvis troværdighed det intet fandt anført, og herredsdommen blev stadfæstet.4)

Mens denne sag ligesom de ovennævnte fra Nørholm og Silkeborg synes at vise chicanerier fra husbondens side, selv om tingbøgernes oplysninger ikke er saa fyldige, at det kan slaas fast med sikkerhed, staar man ved nogle sager fra Skrumsager overfor noget mere tvivlsomt. Bonden *Niels Nielsen* laa her i stadige processer med sin husbond *Lauritz Pogwisch,* men selv om det er muligt, at bonden paa visse punkter havde ret, faar man det bestemte indtryk, at han var kværulant. Niels Nielsens fremstilling gaar i hovedsagen ud paa, at han havde været paa Skrumsager med 7 pund smør, men der havde han ikke kunnet faa det vejet, da fogeden

var borte. Han deponerede saa smørret paa hovedgaarden, men senere nægtede fogeden at veje det, før han havde talt med sin husbond. Uden at det kan ses direkte av sagen, maa Lauritz Pogwisch senere have forkastet smørret som undervægtigt. Dernæst klagede Niels Nielsen over, at hans tilbud om at yde penge i stedet for at have et nød paa foder heller ikke var blevet modtaget, skønt han begrundede sin vægring ved at tage koen hjem fra Skrumsager med, at kvæget paa hovedgaarden var sygt, og skønt han senere havde ændret sit tilbud til, at han godt vilde have et nød paa foder, hvis Lauritz Pogwisch vilde s e n d e ham et sundt kreatur. Det er forstaaeligt, at bonden ikke vilde have et sygt nød, fordi han kunde blive draget til ansvar, hvis det døde hos ham, ligesom han kunde faa sine egne køer smittet, og nogle vidner støttede da ogsaa hans fremstilling om, at baade hans tilbud om smørret og penge for fødenødet var blevet avvist. Disse sager er imidlertid haabløst sammenblandet med stridigheder om, hvorvidt Niels Nielsen havde gjort sine ægter. Ganske vist dømte herredsfogeden ham først, fordi han ikke havde ydet sit smør fuldt ud, og fordi han trods tilsigelse ikke havde hentet fødenødet, men senere lod Lauritz Pogwisch disse sager hvile og fik bonden dømt alene for ægtforsømmelse. Da herremanden overhovedet ikke diskuterede spørgsmaalene om smør og nød, saa man kun har Niels Nielsens fremstilling at holde sig til, er det vanskeligt at se, i hvilket omfang han har haft ret, men helt loyalt ser han ikke ud til at være blevet behandlet, og enden paa det blev da ogsaa, at han blev dømt fra fæstet.5)

Bondens forgæves tilbud om at yde kunde ogsaa gælde restancer. En bonde i Ulborg herred, hvis husbond ikke kan fastslaas, blev 1620 dømt fra fæstet og til at yde en bøde, fordi han ikke havde leveret sin landgilde. Han paastod, at han havde betalt, at han havde tilbudt at gøre regnskab for dannemænd, ja at han endog havde draget sin kjortel av for at betale med den, men landgilden kan i hvert fald ikke være ydet i tide, for landstinget slog fast, at han havde erkendt at skylde landgilde, og da han hverken kunde godtgøre betalingen ved hjælp av kvittering eller med tingsvidner kunde bevise sit tilbud, saa skulde han rømme gaarden.6)

En anden sag om tilbud av restancebetaling var mere en sag mellem to herremænd end mellem herremand og bonde. En bonde flyttede fra en gaard i Løngaa under *Jørgen Friis* til Favrskov til en gaard i Vivild under fru *Sidsel Oxe,* sal. Erik Putbus', til Bidstrup, men havde til sin første husbond en restance paa 10 skp. rug, hvorfor han sagsøgtes. Fru Sidsel Oxes foged tilbød at betale kornet, men Jørgen Friis vilde ikke lade sagen mod bonden falde. Nogle bønder, der mødte paa Favrskov med kornet for ham, blev avvist, men fru Sidsels foged hævdede paa landstinget, at bon-

den ikke burde holdes i dele, da han tilbød korn eller penge derfor ydet paa Favrskov, paa herredsting eller i Viborg. Landstinget dømte 1589 1. marts, at bonden burde tilbyde kornet paa Favrskov eller herredstinget, og hvis det ikke blev modtaget, skulde det deponeres i herredskirken, men bonden skulde være kvit av delen.7) Naar Jørgen Friis var ivrig efter at opretholde sagen mod bonden, kan det enten være, fordi han mente at kunne faa ham dømt til at betale en bøde for den forsinkede levering, eller fordi han haabede paa at kunne faa bonden dømt til at blive ved sin gaard, indtil han havde betalt sin restance, og paa den maade kunne beholde fæsteren. Naar Sidsel Oxe var villig til at betale — eller staa i forskud med — kornet, maa det formentlig betyde, at hun var ivrig efter at faa en fæster til sin gaard. Dommen maa ses som et vidnesbyrd om, at en bonde havde ret til at flytte til et andet gods, selv om han havde restancer, naar han blot var villig til at betale disse.

II. 7. LANDGILDEGODKENDELSE

Naar landgilden blev leveret, skulde baade dens godhed og dens mængde godkendes av herremanden eller hans foged. Mens mængden kunde maales, saa man kunde se, om det var i overensstemmelse med jordebogen, var der et større spillerum for skønnet over varernes godhed. Det maatte blive subjektivt, men der blev i almindelighed stillet et i og for sig rimeligt krav om, at landgilden skulde være »god«.

Fru *Susanne Krabbes,* sal. Niels Friis', bønder under Krastrup lovede 1642 at levere »godt korn« efter registers lydelse, det vil sige i overensstemmelse med jordebogen.1) Bønderne paa nabogaarden Vaar fik 1630 ordre av *Niels Friis'* foged, at de med det snareste skulde levere deres skovsvin »gode og færdige« og deres sædlag »godt og rent«, hvis de ikke vilde staa til rette.2) Kornet skulde, som rimeligt var, være rent, da der ellers kunde svindles med indblanding av ukrudt og avner. En bonde mødte 1650 paa Næs med noget landgildebyg til *Jørgen Urnes* arvinger„ men kældersvenden vilde ikke modtage kornet, før det var harpet, og harpen kunde han ikke komme til, fordi den stod i laden, saa bonden maatte nøjes med at stille byggen ind i stalden, da han havde travlt.3) Paa Herlufsholm vilde fogeden 1633 være helt sikker paa, at det bedste korn var ydet i landgilde, for kaldsmænd blev sendt ud til en bonde for at undersøge, om der paa gaarden fandtes bedre korn end det, som bonden havde leveret i landgilde, og de skulde tage en prøve av det med til klostret.4)

Da landgildekornet skulde leveres i tønder, maa det have været tærsket,

derfor maa den følgende sag dreje sig om tiendekorn, der leveredes i kærven, men i begge tilfælde maa kornet have været underkastet husbondens skøn. Fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', modtog 1653 en bondes korn paa Sebberkloster, og da lastede hun paa nogle av kærvene.5)

Nogle bønder under Næs synes 1634 at have klaget over, at de var blevet snydt paa vægten, da de leverede deres smørskyld, men fogeden hos fru *Anne Lykke,* Knud Ulfeldts, tilbød dem, at han vilde tilbagelevere dem smørret saa nøjagtigt, som han fik det, og bønderne mødte saa paa tinget og erklærede, at de havde intet at klage over; de var blevet retfærdigt behandlet.6)

Der er kun mødt ett exempel paa, at landgildens ringhed er blevet fastslaaet ved andet end herremandens skøn, og det stammer mærkværdigt nok fra den berygtede *Sivert Rindskats* gods Herningsholm, hvor bønderne ellers blev slet behandlet av deres sindssyge husbond. En bonde, der blandt andet blev tiltalt for restance, hævdede, at han havde tilbudt et svin, men husbonden havde nægtet at modtage det. Sivert Rindskat fremlagde saa et tingsvidne om, at svinet havde været for ringe. Ganske vist erklærede bonden vidnet for vildigt, men derfor førte han intet bevis, og i hvert fald viser sagen en tiltalende stræben efter at faa landgildens godhed fastslaaet av en anden end husbonden.7)

Da landgilden som regel blev modtaget ikke av husbonden selv, men av fogeden eller en anden befuldmægtiget, kunde det ske, at bonden søgte at bestikke denne. En av fru *Sofie Lykke*, sal. Jacob Hardenberg, til Sandholts bønder blev 1553 dømt for at have bestukket hendes kældersvend til at sige, at han havde ydet sin landgilde, skønt det ikke var tilfældet.8) Selv om bestikkelsen ikke havde fundet sted, kunde der godt opkomme rygter om det, for 1634 stod en bonde under Vaar frem paa Slet herredsting og svor, at han ikke, saadan som det var blevet sagt, havde givet *Christian Friis'* foged et fedesvin eller andet, for at han skulde kvittere hans skyld.9)

Der var nu ogsaa andre maader at svindle med landgilden paa. Tre bønder under Trøjborg leverede som en del av deres landgilde en tønde honning, og de paastod, at de ved leveringen forgæves havde prøvet paa at faa den vejet. Honningen blev solgt til en købmand i Tønder, og da vejede den 2 lispund for lidt. Fru *Anne Blome,* sal. Goske Rantzaus, der havde Trøjborg som pantelen, tiltalte dem for at have leveret undervægtig landgilde og fik dem dømt ved Lø herredsting 1622 16. februar. De appellerede sagen, men landstinget mente, at da købmandens seddel beviste, at tønden vejede for lidt, da han købte den, og da bønderne ikke beviste, at den var fuldvægtig ved avleveringen, maatte dommen staa ved

magt. Det er jo muligt, at Trøjborgs foged eller en anden har stjaalet av honningen, saa man kan ikke faa noget bedre bevis for, at bønderne bevidst har snydt paa vægten, men sagen viser, at det var bøndernes egen sag at godtgøre, at de havde leveret deres landgilde i gyldigt omfang.10)

I en anden sag, hvor der iøvrigt er begaaet et utvivlsomt overgreb mod bonden, idet han er blevet jaget fra sin gaard uden dom, er landgildesnyderiet temmelig sikkert. Jomfru *Ingeborg Bille* til Frøslevgaard fremlagde nemlig 1567 et tingsvidne av Stevns herred om, at en av hendes bønder havde ombyttet et godkendt oldensvin med en lille gris, ladet en leveret gaas løbe tilbage igen og avsvoret 1½ pd. av hans landgilde. Det sidste udtryk er noget dunkelt, men maa formodentlig betyde, at han havde svoret, at han skulde yde de 1½ pd. mindre, end det efter skøde eller jordebog viste sig at være. Bonden vilde have tingsvidnet forkastet, fordi han ikke havde faaet varsel om det, men han indlod sig ikke paa i realiteten at avkræfte det.11)

Et tidligere forsøg fra en bondes side paa at skjule landgilde kendes fra Fyn i 1537. En bonde klagede over, at hans husbond, herremanden *Christiern Pedersen,* havde forøget hans landgilde til 8 ørter korn, men Christiern Pedersen forklarede, at han i sin tid havde modtaget bondens gaard i magelæg for 8 ørter, men da han senere pantsatte gaarden til en borgmester i Assens, skjulte bonden den ene ørte. Da gaarden blev indløst blev borgmesteren klar over, at han var blevet snydt for en ørte og krævede den av herremanden, der nu forlangte den igen hos bonden. Rettertinget fulgte denne fremstilling og dømte, at da gaarden oprindelig havde ydet 8 ørter, skulde bonden betale dette, og hvis han syntes, det var for meget, maatte han paa behørig maade flytte til en anden gaard. Skønt det altsaa ansaas for bevist, at bonden hvde snydt, slap han saaledes meget lemfældigt fra det.12)

En bonde under Lerbæk fremlagde 1631 en falsk kvittering, vistnok for noget landgilde, idet han udgav den for at være udstedt av sin nuværende husbond *Johan Brockenhuus'* mor fru *Edel Ulfeldt.* Sagen blev forligt, men da Johan Brockenhuus i 1640 fik en ny strid med denne bonde, søgte han at faa den gamle sag draget frem igen og vilde have bonden dømt for falskneriet. Landstinget avviste sagen, fordi den falske kvittering ikke var fremlagt til paadømmelse, og da sagen ikke ses at være kommet for landstinget senere, er Johan Brockenhuus formodentlig alligevel blevet staaende ved det gamle forlig.13) I 1626 forkastede landstinget en av en bonde under Børglum kloster fremlagt kvittering paa landgilde og skyld, fordi den hverken var udstedt av foged eller herskab, men det kan ikke ses av sagen, om han havde gjort sig skyldig i forfalskning.14)

Man har fra Herlufsholm efterretning om, at det var bønderne, der

følte sig forurettet ved landgildeleveringen, for i 1633 raabte otte fulde bønder op paa klostrets borgestue og sagde, at den nye skæppe, som forstanderen havde ladet gøre, var ulignet og ubrændt og altsaa ulovlig, og den blev brugt til at framaale dem deres korn. Selv da de blev ædru, var der fem av dem, der paastod, at den nye skæppe var gjort større end den gamle, og først da det ved vidner paa tinge bevistes, at skæppen var justeret efter kongens kobberskæppe i Næstved, erkendte de at have talt i fuldskab, og at de intet havde at klage over, og av medynk eftergav forstanderen dem deres forseelse.15) Det vidner ikke om meget tillid til herskabet, men paa den anden side har forstanderen ved at lade skæppen justere handlet redeligt — og klogt.

II. 8. JORDEBOGEN FASTSATTE LANDGILDEN

Da det som nævnt — I. 7. — i almindelighed ikke stod i fæstebrevet, hvad bonden skulde yde, men kun at han skulde yde efter skik og brug eller som den forrige fæster, blev jordebogen grundlaget for landgildens omfang. Jordebøger førtes baade paa lenene og paa adelsgodserne, og begge steder lagde man dem til grund for avgørelserne. 1537 blev en bonde under Skanderborg len dømt for landgilderestancer, fordi han ikke havde »fuldgjort kronens bog«1), og da en bonde paa Vognserup 1637 blev krævet for fødenødshold og paastod, at det havde han aldrig ydet før, blev han dømt til at gøre det, fordi det av *Frederik Parsbergs* jordebog fremgik, at der skulde ydes fødenødshold av den paagældende gaard.2) En bonde havde overtaget en øde gaard under *Mourits Putbus'* gaard Kørup og havde ydet sin kornlandgilde, men han sagsøgtes 1622 til betaling av den smaaredsel, han efter jordebogen var skyldig. Dom mangler i sagen, saa den er formentlig forligt, men udenom jordebogen er fæsteren ikke kommet.3) Ogsaa bønderne holdt sig til jordebogen, hvis indhold de kendte. Da Herlufsholms foged 1616 lod alle godsets bønder spørge om, hvad avgift der gik av deres gaarde, for at det kunde blive indført i den nye, i retten fremlagte jordebog, svarede fæsterne, at de vilde holde sig til den gamle jordebog, som her havde været av arilds tid paa skolen.4) Da den ny jordebog jo kun skulde indeholde, hvad bønderne selv opgav, at de ydede, maa de enten have næret stor mistillid til skriveren og fogeden, der skulde indføre deres opgivelser i jordebogen, eller ogsaa er det vidne om en vidt dreven konservatisme.

I visse tilfælde synes herremanden at have manglet en jordebog og har maattet stole paa bøndernes egne opgivelser. Det kan synes noget risikabelt, men hvis bønderne ikke i forvejen havde truffet avtale om en

»nedsættelse«, der ikke var saa usandsynlig, at herremanden fattede mistanke, og som var nogenlunde lige stor for dem alle, saa kunde bønderne jo kontrollere hinanden. Herremanden er vel gaaet ud fra, at hvis en av bønderne skulde forsøge at nedsætte sin landgilde paa egen haand, saa vilde en av hans byfæller nok avsløre ham, naar han ikke selv opnaaede en tilsvarende fordel. Man kan kun gætte om, hvilke betragtninger herremanden har anstillet, men nogen stor risiko har han næppe løbet, og i hvert fald kendes metoden fra Fyn. *Melchior Oldeland* til Rønningsøgaard stævnede 1641 alle sine bønder til at møde paa tinge og under ed redegøre for deres landgildes størrelse. Det skete, og derved havde han faaet en faktisk jordebog.5) *Melchior Oldelands* foged paa Ugerslevgaard stævnede ligeledes i 1645 sex bønder til at berette, hvad de ydede i landgilde. De gjorde det, men det fremgaar ikke av sagen, hvorfor husbonden søgte oplysning om landgilden paa denne maade.6) Noget mindre omfang havde en tilsvarende forespørgsel paa Kørup, hvor *Henrik Putbus* 1637 stævnede fire bønder til at meddele, hvad de ydede i landgilde. De fortalte det og sagde, at de gerne herefter vilde udgive dette og nøjes med at have fyldest for samme landgilde.7) Det er muligt, at der bagved dette har ligget en tanke om regulering av tilliggendet til de enkelte gaarde, men det maa vistnok forstaas saadan, at bønderne har syntes, at de gav en rimelig landgilde i forhold til deres agres størrelse.

I et tilfælde synes bønderne at have benyttet lejligheden til at reducere deres landgilde, da de blev spurgt om dens størrelse. *Frederik Munk* til Haraldskærs kreditorer fik udlagt fire av hans gaarde i Rugballe, og kommissarier blev beordret til at ordne hans affærer. Trods gentagne opfordringer fremlagde han hverken skøder eller jordebog, og kommissarierne taxerede saa gaardene efter at have indhentet oplysninger hos bønderne. Senere beviste Frederik Munk med sin paa herredstinget fremlagte jordebog, at bønderne tidligere havde ydet ½ ørte byg og en ørte havre mere, end kommissarierne havde sat dem til, og dette korn krævede han nu av bønderne, fordi det var mere end dækningen for hans gæld, og herredstinget dømte bønderne til at yde det. Landstinget omstødte dommen, da kommissariernes avgørelse var endelig stadfæstet av rettertinget 1624, men Frederik Munk vilde nu have ret til at forfølge bønderne for deres urigtige fremstilling. Rettertinget udtalte imidlertid 1626, at da kommissarierne havde forfattet deres jordebog efter andre bønders landgilde, som boede i samme by og havde lige brug med Frederik Munks, og efter den sæd og avl bønderne under ed havde opgivet, og da Frederik Munk trods mange anmodninger ikke før havde villet fremlægge sin jordebog, saa skulde landstingets dom staa ved magt. Her er de omstridte fire bønders landgilde altsaa reguleret efter deres landsbys skik og brug sammenholdt

med bøndernes egne opgivelser, men desuagtet kan der næppe være tvivl om, at de tidligere har ydet mere, siden det stod opført i jordebogen, som ikke anfægtes. De fire bønder har altsaa opnaaet en nedsættelse, som vel nok kunde være rimelig, men som de ikke var kommet helt hæderligt til.8)

Paa nogle gaarde havde man en fast jordebog, der fulgte med godset ved ejerskifte,9) eller der førtes som paa de rantzauske godser en aarlig jordebog, hvori ændringer i godsets omfang, landgildens størrelse eller fæsternes navne indførtes.10) I jordebøgerne var godset gerne opstillet geografisk, dog kunde gaarde, der var erhvervet senere end det øvrige gods, staa sidst i bogen. Under hver landsby var saa opført fæsternes og ved større ejendomme gaardenes navne med den landgilde, der skulde ydes. Efter en større gruppe av gaarde fra samme herred eller landsdel kan findes et summarium, ligesom et saadant kan slutte hele jordebogen. Av og til findes oplysninger om, hvordan enkelte gaarde eller større godsmængder er blevet erhvervet. Fra tiden før 1660 er kun meget faa egentlige jordebøger bevaret, men mange findes indført i tingbøger under godsstridigheder eller i Rigens Forfølgningsbog, naar ejeren har søgt laas paa sit gods.11)

II. 9. KVITTERING FOR LANDGILDE

Naar bonden leverede sin landgilde, fik han en *kvittering,* enten i form av en seddel til ham, hvorved husbonden eller fogeden kvitterede for modtagelsen, eller derved at leverancen blev godskrevet bonden i fogedens regnskaber.

Der findes et enkelt exempel paa, at bonden har haft en kvitteringsbog, saa han ikke behøvede at nøjes med løse sedler. En bonde i Tune herred, hvis gaard tilhørte universitetet, kunde i 1636 ikke bevise, at han havde ydet sin landgilde, fordi hans *landgildebog* var blevet borte.1) En bonde under Fævejle krævedes 1608 for en restance, fordi han ikke fandtes »efterskreven« i fru *Anne Friis'*, sal. Gert Rosenkrantz's, bog.2) Hr. *Hans Lindenows* foged paa Vraa lod 1632 nogle bønder tiltale for restancer, men de blev frifundet, fordi det viste sig, at deres avgifter var indført i husbondens regnskaber, idet de havde betalt til den forrige foged. Mere indviklet blev det, naar bonden havde modkrav paa herremanden. *Niels Skade* til Østergaard krævede 1624 en bonde for 8 aars restancer, men herimod stillede fæsteren krav paa godtgørelse, fordi han havde rejst for husbonden og udlagt penge for ham. Landstinget henviste 1623 25. oktober sagen til et nævn av dannemænd, for hvem parterne skulde fremlægge deres regnskaber til likvidation. Mødet blev da ogsaa holdt i Lyne kirke 13. december, men Niels Skade nægtede at fremlægge sit regnskab, fordi

han mente, det var mod skik og brug, at en adelsmand skulde gøre sin bonde regnskab for landgilden. Han tiltalte derimod bonden, der blev frifundet ved herredstinget, og denne frifindelse stadfæstede landstinget, idet det henviste til sin tidligere avgørelse om regnskabsaflæggelse. Her er husbond og fæster av domstolene blevet stillet ganske ens, og landstinget avviste herremandens forsøg paa at sætte sig paa den høje hest.3)

I almindelighed udstedte fogeden *kvitteringerne* paa landgilden, men der kunde opstaa tvivl om hans kompetence. Fru *Dorte Krabbe,* sal. Erik Lykkes, til Grindeslevkloster havde arvet nogle gaarde fra fru *Ingeborg Skeel,* og hun tiltalte 1620 bønderne paa disse, fordi de havde leveret deres landgilde til fru Ingeborg Skeels foged, der ingen fuldmagt havde fra Dorte Krabbe. Bønderne fremlagde fogedens kvitteringer og godtgjorde, at han havde været foged baade for fru Ingeborg Skeel og for hendes arvinger, mens boet endnu var uskiftet. Landstinget godkendte kvitteringerne, da han faktisk havde været foged, og frifandt bønderne. Det kan synes mærkeligt, at Dorte Krabbe først 16 aar efter Ingeborg Skeels død rejste sine krav, men dels tog det flere aar at faa boet skiftet, dels blev fogeden dræbt, saa Dorte Krabbe har haft svært ved at faa sin landgilde.4) En bonde under Lerbæk dømtes til at betale nogle restancer av sin landgilde og en erstatning for en forsømt ægt, og han leverede beløbet til *Johan Brockenhuus'* fuldmægtig, der gav ham en kvittering derfor. Senere krævede Johan Brockenhuus igen beløbet hos bonden, fordi han hævdede, at fuldmægtigen kun havde haft bemyndigelse til at forfølge bonden, ikke til at modtage pengene, men landstinget godkendte 1640 fuldmægtigens kvittering og frifandt bonden for yderligere krav i denne sag.5)

En kvittering maatte være bindende ogsaa for en senere ejer av gaarden. *Niels Skade* til Østergaard havde i en aarrække proces med en selvejer om hans ejendomsret til en gaard, paa hvilken der sad en fæster. Mens sagen stod paa, ydede fæsteren sin landgilde til selvejeren, og da den faldt ud til Niels Skades fordel, krævede denne fæsteren for landgilde, men Øster herred frifandt 1619 bonden for dette krav, fordi han kunde fremlægge kvitteringer fra selvejeren. Sagen appelleredes til landstinget i 1624, men da dette avviste sagen av formelle grunde, kan det ikke ses, hvor vidt den højere instans ogsaa godkendte kvitteringerne. Meningen med herredstingsdommen maa være, at fæsteren havde været i god tro, og at Niels Skade maatte gøre sine krav gældende overfor selvejeren.6)

I almindelighed har der ikke været gjort forskel paa kvitteringernes gyldighed, og det nævnes kun undtagelsesvis, hvem der har udstedt dem, men muligvis kunde deres værdi være begrænset, hvis de ikke blev revideret. I hvert fald tilsagde lensmanden paa Aastrup *Axel Galt* til Ryumgaard 1611 bønderne til at møde med de sedler, de havde faaet paa skyld og

landgilde, og hvad de havde ydet, før Axel Galt drog bort, saafremt sedlerne herefter skulde være dem til nogen nytte.7) Det synes, som om Axel Galt havde ventet at skulle fratræde lenet, men det skete dog først 1. maj 1614.

Da det gang paa gang hændte, at en sag mod en bonde for restancer faldt bort, fordi han kunde fremlægge kvitteringer, faar man en mistanke om, at det ikke altid stod saa godt til med fogedernes regnskabsførelse, medmindre fogeden da har været underfundig nok til at haabe, at bonden havde kastet kvitteringen bort, saa han kunde tilrane sig en extrafortjeneste. Denne uorden gjaldt ogsaa krongodserne. En bonde under Hald len blev 1626 dømt ved Rinds herred for en fleraarig restance. Han appellerede til landstinget, hvor han ved sine kvitteringer beviste, at han kun skyldte for 1626, og dommen blev omstødt. Modparten, det vil sige lensmandens foged, mødte ikke for landstinget, saa det kan jo være, at han var blevet klar over, at bonden havde sine kvitteringer i orden.8) Da en universitetsbonde i Smørum herred i 1650 blev tiltalt for en betydelig restance,kunde han ogsaa reducere den ved at fremlægge nogle kvitteringer.9)

Det samme gjaldt adelens bønder. *Otte Marsvin* til Dybæk tiltalte en bonde for ulovligt skovhug og landgilderestance i 1642, men ved Ning herredsting blev han 12. august og 18. oktober frifundet, fordi han kunde fremlægge kvitteringer for restancen og udvisningssedler for træet. 10) Ligeledes blev en bonde i Baarse herred, hvis husbond ikke kan fastslaas, i 1655 frifundet for et restancesøgsmaal, da han kunde fremlægge seddel for, at han havde leveret sin landgilde paa vanligt sted.11)

Kvitteringen kunde som nævnt ogsaa være udstedt av herremanden personlig. Saaledes fremlagde en bonde i 1608 paa Sønder Dyrs herredsting jomfru *Ingeborg Bille* til Bidstrups kvittering for noget landgilde, som fogeden krævede ham for,12) og 1609 fremlagde to bønder under Lengsholm fru *Agathe von Mehlens,* Mogens Kaas', egen kvittering for noget landgilde, der manglede i fogedens regnskab for 1606.13) Pudsigt lyder det, naar det om en bødker under Nørlund hedder, at han frifindes for tiltalen for hoveriforsømmelse og landgilderestance, fordi det ikke blev bevist, at han havde siddet hoveripaabudet overhørigt, og fordi han »t i l m e d« kunde fremlægge fru *Dorte Galdes,* Jørgen Langes til Brejninge, kvittering for landgilden.14)

De fleste kvitteringer var udstedt av fogeder, og hvordan det virkede i praxis kan ses av et brev, som slotsskriveren paa Aalborghus 1633 udstedte til bønderne i Hindsted herred. Naar de ydede landgilde paa slottet, skulde de have en seddel paa deres landgilde med, og paa den vilde der blive avskrevet, hvad de ydede. Disse sedler vilde blive givet dem gratis.15) En bonde under Bjørnsholm fik 1639 *Axel Juuls* restancekrav nedsat,

fordi han kunde fremlægge fogedens kvitteringer for en del av beløbet.16) Da fru *Anne Krabbe,* sal. Gunde Langes, 1653 tiltalte en bonde i Vindblæs for restancer, fremlagde han hendes repræsentants kvittering for en del av beløbet, og han tilbød at gøre regnskab med hende. Slet herredstings dom fulgte bonden; de burde gøre rede og regnskab med hinanden, saa bonden kunde vide, hvad han skyldte.17)

En tidligere fogeds kvittering kunde senere anfægtes, som da fru *Karen Urup,* sal. Frederik Buddes, til Tøllist i 1648 tiltalte en bonde under Bosø-kloster for restance. Fæsteren fremlagde en kvittering fra en tidligere foged, men fru Karen Urup protesterede mod den, fordi den gamle foged intet havde med landgilden at gøre. Ikke desto mindre opretholdt Froste herredsfoged kvitteringen som gyldig.18)

Fogedkvitteringer var det normale paa Gammel Estrup, for her vidnede 1642 nogle bønder, at *Christen Skeels* foged havde givet dem kvitteringer, naar de ydede, og han havde ikke krævet bønderne igen, saadan som en anden bonde havde paastaaet.19)

Som nævnt ovenfor — II. 4 — kunde bønderne faa besked paa at levere landgilden i nærmeste købstad hos en av herremanden befuldmægtiget købmand, og han kunde saa udstede en gyldig kvittering til dem; saaledes udstedte borgmesteren i Nyborg 1634 en kvittering til en bonde, for landgilde han havde modtaget paa fru *Sidsel Høeg,* Ebbe Munk til Fjellebros vegne.20) Bortkomne kvitteringer kunde søges erstattet med vidners udsagn, for da nogle bønder under Haraldskær 1638 sagsøgtes av *Frederik Munk* (Lange) for restancer fra 1624 og 25, erklærede de, at deres kvitteringer var blevet borte under kejserkrigen, men de lod tage nogle vidner om, at de havde ydet deres landgilde. Da de desuagtet blev dømt ved Nørvang herredsting, appellerede de til landstinget, og her kunde de fremlægge n o g l e av deres kvitteringer. Landstinget forkastede bøndernes vidner, fordi de dels var vildige, dels unøjagtige med hensyn til tid og sted, men da der blev fremlagt n o g l e kvitteringer, og da restancerne i langsommelig tid ikke var blevet krævet, frifandtes bønderne for Frederik Munks krav. Her foreligger altsaa ingen principiel avgørelse av, om vidner havde været nok, men avgørende var kvitteringerne, selv om de ikke omfattede hele restancen, idet landstinget aabenbart har anset bøndernes forklaring om, at resten av dem var blevet borte under krigen, for overvejende sandsynlig.21)

Bønderne har naturligvis været klar over kvitteringernes betydning, og et par gange paaberaabte fæsterne sig dem, uden at de blev fremlagt, saa det formodentlig blot har været en udflugt, men da der i begge de følgende sager ikke falder dom, kan man ikke se, om kvitteringerne senere er fremkommet og sagen derved bortfaldet, eller om fæsterne paa anden

maade har forligt sig med husbonden. En bonde under Stenalt, 1631, som tiltaltes av fru *Ellen Marsvin,* sal. Knud Ruds, erklærede at have leveret tre tønder byg, mod seddel 22), og en bonde under Mørkøvgaard (Toftholm), der ejedes av *Mandrup Brahe,* paastod ligeledes 1654, at han havde seddel paa, at han havde betalt sin restance.23)

At kvitteringerne var en fordel for begge parter, blev klart udtrykt av fogeden paa Herlufsholm 1633, for han lod tinglæse, at de, der leverede korn eller andet paa skolen, herefter skulde »tage seddel« derfor, saa baade yder og modtager siden kunde »være uden skade«.24)

II. 10. LANDGILDEKONVERTERING

Landgilden leveredes ikke altid i de species, hvormed den var opført i jordebogen. Bønderne kunde faa t i l l a d e l s e til at levere andre varer, og naar der var tale om levering av restancer, synes det at have været skik og brug, at husbonden skulde modtage penge svarende til den paagældende persils værdi i handel og vandel. Udenpaa Skovgaards jordebøger staar der i en aarrække fast taxt for det beløb, hvortil landgilden kunde konverteres. Næsten hele tiden er taxten fast, det vil sige, at den ikke svarer til dagsprisen, men var et bestemt beløb, som bønderne kendte, saadan at de undertiden kunde se deres fordel i at tilbyde penge for landgilden, men husbonden havde ikke nogen pligt til at modtage tilbudet. Dette faste avløsningsskema omfattede ikke kornet, men da bønderne paa Koldinghus len i 1647 havde faaet lov at avløse deres kornavgifter med penge, tillod *Christian Rantzau,* at det ogsaa fandt sted paa Skovgaard, naar bønderne betalte kornet til markedspris i gode mønter, der var gangbare paa Kieler omslag. Da der paa Skovgaard var større restancer paa penge end paa korn, har det formentlig været vanskeligere for bønderne at skaffe rede penge end at yde de produkter, de selv frembragte.1) Paa Christian Rantzaus gods Demstrup avløstes 1634 og 35 en række av de smaa beder, men saa vendte man tilbage til naturalieydelsen, selv om en enkelt bede av og til blev avløst, og fra 1650 avløstes smørret hvert aar op til Karl Gustav krigene.2) Som en begunstigelse tillod Christian Rantzau 1643 Sødringholms bønder, at de maatte avløse deres byg med 2 rdl. per tønde, hvis de kunde stille kaution. Det er ikke sandsynligt, at bønderne vilde have taget mod tilbudet, selv om krigsbegivenhederne ikke havde hindret dem i overhovedet at yde noget, for prisen var baade 33 % over den sjællandske kapitelstaxt for dette aar og over godsets normale salgspris, men begunstigelsen maa vist nok ligge i, at de samtidig kunde faa udsættelse med leveringen.3) Paa Christian Rantzaus hovedbesid-

delse i Jylland, Gessingholm, er der ofte anført et tal ud for de enkelte species for at angive det beløb, hvortil landgilden kunde konverteres, men undertiden er der her blevet ydet havre eller svin i stedet for andre smaa beder. I 1643 kunde bønderne mod kaution faa lov til at betale deres rug og byg med dagspris, men ellers svarer tallene ikke til varernes virkelige værdi; saaledes var avløsningsprisen i 1631 for svin — 1 rdl. — næppe mere end halvdelen av handelsprisen.4)

Det maa have været herremanden, der bestemte, om landgilden skulde avløses, i hvilket omfang og til hvilken pris, for fogeden paa Avnsbjærg spurgte 1587 sin frue *Birgitte Bølle,* sal. Christoffer Gøyes, om hun i aar vilde have smør av sine bønder eller penge og da hvor meget.5) Senere paa aaret fraraadede han hende at forlange smør, da bønderne havde indrettet sig paa i stedet at yde penge, men hun skulde sige, hvor meget hun vilde have.6) Det sidste maa vistnok betyde, at avløsningen ikke skulde ske efter en fast taxt, men saa nogenlunde svare til dagsprisen. En av de to ting maa have været det almindelige, saa herremanden ikke kunde forlange fantasipriser i avløsning, for der er intet sted mødt nogen klage fra bønderne over det beløb, hvormed herremanden har krævet landgildespecies avløst.

Muligvis har fogeden paa egen haand kunnet tillade en konvertering til penge, for 31. maj 1559 skrev fru *Sidsel Ulfstands,* sal. Knud Gyldenstierne til Lyngbygaards, foged paa Tiim til sin husbond, at en del av landgilden endnu stod hos bønderne til St. Olesdag — 29. juli — for at bønderne kunde samle penge for landgilden.7) Dette var i og for sig meget naturligt, da herremanden maatte være interesseret i at faa penge i stedet for naturalier, saa han slap for besværet og risikoen ved at sælge landbrugsprodukterne.

Naar hele landgilden blev avløst, var det hyppigst i form av penge. 1637 vidnede en lang række av bønder i Hillerslev og Hanherrederne under *Falk Gøye* til Bratskov, at de havde avløst deres landgilde med et pengebeløb 8), og en halv snes bønder under Vorgaard forpligtede sig 1631 til at betale deres landgilde til fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, med det beløb for rugen, som hun iøvrigt solgte sin rug til købmanden for, og den øvrige kornskyld og de smaa beder vilde de betale saadan, som hendes bønder under Restrup gjorde det.9) En saadan avløsning kunde strække sig over en lang aarrække, for en bonde fra Nørre Horne herred vidnede 1647, at baade hans far og han altid havde ydet landgilde og smørskyld til deres husbond *Jacob Grubbe* til Kabbel i form av penge.10)

Bonden havde ingen ret til at forlange, at han maatte avløse sin landgilde med en anden form for avgift, for en bonde i Skaane — uvist hvis — var 1648 taget til Lund for at sælge en ko til dækning av noget land-

gilde.11) Havde han haft r e t til at levere andet end penge, kunde han have ydet koen i stedet for at sælge den, og da en bonde under Bjørnsholm 1654 tilbød at betale 5 mark i stedet for at yde 5 skp. rug, avslog *Axel Juuls* foged tilbudet, da han ikke mente, at han havde fuldmagt til at modtage det.12) En mand i Nibe, der 1640 laa i strid med sit hus' ejer, vistnok en borger, tilbød forgæves at yde sin landgilde baade hos ejeren og paa tinge, og begge steder mødte han med baade de sild, han normalt skulde yde, og med penge til samme værdi. Husmanden maa have ventet, at ejeren ønskede landgilden konverteret, og dennes avslag havde iøvrigt intet med landgildens form at gøre.13)

Konvertering har kunnet finde sted, naar herremanden ønskede det, og i nogen udstrækning er de smaa beder blevet avløst efter en fast taxt. En saadan omregningstaxt kendtes paa krongodserne i form av den saakaldte renteritaxt, der brugtes, naar man i rentekammeret vilde gøre sig klart, hvor stor et lens eller en ejendoms pengeværdi var eller i det hele taget have et overblik over rigets indtægter.14) Muligvis er de paa adelsgodsernes jordebøger anførte omregningstaxter ogsaa kun beregnet til at skaffe et sammenligningsgrundlag, men det kan dog ses, at de i nogle tilfælde er blevet brugt, naar landgilden blev konverteret til penge. Kronens renteritaxt kendes fra 1633 15), og den svarer i det store og hele til de tal, der findes angivet paa adelens jordebøger.

II. 11. RESTANCERNES OMFANG OG FORÆLDELSE

Naar bønderne ikke ydede deres landgilde, blev de sagsøgt av husbonden til betaling av deres r e s t a n c e r. Restancerne kunde fremkomme ved, at bonden overhovedet ikke havde ydet sin landgilde, eller ved, at han kun delvis havde leveret den, eller at den helt eller delvis var blevet ydet for sent. Restancernes aarsag kan søges i udygtighed hos den enkelte bonde eller i brand eller anden ulykke, der havde ramt den enkelte fæster, men meget hyppigt havde en hel landsby eller næsten alle fæstere under den samme hovedgaard restancer i det samme aar, fordi de var blevet ramt av en fælles katastrofe som kvægsygdom eller misvæxt. Særlig store blev naturligvis restancerne under og efter de store krige.

Restancetallene kendes saa nogenlunde fra *Christian Rantzaus* gaard Demstrup i tiden 1626—63, og her var krigenes indflydelse iøjnefaldende. Fæsterne her ydede tilsammen ca. 400 tdr. korn av alle slags om aaret. Efter kejserkrigen var restancerne opgjort til 365 tdr., men det var dog vistnok for flere aar. I de tre fredelige aar 1640—42 var den gennemsnitlige kornrestance kun 15 tdr. Den gennemsnitlige kornrestance i Torstens-

sonkrigens tre aar 1643—45 var 151 td., mens de tre fredsaar 1654—56 kun havde en gennemsnitlig kornrestance paa 25 td., og endelig var kornrestancen i 1663, da godset endnu ikke var kommet paa fode efter Karl Gustavkrigene, 68 td.1) Restancerne varierede fra gaard til gaard, ligesom ogsaa den energi, hvormed de blev inddrevet, men paa dette punkt var Christian Rantzau temmelig haardhændet. 1639 og 1661 lod han ganske ulovligt restancerne udtærske paa bøndernes gaarde av tærskere, som fogeden sendte derud, og 1650 forsøgte han at lade restanterne paa Gessingholm arbejde deres skyld av i form av extra hoveri.2)

Kravet om, at bonden skulde betale sin resterende landgilde, kunde blive rejst flere aar efter, at bonden havde paadraget sig gælden. En bonde, hvis herskab ikke har kunnet fastslaas, blev i 1611 stævnet til betaling av en restance fra 1604 paa 2 rdl. for en foderstud og 1 mk. 12 sk. landgildepenge 3), og samme aar stævnede fru Ingeborgs arvinger — det maa vistnok være fru *Ingeborg Skeel* til Vorgaard, død 1604 — en række bønder for restancer med landgilde og stedsmaal, nogle av dem kun smaabeløb, fra aarene 1600—1604.4) Fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz', til Buderupholm stævnede 1631 en bonde blandt andet til betaling av tre aars landgilderestancer fra før fjenden kom ind i landet, altsaa fra 1626.5) Ogsaa efter at den nedennævnte forordning av 1639 var blevet udstedt, forekommer krav paa gamle restancer, men de maa have været tinglæst aarlig, og de naar aldrig saa langt tilbage som disse 5—11-aarige. *Palle Rodsteen* til Lundsgaard stævnede 1643 en bonde til betaling og fæstefortabelse for bygfæld og landgilderestance for »nogle aars tid«, og bonden, der ikke mødte, blev dømt efter paastanden.6) Nogle borgere i Varde, der var befuldmægtigede for *Niels Krag* — uvist hvilken av de tre dalevende bærere av navnet — stævnede 1641 14 bønder for restancer med landgilde og stedsmaal for aarene 1637—40, og de blev alle dømt til at betale, saa restancerne maa have været tinglæst aarlig.7) Fru *Anne Kaas,* sal. Albert Rostrups til Restrup, stævnede 1642 syv bønder for tre aars restancer, men sagen synes forligt, saa avgørelsen kendes ikke.8)

Selv om kravet om aarlig tinglæsning av restancerne først i 1639 fastsloges i lovgivningen, har det dog ogsaa tidligere været anset for et avgørende bevis for restancens existens. Nogle bønder i Sønderlyng herred, uvist under hvilken hovedgaard, blev 1573 eller 1579 tiltalt for restance med smørskyld og gæsteri og blev ved herredstinget dømt til at betale, skønt restancerne var 12 aar gamle. Viborg landsting frifandt dem imidlertid, fordi restancerne var gamle, og fordi bønderne ikke var tiltalt aar for aar og skylden krævet. Landstinget har altsaa ikke anset restancerne for bevist, og da denne sag findes indført i flere av de private domssamlinger, har samtiden formentlig anset den for normgivende, og det kan

derfor se ud som om, at forordningen av 1639 i det væsentlige kun fastslog en udbredt om end ikke generel praxis.9)

En bonde under Gessinggaard forsøgte at udnytte *Christen Munks* langmodighed med hensyn til restancerne, men uden held. I 1582 blev bonden dømt fra gaarden blandt andet for restancer, men han indgik et forlig med husbonden, hvorefter han i fremtiden skulde give og gøre og i det hele taget holde sig efter recessen og ellers rømme gaarden uden retsforfølgning. Aaret efter havde han allerede brudt overenskomsten, men mente sig fri for at yde restancen, da Christen Munk i to aar ikke havde forfulgt ham for den. Herremanden sagde, at han av langmodighed og i haab om bondens forbedring havde ladet ham være i fred, men da dette haab nu var bristet, vilde han have sandemænd til at sværge over ham for hærværk, da han forblev i gaarden, og landstinget dømte 1585, at han maatte lade sandemændene sværge. Sagen har flere andre momenter, der dog er uden forbindelse med dette spørgsmaal, men det synes klart, at bonden mente, at herremanden burde have forfulgt ham aarlig for restancen, hvis denne skulde kunne siges at være blevet lovligt bevist.10)

Naar en bonde først var kommet i restance, var det, med det ringe foldudbytte jorden gav, uhyre vanskeligt for ham at komme ud av gælden, der meget let kunde voxe. Herremanden var interesseret i at holde ham paa gaarden, hvorfor han kunde se igennem fingre med, at restancen blev staaende fra aar til aar, men til gengæld kunde en husbond saa drage den gamle restance frem av glemselen, hvis bonden senere skulde faa større betalingsevne. Paa dette punkt greb kronen ind. En egentlig landbrugslovgivning kendes ellers ikke i tiden mellem reformationen og enevælden, bortset fra nogle krisebestemmelser i 1650'erne, fordi det vilde være et indgreb i adelens i haandfæstningen fastsatte ret til at gøre sig sit gods saa nyttigt, den vilde. Derfor indtager § 6 i den broget sammensatte forordning av 8. juni 1639 en særstilling. Den bestemte nemlig, at for at en bonde, der var ramt av misvæxt eller anden ulykke, »hverken skal i sin trang ofverilis, ei heller i uvisse vitløftighed føris, skal alle bønder, som i it herred boesiddende nogen enten restantz eller gield skyldige er, hvert aar en gang lougligen indstefnis . . . och da skulle de i et tingsvinde alle samptlig indføris, hvor vit enhver af slig restantz eller gield er gestendig eller kand strax ofverbevisis, om hand det fragaar; och skal bunden derefter oc icke videre vere pligtig at svare och betaale.«11) Denne bestemmelse gik helt og holdent over i Christian IV.s store reces 1643 II—15—12.

I det forslag om denne forordning, som rigsraadet i maj 1639 forelagde kongen, var der kun tale om, at bestemmelsen skulde gælde for krongodset, og kongens randbemærkninger gik ikke ud derover, men inden den traadte i kraft, var den blevet udvidet til at omfatte alle bønder, altsaa

ogsaa adelens.12) Vi har ikke mulighed for at finde, hvem der har foretaget ændringen, men forordningen blev av meget stor virkning, fordi den paalagde husbonden at bevise, at restancen ikke var betalt. Husbonden skulde nu ikke blot kunne godtgøre, at bonden var i restance, men han skulde sørge for aarlig at godtgøre restancens existens, og meget hurtigt lærte bønder og herredsfogeder at indrette sig efter den nye forordning.

I almindelighed henviste herredsfogederne eller parterne meget sjældent til lovbestemmelser, i højden nævnede de blot recessen i almindelighed, men denne forordning av 1639 og senere bestemmelsen i recessen av 1643 blev paaberaabt paa herredstingene. Fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund, sagsøgte 1649 en bonde til betaling av en ældre restance, men da han ikke var aarlig stævnet, saadan som det efter den kongelige forordning av 1639 burde være sket, blev han frifundet for at yde den forældede restance.13) Bønderne maa selv være blevet klar over den fordel, der laa for dem i forordningen, for da fru *Helvig Kaas'* arvingers foged paa Vorgaard 1650 stævnede en lang række bønder til betaling av restancer fra krigsaarene 1643—45, mødte en bonde med et skriftligt indlæg, hvori det hed, at fogeden burde bevise restancerne med sal. fru Helvig Kaas' egen underskrevne restanceseddel eller med aarligt tingsvidne efter den nye reces om, hvordan restancer kunde kræves. Dommen gik da ogsaa ud paa, at da de gamle restancer ikke var krævet paa lovlig maade, frifandtes bønderne.14) Paa lignende maade citerede en bonde under Sebberkloster Christian IV.s reces i 1653, da fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', tiltalte ham for restancer, da hun ikke aarlig havde sagsøgt ham, og med den begrundelse blev han ogsaa frifundet.15)

Hindsted herredsting henviste ogsaa 1654 udtrykkelig til den nye bestemmelse. Jomfru *Sofie Seefeld* til Havnø stævnede 1654 en møller for en restance fra 1651, men bondens fuldmægtig, der iøvrigt var foged paa Nørlund, hævdede, at restancen maatte bevises med rigtig restanceseddel o g aarligt tingsvidne. I dommen hed det, at da gælden ikke var bevist med aarligt tingsvidne, og da recessen krævede, at alle bønder skulde stævnes een gang aarlig, og tingsvidne derom tages, saadan at bønderne ved den lejlighed enten kunde erkende gælden eller overbevises derom og saa ikke havde forpligtelser derudover, s a a frifandtes mølleren.16) Paa dette tidspunkt var altsaa kravet om bevis og aarligt tingsvidne klart gledet ind i bøndernes bevidsthed, man undrer sig bare over, at fogederne kunde gøre forsøg paa at komme uden om lovens klare bestemmelse. Det var saaledes ikke gaaet rigtigt op for fru *Ide Lunges,* sal. Otte Skeels, foged paa Birkelse i 1655. Han stævnede tre bønder for restancer, og een av dem vilde kun erkende restancen for det ene av de to aar, hvorfor han krævedes, og dommen erklærede, at da han ikke ved tingsvidne overbevi-

stes om restancer for to aar, skulde han kun betale for det aar, for hvilket han erkendte at være i restance med sin landgilde.17) Et godt exempel paa, at herremanden skulde kunne godtgøre restancen, haves fra Rosenholm 1654. *Erik Rosenkrantz* krævede da en bonde for en restance fra 1652 av en gaard, som han havde arvet fra sin svigermoder, fru *Bente Friis,* sal. hr. Albert Skeels til Lergrav, og da fogeden krævede, at bonden skulde fremlægge kvittering for restancekravet, erklærede bonden, at han aldrig havde bekymret sig om at faa nogen kvittering. Herredstingets dom gik da ogsaa ud paa, at da bonden benægtede restancen, og da den ikke var bevist ved tingsvidne av husbonden, maatte bonden frifindes.18)

II. 12. ALLE RESTANTER STÆVNET

Oftest stævnede fogederne kun en eller et par restanter ad gangen, men sommetider stævnede de mange, ja alle paa een gang. Denne fremgangsmaade kunde nok have sine praktiske fordele, men den spillede før 1639 kun en ringe rolle. Der er indtil da kun fundet faa exempler paa, at det udtrykkeligt siges, at der er tale om *alle* restanter, men i andre tilfælde er det sandsynligt, at stævningen omfattede alle godsets fæstere, der havde restancer.

Fogeden hos *Hans Lindenow* til Vraa stævnede 1631 3. maj en mængde fæstere for restancer. De bad om respit til 29. september, idet de gerne vilde tale med husbonden selv, for hvis de skulde betale, havde de intet byg til saasæd. Sagen blev udsat, og de har formodentlig forhandlet sig til rette, for den 17. maj blev kun et lille antal av dem dømt til at betale.1) Baade fru *Karen Sehested,* sal. Tyge Kruses til Øland, og *Johan Rantzau* til Tandrup stævnede 1632 en mængde fæstere for restancer 2), og samme aar fik bymændene i Holsted, Østerup, Appenæs, Rislev, Naaby og Ladby varsel om deres restancer til Herlufsholm.3) Da *Christian Høeg* til Todbøl stævnede restanter 1636, sagdes det udtrykkeligt, at det var dem alle.4) I 1630 stævnede fru *Margrete Rosenkrantz,* sal. Hans Lindenows, til Aagaard og fru *Dorte Budde,* sal. Iver Friis' til Oksholm, alle deres restanter til betaling.5)

Disse generalindstævninger bliver meget hyppigere efter 1639, og da hedder det oftest, at det er alle restanter, der sagsøges. Særlig skarp form havde en stævning fra *Hans Markdanner* til Rønningesøgaard og *Sivert Urne* til Sanderumgaard 1640, idet alle de to gaardes tjenere stævnedes til at yde forfalden landgilde og have deres gaarde forbrudt. Ingen bønder mødte, og der faldt dom efter paastand, men den var ikke endelig, og da der derefter ikke høres mere om sagen, er den nok blevet forligt, saa det

gik ikke saa slemt, som præsten prædikede.6) Da stævningen og dommen falder d. 12. november, altsaa to dage efter leveringsfristens udløb, er fremgangsmaaden da ogsaa temmelig voldsom, især naar man ser den langmodighed, der ellers kunde vises mod restanterne. Der er en hel række av lignende stævninger fra samme herred i de følgende aar. 1642, 1646 og 1648 stævnede fru *Lisbeth Rantzau,* hr. Hans Lindenows til Søbysøgaard, alle sine tjenere i Aasum herred til Søbysøgaard og Sanderumgaard for deres restancer 7), og 1644 gjorde *Melchior Oldeland* det samme med alle sine restanter under Rønningsøgaard 8), ligesom fru *Dorte Daa* gjorde med alle de tjenere, hun havde til sin part av Fravdegaard.9) Aasum herred er typisk, men for at gaa til en anden egn av landet, saa lod alle herremændene i Slet herred i 1655 og de nærmest foregaaende aar i december maaned tage tingsvidner om alle restancer paa deres godser.10) *Christen Skeel* til Gammel Estrup stævnede 30. september 1646 alle de bønder, der restede med den smørskyld, de skulde have ydet til St. Hansdag 11), og 1649 stævnede *Erik Kaas* alle restanter under Tøjstrup og Vejstrup.12) Herremændene havde efterhaanden lært, at de maatte sikre sig, hvis de vilde kunne fastholde kravet paa deres resterende landgilde. En av disse store stævninger viser, at bønderne ikke blot blev stævnet til betaling av den landgilde, de ifølge jordebogen skulde yde, men at stævningen kunde lyde paa den avgift, hvortil landgilden var konverteret, for da *Christen Skeels* foged i 1655 stævnede 26 bønder, som vistnok var alle tjenerne under Bodum, hed det, at de skulde betale arbejdspenge, skovsvinspenge, smørpenge og andre smaa beder og 1 sldl. for hver td. havre.13)

Iøvrigt kunde en herremand paa anden maade søge at sikre sig sit tilgodehavende, for 1602 nedlagde *Lave Beck* til Førslev et kongeligt forbud mod, at nogen gjorde sig betalt i hans tjeneres bo i visse landsbyer, før han havde faaet sin landgilde.14) Det ser ud til, at landgilde her har været opfattet som et privilegeret krav, saadan som det var tilfældet i en senere tid. Sml. ovf. II. 1.

II. 13. RESTANCER SKULDE BEVISES OG SPECIFICERES

Det var ogsaa før 1639 skik og brug, at fogeden skulde kunne *bevise* restancen, enten ved hjælp av tingsvidne eller med husbondens egen seddel, og den skulde *specificeres,* saa bonden kunde tage stilling til de enkelte poster og, hvis han blev dømt til at yde, være klar over, hvad han skulde betale.

Fru *Edel Ulfeldt,* sal. Kjeld Brockenhuus', fik 1630 4. april nogle bønder og en møller dømt for restancer fra krigsaarene. Mølleren fik ved appel

dommen omstødt av landstinget 1630 24. april, og da fru Edel tog sagen op igen, fastslog landstinget, at restancen skulde have været specificeret, og en saadan nøje opgørelse havde ikke været forelagt herredstinget.1) En herremand, *Burwort Hunold,* der ikke har været av dansk adel, stævnede 1638 en bonde blandt andet for restancer, men skønt bondens indlæg var meget svagt, idet han efterhaanden indtog tre forskellige standpunkter, frifandtes han for kravet om fæstefortabelse, fordi der ikke var ført nøjagtigt bevis for, at bonden restede med sin landgilde.2) En bonde, som *Iver Vind* til Nørholm havde faaet dømt ved Møgeltønder birk 1638 for fæld og restancer fra tre aar, frifandtes av landstinget, fordi restancerne ikke var specificeret og krævedes for længere tid, end bonden havde haft gaarden.3) *Jørgen Arenfeldt* fik 1637 ved Vorgaards birketing en bonde dømt til at yde restancer, skønt restancen stammede fra 1626—27, fordi han ikke kunde fremlægge kvittering herfor. Bonden hævdede, at baade han og hans forældre havde siddet kvit og frit paa gaarden, og appellerede til landstinget. Dette kom overhovedet ikke ind paa denne side av sagen, men frifandt ham for kravet, fordi restancerne ikke var specificeret av husbonden.4)

Det var ikke nok, at fogeden paastod, at bonden var i restance. En bonde under Bjørnsholm blev ved Aars herred dømt fra fæstet for hoveriforsømmelse og restancer, skønt han paastod, at han blev krævet for mere, end han efter jordebøgerne skulde yde. Landstinget godkendte *Axel Juuls* egen restanceseddel 1640, men da hans andre, egne restancesedler ikke var fremlagt, blev de forkastede ligesom fogedens vidne, fordi det var eenligt.5) Der krævedes saaledes et virkeligt bevis for restancen, og her er igen et vidnesbyrd om den beviskraft, der blev tillagt adelsmænds breve. Sml. I. 5. Paa samme maade frifandtes 1654 en bonde under Sødal for fogedens tiltale for restancer, som var 3½ aar gamle, og som bonden benægtede og krævede bevist med tingsvidne. Slet herredsfoged fulgte bonden, fordi restancerne ikke var bevist, og fordi restancesedlerne ikke var »med haand underskrevet« av *Verner Parsberg.* Her var det baade den nye forordnings bestemmelser og kravet om herremandens eget bevis, der hjalp bonden.6) *Axel Juul* til Bjørnsholms foged tiltalte 1653 en bonde for restancer for alle aarene 1645—52. Bonden fremlagde kvitteringer for 1646 og 1648 og vilde i det hele taget kun erkende restancer for tre aar. Herredsfogeden i Slet herred fandt da ogsaa, at da der ikke førtes bevis for restancer udover de av bonden erkendte, skulde han kun godtgøre herremanden landgilden for disse tre aar.7) Fru *Karen Dyre,* Niels Arenfeldts til Knivholt, stævnede 1661 en bonde for restancer, men herredsfogeden i Han herred frifandt ham indtil videre, fordi restancerne ikke var retsligt godtgjort, og henviste sagen til landstinget, der imidlertid til-

bageviste sagen til herredstinget, hvor den burde have været avgjort, og gav herredsfogeden en bøde, fordi han ikke havde avsagt endelig dom.8) Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, tiltalte 1636 en bonde for restancer, og da hun beviste dem med restancesedler, blev bonden dømt, skønt han avlagde ed paa, at han ikke f ø r i aar havde haft restancer til hende.9) Overfor restancer nyttede det ikke, at fæsteren kom med modregning. En møller under *Jørgen Brahe* til Hvedholm tiltaltes 1637 for flere aars restancer, men førte reparationer paa møllen i modregning. Retten godkendte det ikke, men dømte ham til at betale sin mølleskyld, da restancerne var godtgjort.10) Saa sent som 1652 forsøgte fru *Hilleborg Bild,* sal. Christoffer Pax' til Eriksholm, at gøre et krav om restancer gældende ved at henvise til sin fogeds regnskaber, men nogle av bønderne hævdede at have betalt, og da der ingen dom faldt i sagen, er den enten blevet forligt, eller det har været umuligt for husbonden at gennemføre sine krav paa dette grundlag, fordi man ikke har anset restancerne for godtgjort ved fogedens regnskaber.11)

II. 14. LANDGILDE SKULDE LEVERES RETTIDIG

Det var fæsterens pligt at yde sin landgilde inden for den fastsatte frist, og senere levering behøvede ikke at fritage ham for tiltale paa fæstet, og dette gjaldt, baade naar hele landgilden og naar dele av den blev leveret for sent.

Claus Brockenhuus til Nordskov lod 1639 en bonde tiltale, fordi han ikke i rette tid, det vil sige inden St. Hansdag, havde leveret sin smørskyld, og han blev dømt fra fæstet.1) 1607 blev en bonde i Flakkebjærg herred — uvist hvis — tiltalt paa fæstet, fordi han ikke i tide havde ydet 2 td. havre, og dommen erklærede fæstet forbrudt, fordi havren var ydet senere end rette termin, der her sættes til 29. september, mens den ellers var 10. november.2) En av grundene til, at en bonde i Herringe i Skaane — uvist hvis — blev dømt fra fæstet 1639, var, at han havde leveret sin landgilde for sent.3) En møller, hvis husbond ikke nævnes, blev 1640 dømt til at yde sin restance og til at have sit fæste forbrudt, fordi landgilden var blevet ydet for sent 4), og en bonde under *Frederik Parsberg* til Vognserup, der ikke i tide havde leveret ½ td. smør av sin landgilde, dømtes ligeledes til baade at yde restancen og at have forbrudt sin gaard, fordi han havde forsømt at betale sin skyld i tide 1654.5) Selv om herremændene kunde være langmodige overfor fæstere, der var sendrægtige med deres landgildeydelser, havde de ingen pligt til at give dem respit, og en bonde i Slet herred fra et unævnt gods, der i august 1642 bad om udsættelse til

Mikkelsdag med at levere de smørpenge, nødpenge og den havre, han restede med fra 1640, blev desuagtet dømt til at forlade gaarden.6)

Det er en ofte gentagen klage, at bonden var uvillig til at levere landgilden i rette tid, at han stadig trak leveringen ud. En bonde, der var udvist av sin gaard under Hesselager, søgte 1558 at blive genindsat, men *Johan Friis'* foged fik ved rettertinget udvisningens lovlighed godkendt, idet han beviste, at fæsteren aar efter aar havde været i restance med leveringen, saa at han aldrig gav landgilde i rette tid.7) Jomfru *Ingeborg Bille* til Egede forfulgte 1601 en bonde for ikke leveret landgilde og sagde om ham, at han var modvillig og uhørsom og ikke leverede landgilden i tide. Bonden værgede sig energisk og blev ikke dømt, men udtrykkene i jomfru Ingeborgs klage er typiske.8) *Palle Rodsteen* til Lundsgaard forfulgte 1642 en bonde, blandt andet fordi han i tre aar ikke havde v i l l e t yde sin landgilde og for anden forsømmelse, og han blev dømt fra fæstet.9) Der findes dog mange exempler paa, at bønderne har faaet respit med leveringen av landgilden, og det maa have været i den grad godkendt av herremanden, at det undertiden har været nok, at bønderne har kunnet godtgøre, at de *havde* leveret landgilden, selv om fristen var overskredet. Saaledes fik nogle av fru *Helvig Kaas',* sal. Hannibal Gyldenstiernes, bønder under Restrup 1637 vidner om, at de havde leveret paa ret sene tidspunkter. Een bonde havde leveret sin rugskyld »om vinteren« og to andre deres malt »noget før jul«.10) Det kan ikke betyde før 10. november, der var den sædvanlige termin for kornleveringen.

II. 15. RESTANCE TIL FOGEDEN

Bønderne kunde komme til at skylde deres restancer ikke blot til herremanden, men til fogeden, der stod i forskud for dem hos husbonden. I 1608 sagsøgte en f o r h e n v æ r e n d e foged paa Hammelmose nogle bønder for landgilderestancer, der var indtil otte aar gamle. Under retssagen blev de støttet av deres husbond *Otte Skeel,* der godtgjorde, at bønderne dels ikke var blevet lovligt forfulgt, dels havde nogle av dem kvitteringer for de krævede beløb udstedt av sagsøgeren. Landstinget frifandt dem indtil videre og henviste sagen til ny behandling ved hjemtinget.1) Det skulde synes umuligt, at en forhenværende foged kunde kræve bønder for landgilde, hvis han ikke havde udlagt den for dem i de aar, da de ikke kunde betale. Havde det været gæld til husbonden, var det jo ogsaa umuligt, at denne kunde optræde som deres støtte mod fogeden, og havde han ikke faaet sin landgilde ind, maatte han jo være langt mere interesseret i at kræve bønderne for den end den tidligere foged.

Saa længe en foged var ved godset, har det formentlig været billigere for ham at lade husbonden rejse kravet om restancernes betaling, i hvert fald var det altid tidligere fogeder, der krævede bønderne for landgilderestancer til sig selv. I 1637 mødte en del bønder paa Hellum herredsting og lovede den tidligere foged paa Restrup, at de inden Mikkelsdag skulde betale ham deres landgilderestance. Hverken deres husbond, *Christen Gyldenstierne* med flere, eller den daværende foged mødte i sagen, saa Restrup har intet krav haft paa dem, og den forrige foged maa paa bøndernes vegne have betalt deres landgilde til herskabet og søgte nu at faa sit tilgodehavende ind.2) Ganske det samme var tilfældet med fire bønder under Næs i 1649, som den forrige foged stævnede for landgilderestancer, de var ham pligtige at yde, for heller ikke her optraadte husbonden — hr. *Jørgen Urnes* arvinger — eller hans foged under sagen.)

II. 16. KRIGSTIDSRESTANCER

De store krige i det syttende aarhundrede medførte som ovenfor paavist — II. 11 — en voldsom stigning i restancerne, men medens regeringen efter kejserkrigen ikke synes at have givet nogen almindelig fritagelse for landgildens ydelse paa krongodserne i krigsaarene, kom der 1645 2. november et missive til landsdommerne i Skaane og Jylland om forskellige forhold vedrørende følgerne av det svenske indfald. Her bestemtes i § 9, at det stod enhver frit for at handle overfor sine bønder efter loven »och eftersom hand vil hafve sit gods besat och ved magt til« med hensyn til restancerne, men paa krongodset vilde landgilden ikke blive krævet for 1643 og 1644, og med hensyn til 1645 skulde gode mænd og kommissarier avgøre de enkelte tilfælde.1) Vidnesbyrd om, hvordan man gik frem, findes fra Aalborghus len, idet lensmanden *Gunde Lange* 1645 lod alt krongods i Hellum herred syne for at faa fastslaaet, hvad bønderne kunde yde nu efter krigen 2), og aaret efter fik kronbønderne et avslag i landgilden, saa de kun skulde yde en tredjedel av det normale.3)

Denne bestemmelse gik aabenbart ikke helt op for ridefogeden paa Børglum kloster, for 1648 stævnede han en række bønder for restancer fra 1643. Herredsfogeden dømte dem — uendeligt — til at betale, medmindre kongens forordning fritog dem. Lensmanden *Henrik Ramel* til Bækkeskov krævede endelig dom av landstinget. Landsdommeren hjemviste sagen til endelig dom og idømte herredfogeden en bøde, fordi han ikke strax havde avgjort sagen. Selv om det kongelige missive ikke citeredes, maa meningen være, at herredsfogeden fik bøden, fordi han ikke havde dømt i overensstemmelse dermed.4) Bestemmelsen kom kun til at

have bindende kraft for de egentlige kronbønder, for da en bonde i Skaane, hvis gaard av kronen var forlenet til provinsialmedicus dr. Niels Foss' enke *Karen Jacobsen,* krævede at slippe med halv landgilde for 1645 paa grund av fjendens plyndringer, fordi kronen havde efterladt sine bønder den halve skyld, blev han dømt baade ved landstinget 1646 27. maj og ved rettertinget 1647 12. maj til at betale det hele, da man ikke kunde dømme mod jordebogen, og da nedsættelsen kun gjaldt kronens egne bønder. Han har altsaa ikke været regnet for kronens egen bonde, saa længe hans gaard var en del av enkens pension.5)

Paa adelsgodserne blev avgørelserne yderst forskellige, men det kongelige missive peger jo paa, at det avgørende for herremanden var at holde godset ved magt. Jomfru *Margrete Sandberg* tiltalte 1645 sine bønder for de to foregaaende aars restancer, og skønt de ved tingsvidner beviste, at de var blevet udplyndret og forarmet av fjenden, blev de dømt til at betale gælden.6) Formelt er det uangribeligt, men det er vel tvivlsomt, hvor meget jomfruen har faaet ind av restancerne. *Thomas Kaas* til Frøstrup krævede 1646 sine bønder for restancer for 1643—46, og de blev dømt til at betale dem og noget udlaant sædekorn.7)

Nogle bønder — uvist fra hvilket gods — i Slet herred, som var stævnet for deres restancer fra 1643 og 44, tilbød at betale det halve, men mente sig fritaget for resten, uden at de dog gav nogen begrundelse. De har maaske ment at være ligestillet med kronens bønder, for saa vidt som de skulde have nedsættelse, og da der ingen dom findes i sagen, er den maaske blevet forligt i overensstemmelse med deres tilbud.8) Efter kejserkrigen indstævnedes en lang række bønder fra samme herred for restancer fra 1627—30. De undskyldte sig med plyndringerne, men da de maatte erkende restancerne, blev de dømt 9), og ganske paa samme maade gik det *Christen Krag* til Lydumgaards 22 bønder, der 1631 erklærede sig forarmede av fjenden.10) En bonde under *Thomas Kaas* til Ørndrup blev tiltalt i 1647 for fire aars restancer, som han vedgik, og derfor blev han dømt, skønt han sagde, at før fjenden kom, var skyld og arbejde »det meste han muligt kunde yde« blevet leveret, og nu var han ganske forarmet.11) Paa Ørum len forsøgte nogle bønder at benytte krigen til at befri sig for byrderne, for da de 1631 blev tiltalt for restancer, erklærede de, at de havde ydet, men at deres kvitteringer var blevet borte under krigen. Fogeden svor paa, at han ingen leverancer havde faaet fra dem, og landstinget dømte dem til at betale, fordi kun de selv, men ingen udenforstaaende vidnede om deres ydelser, fordi de ingen kvitteringer havde og paa grundlag av fogedens ed.12)

Hans Krabbe til Søgaard maa vistnok have fritaget sine bønder for en del av deres restancer fra kejserkrigen, for 1629 lovede en bonde i Hellum

herred ham at betale restancerne siden 1626, »eftersom han tager av andre hans bønder«.13) Fæsteren paa en gaard i Nørlyng herred, der vistnok ejedes av en borger, nægtede at betale sin resterende landgilde 1630, fordi gaarden var ødelagt, og fordi *ingen* nu krævede fuld skyld, og sagen blev forligt saadan, at fæsteren til næste termin skulde betale en del av restancen.14) Hans udtryk »ingen« er, som det er vist, stærkt overdrevet, men det maa dog være udtryk for, at eftergivelser har været hyppige paa hans egn.

Interessant er den principielle betragtning, som herredsfogden i Sønderlyng herred lagde til grund for en dom i 1630. En borgerenke i Viborg tiltalte en bonde i Læsten til betaling av den halve landgilde for 1629, altsaa dog en reduktion, men herredstingets dom 25. maj gik ud paa, at da han intet havde kunnet saa og avle, fordi fjenden havde jaget ham av gaarden, skulde han intet yde, før han igen kunde avle. Dommen, der var uendelig, blev av landstinget hjemvist til endelig avgørelse, men denne kendes ikke.15) Herredsfogedens betragtning maa være den, at landgilde kun kunde og skulde ydes, naar bonden havde avlet. *Holger Rosenkrantz* til Rosenholm eftergav 1629 alle godsets bønder den halve landgilde for dette aar, fordi de havde lidt saa meget av kejserens folk.16) Efter Torstenssonkrigen møder man ogsaa generelle landgildenedsættelser, for baade grev *Valdemar Christian* til Restrup og fru *Lene Rud* til Vedbygaard, sal. Jørgen Grubbes, krævede kun deres bønder i Hindsted herred for restancer for 1643 og 1645, men ikke for 1644.17) Parallelt med eftergivelse av krigstidsrestancer var fritagelse for ydelse paa grund av andre katastrofer. *Henrik Putbus* til Kørup eftergav ved brev av 1624 28. august nogle bønder et laan paa 1 ørte rug og 1 ørte byg, fordi deres gaarde var brændt 18), og naar en bonde, hvis husbond ikke kan fastslaas, i 1602 fik tingsvidne av Flakkebjærg herred om, at hans gaard var brændt, saa han næppe undkom med livet og nu ingen landgilde kunde yde, saa har det sikkert været for at faa landgilden eftergivet.19) Da fru *Anne Kaas'* arvinger 1651 eftergav alle Vorgaards bønder deres rugskyld, var grunden formentlig den, at det var et ogsaa fra andre egne kendt misvæxtaar.20)

II. 17. RESTANCEFORLIG

Naar bonden erkendte at skylde landgilderestancer, eller naar han var blevet overbevist om dem, var der mulighed for et forlig.

Efter kejserkrigen blev en række bønder under Vang tiltalt for restancer. De bad om udsættelse, til *Jens Høeg* selv kom til landet, saa vilde de forhandle med ham og betale efter deres yderste formue, men fogeden

turde ikke avbryde sagen, og de dømtes til at yde inden 15 dage.1) Den samme tro paa, at herremanden var lettere at komme til rette med end fogeden, møder man 1643 hos en bonde under Lundbæk, der blev tiltalt for restance med sit stedsmaal og et aars landgilde, for han bad om at maatte forhandle med *Ove Juul* selv, men han blev dog dømt efter fogedens paastand.2) Det samme synes at ligge bag ved en sag fra Hæstrupgaard, hvor bønderne 1632 blev tiltalt for restancer for 1626—31. Nogle av fæsterne sagde, at de med sedler kunde bevise, at de havde betalt en del av det krævede, og at de under krigen havde saaet lidet eller intet, saa de mente, at fru *Else Marsvin,* sal. Enevold Kruses, *havde eftergivet* dem. I hvert fald bad de om udsættelse, saa de kunde forhandle med ridefogeden, og da sagen ikke fik nogen retslig avgørelse, blev den aabenbart forligt.3) Derimod er det tvivlsomt, om der ligger nogen større tillid til husbondens billighed i en sag fra Sebberkloster 1651, hvor nogle for restancer tiltalte bønder lovede at yde fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', skæppe for skæppe, og dersom den gode frue vilde have mere, vilde de give efter hendes vilje. Det lyder mere av den avhængiges ydmyghed. De blev iøvrigt dømt til at yde restancerne og være i husbondens minde.4)

Bondens tilbud om forlig kunde være saa spinkelt, at det ikke blev modtaget, som da en bonde under Krastrup 1636 erkendte sin skyld og lovede at yde den ved første lejlighed. Det har været for luftigt, og han blev dømt fra fæstet.5) Forliget kunde slaas fast, derved at det blev tinglæst. Fru *Sofie Brahe,* sal. Jørgen Lunges til Odden, forligte sig 14. juni 1655 med en bonde, der lovede i fremtiden at være hørig og lydig, holde ved hævd og yde i rette tid, og i overmorgen skulde han levere sine restancer i Aalborg. De domme, hun tidligere havde erhvervet over ham for hans forsømmelighed, bortfaldt, men hvis han ikke overholdt forliget, skulde han uden yderligere tiltale forlade gaarden. Denne overenskomst blev tinglæst, og da bonden kun lovede det, som han skulde gøre i sin egenskab av fæster, maa fordelen for herremanden vistnok ligge deri, at bonden nu blev paa gaarden, saa den var i drift, og at han, hvis han senere ikke ydede sin skyldighed, kunde udvises uden ny proces.6) 1633 tinglæstes et egenhændigt brev fra fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls til Villestrup, hvori fandtes et forlig med en bonde, der var i restance for 1630—32. Hvis bonden i fremtiden ydede, som han burde, og byggede og forbedrede bygninger og avling, efterlod hun ham restancerne, men holdt han ikke denne overenskomst, vilde hun igen rejse krav paa dem.7)

I ovennævnte sag fra Odden skulde bonden levere hele sin restance strax, men det kunde ogsaa trækkes ud over længere tid, for en møller lovede 1644 *Mandrup Due* til Halkær, at han *efterhaanden* vilde betale sin

melskyld m. m., senest i løbet av tre aar, medmindre han fik efterladt noget.8) Bonden kunde ogsaa tilbyde at betale paa en helt anden maade, nemlig ved at overlade herremanden sin i jorden liggende udsæd i stedet for restancen, som det skete med en bonde under *Henrik Thott* til Boltinggaard 1637.9)

Forligstilbudet kunde ogsaa komme fra herremanden, der var ivrig efter at holde sine gaarde besat. Da en bonde under *Jørgen Kruse* til Tidemandsholm 1632 var under tiltale for rømning og restancer, sendte herremanden et brev til herredsfogeden med tilbud om forlig, og det maa formodentlig være blevet modtaget, for der faldt ingen dom i sagen.10) Fru *Susanne Krabbe,* sal. Niels Friis' til Krastrup, eftergav 1642 en bonde sine restancer for 1640 11), men et endnu mere imødekommende tilbud gav *Christian Friis* til Vaars foged i 1632 en møller, der havde landbrug til sin mølle, og som resterede med sin landgilde, vistnok paa grund av krigsødelæggelserne. Hvis mølleren kunde skaffe borgen, vilde fogeden, dog paa husbondens gode behag, laane ham gaardens plov og bygudsæd, saafremt han ingen havde, og skaffe ham avslag paa restancerne, og hvis han iøvrigt manglede noget, skulde han lade fogeden det vide. Det sidste maa betyde, at mølleren kunde faa yderligere hjælp, saa fogeden maa have været meget ivrig efter at faa møllen besat.12)

Ovenfor — s. 142 — er nævnt et exempel paa, at et helt forlig er blevet tinglæst, i andre tilfælde avlagde bonden paa tinge et løfte om at overholde visse forligsbetingelser. To bønder under Randrup lovede 1636 *Jacob Seefelds* foged at betale deres restancer til bestemte priser, medmindre husbonden vilde unde dem bedre køb 13), og en anden adelsbonde — uvist hvis — lovede 1650 overhovedet ikke at sælge noget fra sin gaard, uden at han brugte pengene til at betale sine restancer med.14)

I et tilfælde ses bonden at have maattet yde en bøde for sin forsømmelse med landgilden, udover at han skulde udrede selve restancen, men forøvrigt overholdt han ikke forliget. En bonde under Torpegaard indgik en overenskomst med fru *Anne Skinkel,* sal. Peder Straales, om forskellige forseelser, og blandt andet skulde han yde et svin for sin landgilderestance, men han blev udvist, fordi han kun ydede ett svin som bøde, men ikke det landgildesvin, han skyldte, og iøvrigt ikke overholdt forliget, og denne udvisning godkendtes av rettertinget 1558.15)

II. 18. PANT FOR RESTANCER

Jacob Grubbe til Torup pantede 1635 en bonde for 37 rdl. for resterende stedsmaal og landgilde. Otte vurderingsmænd kom til hans gaard 25. maj, og han anviste dem besætning, redskaber og indbo, som de vurderede til

de 37 dl., men en anden bonde, der havde kautioneret for skyldneren, anfægtede vurderingen som ubillig. Landstinget omstødte vurderingen, fordi den i retten fremlagte liste ikke indeholdt en specificeret vurdering av de enkelte effekter.1) Her havde bonden accepteret herremandens fremgangsmaade, men den blev anfægtet i en anden sag. En bonde i Nørrebroby tiltalte *Knud Urne* til Søgaard, fordi han havde beslaglagt hans avdøde broders gods, børnene til skade. Knud Urne sagde, at han havde taget det paagældende gods, fordi han vilde sikre sig sin landgilde, og fremlagde et forlig mellem ham og den avdøde, hvorefter bonden havde forpligtet sig til at give ham en gild oxe og et pund korn, og rettertinget opretholdt dette forlig og dermed aabenbart beslaglæggelsen.2) Helt tilfreds med metoden synes en bonde under Bavelse heller ikke at have været 1602, for da han opsagde sin gaard, lod han synsmænd vidne, at *Corfitz Ulfeldt* til Bavelse havde taget hans bohave fra ham for landgilde, saa han var »husussel«.3) En beslaglæggelse maa ogsaa have fundet sted hos en møller under Sebberkloster 1635, for fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', lovede ham, at hvis han betalte, maatte han faa sine køer og kvier i g e n.4) I disse tilfælde har herremanden taget sig betalt i bondens ejendele, men i andre har han kun faaet sikkerhed i dem.

En bonde pantsatte 1653 med sin hustrus samtykke alt sit løsøre, kornsæd, besætning, klæder og boskab til *Tyge Below* til Frøstrup for resterende landgilde og skyld og for laanekorn 5), og paa samme maade fik fru *Margrete Ahlefeldt,* sal. Jørgen Adolf Ahlefeldts, til Visselbjærg, sikkerhed hos en bonde for 40 rdls. restancer samme aar.6) En bonde pantsatte 1640 alt sit rørende og urørende gods til sin husbond *Christoffer Hvas* til Hennegaard for resterende skyld og landgilde, ægt og arbejde.7) En mere begrænset pantsættelse fandt sted 1651 hos en bonde under Aagaard, der pantsatte sin kornavl til *Henrik Rantzau* for sine restancer.8)

II. 19. LANDGILDEREGULERING

I det store og hele har lige store gaarde ydet lige stor landgildemængde paa samme egn, selv om de ydede forskellige species, men meget ofte var de forskellige gaardes tilliggende indenfor samme landsby ret uensartet. Blot for at tage et enkelt exempel 1), saa havde i 1648 fire av de ti gaarde, der fandtes i Hjerup, Kjerte sogn, Baag herred, følgende areal:

1.	35	td.	6	skp.	sædeland,		eng	til	21	læs	hø.
2.	36	»	4	»	»		»	»	21	»	»
3.	62	»			»		»	»	24	»	»
4.	69	»	4	»	»		»	»	50	»	»

De samme gaardes landgildeydelser var ogsaa forskellige og svarede i virkeligheden slet ikke til deres dyrkede areal. De var omregnet i landgildehartkorn:

1.	8	td.	7	skp.		fj.		alb.	hartkorn	+	2	mk.	gæsteri.
2.	5	»	6	»	2	»		»	»	+	2	»	»
3.	16	»		»	2	»	2	»	»	+	1	dl	»
4.	13	»	1	»					»				

Forholdet mellem de fire gaardes landgilde i relation til deres areal i ager og eng er ganske urimeligt, og saadanne misforhold var i tidens løb opstaaet overalt ved ændringer i gaardenes tilliggende og i deres ydelser, og her har vi den ene grund til, at herremændene og bønderne var ivrige efter at faa foretaget en regulering. Den anden grund var den, at det var lettere at administrere ensartede størrelser. Fuldstændig ensartethed er næppe nogensinde blevet gennemført paa et helt gods, men hvor en herremand blev eneejer av en landsbys gaarde, stræbte han ofte efter at regulere den. Den landsby, i eller ved hvilken hovedgaarden laa, tilhørte oftest helt og holdent denne, eller herremanden stræbte efter at købe andre ejere ud. Det vil derfor være i denne landsby, at man først og fremmest træffer ensartethed i landgildeydelsen. En gennemgang av de i I. 2 nævnte hovedgaardes jordebøger har vist, at en saadan regulering har fundet sted før det tidspunkt, da jordebøgerne er blevet til, og selv om det sjældent er lykkedes at gøre alle gaarde lige store, er der alligevel blevet skabt en betydelig ensartethed, idet alle eller næsten alle gaardene hører til en, to eller tre typer av forskellig størrelse, og det samme gælder de mindre brug.

Det er ikke altid let at se, hvorvidt der er tale om en bevidst regulering, idet der i nogle ved hovedgaardene liggende landsbyer er saa faa gaarde, at landgilden næsten nødvendigvis maa falde i en eller to typestørrelser, men naar der er tale om større landsbyer, træder modsætningen mellem hovedgaardslandsbyens regelmæssighed og godsets andre landsbyers mange forskellige landgildetyper tydeligt frem. Ved 24 av de foran nævnte 102 hovedgaarde var landsbyen nærmest herregaarden reguleret paa det tidspunkt, da den jordebog, skøde eller lodseddel, der har dannet grundlaget for undersøgelsen, er blevet til. Da disse oplysninger stammer fra meget forskellig tid, kan intet siges om, naar reguleringen har fundet sted — om Sødringholm se s. 146 — og av samme grund er det nævnte tal kun et minimumstal, saa man kan kun sige, at *i det mindste* en fjerdedel av de her nævnte gaarde havde reguleret landgilden i den nærmeste landsby 1660. Helt reguleret, i hvert fald for gaardenes vedkommende — bol og huse var hyppigere uregulerede — var følgende:2)

Mullerup	1546	Rygaard (Horns h.)	1622
Mejlgaard	1556	Pederstrup (Ning h.)	1625
Rosenvold	1570	Demstrup	1625
Selsø	1588	Egholm	1633
Engelsholm	1594	Sødringholm	1634
Førslev	1596	Tybrind	1653
Løgismose	1611	Damsbo	1660

I landsbyerne nærmest de følgende hovedgaarde var landgilden reguleret saadan, at der i hver by fandtes to—tre størrelsestyper.

Knabstrup	1541	Klingstrup	1637
Pederstrup (Laalands n. h.)	1596	Hesselager	1642
Margaard	1626		

Med smaaavvigelser eller med flere typer var landgilden reguleret i hovedgaardslandsbyen ved følgende herregaarde:

Ulfeldtsholm	1588	Dallund	1627
Alslev	1608	Ørreslevgaard	1642
Boltinggaard	1615		

For Sødringholms vedkommende kan tidspunktet for reguleringen saa nogenlunde fastslaas. Godset, der bestod av hovedgaarden og 20 gaarde og 5 huse, det vil sige hele Sødring by, solgtes 1625 av fru *Sofie Brahe,* sal. Peder Munks, til *Gert Rantzau* til Breitenburg, og da kan gaardene efter deres landgildes form og mængde deles i sex grupper, saaledes som det fremgaar av skødet. Gert Rantzau døde 1627, og Demstrup arvedes av hans da 13aarige søn *Christian Rantzau,* og da den første jordebog fra hans tid — 1634 — blev udarbejdet, var landgilden reguleret, saadan at alle Sødrings gaarde ydede den samme landgilde.3) Det er næppe sandsynligt, at Christian Rantzau selv, inden han var fyldt 19 aar, skulde have grebet saa stærkt ind i sine godsers drift, at han havde foretaget denne regulering, der forøvrigt formindskede den samlede landgildeydelse med knap 2 td. hk., saa den maa være sket under Gert Rantzau eller være gennemført av godsets foged.

Nogle reguleringer eller reguleringsforsøg fra *Christian Rantzaus* gaard Gessingholm kan nøjere dateres, og nogle av disse foregaar ligeledes paa et tidspunkt, hvor Christian Rantzau var for ung til at kunne gribe ind i godsstyrelsen, saa de maa formodentlig skyldes fogederne.4) I Gessing by blev bolsmændenes jordtilliggende og landgilde reguleret i 1633, mens

der 1635 og 1639 blev gjort forgæves forsøg paa at regulere gaardene i samme landsby, uden at man kan se, hvorpaa forsøgene strandede; derimod gennemførtes 1631 en fuldstændig regulering av landsbyen Lystrup.5) Det sidste exempel viser, at man ikke blot søgte at regulere den nærmest ved hovedgaarden liggende landsby, idet Lystrup ligger en milsvej fra Gessingholm. Paa samme maade lod *Holger Rosenkrantz* til Skaføgaard landsbyen Bendstrup regulere i 1642, da han var blevet eneejer av dens gaarde.6)

Reguleringen kunde finde sted baade paa husbondens og paa bøndernes foranledning, fordi landgilden stod i et urimeligt forhold til gaardens tilliggende, og her er et par sager fra krongodset oplysende. Nogle bønder i Virring i Hjelmslev herred klagede til lensmanden paa Skanderborg, *Laurids Ebbesen,* over, at de ikke havde eng og jord, som de ydede skyld og landgilde, og som de laa i byen til, og at de heller ikke laa »til rens« med deres naboer, som de burde. Jorden blev synet, og sagen søgtes forligt, men nogle bønder vilde have, det skulde forblive som av arild, mens andre vilde gøre som i andre byer og have deres jord, som de boede i byen. Skønt een bonde modsatte sig en omlægning, dømte Skanderup birkefoged 21. februar 1634, at byen skulde omlægges efter skyld og landgilde, dog stuv og endel ukrænket. Nogle av bønderne appellerede, idet de hævdede, at de ikke havde faaet varsel, og at synsmændene ikke havde set al jorden, og landstinget omstødte 1635 dommen, fordi ikke alle var varslet. Dommen omstødes altsaa av formelle grunde, men det reelle spørgsmaal om, hvorvidt byen kunde reguleres, naar nogen modsatte sig det, kom man ikke ind paa i nogen av instanserne, saa det maa formentlig kunne have været gennemført trods den ene bondes protest. Da jorden skulde fordeles efter landgilden, ser det ud, som om denne var det faste, men da man paa Gessingholm ved reguleringerne rask væk ændrede landgilden, kan det formodentlig kun skulle forstaas saadan, at der skulde være et rimeligt forhold mellem tilliggende og landgilde.7)

I den tidligere nævnte sag fra Bolbro — I. 14 — gik bønderne ud fra gaardens størrelse og ønskede en del av avgifterne — ægt og arbejde — reguleret derefter, og det samme synes at have været tilfældet paa Koldinghus len 1546. Her satte lensmanden *Iver Krabbe* bøndernes landgilde efter deres ejendom, fordi der var uregelmæssigheder i landgildens forhold til gaardenes godhed.8) Ved en landgilderegulering paa krongods tog man ligefrem adelsgodset til norm. Kronens bøndergods i Nørhald og Gerlev herreder havde 1558 faaet paasat landgilde som adelens bønder, hvad kongen fandt rigtigt, og hvis bønderne klagede, skulde det forklares dem, at de stod lige med adelens bønder. Da der var tale om en forøgelse av landgilden, for at bønderne paa kronens gods kunde komme op paa

højde med adelens, kan man forstaa, at regeringen ventede indsigelser, men maaske kan man ogsaa slutte, at i hvert fald paa denne egn har kronens bønder paa dette tidspunkt været gunstigere stillet end adelens med hensyn til deres landgildes størrelse. Materialet er dog for spinkelt til, at man kan anstille almindelige betragtninger over det.9)

Naar fogeden paa Herlufsholm 1616 paa tinge fremlagde en ny jordebog, som bønderne iøvrigt ikke vilde yde efter, maa grunden sikkert have været, at han vilde foretage en regulering, for bønderne kunde jo intet have at protestere imod, hvis jordebogen blot skulde være en avskrift efter en tidligere.10) Tre bolsmænd under Næsbyholm tilhørende *Otte Brahe* antoges 1642 ikke at have lige store jorder i en bestemt ager, og otte opnævnte synsmænd fandt da ogsaa nogen forskel. Det kunde ikke have nogen interesse at konstatere denne forskel, medmindre de tre mænd ydede samme landgilde, og de eller herremanden ønskede, at de skulde have lige store brug, saa jorderne maa formodes at være blevet reguleret.11)

Niels Krabbe til Torstedlund foretog, uvist naar, men før 1626, en mærkelig »regulering« i Tøttrup, idet han lavede to gaarde om til tre uden at ændre deres tilliggende, men formaalet var her en hoveriforøgelse.12)

Meget oplysende om anledningen, fremgangsmaaden og formaalet ved en regulering er en sag fra landsbyen Kølby under Krastrup i Slet herred. Efter kejserkrigen stod alle landsbyens tyve gaarde øde, og da de med *Niels Friis'* hjælp igen skulde besættes, lagde han 20 agre og 3 smaa stykker jord fra en av Kølbys marker ind under Krastrup. Derefter udnævntes nogle bønder til at avgøre, hvor stor en landgildenedsættelse hver av de 20 lige store gaarde skulde have, efter at de nævnte agre var gaaet fra, og hvor meget der kunde saas i de avgivne agre og jordstykker. Skønt nævnet mente, at der kunde saas 20 td. og nogle skæpper i den avgivne jord, fastslog de, at hver gaard nu havde jord nok til at hjælpe sig med og kunde yde den gamle landgilde, hvis de blev fritaget for en gæsteriavgift paa 24 skl. per gaard. Ordningen blev gennemført, selv om de nye skel først blev fastsat i 1636.13) Initiativet til reguleringen er aabenbart udgaaet fra Niels Friis, der her paa een gang opnaaede at forøge hovedgaardens areal og at faa sine gaarde besat. Nævnet har her ingen reel forskel gjort paa landgilde og gæsteri, og omregner man nedsættelsen av Krastrups indtægter i hartkorn, som om gæsteriavgiften havde været en landgildeavgift, bliver det 15 td., men den overgaas langt av den indtægt, der kunde komme ud av de nye agre. Regner man med tre fold av dem og ser bort fra de smaa stykker jord, kunde der avles 60 td. sæd i alt, men med trevangsbrug kun 40 td. om aaret. Ganske vist maatte hovedgaardens arbejde forøges, men det har formentlig kun været i form av hoverifor-

øgelse, saa man kan vist regne med, at Niels Friis har haft en reel indtægtsforøgelse paa ca. 25 td. korn om aaret, forudsat at han har kunnet faa Kølbys gaarde besat, saa han kunde faa hoveri av dem. Den sene fastsættelse av skellet tyder paa, at det har taget nogle aar, inden hele ordningen er blevet effektiv.

En enkelt gaards landgilde kunde ændres, saadan at der kom et efter skønsmænds mening rimeligt forhold mellem tilliggende og avgifter. Det kan daarligt nok kaldes en regulering, fordi det snarere er foretaget for at faa fastsat en landgilde, der gjorde det muligt at holde gaarden besat. Jomfru *Ingeborg Bille* til Egede lod 1602 udtage skønsmænd, der skulde syne en enkes gaards jord og bygninger og avgøre, hvor meget rug der var saaet, og hvor meget gaarden kunde taale at udgive i skæpper eller rede penge, men det er muligt, at der her kun er tale om, hvad enken nu kunde yde av sin isæd.14) Fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund, lod 1642 sin foged udtage fire bønder, der skulde sætte Nysum hovgaard for en billig skyld og landgilde, eftersom den hidtil havde været forskyldt. Her er tale om en tidligere — i hvert fald 1581 — hovedgaard, der nu har været besat med en bonde, saa den har haft en noget andet stilling end de andre gaarde i landsbyen, men bønderne taxerede den ikke til en bestemt hartkornsstørrelse, men specificerede landgilden ud i rug, byg, havre, smør, skovsvin, fødenød, faar, gæs, høns, »og intet mere«, saadan at den kom til at yde sin landgilde paa samme maade som andre bønder.15) En gaards slette tilstand kunde være aarsagen til en omlægning av landgilden, for ved et fæsterskifte paa en gaard under Vognserup ca. 1655 tilbød *Frederik Parsbergs* foged en bonde, at han kunde faa gaarden ikke blot fri for ægt og arbejde i tre aar, men med landgilde efter 8 mænds vurdering, fordi gaarden var meget forfalden.16)

Det kunde være bonden, der ønskede landgilden omlagt efter vurdering, men det kan av de to følgende exempler ikke ses, om det lykkedes at faa landgilden nedsat. En bonde i Snevre, hvis husbond ikke kan fastslaas, fik 1652 8 mænds syn paa, hvor meget hans gaard kunde yde i landgilde 17), og en bonde paa en halvgaard i Faaborg fik 1636 et stokkemandsvidne om, at skønt hans gaard ikke var bedre end de andre halve gaarde i byen, maatte han dog yde dobbelt skyld. Da der gik saa meget skyld, ægt og arbejde av den, kunde han kun besidde den, hvis han fik nogen lindring.18)

II. 20. LANDGILDEVARIANS

Spørgsmaalet om landgildens fasthed eller foranderlighed har ofte været diskuteret i litteraturen, og i *Johs. Steenstrups* avhandling om fæstebondens retsstilling findes referat og henvisninger.1) Medens *O. F. C. Rasmussen* og *C. Christensen* (Hørsholm) udtrykker sig med nogen forsigtighed, mener Steenstrup selv at kunne fastslaa, at bonden havde det privilegium, »at al Bondejord kun skulde yde en engang for alle bestemt Afgift i Landgilde, hvilken Ejeren ikke kunde forhøje.« Som grundlag for sin paastand henviser han til, at han har gennemgaaet en lang række jordebøger fra krongods og der overalt har fundet den samme landgilde paa den samme gaard, og han avtrykker nogle exempler fra Dueholms og Roskilde domkapitels gods. Desuden synes han at have fulgt ejendomme paa privatgods, men her er udtrykket ikke helt klart, med det samme resultat. Det av Steenstrup citerede materiale er av saa beskedent omfang, at man, hvis man skal godtage hans resultat, maa acceptere hans meddelelse om, at hans øvrige undersøgelser har vist det samme. I selve det av ham citerede materiale fra krongods er der nu 6 exempler paa nedsættelse av landgilde og 5 steder, hvor den er forhøjet, hvis man uden videre ser paa de meddelte tal, og syv aar efter Steenstrups avhandling fremdrog *J. A. Fridericia* et oplagt exempel paa landgildeforhøjelse paa krongods.2) Det vil imidlertid være ret goldt at diskutere Steenstrups og de andre, ældre forfatteres fremstillinger, dels fordi de som oftest er baseret paa krongods, dels fordi der nu kan fremskaffes et saa meget større materiale, at man kan drage slutninger paa en langt bredere basis.

Landgilden har ikke været saa konstant som av Steenstrup paastaaet, den har kunnet nedsættes, hvis gaardens tilliggende blev forringet, og den har kunnet forhøjes, ikke blot, naar tilliggendet blev forbedret, men ogsaa blot fordi husbonden vilde skaffe sig større indtægt. I det følgende vil de forskellige former for landgildevarians blive holdt nogenlunde ude fra hinanden av praktiske grunde, idet nogle ændringer skyldes særlige grunde, mens andre er udtryk for en tendens til landgildeforhøjelse hos husbonden.

Vanskelighederne ved at undersøge, om der er foregaaet ændringer i landgilden, bestaar dels i at finde to jordebøger, der er fra forskellig tid, men som omfatter det samme gods eller de samme enkelte gaarde, hvis landgilde kendes fra forskellig tid, dels i at identificere de enkelte gaarde indenfor samme landsby. Med hensyn til det sidste kan man finde støtte i gaardenes rækkefølge og i enkelte særprægede landgildespecies, ligesom det er saa sjældent, at kornydelsen ændres, at man kan bruge den til hjælp til identifikation, men absolut sikkerhed i identifikationen vil det ikke altid være muligt at opnaa.

Dernæst ligger der en fejlkilde i den unøjagtighed, hvormed skriverne har avskrevet de foreliggende jordebøger, skøder etc. Naar fx. en enkelt bonde i en landsby, hvis fæstere ellers ydede den samme landgilde, i den ene jordebog anføres at yde et par høns eller et svin mindre eller mere end de andre, maa man gaa ud fra, at der kan foreligge en skrivefejl. Især synes den skriver, der har ført Fynbo landstings skøde- og panteprotokol, at have været meget sjusket med sine avskrifter, og hvor saadanne fejl har forekommet sandsynlige, er der i det følgende intet hensyn taget til muligheden for en ændring i landgilden. Lige saa lidt er der taget hensyn til ændringer i landgildens sammensætning, naar blot det samlede resultat ikke er forandret, og gæsteriet er holdt udenfor landgilden. I nogle tilfælde kan den enkelte gaard ikke længere identificeres, fordi landsbyen og landgilden er blevet reguleret; her er der da kun taget hensyn til, om landsbyens samlede landgilde er blevet ændret.

Et par av de gennemgaaede jordebøger har der i det følgende maattet ses bort fra, fordi de ikke har indeholdt muligheder for at identificere brugene med nogenlunde sikkerhed, men ellers falder det gennemgaaede materiales resultater i fem grupper, der her opstilles til oversigt.3)

Paa følgende tre gaarde, hvor sammenligningsgrundlaget er adskilt ved en ganske kort aarrække, har der, ved de gaarde, bol og huse, der har kunnet sammenlignes, overhovedet ingen forskydninger fundet sted:

I

Finstrup	1622—36	51 gaarde		Pederstrup	1625—36 13 gaarde
Hesselager	1642—47	3 »		(Ning h.)	

II

En anden gruppe indeholder kun nedsættelser, selv om antallet ikke er stort, eller brug med samme landgilde:

Klingstrup	1637—62:	7 =, 1 ÷
Lyngballe	1625—36:	4 =, 9 ÷
Nakkebølle	1650—55:	2 =, 1 ÷
	1654—55:	15 =

III

Ved tre hovedgaarde er antallet av nedsættelser og forhøjelser av landgilden praktisk talt ens:

Gerdrup	1633—48:	4 ÷, 5 +
Harreslevgaard	1562—90:	15 =, 7 ÷, 9 +
Stensgaard (Salling h.)	1625—57:	4 =, 3 ÷, 3 +

IV

En større gruppe av hovedgaarde har forskydninger til begge sider, men overvejende forhøjelser:

Boller	1570—1621: 1 =, 3 ÷, 10 +
Bregentved	1552—1630: 24 =, 3 ÷, 23 +
Lykkesholm	1612—40: 2 +
	1640--60: 5 =, 1 ÷
Matrup	1573—1583: 2 ÷, 13 +
Ravnholt	1578—1623: 2 +
	1594—1623: 1 +
	1601—23: 1 +
	1609—23: 1 +
	1623—30: 17 =, 2 ÷, 6 +
	1623—57: 40 =, 1 ÷, 4 =
	1630—57: 4 +
Rigstrup	1625—36: 21 =, 2 ÷, 7 +
Rosenvold	1570—1621: 10 =, 3 ÷, 37 +
Rudbjærggaard	1568—1609: 1 ÷, 3 +
Sandholt	1591—1606: 16 =, 2 ÷, 4 +
Skovsbo	1577—83: 2 =, 1 ÷, 6 +

V

Endelig er der ved de følgende hovedgaarde kun fundet stigninger i landgilden:

Egeskov	1595—1616: 53 =, 5 +
Elvedgaard	1563—1654: 8 +
Engelsholm	1594—1616: 8 =, 8 +
Hvedholm	1616—29: 3 =, 2 +
	1616—51: 1 +

Ved enkelte av de her nævnte hovedgaarde og ved Rygaard i Voldborg herred er der foregaaet en omlægning, der synes at have haft en stigende tendens, men det er muligt, at det skyldes arealforandring eller hoveriavløsning, saa de er ikke medregnet. Derimod kan der hentes nogle exempler paa landgildeændringer andetstedsfra, uden at det kan knyttes til de enkelte brug under en bestemt hovedgaard paa samme maade som ovenfor, saa de er heller ikke medtaget i disse skemata.

Her skal iøvrigt blot nævnes et par exempler paa, at husbonden kunde forbeholde sig ret til at regulere landgilden for en enkelt gaard. Herlufsholm lod 1624 en gaard bygge »af raa rod« og bortfæstede den, men det

bestemtes, at naar denne fæster døde, skulde skolen have ret til at lade den sætte for tilbørlig landgilde.4) Da der aabenbart er tale om et nyt brug, er det naturligt, at landgilden skulde sættes tilbørligt, men det er ejendommeligt, at det ikke er sket allerede ved den første fæsters tiltrædelse. Maaske har skolen følt sig særlig forpligtet overfor ham, fordi det kunde være vanskeligt at sætte en ny gaard i drift, men i hvert fald har den her haft en mulighed for at forøge landgilden. Da *Eske Brok* til Estrup 23. april 1612 bortfæstede en gaard, bestemte han, at fæsteren skulde have gaarden for den gamle bondeskyld til Mikkelsdag, men siden skulde den sættes for skyld og landgilde. Da ordet bondeskyld anvendes, er der formentlig tale om en tidligere selvejergaard, men det er usandsynligt, at husbonden skulde tage dette forbehold ved fæsteindgaaelsen, hvis han ikke paatænkte en landgildeforhøjelse.5) Samme aar bortfæstede han en halv gaard til en bonde, der i forvejen havde den anden halvdel av gaarden i fæste, og da siges det udtrykkelig, at han skulde beholde sin allerede fæstede halvdel »for det gamle landgilde«, saa man maa vistnok antage, at landgilden for den nyfæstede del er blevet ændret, skønt det ikke direkte staar i dagbogen.6)

I det følgende vil der først blive gjort rede for landgildenedsættelser og derefter for forhøjelser, dels paa krongods, dels paa adelsgods.

II. 21. LANDGILDENEDSÆTTELSE

Som det fremgaar av Kancelliets Brevbøger, findes der talrige exempler paa, at bønder paa krongodset har faaet deres landgilde nedsat, enten fordi de ikke har kunnet yde deres avgifter i det hele taget, naar landgilden var for høj i forhold til gaardens indtjeningsevne, eller fordi de var blevet ramt av ildebrand, misvæxt eller anden ulykke. Spørgsmaalet skal ikke behandles her, men som et exempel kan nævnes, at en mængde bønder under Nykøbing slot i 1569 fik deres landgilde nedsat til et efter oldinges skøn rimeligt beløb, og 1642 og 1655 fik andre falsterske bønder en landgildereduktion paa grund av katastrofer.1) Nogle exempler paa fremgangsmaaden paa krongods skal dog nævnes, da den ser ud til at være den samme som paa adelsgodset.

Tre bønder, der boede paa gaarden Helligkildegaard under Vestervig kloster, fik 1651 vidne av 24 mænd om, at gaarden var forskyldt for 12 td. byg. Den skulde yde 40 td., men der avledes mindre end dette.2) Samtidig klagede to andre bønder, hvis gaard vistnok tilhørte kronen, at deres gaard var forskyldt, og 24 mænd erklærede i overensstemmelse med

bondens paastand, at den ikkun kunde yde 3 td. byg, 2 td. havre og andre beder, mens den stod for 7 td. byg, 6 td. havre og de smaa bede 3), og paa en tredje gaard mente de 24 mænd, at kornlandgilden burde nedsættes fra 6 til 2 td. byg.4) Her ser man, at naar bønderne har klaget, har de faaet andre til at angive en rimelig landgilde, men heri laa ingen forpligtelse for lensmanden til at følge denne ansættelse! Her var det bønderne, der ønskede landgilden nedsat, men det kunde ogsaa være husbondens repræsentant, der tog initiativet hertil. Ridefogeden paa Aalborghus lod 1653 tage vidne paa Slet herredsting, at naar ingen vilde besidde en gaard, der for 30 aar siden var skiftet fra sal. *Iver Juul* til Villestrup til kronen, saa var det, fordi den var sat for højt i skyld.5) Fogeden tog nu ikke konsekvensen herav, for han tilbød kun at bortfæste den med 3—4 aars frihed, men med bøndernes vidne i lommen kunde han maaske faa lensmanden til at søge landgilden nedsat varigt, saa gaarden kunde blive besat. *Jacob Lykke* til Tanderup fik 1608 syn paa en gaard i Fuglslev, om hvilken synsmændene erklærede, at den var forsat med skyld og landgilde, efter at de havde gjort rede for, hvor meget den kunde saa og avle, men resultatet herav kan ikke ses.6) Da *Morten Krabbe* til Bøgsted i 1557 forhandlede med *Herluf Trolle* til Herlufsholm om et mageskifte, meddelte han, at en bonde i Volstrup sogn havde faaet sin landgilde nedsat fra 2—3 td. salt til 1 td., fordi saltkedlen var ødelagt, og andre herremænds bønder, der stod for 3 td., gav nu kun 1 td., fordi de havde givet 4 skp. eller 1 td. i leje av kedlen.7) Derimod kunde en herremand ikke have, at bønderne paa egen haand »nedsatte« deres ydelser, saa *Christen Skeel* til Fussingø fik i 1589 breve over nogle av sine bønder, der ikke længere vilde tage øxne at stalde eller fæ at fodre, som de av arild havde plejet og været pligtige til.8)

Kronen fritog herredsfogederne for at yde landgilde. Der findes allerede tidligere bevillinger herom til enkelte herredsfogeder eller til herredsfogederne paa et bestemt len, og det blev endelig fastslaaet som en regel ved recessen 1643, at lensmanden skulde udvise herredsfogeden en gaard »med sin sedvanlig frihed«, men dette gjaldt ikke birkefogederne.9) *Christian Rantzau* erhvervede 1646 birkeret til Gessingholm, men hans birkefoged fik ikke nogen landgildenedsættelse. Derimod gav han sin delefoged, det vil sige den mand, der optraadte paa husbondens vegne paa tinge, fri for landgilden paa baade Gessingholm, Skovgaard og Demstrup.10) Indtil 1646 havde *Christian Rantzau* haft birkeret til Sødringholm, og det var maaske, fordi dette birk var saa lille, at han her lod birkefogeden slippe for hoveri, for at han dog kunde have lidt ud av sit embede.11) Man kan vistnok av disse exempler slutte, at det har været skik og brug, at rettens fogeder som løn for deres virksomhed fik en ned-

sættelse av deres avgifter. Den var knyttet til dette arbejde, ikke til personen eller gaarden, og var altsaa ikke av varig karakter.

Fritagelse for landgildeydelse for kortere eller længere tid kan have forskellig aarsag, men det udviklede sig ikke til en egentlig landgildenedsættelse. *Christian Rantzau* kunde fritage en bonde eller dem alle for ydelser paa grund av krigene, men det var nu ganske simpelthen en nødvendighed, hvis han vilde holde sine gaarde besat, og han var ikke meget tilbøjelig til at eftergive dem noget.12) Naar *Iver Krabbe* til Albæk i 1632 eftergav sex bønder en avgift paa 3 td. gæsterihavre, hænger det formentlig ogsaa sammen med kejserkrigens ødelæggelser.13)

En landgildenedsættelse av ejendommelig karakter lovede fru *Kirsten Munk* en av sine bønder under Boller, idet han skulde faa en reduktion mod at gifte sig med en av fru Kirstens piger. Det gjorde han ogsaa, men Kirsten Munk holdt ikke sit løfte.14) En mere begrænset reduktion opnaaede en bonde under Bratskov, idet han slap for at yde 1 td. rug og 2 td. byg, fordi han havde hjulpet fru *Helvig Brahe,* sal. Falk Gøyes, med noget regnskabsarbejde. Hendes foged krævede ham for beløbet, men han blev frifundet, da han kunde fremlægge fruens egen seddel om fritagelsen.15)

De her nævnte nedsættelser paa adelsgods har haft en særlig anledning og kun været av midlertidig karakter — sml. I. 11. —, men de nedsættelser, der fremgaar av jordebøgerne, maa have været varigere, og det er sandsynligt at antage, at nedsættelsen skyldes enten en indskrænkning av jordtilliggendet, eller at der efterhaanden var opstaaet et saadant misforhold mellem landgilde og gaardens ydeevne, at fæsteren ikke kunde blive paa gaarden. Dette er kun formodninger, da det ikke av jordebøger, skøder etc. fremgaar, hvorfor landgilden er ændret. I det følgende vil der blive gjort rede for de nedsættelser, der har været omtalt i den foreløbige oversigt ovf. II. 20.

Gruppe II.

*Klingstrup.*16) Et bol i Øster Aaby ydede 1641, da det mageskiftedes fra kronen til *Henning Valkendorff:* 1 pd. byg, 1 bolgalt og havde skov til 10 svins olden. 1662 ydede samme bonde ingen byg.

*Lyngballe.*17) Gern. Voldby.

1625: 1 g: 2½ ørte rug, 2½ ørte byg, 2 ørte havre, ½ td. smør, 1 brændsvin, 1 foroxe, 1 lam.
1632: 1 ørte havre mindre.
1625: 1 g: 1 skp. rug, 1 skp. byg, ½ ørte havre, 2 pd. smør, 4 mark.
1632: do. ÷ smør og mark.
1625: 1 g: 3 skp. byg, 2 pd. smør, 4 mark.

1632: do. ÷ smør og mark.
1625: 1 g: 4 skp. byg, 2 pd. smør, 4 mark, til kirken 10 skp. byg.
1632: do. ÷ smør og mark.
1625: 1 g: 1 ørte rug, 1½ ørte 4 skp. byg, 1 ørte havre, 1 ot. smør, 1 svin, 1 lam, 1 gaas, 2 høns, + gæsteri.
1632: do. ÷ lam og gaas.
1625: 1 g: 1½ ørte rug, 3 ørte byg, 1 ørte havre, 1 svin, 1 lam, 1 gaas, 2 høns + gæsteri.
1632: do. ÷ lam og gaas.
1625: 1 g: 1½ ørte rug, 2½ ørte byg, 1 ørte havre, 1 ot. smør, 1 svin, 1 lam, 1 gaas, 2 høns, + gæsteri.
1632: do. ÷ lam og gaas.
1625: 1 g: 1 ørte rug, 1 ørte 9 skp. byg, 1 ørte havre, 1 svin, 1 lam, 1 gaas, 2 høns, 21 sk. + gæsteri.
1632: do. + 1 alb. penge, ÷ 1 skp. byg, lam og gaas.
1625: 1 g: 3 sldl. 1632 kun 1½ mark.

*Nakkebølle.*18) Vester Aaby. 1 g. mageskiftet fra kronen 1650. 1650 manglede gæsteriet, der 1654 sattes til 4 mark.

*Gerdrup.*19) I landsbyerne Boslunde og Hesselby foregik der 1633—48 nogle landgildeforskydninger, hvis samlede resultat var en forhøjelse paa 7 skp. 2 alb. paa den almindelige landgilde og 1 skp. 1 fj. 1 alb. paa erredspengene. Det er muligt, at erredspengene endnu har været følt som en hoveriavløsning, saadan at deres forskydning ikke betyder en reel forøgelse av bøndernes avgifter. Nedsættelserne var følgende:
1633: 1 g: 2 pd. byg, 1 fødenød, 2 mk. 2 sk. erredsp., 1648: do. ÷ 2 sk.
1633: 1 g: 1 pd. byg, 2 sldl., 1 lam, 2½ mk. gaasepenge. 1648: do. ÷ lam, gaasepengene kaldes erredspenge.
1633: 1 g: 2 pd. byg, 3 skp. havre, 1 fødenød, 2 mk. 2 sk. erredsp., 1648: do. + 17 skp. havre, ÷ erredspenge, d. e. penge erstattet med havre, altsaa samme landgilde.
1633: 1 g: 1 pd. byg, 3 skp. havre, 2½ mk. erredsp. 1648: do. ÷ havre.

*Harreslevgaard.*20) Mellem 1562 og 1590 foregik her nogle landgildeforskydninger, saaledes at de i det hele beløb sig til en forøgelse paa 7 skp. ldg., men hertil kom, at erredspengene forøgedes med 6 skp. 1 fj. Skønt kornet undertiden er kaldt for gæsteri, er det her regnet for landgildekorn, da det aabenbart ikke har staaet skriverne klart, hvilke poster der var gæsteri. Da forskydningerne foregaar i forskellige landsbyer, er der ikke tale om, at ydelser er blevet flyttet fra en

gaard til en anden, men et par steder er en landgildepersil ombyttet med en anden. I følgende tilfælde bortfaldt eller nedsattes nogle species.

Harreslev. 1562: 1 g: 19 skp. rug, 1 ørte gæsterihavre, 1 ot. smør, 2 sk. skyldp., 1 ørte byg, 1 lam, 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 1 mk. lysegarn, 20 æg, ½ fornød. 1590: do. ÷ 1 ørte byg, + 10 skp. rug, 9 sk. erredsp. — Her er byggen aabenbart ombyttet med rug, saa kun erredspenge er nyt.

1562: 1 g: 29 skp. rug, 1 ørte gæsterihavre, 2 sk. skyldp., 1 lam, 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 1 mk. lysegarn, 20 æg, ½ fornød. — 1590: do. ÷ skyldp.

1562: 1 g: 29 skp. rug, 1 ørte gæsterihavre, 1 bolgalt, 1 lam, 2 sk. skyldp., 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 1 mk. lysegarn, 20 æg, ½ fornød. 1590: do. ÷ bolgalt + 1 ot. smør, 1 mk. erredsp. — Her er bolgalten aabenbart blevet ombyttet med smør, saa kun erredsp. er nyt.

1562: 1 g: 1 ørte rug, 1 ørte gæsterihavre, 1 mk. erredsp., 18 sk. vinterskat, 1 lam, 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 1 snes æg, 1 mk. lysegarn, ½ fornød. 1590: do. ÷ æg og lysegarn, + 1 ørte gæsteribyg.

1562: 1 g: 1 pd. rug, 1 ørte gæsterihavre, 1 ot. smør, 1 mk. erredsp., 8 sk. vinterskat, 1 lam, 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 20 æg, 1 mk. lysegarn, ½ fornød. 1590: do. ÷ lysegarn og da kun en ø r t e rug, der kaldes gæsterirug.

1562: 1 g: 1 ørte byg, 5 skp. rug, 12 skp. havre, 2 lam av Bjørnkærs eng. 1590: do. ÷ ½ ørtebyg, der ligesom rugen kaldes gæsteri, + 1 lam, men intet om en særlig avgift av engen, der aabenbart ikke længere laa til denne gaard.

1562: 2 g., der tilsammen ydede: 2 ørte rug, 1 ørte gæsterihavre, 1 mk. erredsp., 2 ot. smør, 2 faar, 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 20 æg, 1 mk. lysegarn, ½ fornød. 1590: een gaard, der ydede do. ÷ 1 faar + 1 lam og 1 ørte gæsterihavre.

*Stensgaard.*21) (Salling h.) Mellem 1624 og 1657 fandt nogle landgildeforskydninger sted, de fem i Svaninge by. Hvis man regner en forskydning i erredspengene i hartkorn, bliver den samlede ændring en forhøjelse paa 2 td. 5 skp.

Følgende nedsættelser fandt sted:

1624: 2 g: 1 ørte rug, 1½ pd. byg, 5 skp. havre, 1 ot. smør, 18 sk. erredsp., 1 foroxe, 1 lam, 1 gaas, 2 høns. 1657 ydedes ingen havre.

1624: 1 g: 1 pd. byg, 1 ot. smør, 2 mk. erredsp., 1 fornød. 1657: do., men kun 1½ mk. erredsp.

Endelig findes der fra den fjerde av de ovennævnte grupper nedsættelser ved disse gaarde:

*Boller.*22) Ligesom nedenfor ved Rosenvold kan man sammenligne et laasebrev fra 1570 med et andet fra 1622, der er bygget paa et skøde fra 1621, og her foregik en række landgildeændringer, mest forhøjelser. Nedsættelserne var:

1570: 1 g: 1 ørte rug, 3 skp. gæsterimalt, 9 sk., 1 lam, 1 gaas, 2 høns. 1621: do. ÷ gaas, dog kaldes malten blot for byg.

1570: 1 g: 1 pd. byg, 1 ørte gæsterimalt, 1 brændsvin, 2 høns, 1 fødenød. 1621: do. ÷ ½ ørte malt.

1570: 1 g: 1 ørte rug, 1 ørte byg, 1 ørte havre, 1 skp. gæsterimalt, 3½ td. kul, 1 brændsvin, 2 høns, 1 fødenød. 1621: do. ÷ kul.

*Bregentved.*23) Her foregik i hele tiden 1573—1630 forskellige landgildeforskydninger, som der senere vil blive gjort rede for; her skal kun nævnes to nedsættelser.

1581: 1 øde g: 2 pd. byg. 1591: 1 g: 1 pd. byg, 1 h: 6 skp. byg, altsaa en nedgang paa 18 skp., men da den landsby, der er tale om, Lille Bregentved, senere helt forsvinder, er dens jorder vistnok lagt ind under hovedgaarden, saa her kan næppe tales om en egentlig landgildenedsættelse.

1581: 1 g: 1½ pd. byg, 1½ mk. 1 sk., 1 lam, 1 gaas, 2 høns, 1 skp. havre. 1591: do. ÷ 1 sk. (Forglemmelse?)

*Matrup.*24) 1579—83: 1 g: 1 fødenød mindre.

1573—83: 1 g: 5 sk. 1 alb. erredsp. mindre.

*Lykkesholm.*25) 1640: 1 g: 1 pd. byg, 1 ot. smør, 16 skp. havre. 1660: do. ÷ 8 skp. havre.

*Ravnholt.*26) Ved at sammenligne en række adkomstbreve paa enkelte gaarde med laasebreve fra 1580 og 1627 og skøder paa hele Ravnholt fra 1623, 1630 og 1657 kan en række landgildeforskydninger konstateres, skønt det her er vanskeligt at identificere de enkelte gaarde paa grund av reguleringer og ligheder i typen mellem gaardene i samme landsby. Følgende nedsættelser findes:

1623: 1 g: ½ pd. rug, 2½ pd. byg, 1½ ørte havre, 1 fj. smør, 12 sk. erredsp., 1 lam, 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 1 snes æg, 2 pd. lysegarn, 1 oxe at stalde. 1630: do. ÷ lysegarn. — Da gaarden erhvervedes til Ravnholt 1578, ydedes ikke æg og lysegarn.

1623: 1 g: 1½ pd. byg, 1 ørte havre, 1 ot. smør, 1 mk. 3 sk. erredsp., 21 sk. 1 alb. gæsterip., 1 fornød. 1630: do. ÷ 1 alb. — De to

formindskelser her er saa smaa, at man vist kan antage, at de skyldes forglemmelser hos skriveren.

1623: 1 g: 1 ørte rug, 1 ørte byg, 1 ørte havre, 1 ot. smør, 2 mk. gæsteri, 1 lam, 1 gaas, 1 skp. havre, 2 høns, 10 æg, 1 mk. lysegarn. 1657: do. ÷ 5 skp. rug, 10 skp. havre, + 10 skp. byg. Da havre regnes halvt i hartkorn, er kun mængden, ikke værdien gaaet ned.

*Rigstrup.*27) En sammenligning mellem et skøde av 1625 og et andet fra 1632 viser nogle landgildeforskydninger, alle forhøjelser paa nær de to følgende huses:

1625: 1 h: 12 mk 1632: 2 mk. (Fejlskrift?)

1625: 1 h: 8 mk. 1632: 2 mk.

*Rosenvold.*28) Et laasebrev fra 1570 og et andet fra 1622, baseret paa et skøde fra aaret før, viser en del forskydninger overvejende stigninger. Følgende nedsættelser findes:

1570: 1 g: 1 ørte byg, 1 lam, 2 høns. 1621: do., men lammet ombyttet med en gaas.

1570: 1 g: 1 ørte byg. 1 ørte havre, 3 mk., 15 skp. gæsterimalt, 1 brændsvin, 2 høns, 1 fødenød. 1621: do. ÷ byg, penge + ½ ørte 4 skp. havre.

1570: 1 g: 1 ørte rug, 1 ørte byg, 1 ørte havre, ½ fj. smør, 9 skp. gæsterimalt, 1 brændsvin, 1 fødenød. 1621: do. ÷ smør + 2 høns.

*Rudbjærggaard.*29) Ved sammenligning mellem to laasebreve fra 1568 og 1609 findes een nedsættelse:

1568: 1 g: 1 pd. byg, 18 sk. 1609: do. ÷ 2 sk.

*Sandholt.*30) Fra laasebrevet 1591 til det av 1606 har følgende nedsættelser fundet sted:

1591: 1 g: 1½ pd. byg, 1 skp. smør det ene aar, 1 bolgalt det andet, 18 sk. erredsp., 1 lam, 1 gaas, 2 skp. havre, 4 høns, ½ pd. gæsterihavre, 1 foroxe, 1606: smørret er 1 fj., og der ydes kun 14 sk. erredsp. det aar, galten ydes.

1591: 1 h: ½ ot. smør, 1 dl. 1606: 2 h., der hver yder 3 dl, men intet smør.

*Skovsbo.*31) 1577 erhvervede *Erik Hardenberg* syv gaarde fra kronen, og i 1583 var landgilden forhøjet paa de sex, nedsat paa den følgende:

1577: 1 g: 3 pd. byg, 1 fj. smør, 2 mk. gæsteri, 1 lam, 1 mk. erredsp., 2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 1 foroxe. 1583: byggen nedsat med 1 ørte, gæsteriet forhøjet med 2 sk. 2 alb. og erredspengene med 5 sk. 1 alb.

Nogle av de her meddelte nedsættelser er i virkeligheden kun ombytninger av landgildeformer, og i andre tilfælde synes man at maatte antage, at skriveren simpelthen har glemt at indføre en post, men tæller man alle nedsættelserne sammen, bliver de c. 36 td. hk. fordelt paa 41 brug eller ikke engang 1 td. per brug. Selv hvor nedsættelserne er størst, er der ikke tale om en systematisk nedsættelse av bestemte species, det hele har et meget tilfældigt præg.

II. 22. LANDGILDEFORHØJELSER I ALMINDELIGHED

En forhøjelse av landgilden var overhovedet kun mulig, for saa vidt som bonden formaaede at yde mere. Det lave foldudbytte umuliggjorde praktisk talt en forøgelse av kornydelserne, medmindre der var tale om ydelse av nyopdyrket jord. Det viser sig derimod, at de andre beder ofte er blevet forøget, og forudsætningen herfor maa være, at husdyrbruget og smørproduktionen har været i fremgang, medmindre man tænker sig, at bondens andel i gaardens produktion er blevet formindsket og hans levevilkaar derigennem forringet. Herom findes der intet vidnesbyrd, snarere tyder de mange boer med betydeligt overskud, som man møder hos bønderne i Himmerland og paa Ribeegnen i begyndelsen av det syttende aarhundrede, paa en relativ velstand.1)

Desværre oplyser de i tingbøgerne indførte skifter intet om forholdet mellem herremand og fæster. Bondeskifterne er alle private skifter, og selv om en herremand ved disse kunde optræde som kreditor, oplyser det intet, da det kun undtagelsesvis anføres, hvorpaa hans krav beroede, om det var for restancer eller anden gæld. Det var i midten av 1600tallet skik og brug, at husbonden eller hans foged kunde være værge for enken eller umyndige børn 2), og herav k a n have udviklet sig, at husbonden greb ind i skiftet og optraadte som skifteforvalter, men herremandens myndighed som skifteforvalter er først fastslaaet i D. L. 5—2—90. *Matzen* hævder 3), at det er ældre, men det eneste sted, han henviser til 4), beviser ikke, at godsherren har været skifteforvalter. I *Brorsons* behandling av D. L. 5. bog findes intet om kilderne til denne bestemmelse 5), og da den findes allerede i *Vindings* første udkast til loven 6), kan det ikke avgøres, hvorfra bestemmelsen stammer. Jeg har intetsteds i tingbøgerne fundet exempler paa, at husbonden har været skifteforvalter.7)

Det vil føre for vidt her at komme ind paa, om landgildeforhøjelserne ændrede bøndernes levevilkaar, saa her vil blot blive gjort rede for, om der er foregaaet en stigning av landgilden, og i hvilket omfang den skyldes særlige, for den enkelte gaard gældende aarsager, og i hvilket omfang

man kan tale om en tendens til at forhøje landgilden, saaledes at herremændene forøgede indtægterne av deres godser.

I en række tilfælde viser en tilsyneladende landgildeforøgelse sig at bero paa en misforstaaelse. Naar en bonde i Eskilstrup 1551 stævnede fru *Anne Rønnow,* sal. Johan Urnes, til tilbagebetaling av 1 td. byg og 1 ot. smør, som han havde ydet to gange i landgilde, kan det ikke være et forsøg paa landgildeforhøjelse, da en fordobling ikke vilde kunne bæres av bonden. Her maa foreligge et isoleret overgreb eller en simpel fejltagelse, men iøvrigt naaede sagen ikke frem til rettertinget, saa den er formentlig blevet forligt.8)

Fejl i skøder kunde give anledning til strid mellem køber og sælger, men indeholder intet bevidst forsøg paa at forøge landgilden. Fru *Dorte Banner,* sal. Christoffer Krafses, til Egholm solgte to gaarde til *Claus Brockenhuus* til Broholm, og ifølge skødet skulde den ene bonde blandt andet yde 9 mk. penge, den anden 6½ mk. Nu viste det sig, at henholdsvis 7 og 5 mk. var hoveriavløsning og kun resten landgildepenge, saa køberen krævede erstatning. Fru Dorte sagde, at hun havde skødet gaardene efter sin avdøde mands jordebog, i hvilken de forskellige pengeposter ikke var specificeret, og hun var villig til at lade handelen gaa tilbage. Rettertinget dømte 1621, at da skødet var lovligt, skulde *Claus Brockenhuus* enten beholde gaarden eller lade handelen gaa tilbage, men han havde intet krav paa erstatning.9) Her har køberen altsaa søgt erstatning hos sælgeren, men har ikke forsøgt at lade bønderne betale mere end tidligere. Rettertinget fulgte nu ikke nogen fast praxis med hensyn til erstatning for fejl i skødet, som det vil ses av de følgende sager. Fru *Sofie Ulfstand* til Barsebæk, sal. Claus Putbus', skødede 1620 en gaard til *Jørgen Brahe* til Hvedholm, og ifølge skødet skulde den blandt andet yde 1 dl. landgildepenge og 2 dl. for en fj. honning. Bonden protesterede og fremlagde vidne om, at daleren var gæsteri og honningen hoveriavløsning, saa Jørgen Brahe krævede fru Sofie for erstatning. Hun erkendte, at daleren var gæsteri, og vilde give erstatning herfor, men hævdede, at honningen var tilskødet hende som landgilde. Rettertinget dømte 1623, at hun enten inden to maaneder skulde bevise, at honningen var landgilde, eller give erstatning ogsaa herfor.10) Heller ikke her har herremanden forsøgt at udnytte fejlen til en landgildeforhøjelse. *Gunde Rostrup* til Staarupgaard overdrog 1621 *Hans Skram* til Skovgaard noget gods ved et købebrev, hvori det blandt andet hed om en gaard, at den skulde yde 8 td. malt. Bonden hævdede, at han kun skulde give 9 skp. byg, og dette fremgik ogsaa av skødet, og derfor krævede Hans Skram erstatning. Rettertinget dømte, at selv om skødet indeholdt det rigtige tal, var handelen sket paa grundlag av købebrevet, og Gunde Rostrup burde give erstatning.11) Her vilde beløbets

størrelse formentlig umuliggøre, at fejlen kunde udnyttes til en landgildeforhøjelse, men de tre sager viser, at noget saadant ikke blev forsøgt; derimod maatte sælgeren naturligt nok staa til ansvar for fejl i oplysningerne om det solgte gods.

Tidligere er nævnt et exempel paa, at en bondes paastand om, at hans landgilde er blevet forhøjet, blot avslørede ham som svindler — s. 120 —, og et par lignende exempler kan hentes fra krongodset. Fru *Birgitte Gøye,* sal. Herluf Trolles, havde 1569 Ring kloster i pant og tiltalte en bonde, fordi han ikke havde ydet 8 td. sild i landgilde. Han hævdede, at de var avløsning for 8 ægter til Nibe, og de av ham paaberaabte vidner sandsynliggjorde dette. Landstinget avgjorde dog slet ikke dette spørgsmaal, men dømte, at da han hverken havde ydet sildene eller gjort sine langægter, skulde han give de 8 td. sild. Heri maa formentlig ligge en anerkendelse av, at sildene var en ægtavløsning, men det staar ikke direkte i dommen.12) Nogle skattebønder under Varberg klagede over, at de plagedes baade med øget hoveri til ladegaardens avl og med at betale mere hø end før, men lensmanden *Iver Krabbe* beviste, at høagningen var en fast skatteydelse, ikke som de hævdede en landgildeydelse, og at de kun ydede penge herfor, naar de ikke gav hø, og det virker ogsaa noget forbløffende, at bønderne først rejste sagen 20 aar efter, at overgrebet skulde have fundet sted. Det hele synes bare at skyldes kværulans.13)

Det er muligt, at der bag nogle av de i det følgende nævnte landgildeforøgelser skjuler sig en forøgelse av den paagældende gaards tilliggende, men det lader sig yderst sjældent konstatere med sikkerhed. Naar arealet blev forøget, maatte landgilden voxe, og undertiden findes i jordebøgerne efter landgilden opført en meddelelse om, at der yderligere ydedes en avgift av en bestemt, navngiven mark eller eng.14) Arealforøgelse nævnes direkte som aarsag til, at en bonde i Binderup under Demstrup fik sin landgilde forøget med 2 td. 5 skp. hk. i 1674 15), og 1654 fik fire bønder under samme gaard deres engareal forøget og maatte derfor tilsammen yde 16 læs hø derav eller 16 sk. per læs.16) En bonde under Ovesholm blev 1648 tiltalt for restancer, men han nægtede sig skyldig, da han ikke havde høstet eller faaet noget av grunden. Hertil svarede *Henrik Ramels* foged, at bonden havde vedligeholdt nogle gærder og derfor havde faaet lov til at høste paa nogle jordstykker, og den, der havde grunden, burde yde landgilden. Herredstinget dømte, at hvis bonden ikke inden 6 uger modbeviste dette, skulde han lide nam.17)

Paa krongodset klagede bønderne nogle gange over, at deres landgilde var blevet forhøjet, men en nærmere undersøgelse viste, at der blot var tale om en genoptagelse av ældre byrder. Bønderne under Bygholm paastod 1555, at deres landgilde var blevet forhøjet med ved, kul og kornsæd,

som de hverken ydede 1495, 1509 eller 1551, men det viste sig, at det kun skyldtes et par befrielsesbreve fra de daværende lensmænd.18) Nogle bønder i Fjends herred paastod blandt andet 1573, at lensmanden paa Hald *Corfitz Viffert* til Næs plagede dem med for meget gæsteri, men det fremgik av jordebogen, at de skulde yde en nats gæsteri for 12 heste, og rettertinget dømte, at da de ikke havde kunnet bevise, at de var blevet besværet med usædvanligt gæsteri, skulde de yde det krævede.19)

En bonde under Kørup beskyldte 1652 *Henrik Putbus* for at have krævet ham for landgilde, skønt hans tilliggende var blevet formindsket. Det kan ikke ses, om bonden havde ret, men da han paa anden maade blev chicaneret, saa rettertinget maatte beskytte ham, lyder det sandsynligt, at Henrik Putbus har forsøgt dette overgreb.20)

II. 23. LANDGILDEFORHØJELSE PAA KRONGODS

Skønt forholdene paa krongodset ligger uden for denne undersøgelses rammer, vil det være nødvendigt at komme noget ind paa disse ved behandlingen av spørgsmaalet om landgildens konstans, fordi de ældre forfatteres behandling av landgildespørgsmaalet aldeles overvejende er bygget paa materiale fra lenene. Medens *C. Christensen* (Hørsholm) omtaler en række exempler paa forhøjelser paa kronens godser og derav slutter, at det ogsaa kan have fundet sted paa adelsgodset 1), avviser *Steenstrup* ganske dette og kommer efter en gennemgang av en række lensjordebøger mellem 1562 og 1660 til det resultat, at der findes en meget lille række forhøjelser, som i mange tilfælde kan forklares ved forøgelse af tilliggendet, men den store mængde av gaarde ydede ganske den samme landgildemængde til skiftende tider.2) Der findes endnu flere exempler paa forhøjelser end de av C. Christensen nævnte, og nyt materiale til belysning av spørgsmaalet kan hentes fra tingbøgerne. Grundene til forhøjelsen kan være forskellige, men i hovedsagen synes regeringens synspunkt at være det, at landgilden skulde være, hvad bonden kunde taale at yde. En særstilling indtog, som ogsaa Steenstrup gør opmærksom paa 3), de tidligere selvejere, der havde forbrudt deres gaarde ved deltagelsen i Clemensfejden, saa de vil lige saa lidt som selvejerne blive draget ind i undersøgelsen.

Først skal nævnes nogle exempler paa, at lensmænd har forsøgt at forhøje landgilden, men at kronen har skredet ind herimod, eller at det omstødtes ved retten. *Otte Gyldenstierne* havde forhøjet landgilden for en bonde under Bygholm med ved, kul og rugsæd, men denne blev ved rettertingets dom 1551 frifundet for at yde den.4) To mænd, der sad paa et bol under Aalborghus, klagede til kongen over, at lensmanden *Oluf Munk*

forlangte et halvt skovsvin av hver av dem, som de ikke før havde ydet, og kongen befalede ham derfor 1552, at han skulde paase, der ikke skete dem uret, og at de ikke maatte besværes med mere landgilde, end bolet med rette burde svare.5) Det sidste udtryk er jo meget vagt, men sammenholdt med det første maa det vistnok betyde, at kongen ikke vilde tillade, at landgilden forhøjedes. Oldinge undersøgte 1553, om bønderne i Glostrup i Kallundborg len ydede saa meget, at det svarede til den forhøjede landgilde, som *Knud Gyldenstierne* havde sat dem for, men da det viste sig, at hver bonde var sat ½ pd. korn, 2 skp. havre for højt, nedsatte kongen landgilden med dette beløb.6) Det er ikke klart, om kongen fritog bønderne for en yderligere forhøjelse eller for den av Knud Gyldenstierne paasatte forhøjelse, men det er formentlig det sidste, da der er tale om temmelig meget korn, og i saa fald har det altsaa vist sig, at lensmanden har forlangt en forhøjelse, som bønderne ikke har formaaet at yde. En bonde, der havde forbrudt sin gaard, vistnok ved Clemensfejden, var blevet sat i landgilde blandt andet for et skovsvin, men han klagede 1554 til kongen over, at lensmanden paa Aalborghus *Jacob Brockenhuus* til Damsbo krævede ham for en bolgalt. Kongen befalede lensmanden at undersøge sagen og ikke besvære bonden med mere landgilde, end han burde give.7) Her er igen det vage udtryk, hvad bonden *burde,* men meningen maa vistnok være en protest mod landgildeforhøjelse. Indehaveren av et vikarie i Bogense forhøjede landgilden og opsagde bonden av gaarden, da han ikke vilde yde forhøjelsen. Bonden klagede til kongen, der befalede, at han skulde beholde gaarden for sædvanlig landgilde.8) Her kan ikke være tvivl om, at kronen har modsat sig en landgildeforhøjelse.

I en række tilfælde fra midten av 1500 tallet har kronen modsat sig landgildeforhøjelser foretaget av lensmænd paa krongodset, men det var ikke nogen fast praxis, da kronen naturligt nok var interesseret i at faa mest muligt ud av sine godser.

Meget oplysende om hele forholdet mellem lensmand og bønder er en sag mellem *Erik Putbus* og bønderne under Hundslund kloster, som han havde i len 1554—59, saa den skal refereres noget fyldigere. Bønderne klagede 1558 for herredagen over, at de var sat for højt i gæsteri, højere end i gamle dage, men det bevistes, at gæsteri og landgilde efter kongelig ordre var sat av gode mænd, og det godkendtes av retten. Tidligere gav de kun 20 ol sild av hvert bundgarn, nu en td. saltede og 4 ol tørre sild, men Erik Putbus forklarede, at bønderne selv havde tilbudt at yde 1 td. i stedet for de 20 ol, og da de desuden skyldte een nats fiskeri, var dette blevet avløst med de 4 ol, hvad retten godkendte.9) Nu skulde de holde staldøxne og foderstude, og paa dette punkt fastsatte retten, at det skulde de gøre i samme omfang som under tidligere lensmænd. Lensmanden

havde forbudt dem at sælge øxne til andre end ham, men dette tillod retten. Før ydede bønderne i oldenaar det næstbedste oldensvin eller 1 gaas, 2 høns, nu krævedes de for 4 sk. av hvert gammelt og 2 sk. av hvert ungt svin, de havde paa olden. Erik Putbus forklarede, at ifølge den jordebog, han havde faaet fra sin forgænger *Eskil Gøye,* skulde der gives et brændsvin av hver gaard, men han krævede kun 1 gaas, 2 høns.10) Desuden havde han faaet to domme av Viborg landsting for, at bønderne skulde yde oldengæld som andre gode mænds tjenere, og derfor forlangte han de 4 og 2 sk., i aar dog kun 3 og 1½ sk. Retten vendte her tilbage til det gamle, idet bønderne for fremtiden skulde yde et brændsvin og desuden give oldengæld som andre bønder, men hvis brændsvinet, saadan som bønderne synes at hævde, var en gammel avløsning for oldengæld, blev resultatet en forøgelse av bøndernes avgifter. Saa klagede de over, at de ikke maatte bruge skovene som før i tiden, men retten fastslog, at de kun maatte tage efter udvisning i overensstemmelse med recessen. Tidligere havde bønderne, naar de høstede eller gjorde andet arbejde, faaet øl og mad, enten flæsk og kød eller brød og smør, nu fik de kun sild og brød, men dog efter Erik Putbus' hjemkomst igen kød, hvorfor de takkede ham. Erik Putbus forklarede, at efter at han havde overtaget klostret, havde de faaet øl og mad, saa de havde ikke noget at klage over, og retten bestemte da ogsaa, at han blot skulde give dem, som han nu havde gjort. Endelig mente bønderne, at de mere end før blev plagede med møg- og limægter. Erik Putbus hævdede, at han ikke havde forlangt mere end til klostrets behov, og det mente han, de var pligtige at gøre. Retten fulgte ham, idet bønderne skulde gøre ægter til klostrets behov, som andre kronens bønder.11) Hele sagen drejede sig kun om forholdsvis smaa ting, og Erik Putbus' virksomhed har mere gaaet ud paa at regulere end paa at forhøje. Skønt det sidste spørgsmaal ikke drejer sig om landgilde, men om ægt og arbejde, peger det dog hen paa det synspunkt, der gjorde sig gældende ved en række landgildeforhøjelser, nemlig at alle kronens bønder skulde være ens stillede, mens nogle av dem aabenbart tidligere havde ydet mindre.

Lensmanden paa Bøvling, *Niels Juel* til Astrup, klagede 1537 over, at kronens bønder i Skodborg herred ikke vilde yde skovvogne og skovsvin, som andre gode mænds tjenere plejede at give, idet de ikke mente sig forpligtede hertil. Rettertinget dømte, at bønderne skulde give som av arild som andre gode mænds tjenere her i landet plejede.12) Denne avgørelse viser traditionens magt, men er ikke meget klar, da spørgsmaalet jo netop var, om bønderne skulde yde, som de plejede, eller som andre bønder plejede, dog maa man vist antage, at det kom til at betyde, at bønderne skulde yde de krævede persiller, ligesom de adelsbønder de blev sammen-

lignet med. Denne sammenligning viser ogsaa, at i det store og hele har kronens og adelens bønder været ens stillet.

En lignende sammenstilling med andre bønder, men denne gang med kronens, finder man i en sag fra St. Hans kloster i Horsens 1549. To bønder klagede over, at *Axel Arenfeldt* til Palsgaard krævede dem for forøget gæsteri, mens de kun vilde yde den ørte havre, de altid havde gjort. Rettertinget dømte, at de skulde yde gæsteri som kronens andre bønder i Skanderborg len. Selvom gæsteriet ikke var nogen almindelig landgildeavgift, viser sagen samme tendens til at stille alle kronens bønder ens. En sag fra Nyborg len, der iøvrigt drejede sig om hoveri, viser, hvordan man førte avgifterne à jour, saa det i øjeblikket føltes som en landgildeforøgelse. Lensmanden *Frans Brockenhuus* til Egeskov krævede 1553 nogle bønder for ydekøer, som de efter lensjordebogen skulde give, men de fremlagde et brev fra 1466, hvorefter de maatte betale 2 mk. i stedet for hver ko. Lensmanden mente, at brevet kun gjaldt for den daværende lensmands tid, og at køerne nu var mere værd, og rettertinget dømte, at køerne skulde betales med nutidspris.13)

Henvisning til andre bønders stilling findes ogsaa i en sag fra Aalborghus len, der iøvrigt drejede sig om hoveri og om bønder, der havde deltaget i Clemensfejden, men her protesterede bønderne 1554 mod en gæsteriavgift og dens omregningstaxt, som *Jacob Brockenhuus* til Damsbo havde fastsat. Rettertinget godkendte hans fremgangsmaade, fordi bønderne var pligtige at yde som andre.14)

Der findes ogsaa exempler paa, at landgilden er blevet forhøjet, fordi andre, ligestillede bønder gav mere. *Peder Oxe* til Gisselfeld fik 1571 ordre til, at oldinge skulde sætte nogle bønder i Nybølle og Urne birker paa Laaland for passende landgilde, fordi de hidtil havde ydet en lav landgilde og kun i penge, mens andre bønder med ringere ejendom gav kornlandgilde.15) Da kronen ved mageskifte fra *Niels Trolle* til Torup 1562 havde erhvervet nogle nye gaarde til Dragsholm len, viste det sig 1578, at de ydede mindre landgilde end lige saa gode gaarde, der i forvejen hørte til lenet, og de skulde saa sættes for samme landgilde, fordi oldinge havde erklæret, at de gamle gaardes ydelser var rimelige.16) Her var kronens standpunkt det klare, at alle bønder skulde være stillet ens, og landgilden skulde være rimelig.

Forhøjelser har ogsaa fundet sted, uden at det kan ses at være sket paa grund av andre bønders højere ydelser. Da *Peder Reedtz* til Hørbygaard og *Vilhelm Dresselberg* til Vindinge 1605 besigtigede noget krongods i Ringsted og Tybjerg herreder i anledning av et mageskifte med *Peder Basse* til Sørup, skrev de, at bønderne havde berettet, at for nogen tid siden var landgilden paa hver gaard blevet forhøjet med ½ pd. korn og

2 td. havre udover landgilden i de gamle jordebøger, hvorved godset var meget forskadet og øde og først kunde komme ved magt, naar kongen bevilgede nogen lindring. Godset blev bortmageskiftet 23. september, saa kongen fik ikke lejlighed til at nedsætte den landgildeforhøjelse, der utvivlsomt var sket.16 A) Nogle bønder i Kimmerslev under Roskilde len klagede 1554 over landgildeforhøjelse, og lensmanden *Hans Barnekow* til Birkholm fik ordre til at undersøge deres ejendommes størrelse, og hvor meget landgilden var blevet forhøjet, og indberette det til kongen. Her er altsaa ikke tale om nogen avvisning av landgildeforhøjelsen som saadan, men kun om en undersøgelse av, hvorvidt landgilden stod i et rimeligt forhold til gaardenes tilliggende.17)

Erik Hardenberg til Skovsbo lod 1583 lave en jordebog over baade sit private gods og sine len, hvorimellem var Hagenskov. Sammenholder man denne med den ældste lensjordebog for Hagenskov, som er fra 1605, er der foregaaet en meget betydelig stigning i landgilden i landsbyen Sønderby. Her var 22 gaarde og 3 huse. Ved husene er ingen forandring, men de 21 av gaardene har faaet landgilden sat op. Een med ½ ørte byg, 2 med ½ nød og 3 ørter byg, een med et nød og en ørte byg, sex med ½ nød og 11 med et helt nød. Det er meget usandsynligt, at forhøjelsen skyldes arealforøgelse, for i 1605 betalte 17 av bønderne yderligere 24 ørter byg av et areal kaldet Meimosejord, saaledes at nyt areal nævnedes særskilt. Det forbløffende er den voldsomme vækst i kornydelsen for nogle av gaardenes vedkommende, mens tilkomsten av fødenød var en langt ringere byrde og hænger sammen med tidens voxende interesse i kvægavl til export.18)

Naar en nedsættelse ikke blev effektiv, kom det til at virke som en stigning. Bønderne paa Sejrø under Dragsholm len havde faaet kongeligt samtykke til, at oldinge maatte sætte dem for landgilde, da de fandt deres gamle ydelse for høj. Senere klagede de over, at fogeden paa Dragsholm stadig opkrævede den gamle landgilde. Kongen beordrede da fogeden til at kræve det, oldingene havde sat gaardene for, men hvis gode mænd senere kom til en højere landgilde, skulde bønderne betale det, de i den mellemliggende tid havde ydet for lidt.19) Her har man altsaa ikke godkendt oldingenes ansættelse, men har appelleret den til nogle adelsmænd, men fogedens krav maa i hvert fald av bønderne have været følt som en forøgelse av deres byrder.

Der findes et enkelt exempel paa, at forøgelsen ligefrem er blevet godkendt av bønderne. Fire bønder paa Himlinggaard i Skaane indgik en kontrakt med deres husbond, lieutenant *Hieronimus Samson,* hvorved deres landgilde forhøjedes, men senere fortrød de det og fremskaffede tingsvidner om, at gaarden ikke kunde taale forhøjelsen, ligesom de hæv-

dede, at de aldrig vilde have samtykket i overenskomsten, hvis de havde kunnet overse følgerne, men alle instanser, sidst rettertinget 1632, fastslog, at de skulde vedstaa den kontrakt, de havde indgaaet.20)

Det kunde, som ovenfor nævnt, være tvivlsomt, i hvilket omfang en lensmand havde ret til at forhøje landgilden paa egen haand, men endnu mere usikkert stillede det sig med fogederne. En herredsfoged, der havde en gaard i fæste under Koldinghus, havde bortfæstet nogle huse paa sin gaard for højere landgilde, end de stod for i jordebogen, og blev blandt andet av den grund 1636 dømt fra gaarden og skulde forlade lenet.21) Det var jo ikke i sin egenskab av herredsfoged, at han havde bortfæstet husene, men da de tilhørte Koldinghus len, maa han i dette forhold have været mellemmand mellem lensmanden og fæsterne og altsaa virket paa samme maade som ridefogeden, der ellers bortfæstede lenets brug. Ridefogeden paa Vestervig kloster havde ca. 1557 udsat en bonde paa grund av restancer, og senere havde han forhøjet landgilden og fæstet gaarden til en anden. Av formelle grunde hjemvistes sagen, men her havde fogeden i hvert fald tiltaget sig en meget stor myndighed, som næppe var lovlig, da jordebogen ikke kunde forandres av ham.22) Endelig kan nævnes, at da en præst 1554 forhøjede landgilden paa en bondegaard, fik to adelsmænd ordre til at hjælpe bonden til rette.23)

Kronen har forhøjet landgilden.24)

II. 24. LANDGILDEFORHØJELSE PAA ADELSGODS

Landgildeforøgelser paa adelsgods kan som ovenfor nævnt konstateres ved hjælp av jordebøger og skøder, men inden der gøres rede for, hvad dette materiale viser, vil det være rimeligt at se paa, hvad tingbøgerne indeholder, fordi man her kan se tendensen til at forøge landgilden, ogsaa hvor forhøjelsen ikke er blevet gennemført. I nogle av sagerne findes ingen avgørelse av, om landgilden har kunnet forhøjes eller er blevet det, men man kan se, at det har været fogedens eller herremandens ønske at sætte den i vejret, i andre sager har retten underkendt husbondens ret til forøgelse.

I 1553 stævnede en mand en anden, fordi landgilden var blevet forhøjet paa hans gaard, men sagen kom ikke frem for rettertinget, saa man kan bare se, at det er blevet forsøgt.1) *Jacob Ulfeldt* til Ulfeldtsholm blev 1613 stævnet til at høre et vidne paa Salling herredsting om, at der av en bestemt gaard i 36 aar kun var blevet ydet een ørte havre foruden anden landgilde. Dette kunde det næppe have interesse for bonden at faa konstateret, hvis ikke husbonden vilde forsøge at forhøje avgiften av havre.2)

Da den forrige ridefoged paa Vraa, der da tilhørte hr. *Hans Lindenow* til Hundslund, i 1632 stævnede nogle bønder for restancer, erklærede nogle av dem, at de ikke mente, at de burde yde mere gæsteri, end de havde gjort fra gammel tid, saa han eller herskabet maa have forsøgt at forhøje denne avgift.3) En foged, hvis herskab ikke kan fastslaas, stævnede 1637 en bonde i Salling herred til betaling av en restance paa 4 rdl. og 1 gaas, men bonden svor paa, at pengene var en hoveriavløsning, og at han havde hidtil kun ydet gæs som en avløsning for en havreydelse, saa her maa fogeden have forsøgt at gøre hoveriavløsningen til en landgildeydelse og ligeledes at forøge landgilden med gaasen, men sagen maa være blevet forligt, for dom findes ikke.4)

Genoptagelse av en tidligere opgivet persil maa ogsaa have været følt som en forhøjelse. En række bønder under Restrup vidnede, at i 40 aar havde de kun ydet een ørte havre, og at den ørte, som fogeden nu yderligere krævede av dem, var blevet avslagen av deres forrige øvrighed paa grund av gaardenes ringhed, ligesom det nu var dem umuligt at yde mere end een ørte. De krævede sal. fru *Anne Kaas'* jordebog fremlagt, men det skete ikke, og hendes arvinger mødte ikke for retten, saa sagen blev udsat og kom iøvrigt ikke mere for.5)

Tit vidnede bønder, at en eller anden avgift aldrig var blevet ydet av en bestemt gaard, og det maa betyde, at husbonden har forsøgt at indføre den, eller at en ombytning av en landgildeydelse med en anden har været brugt til at indføre den nye form for landgilde som en fast persil, altsaa en forøgelse. I disse sager findes kun vidnerne, men hverken proces eller avgørelse, saa man kan vist gaa ud fra, at forøgelsen ikke er blevet gennemført i disse tilfælde.

En række bønder vidnede 1631, at der i 50 aar ikke var ydet smørskyld av et bol under *Erik Kaas'* gaard Agersborg 6), og aaret efter vidnede andre bønder i Hassing herred, at der i 30 aar ikke var gaaet havreskyld av et andet bol, vistnok under Albæk 7), ligesom en bonde samme dag fik vidne om, at der i 35 aar ikke var ydet smørskyld av hans gaard i Tøttrup, hvis herskab ikke kan fastslaas.8) Fru *Karen Sehested,* sal. Tyge Kruses, maa have forsøgt at gennemføre nogle landgildeforhøjelser paa gaarde under Øland, for 1632 vidnede bønder, at der i 40 aar ikke var gaaet smørskyld av et bol, hun havde 9), og 1635 udstedtes vidne om, at en av hendes gaarde i 50 aar ikke havde ydet rug.10) Fogeden hos *Mogens Kaas* til Støvringgaard forsøgte 1646 en privat landgildeforhøjelse, for nogle mænd erklærede, at de aldrig før havde ydet den halve tønde sild, som fogeden nu krævede av brugen av nogle bundgarnsstader, og da han ikke kunde fremlægge Mogens Kaas' eget brev derom, blev de frifundet.11)

Nogle landgildeforhøjelsesforsøg avvistes av tingene med den enkle be-

grundelse, at de paagældende bønder aldrig før havde ydet den nu krævede persil. I et par av de gamle, private domssamlinger er optaget en, desværre meget kortfattet refereret dom, der simpelthen siger, at nogle bønder i Rovsø herred blev frifundet for at yde skovsvin, som de aldrig før havde givet.12) Da disse domssamlinger ofte indeholder domme av mere principiel karakter, kan det tænkes, at denne dom er optaget for at vise, at landgildeforhøjelse da ikke kunde betragtes som lovlig. Da dommen ikke er dateret, saa man kunde sige, at den gengav gældende ret paa et bestemt tidspunkt, og da der findes saa mange exempler paa, at forhøjelse har kunnet gennemføres, tør man vist ikke bygge noget paa denne daarligt overleverede dom. Det er vistnok en dom fra Viborg landsting, men ikke engang det kan siges med sikkerhed, og desuden kan sagen have indeholdt særlige omstændigheder, som det korte referat ikke har medtaget, men som vilde forklare avgørelsen. Derimod findes der tre andre sager, en herreds-, en lands- og en rettertingsdom fra tiden 1625—55, der hævdede det synspunkt, at bonden kun skulde yde, hvad han plejede at gøre. Det vil fremgaa av det følgende, at dette synspunkt ikke har været det raadende, saa man kan vistnok fastslaa, at fast praxis fandtes ikke. De nævnte domme er følgende:

En bonde under Rørbæk i Nørvang herred sagsøgtes 1624 av *Erik Bille* til Kærsgaard for nogle restancer, men han hævdede, at det krævede ikke fandtes i Rørbæks gamle jordebog, som han forgæves havde krævet fremlagt. Han dømtes ved herredstinget, men landstinget frifandt ham, fordi restancen hverken var godtgjort eller specificeret.13) Der førtes en lang række processer mellem bonden og Erik Bille og om mange forskellige ting, saa selve *dette* spørgsmaal næsten forsvandt i mængden, og det kan være, at retten blot har avvist Erik Billes krav av formelle grunde, saa man kan ikke med sikkerhed se, hvordan retten principielt stillede sig til landgildeforhøjelse.

Nogle under Saltø hørende bønder i Nørre Jernløse tiltaltes 1655 blandt andet til betaling av 2 lødemark i fællesskab, og dr. *Otto Sperling,* der optraadte paa *Corfitz Ulfeldts* vegne, henviste til, at i et kgl. gavebrev av 1571 13. december stod, at alle Jernløse mænd ydede 2 lødemark. Bønderne nægtede før at have betalt markene, og Merløse herred dømte, at da dr. Sperling ikke ved kongebrev eller paa anden maade kunde bevise kravets rigtighed, og da bønderne nægtede før at have betalt pengene, maatte de frifindes. Her har altsaa det 84 aar gamle brev ikke været nok, og herredstinget har bygget paa, at bønderne i hvert fald i lang tid ikke havde ydet beløbet.14)

Rettertingssagen fra samme aar drejer sig ikke om noget egentligt forsøg paa at forhøje landgilden, men om en misforstaaelse, der kunde have

ført til øgede avgifter. *Lauritz Galtung* til Uglerup var formynder for *Patrick Dumbars* og *Maren Munks* børn, og ifølge hendes jordebog over Spannarp skulde nogle bønder levere en teje — d. v. s. 1 lam, 1 gaas, 2 høns, som de nu nægtede at yde. For senere at undgaa vrøvl med sine myndlinge anlagde Lauritz Galtung sag mod bønderne, men rettertinget dømte 1655, at da bønderne førte vidner for, at tejen ikke var ydet tidligere, og da det ikke fremgik av skøder paa godset, frifandtes de. Rettertinget fulgte bøndernes forklaring om sæd og skik.15)

Mere specielle omstændigheder forelaa ved følgende forsøg paa at øge landgilden. En bonde havde fæstet en gaard paa samme vilkaar, som hans far havde haft den for et meget stort stedsmaal, men *Lauritz Pogwisch* til Skrumsager sagsøgte ham desuagtet 1650 til betaling av en højere landgilde. Sagen henvistes av herredstinget til landstinget og fandt i sig selv ingen avgørelse, da den blev viklet sammen med talløse andre processer mellem denne bonde og herremand, men det synes klart, at bonden, hvad han beviste med fæstebreve, havde faaet sin gaard paa gunstige vilkaar, som herremanden senere havde fortrudt og havde forsøgt at faa ændret ved chicane.16) En møller fæstede 1651 Selsø vand- og vejrmøller av fru *Ingeborg Arenfeldt,* sal. Ernst Normans, og skulde give et pund mel mere i landgilde — i alt 17 pd. — end sin forgænger, fordi fru Ingeborg skulde sætte møllerne i stand. Det gjorde hun ikke, men krævede ham desuagtet for fuld landgilde, da han kun leverede en del av den, og fik ham dømt ved landstinget, men rettertinget frifandt ham for at yde mere, end han havde gjort, fordi hun ikke efter sit løfte havde vedligeholdt møllerne.17)

Det kan være tvivlsomt, om det betød landgildeforhøjelse, naar en raadmand i Odense 1560 sagsøgte to bønder for landgilderestancer »og smaa redsle, baade gammelt og nyt«, men maa formentlig betyde, at han har forøget de smaa beder, og under sagen, der mest handler om andre ting, protesterede bønderne ikke derimod.18)

Andre forhøjelser ser ud til at være foregaaet ved, at hoveriavløsning er blevet regnet for landgildeydelser. Fru *Else Marsvin,* sal. Enevold Kruses, til Stenalt, tiltalte 1632 to bønder for restancer, nemlig 6 td. havre for 1629, 2 td. for 1630 og 2 td. og 2 rdl. tærskepenge for 1631. Bønderne erklærede, at de aldrig havde ydet mere end 6 td. havre om aaret og aldrig tærskepenge, men sagen forligtes ved, at bønderne betalte 7 sldl. for at klare hele restancen.19) Her findes altsaa ingen avgørelse av spørgsmaalet om landgildeforøgelsens lovlighed, men at den har været forsøgt, er vist utvivlsomt. Det er umuligt av sagen at se, om herremanden har ment sig berettiget til at f o r l a n g e tærskepenge for hoveri, eller om det er forsøgt at gøre dem til en fast landgildeavgift. Noget lignende er tilfældet med

nogle bønder under Restrup, der 1649 sagsøgtes for restance for aarene 1648 og 49 med tærskepenge, skovsvin og fødenød. De paastod, at de aldrig havde givet tærskepenge til deres nylig avdøde husbond fru *Anne Kaas,* sal. Albert Rostrups, eller betalt penge for svin og nød, og at det aldrig havde været begæret av dem, men de dømtes, fordi der blev fremlagt restancesedler fra begge aarene, altsaa ogsaa fra fru Annes levetid — hun døde 1649 —, saa protesten fra dem synes at være kommet noget sent og var maaske kun et forsøg paa at udnytte den ved dødsfaldet skabte situation.20)

En energisk gennemførelse av landgildeforhøjelse kunde føre til konflikt med kronen, selv om rettertinget i og for sig ikke forkastede enhver forhøjelse. Den sag, der oplyser dette interessante forhold, stammer fra Holmekloster, som kronen 1541 solgte til *Jacob Hardenberg,* der imidlertid døde aaret efter, og saa overtog hans enke fru *Sofie Lykke* gaarden. Hendes bønder klagede til kongen over, at hun havde forøget deres smørskyld fra skæppe til fjerding og deres gæsteriavgift fra 24 sk. til 8—9 mk. Efter deres fremstilling medførte deres klage til kongen endda, at hun til hævn avtvang dem 100 øxne og nogle dalere, og de sagsøgte hende derfor i 1552. Klagen til kongen havde nemlig medført, at hun fik en reprimande for utilbørligt at have forhøjet deres landgilde, hvad kongen forbød, og at kongen tilbagekøbte Holmekloster fra hende. Da de nu igen var kommet under kronen, kunde de saa i sikkerhed kræve hende for det, de mente at have ydet for meget. Hendes fuldmægtig svarede paa deres anklager, at smørskylden havde de frivilligt ændret, fordi de ikke tidligere havde ydet nøjagtig smørskyld, og gæsteripengene havde hun krævet av dem, der ikke »holdt« hende, som de kunde forliges om. Øxnebøden skyldtes ikke det, at bønderne havde klaget, men at de havde paastaaet at klage paa alles vegne, skønt hun kunde føre vidner paa, at en del bønder ikke havde været med og intet mente at have at bebrejde hende. Til det sidste svarede bønderne, at kongen vel kunde huske, at de havde klaget til ham i Nyborg mand for mand, og at fru Sofies vidner kun havde udtalt sig i hendes favør av frygt for hende, og endelig fastholdt de, at der var en direkte forbindelse mellem deres klage og øxnebøden. Rettertinget godkendte hendes ordning av smørskyld og gæsteri, men dømte hende til at tilbagebetale øxnebøden, saa paa dette punkt fulgte det altsaa bøndernes fremstilling.21) Det er ejendommeligt, at rettertinget ikke saadan som kongen tog avstand fra den utvivlsomme landgildeforhøjelse, men paa denne modsætning i standpunkter er der flere exempler, saa man kan maaske slutte, at rigsraadet, det vil sige adelen, har været mere tilbøjelig til at gennemføre landgildeforhøjelser end kronen, i hvert fald op til ca. 1600. Da regeringen jo samtidig, som det er vist i det foregaaende — II. 23 —

har forhøjet landgilden rundt om paa lenene, har der aabenbart ikke været noget fast standpunkt overfor dette fænomen.

Regeringens holdning overfor landgildeforhøjelser paa adelsgodser fremgaar av nogle kongebreve, og den gik tydeligt nok ud paa, at man ansaa forhøjelserne for uberettigede. Det er ejendommeligt, at regeringen, der ellers var meget utilbøjelig til at blande sig i forholdet mellem herremand og fæstebonde, greb ind i dette spørgsmaal, da man samtidig ikke var fremmed for at forhøje landgilde paa lenene, men det er jo muligt, at der her kan være tale om en personlig optræden av kongerne. Efter 1600 findes ingen kongebreve om spørgsmaalet, og det sidste av dem var i direkte modstrid med rettertingets senere avgørelse nogle faa aar efter, saa man kan maaske sige, at der omkring 1600 er foregaaet en ændring i regeringens stilling til landgildeforhøjelse paa adelsgods.

Nogle bønder i Magleby under Gjorslev klagede 1559 til kongen over, at deres husbond fru *Else Skave,* sal. Peder Svaves, havde indgravet en eng fra deres by, som de havde givet landgilde av, og over, at hun havde paalagt dem at yde bolsvin, ægt og arbejde med mere. Kongen befalede hende derfor 17. oktober »at rette sig selv deri«, saa bønderne ikke mere behøvede at klage. Det gjorde hun aabenbart ikke, for aaret efter indløb der en ny klage fra bønderne, og kongen befalede hende da 1560 20. februar at lade sagen paadømme av landsdommeren i Sjælland.22)

Kongen havde 1579 mageskiftet noget gods til *Erik Vesteni* til Søbygaard, men indsaa 1585, at han ikke kunde undvære dette gods, hvad han meddelte ham. To bønder klagede over, at Erik Vesteni havde taget nyt stedsmaal av dem, havde lagt jord fra deres til andre gaarde og desuagtet havde ladet dem yde den gamle landgilde og endelig havde udvist dem under paaskud av, at han selv vilde bruge gaardene. Kongen vilde nu enten give ham vederlag for gaardene eller lade handelen gaa tilbage, men i hvert fald maatte Erik Vesteni ikke udvise eller forurette bønderne. Her skyldes kongens indgreb vel ikke alene den reelle landgildeforøgelse, som arealformindskelsen havde medført, men kongen accepterede dog bøndernes fremstilling, saa han har ikke fundet forhøjelsen rigtig.23)

Bendix Rantzau til Møgeltønder havde, efter en bondeklage til kongen at dømme, forhøjet landgilden udover, hvad bønderne havde givet av arild, og plagede dem med ægt og arbejde og med at vedligeholde diger, saa de blev forarmede. Kongen skrev derfor til ham 1597, at da det var hans egne bønder, formodede kongen, at han handlede, som han vilde forsvare for Gud, men kongen bad ham tillige om, hvis han havde besværet dem ubilligt, da at rette sig selv, saa kongen ikke skulde hjælpe dem til rette, hvis de klagede igen.24) Det var jo en forholdsvis elskværdig henstilling fra kongen, men det kan ikke ses, om den frugtede, og i hvert fald

delte rettertinget, som det strax skal ses, ikke kongens opfattelse en halv snes aar senere.

En lignende valen holdning som i fru Sofie Lykkes sag 1557 indtog rettertinget i 1551 overfor en forhøjelse paa noget fra kronen mageskiftet gods under Tvis kloster, som den tidligere biskop *Oluf Munk* havde faaet 1547. Han krævede nogle bønder for noget paasat landgilde, som var blevet fastsat ved en voldgift, for en skovvogn og for forsømt hoveri. Bønderne beviste, at de havde tilbudt baade den nye og den gamle landgilde, men havde ikke kunnet komme av med den, og forklarede, at voldgiften ikke havde paasat skovvognen, og at de allerede i forvejen var paa hoveri, da de blev tilsagt til det nye arbejde. Een bonde hævdede, at han aldrig havde godkendt voldgiften og ikke var til stede, da den blev sat. Herimod beviste Oluf Munk, at skovvognen allerede fandtes i kronens skøde, og at bønderne kun i ett aar havde ydet hoveri. Rettertinget frifandt de bønder, der havde tilbudt deres landgilde, og den bonde, der ikke havde godkendt voldgiften, men de dømtes alle for overhørighed med hoveriet og skovvognen.25) Her er tydeligt skelnet mellem ny og gammel landgilde i sagen, uden at det kan ses, hvorfor den er blevet forøget, men da bønderne havde anerkendt paasættelsen, gav det ikke anledning til konflikt, og det er maaske derfor, at rettertinget ikke kom ind paa det spørgsmaal.

Et halvt hundrede aar senere godkendte rettertinget fuldstændig herremandens ret til at forøge landgilden. *Goske Rantzaus* fæstebønder under Trøjborg klagede over, at hans farbroder *Peder Rantzau,* der tidligere ejede Trøjborg, havde forhøjet deres landgilde og øget hoveriet videre end av arild, og vilde have det avskaffet. Goske Rantzaus argumentation behøver man ikke at referere, for rettertinget fulgte ham ganske, idet det i dommen 1608 slog fast, at efter haandfæstningens § 6 og Kolding reces § 34 raadede adelen frit over sit jordegods, og Peder Rantzau havde gjort sig bøndergodset saa nyttigt, som ham syntes i overensstemmelse dermed, saa bøndernes krav avvistes.26) Hermed var landgildeforhøjelsens lovlighed slaaet fast, spørgsmaalet blev da, i hvilket omfang andre domstole indrettede sig derefter, og i hvor høj grad herremændene forsøgte en forhøjelse og kunde have fordel derav.

Under en sag om udvisningen av en bonde under Nibstrup, hvor iøvrigt mange andre forhold spillede ind, sagde bonden, at *Mogens Kaas* havde krævet ham for en rigsort, som han aldrig havde ydet til sine fire forrige husbonder. For at beholde gaarden var han villig til at betale den, skønt han ikke anerkendte kravet, og sagen blev forligt, uden at der var taget stilling til rigsorten, som utvivlsomt var en forhøjelse.27) En anden forhøjelse nævnes i en sag fra 1620, og heller ikke her tog retten stilling til

den, da sagen drejede sig om mange andre ting, men en bonde under fru *Margrete Rosenkrantz,* sal. Hans Lindenows, til Hundslund, paastod, at han havde faaet sin oldengæld forhøjet fra 12 sk. per svin til 1 rmk.28)

I en noget uklar sag fra Fyn er der maaske ikke tale om nogen egentlig landgildeforhøjelse, men om en efter bøndernes mening urimelig høj avgift for en arealforøgelse. *Henrik Putbus* til Kørup krævede i 1624 fire bønder for en ørte byg, som han hævdede, de efter hans fars jordebog fra 1614 havde ydet, men nu ikke vilde give. Bønderne forklarede, at *Claus Putbus* havde spurgt dem, om de vilde give en ørte byg i landgilde for en øde gaards eng, men de sagde nej, da de ikke kunde give mere i landgilde. Da han næste dag igen spurgte dem og igen fik nej, sagde han: »Da skal I give bygget ud og miste engen dertil!« Siden fæstede de engen for et stedsmaal paa 12 rdl. mod en aarlig avgift paa 1 ørte byg, men efter hans død bad de arvingerne om fritagelse for paalægget og fik det, og nu spurgte de, om de da skulde give mere i landgilde, end de tilforn havde gjort. De bad om at maatte faa oplæst, hvad der var indført i tingbogen, da de blev »bortsolgt«, men det nægtedes dem paa grund av tidmangel! Bortsolgt maa her vistnok betyde, da de fæstede eller da de skiftede husbond, men i hvert fald tyder nægtelsen av oplæsningen ikke paa, at Henrik Putbus har haft helt rent mel i posen. Naar extraavgiften av engen een gang var eftergivet dem, maatte genoptagelsen av den jo ogsaa virke som en forhøjelse, selv om de engang havde faaet deres tilliggende forøget, men iøvrigt findes ikke mere om sagen i tingbogen.29)

Fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund, købte 1630 2. november en del av Rødslet av fru *Dorte Budde,* sal. Iver Friis', til Oksholm, og blandt fæsterne var nogle husmænd, der ifølge købebrevet ydede: I. 1 pd. 1 skp. byg, 8 skp. havre, 1 foroxe, 9 mk. gæsteri, 2 mk. 4 sk. II. 1 td. byg, 18 sk. III. 2 td. byg, 8 aalborgskp. havre. De protesterede mod disse avgifter, idet II. hævdede, at da han fæstede, avtaltes, at han kun skulde yde 2 td. byg i landgilde, III. vilde kun yde 2 td. byg i landgilde, idet han mente, at resten var avløsning for noget hoveri, som han nu gjorde, og II. paastod, at pengene var leje for en eng, han ikke længere havde. En fjerde fæster omtaltes ikke i fæstebrevet, men krævedes for samme landgilde som I., og han fortalte, at ager og eng var kommet fra ham, siden han fæstede, saa han var reduceret til gadehusmand. En foged paa Rødslet vidnede, at de alle fire kun var husmænd, der kun skulde yde en gangdag, saadan som der plejede at gaa av gadehuse. Herredsfogeden byggede paa købebrevet og dømte fæsterne til at yde i overensstemmelse hermed.30) Hvis bøndernes fremstilling, der jo støttedes av vidnet, er rigtig, synes der at være tale om fire bolsmænd, der havde faaet deres tilliggende reduceret, uden at deres landgilde i jordebogen var blevet nedsat,

skønt de ikke længere havde ydet i overensstemmelse med den. Her er reelt tale om en landgildeforøgelse, selv om den har en særlig form.

En lignende fejltagelse ligger maaske bag ved den følgende sag, hvor man desværre kun kender bøndernes fremstilling, og som ikke fik nogen avslutning for retten. *Claus Brockenhuus* til Broholm tiltalte 1633 fire fæstere under Gaasevadsholm. I for en restance paa 1 gaas og 2 høns, II og III for 5 dl. arbejdspenge og IV for ½ td. mel. Hertil svarede I, at han, hvad hans naboer kunde bevidne, aldrig havde ydet disse persiller, saa de maatte være kommet i jordebogen ved en fejltagelse, og det samme paastod IV, og ingen av dem formaaede at give mere end den gamle rettighed. II og III forklarede, at da de tidligere laa under Vallen, havde de ydet arbejdspenge, fordi de boede saa langt fra hovedgaarden, men nu var de ugedagstjenere og bad sig fri for at yde baade penge og arbejde, da de ellers maatte gaa fra gaarden.31) Her er det ikke muligt at se, om der virkelig er blevet tale om en forhøjelse, men sagen om arbejdspengene viser, ad hvilken vej en forhøjelse kunde fremkomme.

Under en sag fra Vognserup, der iøvrigt ogsaa drejede sig om andet, paastod en bonde 1637, at han aldrig før havde skullet holde fornød, men da det bevistes med *Frederik Parsbergs* jordebog, at der gik fødenødshold av gaarden, dømte Tuse herredsting ham til at betale.32) En adelig jordebogs gyldighed kunde ikke avgøres av herredstinget, kun av rettertinget, saa herredsfogeden har ikke kunnet gaa ind paa spørgsmaalets realitet, naar jordebogen havde den omstridte persil, men da Frederik Parsberg var en temmelig haardhændet godsejer, kan det godt tænkes, at han har forsøgt at gennemføre en forøgelse.

Fru *Lene Barnekow,* sal. Tønne Friis', til Tølløse tiltalte 1655 en bonde for en restance paa en td. havre, idet hun henviste til, at ifølge den jordebog, hun havde faaet ved skiftet efter sin mand Tønne Friis 1642 18. august, skulde bonden yde ½ pd. rug, ½ pd. byg, 1 fj. smør og 5 td. havre, men han vilde kun give 4 td. av havren, og han fremlagde tingsvidne av 1633 7. marts om, at da havde han kun ydet ½ pd. rug, ½ pd. byg, 4 td. havre. Merløse herredstings dom gik ud paa, at da det var bevist, at bonden før ikke havde ydet smør og den ene td. havre, men fru Lene havde overtaget gaarden for den højere landgilde, og bonden uden protest havde ydet smørret, saa skulde han ogsaa betale den højere havreydelse.33) Logikken i dommen er vel ikke helt overbevisende, men at her foreligger en forhøjelse med baade smørret og havretønden er utvivlsomt.

Det fremgaar av en sag fra Herlufsholm, at bønderne ikke ansaa en landgildeforhøjelse for at være ulovlig eller umulig. Skolen opkrævede i 1635 otte mænd, der skulde syne gaardene og deres jorder i Lille Næstved

og Ladby for at se, hvor meget der kunde saas til dem, men de skulde ikke taxere dem for landgilde. Anledningen var vistnok en strid om noget tiende, men bønderne var bange for, at synet skulde være opkrævet, for at landgilden kunde blive forhøjet, og de bad om, at der ikke maatte paalægges dem mere tynge, end der var gaaet av arild. De vilde se en kongelig befaling for, at der mere skulde holdes syn hos dem end hos skolens andre tjenere, og vilde have synsmændene taget av herredet og ikke av birket. En enkelt bonde erklærede, at han kunde ikke yde mere, fordi han havde maattet genopbygge sin gaard, og alle vilde de blive ved det gamle. Der synes ikke at være blevet holdt noget syn, og da tingbogen er meget kantslidt, er sagen ikke helt klar, men bøndernes mistillid til synsmænd fra skolens birk og deres angst for, at landgilden skulde blive forhøjet, er tydelig nok. Derimod siger de intet om, at de ansaa en saadan forhøjelse for ulovlig.34)

Henrik Gyldenstierne skrev 1561 til sin far *Mogens Gyldenstierne* til Stjernholm og klagede over, at faderens foged krævede et læs ved av hver av bønderne, men han vidste ikke, om faderen havde undt fogeden det.35) Hvis det stod i godsejerens magt at lade bønderne yde et extra læs ved til fogeden, kunde han naturligvis ogsaa kræve det til sig selv, hvorved landgilden forøgedes.

En sag fra *Jørgen Arenfeldt* til Vorgaards gods synes at vise, at en foged 1631 forsøgte at forhøje landgilden av et bol ved et fæsterskifte. Fogeden tiltalte en udenfor godset boende bonde, idet han paastod, at denne havde fæstet under Vorgaard, men ikke var flyttet til gaarden. Bonden nægtede at have fæstet, fordi stedsmaal og landgilde var sat saa højt, at de ikke kunde komme overens om fæstet, og da fæsteindgaaelsen ikke fremgik av Jørgen Arenfeldts stedsmaalsbog eller underskrevne seddel, frifandtes bonden. Det er muligt, at landgilden ikke er blevet forhøjet, men blot har forekommet bonden for høj, men udtrykkene i tingbogen tyder paa, at fogeden har forsøgt en forøgelse av landgilden ved nyfæstningen, i hvert fald har husbonden ikke haft noget selv at gøre med sagen.36)

Tingbogsmaterialet viser, at der ofte er forsøgt landgildeforhøjelser, at det tit er lykkedes at gennemføre dem, og at rettertinget efter 1608 godkendte fremgangsmaaden. Det er da naturligt at undersøge, hvad det andet store materiale — jordebøger, skøder etc. — kan vise baade om, hvordan forøgelsen er foregaaet, og i hvilket omfang. Først skal nævnes nogle spredte exempler paa forhøjelse, og derpaa vil det ovf. trykte skema — II. 20 — blive gennemgaaet.

Gennemgaar man det i fru *Eline Gøyes* jordebog, der iøvrigt ikke er en egentlig jordebog, opførte gods, kan man finde en lang række av exempler paa, at landgilden er blevet forhøjet i tiden 1532—52.37) Dette materiale

maa imidlertid benyttes med forsigtighed, fordi der er mulighed for, at skriveren i 1532 har undladt at indføre de smaa beder, for det kan ses, at gæsteriet ikke altid er specificeret i 1532, og undertiden staar der blot »og andre bede«, saa en udelukkelse av disse smaa persiller kan man ikke helt se bort fra. Paa den anden side er der andetstedsfra saa mange exempler paa, at netop disse smaa beder er paalæg, at man maa regne med som sandsynligt, at de paa fru Elines gods netop er blevet paalagt i denne periode. De gaarde i jordebogen, der kan identificeres paa to forskellige tidspunkter, og som har faaet landgilden forhøjet, vil blive anført i det følgende herredsvis. Henvisningerne i ( ) er til siderne i den trykte udgave av jordebogen.

Skaane.

Ingelsted h. Herrestad. Peder Nielsen. 1 lam, 1 gaas, 2 høns (59, 404).

Jylland.

Sønderhald h. Hedegaard. Søren Jensen — Peder Sørensen. 1 svin. (46. 229).

Bjærge h. Ø. Ørum. Søren Simonsen. 1 svin. (50, 237).

Nørvang h. Solskov. Søren Olufsen. 1 svin, men ½ fj. smør mindre. (49, 242).

Ulborg h. L. Blæsbjærg. Knud Jonsen. Gæsteriet forhøjet med 5 sk. 1 alb. (51, 341).

Ginding h. Moeslund. Peder Lassen. 10 sk. 1 alb. gæsteri — før unævnt — (51, 344).

Galten h. Rigtrup. Rasmus Jensen. 1 svin, 1 fornød at holde, men 6 læs juleved, 6 læs møg mindre.
Nis Ebsen. 1 svin, 1 staldoxe at holde, men 6 læs juleved, 6 læs møg og lysegarn mindre. (44, 224).
Rigtrup. Niels Ludvigsen. 2 pd. smør, 1 brændsvin, 15 sk. gæsteri, 1 fornød at holde. (45, 221).
Rasmus Poulsen — Bertel Eskesen. 1 svin (44, 224).
Borup. Jens Nielsen. 1 pd. 4 mk. smør, 1 svin, men 6 sk. jægergæsteri mindre.
Tebbestrup. Peder Mikkelsen. 1 svin, 1 fornød at holde. (45, 226).
Voldum. Gravers Henriksen. 1 svin, men lysegarn og 3 læs møg mindre. (43, 223).

N. Dyrs h. Kny. Peder Eriksen. 1 svin, 8 alb. gæsteri. (48, 232).
Sivested. Søren Troelsen. 1 svin, 7 sk. gæsteri, 3 sk. jægergæsteri. (48, 233).

Sabro h. Hadsten. Villads Henriksen. 1 svin, 3 sk. jægergæsteri. (46, 230). Steffen Lassen. 1 svin, 6 sk. jægergæsteri.

Hatting h. Ørnstrup. Jens Brun. 1 svin, 30 sk. gæsteri, men 10 heste mindre, hvilket formentlig vil sige, at hestegæsteriet er konverteret til penge. (49, 237).

Davgaard. Jens Aabo. do. (49, 238).

Nim h. Flemminge. Las Christensen. 1 svin, 3 mk. 16 alb. gæsteri, men 10 heste mindre, formentlig ogsaa her er hestegæsteriet blevet omsat i penge. (49, 240).

Hornborg. Peder Madsen. 1 svin, 30 sk. gæsteri, men 10 heste mindre, formentlig som forrige. (49, 240).

En række av de her nævnte tilsyneladende forhøjelser er formentlig kun fastsættelse eller konvertering av gæsteri til penge, men naar der er tale om paalæggelse av svin — 18 —, fornød — 4 — eller forøgelse av smøravgiften — 2 —, maa det betegne en forhøjelse av landgilden.

Skønt det er muligt at gøre rede for svingninger i landgilden paa andre av de i Eline Gøyes jordebog indførte gaarde, er de ikke medtaget her, fordi de ældste oplysninger om landgilden stammer fra ca. 1512, altsaa fra et tidspunkt, der ligger forud for denne undersøgelses begyndelse. Selv om dette materiale saaledes ikke kan anvendes her, skal resultatet blot lige nævnes, nemlig at mellem c. 1512 og 1552 blev landgilden omlagt paa 58 gaarde, nedsat paa 9 og forhøjet paa 27.

Christian Rantzau foretog paa Demstrup et par smaareguleringer, der forøgede landgilden med i alt c. 3 td. hk.38), men langt mere oplysende er hans reguleringer paa Gessingholm. Her reguleredes bolsmændenes tilliggende i Gessing by i 1633, saadan at der paa det samme areal opstod et nyt bol, der skulde yde det samme som de andre efter reguleringen, og de øvrige bolsmænds landgilde blev reguleret saadan, at deres samlede ydelse var 2 td. 2 skp. m e r e end før reguleringen. Det var en stor fordel for Christian Rantzau, for ikke blot var landgilden forøget med det nye bols og med stigningen i den øvrige landgilde, men han havde faaet endnu en hoverigørende fæster. Endnu mere omfattende var dog reguleringen av landsbyen Lystrup i 1631. Her var den gamle landgilde c. 74 td., den nye c. 99 td., altsaa en stigning paa c. 33 %.39) Det er ubegribeligt, at bønderne har kunnet bære det, og at det har kunnet ske, uden at de ses at have beklaget sig, men maaske har bønderne, da ingen av dem havde samme areal eller samme landgilde som før, ikke helt forstaaet, hvor stor forøgelsen var. I hvert fald har de kunnet bære forøgelsen, for ingen av gaardene skiftede fæster eller kom i restance, før Torstenssonskrigens ulykker ramte alle godsets bønder.

Paasat landgilde omtales flere gange i besigtelserne. Det siges saaledes om 1 ørte havre, som en bonde under *Christoffer Juel* til Estrup ydede 1579, at den var paasat for to aar siden 40), og i en besigtigelse fra 1577 paa gods tilhørende fru *Anne Lunge* findes det ogsaa. En gaard havde faaet paasat 1 gaas, 2 høns, en anden 9 sk., en tredje 2 mk. gæsteri, 1 lam, 1 gaas, men ved optællingen var denne paasættelse ikke regnet i hartkorn.41)

A. Heise har i en avhandling om hovedgaarden Hemmestrup (Himmelstrup) ved Viborg fulgt nogle bøndergaarde indenfor tidsrummet 1519—1657, og der viser sig kun smaa landgildeforskydninger. Da gæsteriet og de smaa beder ikke altid er specificeret i de ældste oplysninger om gaardene, er det vanskeligt med sikkerhed at fastslaa forskydningerne. Heise kommer til følgende:

2 g.	1519—1657	hver forøget med et fodernød.
1 g.	1617—57	gæsteriet nedsat fra 4 mk. 4 sk. til 4 mk.
1 g.	1519—1617	forøget med et svin.
1 g.	1511—19	en fj. smør er blevet til en skp., men da de to smørmaal i de til Middelsom herred stødende Aabo og Lover syssel undertiden regnedes lige, er her næppe tale om nogen ændring.42) Derimod er det muligt, at der 1519—1631 blev lagt 1 svin, 1 lam, 1 gaas, 2 høns paa.
½ g.	1554—1657	½ pd. smør, 12 sk. gæsteri mere, men exemplet er meget usikkert, da den anden halve part av gaarden var øde, og denne del mulig har drevet noget over halvdelen av jorden.
1 g.	1632—57	»en ubetydelig Nedsættelse i Gjæsteripengene«.
1 g.	1617—57	landgilden reduceret til det halve, dog er smørydelsen den samme, mens 2 td. havre helt er udgaaet. Da de andre poster er nøjagtig halveret, maa gaarden formodentlig være blevet delt, ellers foreligger her et enestaaende exempel paa halvering av landgilden.

Ved de gamle gaarde er der enkelte steder foretaget en forøgelse av smaaredslen i tiden op til 1693, men da tidspunktet ikke kan fastslaas, kan disse tilfælde ikke benyttes her, skønt nogle av dem synes at være paalagt før 1656, da de siges at være eftergivet av den da avdøde ejer *Mogens Kaas*.43)

Da *Jacob Ulfeldt* 1588 lod udarbejde sin jordebog, havde han under Selsø den senere nedlagte landsby Vesby, der da bestod av 3 gaarde, 3 bol og 4 huse. Ifølge *Ernst Normans* jordebog fra 1633/34 var der da 6 gaarde,

hvorav de tre ydede en ørte byg mere end de tre andre, men hvis landgilde ellers var ens. Landsbyen var altsaa engang i den mellemliggende tid blevet reguleret, og da er formodentlig en udenfor landsbyen liggende ejendom Skrepenborg, som Jacob Ulfeldt selv havde ladet bygge, blevet inddraget i reguleringen.44) Sammenstiller man de to rækker landgildeydelser, ser de saaledes ud:

1588	1633
31 td. 2 skp. byg	39 td. byg
3 lam	7 lam
6 gæs	12 gæs
12 høns	24 høns
4 mk. 8 sk. huspenge	

Omregnes alt i hartkorn, bliver stigningen paa 7 td. 1 skp. 1 fj. 1 alb. eller c. 15 %. Fra landsbyen Øsby under samme gods kan skaffes tal fra tre forskellige tidspunkter, og landgilden var da:45)

1559	1588	1633
90 td. rug	201 td. 2 skp. byg	234 td. 2 skp. byg
90 » byg	32 » byg for bolgalt	6 faar
12 svin	3 1/2 faar	14 lam
6 faar	14 lam	200 mk. Smør
15 lam	196 mk. smør	28 gæs
30 skaale smør	28 gæs	56 høns
30 gæs	56 høns	14 snese æg
60 høns	14 snese æg	19 mk. 4 sk. for fødenød
12 snese æg	21 mk. for fødenød	1/2 skatteko

Mens der i 1559 var 15 gaarde, hvorav de 5 ydede een type og de 10 en anden type landgilde, var der i 1588 14 ens gaarde og 1633 14 gaarde med noget forskellig landgilde. Der er en stadig stigning i landgilden, og den falder paa smør, svin og køer. Desuden voxede antallet av huse. 1559 var der 1 hus, der gav 18 sk., 1588 4 huse og 1633 10 huse med samme ydelse. Disse er ikke medregnet i ovenstaaende oversigt. Medens man paa Gessingholm forøgede landgilden i Lystrup ved at foretage en regulering, er man altsaa her gaaet den modsatte vej ved at forhøje landgilden for enkelte gaarde en smule, saa den samlede ydelse av landsbyen blev større. I Manderup saa landgilden saadan ud:46)

1559	1588	1633
22 td. 4 skp. rug	54 td. byg	72 td. 5 skp. 1 fj. byg
30 td. byg	11 » 2 skp. byg	9 lam
4½ svin	f. galt	18 gæs
9 lam	9 lam	36 høns
18 gæs	18 gæs	90 æg
36 høns	36 høns	9 stobe smør
90 æg	90 æg	27 mk.
9 skaale smør	9 skaale smør	
9 td. havre for fødenød	9 td. havre for fødenød	
17 td. gæsterihavre	4½ fødenød	
giver alle Manderup mænd 2 faar	giver alle Manderup mænd 2 faar	
85 td. 2 skp. 1 fj. hk.	80 td. 4 skp. 1 fj. hk.	95 td. 5 skp. 3 fj. hk.

Hele perioden igennem var der 9 gaarde i Manderup.

Naar landgilden falder 1559—88, er forklaringen vistnok den, at gæsteriet ikke er blevet medtaget i jordebogen. Stigningen i kornet 1633, hvor almindeligt korn og korn for bolgalt ikke er adskilt, kan saa skyldes, at gæsteriet ogsaa er regnet med her og saaledes ændret til byg og betragtet som landgildekorn. De mange penge, der er kommet til i 1633, kan ikke blot være en avløsning for fødenød, selv om man regner med, at hver gaard i 1588 er kommet til at yde et helt nød, for 9 fødenøds hartkornsværdi er kun en tredjedel av de 27 marks. 1559 var de syv gaarde lige store undtagen paa gæsteriet, og de to gaarde var tilsammen lige saa store som en av de andre. I 1559 var her et gadehus, der gav 18 sk. og et, der gav 9 sk., 1588 kun et paa 18 sk., men 1633 to paa 18 sk. og et, der ydede en tønde havre.

Endnu en hel landsby kan sammenlignes for de tre aar, da den helt og holdent laa under Selsø, nemlig Sønderby med 20 gaarde:

1559	1588	1633
90 td. rug	217 td. 1 skp. byg	210 td. byg
90 » byg	7 1/2 faar	7 1/2 faar
9 faar	19 lam	20 lam
18 lam	38 gæs	40 gæs
38 gæs	76 høns	80 høns
76 høns	19 snese æg	15 snese æg
14 snese æg	28½ skaale smør	30 skaale smør
18 skaale smør	19½ nød	23 mk. for fødenød
14 bolsvin		1 skatteko
211 td. 1 skp. 2 fj. 2 alb. hk.	246 td. 1 alb. hk.	244 td. 3 fj. 1 alb. hk.

Stigningen 1559—88 skyldes paasætning av smør og nød, idet bolsvinene aabenbart er blevet omsat til korn. Skønt nogle av de smaa beder er steget til 1633, er indtægten faldet, fordi kornet er gaaet ned. I 1588 staar to steder, at noget av byggen er erstatning for svin, men 1633 gaar alt i ett. 1559 var to gaarde ganske smaa og med en særlig landgildetype, de andre var delt i to grupper, hvor den ene ydede omtrent dobbelt saa meget som den anden, saa landsbyen var blevet reguleret før 1559. En yderligere regulering havde fundet sted inden 1588, da alle gaarde paa een nær havde samme landgilde, men 1633 var bønderne igen kommet ud av takt. Nogen forklaring paa nedgangen i kornydelsen kan jeg ikke give, medmindre det hænger sammen med, at husmændenes tal er steget. 1559 var her tre husmænd, der ydede 1, 3 og 1 mk., 1588 var her syv, der hver gav 18 sk., og 1633 gav tretten husmænd hver 18 sk. og tilsammen 1 lam.

Det er ved de her nævnte fire landsbyer umuligt at identificere de enkelte gaarde hele perioden igennem, men herremandens samlede indtægt av landsbyerne er steget, dels ved en forøgelse av gaardenes landgilde, der skyldes regulering av de større brug, dels ved at der er blevet oprettet en hel del nye huse, der baade ydede pengene og arbejde. Ser man alene paa gaardene i de tre sidstnævnte landsbyer, hvor landgilden kendes i 1559, 1588 og 1633, stiger landgilden for alle tre byer under ett med ca. 60 td. hk. 1559—88 og med c. 15 td. 1588—1633, saa paa Selsø gods ligger den store stigning i 15 hundredetallet. Ogsaa nogle enkelte gaarde i andre landsbyer paa egnen, hvor Selsø havde gods, har været genstand for mindre reguleringer. To gaarde i Torpe har 1588—1633 faaet nogle species ændret, men yder faktisk det samme, tre gaarde i Bonderup har faaet et fodernød avløst med 3 mk., en stigning paa 1 td. hk. per gaard. I Jyllinge sogn og by mageskiftede kronen 1560 to gaarde til *Corfitz Ulfeldt* til Selsø. Paa den ene gaard ændredes landgildens form, men mængden var den samme paa nær et punkt: 1560 ydedes en ko, der 1588 var avløst med 10 sk., men dette beløb var 1633 nedsat til ½ mk. Paa den anden var kornlandgilden reelt den samme, men 1560 ydedes 1 lam, 2 gæs, 4 høns, der var forsvundet i 1588, men dukkede op igen 1633, saa her er formodentlig kun tale om en forglemmelse. Selsøs antal av huse i Jyllinge voxede — 0—1—5 —, men da Selsø langt fra ejede hele landsbyen, kan det ikke ses, om de er erhvervede eller oprettede. De enkelte gaarde under Selsø forandrer saaledes ikke det indtryk, man faar ved at se paa godsets hele landsbyer.

Paa intet andet gods lader der sig konstatere en saa omfattende landgildeforøgelse — c. 14 % — som paa Selsø. Grunden hertil er først og fremmest, at man intet andet sted har et saa omfattende materiale fra tre

nogenlunde langt adskilte tidspunkter, ikke mindst fordi gaardene er vanskelige at identificere, men selv fra det materiale, som er nævnt i listen ovenfor — II. 20 —, kan kun faa exempler paa en saa kraftig stigning hentes. De enkelte hovedgaarde, paa hvis gods forhøjelser har fundet sted, vil nu blive gennemgaaet i overensstemmelse med listen. Fra gruppe III:47)

Gerdrup (sml. ovf. II. 20)

1 g.	1633—48	2 mk. 4 sk. erredsp. paalagt.
1 g.	» »	3 sk. erredsp. paalagt.
1 g.	» »	4 sk. erredsp. paalagt.
1 g.	»	2 skp. havre, 18 sk. landgildep. paalagt.
1 mølle	»	½ pd. mel paalagt.

Som nævnt under nedsættelserne kan erredspengene endnu være følt som en hoveriavløsning, saa en stigning i dem behøver ikke at være en landgildeforøgelse, men kan være en hoveriavløsning. Møllers avgifter er altid meget avhængige av deres tilstand.

Harreslevgaard.

For de gaarde, der havde baade op- og nedgange i landgilden 1562—90, er der gjort rede ovenfor II. 21. Opgang alene havde desuden:

1 g.	1562—90	1 bolgalt lagt paa.
1 g.	» »	2 sk. skyldp. lagt paa.
1 g.	» »	10 sk. ldgp. lagt paa.
1 g.	» »	1 fødenød og 5 mk. enghavepenge, men den sidste post skyldes efter navnet at dømme en arealforøgelse.

Stensgaard i Sallinge h. sml. II. 21.

1 g.	1625—57	5 skp. havre paalagt, og et fødenød er ændret til en foroxe, hvis landgildeværdi var dobbelt saa stor.
1 g.	» »	5 skp. havre paalagt.
1 g.	» »	1 ot. smør paalagt.

Boller, sml. II. 20.

1 g.	1570—1621	1 lam, 1 gaas paalagt.
1 g.	» »	1 gaas ombyttet med 1 brændsvin.
1 g.	» »	3 td. kul ombyttet med 2 høns, 1 fødenød.
1 g.	» »	1 brændsvin, 1 lam paalagt.
1 g.	» »	4 skp. havre, 5 alb. lybsk paalagt.
1 g.	» »	2 jægergæsteri ombyttet med ½ ørte gæsterimalt, 1 gaas paalagt.

1 g.	1570—1621	4	jægergæsteri ombyttet med 1 ørte gæsterimalt, 1 lam paalagt.
1 g.	»	»	1 lam, 1 gaas paalagt.
1 g.	»	»	4 jægergæsteri ombyttet med 21 skp. gæsterimalt, 1 gaas, 1 lam paalagt.
1 g.	»	»	1 foroxe nedsat til 1 fødenød, 1 lam, 1 gaas paalagt.

Bregentved, sml. II. 21.

I Haslev by havde Bregentved 1573 7 gaarde, et bol og en øde jord, der blev drevet av en av bønderne, som derav gav som av en gaard. Hele landgilden var da c. 45½ td. 1581 havde Bregentved det samme gods, og landgilden var da ½ td. mindre, men det synes at bero paa en skrivefejl (1 mk. for 1 alb.). I 1630 havde Bregentved kun 5 gaarde og 1 bol i Haslev, men der var oprettet 4 gadehuse. Da det er ganske usandsynligt, at der skulde være solgt gods fra i den landsby, der laa nærmest hovedgaarden, maa her være foretaget en regulering, enten ved at hovedgaarden har slugt den øde gaard, eller ved at dens jord er blevet fordelt paa de andre gaarde og gadehusene. Det sidste er efter landgilden at dømme det sandsynligste, for gaardenes og bolets landgilde er c. 38½ td., men hertil maa lægges 4 td. for husenes penge, og saa har gaardene hver faaet fastsat eller paasat gæsteri, der ikke nævnes i 1581 og kun for nogle gaardes vedkommende i 1573, og dette beløb sig til omtrent 6 td., saa alt i alt er der vistnok foregaaet en lille stigning i landsbyens ydelser. Da gæsteriet i de første aar var ubestemt, kan det ikke siges med sikkerhed.

Ved de følgende gaarde vil der ikke blive taget hensyn til gæsteriet, som snart medtages i landgildelisten, snart udelades, og som svinger mellem korn og pengeleverancer. I det store og hele synes der ikke at have været forskel paa dets størrelse her. Oplagte smaafejl, som naar en persil forsvinder et aar og kommer igen det næste, er der heller ikke taget hensyn til.

Freerslev.	1573—81—92.	3 g. med samme landgilde.
Tjæreby.	1552—73.	3 g. en skp. gaasehavre paalagt.
	1573—81.	Samme landgilde.
	1581—92.	Et fornød paalagt.
	1592—1630.	1 g. 1 ot. smør mindre, 11 sk. mere.
Stenkelstrup.	1552—73.	3 g. med samme landgilde.
	1573—81.	3 g. med samme landgilde.
	1581—92.	1 fornød paalagt.
	1592—1630.	1 fj. smør mindre, 11 sk. mere.

Ulstrup.	1552—73.	1 g. et fornød mindre.
	1573—81.	samme landgilde.
	1581—92.	et fornød mere.
Dalby Borup.	1552—73.	1 g. 1 høne, ½ gaas, 1 skp. havre paalagt.
	1573—81.	6 sk. paalagt.
	1581—92.	6 sk. mindre, ½ tove smør, 1 fødenød paalagt.
Viverup.	1552—81.	1 g. samme landgilde.
	1581—92.	1 fødenød paalagt.
	1592—1630.	2 mk. smør, 2 sk. paalagt.
Druestrup.	1552—73.	1 g. ½ tove smør paalagt.
	1573—92.	samme landgilde.
Enderslev.	1552—73—81.	1 bol, samme landgilde.
	1573—81.	10 sk. paalagt.
	1581—92.	1 fødenød paalagt.
Fløjterup.	1552—73—81.	1 g. samme landgilde.
	1581—92.	1 fødenød paalagt.
Kongsted.	1581—92.	1 g. 1 fødenød paalagt.
Jyderup.	1573—81.	1 g. 1 skp. gaasehavre paalagt, 1581—92 samme landgilde.
Raaby.	1573—81.	1 g. samme landgilde, 1581—92 1 fødenød paalagt.
Hyllede.	1552—73—81.	1 g. samme landgilde, 1581—92 1 fødenød paalagt.
Lykkesholm.	1612—40.	1 g. ½ ot. smør, 1 mk. 3 sk. erredsp. paalagt.
	»	» 14 sk. erredsp. paalagt.

Matrup.

Ved magelæg med kronen erhvervede *Erik Hardenberg* i 1573 17 fæstegaarde i Tyrsting, Vrads og Nørvang herreder. Deres gæsteri, der var ubestemt i 1573, var 1583 blevet fastsat til 1 rdl. per gaard, men 9 av dem, der havde ydet erredspenge, var kommet av med denne avgift, der formentlig endnu maa have været følt som en hoveriavløsning. Een gaard ydede 2 høns mindre, muligvis er det en forglemmelse av skriveren, og en anden skulde ikke længere fede 8 oldensvin, men iøvrigt var der foregaaet følgende forhøjelser:

1 g. 5 skp. havre (Havren kan ikke være avløsning for gæsteri,
5 g. ½ ørte havre da den var avløst med penge.)
1 g. 1 ørte havre
1 g. 1½ ørte havre.
1 g. 2½ » »
1 g. ½ » » , ½ ørte rug.
1 g. 1½ ørte rug.
1 g. 1 svin.
1 g. 2 mk. 5 sk.

Ravnholt, sml. II. 21.

Det er her muligt at sammenligne en række enkelte gaarde, da adkomsterne er bevaret.

1578—1623: 1 g. gæsteri og erredsp. hver nedsat med 3 sk. 10 æg, 2 skp. gaasehavre, 1 mk. lysegarn paalagt. Fodernød avløst 1578, ydet in natura 1623.
1 g. 1 fodernød avløst med 1 mk., 1 ot. smør, 10 æg, 1 mk. lysegarn paasat.
1594—1623: 1 g. 20 æg, 2 pd. lysegarn paalagt.
1601—23: 1 g. 1 skp. gaasehavre, 20 æg, 1 mk. lysegarn paalagt.
1623—30: 1 g. 10 æg, 1 mk. lysegarn paalagt.
1 g. 1 ot. smør paalagt.
3 g. 10 æg paalagt.
1 g. 1 ørte havre paalagt.
1623—57: 1 g. 1 ørte byg paalagt.
1 g. 1½ alb. penge paalagt.
1 g. 1 alb. penge paalagt.
1 g. 1 mk. lysegarn paalagt.
1630—57: 1 g. 20 æg, 2 mk. lysegarn, 1 foroxe paalagt.
1625—30: 1 g. 1 gaas, 2 skp. gaasehavre, 4 høns paalagt.
1 g. 2 skp. gaasehavre paalagt.
1 g. » » 12 sk erredsp. paalagt.

Rigstrup, sml. II. 21.

1625—32: 2 g. 1 svin, naar olden er, ændret til 1 svin hvert aar.
1 g. 1 svin.
1 g. ½ mk. engpenge. (I forvejen ydedes 1½ mk., saa det er næppe paa grund av arealforøgelse.)
1 g. 1 høne.
1 mølle 2 ørter mel (Møllernes ydelser er altid avhængig
1 » 10 » av møllens tilstand).

Rosenvold, sml. II. 21.

1570—1621: 23 g. 4 skp. havre paalagt. (Efter gaardenes størrelse at dømme er det for lidt til at kunne være gæsteri.)
1 g. 2 mk. paalagt.
1 g. 4 skp. havre, 12 sk. paalagt.
1 g. 6 sk., 2 høns paalagt.
1 g. 4 skp. havre, 12 sk. paalagt.
1 g. 2 høns mindre, 3 sk., 2 skp. byg paalagt.
2 g. 2 høns paalagt.
4 g. 1 lam, 1 gaas, 2 høns paalagt.
2 g. 1 lam, 1 gaas paalagt.
1 g. 1 ørte rug mindre, 27 sk. lybsk, 2 høns, 1 fødenød paalagt.

Rudbjærggaard, sml. II. 21.

1568—1621: 2 g. 1 fødenød paalagt.
1 g. 1 pd. byg, 9 sk., 1 skp. gaasehavre paalagt, men byggen er vistnok gæsteri.

Paa 13 gaarde er de smaa beder uspecificeret 1568, saa det er umuligt at avgøre, om her er foregaaet ændringer i landgilden, men de to ovenstaaende exempler paa, at der er paalagt fodernød, gør det sandsynligt, at det ogsaa er sket paa 8 andre gaarde.

Sandholt, sml. II. 21.

1591—1606: 1 g. 1 ørte gæsterihavre paalagt. (?)
1 g. 1 pd. byg paalagt.
1 g. ½ bolgalt, 2 høns paalagt.
1 g. 1 ot. smør, 8 skp. gæsterihavre paalagt.

Skovsbo, sml. II. 21.

1577—83: 6 g. 1 fj. smør er ændret til 1 skp. smør, men det er vistnok den samme ydelse, da skp. kan være = fj.
Paa 3 av gaardene forhøjedes gæsteriet med 8 sk. 2 alb. og erredspengene med 5 sk. 1 alb. Paa de 3 andre forhøjedes gæsteriet med 6 sk. 2 alb.

Egeskov.

1595—1616: 1 g. 2 mk. erredsp. paalagt. (?)
1 g. 5 skp. havre paalagt.
1 h. 1 mk. huspenge paalagt.
1 g. 1 lam, 2 gæs paalagt.
1 g. 2 gæs mindre — maaske en forglemmelse, da der stadig optræder gaasehavre. — 2 mk. gæsteri mere.

1616—56: 21 gaarde lader sig kun med nogenlunde sikkerhed identificere, men det synes, som om der hist og her er foregaaet en ombytning av gæsteriydelserne og en sammenblanding av dem og erredspengene. Alle gaardene var 1656 sat for svins olden — ialt 206 — men da denne ydelse kun undtagelsesvis opførtes i de ældre jordebøger, behøver det ikke at betegne en forhøjelse av landgilden.

Elvedgaard.

Nogle gaarde erhvervedes fra kronen 1563 16. april.

1563—1654: 1 g. 20 sk. gæsteri, 1 staldoxe paalagt.
1 g. 2 skp. gaasehavre, 1 staldoxe paalagt.
2 g. 1 mk. gæsteri, 1 lam, 2 skp. gaasehavre, 1 staldoxe paalagt.
2 g. 1 lam, 2 skp. gaasehavre, 1 staldoxe paalagt.
2 g. 1 lam, 1 mk. erredsp., 2 skp. gaasehavre, 1 staldoxe paalagt.

Engelsholm.

Erik Langes skøde til *Knud Brahe* paa Engelsholm 1594 kan sammenholdes med *Jørgen Brahes* lodseddel 1616.

1594—1616: 1 g. ½ ørte havre for fødenød paalagt.
1 g. 1 skovsvin paalagt.
2 g. 2 skp. boghvedegryn for fødenød paalagt.
2 g. ½ dl. gæsteri, 12 skp. havre for fornød paalagt.
1 g. 1 skovsvin paalagt.
1 g. er vistnok blevet delt i to, der havde faaet landgilden omlagt, saa de ialt ydede c. 2½ td. hk. mere.

Hvedholm.

Et par gaarde, som *Jørgen Brahe* fik 1616 som arv, bortmageskiftede han senere, og landgilden kan da sammenlignes.

1616—29: 1 g. 1 ørte byg, ½ ot. smør, ½ bolgalt paalagt.
1 g. 1 ørte byg paalagt.
1616—51: 1 g. $^1/_6$ ot. smør paalagt.

For at faa en oversigt over, *naar* landgildeforøgelsen indtraf, skal en skematisk opstilling forsøges. Kun undtagelsesvis kan man, som ved Ravnholt, fastslaa tidspunktet indenfor nogle faa aar, og materialet stammer jo for størstedelen fra tiden efter 1600, men for oversigtens skyld vil det maaske være praktisk at opstille de enkelte gaarde — i det følgende skema tages der kun hensyn til de i det foregaaende omtalte enkelte gaarde, ikke til hele landsbyer — i tre grupper: forandringer fra før 1600, fra et tidspunkt før til et efter 1600 og fra et til et andet aar

efter 1600. Den første gruppe kommer til at omfatte 55 gaarde, og den er væsentlig mindre end de to andre, der er paa henholdsvis 224 og 244 gaarde, men det indbyrdes forhold mellem gaarde med uforandret, formindsket og forhøjet landgilde indenfor hver gruppe kan paa denne maade bedst belyses.

Landgildeforandringer før 1600.

Samme	landgilde	havde	17	gaarde.
Lavere	»	»	10	»
Højere	»	»	28	»

Omkring 1600.

Samme	landgilde	havde	112	gaarde.
Lavere	»	»	11	»
Højere	»	»	101	»

Efter 1600.

Samme	landgilde	havde	189	gaarde.
Lavere	»	»	24	»
Højere	»	»	31	»

Tages alle de her sammenlignede gaarde fra 1552 til 1657 under ett, bliver resultatet:

Samme	landgilde	havde	318	gaarde.
Lavere	»	»	45	»
Højere	»	»	159	»

Av disse skemata kan umiddelbart sluttes tre ting: nedsættelserne, der i alt udgør ca. 9 %, naar i ingen periode op til forhøjelserne, forandringerne til begge sider er størst før 1600, og mens forhøjelserne udgør halvdelen i den første periode og noget under halvdelen i den anden, svinder de i den sidste periode ind til en syvendedel av de her sammenlignede gaarde. Man maa herav slutte, at landgilden i alt væsentligt var faldet til ro op mod midten av 1600 tallet, og at da var mulighederne for at forhøje avgifterne udtømt, og det vil vel være rimeligt at sætte dette i forbindelse med de ulykker, som de store krige havde bragt over bønderne.

Medens materialet fra Hemmestrup — s. 180 — er for spinkelt til sammenligning, og oplysningerne fra de rantzauske gaarde alle ligger efter 1600, kan man sammenligne disse resultater med forholdene paa Selsø, og det viser sig da, at udviklingen er parallel, idet landgilden i de selsøske landsbyer voxede fire gange saa meget i tiden 1559—88 som i tiden 1588—1633.

Herredstingbøgerne stammer næsten alle fra tiden efter 1600, saa deres oplysninger kan ikke bruges til sammenligning, men praktisk talt alle sager om landgildeforhøjelse, som findes i herredagsdombøgerne, er fra 1500 tallet, saa baade de enkelte gaarde, landsbyerne i Hornsherred og sagerne for rettertinget oplyser os om, at der er foregaaet en landgildeforhøjelse i løbet av det sextende aarhundrede.

Da dette resultat virker ret forbløffende i forhold til den regelmæssige ensartethed, der aar efter aar trods alt præger forholdene paa krongodserne, hvor der er mulighed for at skaffe et stort materiale spændende over et langt tidsrum, og paa de rantzauske godser, bortset fra de nævnte reguleringer, maa man spørge, om materialet ikke er behæftet med saadanne fejlkilder, at dets paalidelighed kan drages alvorligt i tvivl.

Den første fejlmulighed ligger ganske simpelt i skrivernes upaalidelighed; de kan have skrevet galt av. Sammenligner man originale skøder med Fynbo landstings skøde- og panteprotokol, vil man finde temmelig mange fejl, men de bestaar mere i, at skriveren glemmer en persil, end i at han føjer noget til; det sidste er uhyre sjældent. I den her opstillede fortegnelse over enkelte gaarde er dernæst udeladt en række tilfælde, hvor en forandring i landgilden synes at skyldes saadanne udeladelser, baade naar man kan se den samme persil findes ett sted, forsvinde nogle aar senere for saa igen at dukke op efter endnu nogen tids forløb, og de tilfælde, hvor en enkelt gaard midt i en række med ensartede persiller pludselig mangler en av disse. En saadan udeladelse maa bero paa et skøn, men de tvivlsomme tilfælde er her saavidt muligt udeladt og ikke medtaget i sammentællingerne.

Dernæst kan forhøjelserne skyldes arealforøgelser, der ikke fremgaar av jordebogen. Det er imidlertid ganske overordentlig hyppigt, at der i jordebøger og skøder etc. efter en bondes almindelige landgilde staar saadan noget som »endvidere giver han x x av en eng« eller en særlig ydelse av en navngiven mark er opført efter de almindelige persiller. Det maa derfor anses for usandsynligt, at blot et nogenlunde stort antal av forhøjelserne skulde skyldes en ikke-angivet arealforøgelse, men det kan ikke udelukkes, at man i tidens løb har glemt, at forhøjelsen har haft en saadan aarsag. Ser man imidlertid paa den konservatisme, der præger de rantzauske jordebøger, hvor den samme bonde stadig bliver anført ved en gaard, skønt det forlængst har været angivet i jordebog eller regnskab, at den har skiftet fæster, tvivler man paa, at man i større omfang skulde have glemt at anføre arealforøgelserne ned gennem tiden.

Den tredie større fejlkilde er det vanskeligere at faa klarhed over. Gæsteriet og erredspengene har i hvert fald i 1500tallet ikke helt mistet sit særpræg, saa det er muligt, at nogle av varianterne paa disse felter skyldes, at noget av ydelsen kan være givet in natura, det vil sige, at

herremanden kan have ladet nogle heste »gæste« bonden, eller at noget av erredspengene har været følt som en hoveriavløsning. Naar man imidlertid paa de rantzauske gaarde ser, at den samme bonde paa samme tid kunde yde erredspenge og trælpenge, der var en virkelig hoveriavløsning, saa maa man gaa ud fra, at erredspengenes oprindelige karakter er gaaet i glemmebogen.

Paa grund av materialets spinkelhed og spredthed kan der vel ikke bygges noget absolut paa de her meddelte tal. Det vilde være letsindigt ud av dette materiale at læse, at der paa op mod en tredjedel av fæstegaardene var foregaaet en forhøjelse av landgilden, men tendensen maa man have lov at læse ud av tallene, især da den ogsaa fremgaar av det her foran de enkelte gaardes liste meddelte materiale. Tingbøgerne omtaler ofte en forhøjelse, den er tydeligt tilstede paa godset Selsø, og den kan konstateres paa rantzauske godser endda i den periode efter 1600, hvor bevægelsen efter enkeltgaardene at dømme er i stærk avtagende.

Naar man tager forbehold overfor materialets spinkelhed og dets fejlkilder og ikke bygger huse paa det, kan man foretage en anden undersøgelse av det, nemlig av hvad art forhøjelserne var. Stiller man materialet op med den samme tredeling som ovenfor, giver det følgende resultater. Til oplysning skal blot meddeles, at *penge* omfatter alle former for pengeavgifter, baade landgilde-, erreds- og gæsteripenge og avløsninger for andre bede undtagen nød og svin, *korn* omfatter alt korn, ogsaa gæsteri- og gaasehavre, *nød* baade fødenød og forøxne og avløsning herfor, og *svin* er baade bolgalte, skov- og brændsvin eller avløsning herfor. Naar det samlede antal av her medtagne forhøjelser — 201 — er større end det ovenfor meddelte tal paa forhøjelser — 159 —, er det fordi nogle av forhøjelserne omfatter flere persiller, og de er her anbragt hver for sig.

	Penge	Korn	Smaabeder	Nød	Svin	Smør	Mel
Før 1600:	23	5	1	10	3	2	
Omkring 1600:	17	43	30	14	5	3	
Efter 1600:	10	12	9	2	4	5	3
I alt:	50	60	40	26	12	10	3

Kornet er henholdsvis 11, 9 og 6 tilfælde gaasehavre, melet leveredes kun av møllerne.

Medens forhøjelserne paa Selsø fortrinsvis bestod i korn, smør og nød, er de her noget jævnere fordelt, i hvert fald i antal, men ogsaa her er korn og nødforhøjelserne de største i værdi. Naar nød optræder saa forholdsvis hyppigt baade her og paa Selsø og findes paa krongodset — se s. 167 —, skyldes det formentlig kreaturholdets voxende betydning for øxneexporten.

III.

HOVERI

Der er et stadig genkommende udtryk i fæstebreve og love, at fæstebonden skal g i v e o g g ø r e. Den sidste del av dette udtryk betyder, at han skal gøre ægt og arbejde eller som det navnlig i en senere tid hedder h o v e r i eller h o v n i n g. *Arent Berntsen* 1) siger, at hovningen er en stor pligt for bonden, og at den omfatter baade hovedgaardens vedligeholdelse og avlingen som »pløyen, saaen, harffven, slaaen, meyen, indhøsten, tersken, skouffven og veedhuggen eller Torffgraffven, gierden, digen, tecken, jagen, fisken eller voed at drage oc alt andet hvad det være kand, saa at en god Mand til sligt Arbeed, sine Hoffvitgaardis Aufl, eller nogen des Gierning, aldeelis ingen Hæste, Plouge eller Folck haffver behoff at underholde eller Lejge ...« Dernæst deler han fæstebønderne i tre klasser: 1. de egentlige ugedagstjenere, der udfører alt arbejde paa hovedgaarden, saa ingen uge gaar, uden at de har et eller flere bud til hove paa arbejde een, to eller tre dage. Disse bønder var fri for at betale skat. 2. de fra hovedgaarden meget fjærnt liggende gaarde, der intet arbejde udfører, men yder arbejdspenge, som han kalder store, og som av en helgaard er 4, 6, 8, ja vel undertiden 10 rigsdaler aarlig. 3. gaarde, der ligger noget nærmere hovedgaarden og derfor gør vaar- og høstarbejde, sædvanligvis hver i sit tilskiftede stykke jord, og som desuden maa yde ½ eller 1 daler i arbejdspenge.

Endelig meddeler han en arbejdspengetaxt, der er en mark av hver tønde landgilde korn og tilsvarende av de andre landgildespecies. Taxten er, hvad han anser for lideligt, og efter denne taxt mener han, at hoveriet passende kan avløses. Da arbejdspengene er en hoveriavløsning, maa man herav slutte, at hoveriet har staaet i et bestemt forhold til gaardenes størrelse.

Arent Berntsens skildring stammer fra 1656, altsaa fra slutningen av den her behandlede periode, og hoveriet havde da et langt større omfang end tidligere, og hans skildring er for unuanceret til at give et fuldstændigt og alment billede av hoveriet. Det meget sparsomme materiale fra adelsgodserne gør det vanskeligt at følge, hvordan hoveriet er voxet, men man kan se noget om dets omfang paa enkelte gaarde paa bestemte tidspunkter, og

man kan især faa oplyst, hvordan det formede sig. Der er ikke bevaret nogen hoveriliste fra noget adelsgods, men enkelte fæstegaardes hoveri kendes fra retssager, og fra en av Christian Rantzaus gaarde kan, som det skal ses, ægternes omfang oplyses.

For *hoveriet* paa krongodset er der i det store og hele blevet gjort rede av C. Christensen, der ogsaa har behandlet Christian IV.s forsøg paa dets avløsning, men selv om hans behandling nu paa mange punkter kan suppleres, ligger krongodset udenfor denne undersøgelse og vil kun undtagelsesvis blive medtaget.

Oprindelig var kun adelens hoverigørende arvetjenere skattefri, men efterhaanden anerkendte kronen enhver indensogns ugedagstjeners skattefrihed, og i 1600tallet blev enhver, der faktisk var ugedagstjener, skattefri uanset sin bopæl. Herremanden var interesseret i at fastslaa, at en bonde var ugedagstjener, fordi han saa skulde yde mere hoveri, og fordi han bedre kunde svare til husbonden, naar han var skattefri. Derfor søgte herremændene at øge ugedagstjenernes tal, baade paa deres sædegaarde og paa de andre hovedgaarde, de selv drev. Oprettedes en ny hovedgaard, blev de bønder, hvis gaarde tilhørte hovedgaardens ejer, ugedagstjenere derunder. I hoveriet deltog ogsaa udtjenerne, d. v. s. de fjærnere boende bønder, omend i mindre omfang end ugedagstjenerne. (III. 1.)

Hoveriet var et fast led i fæsteforholdet, men desuagtet synes bonden altid ved fæstetiltrædelsen ligefrem at have lovet fremtidig at gøre ægt og arbejde. (III. 2.)

Herremanden kunde forbyde sine fæstere at have folk boende til leje paa gaarden, medmindre disse »husværinger« eller »*husfolk*« betalte herremanden en avgift, vistnok som en anerkendelse av husbondforholdet, og i et par tilfælde er der blevet krævet hoveri av husfolk. (III. 3.)

Husbonden kunde paa tinge lade udstede et almindeligt paabud til fæsterne om at gøre deres hoveri, men til det enkelte arbejde blev de tilsagt av *budfogeden,* en bonde eller oftere en husmand, der for dette arbejde fik reduktion i landgilde eller hoveri, og som havde ansvaret for, at bønderne blev tilsagt i tide. (III. 4.)

Hoveriet hvilede paa gaarden, og bonden kunde derfor sende andre for sig til hovarbejdet. Selv om der er et par exempler paa, at husbonden har krævet et bestemt arbejde, fx. saaning, udført av bonden selv, har det i almindelighed været nok, naar hovarbejdet blev ordentligt udført, hvadenten det var ved bonden selv, hans familie eller hans tyende. (III. 5.)

Selv om *hoveriets størrelse* varierede efter bondens evne til at yde og svingede fra tid til anden og fra gods til gods, stod det dog i forhold til brugets størrelse d. v. s. til landgilden. Materialet til belysning av dette forhold er meget spinkelt, men der kan ikke være tvivl om, at hoveri og

ægter stort set svaredes i forhold til gaardens størrelse, saaledes at fx. en helgaard ydede dobbelt saa meget som en halvgaard. (III. 6.)

Selv om hoveriet varierede efter gaardenes størrelse og fra gods til gods, synes man at have stræbt efter, at bønderne paa samme gods ydede forholdsvis lige meget, og husmændene skulde normalt gøre en ugedag. De faa exempler, man kender, paa *hoveriets omfang* paa almindelige fæstegaarde før midten av 1600tallet tyder paa, at det ikke har oversteget en ugedag + ægter, men fra 1650erne er der exempler paa langt større hoveri. Da de paagældende gaardes tilliggende imidlertid ikke kendes, er det umuligt at se, om forskellen skyldes det varierende tilliggende, men det ser ud, som om hoveriet er steget betydeligt. (III. 7.)

En enkelt gang — 1572 — ses rettertinget at være gaaet imod en *hoveriforøgelse,* men paa en række len har lensmanden stræbt at gøre hoveriet ensartet for bønderne og har lagt de mest ydende gaarde til grund og har faaet medhold hos domstolene. Nogle bønder søgte forgæves at undgaa det forøgede hoveri. Med hensyn til hoveri stilledes adelens og kronens bønder undertiden ens, saa man maa antage, at hoveriet ogsaa er voxet paa adelsgodset, og paa nogle adelsgodser kan forøgelsen konstateres. Før c. 1600 skulde adelsbønderne kun gøre fadebursægter for kronen, men derefter fik kongen bevilget en del andet hoveri av dem, mest til militære formaal, og derved vænnedes adelsbønderne til at yde større hoverimængde, hvad adelen kunde udnytte. (III. 8.)

I hvert fald viser nogle klager over hoveriets størrelse, at det følte som en stor byrde og kunde medføre, at bonden maatte opgive at drive sin gaard, men et par av klagerne stammer fra saa plumrede kilder, at man intet sikkert kan bygge paa dem. (III. 9.)

Naar hovedgaarde bortforpagtedes, kunde der opstaa strid om hoveriet, fordi bønderne ikke opfattede forpagteren som deres husbond, og fordi herremanden forbeholdt sig noget av hoveriet. (III. 10.)

For at skaffe sig fæstere tilbød husbonden undertiden den tiltrædende bonde fritagelse for noget av hoveriet, men dette synes mindre end de tidligere — I. 11. — omtalte fritagelser for landgilde, hvad der nok hænger sammen med den op i 1600tallet stigende interesse for at faa mere hoveri til hovedgaardsdriften. (III. 11.)

Hoveriet var i almindelighed knyttet til den hovedgaard, hvorunder de paagældende bønder hørte, men en enkelt godsejer ses at have ladet sine bønder udføre hoveri udenfor deres egen hovedgaard, og der er mødt nogle faa exempler paa, at øde gaardes drift besørgedes av hovbønder, hvad der jo slet ikke hørte med til den almindelige hovedgaardsdrift. (III. 12.)

I det store og hele synes driften av hovedgaardens jorder og enge at

være blevet fordelt paa de enkelte fæstere i form av *hovlodder,* hvorpaa den enkelte bonde vistnok udførte alle de forskellige former for markarbejde. I hvert fald var alle de forskellige former for hovarbejde fordelt paa bøndernes lodder, og disses størrelse synes at have staaet i forhold til fæstegaardenes. (III. 13.)

Hoveriet omfattede foruden det egentlige markarbejde ogsaa rydning, gravning, tørvebjærgning, lyngslet, tærskning og skovarbejde og enkelte gange dukker vaaddragning og nøddeplukning op, men der er kun tale om bygningshoveri for de husmænd, der var haandværkere, saa sagnene om byggearbejdet som en særlig plage synes kun at have ringe grund i virkeligheden, selv om en del ægter skyldtes byggearbejder. Tyendehoveri findes ikke omtalt, og saaning og kreaturpasning blev overvejende udført av tjenestefolk. (III. 14.)

Bønderne havde pligt til at holde deres egne *gærder* ved lige, da det hørte med til at holde gaarden ved hævd. Undertiden blev bønderne desuagtet tilsagt til at sætte gærder paa hovedgaarden eller paa øde gods, men det er ikke helt klart, i hvilket omfang dette arbejde var hoveri. (III. 15.)

Nogle faa gange omtales *hovspind,* men det er ikke klart, om bonden kun skulde yde arbejdet eller baade arbejde og materiale, i hvilket sidste tilfælde ydelsen nærmest maatte karakteriseres som landgilde, og den kunde avløses med penge. (III. 16.)

Bønderne har i almindelighed skullet møde med *plove* til hovarbejdet og vistnok ogsaa med andre redskaber og med hestefoder, men i hvilket omfang, det har været tilfældet, kan ikke ses. (III. 17.)

Forholdene under selve hovarbejdet kan belyses ved en række spredte træk fra retssager, der dog, for saa vidt de angaar hoveriet selv, fortrinsvis drejer sig om undtagelsestilfældene. Fogeden bestemte, naar bønderne skulde møde, og paa lenene blev de undertiden bespist, mens det næppe skete uden som en sjælden undtagelse paa adelsgodset. Selv om fogeden kunde misbruge sin stilling overfor hovbønderne, er der kun fundet faa exempler herpaa og paa sammenstød mellem ham og arbejderne. Som helhed synes hovarbejdet at være foregaaet gnidningsfrit, og i hvert fald tog tiden jo ikke prygl altfor højtideligt, man tænke paa skolerne. (III. 18).

Hoveriet kunde avløses efter husbondens bestemmelse, som regel med penge, ofte kaldet trælpenge, men andre navne findes. Deres størrelse synes fortrinsvis at have været avhængig av bondens betalingsevne, saa man kan ikke ud fra avløsningssummerne udregne hoveriets størrelse. Avløsningen kunde nøjes med at omfatte en del av hoveriet eller en bestemt form som tærskning. Noget tyder paa, at bonden kunde nægte at avløse og kræve at yde hoveriet in natura. Christian IV.s forsøg paa

hoveriavløsning, der tidligere er behandlet av C. Christensen, havde et fiskalt formaal og fik ingen betydning for adelsbønderne. (III. 19.)

Retsbøderne, der tilfaldt husbonden, kunde undertiden betales i form av hovarbejde, hvis bonden manglede rede penge. Herremanden kunde være interesseret i denne betalingsform, fordi han derved fik en indtægt, som han vilde gaa glip av, hvis den fattige bonde blev straffet paa kroppen, men fogeden fik paa denne maade ikke sine 10 % av bøden. (III. 20.)

Blev et enkelt *hovarbejde forsømt* eller daarligt udført, kunde herremanden lade tage syn paa arbejdet og bonden blive tiltalt for denne enkelte forsømmelse. Bonden kunde have en rimelig undskyldning for sin forsømmelse, og det kunde paa dette punkt medføre vanskeligheder for ham, hvis hans gaard havde flere ejere. (III. 21.)

Langt alvorligere end de enkelte forsømmelser, der vel efter recessen var fæstefortabelsesgrund, men som sjældent førte dertil, var den stadige forsømmelse av hoveriet. Det kunde dels være en almindelig vrangvilje overfor arbejdet, »*modvilje*«, dels en fuldstændig undladelse av at udføre det paalagte arbejde, *overhørighed*. Som overhørighed opfattedes enhver nægtelse av at udføre husbondens paabud, og det straffedes som overtrædelse av recessens almindelige lydighedspaabud. Herremanden kunde vise langmodighed overfor denne forseelse, fordi han var interesseret i at holde bonden ved gaarden eller holde ham ved magt, saa han kunde yde. Naar husbonden krævede erstatning for forsømt hoveri, synes han uden rettens medvirkning at have kunnet tage pant hos bonden, og skønt Viborg landsting krævede det, synes han ikke altid at have behøvet at specificere forsømmelsens art. (III. 22.)

Husbondens krav paa hovarbejde var for saa vidt privilegeret, som den bonde, der var »*i husbonds forfald*«, d. v. s. var tilsagt til hove, dermed var lovligt forhindret i at møde paa tinge, og han kunde da ved brev eller vidner bevise overfor tinget, at han skulde være paa hovarbejde. Heri laa en mulighed for, at en husbond kunde forhindre en fæster i at møde paa tinget en bestemt dag. Hovbud gik for tingbud og skulde kun vige for kongebud om fadebursægter. (III. 23.)

Ægterne var en særlig form for hoveri, og midt i 1600tallet synes der kun at have været den begrænsning for deres omfang, der laa i, at de i herremandens egen interesse ikke maatte gaa udover bøndernes ydeevne. Oplysningerne om ægternes omfang er saa tilfældige, at det er vanskeligt at naa til klare tal, og de har varieret meget fra gods til gods, dog har man stræbt efter at fordele dem ligeligt efter brugenes størrelse. I almindelighed udførte ugedagsbønderne de stakkede ægter, op til 4 mil, og udtjenerne langægterne, hvis længde synes ubegrænset. Ægterne var ubestemte og kunde blive en meget trykkende byrde, men fra de rantzauske

godser, hvorfra ægtlister er bevaret, drejede det sig kun om faa dage om aaret. Endnu i midten af 1500tallet skulde ægterne være som av arild, men hundrede aar senere var de faktisk, hvad husbonden krævede. (III. 24.)

Gennem nogle retssager kan man følge, hvordan bønderne forgæves søgte at fastholde, at ægterne skulde være som av arild. Naar ægterne kunde voxe, har det delvis sin forklaring i, at kongen gik i spidsen ved at kræve flere fadebursægter, navnlig langs hovedvejene, og ved at han fik bevilget ægter til befæstningsarbejder. Derved viste kongen adelen vejen til ægtforøgelser. (III. 25.)

Budfogeden tilsagde bønderne til ægter ligesom til hoveri, og gerne med en rimelig frist. Forsømte bonden sin ægt, kunde han tiltales herfor, og husbonden skulde da bevise forsømmelsen ved at godtgøre, at bonden var blevet tilsagt. (III. 26.)

Det var av arild skik, at bønderne *ægtede efter fast tur,* i hvert fald langægterne, og de kæmpede bestemt for at fastholde princippet, da de derved saa nogenlunde kunde vide, naar de skulde ægte, og fik ægterne jævnt fordelt mellem sig. Selv om langægterne var av yderst forskellig længde, udjævnedes dette i løbet av aarene. For herremanden rummede ordningen den fordel, at han vidste, hvem der skulde ægte, og at bønderne ved den jævne fordeling bedre blev holdt ved magt. (III. 27.)

Ægterne kunde *avløses* for sig, men det synes som regel at være sket i forbindelse med en almindelig hoveriavløsning. (III. 28.)

Ligesom *hoveriet skulde gøres forsvarligt,* skulde ægterne »fuldgøres« av bonden, men de hvilede paa gaarden, saa han kunde lade en karl udføre dem. Hvis ægterne blev forsømt eller blev utilfredsstillende udført, og bonden ikke kunde fremføre nogen rimelig undskyldning, kunde han tiltales paa fæstet derfor, men herremændene synes at have været meget villige til at forlige sagen, saa bonden kunde blive ved gaarden, ganske som ved andre forsømmelser fra bondens side. (III. 29.)

Tiltaltes bonden for forsømt ægt, kunde herremanden baade kræve erstatning for det forsømte og søge bonden dømt fra fæstet, men *tabet av fæste skulde ske ved dom,* og herremanden skulde bevise forseelsen, hvis bonden ikke erkendte den. Fradømmelsen førte dog ikke altid til, at bonden maatte forlade gaarden, men han maatte genfæste den — Sml. IV. 12. — Under disse sager hører man som en murren i geledderne, at bønderne følte sig overbebyrdet med ægter, uden at det dog førte til noget resultat. Ægterne bestemtes ensidigt av herremanden og har været et kompromis mellem, hvad husbonden havde brug for, og hvad fæsteren kunde yde. (III. 30).

Løb, d. v. s. et bud eller en lettere transport udført av en person, bestod

i at bringe et brev eller drive et kreatur eller lignende fra hovedgaarden til et eller andet sted, og det udførtes fortrinsvis av husmænd, der ikke havde hest og vogn. Det hvilede som ægterne paa bruget, ikke paa personen, og løbenes længde varierede fra gods til gods. (III. 31.)

Hoveriet bestod ikke blot i *arbejde* udført av bonden eller dem, han sendte i sit sted, men det omfattede ogsaa leveringen af *trækkraft* til spanddage og ægter og av *redskaber* til brug under arbejdet, som plove, harver, vogne og sække, og endelig skulde bonden under hovarbejdet yde en vis mængde *varer,* nemlig føde til sig selv og sine trækdyr og materialet til hovspindet.

Hoveriet var i *stigning.* Man gik bort fra at kræve det, der havde været ydet av arild, bort fra det traditionsbestemte, og gik over til at forlange det, der efter husbondens skøn var nødvendigt for hovedgaardens drift, eller som han i det hele taget havde brug for. Domstolene anerkendte husbondens ubegrænsede ret til at kræve ægt og arbejde, og desuden udnyttedes flere muligheder for at skaffe sig den efterspurgte arbejdskraft. Kronen skaffede sig tilladelse til at benytte adelsbønderne til statsformaal, gamle friheder gik i glemmebogen, retsbøder omsattes til arbejde, hovarbejdet kunde foregaa udenfor hovedgaardens omraade, og maaske var hovspind en ny hoveriform.

Naar ægt og arbejde var i stadig stigen, maatte det medføre en *usikkerhed* i bondens stilling. Han kunde ikke disponere paa længere sigt og kunde ikke vide, hvor meget tyende, trækkraft og redskaber han vilde komme til at bruge. Ældgamle frihedsbreve og skik og brug av arild var ikke længere noget værn mod nye hovkrav. Faktisk maatte ethvert hovbud følges, og i den øjeblikkelige panttagning, der uden rettens medvirkning nogle steder blev anvendt overfor hoveriforsømmelse, kunde udvikles til et effektivt tvangsmiddel.

Paa den anden side havde bønderne en vis *sikkerhed* mod overgreb. Han skulde tilsiges til baade ægt og arbejde, og i de groveste træk stod ægt og arbejde i forhold til brugets størrelse, saa han ved fæstetiltrædelsen nogenlunde kunde vide hoveriets størrelse. Arbejdsmængden blev nogenlunde ligeligt fordelt paa alle grander, og ægterne skulde udføres efter en fast turnus. Ved at leje andre til at udføre ægt og arbejde kunde han disponere over sin egen arbejdskraft, og herremanden skulde overbevise retten om hans forsømmelighed for at faa bonden dømt fra gaarden. Det bedste værn mod overdreven hoveriydelse laa i, at manglen paa arbejdskraft gjorde herremanden interesseret i at give bonden saadanne fæstevilkaar, at han kunde holde gaarden ved magt til fordel for begge parter, og det store antal forligte sager viser herremændenes iver efter at holde bønderne ved gaarden.

Hosstaaende tabel skulde vise, hvordan sagerne om hoveriforsømmelse kunde fordele sig indenfor et enkelt herred. Hovedgaardene Buderupholm, Lundbæk, Restrup og Torstedlund i Hornum herred havde næsten alt deres gods indenfor herredet og var sammen med Albæk de eneste større adelsgaarde i herredet, og fra de andre hovedgaarde kan ingen hoveriforsømmelsessager fastslaas med sikkerhed i nedennævnte aar, hvorfra tingbøgerne er bevaret.1)

		1636	37	40	41	42	44/5	49	50	54
Buderupholm.	Hov				3					
	Tærsk									
Lundbæk.	Hov					1				
	Tærsk									
Restrup.	Hov	1			2					
	Tærsk								26	
Torstedlund.	Hov			1						
	Tærsk	6						12	50	

I alt 8 sager om hoveriforsømmelse, 94 om undladelse av betaling av tærskepenge. De egentlige hoveriforsømmelser er altsaa meget faa, og sagerne om tærskepenge har knap nok karakter av hoverisager, fordi tærskningen var avløst, saa undladelse av betaling av tærskepenge nærmest svarede til restance med landgilde. Da det kan være meget vanskeligt at fastslaa, under hvilket gods en tiltalt bonde hører, naar hovedgaardens eller ejerens navn ikke anføres, og naar en anden end den sædvanlige ridefoged rejser sagen, saa er det muligt, at ovenstaaende tal maa forhøjes en smule, ligesom der jo har været hoveriforsømmelser paa det gods, som disse gaarde havde i andre herreder. Tallene her kan suppleres med oplysninger om Gudumlunds bønder i naboherredet Fleskum.2) I aarene 1634, 1640—42 incl. 1646, 1647, 1649 og 1650 tiltaltes kun to bønder for hoveriforsømmelse i alt. Gaar man til de rantzauske godser, er det noget vanskeligere at finde sikre tal, fordi tingbøgerne fra de herreder, hvori godserne laa, er gaaet tabt, saa man kan kun faa fat paa de sager, der endte med, at de forsømmelige bønder betalte en bøde, der findes ført til indtægt i godsets regnskaber. Paa Gessingholm var der i perioden c. 1630—60 — nogle regnskaber mangler — kun to sager om hoveriforsømmelse 3), og paa Demstrup i omtrent samme tid ligeledes to 4), mens der ingen ses at have været paa Sødringholm.

Mens fremstillingen av hoveriet i almindelighed i det følgende, hvor sager om hoveriforsømmelse er samlet fra mange herreder og fra en lang periode, kunde give det indtryk, at denne forseelse var et meget hyppigt

og udbredt fænomen, saa skulde denne sidste lille optælling vise, at den dog spillede en beskeden rolle, i Hornum herred kan den vel sættes til een gang hvert fjerde aar. Selv om hoveriet har været omfattende og voxende, har det dog i almindelighed været taaleligt for bønderne.

III. 1. HVEM VAR UGEDAGSTJENERE?

I løbet av 1500tallet blev de bønder, der gjorde en ugedags hoveri, skattefri. Hele spørgsmaalet om bøndernes skatteforhold ligger udenfor denne undersøgelse, men til forstaaelse av hoveriets omfang er det nødvendigt at komme ind paa, hvem der var ugedagsbønder, da hoveriet fortrinsvis hvilede paa dem. I sin avhandling om landboforholdene i det 17. aarhundrede har *Fridericia* gjort udmærket rede for spørgsmaalet om ugedagstjenerne, saa den skal her kort refereres. Paa enkelte punkter kan Fridericias fremstilling nemlig suppleres fra herredstingbøgernes oplysninger.1)

Fridericia siger, at fra 1526 synes det fastslaaet, at ugedagsmænd, der boede i hovedgaardens sogn, var skattefri, men det gjaldt oprindelig ikke for de bønder, som herremanden erhvervede i sognet ved køb eller magelæg. Kronens standpunkt var, at kun adelens a r v e t j e n e r e var skattefri, og at kun de, der av arild havde været fri, skulde vedblive at være det. I løbet av de store mageskifters tid i den sidste halvdel av 1500tallet opgav kronen dette standpunkt, saa ogsaa de senere erhvervede gaarde i s o g n e t blev anset for skattefri. Fra c. 1600 var alle indensogns ugedagsbønder skattefri og desuden de udensogns, der havde været det av arild. Et exempel paa det sidste findes fra Villestrup i Astrup sogn 1572. *Axel Juul* fik 1556 laasebrev paa sit gods til Villestrup og herunder paa 4—5 bønder som ugedagsmænd, skønt de boede i Lille Arden, der dengang var et særligt sogn. Hr. *Jørgen Lykke* til Overgaard krævede imidlertid paa kronens vegne i 1571, at disse bønder skulde yde skat, fordi de som udensogns bønder ikke kunde være ugedagstjenere. Ved tingsvidne av Hindsted herred beviste Axel Juul, at de paagældende bønder i 40 aar havde gjort ugedagsgerning til Villestrup, og støttet herpaa og paa laasebrevet godkendte landstinget dem som ugedagsmænd, og dette stadfæstede rettertinget 1572.2) Kronen havde under Chr. III. og Fr. II. søgt at hindre, at skattefrihedsprivilegiet udvidedes til udensogns bønder og til bønder under nyoprettede hoved- og ladegaarde, men ogsaa dette standpunkt opgaves under Chr. IV., og ved Fr. III.s haandfæstning § 9 fastsloges alle ugedagstjeneres skattefrihed. I hvert fald i det 17. aarhundrede kunde en bondes stilling som ugedagstjener fastslaas blot ved en seddel herom

fra hans husbond, selv om det ogsaa kunde gøres ved tingsvidne. Mens det oprindelig kun havde været sædegaardenes ugedagstjenere, der var skattefri, anerkendtes i 17. aarhundrede skattefriheden for ugedagstjenere under alle andre hovedgaarde, saaledes ogsaa de nyoprettede hoved- og ladegaarde. Vel gik der undertiden dom i sager om disse sidste bønders skattefrihed, men retsavgørelsen fastslog den ogsaa for deres vedkommende. Længst synes kronen at have bekæmpet, at udensogns bønder blev skattefri. Lensmændene førte en i det store og hele forgæves kamp mod forøgelsen av de skattefri bønders tal, og paa dette punkt kan der fra tingbøgerne hentes et par exempler, der supplerer Fridericias fremstilling.

Allerede i 1590 anerkendte Viborg landsting, at det avgørende for spørgsmaalet om bøndernes skattefrihed var, om de faktisk var ugedagstjenere, ikke i hvilket sogn de boede. *Niels Stygge* til Nøragergaard i Durup sogn regnede nogle bønder i Tisted sogn for ugedagstjenere, altsaa skattefri, fordi de gjorde arbejde til gaarden, og dette anerkendte landstinget, idet det erklærede, at det samme var tilfældet med bønder under andre sædegaarde, saa disse bønder skulde ikke betale skat.3) Henvisningen til andre sædegaarde er særlig vigtig her, fordi Nøragergaard ogsaa havde jorder til hovedgaarden liggende i Tisted sogn, hvor de paagældende bønder boede, saa denne hovedgaard indtog en særlig stilling. Et exempel fra en senere tid kendes fra Fyn, hvor *Henrik Putbus* til Kørup i Krogsbølle sogn i 1646 fik vidne av Skam herredsting om, at to fæstere, hvis gaarde laa i nabosognet Nørre Næraa, var ugedagstjenere under Kørup.4)

Disse to exempler i forbindelse med de hos Fridericia nævnte maa siges at vise, at ikke beliggenheden, men det faktiske hovarbejde var avgørende for, om en bonde var skattefri ugedagstjener eller ej, og *Arent Berntsens* forklaring 5), at ugedagstjenerne bor »nest omkring ved, oc udi sognet, med Slottet eller Gaarden«, maa modificeres.

Naar herremændene har været ivrige efter at udvide ugedagstjenernes kreds, har det næppe været for at kunne forøge hoveriets omfang, idet der i al fald i 1600tallet ikke har været nogen lovlig eller sædvanemæssig indskrænkning i dettes mængde, men husbonden har været interesseret i at faa skattefrihedsprivilegiet strakt saa langt som muligt, for at hans bønder bedre kunde holdes ved magt og give og gøre.

Det kunde være av stor interesse for en herremand at faa slaaet fast, at en bonde var blevet ugedagsmand, derved at hans gaard var blevet erhvervet av ejeren av en hovedgaard i det sogn, hvori hans gaard laa. Derfor fik fru *Sofie Staverskov,* Laurids Ebbesens, i 1638 tingsvidne om, at en bonde, der tidligere havde ligget under *Mandrup Abildgaards* gaard Skodborghus i Vejen sogn, nu var ugedagstjener under hendes gaard

Øllufgaard i Vester Nebel sogn, hvor hans gaard laa.6) En bonde, der hidtil ikke havde været ugedagstjener, kunde blive det, ved at hans husbond l a g d e hans gaard u n d e r sin hovedgaard i bondens sogn. Lensmanden paa Aalborghus *Gunde Lange* til Bregninge krævede i 1641 skat av en bonde i Gundersted sogn, der hidtil havde ydet skat, men hans husbond *Mandrup Due* til Halkær godtgjorde ved et tingsvidne, at han havde lagt fæstegaarden under sin hovedgaard Gunderstedgaard i sognet, og at bonden nu gjorde ægt og arbejde hertil, og derfor godkendte landstinget ham ogsaa som ugedagstjener.7)

Et andet vidnesbyrd om saadanne fæstegaardsflytninger findes fra Hellum herred, hvor *Viffert Seefeld* til Revsnæs i Komdrup sogn og Tustrup i Fræer sogn 1650 lod tage nogle vidner om sine og sin broder *Jørgen Seefeld* til Næs i Blenstrup sogns bønder. To bønder, der før havde ligget under Revsnæs og som boede i Blenstrup sogn, var nu ugedagsbønder til Næs, mens to andre, tidligere under Næs, der boede i Fræer sogn, nu gjorde ægt og arbejde til Tustrup. Lensmanden paa Aalborghus, *Erik Juel* til Hundsbæk, krævede dem for skat, men som ugedagsbønder frifandtes de herfor.8)

Det var ikke nødvendigt, at herremanden boede paa gaarden, blot den blev drevet af ham som hovedgaard, naar man skulde avgøre, om de under den hørende bønder var ugedagstjenere. Gaarden Beltoft i Lundby sogn i Slet herred havde i lange tider — siden 1581 — været under samme ejer som Sebberkloster i nabosognet, men den havde været besat med to bønder. Da lod fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', i 1640 sin foged paa Slet herredsting »advare« sine bønder i Lundby sogn, at de nu skulde gøre ægt og arbejde til Beltoft, da hun selv vilde lade bruge avl til den.9) *Gunde Lange* til Bregninge, lensmanden paa Aalborghus, krævede dem imidlertid for den skat, som de havde ydet »av arild«, men ved tingsvidner bevistes det, at de boede i Lundby sogn og gjorde ægt og arbejde til Beltoft, som fru Margrethe selv drev, skønt hun ikke boede paa gaarden, og bønderne blev da baade av herreds- og landsting erklæret for ugedagsbønder.10) Det synes, som om der senere igen er gjort krav paa skatten, for 1649 fik fru *Margrete* tingsvidne om, at hun havde gjort Beltoft til en sædegaard, og at 7 gaarde, 2 bol, 1 hus og 1 mølle nu gjorde ægt og arbejde dertil, og at de ved herreds- og landsting var blevet dømt fri for skat.11)

Til en nyoprettet hovedgaard kunde ogsaa henlægges ugedagsbønder. *Christoffer Hvas* til Hennegaard oprettede 1639 av to bøndergaarde Søviggaard i Ovtrup sogn, og aaret efter fik han tingsvidne om, at to av hans bønder var ugedagstjenere hertil 12), ligesom en bonde i 1650 fik vidne om, at dengang han var tjener til Søviggaard, gjorde han ægt og arbejde

hertil.13) De paagældende bønder laa tidligere under Hennegaard i nabosognet Henne og maa da have været skatteydende.

Selv om markarbejdet paa hovedgaarden i almindelighed bestredes av ugedagstjenerne i hovedgaardens sogn, kan de ikke altid have overkommet det hele, end ikke naar de i saa-, pløje- og høsttiden fik hjælp av de andre fæstere. Paa Gessingholm fremhævedes det 1661 som noget særligt, at udtjenerne under Karl Gustavkrigene av frygt og fare havde holdt sig borte fra hoveriet, og da det paa samme gaard kun var et mindretal av de fjærnere boende bønder, der ydede trælpenge i hoveriavløsning, maa man gaa ud fra, at ogsaa de for en stor del har deltaget i hovedgaardens drift, skønt de ikke fik den ellers dermed følgende skattefrihed.14)

III. 2. LØFTE OM ÆGT OG ARBEJDE

Naar bonden tiltraadte sit fæste, avlagde han i mange tilfælde et løfte til herremanden eller hans foged om at være hørig og lydig med æ g t og a r b e j d e, skyld og landgilde og anden rettighed, saaledes som der er gjort rede for det ovenfor I. 7.1) Dette løfte maa, selv om det ikke altid foregik paa tinge, have været et fast led i fæstetiltrædelsen, og det omfatter vistnok altid ægt og arbejde, selv i de tilfælde, hvor bonden ikke var eller blev ugedagstjener, saa det maa have betydet, at han lovede at gøre det arbejde, der efter hans gaards beliggenhed naturligt maatte tilfalde ham. Det kan ikke altid ses av sagerne, om det drejede sig om en almindelig fæstetiltrædelse, eller om det ikke blot var en slags fornyelse av det tidligere fæsteforhold, efter at den paagældende bonde havde forset sig paa et av de nævnte punkter. Der er kun fundet to tilfælde, hvor bønder k u n lovede at gøre ægt og arbejde av deres gaarde, og da det drejer sig om den samme godsejer, og sagerne er meget korte i tingbogen, kan man næppe slutte noget alment av dem. En bonde tog 1642 *Mandrup Due* til Halkærs foged i haand paa Slet herredsting og lovede at gøre ægt og arbejde av sin kvarte gaard, og en anden bonde lovede at yde det samme av sin halvgaard.2)

III. 3. HOV AV HUSFOLK

Foruden fæsterne som bønder, husmænd og møllere fandtes der rundt om paa adelsgodserne en lille gruppe av beboere, der kaldtes *husværinger* eller *husfolk*. Det var personer, der boede til leje hos en fæster, og som, da bygningerne tilhørte herremanden, maatte betale en avgift til her-

skabet. Denne ydelse var paa Demstrup saa beskeden — 10 sk. om aaret —, at den vistnok nærmest maa have været en anerkendelse av husbondeforholdet ligesom stedsmaalet.1) Herpaa tyder ogsaa, at en bonde, der havde ladet den forrige fæster blive boende paa gaarden, uden at han betalte husbonden derfor, fik en stor bøde paa 10 rdl.

Denne avgift synes imidlertid ogsaa at kunne have form av hoveri. Fogeden paa Herlufsholm lod 1618 forkynde paa tinge, at ingen av skolens tjenere maatte indtage husfolk uden at tilkendegive det for fogeden, og uden at disse kunde fremlægge bevis for deres forrige opholdssted. Desuden maatte ingen husfolk være paa Herlufsholms grund, uden at de gav »nogen tribut og gør nogen tjeneste til skolen«.2) Dette sidste maa sikkert betyde, at husfolkene foruden en pengeavgift skulde yde skolen hoveri. Endnu tydeligere fremtraadte det i et forbud, som *Henrik Putbus'* foged paa Kørup nedlagde i 1622, idet han erklærede, at Kørups fæstere ikke maatte have husfolk boende, medmindre disse gjorde en ugedag til Kørup.3) Dette indgreb synes meget betydeligt, men der kan i hvert fald ikke være tvivl om, at herremanden kunde forbyde sine fæstere at have husværinger. Den samme herremand forbød da ogsaa 1625 sine bønder at have husfolk uden husbondens minde 4), og en unævnt husbond tiltalte 1620 en bonde for at have husfolk »ulovligt«, hvad der vel ogsaa maa betyde, at det skulde være sket udenom herskabet, men forøvrigt blev bonden frifundet, da det ikke kunde bevises.5) *Jørgen Seefeld* forbød 1649 bønderne under Vaar at huse eller hæle nogen, der ikke havde »stedet og fæstet«.6) Dette maa betyde, at husværingerne skulde yde husbonden en avgift for at faa lov at opholde sig paa godset, men h e r kan man ikke se, om der forlangtes hoveri av dem. Hvis de virkelig fæstede av husbonden, altsaa kom til at staa paa lige fod med godsets bønder, kunde det ogsaa medføre, at de skulde yde de samme former for avgifter, altsaa ogsaa hoveri.

III. 4. HOVBUD

I almindelighed blev bønderne tilsagt til hoveri av en saakaldt b u d f o g e d, en bonde eller husmand, der for dette arbejde fik en reduktion i sit eget hoveri eller sin landgilde.1) Det maa derfor være en undtagelse, naar det skete paa tinge, men de fundne exempler har da ogsaa en almindelig karakter og drejer sig ikke om et enkelt arbejde. En foged — vistnok fra *Henrik Putbus'* gaard Kørup — tilsagde 1622 paa Agernæs birketing alle sin husbonds bønder til at pløje for ham, saa de kunde gøre det uden forhaling, og de mødte og lovede at pløje, harve og saa deres husbonds jord, det bedste de kunde, som det sig burde.2) Det er maaske

blot en almindelig paamindelse, maaske et første varsel om at holde sig rede, naar pløjetiden begyndte.

Fra Herlufsholm findes et par tilsigelser til hoveri foretaget paa tinge, og den ene er ret omfattende. Alle skolens tjenere blev 1635 6. april tilsagt at opgrave sten av skolens og deres egen jord og hver age 5 gode, lovlige læs sten til skolens fornødenhed. Naar de i det hele taget blev tilsagt, skulde de være paa klostret om morgenen klokken fem og begynde deres arbejde, baade bomænd og husmænd, hvis de ikke vilde bøde. Naar de agede, skulde de tage vogne, som var forsvarlige og tilbørlige til det læs, de skulde age, og sende lovlige bud frem, som var gode for at bestille det arbejde, de blev tilsagt til. Inden otte dage skulde de yde tjørne, som det var sædvanligt at gøre, og enhver skulde lukke gærderne om rugsæden. Denne tilsigelse har ogsaa interesse derved, at det indeholder det eneste exempel, der er fundet, paa stenagning, der muligvis har skullet bruges til byggearbejde, men det kan ogsaa være, at det ligesom de sidste punkter har været til gærderne. Desuden kan man av denne tilsigelse se, at bønderne kunde sende andre at gøre arbejdet, naar de blot var i stand til at udføre det.3) Andre av de herlufsholmske tilsigelser drejede sig kun om bestemte arbejder, men gav almindelige, detaillerede bestemmelser for disse. De, som svarede for byerne, d. v. s. budfogederne, skulde juni 1635 give hovtjenerne ordre til at møde fire dage senere tidligt om morgenen og udføre deres andel i arbejdet i mølledammen ved Maglemølle. Nederst skulde de lægge gruset og oven paa stenene.4) Senere samme aar blev der givet tjenerne ordre til at rydde sten av rugageren og tjørne mellem agrene, inden de saaede rug eller pløjede første gang til byg, og dette paabud gentoges i en udvidet form, idet bønderne skulde rydde sten, buske, tjørnestubbe og »revler« i agrene og for enderne av disse i skolens jord.5) Da de her nævnte exempler paa hovbud paa tinge stammer fra birker, der kun omfattede ett gods' bønder, er det muligt, at man paa et saadant lille omraade har kunnet bruge tilsigelsen paa tinge, men det ene av disse exempler — ligesom iøvrigt andre fra Herlufsholm — viser, at man desuden brugte den almindelige fremgangsmaade med at lade budfogederne tilsige hovbønderne.

Hovbud kunde misbruges, idet det gik udover bondens pligter. En bonde blev udvist av sin husbond, en vis *Hans Brochrock* i Lund, fordi han havde siddet et hovbud overhørig, men da han beviste, at han kun var tilsagt til at give husbonden skudsmaal paa tinge, og da dette ikke var nogen pligt, blev han 1633 av rettertinget dømt til at genindsættes paa gaarden, skønt han var dømt fra den ved landstinget, og oven i købet skulde landsdommeren yde ham en erstatning paa 20 rdl.6)

Et andet ulovligt hovbud fik ret omfattende konsekvenser. *Frederik Parsberg* til Vognserup havde ladet nogle bønder dømme fra gaardene for restancer m. m., men de blev alligevel boende. Da han 1637 sagsøgte dem til betaling for voldsbøder, fordi de ikke havde rømmet gaardene, erklærede retten, at da de ikke var opsagt og udvist, og da de efter dommen var blevet tilsagt til ægt og arbejde, skulde de ikke betale bøder.7) Resten av sagen er i denne sammenhæng uden interesse, men meningen maa være, at da herremanden havde tilsagt dem, havde han dermed vist, at han saa bort fra dommen. Han kunde ikke baade forlange hoveri, og at bønderne skulde forlade gaardene.

Hvis budfogeden var forsømmelig med sit arbejde, maatte det befri bønderne for tiltale for hoveriforsømmelse. Da *Jørgen Brockenhuus* til Sebberklosters foged i 1631 tiltalte nogle bønder for overhørighed, maatte budfogeden indrømme, at nogle av dem ikke var blevet tilsagt, men han paastod, at han ikke fra herskabet havde faaet besked paa at gøre det. De ikke tilsagte bønder blev derfor ikke dømt, men to andre, der utvivlsomt var blevet tilsagt, lovede at stille husbonden tilfreds for deres overhørighed med arbejde i marken.8) 1632 blev budfogeden paa et andet, unævnt gods, muligvis var det kronens gods i Slet herred, sat under tiltale, fordi han ikke havde tilsagt ordentligt, saadan at visse av bønderne i tre aar overhovedet ikke havde faaet tilsigelse til hoveri.9) En sag fra Herlufsholm tyder paa uorden i hoveriforholdene, men det er ikke sikkert, at skylden laa hos budfogeden. I 1635 blev bønderne i Tyvelse tiltalt for forsømmelse med pløjningen av boghvedejorden, men deres budfoged sagde, at han ikke havde faaet besked paa at tilsige dem hertil. Desuden tiltaltes de for ikke at have pløjet bygjorden sammen med de andre bønder, idet de senere kom og sagde, at de pløjede, saa vidt de lystede. Hertil svarede bønderne, at da de fik bud om at pløje bygjorden, var deres heste ude i rejse. Det opsætsige udtryk blev ikke nærmere forklaret, men sagen i det hele tyder paa, at der har været uorden i tilsigelserne.10) Nødvendigheden av, at bønderne blev tilsagt, fremgaar ogsaa av en sag fra krongods. Lensmanden paa Hald *Knud Gyldenstierne* til Tiim fik 1631 nogle bønder dømt fra deres gaarde ved Mors søndre herreds ting, men de appellerede til landstinget og hævdede, at de havde udført det arbejde, hvortil de var tilsagt, og saa frafaldt lensmanden tiltalen, saa han har formodentlig maattet godkende deres fremstilling.11)

III. 5. HOV VED ANDRE

Hoveriet hvilede paa gaarden, ikke paa personen. Det var en del av bondens ydelse, fordi han fik en gaard at drive, men det var herremanden ligegyldigt, av hvem ydelsen blev præsteret, naar blot arbejdet blev forsvarligt udført. *Christian Rantzau* forlangte 1642, at bønder, ikke karle, skulde udføre saaningen paa Demstrup, formodentlig fordi han mente, at de havde mere erfaring og derfor gjorde dette vigtige arbejde bedre; men her er hoveriet aabenbart ellers blevet udført av karle.1) Kravet om, at bønderne selv skulde udføre arbejdet, kunde imidlertid ogsaa have en helt anden begrundelse. *Mogens Gyldenstierne* til Lindholt og Langaas forbød 1638 sine bønder at leje andre til at gøre deres hoveriarbejde; det skulde de selv udføre, »paa det at de ikke derover skal blive forarmet og arbejdet dog ugjort«, idet han mente, at de om foraaret og i efterhøsten bekvemt kunde gøre deres gærder færdige.2) Gærdesætning maa være et mindre vanskeligt og betydningsfuldt arbejde end saaning, og Mogens Gyldenstierne synes da ogsaa blot at have tænkt paa at holde bønderne ved magt, saa han kunde faa sine avgifter. Han maa have anset det for en større byrde for bønderne at holde extra tyende til hovtjenesten, end det var for dem selv at gøre den.

Det normale har dog været, at bonden kunde sende en karl eller pige til hove, og at herremanden var tilfreds hermed. Fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, tiltalte 1631 en bonde for overhørighed med et løb, han skulde have foretaget mellem hendes to gaarde Villestrup og Lundbæk — en tur paa ca. 40 km hver vej —, hvortil han var tilsagt. Han mødte ikke selv og skaffede ikke *nogen i sit sted.*3) Det sidste havde aabenbart efter fogedens mening været lige saa godt. En sag om et større slagsmaal paa *Hans Lindenows* gaard Vraa viser, at hovarbejdet her i al fald for en del blev udført av karle i bøndernes tjeneste 4), og det samme var tilfældet paa kronens gaarde, for 1640 stævnede lensmanden paa Lønborggaard *Hartvig Saxe* to bønder for modvillighed, fordi de ikke havde villet lade »et folk« komme til Lønborggaard hver uge at gøre dagsgerning av deres bol. Bønderne mødte ikke og blev dømt til arbejde paa Bremerholm.5) *Tage Thott* til Irup lod 1648 en bonde tiltale, fordi han om sommeren ikke havde gjort eller *ladet gøre* sit arbejde med tørvegrøft, høslet og riven m. m.6), saa det var et forskelligartet arbejde, der kunde udføres av bondens tyende. Hvis karlen forsømte det ham paalagte hoveri, var bonden naturligvis ansvarlig herfor. En bonde under Vaar gav en dag sin karl en hest, for at han kunde ride til hove at gøre *Jørgen Seefelds* arbejde, men det gjorde han ikke, saa bonden blev pantet for hoveriforsømmelsen og søgte senere erstatning herfor hos karlen.7) 1646 indrøm-

mede to bønder under Estrup, at d e r e s f o l k ikke havde udført noget hoveriarbejde for *Christen Skeel*.8)

Det ser ud, som om tyendet ligefrem blev fæstet til at gøre hovtjeneste, for en bonde i Slet herred — uvist under hvilket gods — sagde udtrykkelig, at han 1637 havde fæstet en karl, der skulde »gøre min gunstige husbond samt for mig selv arbejde«, da han selv var gammel.9) En karl, der var fæstet av en teglbrænder paa *Herluf Daas* gaard Trolleholm, blev 1607 tiltalt for at være løbet av Herluf Daas tjeneste, men han paastod, at han arbejdede for teglbrænderen, »drev vogn og gjorde, hvad der var at gøre, slog og mejede, slog ved sønder og brugte greven«, men han tjente »ikke for nogen hovmand«, altsaa han havde ikke pligt til at gøre hovarbejde og indtog derved en særstilling.10) Piger kunde ogsaa gøre hoveri for bønderne, for 1654 fik pigerne paa Demstrup ordre til at have godt opsyn med kvæget, »og kunde disse *ugedage* ikke blive bedre anvendt«.11)

Kunde bonden sende tyende, maatte han ogsaa kunne sende sin familie til hove, men en bonde i Harre herred — muligvis under Skivehus — blev 1618 tiltalt for ægtforsømmelse, fordi ikke han selv, men hans kone var mødt med hest og vogn. Bonden hævdede, at han hver gang havde talt med fogeden herom, men av formelle grunde blev sagen ikke avgjort ved landstinget.12) *Oluf Rosenkrantz* til Sebberklosters foged lod nogle bønder tiltale, fordi de i 1604 kun havde medtaget nogle smaa børn til at hjælpe sig med deres hovarbejde i hø- og kornhøsten. De kunde ikke udføre arbejdet, saa fogeden havde avvist dem. Bønderne blev dømt ved herredstinget, men af *formelle* grunde frifundet ved landstinget.13) Her maa forholdet vistnok være det, at bønderne skulde udføre en vis arbejdsmængde, og det har deres børn ikke formaaet, men der synes ikke at være rettet nogen indvending imod selve det, at bonden lod andre udføre en del av hoveriet. Det fremgaar av den nedenfor — III. 18 — behandlede klage over en foged, at bønderne under *Christian Høeg* til Todbøl i ret stort omfang sendte deres børn paa hovarbejde, og herimod rettedes der i hvert fald i det tilfælde ingen indvendinger.14) Den ovenfor III. 4 nævnte hovtilsigelse fra Herlufsholm krævede ogsaa kun, at arbejdet skulde udføres ordentligt av dem, bønderne sendte til hove.15)

III. 6. HOVERI I FORHOLD TIL LANDGILDEN

Som ovenfor nævnt — III. indledningen — har *Arent Berntsen* en taxt for billige arbejdspenge, hvorefter han mener, at der av en tønde landgildekorn rimeligt kunde svares en hoveriavløsning paa 1 mk. penge.1) Det er muligt, at denne taxt, som han selv siger, er lidelig, men den er i hvert fald ikke paalidelig i den forstand, at den giver et sandt billede

av hoveriavløsningen og dermed av hoveriets størrelse. Det har været i langt højere grad varierende fra sted til sted, og avløsningen har først og fremmest været avhængig av, hvad bonden k u n d e betale. Uanset taxtens korrekthed saa er selve dens existens et vidnesbyrd om, at hoveriet blev krævet i forhold til gaardenes hartkorn. Et hus ydede mindre end en gaard, gaardene ydede i det store og hele efter deres tilliggende. Avløsningen og dens varians vil senere blive behandlet, her skal det ud fra det meget sparsomme materiale forsøges at vise, at man virkelig satte hoveriet i relation til hartkornet.

Den mest oplysende sag er desværre meget sen, men da den er ret detailleret og udtrykkelig siger, at hoveriet skulde være i overensstemmelse med landgilden, vil den blive refereret først. Det er nødvendigt at gaa til retssagerne for at finde noget om dette forhold, da de bevarede godsregnskaber ikke indeholder hoverilister. Om ægtlisterne fra Demstrup se III. 24.

Tre bøndergaarde i Egebjærg i Hvidbjærg sogn i Revs herred blev i 1651 av kronen pantsat til *Johan Brockenhuus* til Hindsels, der maa have faaet dem til ejendom, skønt det ikke kan ses av kronens skøder, for han overdrog dem senest 1653 til *Caspar Gersdorff,* der lagde dem under sin hovedgaard Hindsels i samme sogn. Caspar Gersdorffs arving, *Matthias Budde* til Tølløse, forlangte hoveri av dem 1658 som av sine andre bønder, men de paastod, at da de hørte under kronen og laa under Hald, havde de hverken ydet hoveri eller arbejdspenge, saa de vilde ikke nu bebyrdes dermed. Bønderne førte vidner, der dog blev anfægtet som vildige, for, at de under Hald ikke havde ydet hoveri, men herimod anførte Matthias Buddes foged dels, at det kongelige pantebrev overdrog godset med fuld herlighed, dels at nogle andre bønder vidnede, at de tiltalte en tid havde gjort hoveri til Hindsels, og at de nu flere gange var blevet tilsagt til hove. Landstinget byggede i sin dom paa pantebrevets udtryk om herligheden og paa, at de var tilsagt uden at møde, og de blev 1661 dømt for overhørighed, ligesom de allerede var blevet det ved Revs herredsting 1658. Dette viser blot, at hoveriet var en del av herlighedsretten, men i denne sammenhæng er det av større interesse at se, hvordan hoveriets omfang blev fastslaaet.

Nogle under Hindsels hørende andre ugedagsbønder vidnede, hvor meget de havde gjort av hoveri av en læst land, og da Egebjærg mændene havde samme tilliggende, blev de krævet for det samme hoveri, idet det hed, at de skulde yde hoveri »efter deres skyld og landgilde«. Det viser sig av det opstillede regnskab, at en spanddag = 2 gangdage, og da det samlede krav var paa 110 gangdage og 39 spanddage, var hoveriet ialt 188 gangdage. Dette skulde altsaa ydes av en læst land, det vil sige 48 td. hk. eller ca. 4 gangdage per td. hk. Da byrden var fordelt paa tre

gaarde, skulde hver av dem gøre 63 gangdage eller noget over en ugedag. Kravet er forøvrigt omregnet i penge, saa en gangdag = 1 mk. penge. Hovarbejdets forskellige former vil senere blive behandlet, her er kun grund til at fastslaa, at mængden skulde staa i forhold til gaardenes hartkorn, og at man paa denne egn i 1658 regnede med noget over en ugedag av en gaard paa 16 td. hk.2)

Andre steder kan forholdet mellem hoveriet og hartkornet ikke opgives i nøjagtige tal, men det siges klart, at det første skulde ydes i forhold til det sidste. *Frederik Parsberg* til Vognserup stævnede 1637 12 bønder, som havde været tilsagt at age brændsel »efter som de gav skyld og landgilde til«, men som ikke var mødt. De gav ikke møde paa tinget og blev dømt efter hans paastand.3) 1638 blev der givet vidne om, at en gaard under *Ove Gedde* til Hellerup i Faraas herred i 50 aar havde været regnet for en halvgaard. Bonden havde givet arbejdspenge av en halvgaard og ikke gjort mere arbejde end for en halv gaard, og andetsteds i sagen hedder det, at han havde gjort halvt arbejde av samme gaard, og at han ikke havde udlagt hestepenge og »andet arbejde« mere end av en halv gaard.4) Udtrykket gentages saa ofte, at der ikke kan være tvivl om, at hoveriets størrelse her har været avhængigt av gaardens. En række vidner udtalte 1639 paa Skast herredsting om en »væring«, som en bonde 1634 havde fæstet av *Thomas Juel* til Estrup, at den kun var et bol, og at bonden kun gjorde arbejde som av et bol. Her er tale om et endnu mindre brug, og ogsaa her har arbejdet altsaa staaet i forhold til ejendommens størrelse.5) Et vidne av ganske samme slags som det ovennævnte fra Halland findes fra Skast herred 1648, hvor en række bønder vidnede, at en fru *Christence Krag,* sal. Fasti Staverskovs, til Øllufgaard tilhørende ejendom i 40 aar havde været regnet for en halvgaard, idet den ikke havde mere brug end andre halve gaarde, ikke ydede mere tiende og ikke gjorde ægt og arbejde av mere end en halvgaard.6)

Hoveriets størrelse ændredes ikke, fordi der paa en gaard sad to bønder, da det jo hvilede paa gaarden, ikke paa personen. Et tingsvidne av Vinding herred oplyste om to bønder, der maa have været udtjenere, da de betalte skat, at de vel begge to drev deres gaard, men at de kun ydede »een hovning«, saa de ikke var gode at give mere end een skat. De hørte under *Jacob Ulfeldts* gaard Ulfeldtsholm.7)

Paa samme maade bevidnedes det 1627, at den eneste gaard, der da hørte under jomfruerne *Johanne* og *Abild Benderups* gaard Tustrup, var beboet av flere bønder; men de gjorde kun ugedagsarbejde av een gaard baade sommer og vinter.8)

Denne form for fastsættelse av hoveriets størrelse gjaldt vistnok ikke blot den samlede ydelse, men ogsaa ægterne og de enkelte former for

hoveri, men exemplerne her er vistnok alle fra krongods, og da der kun er faa, kan man ikke sige det med sikkerhed. En bonde i Revs herred, hvis herskab ikke kan fastslaas, men som muligvis hørte under kronen, fik 1651 vidne om, at der av hans gaard »aldrig er ganget videre ægter eller køren . . . uden alene av 12 td. byglandgilde og skyld«. Dette kan formentlig kun betyde, at ægternes tal har rettet sig efter landgildens størrelse.9) Samme aar vidnede 24 mænd, at der av en gaard under Vestervig kloster »aldrig har ganget videre ægter eller køren . . . end alene av 6 td. bygskyld«, og av tre andre gaarde er der aldrig »ganget videre ægter eller køren end alene for 4 td. bygskyld«.10) Endelig krævedes endnu en bonde under Vestervig for en restance med tørvegrøft ». . . nemlig 2 læs av hver td. landgilde«.11) Da disse tre exempler stammer fra samme krongods i samme aar, er det jo muligt, at man staar overfor et lokalt fænomen. Naar det var vanskeligt at faa gaardene besatte, saa man aabenbart helt bort fra hoveriets forhold til gaardens størrelse, for da *Chr. Rantzau* i 1646 efter Torstenssonkrigen skulde se at skaffe sig en ny fæster til en gaard i Stangerup under Demstrup, fik hans foged udtrykkelig besked paa, at han skulde f o r h a n d l e med den nye bonde om hoveriets størrelse.12) Naar hoveriavløsningen for den samme gaard kunde variere gennem tiden, *kan* det ogsaa skyldes, at man har maattet formindske hoveriet for at faa gaarden besat, men her spiller ogsaa andre forhold ind. Sml. I. 11.

III. 7. HOVERIETS OMFANG

Hoveriets omfang bestemtes av fæstegaardenes tilliggende, næppe saadan at der av et bestemt antal tønder hartkorn skulde ydes et bestemt antal hovdage, men saadan at gaardene under samme hovedgaard fik tildelt de hovdage, som husbonden krævede av sine bønder, i forhold til brugenes størrelse. Hoveriets størrelse var ikke lovbestemt, og traditionen var paa dette omraade ikke ubrydelig, saa hoveriet har varieret fra gods til gods og fra aar til aar. Det kan maaske udtrykkes saadan, at den samme fæstegaard ikke altid ydede samme hoverimængde, men samme kvotadel av den av godset krævede hoveriydelse. Da hoverilister eller lignende materiale som nævnt mangler fra de adelige godser, er det meget vanskeligt at faa et klart billede av hoveriets omfang, og de bevarede retssager derom tyder paa, at ydelsen har varieret ganske overordentligt fra gods til gods, I det følgende vil de fundne exempler blive behandlet saa nogenlunde kronologisk.

Fra krongodset findes et exempel paa et dog ret beskedent hoveri fra begyndelsen av 1500tallet. 16 bønder under Riberhus ydede deres land-

gilde hertil og gjorde hoveri til Brinkgaard i Ballum birk, der siden 1539 var forlenet (?) til *Jørgen Hansen*. De klagede over, at de ogsaa maatte arbejde til Riberhus, skønt deres følgebrev gik ud paa, at de kun skulde gøre følgende hoveri til Brinkgaard av hver gaard: 3 gangdage, 15½ spanddage. Rettertinget dømte, at de kun skulde yde det i følgebrevet nævnte — specificerede — hoveri.1) Dette er iøvrigt det eneste fundne exempel paa, at hoveriet har været specificeret i følgebrevet. I et skøde paa Rudbjærggaard fra 1568 siges om en husmand, at han skal gøre syv dages arbejde 2), og i et andet skøde paa samme hovedgaard fra 1609 siges om to bønder, at de skal gøre tre dages pløjning, altsaa et meget ringe hoveri 3), men det er maaske netop derfor, at det er nævnt i skøderne, der ellers ikke indeholder oplysninger om hoveriets størrelse, undtagen det stadigt tilbagevendende om husmænd, at de skal gøre en ugedag.

Hoveriet skulde ogsaa ydes til selvejere, naar de havde bortfæstet gaarden. To bønder fæstede 1615 en gaard av en selvejerbonde og oprettede en kontrakt med ham om deres hoveri, der skulde være i alt 8 gangdage, 12 spanddage og 6 vognægter, hvis længde dog ikke nævnes. Kronen ejede imidlertid herligheden av gaarden, og 1618 blev lensmanden over Ulborg herred, *Iver Juul* til Villestrup, bange for, at kronen ikke kunde faa herlighedsavgiften og skatten, naar hoveriet var saa stort, saa han krævede og fik ved herredstinget kontrakten omstødt. Hoveriet synes nu ret beskedent, saa det er maaske derfor, at landstinget ved sin dom opretholdt kontrakten.4)

I almindelighed skulde hoveriet paa en gaard være, som det var paa nabogaardene. Saaledes blev en bonde i Egebjærg, der havde nægtet at gøre sit hoveri til Hald len, i 1617 baade ved herreds- og landsting dømt til at yde ægt og arbejde som sine grander, men da han intet fremførte om grunden til sin nægtelse, har sagen kun ringe interesse.5)

Nogle bønder under *Henrik Putbus* til Kørup tiltaltes 1624 for forsømmelse med deres møgægter, hvortil de var tilsagt, men de blev frifundet, da de allerede dagen efter havde gjort deres dagsgerning og hovning l i g e f u l d t med de andre bønder 6), og en lignende traditionsbundethed fremgik av en anden sag fra Kørup i samme aar, da alle bønder, der havde kirkejord i fæste, fik ordre til at gøre samme hovning derav som i den forrige ejer *Claus Putbus'* tid.7) En bonde under Vaar blev 1631 av *Chr. Friis* krævet for hoveri, han havde forsømt i et aar, og han skulde da stille borgen for, at han ydede l i g e ved sine naboer.8) En bonde under *Christen Høeg* til Todbøl, der vistnok ikke før havde gjort hoveri, uvist hvorfor, fik 1635 varsel om, at han for fremtiden skulde gøre ægt og arbejde som andre ugedagstjenere.9)

Nogle enkelte oplysninger om hoveriets omfang eller enkelte formers størrelse kan fremskaffes fra sager, hvor fæsterne tiltaltes for hoveriforsømmelse. *Iver Krabbe* til Randrup stævnede en husmand, der i tiden 1. maj—29. september havde forsømt 22 dages arbejde, ett løb til Sæby — over Aalborg er det ca. 80 km — og ett løb til Bjørnsholm — ca. 100 km —, hvilket er en ugedag foruden løbene, der maa have været en stor byrde.10) Langt mindre var hoveriet for en halvgaard under *Axel Juul* til Gunderup, hvor bonden blev stævnet for forsømmelse med 20 gangdage og 4 spanddage foruden ægter, og saa vidt det kan ses, var det et helt aars hoveri, og en anden gaard skulde yde det samme.11) En enkelt hoveriforms omfang kan ses av en sag fra Krastrup 1645, hvor *Mandrup Due* stævnede 15 bønder for forsømmelse med harvning. De skulde alle være mødt med deres egne harver, og de tolv skulde have gjort een dags harven, de tre to dages, men trods tilsigelse var de ikke mødt.12) Paa samme maade skulde bønderne i tre landsbyer under Momtoft, der da vistnok tilhørte fru *Karen Dyre* til Knivholt, Niels Arenfeldts, i 1653 møde med deres harver, en av hver plov, eller give ½ rdl. for hver harve. Sagens slutning mangler, da tingbogen standser, og det kan ikke ses, hvor mange dage de skulde harve.12 a)

Mens de hidtil nævnte exempler har haft en ugedag eller mindre som hoverimængde, findes der fra 1650'erne nogle tilfælde, hvor hoveriet har et ganske anderledes omfang. Det ene er den ovenfor nævnte sag fra Hindsels — s. 210 —, hvor hoveriet av de ganske vist store gaarde paa ca. 16 td. hk. har været næsten tohundrede gangdage, naar spanddage omregnes til gangdage. Det andet er fra Sebberkloster, hvor fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', i 1654 stævnede en bonde for bygfæld og for hoveriforsømmelse, idet hun havde lejet arbejdskraft til at udføre hans arbejde, og nu vilde have ham til at erstatte hende arbejdslønnen. Hendes regnskab saa saadan ud.13)

13 karle at meje rug og havre à 1 rmk. i kost og løn.
13 opbindere à 1 slmk. i kost og løn.
12 til at rive og binde à 1 rmk. i kost og løn.
4 mejere i byggen à 1 rdl.
5 vogne at age rug og havre = 5 mk.
1 karl 2/8—28/9 at holde opsyn med kornet i Tolstrup mark = 25 mk. i kost og løn.
2 dages høslet til Beltoft = 2 rmk.
1½ dags mejning »
3 dages opbinding »
1 dags riven » = 1 rdl.
For at indage hans korn 5 mk.

Paa grund av den forskellige beregning av arbejdets værdi er det vanskeligt at finde en enhed, men det kan næppe sættes til under 100 gangdage, og da alt arbejdet var høstarbejde, kan det kun være en del av det paa gaarden hvilende hoveri. Da gaardens hartkorn ikke kendes, kan hoveriet ikke sættes i forhold hertil, men disse to exempler synes at vise, at der er foregaaet en enorm stigning i hoveriets omfang siden det første her nævnte exempel fra 1546.

Fra en gaard, hvis størrelse desværre ikke kendes, tilhørende *Jacob Grubbe* til Kabbel, kan man oplyse hoverimængden for en sommer — vistnok for 1654 — og da den giver lidt oplysninger om de enkelte arbejders omfang, skal den meddeles her. Han skulde køre 16 læs hø ind, hvilket kunde gøres paa halvanden dag, høste 1½ td. land rugsæd med 6 folk paa een dag, 2 td. havresæd med 6 folk paa een dag og 1½ td. bygsæd med sex folk paa een dag, lægte paa laden i to dage, age møg i to dage, pløje til to tønder rug og saa det, hvad han vistnok kunde gøre paa halvanden dag, og gøre en vognægt til Ribe. Det hele omregnedes til 7½ rdl. 1 mk., og een gangdag regnedes til 1 mk., saa det hele beløb sig i gangdage til 46, men det kan ikke ses, hvor mange maaneder man regnede sommeren til. Mærkeligt er det store antal folk, som det forlangtes, at bonden skulde stille med i høsttiden, men det er jo muligt, at nogle av dem var hans børn.14)

Hoveriets omfang kendes delvis fra fire gaarde under *Henrik Pogwisch* til Hollufgaard i 1649, men de paagældende gaardes størrelse kan ikke ses. Der er kun tale om nogle faa former for hoveri, saa det har næppe været alt, hvad der skulde ydes av de paagældende gaarde. To gaarde skulde hver pløje 12 og harve 3½ dag i havremarken og sætte gærder i 11 dage, een gaard skulde i rugmarken pløje 12 og harve 6 dage og pløje 18 dage i bygmarken, og een gaard skulde pløje 12 dage i rugmarken, 30 i bygmarken og harve 13½ dag i bygmarken. Da der kun er tale om gærdesætning og spanddage, kan det ikke have været alt hoveriet, men det giver dog en forestilling om, hvad der har kunnet kræves av de paagældende arbejder. De forskellige tal for gaardene synes ogsaa at vise, at hoveriet har været sat i forhold til gaardens størrelse.15)

Disse exemplers spredte karakter gør det umuligt at give et samlet eller blot nogenlunde sikkert billede av hoveriets omfang, selv om der synes at være en tendens til stigning. Desværre er materialet fra de rantzauske gaarde, der er de eneste, hvorfra regnskaberne er nogenlunde bevaret, paa dette omraade meget tyndt. Da det tidligere er blevet benyttet, skal her kun refereres hovedtrækkene av de indvundne resultater.16)

Husmændene skulde gøre en ugedag baade paa Gessingholm, Skovgaard og Demstrup, men de av dem, der var haandværkere, fik det om-

regnet paa den maade, at det regnedes for tre hovdage, naar de i to dage arbejdede ved deres haandværk for godset, og medbragte de eget værktøj, var en haandværksdag = 2 hovdage. Noget vanskeligere stiller det sig med gaardene. Paa Demstrup stræbte man i det mindste efter at gøre hoveriet lige stort for alle gaardene i 1646. Prøver man ved hjælp av hoveriavløsningen at finde hoveriets størrelse, kommer man ad forskellige veje til, at der paa Sødringholm blev gjort 56 eller 57½ gangdag om aaret eller en ubetydelig smule over en ugedag. Paa Gessingholm kan man ad samme vej naa til 60 gangdage om aaret, og ligeledes paa Skovgaard synes hoveriet for gaardene at have været en ugedag. Fra Demstrup kan brugbare tal for hoveriavløsningen først skaffes fra 1650'erne, og da ser det ud til, at gaardene skulde gøre ca. 1½ ugedag. Dette passer for saa vidt godt med den tendens til stigning, som tingbøgernes exempler antydede.

Det synes at være umuligt at faa tilstrækkelig mange og paalidelige tal for hoveriets omfang paa adelsgodserne i denne periode, men efter 1600 har vistnok baade husmænd og bønder gjort ca. en ugedag; dog har der op i 1650'erne været en tendens til stigning.17)

Naar Fridericia opgør kronbøndernes hoveri i første halvdel av 17. aarhundrede til mindst 1—2 dage om ugen under almindelige forhold og 3 dage i saa- og høsttiden foruden ægterne og mener, at adelsbøndernes hoveri sikkert var større, saa er dette ikke blevet bekræftet av tingbøgernes oplysninger. Snarest synes adelsbønderne at have haft mindre hoveri, men det sparsomme materiale tillader ingen avgørelse av spørgsmaalet om hoveriets omfang eller av forholdet mellem adels- og kronbønders hoveri.18)

III. 8. HOVERIFORØGELSE

Den i det foregaaende avsnit nævnte tendens til stigning av hoveriet har vistnok blot taget fart op i midten av 1600tallet, men er begyndt meget tidligere. Selv om exempler paa hoveriforøgelse, der kan hentes fra tingbøgerne, ikke altid siger noget om hoveriets absolutte størrelse, kan de dog vise noget om denne tendens, men desværre er næsten alle exemplerne fra krongods, saa det er tvivlsomt, i hvilket omfang deres vidnesbyrd kan overføres til adelsgodset, og en blot nogenlunde udtømmende fremstilling av forholdene paa lenene kan jo ikke naas ad denne vej.

Den første sag, der er fundet om hoveriforhøjelse, førte til, at rettertinget avviste den. Nogle bønder, der tidligere havde hørt under Malmøhus, var kommet under Borgeby, der paa det tidspunkt e j e d e s av *Hans Speil,* og de klagede 1572 over, at de av *Henrik von Luneburg* — forment-

lig en foged — plagedes med mere gæsteri og arbejde, end de før havde ydet til Malmøhus. Henrik von Luneburg indrømmede, at han av nød og trang havde paalagt dem det, men lovede at betale dem derfor. Bøndernes interesser varetoges av lensmanden paa Malmøhus *Bjørn Kaas* til Starupgaard, og rettertinget dømte, at de ikke maatte plages med *mere, end de før* havde givet.1)

Det er ovenfor vist — II. 23 —, at man paa lenene stræbte efter at lade alle bønder yde samme landgilde, og paa samme maade har en række lensmænd forlangt, at alle lenets bønder skulde yde lige stort hoveri og ligesom ved landgilden har man lagt de mest ydendes hoveri til grund. *Jens Rotfeld* til Bratskov lod saaledes sin foged paa lenet Ørslevkloster tiltale nogle bønder i 1546, fordi de ikke vilde yde gæsteri for folk og heste eller ægt og arbejde. Bønderne erklærede sig villige til at give penge for gæsteriet »efter som jordebogen indeholder« og gøre ægt og arbejde, som de var vant til, men ikke mere. Rettertinget fastslog, at de burde gøre ægt og arbejde »som andre vore og kronens og gode mænds tjenere ... deres husbond pligtige er ...«. Hermed var de stillet lige med ikke blot andre kronbønder, men ogsaa med adelsbønder, og man maa derfor gaa ud fra, at der paa dette punkt ikke har været nogen forskel paa adelens og kronens fæstere.2) Lensmanden paa Nyborg, *Frans Brockenhuus* til Egeskov, krævede 1553 nogle bønder i Gudme herred for ægter og ydekøer, for hvilke de var anført i lensjordebogen, men de fremlagde et brev av 1466 7. februar, hvorefter de kun skulde yde 2 mk. for hver ko og gøre fire dages hoveri om aaret. Lensmanden hævdede, at brevet kun gjaldt for den daværende lensmands tid, og at køerne nu var mere værd, og de blev da ogsaa ved rettertinget dømt til at yde køerne eller betale til dagspris og til at gøre arbejde som a n d r e kronbønder.3) Den specielle begunstigelse, disse gaarde havde opnaaet hundrede aar før, kunde altsaa ikke blive ved at holde, og hoveriet maa da ogsaa anses for at have været extraordinært lavt. En lignende særlig befrielse paaberaabte nogle bønder i Hads herred sig, da lensmanden *Evert Bild* til Ravnholt paa Aakær 1552 krævede dem for samme hoveri som kronens andre bønder. De anførte, at deres »forældre« havde vedligeholdt tre møller, og det vilde de ogsaa gøre, men ikke mere, skønt de ikke kunde bevise, at det havde forholdt sig saadan. Rettertinget dømte, at de skulde yde hoveri som andre kronens bønder, og specificerede det som inding at gøre, hovgerning, pløje, harve, møg at age, gerde og ferde og ... andet arbejde. Dommen var holdt i en meget skarp form, og de, der havde forsømt arbejdet, skulde tiltales efter loven.4) Meningen med specificationen maa vel være, at kronens bønder normalt udførte alt dette arbejde paa lenene. Da bønderne under Ørslevkloster igen i 1552 klagede over, at deres lensmand *Oluf Munk* plagede

dem med mere ægt og arbejde, end de mente, de med rette burde gøre, benægtede han, at de ydede mere end før eller mere end andre kronbønder, og rettertinget dømte da ogsaa, at de skulde gøre, som andre krontjenere i Nørrejylland plejede og var pligtige at gøre.5) Endelig kan nævnes, at *Holger Rosenkrantz* til Boller, mens han var lensmand paa Bygholm, forhøjede nogle bønders hoveri fra 6 dage til at være det samme som andre kronbønders, skønt de havde nogle befrielsesbreve fra tidligere lensmænd, som rettertinget dog forkastede i 1555.6)

Da adelens tjenere, som det fremgaar av den her ovenfor citerede første sag fra krongodset, synes at have været ligestillet med krontjenerne med hensyn til hoveriet i midten av 16. aarhundrede, kan man vel slutte, at der ogsaa paa adelsgodset er foregaaet en hoveriforhøjelse, der har stillet bønderne ens. Fra en langt senere tid kan noget lignende anføres fra de rantzauske godser. I 1641 forsøgte *Christian Rantzau* at forøge hoveriavløsningen paa Sødringholm under henvisning til, at hans bønder paa Herningsholm ydede mere end de, og i hvert fald forøgede han i 1650'erne deres hoveri med tre dages høhøst.7)

I en lang række av tilfælde ned igennem hele perioden nægtede kronbønder at yde f o r ø g e t hoveri, der var paalagt dem udover det, de mente at have ydet av arild, og uden at de synes at være blevet sammenstillet med andre bønder. Da alle tilfældene er fra krongods, skal de kun nævnes kort. Bønder under fru *Birgitte Gøyes,* sal. Herluf Trolles, pantelen Ring kloster krævedes 1569 for pløjning av havreland, mens de tidligere kun havde pløjet byglandet.8) Da en vandflod havde ødelagt en landsby under Lundenæs len, fik *Ulrik Sandberg* til Kvelstrup i 1617 andre bønder dømt til at yde 4 spanddage mere end før, skønt de fremlagde et gammelt kongeligt benaadningsbrev fra 1505, da landstinget skønnede, at arbejdet var nødvendigt for lenet.7) Til Skivehus havde der tidligere været 100 bønder og 20 husmænd til at gøre hoveriet, men da der i 1625 kun var 80 bønder, blev disse av landstinget dømt til at udføre det samme hoveri som det, der tidligere skulde gøres til lenet.10) *Mogens Gyldenstierne* lod ca. 1635 to bønder ulovligt henrette, fordi de havde protesteret mod en forøgelse av deres hoveri til Varberg 11), og nogle bønder under landsdommerlenet i Skaane Helne kirke, der nægtede at udføre en hoveriforøgelse paa tre spanddage, der var paalagt ved kongebrev av 1636 28. oktober, blev 1639 idømt meget haarde straffe 12), saa paa dette tidspunkt gennemførte kronen med haard haand hoveriforøgelsen. Bønder under Aalborg hospital, der nægtede at udføre hovpløjning, fordi de ikke havde gjort det før, og fordi de ikke var »gode for at pløje«, blev 1649 dømt fra fæstet derfor, fordi de ifølge kongebrev skulde være hørige saa vel som kronens og adelens tjenere.13) Igen her er der en parallellisering

mellem kronens og adelens bønder, der muliggør at bruge de ovenstaaende exempler til belysning av forholdet paa adelsgodset.

Ovenfor er nævnt, hvordan herremanden kunde skaffe sig mere hoveri ved at forlange det av husværinger — III. 3 — men der findes ogsaa andre exempler paa særlige former for hoveriforøgelse. *C. Christensen* nævner en række tilfælde, hvor gammel hoveriavløsning paa krongodset er gledet over til at blive landgilde, og det maatte naturligvis medføre, at bønderne kom til igen at gøre hoveri.14) Under hovspind vil nedenfor blive nævnt, hvordan *Christian Rantzau* forøgede hoveriet paa Sødringholm med denne avgift, men mere ejendommeligt er det, at *Niels Krabbe* til Torstedlund gjorde to gaarde, han ejede, til tre »for arbejde, som de skulde gøre«.15) Han kan ikke have ladet hoveriet være en avgift avhængig av landgildens størrelse, da gaardenes tilliggende var det samme, og i saa fald behøvede han ikke at have tre bønder paa gaardene, saa han er vist inde paa den rene vilkaarlighed..

Endnu mere energisk var fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz', til Buderupholm i 1649. Hun laa i en langvarig strid med en anden herremands bønder i Støvring om en fædrift, som hun hævdede hørte til hendes gaard Raakilde. Hun foreslog dem, at de skulde faa den adgang, de ønskede, til fædriften, mod at de gjorde hoveri for hende, nemlig av hver halvgaard 1 dags møgagen, 2 dage med hest og vogn i skoven eller en to mils ægt, 1 dags høslet med rivehjælp i kæret og en dags arbejde, og en hel gaard skulde yde hende det dobbelte, dog skulde arbejdet ikke ydes, naar de selv slog eller agede eller var i deres egen husbonds forfald. Bønderne nægtede at gaa paa forlig, saa der blev ingen buxer av det skind, men det er tegn paa en stærk trang til arbejdskraft, naar fru Anne forsøgte at faa hoveri av en anden god mands bønder i et dog ikke helt ringe omfang, for helgaardenes vedkommende 6 gangdage og 6 spanddage.16)

Det er værd at lægge mærke til, at ikke alt arbejde ved den mere intensive drift av hovedgaardene blev udført som hoveri. Saaledes lod *Frans Lykke* til Gisselfeld i 1646—47 et aaløb regulere og en mose indgrøfte m. m. ved hjælp av en entreprenør, som han betalte derfor.17)

En ejendommelig form for hoveriforøgelse kom ind i det 17. aarhundrede til at spille nogen rolle, idet regeringen fik adelen til at bevilge sig arbejde av sine bønder paa fæstningsværker eller veje. Dette kom ikke direkte til at berøre forholdet mellem bonde og herremand, idet det jo nærmest svarede til, at staten forlangte en ny skat, denne gang blot i form av arbejdsydelse, mens det ellers var penge eller varer, men indirekte kan det have faaet nogen betydning, enten fordi det kunde komme til at begrænse den hoverimængde, som herremændene nu kunde kræve av de

bønder, der maatte arbejde for kronen, eller derved at bønderne vænnedes til at udføre en større arbejdsmængde, ofte langt fra deres hjem, saa det var lettere for herremændene at kræve nyt hoveri av deres bønder, naar arbejdet for kronen hørte op.

Før 1600 kendtes det ikke 17 a), udover fadebursægterne, der jo var kendt av arild og ikke skulde bevilges, fordi de nævnedes i haandfæstningen, og om andre ægter til kronen vil der senere blive tale, men i 1607 anmodede kongen adelen paa Laaland og Falster om, at deres bønder maatte arbejde i sex dage paa egen kost paa Københavns befæstning eller i stedet betale arbejdskraft hertil. Her har det ganske tydeligt karakter av en forsvarsskat, idet der ligefrem i anmodningen er opstillet valget mellem penge og arbejde, og motiveringen var, at hovedstadens befæstning var til hele landets gavn.18) Langt mere omfattende blev kongens anmodninger om hjælp til de østdanske befæstningsanlæg. Først ansøgte kongen fortrinsvis adelen om hjælp med ægter av deres bønder, men 1624, 1626 og 1629 anmodedes adelen om at lade sine bønder hjælpe med arbejdet paa befæstningerne ved Helsingborg, Ystad og Christiansstad, og 1632 og 1634 kom der anmodning om arbejdshjælp eller særlige pengebetalinger til avløsning herav ved arbejdet paa fæstningerne Christianstad, Christianopel, de hallandske fæstninger og til sidst Aalborg. Det drejede sig om meget store arbejder og maa være blevet en tung byrde for bønderne, især da arbejderne strakte sig over flere aar.19)

Nogle andre offentlige arbejder havde en mere lokal karakter, som da kongen fik adelens bønder til at hjælpe med til at sætte gærder i Tønder sø herred mod flyvesandet i 1607 20), eller da adelens bønder i 1622 skulde deltage i arbejdet paa deres købstadvej til København, for saa vidt de boede i Københavns len.21) Selve arbejderne vedkom ikke bondens forhold til husbonden, men det var denne, der skulde bevilge det, og i det lange løb blev det formentlig til byrde for bonden.

III. 9. KLAGER OVER HOVERI

Bønderne klagede undertiden over hoveriets størrelse, uden at man altid av sagen kan se, om det er, fordi det er blevet forhøjet. Det omtales blot som ulideligt eller lignende, men i de fleste tilfælde maa man vist antage, at det er voxet udover den mængde, som bønderne »av arild« har ydet. Det er saaledes vanskeligt at skille disse klager helt ud fra de ovenfor nævnte forhøjelser, men det vil blive forsøgt, fordi klagerne kan vise, hvor meget hoveri bønderne selv mente, de kunde bære og var pligtige at yde.

Nogle bønder, som opsagde deres gaarde, henviste udtrykkelig til, at de ikke kunde bære det dem paalagte hoveri, og her er en sag fra *Jørgen Rathlous* gods Krogsgaard i Skast herred oplysende. En bonde opsagde 1639 sin gaard paa grund av misvæxt og andre nødvendige aarsager, da han ikke kunde taale eller udstaa den store tynge med ægt og arbejde. Nu vilde han hverken pløje eller saa, men advarede Jørgen Rathlou om selv at lade ejendommen tilsaa m. m. Herremanden lod nu først konstatere, at bonden havde forsømt en del av sit hoveri, og dernæst lod han nogle andre bønder under Krogsgaard vidne om deres hoveris størrelse. De berettede, at siden sidste Riber marked — 8. september 1639 — havde de indtil 21. april 1640 udført følgende:

I laden med tærsken, opbæren, kasten og andet	30 dage.
Andet gangendes arbejde	20 dage.
Pløjning til rugsæd	4 dage.
Pløjning i fælleden	2 dage.
Pløjning til havresæd	2 dage.
5 ægter til Ribe (ca. 25 km hver vej).	
1 sex mils ægt.	
1 stakket ægt.	

Desuden vidnede nogle andre bønder, at de havde aget i fem dage. Naar Jørgen Rathlou tog disse vidner, var det ikke for at bevise, at hoveriet var rimeligt, det spørgsmaal blev overhovedet ikke drøftet, men for at han kunde have et maal for, hvad han skulde kræve den fratraadte bonde for, og han fik ham da ogsaa dømt til at betale erstatning for disse forsømmelser.

Omsætter man hver spand- eller plovdag til to gangdage, hvad der synes at have været den almindelige beregning, har Krogsgaards bønder i de ca. 32 uger skullet gøre 66 gangdage eller mere end to ugedage, og hertil kom ægterne, der, da en stakket ægt plejer at være = 2 mil, har været ca. 310 km, i det hele en meget alvorlig byrde.1) Maaske har hoveriet paa Krogsgaard været særlig byrdefuldt, for samme aar mødte en bonde trods tilsigelse ikke til sit plovhoveri, men opsagde gaarden, dels paa grund av misvæxten, dels fordi han ikke kunde taale tyngen med ægt og arbejde.2)

En bonde under Frøstrup, der da ejedes av *Jens, Anne, Margrete* og *Kirsten Kaas* i forening, opsagde 1650 sin gaard, fordi han ikke mægtede at gøre det store arbejde, som nu paabødes ham, og samtidig betale den store skat til kongen.3) Her maa være tale om en forøgelse av en udtjeners hoveri, da han som skatteydende ikke kunde være ugedagstjener. Muligvis har ogsaa *Christoffer Hvas* til Hennegaard forlangt et særlig

stort arbejde, for i 1655 opsagde en bonde der sin gaard, fordi han ikke kunde taale det arbejde der nu paabødes ham, og en anden opsagde av samme grund sin gaard, der efter hans mening var ringere end andre halve gaarde og derfor endnu daarligere kunde taale hoveriet.4)

Andre klager var ikke forbundet med opsigelse, men var holdt i almindelige, undertiden meget kraftige vendinger. *Jørgen Lykke* til Rugaard pantsatte Herningsholm til *Jacob Sested* til Perdøl, og 1615 klagede bønderne herunder til deres husbond over, at panthaveren plagede dem med urimeligt hoveri og bad ham beskytte dem. Jacob Sested hævdede, at de ikke skulde gøre mere end andre adelstjenere, men sagen løb ud i sandet.5) I 1641 fremsatte en bonde under Ringsted kloster nogle klager over lensmanden *Jørgen Seefeld* til Revsnæs og hans ridefoged, men da de ikke blev bevist, og da bonden, der i forvejen var indblandet i en grim bedragerisag, gør et kværulant indtryk, kan man næppe stole paa klagen, for hvilken han iøvrigt blev dømt, men selve klagens form viser, hvad en bonde kunde være utilfreds med. Han sagde, at han blev plaget med utallige ægter, nye opstiftede gærder, jords og enges nye opbrydelse, korns udtærskelse og til købstæderne at udage i en meget ond vej, som ikke skete under den forrige lensmand, »... thi hvad forstaar fattige bønder andet end de jo hades og eftertragtes, naar de saadan usædvanlig betynges«.6) Dette tyder jo ikke paa gode forhold paa lenet, men den paagældende bonde var som sagt næppe helt paalidelig og gjorde i hvert fald intet forsøg paa at bevise sine paastande. En gennemgang av Ringsted herreds tingbog i denne tid viser iøvrigt, at Jørgen Seefeld kraftigt forøgede hoveriet paa sit len, saa i det væsentlige har bonden nok haft ret i sin klage.

En anden, lidt ældre sag fra adelsgods stammer desværre ogsaa fra et mindre troværdigt vidne. En bonde, hvis gaard i Halland tilhørte jomfru *Karen Zietwitz,* klagede 1634 til kongen over sin husbond, og kongen lod i den anledning lensmanden paa Varberg, *Henrik Gyldenstierne* til Svanholm, optage et forhør over hendes bønder. Herunder viste det sig, at klageren havde fortiet for kongen, at han faktisk var rømt fra sin gaard og uden at have opsagt den havde søgt at fæste en gaard paa et andet gods. Det er muligt, at han havde grund til at søge sig et andet fæste, men dels havde han brugt en højst angribelig fremgangsmaade, dels havde han givet en urigtig fremstilling til kongen av nogle andre av Karen Zietwitz' bønders forhold. I hans skriftlige fremstilling til lensmanden, der er indført in extenso i tingbogen, hedder det blandt andet, at han har sagt til sin husbond »... gører for guds skyld og skaaner mig noget i arbejde, ti det er mig umuligt at gøre saa stort arbejde, som de gør i de store gaarde. Da svarede hun: Nej ikke en time eller dag, men

du skal gøre lige meget med køring og gangarbejde (som) andre, og skal du være der, skal du holde dig en før karl . . .«.7) Da gaardens størrelse og de andre gaardes hoveri ikke kendes, er det umuligt at vide, hvor vidt husbondens krav har været rimeligt, men da bonden iøvrigt var upaalidelig, skal man vist ikke tage hans jamren helt højtideligt, især ikke, da et par andre bønder erklærer sig godt tilfreds med Karen Zietwitz' behandling av dem. Maaske indeholder klagen dog det faktiske, at den, der havde meget hoveri, maatte holde en extra karl til at gøre det.

Det følgende tilløb til en klage er ikke meget klart formuleret, men vidnet har ikke den anløbne karakter som de før nævnte. Det er et forsøg paa en protest mod ægterne fra Herlufsholm, hvor en bonde, da han blev tilsagt at age, sagde, at hvis han skulde gøre rejse, vilde han optegne, hvor mange rejser han gjorde om aaret, og hvem han agede, og saa lade skoleherren — *Christoffer Ulfeldt* til Svenstrup — faa registret, naar han kom til stede. Heri synes at ligge en insinuation om, at fogeden uberettiget forøgede og misbrugte ægterne, i hvert fald var det ham, der lod vidne tage om, at bonden havde udtalt sig som anført. Maaske er bonden blevet bange, for samme dag forklarede flere vidner, at skoleherren havde befalet bonden at gøre en rejse over til ham engang om aaret og lade ham vide, hvad der skete i birket, naar han ikke selv var til stede. Hvadenten bonden nu har faaet et saadant paabud eller ej, maa hans udtalelse opfattes som en trusel mod fogeden og en protest mod ægternes mængde.8)

En bonde under Endrupholm, der ejedes av fru *Anne Vind,* sal. Jørgen Krags, klagede 1657 til lensmanden paa Riberhus, *Otte Krag* til Voldbjerg, over, at han overbebyrdedes med hoveri. Efter et vidne skulde han have sagt, at han sad for et strængt hov og »... maa da den gode frue gøre med os, hvad hun vil?«, efter et andet sagde han, at hun satte ham haardt til med hans arbejde, og »... maatte de da handle med os, i hvad de vil, og maa de da slæbe os ud som andre bæster?«9) Desværre fremgaar det hverken av sagen, hvor berettiget klagen var, eller hvordan retten tog paa den, men da den stammer fra den periode i midten av 1600tallet, da hoveriet efter andre vidnesbyrd voxede kraftigt, har der vel nok været noget grundlag for hans klage. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, at bonden søgte støtte hos kronens repræsentant lensmanden mod sin husbond.

III. 10. HOVERI TIL FORPAGTERE

Naar en hovedgaard blev bortforpagtet, kunde der opstaa strid om, i hvilket omfang bønderne var forpligtet til at yde forpagteren hoveri, og husbonden kunde ved forpagtningskontrakten forbeholde sig en del av hoveriet eller arbejdspenge.

Fru *Dorte Budde*, sal. Iver Friis', til Oksholm forpagtede Bjørnkær til en adelsmand *Lars Friis* — uvist av hvilken slægt — saadan at hendes bønder skulde passe gaardens avl, men de nægtede at lyde andre end hende. De blev derfor tiltalt og dømt til at bruge avlen »saa vidt dem muligt er og forsvarligt kan være«. Omfanget var altsaa meget ubestemt, men fru Dortes brev sagde klart, at bønderne skulde yde forpagteren deres hoveri.1) Jomfru *Anne Lykke* købte 1640 Buderupholm av *Mogens Høeg,* der havde bortforpagtet den til *Claus Ulf,* og denne forpagtning skulde efter købebrevet staa ved magt, men bønderne nægtede at gøre alt det hoveri, forpagteren forlangte, idet de paastod, at han havde udvidet gaardens drift til at omfatte arealer, der ikke havde været dyrket i de tidligere ejeres tid, hvorved hoveriet var voxet. Mogens Høeg udstedte da et brev til bønderne om, at de skulde sprede møg »efter som de tilforn av mig selv er paalagt«, og iøvrigt pløje og udføre andet arbejde, hvortil Claus Ulf tilsagde dem. Da bønderne ikke kunde føre bevis for, at der var paalagt dem mere hoveri end tidligere, blev forpagteren frifundet for bøndernes klage.2)

Christian Rantzau bortforpagtede 1647—54 sin gaard Skovgaard, og han forbeholdt sig da selv det meste av hoveriet, idet de nærmest boende bønder kun skulde gøre 5 spanddage og 2 gangdage til forpagteren, nogle fjærnere boende det halve. Paa nær gravningen av tre læs klynetørv per gaard til husbonden av hver av ugedagsbønderne blev resten av hoveriet avløst med 6 rdl. per helgaard, hvad der vistnok vil sige, at de ellers var pligtige at gøre en ugedag.3) Sødringholm bortforpagtede han i hvert fald fra 1634, indtil svenskekrigene drev forpagterne av gaarden, og her fik forpagteren ogsaa kun et ubetydeligt hoveri — 4 spanddage og 3 gangdage —, mens resten blev avløst med 6 rdl. per helgaard og ca. 2 rdl. per hus til husbonden. Da forpagteren ikke kunde klare sig, fik han en smule mere hoveri, uden at det dog ændrede arbejdspengene, saa det har medført en hoveriforøgelse.4) Naar man her kan regne med ca. en ugedag per gaard, er det, fordi en dags arbejde gerne sættes til 1 mk., naar der kræves erstatning for hoveriforsømmelse. Arbejdspengene til husbonden var her = 36 mk., altsaa 36 dage; lægges hertil de dage, der paa Skovgaard skulde ydes forpagtere, nemlig 12, og sættes hvert læs klynetørv = 1 dag, naar man 51 dage paa Skovgaard. Beregnet paa samme maade var ugedagenes antal paa Sødringholm oprindelig kun 47, men senere 52, altsaa netop en ugedag.

III. 11. FRIHED FOR ÆGT OG ARBEJDE

Naar en fæster overtog en gaard, var det som ovenfor nævnt — I. 11 — meget almindeligt, at han opnaaede nedsættelse eller fritagelse for sine avgifter for et eller flere aar, især hvis gaarden var i daarlig stand, og av de der nævnte sager ses, at fritagelsen tit omfattede baade landgilden og ægt og arbejde. I almindelighed kan henvises til de nævnte sager, der her blot skal suppleres med enkelte andre.

Frederik Parsbergs foged paa Vognserup tilbød ca. 1655 en bonde en gaard fri for ægt og arbejde i tre aar, da den var meget forfalden.1) Fru *Anne Urne,* sal. Enevold Seefelds til Viffertsholm, bortfæstede 1646 en gaard til en bonde, der slap for hoveri den første sommer undtagen det ene reb (?) eng at bjærge i Tvedskov mark, løkkelse derom at holde ved magt og gødning at udage av Viffertsholm til Mikkelsdag.2) Hvor vigtigt man har anset hoveriet for at være, ses iøvrigt av en sag fra Næs, hvor hr. *Jørgen Urnes* foged vel turde bortfæste to gaarde fri for skyld og landgilde i to aar, men med hensyn til ægt og arbejde skulde fæsterne vente og høre »hvorledes den gode mand vil have det dermed«.3) Det var maaske samme iver for hoveriet, der havde faaet en frihed til at gaa i glemmebogen paa Vorgaard, hvor en av *Peder Billes* bønder ikke vilde blive ved sin gaard, fordi han var blevet tilsagt til arbejde paa Vorgaard »midlertid han havde frihed«.4)

Fru *Dorte Munk,* sal. Christoffer Parsbergs, krævede 1632 ægt og arbejde av en gaard under Sødal, men en række vidner erklærede, at der i de sidste 50 aar ikke var gaaet hoveri av gaarden. Det viste sig, at det oprindelig var en selvejergaard, som kronen i 1598 havde mageskiftet til *Christoffer Parsberg,* som om den var en almindelig fæstegaard. Det var aabenbart blevet glemt, at den var selvejergaard, men da disse iøvrigt ogsaa gjorde hoveri til kronen av herligheden, ser det hele mærkeligt ud. Man kan dog formentlig ud av sagen læse et vidnesbyrd om, at husbonden var ivrig efter at skaffe sig mere hoveri.5)

Paa krongodset gennemførtes, som det kan ses av talløse steder i Kancelliets Brevbøger, efterhaanden den regel, at sandemænd var fritaget for ægt og arbejde, men det kunde dog give anledning til retssager herom, men dette falder udenfor denne undersøgelse 6), ligesom ogsaa det, at soldater blev fritaget.7) Mere ejendommeligt var det, at nogle bønder paa Ovrø, der hørte under Roskilde bispegaard, og som ved landstinget var blevet dømt til at arbejde paa og yde til en bro sammen med Horns herreds bønder, ved rettertinget blev fritaget herfor, fordi de boede paa en ø og vanskeligt kunde komme over vandet, og da Horns herred desuden var

et stort herred, som nok kunde klare arbejdet uden Ovrøboerne. Her anlægges altsaa et rent fornuftræsonnement uden hensyn til bøndernes arbejdspligt, saa det er jo muligt, at noget lignende kunde gøres gældende ved andre øboers arbejde.8)

III. 12. HOVERI UDENFOR HOVEDGAARDEN

Det laa i selve ugedagstjenernes stilling, at de skulde udføre deres hoveri paa den hovedgaard, hvorunder de hørte, eller i hvert fald skulde deres arbejde være et led i denne gaards drift. Ægterne maatte naturligvis gaa langt ud over godsets grænser, men det maa vistnok betegnes som »usædvanligt arbejde«, naar *Christian Rantzau* forlangte, at fæsterne fra en av hans hovedgaarde i længere tid skulde gøre arbejde paa en anden. Da hele hoveriet hvilede paa tradition og paa anerkendelsen av herremandens herlighedsret over fæsterne, kan man maaske ikke kalde det ulovligt, men det blev en tung byrde for fæsterne og har næppe med held kunnet praktiseres ret mange steder.

Fra Demstrup til Gessingholm er der nogle og tyve kilometer, men desuagtet kom Demstrups bønder flere gange til at gøre hoveri paa den sidste gaard. 1641 skulde alle Demstrups bønder og husmænd komme tre dage i hver av to paa hinanden følgende uger til Gessingholm for at grave en grøft og sætte et gærde. Arbejdet blev 1642 fordelt over en længere periode, for da skulde de 50 bønder under Demstrup hver stille en karl, og 10 ad gangen skulde saa i en uge arbejde i Gessingholm dyrehave, og turen til arbejdsstedet skulde foregaa om søndagen, saa ingen arbejdstid blev spildt. Fem aar senere skulde 55 bønder under Demstrup og Sødringholm hver sende en karl til Gessingholm skove, hvor hver mand skulde hugge fem favne brænde.1)

Andetsteds fra kendes en saadan overflytning av arbejdskraft ikke paa adelsgodset. For en mand, der ejede flere hovedgaarde og en del spredte fæstegaarde, var der jo mulighed for at lade udtjenerne flytte fra en hovedgaard til en anden med deres hoveriydelse, men ellers synes det karakteristisk, at da *Jørgen Seefeld* til Revsnæs i 1654 skulde have noget korn kastet paa loftet paa Aalborghus, blev arbejdet udført av en tjenestekarl 2), ikke av en hovbonde, skønt det var paa et tidspunkt, hvor man efter alt at dømme udnyttede hoveriet til det yderste.

Fra krongods kendes bl. a. en — ofte omtalt — sag, hvor *Tyge Brahe* til Knudstrup ca. 1590 lod en bonde, som han iøvrigt behandlede brutalt og ulovligt, gøre spanddage paa Hven, skønt han havde sin gaard i Gundsømagle.3)

Det fremgaar av de rantzauske godsregnskaber, at øde gaarde undertiden blev drevet av godsernes fæstere som hovarbejde, men dette hoveris omfang kan ikke ses.4) Det er vanskeligt av retssager mod hoveriforsømmelige bønder at se, om de har undladt at gøre netop denne form for hoveri, men det maa antages, at ogsaa paa andre gaarde har man ladet hovbønderne drive det øde gods, og det fremgaar i al fald av et par andre retssager. Herlufsholm foged lod 1617 tage tingsvidne om, at han havde ladet saa og høste til en øde gaard og to huse under skolen 5), og 1635 blev sex bønder under Herlufsholm tiltalt, fordi de trods ordre ikke havde høstet hø til en øde gaard 6), og 1633 skulde to av skolens bønder pløje en øde gaards ager til boghvede.7) En bonde under Birkholm forsømte 1652 en fadebursægt, fordi han ved tilsigelsen var i færd med at saa til en øde gaard for husbonden.8)

III. 13. HOVLODDER

En væsentlig del av det hoveri, der bestod i dyrkningen av hovedgaardens jorder, foregik paa den maade, at hver ugedagstjener fik tildelt sin »hovlod«, som han skulde sørge for med pløjning, harvning, gøden, mejning og saa videre. Selve ordet hovlod er ikke fundet i denne periode, men det fremgaar klart av en del retssager, at begrebet var kendt og denne ordning den almindelige.

Hvordan inddelingen foregik, kan ses av en sag fra Herlufsholm, hvor fogeden 1618 paa tinge opkrævede otte mænd, som skulde »rebe og jævne skolens jord imellem skolens bønder aarligen at pløje og berede efter aarlig landgilde, rejser og ingebud som det sig bør«. Her har hver bonde altsaa faaet tildelt sit stykke efter sin gaards øvrige avgifter, det vil sige, at hoveriet har rettet sig efter gaardens størrelse. Her mødte iøvrigt bønderne i Ladby og Lille Næstved op og sagde, for saa vidt det av den paa dette sted hullede tingbog kan ses, at de ikke vilde pløje mere av skolens jord, end de havde gjort av arild og i de forrige skoleherrers tid, fordi de var ugedagstjenere og formaaede en ringe ting, men det, de plejede at gøre, vilde de gerne gøre, saa vidt det var dem muligt.1) Bønderne har aabenbart været bange for en forøgelse av hoveriet, men selve fordelingsprincippet har de ikke anfægtet.

Formentlig har bonden skullet pløje, harve, gøde, saa og saa videre det s a m m e stykke, saadan var det i hvert fald senere, men det kan ikke ses med absolut sikkerhed, om det var tilfældet i denne periode, og der skal derfor nævnes exempler paa de enkelte arbejders fordeling i lodder paa bønderne.

Tage Thotts foged paa Irup tilsagde en bonde at komme paa Irup havretoft og der pløje til byg, »eftersom Irup tjenere og gaardmænd var særlig hver sin anpart tilskift at skulle fælle, d. v. s. pløje paa stub, og pløje til byg med det udi samme vangskifte næst norden for«. Han mødte ikke, lige saa lidt som en anden bonde, der var tilsagt ogsaa at møde paa havretoften at pløje »sit skift«. Selve lodden kan ikke have været ret stor, for fogeden lod sin egen plov pløje den paa en halv dag.2) *Gregers Krabbe* lod 1650 alle Albæk bønder tilsige at møde paa Albæk mark »og der tage skifte jord at opbryde«3), og ved et syn, der blev avholdt paa Lundbæk mark 1640, konstateredes det, at noget jord laa upløjet, »som faldt Christen til at pløje«4), og en bonde under *Henrik Bille* til Gelskov blev 1637 dømt fra gaarden for landgilderestancer, og fordi han ikke havde pløjet »hans lod«.5) *Frans Lykke* til Kokkedal fik 1630 tingsvidne om, at noget rug, som en bonde »var tilskift og befalet at høste«, stod uhøstet paa marken 6), og *Henrik Gyldenstierne* til Skovsbo tiltalte 1651 nogle bønder for ulovligt at have høstet en anden bondes lod og for ikke at have høstet deres egne lodder ordentligt.7) *Henrik Putbus* til Kørup fik 1645 syn paa noget pløjeland under Kørup, hvor nogle av de bønderne tilskiftede stykker ikke var ordentligt pløjet og harvet.8) Det synes iøvrigt, som om arbejdet ikke blot kunde være fordelt i lodder, men kunde blive udført efter tur, for *Christian Daa* til Fravdegaard fik 1650 tingsvidne om, at en bonde havde nægtet at komme med sin spade og grave ned til nogle brøstfældige render, »endog han stod først for hovning at gøre«.9) To bønder under Gl. Estrup tilstod 1646, at deres folk ikke havde slaaet deres skifte, og tilbød nu at lade deres maal slaa.10)

De her nævnte sager kom frem, fordi bønderne forsømte deres hoveri, men mere raffineret, og for saa vidt ogsaa mere oplysende er en sag fra Vorgaard. Fru *Anne Kaas'*, sal. Albert Rostrups, foged beskyldte 1639 en bonde for at have pløjet sin husbonds jord svigagtigen fra sin rette ager til andre agre, og ved vidneavhøringen oplystes det, at han havde pløjet 6 furer til den ene side og tre til den anden side, bort fra ageren. Herved havde han formindsket den jord, »som var ham tilskift« i Vorgaards mark, og han blev da ogsaa dømt til at staa til rette.11) Hvis bonden regnede med, at han til stadighed skulde have den samme lod at pløje, havde han paa denne maade formindsket sit plovhoveri, men maaske skulde han ogsaa saa, meje og harve denne lod, og saa havde han i det hele taget formindsket sit hovarbejde. En av delene maa have været tilfældet, og efter senere tiders forhold at dømme har han baade gjort alt arbejdet paa lodden og haft den samme aar efter aar.

Paa samme maade som med pløjning forholdt det sig med harvning, for 1640 blev en av *Axel Juul* til Bjørnsholms bønder tiltalt, fordi han ikke havde harvet den jord, der var »ham skift«.12)

Møgspredning var ligeledes fordelt paa hovlodder. Fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses til Tulsted, tiltalte 1635 en bonde, der havde forsømt at gøde den jord, som »var tilrebt« ham paa Tulsted mark, og som det var hans pligt at gøde, nemlig en halv ager, fire favne bred. Den laa ugødet, da de andre tjenere »lod fra deres plove« og gødede jorden.13) Paa samme maade tiltaltes en bonde under *Niels Friis,* fordi han ikke havde aget hovgødning paa »sin tilskiftede jord« av Krastrup mark 14), og *Ove Juuls* bonde blev tiltalt, fordi han ikke, som han burde, havde gødet sin »holdskifts jord« i Lundbæk mark, og han blev dømt, fordi han i det hele taget ikke havde dyrket jorden ordentligt.15) Hovlodderne kan ikke have været lige store, men synes, som det fremgik av den ovennævnte sag fra Herlufsholm — s. 227 — at være udstukket i forhold til størrelsen paa ugedagstjenernes gaarde. Forskellig størrelse paa hovlodderne fandtes i hvert fald paa Krastrup, hvor *Mandrup Due* 1647 lod holde syn paa nogle jordstykker, som fæsterne ikke havde gødet, som de burde, under deres hovarbejde. Een bonde skulde have gødet 34 × 3½ favn, en anden 101 × 3½ favn, og Hemdrup mænd skulde tilsammen have gødet 41 × 3½ favn.16)

En sag om indkørsel viser ogsaa, at dette arbejde var av forskellig størrelse for ugedagsbønderne. Da bønderne paa Randrup 1639 var færdige med at indtage den byg, hvorom de var tilsagt av *Iver Krabbes* foged, stod der 22 kærve tilbage paa marken. En bonde indkørte de 11, og en anden spurgte ham saa, om han skulde tage resten. Hertil svarede den første: Det raader du for. Dig falder ikke uden halvparten derav. Den anden bonde indkørte da kun de 6, mens en tredje tog resten.17) Om denne indkørsel førtes der vidner, uden at man kan se, hvorfor det blev gjort, men i denne sammenhæng har det interesse at faa fastslaaet, at bønderne ikke skulde hjemage lige meget korn fra hovmarken, saa ogsaa dette arbejde har formentlig været fordelt paa hovlodderne.

Engene var fordelt paa samme maade som agrene. Fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes til Nørlund, tiltalte en bonde, fordi noget kvæg havde ædt høet paa en part av en eng, »som han var tilskift at lade rive og føre i hus«, saa han maa vel have haft ansvaret for høets tilstedeværelse paa hans hovlod i engen.18) Paa Demstrup skulde i 1642 og 1643 fire navngivne bønder sørge for, at *Christian Rantzaus* øvrige hovbønder hver slog og rev sit engstykke ordentligt.19)

En sag fra Vognserup viser, at ogsaa tørvegravningen var fordelt i lodder. *Frederik Parsberg* tiltalte en bonde for ikke at have »indhøstet« sine hovtørv. Vidner beviste, at han og en anden bonde var fælles om en hel rude jord 20), og den ene indkørte sin halvdel, sex læs tørv, mens den anden lod tørvene ligge. En anden bonde under Vognserup paastod, at

han havde indaget sine hovtørv, ja endog taget nogle med for en anden bonde, men da det bevistes, at der senere paa hans sted i mosen laa nogle tørv, ansaa herredsfogeden det for godtgjort, at disse var hans hovtørv, og dømte ham til at staa husbonden til rette for sin hoveriforsømmelse.21)

III. 14. HOVERIETS FORMER

Det var et broget sammensat arbejde, herremanden kunde forlange av sine ugedagsbønder eller, som de engang kaldtes paa Mullerup, »gangtjenere«1), hvilket vel maa være modsat de tjenestefolk, der boede paa hovedgaarden. Nogle av arbejdsformerne er fremgaaet av det hidtil nævnte, her skulde de opstilles lidt mere systematisk.

Det mest omfattende var markarbejdet paa hovedgaarden. Hr. *Hans Lindenow* tiltalte 1632 sine bønder under Vraa for forsømmelse med *pløjning* i bygsæden 2), og andre bønder i samme herred — vistnok under fru *Sofie Høeg* til Elkær, gift med hr. Frederik Reedtz — tiltaltes for overhørighed med pløjning, harvning og andet arbejde.3) Av et tingsvidne fra 1645 fremgaar, at nogle bønder under Ugerslevgaard i 1642 i sal. *Caspar Markdanners* tid gjorde deres hovning med *at saa* og pløje 4), og hovbønderne paa Herlufsholm skulde i 1635 *rydde* sten, buske og stubbe av agrene.5) Fru *Christence Krag* til Øllufgaard, sal. Fasti Staverskovs, anklagede 1613 en bonde for at have undladt to dages *slet* 6), og fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, lod 1631 tage tingsvidne om, at en bonde i tiden 14. maj—9. juli var blevet tilsagt til at *bjærge* to læs *lyng, harve* bygland, at »grese« (?) hø, *strø hø* og *age hø* 7), ligesom *Jørgen Seefeld* til Kyø tiltalte en bonde for overhørighed med *bygsæden, tørvebjærgning* og *lyngslet* paa adskillige tider.8) Mest oplysende om, hvordan hovarbejdet foregik, er en sag fra Vognserup. *Frederik Parsbergs* foged, der tiltalte 6 bønder fra Kundby paa fæstet for hoveriforsømmelse, vidnede 1637, at d. 11. august gik hovbønderne og bandt rugen, men den var ikke helt tør, saa de fik ordre til at vende den, hvad de ogsaa gjorde. Ved middagstid, da det blev solskin, gav Frederik Parsberg selv ordre til indtagning, og de andre hovtjenere kørte ind, men da var Kundby-mændene gaaet hjem, og de kørte først ind d. 13. august. Kundby-bønderne hævdede, at rugen ikke var tjenlig d. 11., og at ladefogeden havde forbudt dem at køre ind, hvad han dog benægtede. Dommen gik ud paa, at da rugen den paagældende dag var utjenlig, da den strax derefter var blevet kørt ind, og da den uden vrøvl blev modtaget av Frederik Parbergs repræsentant, saa havde bønderne søgt husbondens gavn og ikke hans skade, og da der iøvrigt intet var bevist om, at Frederik Parsberg havde lidt noget

tab, saa frifandtes de og skulde beholde deres fæste, især da bønderne tit selv maatte avgøre, naar de skulde udføre deres hovarbejde, saadan at det kunde være til husbondens gavn. Dommen er meget myndig i tonen, og den viser, at her paa godset fik bønderne tildelt et bestemt stykke arbejde at gøre, og at det saa var skik, at de selv avgjorde, naar de vilde udføre det, blot de kunde forsvare resultatet overfor husbonden.9) En sag fra Mullerup viser dog, at her var bønderne mindre frit stillet med udførelsen av deres arbejde. *Mogens Sehested* tiltalte her 1640 to bønder, fordi de havde høstet noget rug, som husbonden vilde have ladet staa. Bønderne forklarede, at de havde faaet bud om at meje rugen, men da de havde mejet noget, fik de nyt bud om, at de ikke skulde meje den, hvorefter de dog alligevel mejede yderligere 2 skp. Fogeden spurgte dem, hvorfor de ikke havde talt med ham, før de mejede, da han havde befalet dem, at de ikke maatte befatte sig med noget, før de havde talt med ham. Bønderne blev for ulydighed dømt fra fæstet, medmindre husbonden vilde benaade dem, saa her maa man have anerkendt, at hovarbejdet skulde udføres efter fogedens direktiver, og fogedens bestemmelser med hensyn til hovarbejdet nævnes saa ofte, at den fra Vognserup ovenfor omtalte ordning, hvor bønderne saa at sige selv bestemte farten, vist maa have været en undtagelse.10)

Noget av arbejdet var særlig ubehageligt, og det var maaske derfor, at en av fru *Margrete Lange,* Mogens Billes, bønder under Bodum Bisgaard ganske simpelt sagde nej, det vilde han ikke, da han i 1648 blev tilsagt til at *blande møg,* men da han ogsaa sløsede med at *skære tørv og pløje,* var han maaske i det hele taget efterladende i tjenesten.11) Fru *Ingeborg Skeel,* sal. Palle Rodsteens, stævnede 1645 syv bønder under Raastrup for overhørighed med *pløjning, tørvegrøft, udagning* av møgskifter og *tærskning* under Torstenssonkrigen, men det fyldigste billede av hoveriarbejdets mangeartethed faar man fra den ovenfor nævnte sag fra Hindsels — III. 6 —, hvor bønderne har gjort følgende slags arbejde i aaret 1658/59: tørvegrøft, tørveagen, lyngslet, lyngagen, møgblanden, høslet, høriven, høagen, hjælp med møget, klynegraven, klynebæren, hø forket i gulv, kornhøst, kornagen, rugpløjen, rugharven, møgagen, møgspreden, rensen (uvist av hvad, men vistnok rensning av korn paa loftet, maaske fjernelse av ukrudt i agrene), pløjning og harvning av havreland.12) *Hovtærskning* kendes blandt andet fra Hverringe, hvor *Frans Lykke* 1649 fik dømt en bonde fra fæstet, fordi han havde forsømt 19 halve dages hovtærskning, og desuden maatte han betale en bøde paa 3 mk. for ulydighed og 12 sk. per dag i erstatning.13) Aaret efter lod *Christian Daa* til Fravdegaard tage syn paa noget rug, som to bønder skulde have tærsket til hove, men da det var daarligt gjort, fik de ordre til at tærske det om, hvad de imidler-

tid nægtede.14) Gravning nævnes ogsaa som hoveri paa Fravdegaard 1650.15)

Hovbønderne kunde dog ogsaa komme til at gøre andet end det egentlige jordbrugsarbejde. *Niels Friis* til Krastrup tiltalte 1632 en bonde, der havde undladt at genne en stud til Krastrup, hvortil han havde faaet ordre 16), og nogle bønder under *Christoffer Hvas* havde undladt at hjælpe med at *grave* paa Søvig i 1654.17) Fiskeriet var i almindelighed knyttet til huse, ikke til gaarde, men 1652 skulde nogle bønder paa Aalborghus len have været med til at *drage vaad* i Vaarst sø med slottets fisker 18), og *Jørgen Seefeld* tilsagde en bonde under Vaar til at gaa ud en nat og se, om der blev fisket ulovligt i husbondens aalegaard, og det gjorde der.19)

Skovarbejde er nævnt ovenfor under Gessingholm — III. 12 —, og et andet exempel kan hentes fra Gudumlund, hvor hr. *Mogens Kaas* stævnede en række bønder, fordi de i hans fravær ikke havde været fogeden hørige og havde undladt at møde, da de blev tilsagt til at fælde træer i skoven, og de blev dømt fra fæstet.20) Nøddeplukning hørte vel ogsaa nærmest under skovbruget, og 1630, 1635 og 1636 tilsagde Herlufsholms foged alle bomænd, husmænd og inderster inden 8 dage at plukke hver en skæppe rene *nødder* og levere dem paa skolen inden Mikkelsdag eller bøde en rigsdaler per skæppe.21) Paa Kørup maa det have været en fast skik, for 1623 krævede *Henrik Putbus* av sine bønder, at de skulde levere baade deres *hovnødder* og deres resterende hovnødder inden Mikkelsdag.22)

De mange folkesagn om, at *bygningshoveriet* har været en stor plage, bekræftes ikke av tingbøgerne. Praktisk talt alle sager om hoveriforsømmelse drejer sig om landbrugsarbejde, og selv en sag om byggevirksomhed fra Vester Horne herred skyldes arbejdet paa en lade. *Jacob Grubbe* til Kabbel tiltalte en bonde, der ikke var mødt til tre dages arbejde ved rejsningen av en lade; en anden bonde skulde i to dage lægte paa laden. At dømme efter forholdene paa de rantzauske godser har herremændene søgt at faa *haandværksarbejdet* paa godset udført som hoveri av husmændene, der ofte var haandværkere. Mens ugedagsmændene paa Gessingholm, Skovgaard og Demstrup foruden det egentlige landbrugsarbejde blev brugt til rydning av ny jord, skovarbejde, gravning, tømning av fiskedamme og kalkslagning og som haandlangere for haandværkerne, saa skulde snedkere, murere og andre bygningshaandværkere arbejde i deres fag, og det satte man saa stor pris paa, at to haandværksdage regnedes for tre hovdage.24) Fra andre gaarde er der kun fundet ett exempel paa denne fremgangsmaade, nemlig fra Kørup, hvor *Henrik Putbus* 1624 fritog en mand for almindeligt hoveri, mod at han udførte bødkerarbejde for hovedgaarden.25) Som nævnt ovenfor — I. 11 — opnaaede nytiltrædende fæstere

ofte fritagelse for deres avgifter, herunder hoveri, for et eller flere aar, mod at de istandsatte eller opførte bygningerne paa deres gaarde, og i det omfang, hvor de selv udførte arbejdet, kan man maaske tale om en slags bygningshoveri, naar den tid, de ellers skulde have arbejdet for herremanden, nu blev brugt til at bygge paa deres huse, idet bygningerne jo kom til at tilhøre husbonden. Da det i en av de mest detaillerede beskrivelser av de huse, der skal rejses, hedder, at bonden skal opføre, ikke lade opføre, maa han vel for en del have gjort arbejdet selv.26)

III. 15. HOVGÆRDER

Vedligeholdelsen av gærder maa nævnes for sig, fordi det ikke altid er klart, i hvilket omfang der her er tale om hoveri. I almindelighed skulde bonden vedligeholde de gærder, der hørte til hans gaard, ganske som han skulde holde dens huse ved magt. Blot for at tage ett exempel, saa lod *Herluf Daa* til Snedinge en bonde dømme fra gaarden 1608, fordi han lod andre saa i sin jord, ikke lukkede sine gærder og ikke holdt sin gaards bygninger vedlige.1) Her er de to sidste punkter parallelle, og det har været det normale. Som exempel paa, at der kunde være tale om et enkelt hegn, kan nævnes, at *Niels Krag* til Trudsholm 1640 tiltalte en bonde for landgilderestance, for ikke at have holdt sin tofte ordentligt hegnet og for bygfæld, altsaa den samme ligestilling av gærde og bygfæld.2) Iøvrigt har vedligeholdelsen av gærderne været i alle bøndernes interesse av hensyn til de løse kreaturer og ikke en sag, der særlig vedkom husbonden.3)

Naar herremanden greb ind overfor mangler ved gærder, kan det betyde, at vedligeholdelsen av netop disse hegn har været et hovarbejde, i hvert fald stilles det et par gange sammen med andre ydelser til husbonden. Fru *Anne Friis,* sal. Gert Rosenkrantz' til Stensballegaard, fik 1615 breve over en bonde, der havde siddet overhørig med jord at errie og gærder at lukke 4), og *Ove Gedde* til Hellerup i Halland tiltalte alle sine bønder der, for saa vidt de ikke havde ydet deres tømmer og ikke holdt deres gærder vedlige.5)

Gærdesætning kunde være rent og skært hovarbejde, for 1636 blev bønderne i Hasmark — vistnok under *Henning Quitzow* til Quitzowsholm — tilsagt at sætte gærde om Knylle mark, og hver fik sit stykke gærde, men de nægtede at udføre arbejdet.6) Aaret efter blev fire bønder under Hvedholm dømt fra fæstet, fordi de ikke i rette tid havde opsat deres hovgærder, hvortil *Jørgen Brahe* havde ladet dem tilsige.7) *Markvor Rodsteen* til Lundsgaard tiltalte 1651 en husmand, fordi han uden førlov var flyttet og hverken havde gærdet om sit eget hus eller havde udført sine lods-

gærder til gaarden.8) Fire bønder under *Henning Pogwisch* til Hollufgaard blev 1647 tiltalt paa fæstet, »for nogle maal av deres tilskiftede lodder gærde, de ej havde villet gærde«. To av dem hævdede, at de havde udført arbejdet paa nær 4 favne, som de ikke havde kunnet sætte paa grund av vand indenfor den fastsatte frist, men gærdslen laa paa stedet, og senere havde de gjort gærdet færdigt. Disse to fik sagen udsat, og der ses ikke at være faldet dom i den, men de to andre blev dømt efter paastanden.9) Mens det av denne sag ikke kan ses, hvem der skulde skaffe gærdslen, fremgaar det av en sag fra Ugerslevgaard i 1654, at her leverede husbonden materialet. *Hans Oldelands* foged tiltalte nemlig fire bønder, fordi de trods tilsigelse ikke havde hentet et læs gærdsel til husbondens gærder. To bønder svarede, at de ikke kunde hente gærdsel saa langt borte, men de vilde holde husbondens gærder, naar han efter gammel sædvane skaffede dem materialet, og der siges udtrykkelig, at der er tale om »gærdsel til deres hovgærder«.10) Gærdesætning kunde være et led i hovarbejdet paa det øde gods, for 1649 tiltaltes ni bønder under *Hans Markdanner* til Rønningesøgaard, fordi de ikke havde udført deres andel av et gærde til et øde hus.11) Et par gange tiltaltes bønder for forsømmelse med gærdesætning, uden at det med bestemthed kan ses, om der er tale om deres egne gærder eller hovgærder. *Henrik Putbus* til Kørup tiltalte 1653 sine bønder i Nørre Næraa, fordi de ikke havde deres gærder færdige fra Ringe mølle til Næraa strand, og de blev dømt til en tre marks bøde for ulydighed. Da stedet ligger temmelig langt fra hovedgaarden, er det sandsynligvis ikke dennes gærder, der er tale om.12) Fru *Lisbeth Sofie Rantzau,* sal. hr. Hans Lindenows til Nislevgaard, tiltalte 1653 en bonde for forsømmelse med hovpløjning og gærder, men heller ikke her kan det ses, hvortil gærderne hørte.13)

En sjællandsk bonde under *Claus Putbus* til Krapperup blev 1599 dømt for flere forseelser, hvorav den ene var, at han ikke havde lukket et gærde, som andre bønder havde gjort, og det maa vist have været hovarbejde 14), og helt utvivlsomt var det, da *Tage Thott* til Irup 1645 tiltalte en bonde, fordi han aaret før ikke var mødt lige ved sine naboer, naar han blev tilsagt at lukke diger, sprede møg og lignende.15) Den tidligere nævnte almindelige tilsigelse fra Herlufsholm viser, at bønderne skulde levere tjørne til gærdelukning og sætte gærder om rugsæden, og viser m u l i g v i s, at de skulde køre sten til gærder 16), og av en anden sag herfra i det samme aar fremgaar, at nogle av Herlufsholms bønder skulde lukke gærder om en øde gaard. De blev dømt til at gøre det, men protesterede.17) Hvis kravet har kunnet gennemføres overfor bønderne, og det tyder dommen paa, saa har det utvivlsomt været et hovarbejde.

Der er et exempel paa, at vedligeholdelsen av fæstegaardens egne gær-

der er blevet opfattet som hoveri. Da en bonde 1651 fæstede en øde gaard under *Frederik Parsberg* til Vognserup, fik han ved fæstebrev av 20. juli frihed i et aar for landgilde og hoveri, undtagen gaardens egne gærder. Ellers opfattedes gærdernes vedligeholdelse som et led i gaardens vedligeholdelse, og undladelse herav faldt ind under begrebet bygfæld, men her maa efter udtrykket at dømme arbejdet med gærderne have været anset for en del av hoveriet.18)

III. 16. HOVSPIND

Paa et andet punkt er det ikke helt sikkert, hvor meget av en avgift der kan regnes til hoveri. Det drejer sig om hovspind, hvor det ikke er klart, om bonden altid har leveret arbejdet alene, eller om han ogsaa har skullet give materialet, for i saa fald maa hovspindet jo nærmest betragtes som en landgildeavgift i lighed med en skovvogn eller humlestager, hvor bonden leverede baade træet og arbejdet.

I tingbøgerne er forholdet kun fundet omtalt een gang, men der er kun tale om arbejdet. Fogeden paa Krogsgaard vidnede 1640, at han av sin husbond *Jørgen Rathlous* frue *Barbara Ahlefeldt* havde faaet udleveret uld, som han skulde give bønderne at spinde.1) Paa de rantzauske gaarde synes forholdet derimod at have været det, at bønderne ogsaa skulde levere ulden, for i de mange bevarede godsregnskaber findes intet steds omtalt uld, der er blevet leveret bønderne til bearbejdning. Paa Gessingholm findes avløsningen for hovspindet, spindepenge, kun omtalt i 1632, men 1643 siges udtrykkelig, at der skulde spindes i stedet for at ydes avløsning.2) Det hele har en lidt tilfældig karakter, saa her kan hovspindet næppe have spillet nogen større rolle. Skønt der paa Demstrup i en vis periode var schäferi, synes dette ikke at have leveret uld til bøndernes spind, og ogsaa her dukker hele begrebet først op sent, nemlig 1642, da sex gaarde ydede hovspind in natura, mens resten avløste det med et lille beløb paa en mk. per gaard.3) Noget tyder paa, at hovspindet har existeret, før det nævnes i regnskaberne, og det ydedes baade av bønder og husmænd, men blev som regel avløst, og det samme gælder Skovgaard, hvor det første gang nævnes 1641.4)

Naar en mand med saa god orden i sine regnskaber som *Christian Rantzau* ikke nævner, at der er udleveret uld til bønderne, kan man vist gaa ud fra, at de her har leveret baade materialet og arbejdet. Da hovspindet ret sent dukker op paa disse godser, kan det være, at der er tale om en forøgelse av hoveriet — eller landgilden.

III. 17. REDSKABER OG FODER

Der har vistnok ikke været nogen fast praxis med hensyn til, i hvilket omfang hovbønderne skulde medbringe *redskaber*. Et inventarium fra Demstrup fra tiden efter svenskekrigene — 1667 — rummer saa faa redskaber, at gaarden ikke har kunnet drives med disse alene, og resten maa saa være blevet medbragt til hovarbejdet av bønderne, men det behøver ikke at have været nogen fast skik.1) Bønder under Buderupholm klagede 1641 over, at forpagteren her ikke holdt arbejdsvogne til dem at age tørv paa, saa de maa vel have ment, at det var hans pligt.2) *Mandrup Dues* bønder under Krastrup fik 1645 ordre til at møde til hovarbejde med deres harver 3), og det samme gjaldt bønderne under Momtoft 1654.4) Jomfru *Anne Lykke* bebrejdede 1641 sin forpagter paa Buderupholm, at han ikke havde holdt to plove bønderne til behjælpning 5), men 1632 skulde en bonde møde paa Villestrup med sin plov 6), og *Gregers Krabbe* forlangte, at alle Albæks bønder 1650 skulde møde med deres plove.7) En av *Tage Thotts* bønder blev tilsagt til at møde paa Irup havretofte 1645 med sin plov 8), og syv af Raastrups bønder blev samme aar stævnet, fordi de ikke efter fru *Ingeborg Skeel,* sal. Palle Rodsteens, ordre var mødt til hovarbejde med deres plove.9) Da det kun er av en *forpagter,* det kræves, at han skal have harve og plov til bønderne, har husbonden selv maaske haft ret til at kræve, at bønderne medbragte deres redskaber. Helt paa samme maade kan det ikke have forholdt sig med de husmænd, der var haandværkere, for 1654 bestemtes det paa Demstrup, at hvis husmændene mødte til hove med deres eget værktøj, skulde en arbejdsdag regnes for saa god som to hovdage.10) Her kan de altsaa ikke have haft pligt til at møde med redskaber, men paa den anden side kunde de, da det drejede sig om fagarbejde, ikke sende en anden, men maatte møde selv.

Herlufsholms foged tillyste 1617 alle skolens bønder, at de skulde have vogne, der var 2 sjællandske alen mellem »felldet«, d. v. s. mellem fadingerne, og at der skulde gøres veje efter disse vogne. Her kan næppe alene menes ægtvogne, men godset har av hensyn til vejbredden ønsket ensartet vognstørrelse. Det kunde være en praktisk foranstaltning, men det har været en byrde for de bønder, der i forvejen havde vogne av en anden bredde.11)

Her vil det vist være rimeligt at omtale en sag fra Kørup, hvor en av *Henrik Putbus'* bønder fralagde sig en beskyldning for at have fodret sine heste med gaardens korn. I og for sig er det ligegyldigt, om han havde gjort det eller ej, men sagen viser, at man paa Kørup i 1623 forlangte, at hovbønderne skulde holde deres heste med foder, naar de gjorde spanddage.12) Ganske parallelt hermed var det, at bønderne under ægterne

synes at skulle medbringe foder til deres heste 13), men det kan ikke ses, om Henrik Putbus repræsenterede reglen eller undtagelsen, for om den i det følgende — III. 18 — nævnte foged paa Irup hedder det, at han lod bønderne faa fodring til deres heste, naar de var til hove.14) Materialet er for spinkelt til, at noget bestemt kan siges om dette spørgsmaal.

III. 18. FORHOLD UNDER HOVARBEJDET

Glimtvis kan tingbøgerne vise, hvordan bønderne havde det under hovarbejdet, selv om det sædvanligvis kun er undtagelserne, man møder der.

I en domssamling fra ca. 1600 findes mellem dommene indført et stykke, der til overskrift har: om arbejde at gøre til hove. Det oplyser intet som helst om sin oprindelse, men maa stamme fra en eller anden hovedgaard, om kronens eller adelens kan ikke ses. Det indeholder en oplysning om, hvornaar bønderne skulde møde til hove, naar de blev tilsagt. De skulde være paa gaarden klokken 8 fra Mikkelsdag til jul, klokken 7 fra jul til paaske, klokken 6 fra paaske til St. Hans og klokken 7 fra St. Hans til Mikkelsdag, og var de ikke paa gaarden eller ved deres arbejde paa disse tidspunkter, skulde de vises hjem og bøde.1) Hertil svarede det meget godt, at *Christian Rantzaus* foged paa Gessingholm 1651 fik ordre til at sørge for, at hovbønderne ikke gjorde deres morgenstund for lang, ligesom han i det hele taget skulde være til stede og holde dem til arbejdet.2) Paa samme maade udtrykte *Christian Rantzau* sin tillid til fogeden paa Demstrup ved at sige, at saa længe han var paa Demstrup, »findes vel arbejde for hver mand«, og tre aar senere fik han besked paa at sørge for, at hovbønderne var flittige.3)

Paa krongodserne er hovbønderne vistnok blevet bespist, i hvert fald findes der bl. a. bespisningslister for dem fra Skanderborg len, og ovenfor — II. 23 — er nævnt, hvordan de paa Hundslund fik øl og mad, og 1546 blev der udstedt tingsvidne om, at hovbønder i Ballum birk under Riberhus fik øl og mad under arbejdet.4)

Paa de rantzauske gaarde findes i regnskaberne intet om udlevering av mad til hovbønderne, men fra 1500tallet findes et vidnesbyrd om, at det dog dengang kunde tænkes, at husbonden bespiste sine bønder. Fogeden paa Gunderslevholm skrev 1586 til fru *Birgitte Bølle,* sal. Christoffer Gøyes, om at sende ham nogle sild, da han kun havde beholdning til otte dage, og da »... her er 6 plovmænd, 3 tærskere og andet gaardens daglige folk, her kommer at arbejde, I vil unde mad og øl«. Hermed maa menes hovbønder, da tjenestefolkene jo ikke k o m til hovedgaarden, men udtrykket, at fruen vil u n d e dem mad og øl, tyder maaske paa, at det var en vel-

vilje, ikke en ret for bønderne.5) Naar man ned i det følgende aarhundrede ikke finder spor av en daglig bespisning av hovbønderne under Christian Rantzau, hænger det maaske sammen med, at hoveriet var voxet saa stærkt, at herremanden mente, det blev for dyrt for ham at bespise de mange mennesker saa tit. Der kan ikke av retssagerne ses noget om bespisning av hovbønder paa adelsgodset, for det var vistnok noget extraordinært, da fru *Margrete von der Lühe* 1651 gav sine bønder paa Sebberkloster noget øl, da de havde slaaet hø i hendes eng, om aftenen, saa de blev ganske drukne. En fuld bonde gjorde skade ved at køre ind i kornet, og de øvrige kom i slagsmaal, saa den gode frues øl fik virkninger.6) Mere forsigtig med øllet var *Viffert Seefeld* til Revs 1645, da han tiltalte en bonde, fordi han ulovligt holdt kro og ølsalg og derved opholdt og forhindrede Revs bønder i at møde til hove, da de skulde saa havre.7)

Hovbøndernes forhold til fogeden var ikke altid det bedste, men det er vanskeligt at se nu, hvem der havde hovedansvaret for de stridigheder, der kendes. En bonde under Vaar blev 1650 tiltalt paa fæstet, fordi han havde været overhørig med sit arbejde og havde givet *Jørgen Seefelds* foged trodsige ord, da han blev tilsagt.8) Mere omfattende var det, da alle de bønder, der 1647 havde været med at slaa Bosøklosters eng, blev tiltalt for mytteri og overvold mod fogeden, men sagens nærmere omstændigheder kendes ikke.9) Til sidst blot nogle enkelte sager, der skulde vise, hvordan tonen k u n d e være under hovarbejdet. Nogle bønder var en julidag paa hoveri i Egeskov rugløkke, og der satte de sig klokken fem om eftermiddagen ned og spiste. Ladefogeden kaldte det et hestemaaltid og spurgte dem, hvem der havde givet dem lov, og hvad det var for en skik, de havde fundet paa. De svarede, at en vis Tønne Rode havde givet dem lov, men det tilfredsstillede ikke ladefogeden, for han raabte: »I lader ikke av, før jeg slaar jer, at jeres hjærne vælter ud.« En bonde svarede dertil, at det kunde deres staldbrødre ikke lide, men det har aabenbart ikke skræmt de fynske hovbønder, for da ladefogden efter en tur op til gaarden kom tilbage, sad de der endnu, og saa raabte han: »Karle, søger jeres arbejde«, og saa slog han efter en av dem. Saa røg de alle op, og en av dem holdt en kæp foran sig.10) En bonde under Herlufsholm havde i 1630 en dag hentet et læs hø, men da han var i færd med at læsse det andet, kom Peder Udrider fra klostret og beordrede ham til at hente høet længere væk. Det nægtede bonden, og saa slog Peder ham med svøben, saa han faldt, men det vilde bonden ikke finde sig i, han greb en høtyv og gik løs paa sin angriber, — og mere siger tingbogen ikke om den sag!11) *Iver Vinds* foged paa Torpegaard fik 1648 vidne om, at da han lastede en bonde, fordi han ikke agede høet, som han burde, slog bonden efter ham med en fork, men bonden hævdede, at fogeden vilde slaa ham

med en kæp, hvorfor han værgede sig med forken, og en mand vidnede, at han ikke havde set bonden slaa fogeden, saa det er maaske derfor, at der ikke faldt dom i sagen.12)

Andre exempler paa sammenstød mellem hovbønderne og husbondens repræsentant viser ikke altid tydeligt, om klammeriet har fundet sted under selve hovarbejdet. En bonde under Rørbæk udstødte trusler mod husbonden — sal. *Else Lindenows* arvinger — og fogeden, vistnok samtidig med at han var ulydig med sit hoveri i 1624 13), og da *Tyge Below* til Frøstrup 1652 sendte en mand ud for at tilsige en bonde, sagde denne nej, og da budfogeden vilde pante ham for hoveriforsømmelse, slog bonden ham med en høfork, bandede og lod ilde.14) Da en anden av Tyge Belows bønder 1654 skulde pantes for sin hoveriforsømmelse, og fogeden vilde tage en spade som pant, tog bonden den fra ham igen, sloges derefter med ham om en fork og sagde, at han vilde give ham pant paa hans pandeben. Bondens hustru og datter deltog livligt i slagsmaalet, saa fogeden ikke fik pant, men var nærmere en livfuld hug, og under kampen væltede en tønde. Bonden paastod senere, at fogeden havde spildt hans øl, men dertil svarede fogeden tørt, at da bondekonen havde ladet det løbe ud av tønden, var det næppe øl, men han smagte det iøvrigt ikke!15)

Fogedens stilling og beføjelser vil senere blive behandlet — V —, men her vil der være grund til at komme ind paa et par sager, der viser, hvor grelt fogeden kunde misbruge sin stilling overfor fæsterne i deres egenskab av h o v bønder.

Christian Høeg til Todbøl lod i 1635 en række av sine bønder vidne om fogedens forhold til dem. Een bonde vidnede, at da han fæstede sin gaard, gav han fogeden en rdl. til fogedpenge og een »for at han ikke skulde slaa ham eller hans folk, naar de kom ned at skulle gøre arbejde til gaarden«. To bønder havde ogsaa givet fogeden penge, men fortalte ikke hvorfor. To andre havde betalt ham, »for at han ikke skulde slaa ham eller hans børn«, og endnu en, »for at han skulde være god mod hans folk og ikke slaa dem«. En bonde havde maattet give baade penge og et kvienød til fogeden, »for han ikke skulde slaa ham eller hans børn«. Selv om ikke alle disse vidner om, at overgrebet kunde finde sted under hovarbejdet, maa det dog vist være meningen, og herom talte andre bønder udtrykkelig. Sex bønder havde hver givet en halv daler, for at fogeden »ikke skulde slaa dem eller deres folk, naar de kom til Todbøl at arbejde«, og endelig havde en bonde givet fogeden penge og et par hoser, »for at han ikke skulde slaa hans folk og børn, naar de kom til Todbøl at arbejde«. Fogeden *Per Poulsen* havde aabenbart ganske terroriseret bønderne, for det er mange, der har bestukket ham for at faa fred. Selv om der ikke blev rejst nogen sag mod fogeden, kan man dog kon-

statere, at hans pengeavpresning ikke blev fortsat, for efter at herremanden havde ladet disse vidner tage, fik han en ny foged, i hvert fald mødte Per Poulsen ikke mere for ham paa Hassing herredsting.16)

Sagen fra Todbøl lader ingen tvivl om overgrebet, men en del aar senere maa der være gaaet rygter om lignende overgreb fra fogeden paa Irup, *Hans Hansens,* side. Han tog tyren ved hornene og indstævnede i alt 25 bønder til at udtale sig om beskyldningerne mod ham, og 10. august 1635 mødte 14 bønder, 17. august 11 bønder, der svarede paa hans spørgsmaal. Han spurgte dem om følgende:

1. Havde han med hug eller slag overfaldet dem, deres folk eller børn, naar de var tilsagt at arbejde?
2. Havde de været betynget med langægter her av Ty, smaakøren her i landet, ulideligt arbejde og hoveri, som usædvanligt var paalagt dem, saadan at de av armod var ødelagt, saa deres avling var derover til stor skade forsvækket?
3. Havde de mistet deres kvæg og fæ, fordi græsning var blevet dem nægtet, naar de skulde arbejde til gaarden, og kunde de faa fodring og græsning, naar de begærede det av ham?
4. Havde han ikke i husbondens fraværelse forsvaret dem, naar de klagede at være forurettet av andre? Havde han overfaldet dem med slag og onde ord? Havde han ikke forholdt sig ærligt og kristeligt med landgilden og anden oppebørsel?

Til 1. svarede den første gruppe bønder, at han ikke havde forurettet dem, deres folk eller børn under arbejdet, mens den anden gruppe svarede det samme, men yderligere tilføjede, at han derimod havde givet dem øl og undertiden mad med under høbjergning og i høstens tid, naar de var til arbejde, og det saa tit de vilde sende bud til Irup efter det.

Svaret til 2. var nogenlunde ens fra begge grupper, maaske lidt fyldigere fra den første, der sagde, at han moxen ikke havde besværet dem med inden- eller udenlandske ægter, men til andre tider hjulpet dem med sine egne heste og vogne. Han havde ikke besværet dem med usædvanlig stor tyngsel, saa de havde i rette tid kunnet bjærge deres avling samtidig med deres bedste mænd og grander, saa ingen kunde beskylde ham for sin forarmelse.

Det tredie spørgsmaal besvarede alle med, at han altid havde ladet dem faa fodring i arbejdstiden, og de takkede ham fast mere, fordi han altid havde givet dem god undsætning og forstrækning i deres store nød og trang i krigs- og fredstider med foder, korn og penge med mere.

Det sidste spørgsmaal besvaredes ogsaa enstemmigt med, at han altid paa begæring havde ydet dem god bistand og aldrig overfaldet dem, men i det hele taget forholdt sig som en dannemand.17)

Endelig svarede en enkelt bonde paa spørgsmaalet om, hvorvidt fogeden eller ladefogeden havde slaaet ham, at det var ikke sket, »men dersom ladefogeden slog noget paa ham, da vilde han intet have hans hug, men han skulde slaa paa ham igen«.18)

Efter dette at dømme maa Hans Hansen have været noget nær bøndernes ideal av en foged, og at Tage Thott ogsaa var tilfreds med ham, fremgaar derav, at han i en aarrække vedblev at være ridefoged paa Irup, hvor han endnu var 1654.19) Har bønderne nu vidnet sandt eller har de av frygt fulgt fogeden? Naar man ser paa, hvor sjældent der forekommer sager, hvor en foged har begaaet overgreb, og naar man tænker paa det almindelige indtryk, som læsning av tingbøgerne giver, at der var lov og ret i landet, vil man være tilbøjelig til ogsaa her at stole paa fremstillingen. Bønderne optraadte ofte med stor selvstændighed mod deres husbond eller foged, saa snarest er sagen fra Todbøl undtagelsen, mens beskyldningerne mod Hans Hansen er kværulans og sladder. Samtidig med at denne sag stod paa, blev nogle andre bønder under Irup tiltalt for hoveriforsømmelse, men sagerne er ganske banale og ses ikke at have nogen tilknytning til dette.20)

Fra krongodset kan der nævnes et kraftigt sammenstød mellem bønder og ladefoged. *Corfitz Ulfeldts* foged havde tilsagt Kindvig mænd til pløjning paa Lekkende mark, men de bad ham om udsættelse, fordi deres bedste heste netop da var i kongeægt. Fogeden tilbød dem at være 2—3 om hver plov, men det vilde de ikke, og da han saa forsøgte at pante dem for hoveriforsømmelse, tog de pantet fra ham, og han slog løs paa dem. Senere kom de til pløjning i byglandet, og der rettede fogeden paa en bonde, der efter hans mening ikke pløjede forsvarligt, men da han slog efter bonden, forlod alle de andre bønder deres plove og slog med sten og kæppe efter fogeden, saa han maatte undrende marken.21)

III. 19. HOVERIAVLØSNING

Erredspenge følte ikke længere som en hoveriavløsning av *Arent Berntsen,* der satte dem = landgildepenge, og ved salg og mageskifter sattes de overalt i hartkorn. Som exempel paa, at erredspengenes oprindelige karakter var glemt, kan nævnes, at fru *Christence Rosenkrantz,* Mogens Høegs, til Arreskov i 1649 tiltalte en bonde for restance med 4 sk. erredspenge og 1½ sldl. frihedspenge, idet det sidste her som andetsteds betød

hoveriavløsning.1) Naar hoveriet i denne periode avløstes, kaldtes beløbet gerne arbejdspenge eller trælpenge, men ogsaa formen frihedspenge, gerningspenge eller dagsværkspenge kan mødes. Arbejdspenge ydedes først og fremmest av udtjenerne, men ogsaa nærmere boende bønder kunde avløse hoveriet helt eller delvis; saaledes blev praktisk talt alt hoveriet avløst ogsaa av ugedagstjenerne paa Skovgaard og Sødringholm i de aar, da disse gaarde var bortforpagtet (III. 10). Hvis man var sikker paa, at avløsningssummen omfattede alt hoveriet, kunde man maaske anstille en forsigtig beregning over hoveriets størrelse, men der er for mange exempler paa, at avløsningen ikke helt befriede den paagældende bonde for hoveri, til at man tør bygge meget paa oplysninger om avløsningssummerne. Ved fastsættelsen av avløsningen kunde man følge en fast taxt som den av Arent Berntsen meddelte, men som regel vilde dens størrelse formentlig bero paa bondens betalingsevne.

Naar hele mængden av ægt og arbejde blev avløst, blev det vistnok altid ombyttet med penge, men beløbets størrelse maa have varieret, ikke blot efter hoveriets størrelse, men efter hvor meget herremanden kunde faa bonden til at betale. Ser man paa tallene for hoveriavløsningen paa de 11 gaarde under Gessingholm, der ydede trælpenge, vil man se, at der ikke er det samme forhold mellem gaardens hartkorn og avløsningssummen til forskellige tider. Av en gaard paa ca. 12½ td. hk. ydedes der 1648 10 rdl. i trælpenge, men av en anden, der var en ubetydelig smule større, blev der 1654 kun givet 4 rdl.2) Dette exempel er det tydeligste, men andre gaarde viser det samme. Da *Christian Rantzaus* revisorer opdagede, at bønderne i Sødring kun gav 6 rdl. i hoveriavløsning, mens man fik 8 rdl. av bønder under Herningsholm, foreslog de, at man skulde sætte beløbet op, men i stedet kom de til at gøre tre dages hoveri.3) Avløsningen har altsaa ikke engang været ensartet paa den samme herremands forskellige gaarde, saa man maa gaa ud fra, at den har varieret stærkt fra tid til anden og fra egn til egn.

I et enkelt tilfælde er der noget, der tyder paa, at en engang fastsat avløsning skulde være bindende for fremtiden. En borgerkone og hendes barn fæstede paa livstid en gaard av *Christen Høeg* til Todbøl kvit og frit, dog skulde de give arbejdspenge. I jordebogen fastsattes disse til 7 rdl. + 3 rdl. for ægter, men hendes mand fremlagde et ældre fæstebrev, hvorefter arbejdspengene kun skulde være 3 rdl. Sagens avgørelse kendes ikke, men fæsteren maa have ment, at den engang fatsatte avløsning var bindende i hvert fald for hans fæstetid.4)

En særlig stor avløsning fik *Herluf Daa* til Valbygaard, idet hans bønder i Vejrum i Skaane gav ham 600 rdl. een gang for alle for at blive fri for ægt og arbejde i hans levetid. Han lavede en kontrakt med dem, at hvis

han betalte pengene igen, skulde de være hoverifri i et aar, og derefter kunde de blive det for 2 rdl. per gaard og 1 rdl. per torp, dog undtagen ægt og rejse i »uformodelig tilfælde«, og efter bøndernes fremstilling havde han nu i tre aar plaget dem med dobbelt ægt og arbejde.5) Han blev dømt til at overholde kontrakten, men sagen viser, at den klausul om uformodede tilfælde, som avløsningskontrakterne undertiden indeholdt, kunde give anledning til misbrug.

Restancer med arbejdspenge blev stævnet ganske som landgilderestancer, og de fleste av denne slags sager oplyser meget lidt om selve avløsningsforholdet. *Palle Rodsteen* til Raastrup tiltalte 1640 to bønder for arbejdspenge for to aar, og de lovede at rejse til Viborg og betale ham, hvad han ikke vilde forskaane dem for, saa de maa have haabet at kunne slippe billigere end deres skyldighed 6), og en anden av hans bønder, der 1640 prøvede paa at slippe for arbejdspengene ved at hævde, at han havde faaet sin gaard kvit og frit av sin tidligere husbond salig fru *Helvig Kaas,* maatte alligevel av med pengene, da det viste sig, at hendes friheds-brev kun havde strakt sig over et par, nu forløbne aar.7) En bonde under *Axel Juul* til Bjørnsholm, der i 1642 ikke kunde betale sine 2 rdl. i arbejdspenge, mødte paa tinge med et øg, der blev vurderet til 10 sldl. og strax overtaget av en av vurderingsmændene, saa han fik sin gæld betalt.8) Da en bonde under Sebberkloster, der blev tiltalt for overhørighed med lyngslet og andet arbejde, tilbød at stille *Jørgen Brockenhuus* tilfreds herfor, hvis han vilde forskaane ham for 1 rdl. arbejdspenge om aaret, kan dette beløb kun have været betaling for en delvis avløsning.9)

Specielle udtryk mødes, som naar en av *Jørgen Arenfeldt* til Vorgaards bønder skulde yde *hovværkspenge* i 1649 10), eller naar en bødker under Nørlund skulde give fru *Dorte Galde,* Jørgen Langes, *ydningspenge,* men dette sidste udtryk omfatter vistnok baade landgilde og arbejdspenge.11) Naar hoveriet blev avløst, kunde beløbet, man var blevet enige om, blive indført i jordebogen, for jomfruerne *Anne* og *Margrete Kruse* til Hjuleberg stævnede 1656 tre bønder til betaling av resterende arbejdspenge, der efter jordebogen beløb sig til henholdsvis 5, 8 og 3 rdl. De hævdede, at de ikke kunde taale at betale mere end den del av dem, de allerede havde ydet, men de blev dømt til at betale efter jordebogen.12) En anden sag tyder paa, at arbejdspengene ensidigt blev fastsat av husbonden, for 1642 sagsøgte *Palle Rodsteen* til Lundsgaard en bonde blandt andet, fordi han ikke havde villet yde »en ringe penge, som husbonden har paalagt ham for hans aarlige ægt og arbejde«, og bonden blev dømt fra gaarden.13) Her maa det vistnok være husbonden alene, der har bestemt, at hoveriet skulde avløses og med hvor meget. Noget lignende kan man maaske slutte av en tidligere nævnt sag — s. 74 —, hvor en bonde 1640 fik tilbud om

enten at fæste for halv ægt og arbejde og 50 rdl. stedsmaal eller fuld ægt og arbejde og 30 rdl. stedsmaal. Her blev bonden nok stillet overfor et valg, men det var husbonden, der fastsatte avløsningssummen.14) En bonde under Skrumsager, der tilbød *Lauritz Pogwisch* at betale de 4 rdl., han mente, han skulde betale i arbejdspenge, blev avvist, men da han ogsaa havde andet udestaaende med husbonden, kan det ikke ses, om det var, fordi denne ikke var tilfreds med beløbet.15)

Der findes et godt exempel paa, at avløsningssummen ikke altid var et fast beløb. *Jørgen Arenfeldt* til Rugaard bestyrede noget gods for sin søster, jomfru *Ide Arenfeldt,* udnyttede bøndernes hoveri og gav hende en avløsningssum derfor. Da hun selv overtog godset, viste det sig, at de til hende betalte et større beløb i arbejdspenge, og hun krævede saa broderen for forskellen i de aar, han havde administreret hendes gods. Selv om det er muligt, at han rentud snød søsteren, kunde der ikke komme nogen konflikt ud derav, der, som her, medførte kongens indgriben, hvis arbejdspengene var et fast beløb. Kongen fandt hendes krav rimelige, og Jørgen Arenfeldt fik ordre til at betale sin søster, hvad bønderne havde arbejdet for ham.16)

Hoveri kunde imidlertid ogsaa avløses med andet end penge. Annexgaardsbonden i Lindved var senest 1635 gaaet ind paa at yde sognepræsten smør i stedet for ægt og arbejde 17), og en bonde, der senere blev mageskiftet til kronen, ydede *Mogens Juel* til Pallesbjærg en td. rug i stedet for ægt og arbejde, fordi han laa saa langt fra hovedgaarden.18)

Hovtærskning maa vistnok have indtaget en særstilling, da der optræder en særlig avløsning herfor, tærskepenge. Hvis det blot havde været et led i det almindelige hovarbejde, havde der jo ikke været nogen grund til at give avløsningen et specielt navn eller til at lade blot dette arbejde avløse. Der er ikke fundet noget exempel paa, at tærskningen er blevet udført, mens det øvrige hoveri er blevet avløst, men den særlige nævnelse av tærskepenge forekommer nogle gange. En bonde, der var flyttet fra *Gert Rantzaus* gods Gessingholm til *Albert Skeels* gods Fussingø, blev av den førstnævnte sagsøgt til betaling af bygfæld, landgilderestance og 1 rdl. tærskepenge for 1620 19), og 1640 skulde fire bønder under lenet Pandumgaard betale 3 mk. og een bonde 1½ mk. i tærskepenge.20) *Jørgen Marsvin* forlangte 1649 1 eller 2 mk. i tærskepenge av 26 bønder under Restrup 21), og det maa have været skik og brug paa det sjællandske len Beldringe, for da bønderne i 1655 blev spurgt, om de vilde møde paa Lekkende eller vilde betale 1 sldl. av hver helgaard i tærskeløn, svarede de, at de vilde give penge for tærskeriet som tilforn.22) Tærskepengenes særlige karakter fremgaar ogsaa av en sag fra Kørup 1654, for her tiltalte *Henrik Putbus* 19 bønder for ½ rdl. tærskepenge hver, men tre bønder

hævdede, at de i femten aar havde boet i deres gaarde uden at være blevet krævet for tærskepenge, som de heller ikke havde lovet husbonden, dog var de villige til at betale, hvis husbonden, naar han kom hjem, endelig vilde have pengene. Her kan tærskepengene næppe have været en del af det almindelige hoveris avløsning, siden de nævnes særskilt og bliver anfægtet. Muligt er de et paahit av fogeden, siden bønderne ønskede husbondens egen udtalelse for, at han vilde have dem, men deres villighed til i saa fald at betale svækker i nogen grad deres protest.23)

Delvis avløsning av hoveriet er nævnt fra de rantzauske godser, og et andet exempel fra 1613 findes fra Finstrup, hvor 3 dage blev afløst.24) En bonde under Vorgaard gav 1639 og tidligere aar *Peder Bille* arbejdspenge for halvt arbejde.25) En slags avløsning kan det maaske kaldes, naar nogle bønder, der dog muligvis var selvejere, og som før havde hørt under kronen, men som senere blev mageskiftet til *Palle Rosenkrantz* til Krænkerup, i 1639 indgik en kontrakt med deres husbond, hvorefter de blandt andet skulde være forskaanet for pløjning, »efterdi vi bruger ikke pløjning hos os«, men saa til gengæld skulde gøre andet arbejde.26)

Nogle sager fra Villestrup synes at vise, at avløsningen kunde være et saa almindeligt fænomen, at det var nødvendigt at lade tinglæse, at det ikke var sket. Fru *Ingeborg Parsbergs* foged lod 1642 sex bønder vidne, at de det forgangne aar ikke havde ydet arbejdspenge, men havde gjort deres arbejde, og 1643 lod han syv bønder vidne, at de havde gjort arbejde og løb og ikke betalt arbejdspenge. Derved sikrede fogeden sig mod eventuelle indvendinger fra husbonden, naar den sædvanlige sum for arbejdspenge i regnskabet var mindre, end den plejede at være.27)

Det synes av det foregaaende at fremgaa, at det var husbonden, der bestemte, om bønderne skulde yde ægt og arbejde eller betale arbejdspenge i stedet, men der findes en række andre sager, hvorav man maa slutte, at bønderne nogle steder har kunnet nægte at avløse deres hoveri. Reglen har vist nok været det første, men da hoveriet som helhed i høj grad hvilede paa tradition og dets størrelse paa, hvad bønderne formaaede at yde, kan man næppe fastslaa nogen almengyldig regel. Antallet av sager, der overhovedet belyser hoveriet, er for ringe og for spredte til, at man kan sige: saaledes var det, man maa her som saa ofte indenfor landbrugshistorien nøjes med at sige: saaledes kunde det være, og man kan i enkelte tilfælde sige: saaledes har det vistnok hyppigst været.

Palle Rodsteen til Lundsgaard stævnede 1639 en bonde til betaling av 6 sldl. i arbejdspenge av en halvgaard i tre aar, men bonden hævdede, at han aldrig havde l o v e t arbejdspenge og ikke før var blevet krævet for dem. Sagens avgørelse mangler.28) *Jørgen Grubbe* til Tostrup stævnede 1640 syv bønder for adskillige aars restancer med arbejdspenge av gaarde

og huse. Bønderne svor, at de aldrig havde givet arbejdspenge, men gjort arbejde og kørt rejser, og da det ikke med hans egen haand og seddel blev bevist, at han vilde paalægge dem »nogen arbejdspenge hel usædvanlig«, frifandtes de for arbejdspenge og »usædvanlig avgift«, indtil hans seddel kunde fremlægges. Samme dag blev nogle andre bønder dømt at betale ham restancer med landgilde og arbejdspenge, da de fremgik av jordebogen.29) Da herredstinget ikke tog endelig stilling til spørgsmaalet, k a n det jo være, at han kunde have paalagt dem arbejdspenge, men selv i saa fald vilde det have været usædvanligt. Ganske parallelt hermed er en sag vedrørende nogle bønder, hvis husbond ikke kan fastslaas, men som muligvis hørte under Mariager kloster. Ni bønder blev 1642 stævnet til betaling av arbejdspenge for 1640 og 1641, men da de svor, at de aldrig havde ydet arbejdspenge, men altid havde gjort arbejde og kørt rejser, og da det ikke ved husbondens seddel bevistes, at han vilde kræve arbejdspenge eller »noget usædvanligt at ville paasætte«, saa frifandtes de.30) Endelig kan nævnes en sag mellem *Christoffer Hvas* til Hennegaard og en bonde, der tiltaltes for forskellige ting, blandt andet for 6 rdl. arbejdspenge i 1650. Trods husbondens paastand herom nægtede han at have l o v e t arbejdspenge og paastod, at han havde ydet ægt og arbejde, og da hans l ø f t e om avløsning ikke fandtes bevist, blev han frifundet for at yde den.31) En sag fra Arreskov 1649 synes at vise, at det var bonden, der ønskede hoveriet avløst, men at fogeden ikke turde træffe avgørelse herom, saa sagen maatte udsættes til *Mogens Høegs* hjemkomst. Bonden havde tidligere avløst sit hoveri og vilde fortsætte dermed, men det fremgaar ikke av sagen, hvem der oprindelig havde ønsket hoveriet avløst.32)

III. 20. BØDER BETALT VED HOVERI

En særlig form for arbejde i hovmarken eller paa anden maade til husbondens gavn skyldtes, at retsbøderne, der tilfaldt herskabet, undertiden blev betalt i form av arbejde, naar synderen intet havde at betale med. Paa Gessingholm var det meget almindeligt, især blev lejermaalsbøderne tit betalt paa samme maade 1), og det samme var tilfældet paa de andre rantzauske gaarde.2) Saaledes betalte en karl paa Sødringholm engang sin bøde ved at passe øxne en vinter igennem, og en pige arbejdede sin bøde av i Demstrup kær en sommer. Uden at komme ind paa den juridiske side av spørgsmaalet om en faders pligt til at betale sin datters lejermaalsbøde skal det lige nævnes, at da en pige under Demstrup ikke kunde betale sine 6 rdls. bøde, kom hendes fader til som delvis betaling at gøre to gangdage og 6 dages pløjning.

Den samme fremgangsmaade er formentlig blevet anvendt andetsteds, men der er kun to, endda ikke helt gode, exempler paa det. En bonde under Dronningborg len ydede ikke sin tiende paa reglementeret maade til fru *Elsebe Juel,* sal. Ove Juuls, til Brusgaard og dømtes derfor til en tremarksbøde, men han frikøbte sig og sin ære ved at forpligte sig til at gøre ægt og arbejde til Brusgaard. Lensmanden *Henrik Thott* til Boltinggaard krævede denne kontrakt ophævet, da han var bange for, at Brusgaard derved skulde faa hævd paa denne bondes gaard, som tilhørte kronen, da hoveriet var en servitus realis og ikke personalis. Baade landsting og retterting opretholdt kontrakten, da den var indgaaet frivilligt.3) Sagen er et udmærket vidnesbyrd om, at hoveriet hvilede paa gaarden, ikke paa bonden, men i denne sammenhæng har det mere interesse at se, at en dog ret alvorlig retsbøde kunde blive ombyttet med hoveriarbejde, idet bonden jo ikke blev fri for at yde pengene, men han slap for æreløsheden. En bonde under Aggersvold rømte 1637 fra gaard, hustru og børn, men blev paagrebet, og fru *Margrete Laxmands,* sal. Henrik Vinds, foged tiltalte ham til betaling av bøde og erstatning eller til at straffes paa sin krop i fængsel og jærn »i hans husbonds arbejde«. Han dømtes til at betale, men først naar det bevistes, at han ikke havde betalt, kunde retten tage stilling til spørgsmaalet om anden straf.4) Her maa meningen ogsaa være, at bonden skulde yde sin erstatning til husbonden i form av arbejde av samme art som hoveriet.

III. 21. ENKELTE HOVERIFORSØMMELSER

Det var hovbøndernes pligt at udføre deres arbejde ordentligt og redeligt og ikke at forsømme nogen enkelt del av det dem paalagte arbejde. Viste de sig modvillige overfor tilsigelsen til hove eller undlod de helt at følge den, blev de tiltalt for deres forsømmelse og kunde blive dømt fra fæstet. Det stod undertiden i fæstebrevene og var iøvrigt fastslaaet i lovgivningen, at hoveriforsømmelse var fæstefortabelsesgrund, og denne side av sagen vil senere blive udførligere behandlet — IV. 6 —, men her skal gøres rede for de forskellige former for hoveriforsømmelse og deres umiddelbare følger.

Arbejdet skulde gøres fuldt ud, og saadan at herremanden eller hans repræsentant kunde godkende det. Herlufsholms foged forlangte 1633, at to bønder skulde pløje en øde gaards ager til boghvede, men de lod kun deres karle pløje det halve, idet de hævdede, at det ikke tilkom dem, men andre bønder at pløje resten, og da de havde faaet ordre til at gøre det hele, blev de tiltalt, og skolen krævede, at de skulde erstatte den grøde,

der kunde have groet i det upløjede stykke. Sagen maa være blevet forligt, da tingbogen ingen avgørelse har.1)

Husbonden kunde lade tage syn for at fastslaa, at hovningen var forsømt eller daarligt udført. Fru *Lisbeth Sofie Rantzau,* sal. hr. Hans Lindenows, til Nislevgaard lod 1653 tage syn paa daarlig hovpløjning og gærdesætning, der ikke kunde bringes i orden for mindre end 6 sldl.2), og *Henrik Putbus* til Kørup opkrævede 1645 synsmænd, der skulde se, hvorvidt noget hovpløjning og harvning var ordentligt udført, og synsmændene mente, at hver av de forsømmelige bønder burde erstatte det forsømte med nogle skæpper byg.3) Aaret efter lod *Christen Skeel* til Estrup tage syn paa nogle enge, som hans hovbønder ikke havde slaaet ordentligt.4) Mere detailleret besked faar man av en sag fra 1650, da forpagteren paa Albæk, tilhørende generalmajor *Anders Sandberg,* lod tage syn paa pløjningen av Albæks rugland. Det var 290½ × 94 favne og var ilde og utilbørligt pløjet, saa en del stod i hel jord uomvendt med stubbe paa og var fuldt av grøfter og grave, saa der var sket skade for mindst 10 td. rug, og derfor blev de ni bønder, der havde pløjet med deres plov, og hvis tilskiftede jord det var, tiltalt for deres slette arbejde.5)

Høhøsten kunde det ogsaa være galt med. *Rasmus Skade* til Søby lod — ganske ulovligt iøvrigt — en bonde fængsle 1595, fordi han blandt andet havde slaaet en eng og ladet høet ligge og raadne 6), og *Anders Friis* til Vrejlevkloster tiltalte 1637 en bonde, der ikke efter tilsigelse havde slaaet hø i tre dage og kørt det i lade, men først senere havde kørt det ind, og da var det blevet saa raaddent paa marken, at han maatte køre det ud av laden igen.7) Imod noget saadant søgte grev *Valdemar Christians* foged paa Restrup at sikre sig, idet nogle bønder forpligtede sig til at være i husbondens minde, hvis deres høslet ikke var »fuldgjort«.8) Ligefrem undladelse av at udføre den paalagte høst kendes der ogsaa exempler paa *Knud Gyldenstierne* til Tiim fik 1623 et halvt hundrede bønder dømt fra fæstet, fordi de restede med deres høstdagsarbejde 9), og tre bønder under Birkelse blev av fru *Sofie Brahe,* sal. hr. Jørgen Lunges, tiltalt for at have forsømt een dags høslet, som de saa tilbød at gøre, men alligevel ikke udførte.10) Undladelse av indagning av det høstede korn mødes ogsaa; saaledes tiltalte *Christen Skeel* til Estrup 1646 nogle bønder for forsømmelse hermed og nogle andre for at have vægret sig ved at indage 5 traver rug paa deres maal.11) En enkelt forsømmelse kunde efterhaanden vise sig at voxe, for en bonde under Irup, der 1645 undlod at udføre den møgspredning, hvortil *Tage Thotts* foged havde ladet ham tilsige, standsede helt sin hoveriudførelse, da han blev tilsagt til andet arbejde og blev dømt fra fæstet for dette og andre forseelser.12) Værre var det, naar en bonde misbrugte hoveriet til at skaffe sig lejlighed til

tyveri, som da *Iver Ulfsax* til Kjeldstrup i 1631 blandt andet tiltalte en bonde for under hovarbejdet at have stjaalet en trave korn.13)

Hoveriforsømmelsen kunde have en bonden utilregnelig aarsag, og dette fremførte han saa som undskyldning, undertiden med held. *Henrik Putbus* til Kørup sagsøgte 1624 nogle bønder for hoveriforsømmelse, og de undskyldte sig med, at det havde været højvande, saa de ikke kunde komme frem. Da de forpligtede sig til ikke mere at være overhørige, eftergav fogeden dem sagen, dog kun indtil husbonden kom hjem, men da den ikke senere blev genoptaget, kan man maaske gaa ud fra, at de er sluppet for videre tiltale.14) En rent økonomisk undskyldning fremførte en av *Christoffer Hvas* til Hennegaards bønder, der i 1647 var tiltalt for forsømmelse forleden vaar baade i havresæd, fælled og bygmark og med møgægter, idet han sagde, at han hverken havde haft heste eller hopper at gøre arbejdet med. Da der ingen dom faldt i sagen, er den enten blevet forligt, eller husbonden har godkendt undskyldningen. Naar bonden var saa fattig, har han vel heller ikke kunnet yde nogen erstatning for sin forsømmelse.15) En bonde under hr. *Gregers Krabbe* til Enggaard anførte ligeledes sin uformuenhed, da han 1646 blev tiltalt for hoveriforsømmelse, idet en anden bonde vidnede for ham, at han i lang tid hverken havde kunnet pløje for sig selv eller sin husbond, og ogsaa denne sag synes forligt eller bortfaldet, da der ingen dom findes.16) En bonde under Mørkøvgaard blev 1654 blandt andet tiltalt for hoveriforsømmelse, men han hævdede, at han var mødt til hove, naar han havde faaet lovligt bud, og h v i s han havde forsømt noget, havde det været, mens han var syg. Det er maaske disse skiftende standpunkter, der gjorde, at han alligevel blev udvist av gaarden av *Manderup Brahe*.17)

En vis undskyldning for hoveriforsømmelse kunde bønderne undertiden finde deri, at flere adelsmænd havde part i deres gaarde, og saa var det ikke altid let at vide, hvor meget bonden skulde yde hver av sine husbonder. *Frederik Parsberg* til Vognserup tiltalte 1637 en bonde for hoveriforsømmelse, men bonden hævdede, at da *Otte Brahe* — uvist om til Næsbyholm eller Torbenfeld — ejede det halve av gaarden, og han havde gjort arbejde til ham, naar han blev tilsagt til Vognserup, saa kunde han ikke ogsaa skulle gøre hoveri for Frederik Parsberg. Da bonden imidlertid ikke beviste, at han havde været i Otte Brahes arbejde, skulde han staa Frederik Parsberg til rette.18) Mere indviklet endnu var forholdene paa Vorgaard i 1656, da baade *Peder Bille* og jomfruerne *Ingeborg* og *Lisbet Rodsteen* havde part i gaarden, men her synes bønderne at have forsøgt at spille den ene husbond ud mod den anden for helt at slippe for hoveri. I tingbogen er indført et brev fra Ingeborg Rodsteen, dateret Viborg 4. februar 1656, hvori hun beordrer tre av sine bønder til at gøre samme hoveri

til Vorgaard, som de har gjort i hendes moders tid, og to ægter til Aalborg og to til Viborg, og de skulde »levere til min søster den seddel, jeg gav jer sidste gang, og har min søster lovet, I skal faa jeres pant igen«. Herav synes at fremgaa, at bønderne av Lisbet Rodsteen er blevet pantet for hoveriforsømmelse, fordi de havde fulgt Ingeborg Rodsteens tidligere hoveripaabud. Det var vel derfor, at de erklærede, at de ikke vilde gøre noget hoveri til Vorgaard, før de havde talt med deres husbond, og da de hørte brevet læse, sagde de, at de ikke troede, det var deres husbonds egen haand og seddel. Der skete aabenbart ingenting, for 3. marts skrev Ingeborg Rodsteen igen til dem og sagde blandt andet: »Jeg undrer mig paa, at I turde være saa dristig og sidde min seddel overhørig«. Hvis de nu ikke rettede sig efter den, skulde de staa til rette for ulydighed efter recessen. Kort efter blev bønderne tilsagt, men de vilde »beraaede sig«, og skønt de fik tilsigelse om at pløje deres tilskiftede jord i Vorgaards mark, mødte de ikke. Striden med dem fortsattes ved senere tilsigelser, hvor de een gang svarede, at de ikke vidste, hvad de skulde gøre og først vilde tale med deres husbond; en anden gang, da de blev tilsagt at age korn i sække, erklærede de ingen sække at have dertil, og da de en tredje gang i Vorgaards borgestue blev tilsagt at arbejde som i deres forrige husbonds tid, svarede de, at de kun vilde gøre otte dages arbejde for jomfruen. Ved den lejlighed synes de — stedet er uklart paa grund av tingbogens tilstand — at have nægtet at yde hende noget, men kun vilde give deres rette husbond. Hvis de hermed mente jomfru Lisbet Rodsteen, saa fulgte de i hvert fald ikke deres eget løfte, for hun tiltalte dem 6. maj for en lang række forsømmelser med skovhugst, gærdeopsætning, tærskning, pløjning, harvning, gangendes arbejde med skovl og greb og forskellige ægter, i alt 19 gangdage, 11 spanddage og fire langægter. Hvad Lisbet Rodsteen fik ud av det, kan ikke ses, men Ingeborg Rodsteen fik dem dømt til at erstatte hende forsømmelsen med 44 sldl. 8 sk., fordi det var bevist, at de var tilsagt.19) Herredsfogeden kom overhovedet ikke ind paa spørgsmaalet om, hvor meget hoveri bønderne skulde yde de forskellige ejere, men han dømte dem, fordi de trods tilsigelse ikke havde ydet Ingeborg Rodsteen, der jo utvivlsomt var deres husbond, noget som helst hoveri.

III. 22. MODVILJE OG OVERHØRIGHED

Naar bønderne ikke udførte deres arbejde, kaldtes det, at de var modvillige eller overhørige. Det første udtryk rummer maaske blot en vis vrangvilje mod at gøre hoveriet, medens det sidste betød, at det paagæl-

dende arbejde ikke var udført, skønt bonden var pligtig at gøre det og var tilsagt.

Nogle bønder blev 1606 tiltalt, fordi de »var modvillige« og ikke ydede *Corfitz Ulfeldt* til Bavelses foged, hvad han forlangte 1), og fru *Sofie Friis,* sal. Frederik Munks til Haraldskær, fik 1649 dømt en bonde fra gaarden paa grund av hans »modvillighed«2), men ellers optræder de to udtryk oftest sammen, fx. lod *Henrik Putbus* til Kørup 1624 fire bønder dømme fra fæstet for modvillighed og overhørighed 3), og for at tage et exempel fra krongodset, saa blev syv bønder under Mariager kloster i 1623 ved Støvring birketing dømt fra gaardene, fordi de havde været modvillige med deres ægt og arbejde og siddet det overhørig trods tilsigelse.4)

Da hoveriet jo ikke var nøje avgrænset, kunde det være vanskeligt at sige med sikkerhed, naar der forelaa overhørighed, men der findes en sag fra skaansk kapitelsgods, der viser, at det problem løstes efter husbondens opfattelse simpelthen derved, at bønderne var pligtige at gøre alt, hvad han forlangte av dem. Nogle av Lunde domkapitels bønder i Gaardstange tiltaltes for overhørighed med arbejde, idet de ikke havde udført den pløjning til en øde gaard i Skelshøj, som dr. *Peder Vinstrup* havde befalet dem 1647. Fogeden hævdede, at det var ingen bonde tilladt at avgøre, hvor meget han vilde eller skulde gøre for sin husbond, men han skulde efter recessen være ham hørig i alle maader. Det er da sikkert ogsaa dette recessens lydighedspaabud, der maa ligge bagved al hoveriforøgelse. I denne sag undskyldte bønderne sig med, at de havde været tilsagt til en kongejagt, da de skulde have pløjet, men de fremførte ogsaa, at pløjningen skulde foregaa i et andet herred og ikke paa deres gods. Froste herredstings dom frifandt dem for den pløjning, der var faldet sammen med kongejagten, men paa grund av deres hele vægring mod at pløje blev de dømt til at fæste paany. Hermed havde herredsfogeden godkendt ridefogedens synspunkt. Overhørighed var vægring overfor ethvert av husbondens paabud om hoveri.5)

Det har ikke altid været i husbondens interesse at fare haardt frem mod overhørige bønder, snarere kan man vel sige, at paa dette som paa andre punkter, hvor bonden ikke havde opfyldt sine forpligtelser, stræbte husbonden efter at finde en udvej, hvorved han kunde holde bonden ved magt. Som exempel kan nævnes, at fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, paa tinge 1631 lod meddele nogle av sine bønder, at de skulde gøre deres arbejde til gaarden — Restrup — og ikke saa tit sidde overhørig, som de hidtil havde gjort, saafremt de ikke vilde straffes derfor.6) Hendes langmodighed overfor de overhørige bønder har maaske de vanskelige forhold efter kejserkrigen til baggrund. I andre tilfælde er der nærmest blevet sluttet et forlig, som da *Erik Juel* til Hundsbæks foged

1652 tiltalte en bonde for ulydighed og forsømmelse, for da tog bonden fogeden i haand paa tinge og lovede at tilfredsstille Erik Juel derfor. Her slap bonden altsaa ikke for straf, men den maa have været av mildere karakter, da han blev ved gaarden.7) Paa lignende maade optraadte en foged paa krongods i Skaane, for da han forfulgte bønderne for forskellig »efterhørelse«, erbød de sig at være i husbondens minde, og der faldt ingen dom i sagen.8) En hallandsk bonde erkendte sin overhørighed 1638 og bad blot om husbondens medlidenhed.9)

Naar en bonde havde gjort sig skyldig i forsømmelse av hovarbejdet, synes husbonden undertiden strax at have sørget for at skaffe sig erstatning for sit tab ved at pante bonden. Nogle exempler er nævnt ovenfor — III. 18. — og 1639 vilde en repræsentant for fogeden paa Sebberkloster tage pant hos en bonde for hans forsømmelighed med en dagsgerning.10) Denne panttagning maa vistnok være foregaaet helt uden rettens medvirkning, for det skete, umiddelbart efter at forseelsen var konstateret, og der er i tingbøgerne intet spor av, at herremanden havde faaet rettens assistance eller blot billigelse hertil.

Tit findes i tingbøgerne indført, at den og den bonde er blevet tiltalt for hoveriforsømmelse, uden at denne er specificeret, formodentlig fordi forseelsen var saa hyppig, at skriveren ikke fandt anledning til at komme nærmere ind paa den, og uden at der findes dom i sagen, vel fordi den er blevet forligt. Fru *Anne Friis,* sal. Gert Rosenkrantz' til Fævejle, stævnede 1608 tre bønder for hoveriforsømmelse 11), og fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses til Tulsted, stævnede 1635 en bonde for en ligeledes uspecificeret hoveriforsømmelse 12), og 1640 lod fru *Margrete Ahlefeldt* til Visselbjærg, sal. Adolf Jørgen Ahlefeldts, tage vidne om, at en bonde havde været overhørig med ægt og arbejde.13) Da overhørigheden som saadan var fæstefortabelsesgrund, var det ikke nødvendigt at specificere forseelsens omfang, men det skete dog i de allerfleste tilfælde. Naar bonden nægtede at have været overhørig, var det ligefrem en nødvendighed, at husbonden kunde godtgøre, hvori forseelsen bestod; det var derfor naturligt, at da *Oluf Krabbe* til Damsgaard i 1624 blandt andet tiltalte en bonde for ikke at have udført hoveri, løb og ægt, og bonden nægtede forseelsen, saa blev fæsteren frifundet av landstinget, netop for en del, fordi der ikke fandtes en specificeret opgivelse av, hvori forsømmelsen bestod. Bonden var blevet dømt ved herredstinget, men landstinget følte sig aldeles ikke overbevist om hans skyld og forkastede blandt andet nogle av herremandens vidner som ubestemte.14)

I andre tilfælde synes dommen at være blevet avsagt, uden at der behøvede at foreligge specificationer. Muligvis var det, fordi bonden erkendte forseelsen, muligvis skyldes det blot tingbøgernes magre referater, at man

nu ikke kan se, hvori forsømmelserne bestod. *Sivert Holck* til Bustrup fik 1616 kongelige forfølgningsbreve over en bonde, der tidligere var blevet dømt fra fæstet for adskillig overhørighed, uden at disse er nævnt, men de kan jo have været indført i selve dommen.15) I andre sager har tingbøgerne ingen som helst detailler. *Viffert Seefeld* til Revsnæs tiltalte 1635 tre bønder for uspecificeret hoveriforsømmelse, og en av dem dømtes fra gaarden 16), og 1648 tiltalte han to av sine bønder for at have været ulydige mod fogeden og ikke at have gjort husbondens arbejde trods tilsigelse.17) Ligeledes dømtes tre av *Tyge Belows* bønder under Frøstrup i 1655 fra deres gaarde for unævnte hoveriforsømmelser.8)

En enke skulde staa til ansvar for sin mands hoveriforsømmelser, som det fremgaar av en sag fra unævnt gods paa Djursland i 1608.19)

Til slut skal nævnes, at »modvillig og uhørsom« ogsaa kunde gaa paa andre forseelser end hoveriforsømmelse. Saaledes forfulgte jomfru *Ingeborg Bille* 1601 en bonde for landgilderestance, og under sagen siger hun, at han altid har været modvillig og uhørsom og ikke leveret landgilde i tide, og efter hele sammenhængen maa det være restancen, der betegnes som uhørsomhed.20)

III. 23. I HUSBONDS FORFALD

Herremandens krav paa sine fæsteres arbejdskraft til hove var ikke blot anerkendt av alle og blev aldrig anfægtet, selv om omfanget kunde give anledning til strid, men det indtog for saa vidt en privilegeret stilling, som det gik forud for andre krav paa bondens tilstedeværelse, selv naar det gjaldt møde paa tinge. Naar en bonde var »i husbonds forfald«, kunde han ikke møde i retten, og det godkendtes av alle. Saaledes forholdt det sig overalt i landet, men for at vise den typiske indstilling overfor fænomenet skal her fremdrages en række exempler fra det samme herreds tingbøger, Vester Horne herred.

Det var ikke altid, at en bonde i tide kunde vide, at han vilde blive forhindret, men vidste han det, kunde han give en anden fuldmagt at møde for sig. En smed gav 1645 to bønder fuldmagt at møde for sig paa tinget, da han selv var »saa lovlig i min husbonds forfald«, og han ikke vilde risikere, at herredsfogeden udstedte noget brev over ham, før han selv kunde møde og svare.1) En bonde, der var stævnet, mødte ikke selv 1621, men en anden kom med fuldmagt fra ham, fordi han var forhindret, da han var »i hans husbonds forfald«.2) En bonde indstævnede 1623 en anden, der hævdede at være i husbonds forfald, men sagvolderen krævede, at han skulde bevise, at han var i arbejde for Skrumsager.3)

Naaede bonden ikke i tide at faa udstedt en fuldmagt til en anden, maatte han sikre sig paa anden maade. Nogle bønder sendte 1652 et brev til tinget, at de ikke kunde møde, da de var i husbondens forfald, og deres sag maatte udsættes.4) Det var vel ikke hver mands sag at kunne sende et brev, men vidner kunde ogsaa godtgøre forhindringen. To bønder mødte 1635 paa tinget og vidnede, at en bonde, mod hvem en anden havde en sag, ikke kunde møde, da han var »lovlig i hans husbonds forfald«5), og 1646 vidnede to bønder igen, at en tredie i dag var i sin husbonds forfald, saa han ikke kunde møde.6) Samme aar lod en bonde sin søn tinglyse, at han ikke kunde møde, fordi han var i sin husbonds lovlige forfald.7) Her synes der ikke at have været nogen sag for mod den paagældende bonde, men han har blot villet sikre sig i tide. At det virkelig var hovarbejde, der mentes med husbonds forfald, kan tydeligt ses av en sag fra Skast herred 1636, hvor nogle indstævnede vidner sendte andre, der vidnede, at de indstævnede var forhindret med deres husbonds arbejde paa Visselbjærg.8)

Landstinget accepterede ogsaa hovbud som forklaring paa, hvorfor en bonde ikke mødte i retten. En bonde paa Hald len blev 1621 av Middelsom herredsting dømt fra fæstet paa grund av bygfæld. Han fremlagde imidlertid tingsvidne om, at han den dag, synsvidnet paa bygfælden blev tinglæst, ved hovbud var forhindret i at møde og bevise, at han havde bygget og forbedret gaarden, og landstinget omstødte derfor 1625 herredsdommen.9) Ligesom begrebet i husbonds forfald anerkendtes over hele landet, gjaldt det ogsaa om bønderne paa krongodset. Som exempel kan nævnes, at da en bonde under Dronningborg len 1646 var stævnet til Estrup birketing, godtgjordes det ved vidner, at han ikke kunde møde, fordi han var lovligt i sin husbonds forfald.10)

Kun een ting gik forud for hovbud, nemlig tilsigelse til kongeægt. I 1604 indskærpede kongen bønderne i Ringsted og Merløse herreder, der havde undladt at møde for at age kongens fadebur, idet de hævdede at være i deres husbonds forfald, at denne undskyldning ikke gjaldt overfor *hans* tilsigelse.11)

III. 24. ÆGTERNES MÆNGDE OG LÆNGDE

Ægter stilles gerne ganske parallelt med arbejde. Ægt og arbejde er det faste udtryk, men undertiden har bønderne kun avløst den ene av de to poster, og ægten er som ydelse mere ensartet end det brogede hovarbejde, saa der kan være grund til at forsøge at skille ægterne — og løbene — ud til særlig behandling. Hertil kommer, at der foreligger specielle oplysnin-

ger om ægterne, baade med hensyn til det almindelige omfang, fordelingen mellem gaardene og længden av de enkelte ægter eller løb. De specielle vanskeligheder ved behandlingen av ægterne er, at vi ikke ved, hvor hurtigt datidens bøndervogne formaaede at køre, om de skulde køre med heste — og da hvor mange — eller om de kunde møde med stude til nogle av ægterne, og det kan endelig være vanskeligt at fastslaa datidens vejlængder. Derimod synes der ikke at være tvivl om, at bonden selv maatte skaffe sig og sine heste føde, naar han var i ægt. Hverken regnskaber eller retssager viser os føde leveret eller betalt av husbonden. I en del av de ovenfor omtalte sager om hoveriet omtales ogsaa ægterne, og i det følgende vil der kun undtagelsesvis blive henvist til disse.

Arent Berntsen siger om ægterne, at det er en tjenesteherlighed, som bonden er pligtig at gøre, *saa ofte* husbonden tilsiger ham. Han skælner mellem ugedagstjenernes korte og udtjenernes lange ægter, som det nedenfor skal forklares nærmere, og han mener, at herremanden ikke behøver at leje synderligt med vogne, naar hans rejser foregaar indenfor de egne, hvor han har gods. Adelsmanden sparer store penge, fordi han maa rejse meget, baade i kongens tjeneste, i egne forretninger og for at besøge slægt og venner, ligesom ægtbønderne fører hans varer til og fra købstaden. Arent Berntsens fremstilling er næppe helt rigtig, da den er altfor skematisk, og det kan i hvert fald med sikkerhed siges, at ikke blot udtjenerne, men ogsaa ugedagsbønderne kunde komme til at gøre langægter. Da ægterne saaledes var ubestemte, kunde en herremand bruge denne indkomstform av sin ejendom kraftigt, men overdrev han brugen av dem, ramte det ham indirekte derved, at bønderne blev forarmede og ikke kunde yde ham deres øvrige avgifter. Havde han ikke brug for rejserne, kunde han lade dem avløse med penge, og endelig kunde han, som det kan ses at være sket paa Demstrup, overføre ikke-udførte ægter fra et aar til et andet, hvis han havde brug for det. Avløsning vil blive behandlet nedenfor, foreløbig vil det blive forsøgt at finde ægternes omfang.

Ægternes omfang er vanskelig at fastslaa, da der har været stor forskel fra egn til egn, men de har, ligesom hoveriet, i grove træk været sat i forhold til gaardens størrelse. Betegnelsen for ægterne er ogsaa forskellig, idet der tales om langægter og kortægter, uden at deres længde er nærmere defineret, men til andre tider kaldes ægterne efter længden een, to, fire, sex, ja tolv mils ægter. Paa Skovgaard skulde en helgaard omkring 1650 køre i alt ca. 128 km om aaret, men et bol slap med en enkelt milsægt.1) Gaardene under Demstrup synes derimod paa samme tid at være sluppet med at køre ca. det halve antal kilometer.2) Ovenfor III. 9. findes exempler paa, at bønder under Krogsgaard skulde gøre ca. 310 km ægter,

et ganske enormt krav.3) Om ægternes mængde paa krongods se ovf. III. 6.

Saa vidt man av ægtlisterne fra Demstrup kan se, blev der ikke gjort forskel paa gaardene, og man har formodentlig med hensyn til ægter fulgt det samme princip, som man gjorde, naar det gjaldt hoveriet, at en bonde skulde yde det samme som hans grander. Saaledes tiltaltes 1623 en bonde under Kørup for ikke at have gjort en ægt for *Henrik Putbus* »lige ved sine naboer«. Da bonden her undskyldte sig med, at da han blev tilsagt, var hans ene hest halt, maa han i hvert fald have skullet gøre denne ægt med to heste.4) Selv om ægterne kunde forøges, som det senere skal vises, synes de til andre tider at have været en fast størrelse. *Markvor Bille* til Nakkebølle lod 1613 alle tjenerne til Nakkebølle stævne for at vidne, hvor mange ægter hver havde gjort, siden han havde sluttet kontrakt herom med fru *Anne Bille,* der var medejer av gaarden.5) Meningen maa vistnok være den, at han vilde vide, om fru Anne havde taget mere end sin del av de husbonden tilkommende ægter.

De enkelte ægters længde kan det i vore dage være vanskeligt at konstatere, fordi landevejene er blevet lagt om, men da vejene i vore dage er baade talrigere og har færre bugtninger, kan man gaa ud fra, at de vejlængder, vi nu finder mellem to av de steder, som omtales i tingbøgerne, i hvert fald ikke var mindre dengang end nu. Arent Berntsen omtaler — II s. 153 ff. — ægterne i saa vage vendinger, at man faar et levende indtryk av, at deres mængde og længde ganske avhang av husbondens forgodtbefindende, men han mener dog, at de stakkede ægter højst kunde naa op paa fire mil, og de udførtes i almindelighed av ugedagstjenerne. Han anser to saadanne rejser for rimelige, men de kunde dog efter hans opgivelse vare 8—14 dage »efftersom noget kand forefalde«. Udtjenerne skulde saa udføre langægterne, og dem sætter han til 10—16 mil og deres hyppighed til 4—8. Tager man minimum og maximum av Arent Berntsens opgivelser av langægter, bliver det henholdsvis 300 og 960 km om aaret. Spillerummet er vidt og maximum et uhyrligt tal, idet det vilde medføre, at en bonde praktisk talt altid vilde have et spand heste med vogn og kusk i ægt hele aaret rundt, hvis man regner med ophold paa start- og ankomststederne, med tid til læsning og losning, saaledes som der maa være regnet med ved dagetallet for de stakkede ægter og kørsel fra bondens gaard til hovedgaarden eller et andet sted, hvor ægten skulde begynde. Nu skrev Arent Berntsen i slutningen av den her behandlede periode, da hoveri og ægter var voxet stærkt, og det behøvede ikke altid at være saa meget, som han angiver, idet hans maximum sikkert er det yderste krav, der kunde stilles.

Det vil derfor være rimeligt at se paa, hvordan det faktisk var, for saa

vidt det kan ses av retssagerne og godsregnskaberne. Ægtlisterne fra Demstrup indeholder det virkelig kørte antal mil i aarene 1647—56, 1662—63, og det er et anderledes beskedent tal end det Arent Berntsenske, nemlig ca. 63 km om aaret eller maaske en smule mere. En meget hyppig form for langægt var fra hovedgaarden til den nærmeste købstad, og det kunde i visse egne, især i Jylland, nemt med hen- og hjemkørsel blive 100 km eller mere, men da antallet av disse ægter per gaard ikke kan findes i et nogenlunde stort antal, kan man ikke se, hvor tung denne byrde har været for den enkelte bonde.

For at tage nogle exempler fra tingbøgerne, saa lyder det ikke saa voldsomt, naar tre bønder under Hennegaard i 1648 for *Christoffer Hvas* skulde køre fra Varde til Lyne, det er ca. 25 km, men hertil kom kørsel fra Hennegaard til startstedet, andre 25 km, og fra Lyne hjem igen ca. 15 km.6) *Henrik Gyldenstierne* til Skovsbo tiltalte 1652 en bonde, der havde forsømt en ægt fra Skovsbo til Hagenskov, d. v. s. ca. 55 km hver vej.7) Turen fra Aalborg til Viborg, som *Peder Munk* til Sæbygaard 1617 forlangte av en bonde, var strax adskilligt længere, ca. 80 km, men den forøgedes ganske uforholdsmæssigt derved, at bonden havde ca. 130 km tilbage fra Viborg og ca. 50 til Aalborg, saa man forstaar, at han nægtede at gøre ægten, uden at han dog fik noget ud av det, for han blev for ægtforsømmelsen dømt fra gaarden.8) En anden sag om en meget lang ægt giver anledning til at tro, at den har været følt som noget extraordinært. Fru *Helvig Brahe,* sal. Falk Gøyes til Bratskov, tiltalte i 1647 en bonde i Engelstrup i Slet herred paa fæstet, fordi han havde forsømt en ægt til Aarhus — ca. 115 km hver vej — men under sagen blev der fremlagt en seddel udstedt av hendes broder *Otte Brahe* til Næsbyholm, om at bonden med hest og vogn skulde føre en mand til Aarhus med vigtige breve, naar han saa sedlen, og denne seddel nægtede bonden at have set. Det, at der forelaa adelsmands egen seddel om ægten, kunde tyde paa, at den har været av ualmindelig karakter, men da der ingen dom faldt i sagen, kan man ikke se, hvordan retten saa paa det.9) I en sag om en usædvanlig lang ægt protesterede bønderne ikke mod længden i og for sig, men mente sig av andre grunde fritaget. Fru *Dorte Budde,* sal. Iver Friis' til Oksholm, ejede gaarden Bjørnkær i Kær herred. Tre gange tilsagde hun to bønder herfra til at køre hende 26 mil til Melfarsund, men de mødte ikke, og hun stævnede dem saa til at betale hende en erstatning paa en rigsmark — 20 sk. dansk — for hver mil. Bønderne hævdede, at de var blevet dømt tidligere til at gøre ægt og arbejde for Bjørnkærs forpagter *Lars Friis,* og da fruens bud kom, havde han deres heste og vogne og beholdt dem i tre dage, saa de hverken kunde køre for hende eller sig selv, og nu bad de hendes foged om udsættelse, saa de kunde komme til at tale med fruen

selv. Det blev bevilget dem, og syv uger senere lovede de paa tinge at betale hende det beløb, de var blevet enige med hende om, men som ikke er indført i tingbogen.10) Bønderne havde ret i, at de var blevet dømt til at yde forpagteren hoveri — se s. 224 —, hvad fruen havde givet ham brev paa, men det kan ikke have omfattet alt hoveriet, siden hun nu kunde kræve dem for denne lange ægt, som det maatte tage uger at udføre. En ganske speciel form for »ægt« kendes fra Kokkedal, for her tilsagde *Frans Lykke* i 1630 to bønder til at stage en av hans karle over Limfjorden.11)

Under rettertingets votering om en sag om ægter av nogle bønder under *Frederik Parsberg,* der iøvrigt er uden interesse i denne sammenhæng, fremkom rigsmarsken, hr. *Jørgen Urne,* med et forslag, der viser, hvad han ansaa for rimeligt. Han foreslog nemlig, at ægterne av de paagældende gaarde i Kundby skulde ydes i belejlig tid, saa det ikke blev bønderne til skade, og at de ikke maatte gaa ud over København. Avstanden fra Kundby til København er ca. 76 km, og det har Jørgen Urne altsaa anset for en langægts rimelige maximum, men iøvrigt fik hans forslag ingen indflydelse paa dommen, der ikke bestemte noget om ægternes længde eller tidspunkt, men blot tildømte Frederik Parsberg retten til ægterne, hvorpaa kommunitetet ogsaa gjorde krav.12) En enkelt gang ses det at være krævet, at en husmand skulde møde med hest og vogn, men han paastod da ogsaa, at han derfor maatte forlade fæstet. Kravet er enestaaende og kan vist forklares derved, at husbonden, *Bagge Griis* til Slette, var meget fattig og derfor har søgt at skaffe sig en extraordinær indtægt.13)

III. 25. ÆGTFORØGELSE

Skønt ægterne baade efter *Arent Berntsen* og efter den praxis, man møder i retssagerne, i det store og hele har været ubestemte, har de dog ikke blot været begrænset av, hvad bonden kunde taale, men ogsaa av skik og brug, og den store stigning i ægterne og deres hele ubestemte omfang synes først for alvor at være fuldt udviklet op mod midten av 1600 tallet.

Nogle bønder i Sæby og Skuldelev under Roskilde domkapitel klagede 1540 over, at den kannik, der havde dem i forsvar, paalagde dem usædvanlig tynge med ægt og andet, som deres »forældre« ikke havde skullet yde. Kanniken mente, at de var pligtige at yde ham det, naar han tilsagde dem, lige som andre gode mænds tjenere skulde gøre deres husbond, men rettertinget frifandt bønderne for at yde andet i ægt og andre dele, end deres forældre havde gjort av arilds tid.1) Her var altsaa selve begrebet

»av arild« nok til at forhindre en ægtforøgelse, men i den følgende sag havde bonden forsigtigt faaet dette begreb indført i en kontrakt. *Knud Venstermand* til Finstrup tiltalte 1585 en bonde for otte ægtforsømmelser. Bonden fremlagde en kontrakt med husbonden av 1583, hvori Knud Venstermand lovede, at han ikke vilde forøge den tynge, der av arild var gaaet av gaarden, og bonden krævede derfor, at herremanden skulde bevise, at han havde forsømt de ordinære ægter og ikke, som han selv vilde paastaa, kun de extraordinære. Rettertinget udsatte sagen, fordi det ikke fandtes bevist, at bonden var lovligt stævnet, eller at forsømmelsen drejede sig om de ordinære ægter. Rettertinget godkendte altsaa faktisk kontrakten, men at en saadan havde været nødvendig, viser, at henvisningen til »av arild« ikke længere kunde betragtes som tilstrækkelig til at sikre bonden mod ægtforøgelser.2) I den yngste, fundne sag, hvor bønderne paaberaaber sig skik og brug, findes desværre ingen avgørelse, saa man kan ikke se, hvordan retten i 1655 saa paa dette, men naar man tænker paa Arent Berntsens samtidige omtale av ægternes omfang, tvivler man meget paa, at nogen har taget det mindste hensyn til, hvad der havde været skik av arild. Paa *Corfitz Ulfeldts* vegne tilsagde dr. Otto Sperling i 1655 nogle bønder i Jernløse at komme til Saltø og derfra køre et pund rug til København. Bønderne tilbød at køre dr. Sperling eller hans tjenere, naar de blev tilsagt, men en saadan rejse havde ikke før været dem paalagt. Det kan desværre ikke ses, om bønderne kom til at gøre denne ægt paa ca. 215 km, hvorav de ca. 125 km var tomkørsel, men der er et gab mellem Skuldelev bøndernes heldige protest i 1540 og Jernløsemændenes spagfærdige indvending i 1655.3)

Der har ovenfor III. 10 været nævnt exempler paa stridigheder mellem bønder og forpagtere om hoveriets omfang og III. 24 om, hvorvidt forpagteren ogsaa skulde have ret til ægterne, og paa samme maade gik det, da *Falk Gøye* til Bratskov 1634 bortforpagtede Baggesvogn til *Julius de Fey*. Det hed i kontrakten, at bønderne skulde gøre hoveri, eftersom de blev tilsagt og to rejser indenfor Vendsyssel, bolsmændene dog kun een. Bønderne nægtede at hove og ægte, og Falk Gøye paastod, at han ikke havde givet forpagteren fuld hals og haand, altsaa ikke alt hoveriet, og at de Fey plagede dem med for mange ægter. Da kontrakten blev fremlagt, dømte imidlertid baade Vennebjærg herredsting og senere landstinget, at alt arbejdet tilhørte forpagteren.4) Naar Falk Gøye imod sin kontrakt støttede sine bønder, har det utvivlsomt været for at »konservere« dem, til han igen selv overtog Baggesvogn, og det maa være av samme grund, at han i kontrakten begrænsede ægterne.

Ægterne skulde være til husbondens gavn, saa fru *Karen Urup,* Frederik Budde til Tøllists, tiltalte 1647 sin foged paa Bosøkloster, fordi han havde

besværet hendes bønder med ulovlige ægter, idet han uden fruens vidende havde ladet dem bortkøre hendes piges gods. Fogeden hævdede, at pigen, der var i fruens tjeneste, havde sagt, at godset var fruens, saa han havde været i god tro, og sagen synes forligt, men princippet var klart nok, at ægterne skulde komme herskabet til gode.5) Da fæsterne under fru *Sofie Brahe,* sal. Jørgen Lunges, til Birkelse i 1634 sagsøgtes til at køre sten til Aaby kirkegaardsdige, siges det udtrykkelig, at det havde de v e d t a g e t at gøre, saa disse ægter, der ikke vedkom hovedgaardens drift, har husbonden altsaa ikke uden videre kunnet paalægge dem.6)

Der var imidlertid nogle ægter, som gik langt ud over dette, nemlig de ægter, som kongen undertiden formaaede adelen at yde sig, naar kronens egne bønder ikke formaaede at udføre alle kongeægter. Medens kongen ifølge haandfæstningen ikke maatte paalægge adelens bønder nogen tynge uden adelens samtykke, var der dog heri den begrænsning, at de skulde »age vort og vor fyrstindes fadebur, hvor vi personligen drage gennem landet«. Det findes i Frederik II.s haandfæstning § 9 og gentages i de følgende, men gang paa gang har kongen maattet indskærpe det overfor større eller mindre grupper av bønder. I almindelighed udgik der blot brev til den paagældende lensmand om at tilsige bønderne til at age kongens fadebur 7), og dette blev undertiden opfattet noget vidt; saaledes fik nogle fynske herremænd 1596 anmodning om at give deres bønder i Hinsgavl len og i Vends herred ordre til at hjælpe kronens bønder med at age for kongens fyrstelige gæster til kroningen.8) Vends herreds bønder maa have været stærkt plaget med kongelige fadebursægter, for 1594 udstedtes der et kongebrev til alle herredets bønder, hvem de end tilhørte, at da de vægrede sig ved at age, medmindre kongen personlig mødte, skønt kongen fremsendte sit fadebur paa forskellige tider, for at de ikke skulde besværes for meget paa een gang, befaledes det dem at møde med heste og vogne efter lensmandens tilsigelse, indtil kongen og hans moder var fremkommet, da de ellers vilde blive straffet.9) Det var i det hele taget bønderne langs hovedvejene, der særlig maatte yde kongeægter. Kronens og adelens bønder i Merløse herred fik under trusel om straf ordre til at fremføre kongens folk og gods til Roskilde i 1598 10), og 1604 var det rent galt i Merløse og Ringsted herreder. Bønderne her, hvem de end tjente, fik et langt kongebrev om, at da kongen havde erfaret, at naar hans fadebur passerede denne egn, blev det fremført sent og langsomt, saa han foreholdt dem deres pligt efter haandfæstningen og vilde ikke tage deres hyppige undskyldning om, at de var i deres husbonds forfald, for gode varer, og han forordnede derfor, hvordan de under strafansvar skulde forholde sig med deres ægter, uden at denne forordning dog indeholder noget nyt.11) Et virkeligt indgreb i adelens rettigheder over deres

bønder forelaa i 1619, da lensmanden paa Laholm *Tage Thott* til Næs fik ordre til at tilholde adelens bønder i lenet, at de skulde ægte lige med kronens bønder, saa længe raadet laa i Knærød, foruden at de var forpligtede til at fremføre fadeburet. Da ægterne var til gavn for rigsraadet, har kongen næppe mødt indsigelse hos dette, men det gik utvivlsomt ud over haandfæstningens bestemmelser.12)

Kongelige anmodninger om hjælp med ægter av adelens bønder drejede sig især om to ting: en udvidelse av fadebursægterne til ogsaa at omfatte transport av fyrstelige gæster i anledning av kroningen 1596, saaledes som det er nævnt ovenfor 13), og om kørsel til fæstningsarbejderne i Halland og Skaane. Dette sidste begyndte med, at kongen 1598 anmodede de adelsmænd, der havde gods i Halmsted og Aarsted herreder, om deres bønder maatte gøre ægter til Halmstads befæstning til rigets gavn 14), og da han fik det bevilget for tre aar, fornyede han 1601 sin anmodning for de næste tre aar. Det var et betydeligt arbejde, der derved blev paalagt bønderne, idet hver bonde aarlig skulde age 24 læs sten, 24 læs tørv med 8 tørv — formentlig græstørv — i hvert læs, 200 læs jord, et 14 alen langt træ til brotømmer, to 16 alens bøgepæle og et læs enebærris.15) Senere fornyedes anmodningerne om hjælp til de hallandske fæstninger 1604, 1607 og 1624, og i 1624 blev det til et vældigt foretagende, idet kongen anmodede om store kørsler av praktisk talt alle bønder i Skaane til befæstningerne i Ystad og Christianstad med baade sten, pallisader og skansekurve.16) Naar bønderne nogle gange var uvillige, fik de skrappe breve om under trusel om straf at udføre deres arbejde.17) Noget mindre av omfang var de kørsler til kongen selv, som blev bevilget 1619, kørsel av ris til en bro ved Laholm i 1624 18) og leveringen av sten til St. Annæ bro ved København, der fandt sted 1629—30.19) Væsentlig større var den anmodning, kongen 1607 havde stillet til adelen paa Laaland og Falster om, at alle dens bønder maatte arbejde 6 dage paa Københavns befæstning.20)

III. 26. ÆGTTILSIGELSE

Ligesom bønderne ved hovbud fik besked om at møde til arbejde, skulde de have en tilsigelse, naar de skulde i ægt. Ægterne kan ikke være blevet foretaget regelmæssigt, for det omtales gang paa gang som en nødvendig forudsætning for, at fæsteren skulde udføre en ægt, at han skulde være tilsagt til den, og som regel synes bønderne at have faaet tilsigelsen en eller flere dage, før ægten skulde udføres. Dette arbejde udførtes i almindelighed, i hvert fald paa de større godser, av en *budfoged,* gerne en

husmand, der til gengæld for denne tjeneste blev fritaget for at yde huspenge. Ordet budfoged staar udtrykkelig anført ud for en husmands navn i Gessingholms jordebøger 1). Ni bønder fra en desværre unævnt hovedgaard i Himmerland blev 1631 tiltalt, fordi de ikke var kørt til Aars med deres vogne, skønt de var tilsagt av budfogeden 2), og en sag fra Vorgaard viser tydeligt, hvad fru *Anne Kaas,* sal. Albert Rostrups, budfoged foretog sig. Han tilsagde 15. april 1642 fire bønder i Lyngby til næste dag at køre 4 td. havre til Aalborg, men de svarede, at de ikke vilde køre, for de skulde saa deres havre. To dage senere kom han igen, medbringende havren, og tilsagde dem atter, men de sagde igen nej, idet de paastod, at det var fogedens eget paalæg, og han raadede saa længe for dem, at de blev stoddere, og en av bønderne injurierede baade budfogeden og fogeden. Bønderne kan imidlertid ikke have opretholdt deres beskyldning mod fogeden, for en maaned senere lovede de inden pinse at tilfredsstille husbonden for deres forsømmelse.3) Ægten var paa ca. 25 km hver vej, saa det har kun været en stakket ægt, men den viser, hvor usle bøndernes vogne maa have været, siden der kun kunde køres en tønde korn paa hver vogn.

Paa Herlufsholm stod det lidt bedre til med vognene, for 1635 skulde alle de tjenere, der gjorde ægter, møde med sække til et halvt pund korn og hver age denne kornmængde til København.4)

Tilsigelsen kunde dog ogsaa komme fra husbonden personlig, for 1643 fik jomfru *Sofie Seefeld* til Vraagaard tingsvidne om, at hun selv havde tilsagt en bonde til at køre korn for hende til Hobro — ca. 20 km 5), og 1656 bevistes, at jomfru *Birgitte Rothkirch* med egen seddel havde tilsagt sex bønder at køre noget av hendes og hendes sødskendes gods fra Krogsgaard til Snoghøj eller Frederiksodde — ca. 90 km.6)

Naar det kom til strid mellem bønder og herremand om, hvorvidt de havde været tilsagt til ægter, som de efter husbondens paastand havde forsømt, var det husbondens pligt at bevise, at det var sket. Nogle bønder var ved Gislum herredsting dømt for ægtforsømmelse, men de appellerede til landstinget 1569, idet de, uden dog at fremføre noget bevis, hævdede, at de var uskyldige; hr. *Jørgen Lykke* til Overgaards foged beviste imidlertid for landstinget, at bønderne havde været tilsagt, og at de paa herredsting havde lovet at stille husbonden tilfreds, men ikke havde gjort det, saa de fik intet ud av deres appel.7) Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, fik 1637 tingsvidne om, at hun havde ladet en bonde tilsige at køre hendes gods fra Vorgaard til Aalsgaard 9. februar og fra Viborg til Restrup 26. februar.8) Ligeledes fik *Johan Brockenhuus* til Hindsels tingsvidne 1648 om, at to bønder en søndag var blevet tilsagt at møde paa Hindsels med heste og vogne og med sække til tre tønder

korn, som de skulde køre til Tandrup.9) Denne sag har forøvrigt interesse derved, at bønderne ikke blot skulde møde med vogn, men ogsaa med sække til at transportere kornet med. Et andet exempel paa meget kort varsel om ægten stammer fra Næs, hvor fru *Margrete Marsvin,* sal. hr. Jørgen Urnes, lod to bønder tilsige langfredag, om anden dagen derefter, og det maa paa grund av helligdagen betyde dagen efter, at møde paa Næs med heste og vogne at køre korn.10) Disse bønder havde, da de boede i Volsted, iøvrigt temmelig langt til hovedgaarden, nemlig ca. 9 km. Ved tingsvidne bevistes ligeledes, at nogle bønder i Sønderhaa 1648 blev tilsagt at møde paa Tandrup — ca. 10 km fra landsbyen — for at age korn til stranden for *Frans Rantzau.*11)

Naar bønderne erkendte forsømmelsen, var der jo ingen grund til at bevise tilsigelsen, idet denne maatte forudsættes. To bønder under Villestrup lovede 1634 at stille fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, tilfreds for en ægt med husbondens førsel til Randers — ca. 45 km — hvortil de var tilsagt, men som de ikke havde udført.12)

Overhørigheden kunde, som i den ovenfor nævnte sag fra Vorgaard være ganske bevidst. Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, stævnede 1636 en bonde for forsømmelse, trods tilsigelse, med tørveagen til Restrup, og bonden forklarede, at budet kom til ham i hans bygsæd, og han da ikke strax kunde age, men han tilbød dog at være i husbondens minde, og sagen synes forligt.13) Paa samme maade svarede to bønder under Irup, at de ikke »kunde komme«, da *Tage Thotts* foged 1645 tilsagde dem at age et læs tøndegods fra Irup til Nørstrand. De mødte heller ikke, da de næste gang blev tilsagt, men der gik alligevel ikke dom i sagen.14) Formodentlig ligger der ogsaa noget bevidst bag ved en sag fra et unævnt gods i 1617, hvor en bonde fremlagde et vidne om, at han havde kørt det læs lyng, hvorfor han var tiltalt for overhørighed, men vidnet forkastedes, fordi det var avgivet for sent, uden varsel og av en rømningsmand, der som saadan ikke kunde bruges som vidne. Vidnet ser ud til at være lavet av bonden for at dække over forseelsen.15)

Kunde husbonden ikke bevise, at bønderne var tilsagt, maatte han lade sagen mod dem for overhørighed falde. *Claus Daa* til Ravnstrup tiltalte 1623 en bonde, der muligvis hørte til hans len Vestervig, for ægtforsømmelse med et læs korn. Bonden hævdede at have udført de ham paahvilende ægter, hvortil han var tilsagt, og da ridefogeden ikke kunde bevise, at bonden var blevet tilsagt til denne ægt, blev han frifundet av landstinget.16) To bønder blev tiltalt av *Christoffer Friis* til Astrup for at have forsømt at hente lyng i Fjends herred, men de benægtede at være tilsagt til den ægt, og da dette ikke bevistes, blev de frifundet 1625.17) *Christoffer Gersdorff* til Palstrup tiltalte 1623 fire bønder for forsømmelse av ægter

til hans gaard Donslund, men de tre, der erklærede, at de ikke var tilsagt, blev derfor frifundet, mens den fjerde av andre grunde blev dømt.18)

Det vilde være rimeligt, om bønderne fik besked om ægterne i god tid, og da bønderne under Dalum kloster i 1578 havde klaget over lensmanden *Jørgen Marsvin* til Hollufgaard, bestemte de i den anledning udnævnte kommissarier, *Niels Kaas* til Taarupgaard og *Christoffer Valkendorff* til Glorup, da ogsaa, at bønderne skulde tilsiges to dage i forvejen, naar de skulde høste og pløje, og at de ikke maatte pantes, hvis de ved tilsigelse til ægt ikke havde heste og vogn til stede eller gjorde hov eller var i forfald.19) Det kan ikke ses, om man paa adelsgodset har fulgt en lignende praxis, men der synes i almindelighed at være blevet givet bønderne varsel om ægter i tide. Derimod tog *Melchior Oldelands* foged paa Rønningesøgaard i 1647 intet hensyn til en dog meget rimelig undskyldning, som en bonde gav, da han blev tilsagt til en ægt. Bonden bad om at maatte vente med ægten til en anden gang, for hans kone var lige gaaet i barselseng. Efter bondens fremstilling truede fogeden da med at »slide en kæp paa ham«, skønt han ikke var i husbondens arbejde, og han vilde ride løs paa bonden med en hest. Fogeden derimod paastod, at bonden havde truet ham med en boløxe og sagt, at han vilde slaa fogeden, saa han skulde brøle som en ko.20) I betragtning av situationen var det meget naturligt, at bonden vilde være fri for ægten og ikke var helt ligevægtig.

III. 27. ÆGT EFTER TUR

Ægterne gik paa omgang mellem bønderne efter en fast turnus. Da udtrykkene herom varierer noget, skal en række exempler meddeles, men der synes aldrig at være gjort indvending fra herskabets side mod selve fremgangsmaaden, og bønderne hævdede gang paa gang, at de skulde udføre ægterne i en bestemt rækkefølge. Den eneste indvending, der er fundet, stammer fra en forpagter, og den er ikke rettet mod selve systemet, men mod fordelingen av lange og korte ægter. Denne sag er iøvrigt den mest oplysende, da den gør rede for hele fremgangsmaaden, og da denne blev godkendt av landstinget. Den stammer fra Favrskov, som ejeren, *Niels Friis* til Skamstrup, havde bortforpagtet til en vis *Jacob Nielsen*. Niels Friis krævede, at bønderne skulde gøre deres ægter »ret omkring«, hvilket vilde sige, at man skulde begynde med een bonde i een by og saa gaa fra bonde til bonde i den by, til alle havde ægtet, og saa tage fat paa den næste by og gaa frem paa samme maade dær, og først *saa* skulde man begynde forfra, dog skulde man holde lange og korte ægter hver for sig, og saadan havde de altid ægtet for deres husbond, men det stod forpag-

teren frit for at efterlade de fattige deres ægter. Jacob Nielsen krævede selv at bestemme, hvem der skulde gøre ægterne, da nogle av dem, der skulde gøre 6 mils ægter, næppe kunde gøre 2 mil. Landstinget dømte 1636, at ægterne skulde køres »ret omkring«, for saadan havde det altid været.1) Retten har altsaa her fastholdt det, der havde været av arild, selv om det efter forpagterens fremstilling ikke længere passede med bøndernes faktiske evne til at køre ægter, og uanset om bonden formaaede at gøre alle de paalagte ægter, maatte det være en fordel for ham at vide, hvornaar han omtrent skulde køre, da han paa den maade bedre kunde disponere og vide, naar han havde sine heste hjemme.

Paa samme maade var det andre steder. En bondes enke blev 1653 tiltalt for at have forsømt en ægt for *Frederik Parsberg* fra Vognserup til Vordingborg — ca. 100 km —. Nogle vidnede, at det var hendes tur til en langægt, og en bonde vidnede, at han havde gjort forrige langægt, »og rejsen kommer fra ham til Anne, Ole Ibsens«. Hendes søn mødte for hende og erklærede, at hun havde gjort sine ægter, og hvis fogeden gik til husbonden og sagde løgn, saa skulde han komme efter og sige sandhed! Sagen blev udsat og kan ikke yderligere oplyses, da tingbogen mangler.2) Lige saa klart kommer det frem i en sag mod en bonde, hvis herskab ikke er anført. Bonden gik og pløjede, da fogeden kom forbi og spurgte ham, om han »stod for husbonds ægter«. Da han svarede ja, fik han ordre til at køre efter hø med fogeden næste morgen, og bonden lovede at komme saa tidligt, han kunde.3) Her synes der at være tale om en kort ægt, der altsaa ligesom langægterne er gaaet paa omgang mellem bønderne.

Bøndernes hævdelse av princippet fremgaar av mange sager. En bonde, vistnok under Herlufsholm, tiltaltes 1616 for ægtforsømmelse, men undskyldte sig med, at han mente »Søren Bødker stod for den rejse«, der skulde gaa til Korsør — ca. 45 km.4) Da *Christoffer Gersdorff* til Donslund 1623 tiltalte nogle bønder for ægtforsømmelse, undskyldte en av dem sig med, »at han ikke stod for forskrevne ægt, da han nylig tilforn havde gjort ægt«, men herredstinget accepterede ikke hans forklaring og dømte ham til at staa til rette.5) *Steen Bille* til Olstrup tiltalte 1636 en bonde for betydelige ægtforsømmelser, men han blev ved Nør herredsting frifundet, dels fordi han kunde fremlægge et brev, der fritog ham for ægt og arbejde, dels fordi to vidner erklærede, at tre andre gaarde stod for tur til langægt før den tiltalte.6) Frihedsbrevet synes saaledes ikke at have fritaget bonden for alle ægter, men i denne sammenhæng har det større interesse at se, at ægternes turnus i princippet blev godkendt. Fremgangsmaaden brugtes ogsaa paa lenene, for da en bonde paa krongods i Hornum herred i 1637 nægtede at gøre en ægt, maatte den udføres av en anden, »som

stod næst for ægten«.7) Helt nøje fulgtes rækkefølgen vel ikke altid, i hvert fald var bonden *Søren Christensen* i Mølholm under Næs i 1650 saa utilfreds, at han i borgestuen sagde til fru *Margrete Marsvins* ladefoged: »... det gaar saa uligelig til med de rejser her til gaarden, ti vi har gjort tre, og de andre har ikke gjort uden een derimod«. Ladefogeden svarede: »Jeg kan ikke regne jer mod dem i Siem og Eistrup, I sidder med 3 gaards avling, men dersom du tykkes, at jer sker nogen uret, da klage dig for din husbond, her vil jeg ingen klammeri gøre med dig«. Saa blev bonden grov og raabte: »Din hundsfot! Dersom det var paa et andet sted, da skulde jeg lege med dig!« Klammeriet fortsattes, og ved hjælp av to hunde fordrev bonden ladefogeden av borgestuen. Ladefogeden har her aabenbart tillæmpet turnusprincippet efter gaardenes størrelse, skønt han egentlig synes at anse det for det naturlige.8)

Bøndernes hævdelse av princippet ses yderligere av udtrykket, at de »stod for« en ægt. *Jørgen Seefeld* til Kyø tiltalte 1651 en bonde, fordi han havde nægtet at køre til Mariager — ca. 60 km — og bonden forsvarede sig med, at han ikke »stod for samme ægt at skulle køre«9), og samme aar tilsagde *Christoffer Hvas* til Søvigs foged paa en søndag en bonde til strax at gøre sin vogn rede og gøre en ægt med tømmer, men bonden sagde, at han »stod ikke for samme ægt, derfor vilde han ikke gøre den«.10) *Wentzel Rothkirchs* arvinger havde 1655 meget besvær med en bonde under Krogsgaard, der ved nogle tilsigelser sagde, at han ikke stod for at ægte. I hans tilfælde har det dog vist kun været et paaskud, for han nægtede ustandselig at ægte. Først vilde han ikke yde penge sammen med de andre bønder til en vogn, der to gange skulde til snapsting, og det maa være en ægtavløsning, og han sagde oven i købet, at han var ligeglad, hvor ofte han blev krævet, og vilde ikke gøre mere end ham lystede. Saa nægtede han at efterkomme en tilsigelse om at køre fisk til Middelfart — ca. 90 km —, avslog med ovennævnte motivering endnu et par ægter, nægtede at køre byg i høsten og vilde derefter ikke age ris til Krogsgaard, saa det var vist ren og skær obstruktion.11)

Som princippet fulgtes paa krongodset, var det ogsaa gældende for gaarde i borgerligt eje, for da en raadmand i Varde 1652 tiltalte nogle bønder for forsømmelse med langægter til Ribe — ca. 40 km —, vilde een av dem først køre, naar de andre havde kørt.12)

Selv om den faste turnus i det store og hele maatte være en fordel for bonden, kunde den ogsaa ved sin stivhed komme til at virke generende. Fru *Margrete Lunge,* gift med Mogens Bille til Bodum Bisgaard, tiltalte 1648 en bonde for overhørighed med en ægt med korn til Viborg — ca. 100 km —, hvortil han var tilsagt »og ham tilfaldt med rette«. Ved tilsigelsen sagde bonden, at det kun var tre dage, siden hans byg blev saaet,

og hans øg kunde ikke køre. Husbonden fremlagde tingsvidne om, at den omhandlede ægt t i l k o m bonden, og tiltalte ham paa fæstet, men sagen blev forligt.13)

III. 28. ÆGTAVLØSNING

Ægt og arbejde kunde blive avløst under ett med en pengeavgift — se III. 19 — eller bonden kunde ved et frihedsbrev slippe for at yde begge dele — se III. 11 —, hvadenten det nu var paa livstid eller for et kortere aaremaal, men bonden kunde ogsaa komme til at avløse ægterne alene. *Christen Høeg* til Todbøl administrerede en tid noget gods for den mindreaarige *Iver Prip* til Søgaard og tiltalte i sin egenskab av værge nogle bønder for ægtforsømmelse. Bønderne indvendte, at de havde ægtet for deres rette jorddrot Iver Prip, og at Christen Høeg havde avløst ægterne med penge, men desuagtet blev de dømt ved Hillerslev herredsting, fordi de var lovligt tilsagt. Paa Iver Prips vegne appellerede Claus Kaas til Øland sagen og beviste ved et regnskab, at Christen Høeg som værge havde taget den lovlige tredje penning av godsets indkomster, herunder av ægtavløsningen, saa han maatte ikke samtidig udnytte ægterne. Landstinget hjemviste sagen, idet det udtrykkelig hed, at herredstinget i sin dom skulde tage hensyn til dette regnskab, som ikke tidligere havde været det forelagt.1) Her har ægtavløsningen staaet alene uden forbindelse med hoveriet og maa have omfattet alle ægterne. I 1648 betalte de bønder i Froste herred, der hørte under *Otte Thott* til Næs, ægtpenge, og andre adelsbønder i herredet gjorde det samme.2) Nogle bønder i Merløse herred, hvis husbond ikke nævnes, men som vistnok var universitetets, blev 1654 tiltalt for ægtforsømmelser. De hævdede, at de aldrig før havde gjort langægter, men kun havde kørt for deres foged, naar han var i herredet, og iøvrigt avløst en langægt med 10 mk. av en stor gaard og 5 mk. av en lille. Da det fremgik av den tidligere ejers jordebog, at de havde givet arbejdspenge for ægter, blev de frifundet for at køre. Her maa en tidligere ejer vistnok have bundet den senere ved sin avløsningsordning. Da man undertiden ser en dagsægt vurderet til 1 mk., kan man maaske regne med, at disse gaarde har gjort ægter, der varede henholdsvis 10 og 5 dage.3)

Fritagelse for langægt alene kan vist have været mulig, i hvert fald paastod en bonde under Skrumsager, der 1650 av *Laurids Pogwisch* blev tiltalt for ægtforsømmelse, at han havde brev paa at være fri for langægter, men ganske vist kunde han ikke fremlægge brevet, og nogle vidner forklarede, at bønderne i hans gaard altid havde gjort lange og korte ægter, saa tit de blev tilsagt, og endelig hævdede den tiltalte selv, at han havde gjort ægterne, saa det hele ser noget broget ud.4) Bonden var sik-

kert ikke til at stole paa, og i hvert fald kan jo ikke begge hans paastande være rigtige.

Kongens plan i 1637 om at avløse fadebursægterne kom aldrig til udførelse.5)

III. 29. UTILSTRÆKKELIG ÆGT. FORLIG

Naar bonden kørte sin ægt, skulde han »fuldgøre« den, det vil sige udføre ægten til husbondens tilfredshed; skete det ikke, kunde han blive tiltalt derfor, selv om han av og til kunde fremføre rimelige undskyldninger. Det var ikke nok, at bonden var villig til at udføre sin ægt, han skulde gøre den og gøre den ordentligt.

Peder Munk til Sæbygaard tiltalte 1611 to av sine bønder, fordi de, da de efter tilsigelse skulde køre fisk til Sæbygaard, leverede fisken saa sent, at den var fordærvet ved ankomsten. Den ene bonde nægtede, at fisken var fordærvet, og Børglum herreds ting fulgte ham for saa vidt, som det dømte, at han skulde staa til rette, h v i s det blev bevist, at fisken var fordærvet ved avleveringen.1) Her kunde der være tvivl om, hvorvidt bønderne havde fuldgjort ægten, men i andre tilfælde var bøndernes uret aabenbar. *Knud Gyldenstierne* til Tiim tiltalte 1631 to bønder, fordi de forrige vinter trodselig havde kastet et ham tilhørende skrin med 1500 dl. i av deres vogn og var kørt væk fra to andre bønder, skønt de skulde køre for ham fra Hald, hvor han var lensmand, til Aalborg og tilbage igen. Formentlig har de to tilbageblevne bønder taget vare paa skrinet med pengene, for sagen drejer sig kun om ægtforsømmelsen, og de to tiltalte bad om udsættelse, for at de kunde tale med deres husbond. Sagen blev vistnok forligt, men der kan ingen tvivl være om, at bønderne havde handlet meget overilet, selv om husbonden ikke havde lidt noget direkte tab.2) Ganske parallelt hermed var det, naar *Gunde Lange* til Bregninge 1646 tiltalte en bonde for uhørsomhed, idet han havde sat Gunde Langes skriver av vognen og ikke kørt ham til bestemmelsesstedet. Bonden krævede, at det skulde bevises, at skriveren ikke var blevet kørt derhen, hvor han skulde, men sagen blev forligt.3) *Henning Quitzow* til Quitzowsholm gik meget vidt i sine krav om ægtens fuldkommenhed, for 1637 tiltalte han to bønder, der var tilsagt at age ham til Nyborg. De sendte heste og vogn, men som kusk kun en gammel mand, og ham vilde Henning Quitzow ikke vide av. Da bønderne forklarede, at de ikke havde andre heste og vogne, sagde han, at han nok vilde nøjes med dem, men ikke med den gamle mand, der skulde køre, »ti han vilde rejse imod aften«. Bønderne blev dømt til tre marks bøde for modvillighed, fordi de ikke havde skaffet »en frisk karl«. Herremanden har aabenbart ikke turdet betro sig til den

gamle mand, naar der skulde køres i mørke, men han krævede ikke, at bønderne personlig skulde køre, saa ægten har paahvilet gaarden, ikke personen.4)

Der kan ingen tvivl være om, at bonden kunde lade sine karle udføre ægterne. 1635 kørte tre karle fra Herlufsholm til København med foder, og da de havde spildt derav, fordi de havde drukket sig fulde, blev de og ikke bønderne tiltalt herfor.5) Samme Aar fremførte en anden av Herlufsholms bønder som undskyldning for, at han ikke havde udført en ægt, at han ingen karle havde hjemme, da han blev tilsagt 6), og aaret efter blev nogle karle, der havde kørt ved til Herlufsholm, tiltalt, blandt andet fordi de havde spildt brændet paa gaden i Næstved.7) Disse sager er iøvrigt exempler paa, at ægterne skulde udføres ordentligt; et andet kan hentes fra Agersborggaard, hvor *Erik Kaas* 1634 krævede erstatning av en ægtbonde, fordi noget korn var blevet borte, da bonden agede det til Viborg.8)

De undskyldninger for ægtforsømmelse, der fremførtes, kunde dreje sig om personlige forhold eller være et forsøg paa at vælte skylden over paa andre. En bonde under Kørup erklærede i 1624, at da *Henrik Putbus* tilsagde ham til at age til Odense, laa han syg, og hvis han havde været før, havde han gerne aget, og der findes ingen dom i sagen, saa undskyldningen er vel blevet godtaget.9) Fru *Margrete Krabbe,* sal. Ditlev Holcks, til Eskilstrup tiltalte 1642 en bonde paa fæstet for forsømmelse med tre ægter til Korsør og vilde have disse erstattet med en rdl. for hver. Bonden erkendte at være blevet tilsagt, men sagde, at hans heste duede ikke. Ringsted herredsting vilde ikke dømme ham fra fæstet, fordi han kun denne ene gang havde været overhørig, og fordi hans ene hest »var avdreven i bygsæden«, men han skulde erstatte rejserne og bøde tre mark for sin ulydighed.10)

Lidt mere tvivlsom var en undskyldning, som to bønder under Herlufsholm fremsatte, da de i 1630 blev tiltalt for ikke at have aget en bøgekævle, men ladet den ligge i skoven, hvor den var bortkommet, for de sagde blot, at de ikke vidste noget om, hvad der var blevet av træet.11) En anden svag undskyldning blev heller ikke taget for gode varer. *Erik Kaas* til Tøjstrup tilsagde 1640 en bonde at age ham og hans frue fra Tøjstrup til Østergaard, men bonden mødte ikke. Da han blev tiltalt, forklarede han, at han, da tilsigelsen kom, var i Ringe for at faa en hest gildet, men da han kom hjem, spændte han for og kørte til Tøjstrup. Her sagde imidlertid »en«, at fruen ikke vilde køre i hans vogn, og han tog saa hjem, men udførte senere to todages ægter for husbonden. Han blev dømt fra fæstet for sin forsømmelse, saa heller ikke den gang har retten troet paa historien om den ukendte mand.12)

I et par tilfælde synes ansvaret for ægtforsømmelsen at ligge hos herskabet selv, i hvert fald hvis man kan stole paa bøndernes fremstilling, der iøvrigt ikke blev anfægtet av husbonden. Fru *Sofie Brahe,* sal. hr. Jørgen Lunges, til Odden tilsagte i 1630 nogle bønder for landgilderestancer og forsømmelse med en ægt fra Aalborg til Aarhus. Den ene bonde erklærede, at han havde været i Aarhus, men ikke mødt nogen av fruens folk, og da han kom hjem, lejede han en anden til at køre ægten. Sagen blev udsat, for at de kunde faa talt med deres husbond, og er formodentlig blevet forligt.13) Samme aar blev fire bønder under Sebberkloster stævnet for overhørighed med en ægt for husbonden fru *Margrete von der Lühes,* sal. Jørgen Brockenhuus', fuldmægtig og nogle adelspersoner, men de mødte og forklarede, at de i to dage forgæves havde ventet paa fuldmægtigen ved Mosbæk (?), men saa drog de hjem, fordi de ikke havde mere foder til deres heste, og heller ikke i denne sag faldt der nogen dom, saa husbonden har maaske erkendt, at de havde ret.14) Paa samme maade forklarede en bonde under fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, til Villestrup, der var tiltalt for ægtforsømmelse, at da han kom til Villestrup for at age en guldsmed til Aalborg efter tilsigelse, saa var guldsmeden draget av sted.15) Naar flere herremænd stredes om ejendomsretten til en bondegaard, kunde fæsteren komme i den vanskelige situation, at han ikke vidste, til hvem han skulde yde landgilde, ægt og arbejde. Saaledes tiltalte *Hans Dyre* til Ullerupgaard i 1620 en bonde blandt andet for forsømmelse av ægt og arbejde, men bonden henviste til, at der var strid mellem Hans Dyre og *Niels Krabbe* til Skellinge om ejendomsretten. Landstinget henviste sagen til rettertinget, da der fremlagdes to adelige skøder, der stred mod hinanden, og bonden blev foreløbig frifundet for Hans Dyres tiltale.16) Brødrene *Gert* og *Truid Bryske* ejede en kort tid i fællesskab Katholm, og Gert Bryske avstod da en gaard under godset til *Mogens Lykke* til Hessel. Desuagtet lod Truid Bryske fæsteren tiltale for forsømmelse med møgægter, men da sagen kom for landstinget, trak hans repræsentant tiltalen tilbage, saa her slap bonden ud av vanskeligheden.17)

Naar bønderne erkendte deres forseelse, kunde de søge at opnaa et forlig ved at tale med husbonden, eller de kunde stille sig i hans minde, altsaa paa forhaand underkaste sig den bødestraf, han foreslog dem. *Viffert Seefeld* til Restrup tiltalte 1645 en bonde for modvillighed og ulydighed og for at have udskældt den, der havde tilsagt ham, og bonden lovede bod og bedring, nemlig uden forsømmelse at gøre, hvad han fik tilsigelse om, og ikke at fortrædige budet, men »lade sig finde med godvillighed og lydighed«18), og to bønder under Skrumsager lovede 1633 paa tinge at stille sig i deres husbond *Niels Langes* minde for en forsømt tømmer-

ægt.19) En bonde under Krastrup blev 1634 tiltalt paa fæstet for overhørighed med en ægt, men han begærede og fik sagen udsat, for at han kunde komme til at tale med husbonden *Niels Friis* selv, og de maa formentlig have faaet talt sig til rette, for der gik ingen dom i sagen.20) Nogle bønder under Frøstrup blev 1630 tiltalt av fru *Ellen Stygge,* sal. Jens Kaas', fordi de trods tilsigelse ikke havde kørt en kvartermester til Visselbjærg, men her skete det ejendommelige, at parterne blev enige om at underkaste sig fire mænds voldgift.21) I sager mellem bønder og herremænd plejer de sidste ikke at indlade sig paa at underkaste sig en saadan avgørelse, enten gik man den normale rettens vej, eller ogsaa forhandlede parterne sig til rette indbyrdes. En bonde, der av *Jacob Sparre* til Svanholm var tiltalt for forskellige forseelser, herimellem en ægtforsømmelse, tilbød frivilligt at betale husbonden 40 rdl. til fuld avgørelse, men da han intet betalte, genoptoges sagen mod ham 1556.22) En bonde under Lerbæk betalte 1639 en erstatning for en forsømt ægt til fogeden og fik hans kvittering. Husbonden, *Johan Brockenhuus,* krævede ham imidlertid for pengene, fordi han hævdede, at fogeden ikke havde haft ret til at modtage beløbet, men landstinget frifandt bonden.23) En saadan mindelig ordning maa ogsaa have ligget bag ved en sag, som *Mogens Kaas* til Gudumlund rejste 1641. Han tiltalte en bonde for at have forsømt en ægt og for ikke at have »sonet« til husbonden herfor. Det kan vist kun betyde, at bonden har skullet betale en bøde for ægtforsømmelse, der altsaa ikke havde medført fæstefortabelse.24) En bonde under Linderumgaard blev av *Folmer Urne* tiltalt 1640, fordi han kun kørte fra Ellishøj til Hverrestrup og ikke, som han skulde, helt til Viborg, men sagen blev vistnok forligt, idet bonden tilbød at betale omkostningerne ved den forsømte del av ægten.25) *Johan Brockenhuus* til Hindsels tilsagde 1648 en bonde, at han »skulde gøre vogn med« en anden bonde og tage førsel i Visby og bringe det til Hindsels, men bonden sagde, at han ikke kunde gøre det. Da sagen mod ham blev rejst, tilbød bonden at være i husbondens minde og stille ham tilfreds for en halv vogn. Sagen synes saaledes at være blevet forligt, skønt bonden ligefrem havde nægtet at gøre sin ægt, men den har desuden interesse derved, at der altsaa kunde være tale om, at bønderne delte en ægt, formodentlig naar de var for svage til hver at stille med heste og vogn.26)

I mange tilfælde møder man i tingbøgerne kun selve tiltalen mod bonden for ægtforsømmelse, men sagen er ikke blevet paadømt, og man maa da gaa ud fra, at den er blevet forligt, selv om bonden ikke ses at have tilbudt det paa tinge eller selve forliget at være blevet tinglæst. Som exempler kan nævnes, at en av *Folmer Urnes* bønder, der skulde gøre en ægt fra Gravlev til Linderumgaard, 1640 kørte »umindes« fra Aalborg

og hjem, uden at han blev dømt herfor 27), og *Ove Juul* til Lundbæk lod heller ikke to sager paadømme i 1640 og 1642. I den første havde en bonde undladt at køre et læs træ til hovedgaarden, men paastod ganske vist, at han havde gjort det, engang ladefogeden ikke var hjemme paa Lundbæk, saa det kan jo være, at det var derfor, sagen faldt bort, skønt den var for to tingdage 28); i den anden undlod en mand at hente 12 ol sild paa Lundbæk og røge dem, men ogsaa han undgik dom for sin ulydighed.29) Endnu større overbærenhed viste fru *Jytte Bild,* sal. Otte Banners, til Ringstedgaard, for hun undlod at lade en bonde dømme, skønt han flere gange havde siddet overhørig med ægt.30)

III. 30. DOM FOR ÆGTFORSØMMELSE

Naar en bonde av modvillighed eller av manglende evne havde forsømt en ægt, blev han i almindelighed tiltalt paa fæstet. Det var jo et brud paa den kontrakt, han ved sin fæstetiltrædelse havde indgaaet, men forseelsen skulde godtgøres av herremanden, og selv om recessen fastslog det som fæstefortabelsesgrund, skulde bonden d ø m m e s fra fæstet, det var ikke nok, at herremanden jog ham bort for hans forsømmelighed, og heri laa, domstolenes uavhængighed forudsat, en sikkerhed for bonden mod overgreb.

Herremanden skulde bevise, at bonden havde forsømt ægten, og derfor blev en bonde, hvis herskab ikke nævnes, 1655 frifundet av Baarse herredsting, idet husbonden havde anklaget ham for to ægtforsømmelser, men ikke kunde bevise, at der forelaa en gyldig ordre til bonden om at møde.1)

Tiltalen behøvede ikke at gaa ud paa fæstefortabelse, men kunde blot gælde en bøde eller erstatning for den forsømte ægt. En bonde under Sørup blev 1642 dømt til at erstatte den ægt, han havde undladt at gøre, med 3 rdl.2), og jomfru *Anne Lykke* til Buderupholms foged begærede 1642 en bonde dømt til enten at foretage en forsømt rejse eller betale de 3 sldl., det havde kostet fogeden at leje en anden til at gøre arbejdet. Bonden mødte og sagde, at han ikke vilde gøre rejsen, og han blev saa dømt til at betale pengene, hvad der i betragtning av hans opsætsighed maa siges at være billigt sluppet.3)

Det hyppigste forløb av disse sager om ægtforsømmelse var, naar herremanden da tiltalte bonden paa fæstet, at fogeden godtgjorde paa tinget, at bonden var tilsagt til ægten og ikke havde udført den, og at bonden ikke mødte og forsvarede sig, hvorefter han blev dømt efter klagerens paastand. En bonde under Tandrup havde 1631 »pludseligen og modvilligen« siddet overhørig, saa han hverken havde ydet ægt med plov, harve,

øg eller vogn i over et halvt aar, lige saa lidt som han havde udaget sit møgskifte, saa *Johan Rantzau* fik ham dømt fra fæstet, og han mødte ikke for retten.4) Samme aar fik jomfru *Sofie Høeg* til Elkær to bønder dømt fra fæstet for overhørighed med ægt og arbejde, skønt de var tilsagt sammen med hendes andre bønder, og heller ikke de mødte paa tinget.5) *Tage Thott* tiltalte 1636 en bonde, der »bøjede« at tage førsel paa Irup og age den til Hald, og her forelaa aabenbart en direkte nægtelse av at udføre ægten, saa det var naturligt, at bonden blev dømt fra gaarden.6) *Iver Vind* til Klarupgaard tiltalte 1638 sex bønder i Skast herred, der havde forsømt nogle ægter til Vissingkloster, til at yde ægterne og staa til rette, men han har vistnok været ivrig efter at forlige sagen, for den blev udsat flere gange, inden de blev dømt til at yde det forsømte.7) Da *Jørgen Marsvin* til Avnsbjerg 1648 fik en mand i Nibe dømt fra fæstet for overhørighed med løb og ægter trods tilsigelse, hed det udtrykkelig i dommen, at han ikke i nogen maade undskyldte sig, saa her maa sagen have været oplagt.8) Fem bønder, vistnok under Revsnæs, havde 1648 været ulydige mod fogeden i fruens — fru n. n. Prip (?) — fravær, idet de trods tilsigelse ikke havde hentet tømmer i Aalborg, saa her møder man det ikke ualmindelige, at bønderne havde mindre respekt for fogeden end for herskabet, og de mødte ikke for retten og blev dømt fra fæstet.9) En særpræget sag om »ægt« stammer fra Sebberkloster, hvis ejer, fru *Margrete von der Lühe,* 1654 tiltalte to bønder, der havde faaet tilsigelse om at møde ved et færgested — vistnok Aggersund — for med en kog at sætte hendes datter, jomfru *Agate Brockenhuus,* over. De mødte ikke, saa hun i et frygteligt regnvejr d. 1. maj maatte sidde i vognen, mens færgen overførte hendes heste, og hun blev saa syg derav, at hun maatte ligge til sengs i to dage. Bønderne mødte ikke for at forsvare sig og blev dømt fra fæstet.10)

Ovenfor er nævnt exempler paa, at bønderne er sluppet billigere fra deres forseelse ved at ydmyge sig — III. 29 —, men det hjalp ikke altid, for da *Christian Friis* til Vaar 1631 tiltalte to bønder, der havde undladt at age husbondens korn til Aalborg, saa fogeden i byen havde maattet købe det korn, som han skulde levere, saa vedgik bønderne deres forseelse, bad om tilgivelse og lovede, at det ikke skulde gentage sig, men de blev alligevel dømt fra fæstet.11)

Naar bønderne i modsætning til i de nylig nævnte sager mødte paa tinget for at forsvare sig, kunde de fremføre undskyldninger, som retten ikke vilde godkende, saa de alligevel blev dømt, men her gjorde de dog et forsøg paa at retfærdiggøre sig. En bonde, hvis husbond ikke nævnes, blev 1607 tiltalt paa fæstet og til at erstatte husbonden hans omkostninger til vognleje og fortæring, fordi han ikke havde udført en ægt fra Roskilde

til Ringsted. Bonden hævdede, at han ikke havde været tilsagt til rejsen, men det modbeviste husbonden med tre vidner, og retten mente, at han ikke »har villet age«, saa han dømtes til at have sin gaard forbrudt og til at fæste paany, medmindre husbonden vilde benaade ham.12) Da bonden dømtes til ogsaa at betale sin stedfortræders kost, maa man være gaaet ud fra, at han var paa egen kost, naar han var i ægt, men der er ikke materiale til at vise, om dette har været det almindelige. Da lensmanden paa Hald, *Corfitz Viffert* til Næs, 1573 forfulgte nogle bønder for forsømmelse med ægter til Melfarsund, og de undskyldte sig med, at de paa grund av guds vejrlig og anden forhindring ikke paa den tid havde kunnet komme med deres slæder at føre kongens skattepenge, saa godkendte rettertinget ikke undskyldningen, men dømte, at da bønderne havde erkendt deres uhørsomhed, skulde de straffes derfor.13) Ligeledes forkastede Slet herreds ting en anden undskyldning i 1636, for da *Christian Friis* til Vaars foged tiltalte en bonde for trods to tilsigelser ikke at være mødt for at age, erkendte bonden vel tilsigelsen, men han forklarede, at han strax havde sendt sin dreng til skovs efter øgene, og han havde hverken den eller den følgende dag kunnet faa fat paa dem, men tinget dømte blot bonden fra fæstet, da han havde erkendt sin forsømmelse.14) En mere formel indvending fremkom fra en bonde, hvis gaard ejedes av nogle raadmænd i Lemvig, og som havde siddet overhørig med ægter i 1617, idet han protesterede mod at være blevet fordelt og opsagt paa samme dag. Landstinget gik slet ikke ind paa hans argumentation, der da heller intet havde med det reelle at gøre, men stadfæstede herredstingsdommen om fæstefortabelse, fordi han tilstod at være blevet tilsagt og dog ikke at have udført ægterne.15)

Større interesse har den indvending, som en vistnok noget kværulant bonde under Skrumsager fremkom med i 1651. Han var blandt andet tiltalt for at have forsømt en ægt til Varde efter tagsten, men han beviste, at han i aaret 1650 havde udført følgende ægter: 1. aget en karl til Varde — ca. 26 km —, 2. aget en glarmester og hans dreng fra Varde til Skrumsager, 3. aget et læs teglsten fra Varde til Skrumsager, 4. forgæves aget til Jandrup efter sten, som ikke var der, da han kom, 5. gjort en langægt efter en egeblok og 6. gjort en langægt efter egestænger til Skrumsager. Da han blev tilsagt igen, sagde han, at han ikke vilde køre, da han havde gjort saa mange ægter, som han vilde gøre til Skrumsager. Da retten fandt det bevist, at han havde siddet overhørig med den paagældende ægt, og at han havde *nægtet* at køre den med det nævnte udtryk, saa dømtes han fra fæstet. En henvisning til ægternes mængde var altsaa ikke nok paa dette tidspunkt, og man maa vel i dommen se et vidnesbyrd om, at man har ment, at *Laurids Pogwisch* og med ham alle andre herremænd selv havde ret til at bestemme ægternes mængde og omfang.16)

III. 31. LØB

L ø b kaldtes den pligt, bønder og husmænd havde til at gaa en vis strækning med et brev, et kreatur eller en mundtlig besked. Hyppigst var det fra deres hovedgaard til en anden herregaard eller til nærmeste købstad, men det kunde ogsaa strække sig over langt større avstande. Det kan ikke av sagerne ses, om den løbydende bonde var paa egen kost, men det er det sandsynligste, da der intet steds i de rantzauske godsregnskaber findes ført tærepenge til de løbgørende til udgift, og de kan vel parallelliseres med den ægtgørende bonde, der omtaltes ovenfor — III. 30, s. 274 —.

Løbet krævedes baade av bønder og brugere av mindre ejendomme eller huse. Paa Skovgaard var i tiden 1635—55 deres omfang for en helgaard et sexmilsløb, et firemilsløb og to paa een mil, mens bolsmændene kunde nøjes med at gøre ett løb paa een mil, men det er ikke muligt at sige, om dette har været det almindelige, da løblister ellers mangler.1) Deres længde kunde være meget forskellig, for *Henrik Putbus* til Kørup tiltalte 1623 en bonde under denne gaard, der blandt andet havde nægtet at bringe et vigtigt brev fra ham til hans broder *Mourits Putbus* paa Krapperup i Skaane, en tur paa over 200 km, men det er da ogsaa den længste, der er fundet omtalt.2) Ikke meget mindre var iøvrigt et løb, som *Christen Skeel* til Estrup i 1652 krævede av to bønder i Skam herred, idet de først skulde gaa til Gadstrup — Nørre Aaby sogn — og der modtage en besked, som de saa skulde bringe op til Estrup. Det er ikke at undre sig over, at de to bønder ikke vilde møde, men maaske har kravets urimelighed gjort, at sagen mod dem for overhørighed faldt bort eller blev forligt, for der faldt ingen dom i sagen.3) Løbet har netop ofte været at bringe et brev fra husbonden. Saaledes tiltaltes en bonde i Han herred fra et unævnt gods i 1634 for modvillighed med at gaa med et brev til Ty.4)

Løbet hvilede vistnok normalt paa gaarden, ikke paa personen, ligesom ægt og arbejde, saa den tilsagte kunde lade en anden gøre løbet. Fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund tilsagde 1633 otte personer i Nibe til at føre et brev til Bratskov. De fem av dem lejede en mand til at føre brevet, men de tre holdt sig helt borte, og senere tiltaltes disse for overhørighed av husbonden, mens de fem andre tiltalte den, de havde lejet, fordi han ikke ved sin tilbagekomst havde bragt dem svar paa brevet, som de kunde lade gaa videre til deres husbond. Fruen havde saaledes intet imod, at de, der skulde besørge løbet, lod en anden gøre det, naar løbet blot blev forsvarligt udført, og da hun tilsagde alle otte mand om det ene løb, maa hun vel ligefrem have forudset, at de vilde leje en anden for sig, i hvert fald var det ingen av de tilsagte, der udførte løbet.5) Paa

den anden side er der et vidnesbyrd om, at en herremand kunde forlange, at en bestemt bonde udførte løbet. *Iver Prip* til Søgaard og *Christen Høeg* til Todbøl havde begge part i en fæstegaard. Christen Høeg sendte 1623 et brev til bonden dær med ordre om at viderebringe brevet, men det skete ikke, og bonden blev tiltalt og ved herredstinget dømt til at godtgøre husbonden hans skade. Iver Prip appellerede sagen for bonden, idet han hævdede, at bonden var i h a n s rejse, da brevet kom, at Christen Høeg havde insisteret paa, at netop denne bonde viderebragte brevet, og at Iver Prip havde sørget for, at brevet blev bragt tilbage til avsenderen. Landstinget fastslog, at da det var in confesso, at bonden havde modtaget brevet, burde han have besørget det.6)

Løbene kunde besørges av baade bønder og husmænd, som ovenfor nævnt, men som regel var det fortrinsvis husmænd, der blev tilsagt, formentlig fordi bønderne i stedet skulde gøre ægter. *Mandrup Due* til Krastrup tiltalte 1645 en husmand, der havde forsømt et løb til Fussingø 7) — ca. 95 km —, og fru *Anne Kaas,* sal. Albert Rostrups, tiltalte 1646 en husmand, som var tømrer, der havde erklæret, at han hverken vilde gøre en ugedag eller løb, men som senere lovede at stille hende tilfreds for forsømmelsen, uden at han dog gjorde det.8)

Løbene kunde bestaa i, at den paagældende skulde drive kreaturer. Saaledes tiltalte lensmanden paa Børglum kloster, *Falk Gøye* til Hvidkilde, 1652 to bønder, der skulde have drevet øxne helt over til Fyn 9), og *Bagge Gris* til Slette tilsagde 1630 en husmand, der skulde føre en ged og et kid fra Kornum til Finderup, men ikke gjorde det, da han nægtede at være husbonden noget løb skyldig. Han mødte ikke i retten og dømtes fra fæstet. Her maa der formodentlig have været avtalt et bestemt antal løb mellem husbond og fæster, da husmanden jo ellers ikke havde noget grundlag for at mene, at han intet skyldte, medmindre han vilde paastaa, at der overhovedet ikke gik løb av hans ejendom.10) En mand i Nibe blev 1647 tiltalt for at have forsømt at trække en hest til Torstedlund, men han havde iøvrigt voldt *Gregers Krabbe* mere alvorligt avbræk, for han havde faaet besked paa at stævne nogle mænd i Nibe, og da han forsømte det, blev husbondens ret forspildt. Han tiltaltes paa fæstet, men da der ingen dom findes, maa sagen være blevet forligt, trods dens alvorlige karakter.11) En bonde, der boede i Tranegilde paa Sjælland, blev dømt fra sin gaard 1599, blandt andet fordi han havde forsømt at føre en hoppe og nogle breve over til sin husbond *Claus Putbus* paa Krapperup i Skaane.12)

Det er vel ikke sandsynligt, at forholdene paa Herningsholm i den sindssyge *Sivert Rindskats* tid har været saadanne, at de kan bruges til at drage almene slutninger av, selv om det lyder meget rimeligt, at han ca.

1587 lod sine bønder gøre løb til Haderslev — og Kolding — efter breve og klæde, skønt det er en lang tur paa ca. 120 km, men det er dog vist enestaaende, at han forlangte, at en dreng skulde løbe ved hans vogn »fra Trylund til Quallholm«.13)

En ganske kuriøs form for løb maa vistnok stamme fra en krontjener paa Hald len, men hans husbond kan ikke med sikkerhed fastslaas, saa det er muligvis en adelstjener. Bonden havde faaet besked paa at følge en fange til København, men han erklærede, at han var syg, saa han mødte ikke. Hans »sygemelding« støttedes av sognepræsten, men dette vidne forkastedes som enligt, da det ad anden vej oplystes, at bonden havde været rask nok til at passe sin gaards avling og til et par dage senere at møde paa herredstinget.14)

IV.

FÆSTEFORHOLDETS OPLØSNING

Det meget sparsomme nogenlunde sikre materiale viser, at de fleste av de fæstere, om hvilket noget kan oplyses, døde paa deres gaarde. Ved fæsterens død lod husbonden avholde et *syn,* for at han kunde have et grundlag for et eventuelt krav i boet paa erstatning for fæld. Fæsterens arvinger skulde betale husbonden *førlovspenge,* naar de førte det arvede gods bort fra stavnen; beløbet var normalt 3 mk., men det kunde variere. (IV. 1.)

Naar en bonde ikke længere formaaede at drive sin gaard, kunde han *oplade* den til en anden, hvis de var enige om vilkaarene, og husbonden billigede opladelsen og betingelserne. Vilkaarene fastsloges gerne i en kontrakt, der kunde tinglæses, gerne av herskabet, hos hvem den nye bonde skulde fæste gaarden. Sanktionerede husbonden ikke opladelsen, hæftede den gamle fæster for landgilden. *Opladelseskontrakten* kunde indeholde bestemmelser om, hvordan avgifternes ydelse skulde fordeles mellem den gamle og den nye fæster, om eventuel fæld, om overtagelse av avl og besætning, eller om at den nye fæster skulde betale en sum for avstaaelsen, og om avtægt. *Avtægtskontrakter* tinglæstes meget hyppigt, uden at man kan se, om de stod i forbindelse med opladelse, men det maa formentlig oftest have været tilfældet. Herremanden kunde være interesseret i opladelsen, fordi han derved slap for at skulle skaffe sig en ny fæster, men opladelsernes hyppighed kan ikke oplyses ved tal. (VI. 2.)

Naar en bonde opfyldte sine fæstebetingelser, kunde han opsige gaarden og rejse. Det skulde ske til *rette fardag,* der var forskellig rundt om i landet. I Jylland var den hyppigst Mikkelsdag, paa Sjælland St. Peders dag om fasten eller 1. maj, men 1654 fastsatte regeringen 1. maj som fast fardag over hele riget, og dertil skulde opsiges med ca. 10 maaneders *varsel,* mens opsigelsesfristen før havde varieret fra 3 til 10 maaneder; saaledes fandt opsigelserne i Jylland som regel sted i juni til Mikkelsdag. Nu lovfæstedes i det store og hele den sjællandske praxis. Kun sjældent angav bønderne en *grund for opsigelsen,* men skete det, sagde de som oftest blot, at de ikke formaaede at blive ved gaarden av fattigdom eller

alder, mens andre erklærede, at de ikke kunde opfylde husbondens krav fx. med hensyn til hoveri. Mod nogle opsigelser protesterede husbonden, fx. naar der ikke var givet tilstrækkeligt varsel, eller fordi bonden ikke havde opfyldt sine forpligtelser, men aldrig mod opsigelsen som saadan. Bonden maatte nyde avlen til fardag, men der var en del strid om, hvad bonden maatte medføre fra gaarden, og han skulde sørge for, at gaarden ved fraflytningen var tilsaaet og ryddeliggjort. Ved fraflytningen lod husbonden holde syn paa gaard og jord for at kunne rejse krav for eventuel fæld og anden forsømmelighed, og naar bonden flyttede, skulde han betale 3 mk. i *førlov* for at faa lov at drage bort med sine ejendele.

Det ligger udenfor det her behandlede at komme ind paa vornedskabets indflydelse paa forholdet mellem husbond og fæster, men det er tydeligt, at ogsaa paa Sjælland kunde bonden opsige sin gaard — se s. 297—305 Herlufsholm, s. 301 Bregentved, s. 303 Taagerød, s. 299 Søgaard. — Vornedskabet nævnes slet ikke, selv ikke paa Søgaard, hvor husbonden protesterede mod opsigelsen. Det synes, som om bønderne ved disse opsigelser blot har ønsket at opgive gaardene for at blive husmænd, da de jo ikke kunde flytte bort fra godset, og da der i ingen af disse sager er tale om frikøb fra stavnen. (IV. 3.)

Forlod fæsteren gaarden uden at have avfundet sig med husbonden, var det *rømning,* som han kunde søge at skjule ved flugt om natten, og den hyppigste grund til flugten var fattigdom fx. fremkaldt av krigsødelæggelserne. Exakte tal kan kun undtagelsesvis fremskaffes, men rømningerne var ret omfattende. Husbonden skulde bevise rømningen, naar han krævede erstatning, fordi gaarden var »slaaet vordesløs«, d. v. s. var kommet ud av drift, for fæld og restancer. Dommen kunde gaa ud paa, at bonden skulde genoptage driften, men naar herremanden var ivrig efter at skaffe sig fæstere, kunde han forlige sagen paa lempelige vilkaar. Fæld skulde fastslaas ved syn, og vistnok kun ved dom kunde husbonden gøre sig betalt i det efterladte gods. Selv om enkelte rømte med større værdier, var de fleste rømningsmænd helt forarmede, og ingen maatte huse eller hæle dem. (IV. 4.)

Adelen havde en lovlig ret til at gøre sig sit gods saa nyttigt, den vilde, og enhver herremand kunde derfor *opsige en fæster,* naar han selv vilde bruge gaarden. Heri laa det største usikkerhedsmoment for fæsterne, og det kunde give anledning til overgreb. Opsagde en herremand fæsteren, fordi han selv vilde bebo gaarden eller lægge den ind under en hovedgaard, skulde fæsteren have sit stedsmaal igen, som erkendelse av, at herskabsforholdet ophørte. Da gaarden herved blev tiende- og skattefri, var kronen interesseret i at faa fastslaaet, at herremanden virkelig brugte den som bondebrug nedlagte gaard. Det er meget vanskeligt at skaffe

exakte tal for nedlæggelsen av bøndergaarde, men parallelt hermed gik nedlæggelsen av en række smaa hovedgaarde, der blev besat med bønder. (IV. 5.)

Recessen fastslog bestemte grunde, hvorfor en herremand kunde udvise en fæster og faa ham dømt fra gaarden. Bonden skulde holde ved hævd, yde sine avgifter, være hørig, ikke forhugge skoven eller bortleje gaardens tilliggende. Kun naar bonden overtraadte disse bestemmelser, kunde han udvises ved dom, og baade kongen og tingene beskyttede bonden mod overgreb. (IV. 6.)

Restancer var udvisningsgrund, hvadenten de stammede fra ikke ydet stedsmaal eller fra landgilden, eller de blot var fremkommet ved, at ydelserne var præsteret for sent. Da restancer var fæstefortabelsesgrund, var udvisning nok, dom behøvedes ikke, selv om der undertiden fulgte dom paa udvisningen. Restancesager er hyppige, men i et meget stort antal tilfælde forligtes sagen, saa bonden blev ved gaarden, da herremanden havde svært ved at faa nye fæstere, og de fleste sager, der førte til fæstefortabelse, skyldtes fleraarige restancer. (IV. 7.)

Bonden skulde baade *holde husene ved hævd og sørge for, at jorderne var i ordentlig drift* og forsvarligt hegnede. Det er faldet fæsterne svært at »bygge og forbedre«, saa der gaar ikke mange tingdage, hvor der ikke er sager om fæld. *Fælden* skulde fastslaas ved et syn, men der synes ikke at være taget hensyn til, paa hvilket gods synsmændene boede, og der er kun fundet et par exempler paa, at syn er blevet omstødt paa tinge. Gaarden skulde være i orden ved tiltrædelsen, og der blev vistnok altid holdt *syn ved fæsterskifte.* Herremanden udviste træ til reparationer, og naar den nye fæster fik nedsættelser av sine avgifter i nogen tid, fordi han skulde istandsætte gaarden, var det en reel hjælp til arbejdet. Dommen over den fæster, der havde fæld paa sin gaard, kunde gaa ud paa, at han skulde erstatte tabet, eller paa at han skulde istandsætte gaarden. Baade før og efter en dom for fæld kunde herremanden søge at forlige sagen for at faa gaarden i orden og beholde den besat. Overholdt fæsteren ikke forliget, fx. ved ikke at sætte gaarden i stand inden en fastsat frist, mistede han retten til fæstet og blev udvist og skulde yde erstatning. *Bygningerne* tilhørte husbonden, selv om der er enkelte exempler paa, at bonden har opført og ejet huse paa sin gaard, og herremanden kunde lade foretage en almindelig undersøgelse av alle sine gaarde for at sikre sig, at de var ved hævd. Ofte i modsætning til herredstingene krævede Viborg landsting, at synene skulde specificere fælden. Fældsager drejede sig ogsaa om, hvorvidt jorden var i ordentlig drift, saaledes som bonden havde forpligtet sig til ved fæstetiltrædelsen, og derfor kunde der ogsaa holdes syn paa marker, enge og haver, hvorved husbonden blandt andet sikrede sig

mod ødelæggelse af jorden ved opgravning eller mod indtagelse av ny jord fra fælleden eller gadeforten til skade for granderne. (IV. 8.)

Kun fæstere, der havde ydet stedsmaal og landgilde, havde brugsret til husbondens jord, og recessen forbød under fæstefortabelse bonden at udleje gaardens tilliggende, og fæsteren maatte heller ikke lade jorden tilsaa av andre. Overtrædelse herav var saa almindelig, at den enkelte herremand gang paa gang udstedte forbud mod *udleje,* hvorved bonden fik en lejeavgift i penge, eller mod *ulovlig sæd,* hvorved han delte avlen med den, der havde tilsaaet agrene. Desuagtet findes der talrige exempler paa, at herremanden har tilbudt den, der ulovligt havde saaet, at han maatte faa sin frøgæld igen, mod at herremanden overtog avlen. Da det tit var borgere eller andre udenfor herredet, der havde saaet ulovligt, kunde det være besværligt at faa dem dømt, og herremanden foretrak derfor et forlig med lovovertræderen. For at indskærpe fæsterne det ulovlige i fremlejen, kunde herremanden udstede forbud derimod eller lade det indføre i fæstebrevet. Overtrædelsen bestod oftest deri, at bonden udlejede enkelte agre, men det kunde være hele gaarden eller bondens del i lyngslet, og naar husbonden rejste tiltale herfor, maatte han fx. ved vidner bevise forseelsen. Ved ulovlig sæd forstod man, at bonden, naar han manglede saasæd, lod en anden tilsaa jorden og delte avlen med denne, og herimod kunde herremanden, gerne om foraaret, udstede særlige forbud. Skete det alligevel, nedlagde husbonden, som regel om sommeren, forbud mod avførsel av avlen; paa Fyn kaldtes det, at han »mælede grøden til grunden«, men tit nøjedes han med at tilbyde den fremmede frøgæld mod at beholde avlen, som nævnt ovenfor, og grunden var vistnok den, at det var vanskeligt at konstatere, hvem der havde tilsaaet. Bønder, der havde ulovlig sæd i deres jord, kunde selv tilbyde husbonden et forlig for at undgaa tiltale, men iøvrigt kunde husbonden tiltale baade fæsteren og den, der havde tilsaaet hans jord. Naar der forelaa ulovlig sæd, blev baade isæd og avl tildømt husbonden, selv om han i en krisetid kunde tillade fremmedes isæd for at holde gaarden i drift. (IV. 9.)

Adelens lovmæssige ret til frit at bruge sit gods synes kun paa eet omraade at have ført til systematisk *indgriben i bøndernes bevægelsesfrihed,* nemlig med hensyn til deres frie disposition over dele av avlen og tillægget. Bønderne maatte ikke føre hø eller halm, gerne kaldet fodring, eller gødning bort fra gaarden eller godset, og nogle herremænd krævede, at bøndernes øxne ved salg først skulde tilbydes husbonden. Lovgivning herom findes ikke, men det har været et av alle, ogsaa domstolene, anerkendt princip. De enkelte udstedte *forbud mod avførsel og frit øxnesalg* til fremmede er saa faa, at det ikke kan have været nødvendigt i hvert tilfælde eller paa hvert gods at udstede disse forbud, og de er snarest færre end de oven-

nævnte forbud mod udlejning og ulovlig sæd, der dog var overflødige, fordi dette forhold var lovfæstet. Det lader sig ikke gøre at se, hvor gammelt forbudet mod avførsel og frit øxnesalg er. Avførselsforbudet synes at hvile paa gammel tradition, og paa det kan gives en naturlig forklaring, men begrænsningen i den frie øxnehandel hænger vistnok sammen med regeringens handelspolitik og almenøkonomiske forhold, saa det kan her kun blive omtalt i grove træk.

Forbudet mod avførsel av hø og halm skyldtes, at dette var kreaturernes væsentligste, til tider eneste, vinterfoder og dermed grundlaget for den gødning, landbruget ikke kunde undvære. Naar fæstegaardene skulde holdes i drift, hørte dertil ogsaa — jfr. II. 8. — at jorden skulde gødes, især da den ikke fik tilført kalk eller mergel. Dertil kom, at halmen var det vigtigste tækkemateriale, saa hverken jord eller huse kunde holdes ved hævd uden hø og halm, der derfor ikke maatte avføres. Sml. s. 323.

Der er en svag mulighed for, at nogle herremænd har søgt at udvide avførselsforbudet til ogsaa at omfatte korn, men de fleste *kornavførselsforbud* skyldes særlige aarsager, fx. at husbonden havde et krav paa bonden og vilde skaffe sig sikkerhed i kornet. Andre sager viser, at bonden har maattet avføre sin kornavl, og det var da ogsaa nødvendigt, da han skulde sælge den for at skaffe sig rede penge. De almindelige avførselsforbud gjaldt kun fodringen, men fra 1655 findes fra Sjælland meget vidtgaaende avførselsforbud fra en række hovedgaarde i Merløse herred omfattende ogsaa tørv og kvæg. Dette synes dog at være enestaaende, saa sandsynligvis laa der bag det nu ukendte grunde, muligvis at bønderne var i restance. Drev bonden flere gaarde, kunde herremanden ved avførselsforbud sørge for, at hver enkelt gaard beholdt sin del av fodringen, og i det hele taget var herremændene meget omhyggelige for at sikre sig, at fodringen d. v. s. gødningen blev ved gaardene, og det samme gjaldt naturligvis ogsaa selve gødningen.

Allerede i 1500 tallet krævede kronen tit, at dens bønder skulde tilbyde lensmanden deres øxne, og disse paabud vedblev at komme — det sidste er fra 1655 —, skønt kronen teoretisk fastholdt — 1623 —, at bonden frit maatte sælge sine øxne. Formodentlig er det disse regeringspaabud, der har givet adelen ret til ogsaa at udstede *forbud mod frit øxnesalg,* da den jo efter haandfæstningen maatte bruge sit gods saa frit som kongen. De adelige forbud er udenfor Fyn forholdsvis faa, bortset fra et enkelt fra 1621 stammer de alle fra tiden efter 1634 og tager til i antal op mod svenskekrigene, saa de var formodentlig et forsøg paa at bringe mere ud av godsdriften paa en tid, da priserne var faldende. (IV. 10.)

Naar bonden var dømt fra gaarden og udvist, avhang hans senere skæbne av, om han kunde rejse kapital til at fæste paany, ellers maatte

han tage tjeneste hos en anden eller tigge sig frem. Forblev bonden efter dom og udvisning paa gaarden, var det *hærværk,* d. v. s. han brugte uberettiget anden mands ejendom, sandemænd oversvor ham hærværk, og han blev fredløs. Herremanden kunde saa søge erstatning hos den forsømmelige bonde, der var dømt fra gaarden, ved at beslaglægge eller tage pant i hans ejendele. (IV. 11.)

Herremanden kunde *forlige* sig med den til fæstefortabelse dømte eller udviste bonde, fordi han gerne vilde holde sine fæstegaarde besat, idet han lod bonden genfæste gaarden. Det kunde være nødvendigt for bonden at betale en bøde og erstatning for sin forseelse, men da gaarden var blevet fæsteledig ved dommen, og herremanden ingen pligt havde til at lade ham komme til gaarden igen, maatte han yde nyt stedsmaal, for at fæsteforholdet kunde retableres, og det kom i realiteten til at virke som en forøgelse av bøden eller erstatningen. (IV. 12.)

Fæsteforholdet opløstes efter faste regler. Lovgivningen fastsatte kun, naar bonden kunde udvises, men den nærmere fremgangsmaade hvilede paa praxis, som var av arild. Synet var ikke lovfæstet, men var en praktisk og rimelig foranstaltning, og opladelse og opsigelse hvilede paa gammel skik og brug. Herremanden kunde begaa overgreb ved ulovlig udvisning og kunde begrænse bondens handlefrihed ved forbud, men de — sjældne — kongelige indgreb efter bondeklager og domstolenes retsindige og reelle greb paa sagerne virkede regulerende. Hvis ikke fattigdom, alder eller øget hoveri vanskeliggjorde det for bønderne at drive gaardene, var de meget utilbøjelige til at forlade dem, og da det kunde være vanskeligt for herremanden at skaffe nye fæstere, forligtes mange sager, selv hvor bønderne utvivlsomt havde brudt deres fæsteforpligtelser, saadan at bønderne kunde blive ved gaardene. Nogle herremænd har været ivrige efter at inddrive de dem med rette tilkommende avgifter, men mange har især bestræbt sig efter at holde husene ved hævd og jorden i drift. De fastholdt bestemt, at bønderne skulde holde brugene ved magt og ikke maatte avføre fodringen, men krævede ogsaa, at kun den, der havde fæstet, maatte drive jorden, og de vilde selv sanktionere opladelserne. Herligheden over godset skulde være ubeskaaret, og jorden skulde holdes i drift.

IV. 1. FÆSTERENS DØD

Fæsteforholdet kunde ophøre ved, at fæsteren *døde,* eller ved at han *oplod* gaarden til en anden, ved at enten fæsteren eller husbonden *opsagde* fæstet, ved at fæsteren *rømte* av gaarden eller endelig ved, at fæsteren blev *dømt* til at forlade fæstet.

Den hyppigste opløsningsgrund var fæsterens død, idet fæstet i almindelighed var paa livstid, ja lovgivningen — Kolding reces § 42 — forudsatte det ligefrem som det selvfølgelige. Da fæsteprotokoller ganske mangler, kan man kun se, hvor hyppigt de forskellige fæsteopløsninger optræder, hvis der enten er en bemærkning om den forrige fæster i jordebøgerne, naar den nye første gang bliver indført der, eller det kan anføres i regnskaberne over indfæstningen, at en fæster stedede den gaard, som n. n. fradøde eller lignende. Hosstaaende skema skulde vise hyppigheden av de forskellige grunde, men tallene er kun minimumstal, fordi der meget hyppigt i jordebøger og stedsmaalsregnskaber ingen eller lidet oplysende bemærkninger findes. Antallet av fæsterskifter paa de rantzauske gaarde er omtalt s. I. 2, hvortil henvises.

	Gessingholm	Demstrup	Sødringholm	Skovgaard
Fæsterskifter i alt	210	170	87	96
Oplysninger mangler	133	111	67	69
Sikre slægtninge	21*)	23**)	7	4***)
Sandsynlige slægtninge	9	16	7	5
Fæsteren død	33	6	5	12
» rømt	8	4	1	3
» opladt	2		1	3
» opsagt	4			

*) Herav 1 opladelse. **) Herav 2 opladelser. ***) Herav 2 opladelser.

Om 380 av de ovennævnte fæsterskifter kan intet brugbart oplyses. Enten staar der blot et nyt fæsternavn i jordebøgerne eller der staar lidet sigende bemærkninger som: den gaard n. n. kom fra, den gaard n. n. kom fra av armod, den gaard n. n. før paaboede, eller n. n. fæstede n. n.s gaard, og i disse sidste tilfælde kan jo intet oplyses om, hvordan den forrige fæster var kommet fra sin gaard. Bortset fra de ovennævnte fem tilfælde, hvor det udtrykkelig hedder, at en fæster oplod sin gaard til en slægtning, maa man vistnok gaa ud fra, at fæsteren døde, selv om udtrykket n. n. fæstede efter sin fader, ogsaa k a n betyde, at faderen var gaaet paa avtægt hos sønnen, men undertiden staar der: efter sin far, som døde. Under rubrikken: fæsteren rømt er kun anført de tilfælde, hvor det udtrykkelig er blevet bemærket, men i virkeligheden hører sikkert en væsentlig del av de tilfælde, hvor det hedder, at fæsteren er kommet fra gaarden av armod, ind under denne kategori. Under: fæsteren opladt er ikke medtaget de tilfælde, hvor han har opladt gaarden til en slægtning, og opsigelse findes kun omtalt under Gessingholm og betyder her altid, at det er fæsteren, der har opsagt gaarden, mens der intet ex-

empel er fundet paa, at *Gert* eller *Christian Rantzau* har opsagt deres fæstere. Skemaets tal giver altsaa ikke engang tilnærmelsesvis fuldstændige oplysninger om alle fæsterskifternes aarsager, men forholdet mellem disse grunde indbyrdes skulde saa nogenlunde fremgaa av tallene, da der ikke paa forhaand er nogen grund til at antage, at skriverne skulde have været mere glemsomme med hensyn til een grund fremfor en anden, og resultatet bliver da det meget naturlige, at de fleste fæstere døde paa deres gaarde.

Naar en fæster døde, blev der vistnok normalt holdt syn paa gaarden, for at husbonden kunde sikre sig at faa eventuel bygfæld og restancer udlagt av boet eller kræve det av arvingerne, hvis de fik arven udleveret. Synet omfattede, naar det var fornødent, baade bygningerne og avlen i gaardens jorder, da bonden skulde holde baade husene og avlen ved magt. — Om syn ved opladelse se IV. 2 —. En unævnt herremand lod 1602 en gaard syne efter en fæsters død, og da var bygningerne brøstfældige for 8 rdl. og 10 læs langhalm, mens avlen i markerne ikke var større end at den, naar landgilden og indhøstningen var betalt, kunde give 1 td. rug og 2 td. havre til arvingerne, som saa endda skulde betale fælden. Husbonden tilbød fæsterenkens fader, at han maatte indhøste og beholde sæden, hvis han vilde yde arbejde, tynge og landgilde, men han vilde ikke befatte sig dermed, saa formentlig har husbonden beholdt avlen for fæld og avgifter.1)

Der synes at have været tvivl om, naar synet skulde holdes, som det ses av følgende to sager. Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, til Restrup forholdt 1616 en bonde under Aalborghus hans arv efter sin fader, der var død paa hendes gods, fordi gaarden var sat i fæld for mere end arven. Bonden ansaa denne vurdering for ulovlig, da synet var holdt e f t e r faderens død, og landstinget forkastede synet av denne grund.2) Dommen synes ganske klar, men det er ubegribeligt, hvordan arvingerne kunde komme til at svare til fælden, hvis synet ikke blev holdt umiddelbart efter dødsfaldet. Det var jo umuligt for en herremand at vide, hvornaar hans fæstere vilde dø, og en anden sag peger da ogsaa i en helt anden retning. En bondekone under Lerbæk døde, og da hendes gaard var brøstfældig, krævede husbonden *Johan Brockenhuus,* at nogle udensogns arvinger skulde betale fælden, fordi de havde faaet arv. De hævdede, at synet først var blevet holdt efter rette tredingsdag, og at de ingen arv havde faaet, og Hastrup birketing frifandt dem 1637. Landstinget hjemviste sagen, fordi der for birketinget intet havde foreligget om, naar konen døde, saa man ikke kunde vide, om synet var blevet holdt inden de 30 dage.3) Begge instanser accepterede altsaa, at synet skulde holdes umiddelbart efter fæsterens død, og det synes ogsaa at være den rimeligste

ordning. Det svarer ogsaa til fremgangsmaaden i et bo under Vognserup 1637, hvor *Frederik Parsbergs* foged lod boet registrere strax og lod holde syn paa fælden.4) Naar arven efter en fæster var udbetalt, kunde husbonden kræve fælden hos arvingerne, saa i virkeligheden faldt i den ovennævnte sag fra Lerbæk herremandens krav bort, fordi »arvingerne«, hvad begge instanser godkendte, ingen arv havde faaet, men fru *Sofie Brahe,* sal. Jørgen Lunges, til Odden stævnede 1642 en borger i Aalborg, der havde arvet sin mor, til betaling av sin del av fælden paa hendes gaard. Her findes ingen avgørelse, fordi borgeren krævede sig stævnet ved sit værneting i Aalborg og ikke, som det var sket, ved Fleskum herredsting.5) Noget mere indviklet var forholdet i boet efter en bolsmand under *Christoffer Friis* til Astrup. Da han døde, forpligtede hans enkes broder sig 1635 4. august til at holde huset vedlige, men 1636 28. juni sattes det i fæld for 23 dl. Imidlertid døde kautionisten, og 1636 23. august dømte Vore herredsting hans enke til at betale fælden. Kautionistens husbond *Christoffer Pax* til Rask appellerede sagen og hævdede, at Christoffer Friis havde gjort sig delvis betalt ved at tage den første bolsmands enkes avling, og at synet var vildigt, idet synsmændene var Christoffer Friis' bønder, der havde vidnet ham til vilje, men landstinget stadfæstede dommen, fordi der intet reelt var fremført mod synet. Det mærkelige ved sagen er synets sene avholdelse et aars tid efter fæsterens død, men det maa have sin forklaring deri, at husbonden jo havde kautionisten at holde sig til, saa han ikke har været interesseret i at lade avholde syn, saa længe der var mulighed for, at kautionisten vilde kunne reparere huset. Desuagtet skulde man synes, at der kunde være protesteret imod det, men baade kautionistens enke og hendes husbond har tilsyneladende accepteret tidspunktet.6)

Hvis der ved en fæsters død tilfaldt personer udenfor hans gods en arv, skulde arvingen betale arveladerens husbond en avgift *førlovspenge,* den samme avgift, der skulde betales, naar en fæster selv flyttede med sine ejendele fra godset — herom senere IV. 3 —, og det var altid 3 rigsmark uanset arvens eller ejendelenes værdi.7) En bonde i Vallund arvede noget løsøre 1620 efter en af *Erik Juel* til Hundsbæks fæstere i Skovbølling. Erik Juel fik ham tiltalt og dømt ved Malt herred, fordi han ikke havde ydet førlovspenge. Bonden appellerede og beviste, at han havde givet den bonde, der nu boede i arveladerens gaard, 3 mk. og hævdede, at han yderligere paa tinge havde tilbudt at betale, og dette tilbud gentog han nu, hvis Erik Juel ikke havde faaet pengene av sin bonde. Erik Juel modtog pengene og hævede sagen.8) Her anerkendte den tiltalte fuldtud kravets berettigelse, og det ses heller ikke nogensinde at have været anfægtet, naar der virkelig v a r faldet en arv. I den ovenfor nævnte sag

fra Lerbæk nægtede bønderne at betale, f o r d i de ingen arv havde faaet, og blev ogsaa derfor frifundet. *Gregers Høeg* til Rørbæk krævede 1649 en søster og broder for 4½ mk førlov av arv efter deres forældre, der var døde paa Rørbæk gods. De tiltalte lod svare, at arven endnu var til stede paa gaarden, men naar de avførte den, skulde de nok yde førlov, og hermed synes sagen bortfaldet. Her havde husbonden jo sikkerhed for førlovspengene i arven, og kravet om dem synes ikke at blive aktuelt, førend arven førtes bort fra godset.9) Bonden var ogsaa skyldig at yde førlov, naar arven tilfaldt hans kone, for *Christian Lange* til Hesselmed tiltalte 1630 en bonde til betaling av 3 mk., som hans hustru var Christian Lange skyldig i førlov.10)

Paa de rantzauske godser ser det ud til, at førlovspengene ikke var det faste beløb paa 3 mk., men at de varierede, formentlig efter arvingens betalingsevne. 1626 betalte arvinger udenfor Gessingholm gods 108 sk. i førlov til *Gert Rantzau* for arv, der var faldet paa en av hans fæstegaarde, og samme aar betalte andre arvinger 72 sk. for arv efter en anden avdød fæster. Mere mærkeligt var det, at en bonde, hvis hustru arvede en sødskendepart fra en fæster udenfor Gessingholm, maatte betale 3 mk. til Gert Rantzau i 1621. Førlovspengene skulde jo ydes til den husbond, *fra* hvis gods arven førtes, men det samme skete 1632, da en møller under Gessingholm betalte 36 sk. for en ham tilfalden arv til *Christian Rantzau.* Paa Demstrup findes en anden ejendommelig form for førlov, idet en bolsmand, der arvede en kone i en anden gaard under Demstrup, maatte betale herskabet 36 sk. i førlov 1652, hvad der skulde synes urimeligt, da arven jo blev paa det samme gods, men her har man dog ogsaa den almindelige ordning, idet en bonde, hvis sødskende havde bortført arv fra godset, paa deres vegne betalte husbonden 3 mk. i førlov 1663.11)

IV. 2. OPLADELSE

En fæster kunde *oplade* sin gaard til en anden. Som det kan ses av ovenstaaende tabel fra de rantzauske godser — IV. 1. —, nævnes opladelse der kun ret faa gange, og derav er endda de halve opladelser fra en fæster til en slægtning, men i tingbøgerne nævnes opladelserne saa hyppigt, at det maa have været en udbredt foreteelse, især naar gaarden var i god stand og drift, saadan at det kunde betale sig for en mand at fæste netop den gaard, hvorfor han ogsaa kunde være villig til at yde den fratrædende fæster et beløb for avstaaelsen eller en ligefrem avtægt.

Nødvendigheden av herskabets sanktion er ganske tydelig av mange udtryk, men der findes ligefrem en dom for det. En bonde i Slavs herred,

hvis husbond ikke nævnes, oplod sin gaard til en anden, og de indgik en kontrakt, hvorefter den fratrædende maatte medtage korn og fodring fra gaarden. Senere paastod den tiltrædende fæster, at han aldrig havde underskrevet kontrakten, som han mente var forfalsket, men det blev fremlagt sammen med et tingsvidne om, at den var lovlig udstedt. Landstinget kom 1620 slet ikke ind paa spørgsmaalet om kontraktens ægthed, men omstødte den, fordi den var indgaaet uden herskabets billigelse.1)

Husbondens sanktion fremgaar ogsaa av en sag fra Fyn. *Erik Kaas* til Lindskov tiltalte 1649 en bortdraget husmand for fæld, og den tiltrædende fæster oplyste, at der var ganske vist indgaaet en kontrakt om opladelse mellem dem, saadan at den fratrædende maatte medtage grøden og en kakkelovn, og der skulde ikke holdes syn paa ejendommen, men han vidste ikke, om disse betingelser var med husbondens vilje.2) Naar husbonden trods opladelsesoverenskomsten kunde tiltale den fratrædende fæster, maa grunden have været, at han ikke havde godkendt opladelsen. Husbondens sanktion omtaltes direkte ved opladelsen av en gaard under Herlufsholm 1639, for her oplod en bonde paa tinge sin gaard paa grund av alder til sin svigersøn og datter, der skulde yde ham avtægt, m e d husbonds vilje og samtykke.3) — Om sanktionen se iøvrigt ndf.

Meget ofte indgik den fratrædende og den tiltrædende fæster en skriftlig kontrakt om opladelse, og tit blev denne tinglæst, men som regel nævnes der hverken i kontrakten eller ved tinglæsningen, paa hvilket gods den omhandlede gaard befandt sig, saa i de følgende sager kan oftest kun herredet, ikke hovedgaarden angives. En bonde i Slet herred oplod 1631 sin gaard til en anden »at stede og fæste av hans husbond«4), og 1633 oplod en fæster under Herlufsholm sin gaard til en mand, saa han »maatte fæste den av skolen«.5) I Hellum herred oplod 1639 to bønder deres gaard paa nærmere bestemte betingelser, saadan at de nye fæstere maatte »fæste av husbonden«.6) En bonde i Hassing herred overdrog 1648 sin gaard til en anden, »med saa skel han det hos hans velb. herre og husbond kunde det udi fæste og stede bekomme«7), og andre bønder tog ligefrem det forbehold, at husbonden godkendte overdragelsen; saaledes oplod en bonde i Løve herred 1641 sin gaard til en anden, h v i s han kunde fæste den av husbonden 8), og det samme forbehold tog en bonde i Merløse herred 1655 9), og en bonde i Mortenstorp i Ringsted herred sagde udtrykkelig i opladelseskontrakten 1642, at han vilde beholde gaarden, hvis den nye mand ikke maatte fæste gaarden av husbonden.10) Denne form er i hvert fald paa Sjælland den almindeligste, og bondens mening med forbeholdet maa være, at han ikke vilde opgive gaarden, hvis han ikke kunde oplade den paa de betingelser, han og en anden mand var blevet enige om.

Det kunde være i den nye mands interesse, at den gamle fæster gik med ham til husbonden, maaske for at anbefale ham, for en fæster under Krastrup blev 1641 tiltalt av *Mandrup Due,* fordi han, da han oplod sit hus til en anden, havde lovet at drage med den nye mand til husbonden om fæstet, men ikke havde gjort det. Han har aabenbart fortrudt opladelsen, for han blev ved huset, indtil han nu for ikke at have holdt sit løfte blev dømt fra fæstet.11)

Den almindelige fremgangsmaade fremgaar, trods de særlige omstændigheder, av følgende sag. En bonde gik til sin husbond *Jørgen Seefeld* til Revsnæs med et brev, hvorved hans mormoder, der var enke, oplod ham sin gaard, saa han kunde fæste den. Enkens søn protesterede og beviste, dels at beseglingen paa brevet var falsk, dels at hans mor nægtede at have opladt gaarden til dattersønnen, og brevet blev da ogsaa forkastet av landstinget 1638.12) Naar en bonde var blevet enig med en anden om opladelsesbetingelserne, gik den nye fæster til husbonden for at faa hans sanktion, og denne fremgaar iøvrigt av en række tilfælde, hvor det ikke er bønderne, men fogeden paa hovedgaarden, der lader opladelsesbetingelserne og det nye fæstebrev tinglæse. En sag fra Hindsted herred — uvist fra hvilket gods — viser ogsaa, at den nye fæster havde overtaget ansvaret for gaarden, naar opladelsen var sanktioneret av husbonden, for da en bonde, som havde opladt sin gaard, i 1648 blev tiltalt for bygfæld paa den, blev han frifundet, fordi husbonden havde godkendt opladelsen og synet først var foretaget, efter at den nye fæster havde tiltraadt, og det var derfor ham, der hæftede for fælden.13)

Fogeden paa *Ove Juuls* gaard Villestrup lod 1643 tinglæse, at en bonde havde opladt sin gaard til en anden paa visse nærmere betingelser, der kun vedkom husbonden, for saa vidt som de viste, hvem der skulde betale de forskellige dele av landgilden, men samtidig tinglæstes, hvor meget den nye fæster skulde yde i stedsmaal.14) I andre tilfælde lod fogeden blot de nye fæstebetingelser tinglæse, idet det dog bemærkedes, at den nye fæster havde faaet gaarden opladt av en anden, fx. under Villestrup 1654 15) og under Næs 1644.16) Ved opladelsen av en gaard under Sødal 1650 holdtes de to ting ude fra hinanden, for først lod den fratrædende fæster tinglæse, at han havde opladt sin gaard til en anden, og derefter tinglæste *Verner Parsbergs* foged de nye fæstebetingelser, der forøvrigt blot gik ud paa, at bonden skulde holde sig efter recessen.17) Husbondens godkendelse av opladelsen behøvede ikke at være en blot og bar formalitet, selv om han vel oftest har været interesseret i at slippe for besværet med at skulle skaffe en ny fæster til en gaard, for da en bonde under Aalborghus oplod sin søn det halve av sin gaard 1636, forbød fogeden ham at bruge mere end ½ av gaarden.18) Ridefogeden har vel her haft

mere tillid til faderens end til sønnens dygtighed, men i hvert fald har bonden ikke kunnet oplade paa den maade, han ønskede det, og det er formodentlig noget lignende, der ligger bag ved et vidne, fru *Margrete Ahlefeldt,* sal. Adolf Jørgen Ahlefeldts, til Visselbjærg lod tage i 1637, hvor ridefogeden og en bonde vidnede, at bonden ikke havde opladt sit bol til sin søn, men selv ydede landgilde og gjorde hoveri av det.19) Paa Herlufsholm indgik to bønder i 1636 ligefrem deres kontrakt om opladelse i forstanderens nærværelse.20)

Som nævnt findes der tinglæst opladelseskontrakter, hvor der ikke er taget forbehold overfor husbondens sanktion, idet herskabet overhovedet ikke nævnes. Saaledes tinglæste en bonde — vistnok under Hørbygaard, der da ejedes av *Frederik Reedtz* — 17. juni 1637 en opladelseskontrakt, der var indgaaet allerede 10. oktober 1636, men herskabet nævnedes ikke, og fogeden optraadte ikke ved tinglæsningen.21) En detailleret opladelseskontrakt, hvori husbonden ikke nævnes, findes fra unævnt gods i Hellum herred 1651 22), og en bonde, hvis herskab heller ikke nævnes, oplod samme aar det halve av sin gaard i Slet herred til en anden 23), men dette maa være forglemmelse enten hos skriveren av kontrakten eller hos den, der refererede sagen i tingbogen. Exemplerne paa husbondens sanktion er saa langt overvejende, og jordens ejer maatte da ogsaa være sikker paa, at den nye fæster virkelig anerkendte ham som sin husbond ved at yde stedsmaal, da han jo ellers ikke kunde gøre krav paa avgifterne av sin gaard, og bonden maatte være interesseret i, at husbonden anerkendte ham som fæster, da han ellers ikke var i dennes forsvar. Naar opladelseskontrakten blev tinglæst, havde husbonden jo ogsaa lejlighed til at gøre sig bekendt med den og eventuelt protestere. Naar der findes opladelseskontrakter uden sanktion, eller i hvert fald uden at denne er nævnt i tingbogen, kan det imidlertid have en anden aarsag, nemlig at husbonden var saa ivrig efter at faa en fæster til gaarden, at han tog enhver, der tilbød sig. I hvert fald viser den følgende sag herremandens overbærenhed overfor en meget uregelmæssig opladelse, hvor bonden tillod sig at vise liden respekt for herskabet! En bonde under Krastrup oplod 1631 sin gaard til en anden og bad præsten i Barmer være med ved underskrivningen av kontrakten. Præsten mødte bønderne og spurgte den fratrædende, om han havde talt med *Niels Friis'* foged, men han svarede nej, det havde han ikke behov, han kunde vel oplade sin gaard, til hvem han vilde alligevel. Præsten vilde nu ikke have noget med sagen at gøre, før den nye fæster havde talt med sine forældre, men opladelsen kom dog i stand. Den nye fæster overholdt ikke sin kontrakt med den gamle, men Krastrups foged tilbød ham, at han maatte blive paa gaarden, hvis han kunde stille borgen for sig og iøvrigt give og gøre av gaarden.24) Præsten har

vidst, at opladelse skulde ske med husbondens minde, saa hans spørgsmaal er blot et udtryk for skik og brug, men naar fogeden saa bort fra den uregelmæssige maade, hvorpaa bønderne havde søgt at ordne opladelsen udenom herskabet, maa man formentlig heri se et udtryk for hans iver efter at faa en fæster til gaarden. Undlod en fæster at søge sanktion paa opladelsen, hæftede han stadig for landgilden. En møller under Vaar oplod sin mølle til en anden, men da mølleskylden ikke blev betalt, fik *Christian Friis* ham 1641 dømt til at betale den, fordi det var ham, der havde fæstet møllen.25) Forudsætningen for, at den nye mand kunde hæfte for skylden, var altsaa den naturlige, at husbonden havde godkendt ham som fæster. Da ingen var interesseret i at betale avgifter av en gaard, hvorav han ingen indtægter havde, kan man trygt gaa ud fra, at den opladende bonde nok skulde sørge for at faa husbondens sanktion av opladelsen.

Opladelseskontrakten kunde indeholde specielle betingelser som, da en mand fik en gaard under Kyø opladt, hvis han ægtede den siddende fæsters datter 1647 26), men i almindelighed drejede den sig om, hvordan de to bønder skulde fordele de avgifter imellem sig, som gaarden skulde udrede til husbonden, og om hvorvidt den tiltrædende fæster skulde yde den fratrædende en kendelse for at faa gaarden overladt. Da der i den her omhandlede tid stadig var øde gaarde, har tilbudet av jord været større end efterspørgslen, saa det har ikke været let for en fæster, der sad med gæld og restancer, at finde en mand, til hvem han kunde oplade gaarden. Een form for gæld kunde dog ofte hvile paa en gaard, der ellers var i god drift, nemlig bygfælden, og om dens overtagelse træffes der derfor ofte bestemmelse i opladelseskontrakten; skete det ikke, hæftede den gamle fæster for fælden. En bonde, der vistnok havde fæstet av en selvejer, oplod sin halve gaard til en anden, men da den i 1619 blev sat i fæld, maatte den oprindelige fæster udrede den alene.27) En meget optimistisk fæster blev 1652 tiltalt for en ved syn av 20. juni 1650 godtgjort bygfæld, men han undskyldte sig med at sige, »kanske der er en mand, som vil tage mig samme halve gaard av«. Det var nu ikke sandsynligt, at han kunde finde nogen, der vilde overtage en gaard, paa hvilken der hvilede 20 rdl.s bygfæld, og han blev da ogsaa dømt til at godtgøre fælden.28)

Bygfælden overgik i almindelighed til den nye fæster, idet den fratrædende udtrykkelig forbeholdt sig det i kontrakten. *Jørgen Grubbe* til Tostrup sagsøgte 1635 en bonde, der havde opladt sin gaard til adelsmanden *Jacob Vognsen* til Kongensgaard, for 100 sldl., som hans gaard var sat i fæld for, men bonden fremlagde et brev, hvorved Jacob Vognsen lovede at holde ham skadesløs. Jacob Vognsen havde kun betalt ca. ⅓ av fælden til husbonden, der nu sagsøgte den forrige fæster, men denne

blev frifundet under henvisning til skadesløsbrevet og til, at Jacob Vognsen nu boede paa gaarden.29) En bonde, hvis herskab ikke nævnes, oplod 1651 sin gaard til en anden, der overtog gaarden uden syn og lovede at holde den fratrædende skadesløs.30) 1642 oplod en fæster — uvist fra hvilket gods — sin gaard i Ringsted herred til en bonde, der lovede at holde ham fri for fæld, hoveri og anden tynge av gaarden 31), og 1641 lovede en bonde i Løve herred at tage en gaard uden godtgørelse for fæld fra den, der oplod ham den.32) Ved en opladelse paa et unævnt gods i Slet herred udstedtes et brev om, at den tiltrædende fæster skulde overtage gaarden uden syn og iøvrigt indtræde i den tidligere fæsters forpligtelser overfor husbonden.33) Naar det i denne sag og i den lige nævnte fra 1651 hedder, at den tiltrædende skulde overtage gaarden uden syn, maa det betegne det usædvanlige, fordi synet var grundlaget for, hvad husbonden kunde kræve av fæsteren, og naar man ikke kendte det beløb, fælden ved synet var sat til, var det vanskeligt at faa overblik over, hvad den tiltrædende fæster kunde komme til at hæfte for, naar han overtog gaarden med de paa den hvilende forpligtelser. Naar der her ikke blev holdt syn, maa man antage, at gaarden har været i saa god stand, at den tiltrædende fæster ikke har kunnet komme til at hæfte for nogen bygfæld av betydning.

Hvis den tiltrædende fæster ved en opladelse samtidig overtog dele av avlen, besætningen eller redskaberne paa gaarden, maatte han til gengæld forpligte sig til at yde dele av landgilden eller betale den eventuelle bygfæld. Saaledes overtog en bonde 1633 en gaard under Herlufsholm og fik rug- og høavlen, ploven med tilbehør, en vogn, en slæde og noget kvæg, mod til gengæld at overtage gaardfælden og yde den fratrædende fæster noget halm og avgrøden av en ager.34) Det var rimeligt, at han fik avlen og ydede landgilden, men hans overtagelse av kvæg og redskaber viser, at den fratrædende fæster erkendte, at gaardens bygninger ikke var i god stand, saa at han, naar han slap for at reparere dem, maatte give den nye fæster andre værdier til dækning av disse omkostninger. I almindelighed delte de to fæstere avlen og forpligtelserne. En bonde — uvist fra hvilket gods — oplod sin gaard i Hellum herred 1639 og beholdt den i laden beroende sæd, mens tiltræderen fik det, der laa i jorden, og saa skulde betale kornskylden og nogle landgilderestancer. Mod betaling av 20 sldl. fik han yderligere to øg og et føl, hvad der vistnok har været billigt køb, men det kan ikke avgøres, naar man ikke kender dyrenes tilstand.35) Samme aar oplod en anden bonde i samme herred sin gaard, idet han beholdt det meste av havren og skulde yde havreskylden, og næste aar skulde han have 10 stolper og 2 læs tag og saa være ansvarlig for bygfælden, mens den tiltrædende skulde have resten av avlen og yde den

øvrige skyld.36) Lidt mere indviklet var en opladelse av det halve av en gaard under Restrup 1640, vistnok tilhørende *Christoffer Lindenow*, for her delte den bonde, der oplod det halve av sin gaard, baade huse, møddingssteder og agre med den tiltrædende. Indtil Mikkelsdag skulde de begge gøre ægter for husbonden, men derefter skulde den tiltrædende stille med vogn og en hest, den fratrædende blot med en hest. Deres plov skulde den nye fæster holde, mens den gamle skulde skaffe en til at køre den; den gamle fæster skulde beholde rugavlingen og yde landgilden derav, men senere skulde hver yde den halve landgilde.37) En saadan avtale kunde, som her, blive indviklet og give anledning til gnidninger, men den var nødvendig, naar en gaard blev delt. En bonde fra et unævnt gods i Slet herred blev 1641 sagsøgt for restancer, men han mente, at han burde være fri for at yde noget av landgilden, da han havde opladt det halve av sin gaard til en anden. Fogeden hævdede, at det maatte de to bønder ordne indbyrdes, og da den tiltalte erkendte restancen, blev han dømt til at betale den.38) Her maa opladelsen have været et privat arrangement, der ikke havde faaet husbondens godkendelse, hvad der næppe kan have været holdbart, og i hvert fald kom den opladende bonde til at bøde for, at han ikke havde truffet en ordning med den tiltrædende. Da *Ove Juuls* foged paa Villestrup i 1643 14. febr. lod tinglæse, at to bønder havde opladt deres gaard til en tredje, bestemtes det, at de skulde beholde den halve rugsæd, udsaa den halve vaarsæd og yde den halve landgilde til 1. marts og give den tiltrædende noget tømmer, og saa skulde han nyde og klargøre resten.39) En lignende ordning traf en bonde fra unævnt gods i Slet herred i 1649, men her kan sagens detailler paa grund av tingbogens tilstand ikke meddeles. I hovedsagen gik dog ordningen ud paa, at den opladende bonde skulde beholde kornavlen indtil Mikkelsdag og gøre ægt og arbejde og yde skyld og landgilde til 1. maj, mens den tiltrædende skulde have høet og yde smørskylden, altsaa som ved fæsterskifter i almindelighed.40) Parallel hermed var en opladelse fra et ligeledes unævnt gods i Hindsted herred 1650, hvor den fratrædende bonde skulde staa til ansvar for bygfælden og beholde avlen undtagen høet, mens den nye fæster skulde betale pengeskatten og smørskylden, naar han fik høet.41)

Et par gange ses den tiltrædende bonde at have faaet betaling av den fratrædende, mod at han overtog den paa gaarden hvilende bygfæld. Den ene gang — under Herlufsholm 1636 — nævnedes beløbets størrelse ikke 42), men i et andet tilfælde, hvor en bonde 1648 fæstede en gaard i Hindsted herred, vistnok av en selvejer, fik han udbetalt 23 rdl. av den opladende fæster for bygfælden, hvis omfang altsaa maa have været fastslaaet inden opladelsen.43) En sag fra Herlufsholm i 1639 kan maaske daarligt nok kaldes en opladelse. Skolen havde forlangt, at en av dens

bønder skulde overtage en ledig gaard, men han var blevet fri for baade at tage denne gaard og andre øde gaarde paa godset, idet han havde faaet en anden bonde, der berettede, at han var købt løs fra *Axel Arenfeldt* til Basnæs, til at overtage gaarden, idet han gav ham 20 sldl. og en skæppe rug, og den tiltrædende forpligtede sig saa til at vedligeholde gaarden.44)

Hyppigt har en bonde maattet betale den siddende fæster penge, fordi han oplod gaarden, og den maa altsaa have været i en saadan stand, at den var eftertragtet. Den bonde, der 1643 overtog en gaard i Skibsted — godset er unævnt — skulde ganske vist betale den opladende bondes sønner 16 sldl. i løbet av to aar, men han fik saa meget besætning og redskaber ved tiltrædelsen, nemlig 4 øg, 1 ko, 10 faar, 2 svin, vogne, plov og harve, at det vel snarest er betaling herfor 45), men i andre tilfælde er der ikke tale om overdragelse av værdier. En husmand under *Mandrup Due* til Krastrup oplod sit hus til en anden mod betaling av 1 sldl. 1641 46), og en bonde paa unævnt gods i Hassing herred fik 22 rdl. i 1648 for at oplade sin gaard 47), og en bonde, vistnok under *Jørgen Brockenhuus* til Sebberkloster, vilde oplade sin gaard mod at faa ikke mindre end 100 rdl. »til minding« i 1631.48) En bonde under *Just Høeg* til Bjørnsholm lovede i 1622 en kone 5 rdl. eller en ko, hvis hun kunde oplade ham sin gaard 49), og fra et unævnt gods i Hellum herred 1631 findes et andet exempel paa, at godtgørelsen kunde have form av naturalier, for en bonde oplod her sin gaard mod at faa 1 rdl., 1 faar, 1 lam og 3 skp. sæderug til Mikkelsdag.50)

Opladelsen kunde endelig være forbundet med en avtægtskontrakt. Avtægtskontrakter findes i meget stort omfang indført i tingbøgerne, men i almindelighed kan det ikke ses, om det staar i forbindelse med en opladelse, selv om det maa anses for det sandsynligste, i hvert fald naar den nye fæster var en slægtning av avtægtsmanden. Avtægtskontrakterne ses kun undtagelsesvis at være sanktioneret av husbonden, men det synes at have været paakrævet, naar den stod i forbindelse med en opladelse. En bonde, der havde opladt sin gaard, men havde forbeholdt sig dele av bygningerne og nogle agre til eget brug, maatte se denne kontrakt omstødt 1640, fordi kontrakten anfægtedes av jorddrotten — *Joachim v. Bredow* —, der ikke havde sanktioneret den.51) Husbondens standpunkt er for saa vidt forstaaeligt nok, som han maatte antage, at det var vanskeligere for den tiltrædende bonde at yde sine avgifter av gaarden, naar dens areal blev indskrænket.52) De følgende opladelseskontrakter med avtægtsbestemmelser *ses* ganske vist ikke at være blevet sanktioneret av husbonden, men det maa sikkert have været tilfældet med dem, ligesom med andre opladelser. En bonde paa unævnt gods fik 1636 opladt en gaard i Hornum herred av en kone, der forbeholdt sig at bo paa gaarden sin livs-

tid og hvert aar at faa 3 skp. bygland tilsaaet og at faa føde til en ko og sex faar 53), og en kone under *Niels Friis'* gaard Krastrup oplod 1629 sin gaard til sin søn, mod at han ydede hende avtægt.54) Her fæstede sønnen gaarden av fogeden paa tinge, men i fæstebetingelserne, der kun gaar ud paa det almindelige, at bonden skal holde ved magt, give og gøre og iøvrigt holde sig efter recessen, blev der intet bemærket om avtægten. I realiteten maa fogeden dog have sanktioneret den, da den var forudsætningen for, at bonden kunde fæste gaarden. En bonde paa krongrods i Saksild oplod 1625 sin gaard til en anden mod avtægt for sig og sin hustru, men dombogens tilstand gør det umuligt at fastslaa, om kontrakten blev sanktioneret.55) En enke paa unævnt gods oplod 1639 sin gaard, idet hun forpligtede sig til at yde sine restancer, men den tiltrædende skulde give hende avtægt, saadan at han vedligeholdt »krobhuset« (?) paa gaarden, hvori hun boede, aarlig udsaaede 2 skp. byg for hende og gav hende foder til en ko, et ungnød og ti faar.56) En bonde fra et unævnt gods i Skam herred oplod 1654 sin gaard, mod at han og hans hustru fik en nøje specificeret avtægt. Da kontrakten blev tinglæst, kunde husbonden paa tinge have protesteret mod den 57), men ved en anden opladelse i samme herred i 1654 var *Hans Oldeland* til Ugerslevgaards foged til stede ved kontraktens indgaaelse, og bonden oplod udtrykkelig sin gaard mod avtægt paa husbondens gode behag.58)

En opladelse, der ikke blev gennemført, kunde føre til store ulemper for den opladende bonde. En mand paa et unævnt gods i Skast herred oplod 1648 sin gaard til en karl og hans kæreste, men karlen stak av fra kæresten og forpligtelserne, og bonden maatte saa fæste sin gaard igen.59) Desværre er sagen saa kort refereret, at man ikke kan se, om der ikke har været anden grund til den tilsyneladende urimelige genfæstning. I en anden sag synes den opladende bonde at have baaret sig noget letsindigt ad. En bonde under *Johan Brockenhuus* til Lerbæk paastod, at han havde forhandlet med en anden bonde om at oplade ham sin gaard i Tostrup i Gislum herred for 100 rdl., og derfor opsagde han sin gaard hos husbonden og solgte sin besætning, men den, han havde forhandlet med, sprang fra og overtog Rørbæksgaard under Nørager. Da den anden bonde ikke havde forhandlet med Johan Brockenhuus, og da forskellige vidner kun udtalte sig om foreløbige forhandlinger mellem de to bønder, kunde landstinget ikke godkende, at der forelaa nogen endelig avtale, saa han fik ingen erstatning for sit lidte tab.60)

Det lader sig næppe gøre at faa et nogenlunde paalideligt billede av opladelsernes hyppighed paa adelsgodset. Tager man de rantzauske godser under ett, er der i alt foregaaet ca. 563 fæsteskifter, og om ca. 183 av disse kan noget oplyses. 11 av disse sidste vides at have været opladelser, men

disse 6 % maa være et minimumstal, og materialet er i det hele for spinkelt til, at noget sikkert kan bygges paa det.

Da der intet exempel er fundet paa, at husbonden har protesteret mod en opladelse, omend nok mod dens form, kan man antage, at herremanden med sympati har set paa denne form for fæsterskifte. Herved opnaaede han da ogsaa, at gaarden holdtes i drift uden avbrydelse, at han undgik besværet med at søge at faa en ledig gaard besat, og endelig var opladelsen saa ofte forbundet med en avtægt, at han saa arbejdsudygtige personer forsørget, saa de ikke forøgede det »vagabonderende proletariat«, der var en landeplage.61)

Naar man ser paa den række hospitaler og legater, som herremændene oprettede i denne periode, har man lov til at antage, at ogsaa humane synspunkter har gjort sig gældende. En enkelt gang ses en herremand at have interesseret sig direkte for at skaffe en bonde en avtægt, for *Christoffer Hvas* til Hennegaards foged tilbød 1647 paa tinge en bonde som avtægt et fire fags hus med kaalgaard, to læs hø og grønjord til tre skæpper korn, men bonden skældte fogeden ud for en æsel og hundsfot og spyttede paa ham, saa det kom der ikke noget ud av!62)

IV. 3. OPSIGELSE OG FLYTNING

Den rette fardag var ikke den samme i hele Danmark. Nogle steder var det St. Peders dag 22. februar, i Skaane var det torsdag efter paaske, der var fastsat i skaanske lov § 225, i det meste av Jylland var det Mikkelsdag og paa Sjælland 1. maj. Fristen var ogsaa forskellig, for i Jylland var ca. tre maaneder nok, men paa Sjælland skulde det være ca. 10 maaneder. Det er derfor forstaaeligt, at regeringen ved en forordning av 11. juli 1654 regulerede spørgsmaalet netop med henvisningen til den forskellige skik, der herskede. Det bestemtes, at den bonde, som vilde flytte, skulde opsige efter lovlig kald og varsel tre tingdage efter hinanden fra St. Hans dag midsommer og fjerde tingdag tage det beskrevet, og saa maatte han flytte til den følgende 1. maj. Han skulde yde landgilde, ægt og arbejde til fraflytningen og svare til bygfælden ved avleveringen av gaarden. Hvis husbonden forlangte, at han skulde saa rugsæden, skulde han gengive bonden udsæden. Denne bestemmelse gik praktisk talt uændret over i danske lov 1683, men da tilføjedes, at bonden skulde have *aarsag* til sin opsigelse, hvad der ikke krævedes tidligere. Det er den sjællandske praxis, der gøres almengyldig, men kravet om aarsag var nyt, selv om bonden ofte angav eller spurgtes om grunden til, at han vilde drage av godset. Naar tingbøgernes meddelelser om opsigelser undertiden er meget kortfattede, kan

det skyldes, at skriveren har ment, at praxis ved flytning var saa fast, at det var nok, naar han meddelte det faktiske, at bonden havde opsagt gaarden. En opsigelse ses aldrig at være blevet underkendt, fordi den manglede begrundelse, selv om en saadan tit gives.

For at begynde med den korteste form, saa findes der en række sager, hvor tingbøgerne kun indeholder meddelelse om, at den og den bonde havde opsagt sin gaard. En bonde under fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, opsagde sin gaard 20. juni 1637 1), en anden, hvis gaard ejedes av fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrant', til Buderupholm, og fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes til Nørlund, opsagde den 22. juni 1640 2), en anden av fru *Helvig Marsvins* bønder opsagde sin gaard den 27. juni 1642 3), og en bonde under *Gregers Krabbe* til Torstedlund opsagde 1650 20. maj 4), og endelig opsagde to husmænd, hvis herskab ikke nævnes, deres boliger 5. juli 1651. 5) I intet av disse tilfælde angaves nogen grund eller nævnedes tidspunktet for fratrædelsen, men opsigelserne fandt sted indenfor en god maanedstid mellem slutningen av maj og begyndelsen av juli. Helt uden for den almindelige tid var en opsigelse under Herlufsholm i 1636, da en bonde 25. januar paa andet ting opsagde sin gaard, saa skolen maatte fæste den bort til hvem, den lystede. Heller ikke her nævnes tidspunktet for fraflyttelsen, og hvis det har været til den kommende majdag, har det været med en for Sjælland usædvanlig kort frist, men Herlufsholms foged synes at have accepteret opsigelsen.6)

I en anden række av tilfælde opsagdes gaardene uden begrundelse til næste fardag, uden at denne nævnedes, saa den maa have været en bekendt størrelse. En bonde under Bjørnkær opsagde 12. juni 1632 sin gaard hos ejeren, fru *Dorte Budde,* sal. Iver Friis' til Oksholm; skønt Bjørnkær var bortforpagtet med hoveriet, havde forpagteren altsaa ikke faaet hele herligheden.7) En bonde under Krastrup opsagde 1640 4. juni sin gaard hos fru *Susanne Krabbe,* sal. Niels Friis' 8), og 30. juni 1642 opsagde en bonde under Kyø sin gaard hos *Jørgen Seefeld.*9) En av fru *Anne Kaas,* sal. Albert Rostrups, bønder under Vorgaard opsagde sin gaard 1649 26. juni, idet han sagde, at han kun vilde indhøste kornet og udtære fodringen til fardag 10), og det samme sagde en av hr. *Mogens Kaas* til Gudumlunds bønder ved sin opsigelse 26. juni 1649 11), mens en bonde under *Jørgen Seefeld* til Vaar blot opsagde 21. juni 1655.12) Alle disse opsigelser fandt sted i juni maaned, og fardagens dato nævnes som sagt ikke.

Mikkelsdag nævnes derimod som rette fardag ved en del opsigelser, der ligeledes alle — paa een fra maj nær — fandt sted i juni maaned. Saaledes opsagde en bonde under *Jørgen Kaas* til Rønnowsholm sit bol 20. juni 1609, idet han ikke vilde holde eller rette med arbejde, skyld, land-

gilde eller i andre maader længere end til 29. september 13), og en bonde under fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls til Villestrup, opsagde 1631 9. juni sin gaard til Mikkelsdag 14), ligesom samme aar d. 21. juni en bonde under fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses til Tulsted 15) og 1642 21. juni en anden bonde under Tulsted, der da ejedes av hendes søster jomfru *Margrete Sandberg.*16) Da en bonde under *Jacob Seefeld* til Ovegaard opsagde sin gaard 1643 15. juni, sagde han udtrykkelig, at det var til Mikkelsdag, »som er næste fardag« 17), og 1650 20. maj opsagde en bonde under *Gregers Krabbe* til Torstedlund sin gaard til Mikkelsdag.18) En bonde under Estrup opsagde 1642 sin gaard tre ting før St. Hans dag og fjerde gang 28. juni og sagde, at han ikke mere vilde befatte sig med den »efter denne dag«, udover at han vilde høste sin sæd og give landgilde derav og gøre husbonden *Christen Skeel* ægt og arbejde til Mikkelsdag. Meningen maa vistnok være, at bonden vilde høste og yde av gaarden, men ikke saa ny sæd.19)

Da praktisk talt alle opsigelserne til Mikkelsdag fandt sted i juni, og da næsten alle de forud nævnte opsigelser, hvor fardagen ikke nøje fastslaas, ogsaa skete i den maaned, maa man have lov til at gaa ud fra, at ogsaa disse opsigelser har skullet løbe fra Mikkelsdag, der maa have været en av alle anerkendt fardag i Nørrejylland, hvorfra alle exemplerne stammer, og det maa have været nok, naar husbonden fik ca. tre maaneders varsel om fratrædelsen. Der har imidlertid ogsaa, som det skal ses av exemplerne paa begrundede opsigelser, været andre regulære fardage, hvortil bonden kunde varsle sin fratrædelse. I et par tilfælde opsagde bonden sin gaard til øjeblikkelig fratrædelse, uden at det ses at være blevet forkastet av husbonden, men nogen forklaring herpaa kan ikke gives.

En bonde under *Erik Krag* til Lydumgaard, der ganske vist havde givet husbonden tre ugers varsel om at møde paa tinge, ikke om opsigelsen, opsagde 13. juni 1646 sit bol, som han intet vilde have med at gøre »efter denne dag« 20), og en bonde i Skarpsalling meddelte 15. marts 1649 fru *Elsebet Ulfeldt,* sal. Jesper Friis' til Bjørnsholm, der ejede det halve av hans gaard, at han »fra denne dag« ikke vilde have mere med den at gøre, og hun maatte fæste den til en anden.21) Da det er stik imod al praxis og maa have bragt husbonden i vanskeligheder, maa der formentlig bag disse sager ligge særlige omstændigheder, som ikke nævnes i tingbøgerne. *Maaske* har dog opsigelsen reelt haft samme form som i den ovenfor nævnte sag fra Estrup 1642, blot er referatet i tingbogen blevet forkortet, fordi alle har vidst, hvad udtrykket betød. En lignende sag med særlig grund findes nedenfor s. 299 (Kørup).

Gaar man over til de begrundede opsigelser, ser det mere broget ud.

Kun een opsagde i juni til Mikkelsdag, mens een opsagde i juli og tre i august til rette fardag, og hvis dette skal være Mikkelsdag, hvad man efter det forrige kan formode, har opsigelsesfristen her været meget kort. Een gaard paa Sjælland opsagdes 22. juni til den følgende 1. maj, og her har vi formentlig den frist, der senere gik over i danske lov. Da der i det hele taget er fundet flere exempler paa denne frist og fardag, er det sandsynligvis den almindelige sjællandske skik, der senere optoges i loven. En særlig fardag synes især at høre hjemme paa Ribeegnen, selv om den ogsaa nævnes andetsteds, for herfra findes fire sager — tre fra Vester Horne og een fra Skast herred — hvor bønderne i henholdsvis juni, juli, august og september opsagde deres gaarde til St. Peders dag. Hvilken St. Peders dag, der er tale om, nævnes ikke, men da St. Peders dag om høst er d. 1. august, maa denne være udelukket, og det maa da være St. Peders dag om fasten d. 22. februar. Sagen fra Skast herred indeholder ingen opsigelsesgrund, men de bønder, der her i 1652 opsagde, meddelte, at de ikke vil saa deres rug, men yde landgilde, ægt og arbejde.22)

Begrundelserne for opsigelsen havde forskellig form, men gik alle ud paa, at bonden ikke formaaede at blive ved gaarden. En bonde under Kørup opsagde sin gaard 1624 16. april og vilde flytte strax, fordi han hverken havde saakorn eller andet korn, men *Henrik Putbus* protesterede mod opsigelsen, fordi det ikke var rette opsigelsestid, og lod otte mænd udnævne til at syne gaarden.23) En anden husbond, *Tønne Juel* til Søgaard, protesterede ogsaa, men uden at sige hvorfor, da en bonde i Merløse herred 1654 22. juni opsagde til Voldermisse, og bonden blev spurgt, om han havde noget at klage paa husbond eller foged. Dette benægtede han, men sagde, at han var gammel og skrøbelig, saa han ikke kunde gøre gavn og arbejde, men han vilde have et hus andetsteds.24) Paa samme maade henviste en bonde under Frøstrup til sin alderdom, da han 17. august 1650 opsagde *Jens Kaas* sin gaard 25), men ellers var fattigdom en almindelig grund. Saaledes opsagde en bonde under fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz', til Buderupholm, sin gaard 19. juni 1637, fordi han var blevet forarmet ved gaardens brand 26), og en fæster under *Jens Kaas* til Frøstrup var blevet saa forarmet i fjendernes tid, at han 17. juni 1648 opsagde sin bolig til St. Peders dag.27) I almindelighed mødte bonden selv op paa tinge og opsagde sin gaard, men en mand, hvis gaard vistnok tilhørte *Jørgen Marsvin* til Avnsbjærg, kunde paa grund av sygdom ikke møde og sendte sin fuldmægtig med et brev, hvori han 8. april 1650 opsagde sin gaard, da han for armods skyld ikke kunde bruge den eller give husbonden hans aarlige rettighed, for han havde hverken at saa eller fortære 28), og paa samme maade opsagde en bonde

under *Christoffer Hvas* til Hennegaard sin halve gaard til St. Peders dag i 1647 3. Juli, fordi han for sin armods skyld ikke kunde udrede skyld, ægt og arbejde, »som derav skal gøres«.29)

Denne sag staar maaske paa overgangen til en gruppe opsigelser, der begrundedes med, at bonden ikke formaaede at honorere herremandens krav. To bønder under *Jens Kaas* til Frøstrup opsagde deres gaarde til fardag 30. august 1651, fordi de ikke kunde »udstaa hvis ægter, arbejde og dagsgavn«, der paabødes dem 30), og aaret før havde en anden av hans bønder 24. august opsagt til St. Peders dag, fordi han ikke mægtede at gøre det store arbejde, »som ham nu paabydes«, og dog give kongen skat.31) Her synes man at staa overfor en herremand, der havde forøget hoveriet ulideligt, og det samme var maaske tilfældet med *Christoffer Hvas* til Hennegaard, for 1655 21. juli opsagde to av hans bønder deres gaarde til fardag, den ene fordi han ikke kunde taale det arbejde, der paabødes ham, den anden fordi han mente, at hans del av den gaard, han delte med en anden, var saa ringe, at han ikke kunde taale og udstaa arbejdet, der blev paalagt ham.32) I en sag, hvor en bonde under fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls til Villestrup, opsagde sin gaard til Mikkelsdag i 1631 30. juni, nævnede han vel ingen grund, men den synes dog at fremgaa av fogedens tilbud om, at han vilde lade alle lovmaal mod bonden falde, hvis han vilde blive ved gaarden, saadan som han havde lovet husbonden det paa Villestrup, og sagen blev forligt paa dette grundlag.33)

Det maa vel ogsaa kaldes en opsigelse, naar en bonde, der havde haft en gaard under fru *Karen Sehested,* sal. Tyge Kruses til Øland, 1636 erklærede, at han havde fæstet en gaard paa en anden mands stavn og ikke vilde have mere at skaffe med den gaard i Hassing.34) Det var Ølands foged, der lod tage vidne herom, saa det har formentlig skullet bruges til en retssag mod den flyttede fæster, men der ses dog ikke at være kommet mere ud av sagen i tingbogen, hvad der kan skyldes, at bonden nu havde faaet nyt værneting. Naar husbonden ikke, saadan som i det ovennævnte tilfælde fra Kørup, ligefrem protesterede mod opsigelsen, maa man gaa ud fra, at den er blevet godkendt, naar bonden iøvrigt ikke havde restancer — herom nedenfor —, men der er et exempel paa, at fogeden ligefrem gav den opsigende bonde kvittering for fæstet: Da en bonde 1635 for sin fraværende søn opsagde dennes gaard under Lyngholm, gav *Mogens Kaas'* foged ham kvittering herfor.35)

Ovenfor s. 299 er nævnt et par sager, hvor husbonden protesterede mod opsigelsen, men uden at man kan se, om protesten fik nogen betydning, men i andre tilfælde blev opsigelsen dømt ulovlig av forskellige grunde. For det første skulde husbonden, som rimeligt var, have varsel om op-

sigelsen. En bonde under Holbækgaard fik 1587 26. juni tingsvidne av Hornum herred, at han havde opsagt sin gaard, men *Mouritz Stygge* krævede ved landstinget dette omstødt, fordi han ikke havde faaet saa lovligt varsel, at han kunde efterse, om gaarden var holdt ved hævd, og sørge for at faa den bortfæstet igen. Han mente, at naar han skulde give sine bønder varsel om opsigelse, maatte det omvendte ogsaa være tilfældet, og landstinget fulgte ham og omstødte vidnet 1587 23. november.36) En bonde under Mariager kloster opsagde i 1636 paa tre paa hinanden følgende ting sin gaard i Norup paa Gerlev herredsting, og hans stævningsmænd stævnede lensmanden *Iver Krabbe* ved at tale med portneren paa Mariager kloster, men Iver Krabbe benægtede opsigelsens lovlighed. Da det for landstinget oplystes, at lensmanden havde været udenlands, hvorfor han skulde have haft sex ugers varsel, hvad han ikke havde faaet, omstødtes opsigelsen.37) En bonde i Skaane under *Malte Juul* til Klogerup maatte paa grund av fjendens ødelæggelser flygte fra sin gaard i Vindinge, der blev ødelagt sammen med 11 andre av byens 13 gaarde, og han opsagde da sin gaard til fogedens tjener, for fogeden viste sig ikke, og paa grund av krigen turde bonden ikke drage til Christianstad, hvor Malte Juul opholdt sig. Ved landstinget blev han dømt til at genopføre og drive gaarden, og dette tiltraadte rettertinget, der ikke ansaa opsigelsen for lovlig, fordi bonden hverken havde talt med husbonden eller med fogeden, der var i Malmø, men rettertinget bestemte dog 1647, at der skulde udvises bonden tømmer til gaardens genopførelse.38) En bonde under *Henrik Gyldenstierne* til Skovsbo, der 22. april 1650 n y l i g havde opsagt sin gaard og ikke, som han efter loven burde, opsagt den St. Hansdag til den følgende 1. maj, blev tiltalt herfor o g fordi han ikke havde pløjet eller saaet rug og efterladt vaarfoder paa gaarden, saa husbonden i bekvem tid kunde faa en anden fæster til gaarden. Husbonden krævede, at han skulde yde landgilde og hoveri til rette fardag. Bonden erklærede, at det var ham højligt imod at opsige gaarden, men han maatte paa grund av armod, da han intet saakorn havde eller kunde faa det eller tilpante sig det, og han bad ydmygst, at husbonden ikke »med strengeste rette« vilde efterstræbe ham. Han blev dog dømt efter paastand til at yde landgilde og hoveri til fardag og en bygfæld paa 10 sldl. Her kan man daarligt nok tale om en opsigelse, idet bonden jo har meddelt sin fratrædelse nogle faa uger før fardagen, men da aarsagen var hans forarmelse, er det vel usandsynligt, at herremanden har faaet det krævede hos ham.39)

Ligesom husbonden med rette kunde forlange at faa opsigelsen at vide i tide, havde han ogsaa krav paa, at bonden meddelte, naar han vilde forlade gaarden. En bonde under Bregentved opsagde 1640 sin gaard, men angav ikke, naar han vilde flytte. Først senere sagde han, at han vilde

drage bort til Kyndelmisse — 2. februar —, men *Frederik Urnes* foged erklærede, at for det første skulde tidspunktet have været opgivet ved opsigelsen, og for det andet var Kyndelmisse ikke rette fardag, saa opsigelsen var ulovlig. Ringsted herredsting dømte, at da bonden ikke strax havde sagt, naar han vilde flytte, skulde han blive boende paa gaarden, til han lovligt havde opsagt den.40)

Naar bonden havde opsagt, maatte han heller ikke bruge gaarden længere end til fardag, for i saa tilfælde faldt opsigelsen bort. En bonde under *Otte Thott* til Næs i Skaane paastod 1647, at han havde opsagt sin gaard, men det bevistes, at han havde befattet sig med gaardens avling efter fardag, saa rettertinget godkendte ikke opsigelsen.41)

Husbonden kunde have flere grunde til ikke at ville godkende opsigelsen. Saaledes hævdede *Axel Juul* til Bjørnsholm i 1649, at en opsigelse var ulovlig, fordi bonden ikke havde givet ham rigtigt varsel, og fordi han hverken havde ydet sin landgilde for 1648 eller holdt gaarden ved hævd. Bonden blev da dømt til at yde bygfælden og maatte vistnok blive ved gaarden, da han samtidig havde en sag løbende om overhøighed med en ægt til Viborg. Der er nu kun faldet dom i spørgsmaalet om fælden, saa resten av sagen er maaske blevet forligt.42) Da *Iver Krabbe* til Randrup i 1637 tiltalte to bønder for rømning fra deres gaard og for restancer med bygfæld, landgilde, ægt og arbejde, kan han ikke have godkendt deres paastaaede opsigelse. Den ene hævdede nemlig, at han havde opsagt og havde restancerne i husbondens minde, den anden, at han ikke kunde blive ved gaarden paa grund av armod, men som rimeligt var, og som det kan ses av denne, nogle allerede nævnte og flere følgende sager, lod husbonden ikke bonden forlade gaarden, før han havde opfyldt sine forpligtelser.43) Nogle aar senere havde *Iver Krabbe* strid med en husmand, der aabenbart ikke selv var sikker paa sin opsigelse. Først beedigede husmanden, at han flere gange havde opsagt sit fæste, men da husbonden tiltalte ham for rømning og for forsømmelse med en ugedag, sagde han, at han ikke havde opsagt huset, men havde maattet forlade det paa grund av sin skrøbelighed, der umuliggjorde det for ham at gøre ugedagen, og da retten ikke fandt opsigelsen bevist, blev han dømt til at staa til rette for sin forsømmelse og anden skade.44) *Ulrik Christian Gyldenløves* foged paa Ulriksholm tiltalte 1650 tre bønder for ulovlig opsigelse, den ene endda ogsaa for ulovlig fraflytning, uden at han dog angav, hvori det ulovlige bestod, men han krævede erstatning for derav flydende skade og vilde have syn paa deres gaarde. Bønderne undskyldte sig paa forskellig maade. Den ene mente sig berettiget til at drage bort, da husbonden havde taget jord fra hans gaard, da han havde forbedret gaarden, og da husbonden havde faaet en ny fæster paa gaar-

den, men til det første punkt svarede fogeden, at der var lagt anden, lige saa god jord til gaarden, og bonden blev dømt til at yde til fardag, godtgøre fælden og lide dele for sin forseelse. De to andre forklarede, at nød havde tvunget dem fra gaarden, men hertil svarede fogeden, at husbonden havde tilbudt dem korn og givet dem udsættelse med noget av landgilden, og de blev da ogsaa dømt til at yde til fardag. Forøvrigt nedlagde husbonden forbud mod, at nogen maatte huse de tre bønder, før de havde ordnet sig lovligt med ham, saa han maa have regnet med at kunne faa nogen erstatning hos dem.45)

Naar bonden havde opsagt gaarden, skulde han blive paa den til fardag og yde landgilde, ægt og arbejde til dette tidspunkt, men maatte saa ogsaa nyde den avl, der faldt i dette tidsrum. Oplysende om den almindelige fremgangsmaade er en sag fra Taagerød tilhørende fru *Elisabet Bille,* sal. Sivert Becks. Bonden opsagde 16. juni 1642 sin gaard til fraflytning inden St. Hans dag, og fogeden spurgte ham, om han havde noget at klage paa husbonden eller hendes tjenere, og hævdede, at hvis opsigelsen var lovlig, skulde bonden give og gøre al rettighed av gaarden til fardag, »rispe« jorden i rette tid, indhøste korn og hø og lade det fortære paa ejendommen og hverken lade det eller gødningen komme fra gaarden og endelig avlevere gaard og huse med tilbehør vel ved magt. Bonden havde intet at klage over og lovede at skilles forsvarligt fra gaarden, og opsigelsen blev saa fastslaaet at skulle gælde fra Volborgdag. Skønt gaarden blev opsagt inden St. Hans dag 1642, maa meningen være, at den skulde gælde fra Midsommerdagen aaret efter, da 14 Dage er en urimelig kort frist, og da den endelige avtale jo ogsaa blev den følgende 1. maj, og herved naar man den frist paa ca. 10 maaneder, der ovenfor er nævnt fra et andet sjællandsk gods, og som senere blev fastslaaet som rette frist og fardag i danske lov.46) To bønder under Restrup opsagde 23. juni 1617 deres gaarde, men *Iver Lykke* fik tingsvidnet herom kendt magtesløst, da de pludselig forlod gaardene uden at bjærge deres hø, hvad der selvfølgelig ogsaa hørte med til at holde gaarden i drift.47) En bonde i Kær herred, hvis husbond ikke nævnes, opsagde 1631 sin gaard og lovede at gøre den ryddelig og ikke hindre den nye fæster, og denne skulde saa nyde den sæd, som han havde udsaaet.48) En bonde i Hindsted herred flyttede, vistnok efter opsigelse, fra sin gaard og fik 5. maj 1641 kvittering for bygfæld »og andet«. Efter fraflytningen stævnede *Valdemar Daa* til Bonderup ham for en lejermaalsbøde, som han først var blevet dømt til at yde efter kvitteringens udstedelse, idet pigen først udlagde ham 1. juni, men baade herredsting og landsting frifandt ham paa grundlag av kvitteringen. Denne dom forekommer noget urimelig, dels ved sin sammenblanding av retsbøde og fæsteavgifter, hvad der dog

vel laa i hele herlighedsforholdet, men navnlig da bonden jo maatte have forset sig, inden kvitteringens udstedelse.49)

Der kunde være tvivl om, hvad bonden, der havde opsagt, maatte medtage ved fraflytningen, idet begrebet avførsel, hvorom senere, ikke var klart avgrænset. *Jørgen Friis* til Favrskov stævnede 1599 tre bønder, der efter lovlig opsigelse var flyttet fra hans gods og havde medtaget fodring og korn og derved gjort gaardene »gødeløse«, og nu krævede han, at han skulde beholde halmen, og henviste til, at de havde ladet høet blive ved gaardene. De blev frifundet baade ved Fleskum herred og ved landstinget; da de havde opsagt deres gaarde lovligt, havde pløjet og tilsaaet og stillet kaution for deres landgilde, maatte de flytte med deres foder og korn.50) Da der, som det senere skal vises, et lille halvt hundrede aar senere findes mange domme om, at fodringen skulde blive ved gaarden, staar denne sag ganske isoleret og repræsenterer maaske en ældre opfattelse. Et lokalt fænomen, der maaske ogsaa avspejler en ældre tilstand, staar man overfor i en sag fra Børglum herred 1577, hvor der avgaves vidnesbyrd om, at i Vendsyssel var det skik og brug, at den bonde, der flyttede fra en gaard, maatte medtage vinduer og laase. Hvis det var et almen anerkendt faktum, havde der ikke været grund til at tage vidne derom, men muligvis stammer skikken fra en tid, hvor ruder og jærnlaase, og det er formentlig det, der er tale om, var en saadan luxus, at de ikke fandtes paa enhver bondegaard.51)

Iøvrigt kunde ogsaa bonden gøre krav paa betaling for ejendele paa gaarden, naar han flyttede. En bonde under *Iver Lange* til Bramminge opsagde 24. september 1639 sin gaard, som han vilde ryddeliggøre, naar han fik sit foder avlet, men han krævede betaling for hus og bygning, saa han maa have forbedret gaarden udover det, han efter sin fæstekontrakt skulde gøre.52) En anden sag førte næppe til noget for bonden. Han tiltaltes av *Jørgen Rathlou* til Krogsgaard paa fæstet for forsømmelse med ægt og arbejde 1. maj 1638 og indrømmede forsømmelsen, men det skyldtes, at han siden St. Peders dag intet havde haft at gøre ægt med. Han erklærede, at det var ikke nødvendigt at tiltale ham paa fæstet, for han vilde godvilligt avstaa gaarden og opsagde den, n a a r han maatte faa betaling for, hvad han ejede paa gaarden. Husbonden modtog nu ikke hans tilbud, men lod gaarden sætte i fæld, og han blev dømt til at have fæstet forbrudt. Paa denne maade har husbonden kunnet gøre sig betalt for fælden i de ejendele, bonden havde paa gaarden, saa dem har han næppe faaet med sig.53) En bonde, der vistnok paa grund av indblanding i en tyverisag maatte forlade sin gaard under fru *Mette Rosenkrantz,* Otte Brahe til Krogsholms, fik tilladelse til at beholde hø og kornavl, som laa i jorden, men maatte ikke befatte sig med at pløje

og saa. Det gjorde han alligevel og paastod at have faaet tilladelse dertil av fruen, men han dømtes av baade herreds- og landsting 1625.54)

Det var bondens pligt, naar han flyttede fra sin gaard, da at ryddeliggøre den, hvadenten han flyttede efter egen opsigelse eller av andre grunde. *Jørgen Grubbe* til Tostrup tiltalte 1632 en mand, der ikke havde ryddeliggjort sit bol, skønt han havde opsagt det, og en anden havde fæstet det.55) Fru *Christence Krag,* sal. Fasti Staverskovs, til Øllufgaard havde en strid med en bonde, uvist om hvad, der endte med, at bonden 17. marts 1654 forpligtede sig til at forlade sin gaard til St. Peders dag 22. februar 1655, til at fjærne sit løsøre og gøre gaarden ryddelig til den tid og ikke at befatte sig med rugsæden, men saa den kommende høst, »om jeg ikke her forinden kan minde det bort«. Da han d. 27. februar 1655 endnu var paa gaarden, forbød husbonden ham at være der og beslaglagde noget senere bondens løsøre for hans gæld til godset.56) Her var ryddeliggørelsen kun et enkelt moment, men 1617 tiltaltes en bonde, vistnok under Kornumgaard i Slet herred, blot fordi han ikke vilde ryddeliggøre sin gaard for den tiltrædende fæster.57) Udtrykket ryddeliggøre synes ligefrem at kunne betyde, at bonden skulde forlade gaarden. Fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz' til Buderupholm, advarede 1636 en av sine bønder om, at hvis han ikke vilde avle og bjærge til sin gaard, skulde han ryddeliggøre den med det snareste. Det var han villig til, hvis han maatte faa sit stedsmaal igen, men ellers vilde han beholde den. Sagen blev 30. januar 1637 avgjort saadan, at bonden skulde gøre gaarden ryddelig til fasten, og saa skulde husbonden give ham 1 td. rug og 1 td. byg, og han maatte derefter bo, hvor han vilde. Her maa ryddeliggørelsen baade betegne, at bonden skulde bringe gaarden i orden til den nye fæster, og at han skulde forlade den.58)

Naar en bonde forlod sin gaard, lod husbonden holde syn paa den for at konstatere, om bygningerne var holdt ved hævd, og om jorden var gødet. Var det ikke tilfældet, skulde bonden betale en erstatning for forsømmelsen. Synsmændene blev udnævnt av herredsfogeden, men der synes ikke at være taget hensyn til, om de boede paa den paagældende herremands gods eller ej. Paa birkerne, der kun omfattede een herremands bønder, maa de i hvert fald have hørt hjemme paa hans gods.

En bonde under Herlufsholm opsagde uden begrundelse sin gaard 27. januar 1617, og fogeden begærede 8 synsmænd udnævnt til at se paa gaarden, og 27. februar blev de udnævnt.59) Da en bonde paa samme gods i 1636 vilde flytte, tilbød han forstanderen førlov, men denne vilde ikke modtage pengene, fordi der først skulde holdes syn, og før bonden havde tilfredsstillet skolen for eventuel fæld, maatte han ikke flytte sine ejendele bort fra godset. Der blev saa holdt syn, og bonden tilbød at

betale fælden i overensstemmelse med dette.60) En bonde under Stenalt laa i strid med sin husbond *Bjørn Andersen Bjørn,* der beskyldte ham for ulydighed, men de blev forligt, og bonden flyttede fra gaarden, hvorpaa der blev holdt syn, og gaarden sattes i fæld for 15 rdl. De kom nu i strid om, hvorvidt forliget ogsaa omfattede dette, men rettertinget dømte 1559, at fælden laa udenfor forliget, og bonden skulde derfor staa til rette herfor.61) En bonde flyttede 1631 fra *Johan Rantzaus* gaard Tandrup til fru *Karen Sehesteds,* sal. Tyge Kruses, gaard Øland, da Tandrups foged krævede ham for 16 sldl. fæld paa den gaard, han forlod. Ølands foged mødte for ham og hævdede, at den nye fæster havde overtaget fælden, og han var skiltes godt fra sin husbond, men iøvrigt havde han ikke kunnet vedligeholde gaarden paa grund av fjendernes indfald. Hassing herredsting fandt det ikke bevist, at den nye fæster havde overtaget fælden, men derimod at der var holdt syn paa gaarden, hvad Ølands foged havde nægtet, og derfor dømtes bonden til at betale de 16 sldl.62) En fæster paa krongods i Lejre døde, og gaarden blev sat i fæld, men enken gav ridefogeden et par øxne for frit at maatte forlade gaarden. Hun blev trolovet med en bonde i Kornerup, og nu krævede lensmanden ham 1642 for fælden, fordi han ikke havde opsagt hendes gaard. Han blev ved alle instanser dømt til at betale, men blev henvist til at søge erstatning hos fogeden, og det gjorde han og fik fogeden dømt.63) En bonde under *Viffert Seefeld* til Revsnæs havde en meget stor fæld paa sin gaard, men da husbonden ventede, at bonden efterhaanden vilde betale, lod han av medlidenhed sagen mod ham falde. Bonden betalte imidlertid ikke, og Viffert Seefeld begyndte saa en ny proces, hvor han paa grundlag av et syn krævede bonden for ikke mindre end 284 sldl. for fæld. Bonden hævdede, at han 1653 havde opsagt gaarden, der var blevet fæstet av en ny mand, som i 1655 gav ham kvittering for gaarden, og først derefter blev gaarden synet. Hellum herredstings dom gik ud paa, at da gaarden faktisk var bygfældig for 284 sldl., og da Viffert Seefeld ikke havde kvitteret bonden derfor, skulde han betale. Da kontrakten mellem bønderne ikke var godkendt av husbonden, »maa derom gaa som lov og ret er«. Dette sidste udtryk maa betyde, at den bonde, der følte sig forurettet, maatte anlægge en særlig sag mod den anden.64)

Synet omfattede som nævnt undertiden baade husene og markerne. Da en bonde under Kongstedlund i 1637 uden begrundelse opsagde sin gaard, lod *Iver Krabbe* holde syn paa gaarden, der var bygfældig for 5 slmk., og paa markerne, hvori rugen var saaet, men intet av den jord, der dette aar skulde gødes, havde faaet gødning. Hertil svarede bonden, at da han i sin tid tiltraadte gaarden, fik han ingen avl, og jorden var

ikke gødet. Da der ingen dom blev fældet i sagen, har husbonden vel accepteret bondens forklaring.65) *Gregers Krabbe* til Torstedlund tiltalte 1642 en bonde, der havde opsagt sin gaard, for bygfæld paa 6 sldl. og for mangel paa gødning, idet der paa gaarden fandtes 200 læs blandet møg og 10 læs ublandet »klimøg« (?), som aabenbart burde have været ført ud paa markerne.66) Endelig kunde bygfælden kræves sammen med restancer, for *Gert Rantzau* tiltalte 1624 en bonde for 12 rdl. fæld, idet bonden havde bortført tømmer fra gaarden, han var flyttet fra, og for restance med 10 skp. landgildehavre og med tærskepenge, men bonden protesterede mod synet paa gaarden, til hvilket han ikke havde faaet varsel, og det omstødtes derfor.67)

Som ovenfor III. 2 nævnt, skulde en bonde ifølge *Arent Berntsen* yde sin husbond 3 rmk., naar han efter lovlig opsigelse flyttede fra sin husbonds gods. Beløbet var fast, og det maa vist have betydet, at parterne var skiltes i god forstaaelse, eller at bonden betalte en kendelse for den beskyttelse, husbonden havde ydet ham. Det nævnes ofte, og det træder tydeligt frem, at det var herremandens ret at faa dem. *Gabriel Lxrmand* til Søbo fik 1637 en skomager dømt, fordi han uden at betale førlov, »som er husbondens rettighed«, var flyttet bort fra hans gods 68), og fru *Christence Rosenkrantz,* Mogens Høegs til Arreskov, tiltalte samme aar en bonde, der uden husbondens minde og uden at betale førlov var flyttet av Arreskovs stavn.69) I Skast herred brugtes i stedet for førlovspenge udtrykket »avflyttepenge« 70), hvad der kunde være meget naturligt, da pengenes betaling, som det fremgaar av den følgende sag, nøje hang sammen med selve flytningen av bondens ejendele. *Iver Vind* til Nørholm tiltalte 1638 en bonde i Slavs herred, fordi han uden opsigelse havde forladt sin gaard, havde overladt den til en anden og ikke betalt førlov. Herredstinget frifandt ham, for han var hverken sigtet eller fordelt av husbonden, saa han kunde frit flytte, og da han overdrog sin gaard til en anden, havde husbonden ladet den nye fæster blive paa gaarden, og endelig havde han lovet at betale førlov, naar han flyttede sit gods bort fra gaarden. Dommen var uendelig, og husbonden appellerede til landstinget, der dog blot hjemviste den til endelig dom. Her synes det avgørende for bondens forhold til husbonden at være, at denne faktisk havde godkendt den nye fæster, og med hensyn til førlovspengene skulde de aabenbart først betales, naar bondens ejendele blev flyttet, idet disse var en slags pant for avgiften.71) Det samme ses av følgende sag, hvor *Christoffer Hvas* til Hennegaard forbød en bonde, der for armods skyld havde opsagt sin gaard, at sælge noget av sit gods, før han havde betalt sin skyldighed, fordi han vilde flytte, og bonden lovede da, at han vilde betale før flytningen.72)

Et klart billede av hele flyttespørgsmaalet giver en sag fra Slogs herred, hvor *Caspar Gersdorff* til Revstrup tiltalte en bonde for rømning. Herredstinget frifandt ham 1639, fordi det var bevist, at bonden flere gange havde tilbudt fogeden førlovspenge, og at gaarden strax var blevet besat igen, saa husbonden intet tab havde lidt, og endelig »forhindrer loven ikke nogen mand at flytte sig eller sin farkost«, naar han ikke var lovfældet. Caspar Gersdorff appellerede sagen og hævdede, at bonden var rejst uden opsigelse og ikke havde ydet førlov, og at han havde mistet indtægten av gaarden. Landstinget mente det bevist, at bonden havde tilbudt førlov, men derimod ikke, at husbonden havde lidt tab, saa dommen blev stadfæstet.73)

IV. 4. RØMNING

Hvis fæsteren uden opsigelse eller opladelse forlod gaarden, var det rømning, og han blev saa tiltalt av husbonden.

Rømningerne synes at have været temmelig hyppige, men exakte tal er vanskelige at faa fat paa. Tager man ligesom ovenfor de rantzauske godser under ett, var der 563 fæsteskifter i alt, og om ca. 183 kan der skaffes nogen oplysning. Der er 16 sikre tilfælde av rømning, eller ca. 9 % av de oplyste fæsterskifter. Tager man et enkelt herred, saa var der i Hindsted herred 1631—32 indstævnet i alt 13 rømningsmænd, herav de 9 fra Villestrup gods, og i 1640 var 8 bønder rømt, hvorav 3 fra Villestrup.1) Tager man de ovennævnte — III. 32 — fire store gaarde i Hornum herred i de nævnte aar mellem 1636 og 1654, er rømningerne faa, nemlig Buderupholm 3, Lundbæk 2, Restrup 0 og Torstedlund 2.2) Gudumlund i Fleskum herred havde 1634—50 ingen rømninger.3) Fra enkelte godser kan der foreligge klager, der tyder paa, at rømningen var smitsom, for da fru *Sofie Rantzau,* sal. Mogens Gyldenstiernes til Søholm, i 1650 tiltalte en bortrømt bonde, sagde hun, at flere bønder havde fulgt hans exempel og var rømt til købstæderne 4), og under Svenskekrigene tog rømningerne vældigt til, blot som exempel kan nævnes, at vidner paa Baarse herredsting godtgjorde i juli 1658, at tre bønder var rømt fra *Christian Sparres* gods Sparresholm, hvorav een med svenskerne, en anden til Tyskland.5)

Herremanden maatte fastslaa, at der forelaa rømning, før han kunde kræve bonden for erstatning, men ofte var rømningen hævet over enhver tvivl. Bonden kunde ikke flytte, før han havde faaet den tilladelse dertil, der laa i, at husbonden anerkendte hans opsigelse og fik førlov. Derfor tiltalte *Claus Brockenhuus'* foged paa Vejlevgaard en bonde, der 1631

var flyttet mod husbonds minde 6), og to bønder — vistnok under Villestrup — tiltaltes samme aar for »de uden førlov og minde var viget og bortrømt« av godset.7) *Mogens Kaas* til Lyngholm tiltalte 1636 en skomager, der nu boede i Tisted, for at have forladt Lyngholms stavn uden førlov og minde og uden at have opsagt.8) — Hr. *Mogens Sehested* til Mullerup fik 1640 en bonde dømt til at stande til rette, fordi han uden minde og førlov havde avført sit gods fra hans stavn 9), og *Markvor Rodsteen* til Lundsgaard tiltalte 1651 en bonde for at være draget bort uden at yde førlov og bringe sine gærder i orden. Bonden hævdede at have tilbudt førlov, der dog var blevet avslaaet, og lovede at gærde.10) Naar husbonden her havde avslaaet at modtage førlovspengene, hang det formentlig sammen med, at bonden ikke havde opfyldt sine andre forpligtelser, for i det øjeblik, han havde modtaget førlov, havde han jo faktisk godkendt, at bonden maatte flytte. En bonde under *Christoffer Hvas* til Hennegaard blev dømt til at stande til rette blandt andet for rømning, fordi han, skønt han paastod, at han havde opsagt, ikke kunde bevise, at han havde tilbudt »avførselspenge« eller havde opsagt paa rette tid og sted.11) Flugten var ogsaa i andre tilfælde utvivlsom, som da fru *Margrete Ahlefeldt,* sal. Adolf Jørgen Ahlefeldts til Visselbjærg, i 1652 fik tingsvidne om, at en bonde langfredag havde forladt gaarden, konen og børnene og nu var forsvundet 12), eller da fru *Margrete Laxmand,* sal. Henrik Vinds til Aggersvold, 1637 forligte sig med en bonde om, at han skulde flytte tilbage til sin hustru og deres børn og leve skikkeligt med dem paa stavnen.13) For at skjule flugten rømte bønderne undertiden om natten; saaledes gav *Iver Krabbe* til Albæk 1637 last og klage paa to bønder, der om natten var rømt fra stavnen 14), og *Mogens Høeg* til Kærgaardsholm fik 1637 en bonde paa Mors dømt for rømning, da han om natten var flygtet fra sin gaard.15) Hvis sagen ikke rejstes strax, kunde den efter oprejsningsbrev føres senere, som da *Henrik Putbus* til Kørup i 1630 fik oprejsning mod tre bønder, der var rømt fra hans stavn og birk, men sagen var »fortaugd«.16)

Naar fæsteren var rømt, kunde husene være i en elendig tilstand, som da *Jørgen Grubbe* 1631 tiltalte en kvinde for restancer og for at være rømt fra sit hus uden førlov og »slaget det vordesløst« 17), eller endnu værre, som da en anden kvinde, hvis husbond ikke nævnes, samme aar blev stævnet, fordi hun ulovligt var draget bort fra sin gaard efter at have brændt gærderne og andet smaatræ ved husene.18) Derfor maatte fæsteren ogsaa yde erstatning for fæld og for den skade, husbonden havde lidt ved hans rømning. *Frederik Parsberg* til Vognserup fik 1637 en husmand dømt til at staa til rette for fæld og skade, fordi han uden varsel var flyttet.19) *Frans Rantzau* til Rantzausholm beskyldte 1630 en

møller under Næs, som han ogsaa ejede, for hemmeligt at være rømt fra møllen og at have medtaget, hvad der var av flytbart, og for at have sønderslaaet møllestene og hugget kværnen itu. Skønt det, hvis herremandens fremstilling er rigtig, var en alvorlig forbrydelse, der gik langt udover en almindelig rømning, findes der ingen dom i sagen.20) En bonde flyttede 1625 uden opsigelse fra Gessingholm gods, og *Gert Rantzau* forlangte da, at bonden skulde yde landgilde, ægt, arbejde og tærskepenge for den tid, gaarden havde staaet øde, nemlig fra St. Hansdag til næste fardag.21)

Hvis bonden rømte, kunde han blive dømt til at vende tilbage for at drive gaarden. En bonde under Aalborghus lod sin gaard forfalde og flyttede uden opsigelse til adelsgods. Han blev 1638 tiltalt og av herredsfogeden i Aars herred dømt til at besidde gaarden »som sig bør«, ellers maatte lensmanden fæste den til en anden. Lensmanden appellerede, da han ønskede dom for, at bonden havde forbrudt sit fæste, men landstinget hjemviste sagen.22) *Jørgen Seefeld* til Aastrup fik 1655 en møller, der var rømt, dømt til at betale sine restancer og at flytte ind paa møllen igen.23) En husmand under *Bagge Griis* til Slette dømtes 1630, fordi han uden opsigelse og minde havde forladt sit hus, til at stande til rette og igen bebo huset.24)

En sag fra Slumstrup 1591 viser, hvor vidt husbonden kunde strække begrebet rømning. En bonde var blevet dømt til at betale en bøde og flyttede bort uden at have ydet den. Husbonden, fru *Karen Bryske,* sal. Iver Lunges, hævdede, at han ikke maatte flytte, før hun var stillet tilfreds, og krævede hans halve boslod, fordi han var draget bort, da det ikke uden at adelens hals- og haandsret blev krænket, kunde blive skik, at bonden flyttede og betalte bøder, til hvem han selv bestemte. Sagen blev udsat og avgørelsen kendes ikke, men det at flytte uden at betale sin bøde betragtedes altsaa av denne husbond som rømning.25) Bøden var ikke en almindelig gæld, men hang sammen med herlighedsretten.

Hvis herremanden ikke kunde *bevise,* at der forelaa rømning, maatte sagen naturligvis bortfalde. *Albert Rostrup* til Vingegaard tiltalte 1630 en bonde for at være flyttet fra hans gods uden tilladelse, men bonden fremlagde en tilladelse udstedt av en anden bonde paa husbondens vegne. Husbonden nægtede at have givet denne bonde fuldmagt, men der blev fremlagt tingsvidne om, at den bortflyttede havde taget ham i haand paa Sønderlyng herredsting og faaet lov at rejse, naar han betalte 3 sldl. i bygfæld, og Albert Rostrups egen kvittering for dette beløb blev ogsaa fremlagt. Baade herreds- og landsting frifandt bonden, fordi den befuldmægtigede bondes løfte var avgivet paa tinge, og husbondens egen kvittering forelaa. Albert Rostrup havde saaledes ikke ført bevis for

rømningen.26) Ligeledes mislykkedes det *Erik Kaas,* forpagter paa Ørndrup i 1638, at overbevise en bonde om rømning. En bonde fæstede en gaard, men boede der ikke til stadighed, hvorimod hans mor holdt hus der. Han opsagde gaarden til husbondens hustru, fru *Lisbet Høeg,* og gaarden fæstedes til en anden bonde, og han blev saa tiltalt for rømning og forsømmelse av gaarden. Baade Han herredsting og landstinget frifandt bonden, fordi bonden var blevet paa gaarden, til den nye fæster kom, og fordi Erik Kaas ikke havde bevist, at han havde lidt nogen skade.27) Det maa vistnok ogsaa være for at modbevise *Christoffer Hvas* til Hennegaards paastand om rømning, at to kvinder i 1650 vidnede, at en bonde paa en bestemt dag gik fra sin gaard til tings og tilbage igen og blev paa gaarden den nat og dag og nogen tid længere og ikke rømte eller flyttede, for Christoffer Hvas havde faaet varsel om vidnet.28) Da *Henning Pogwisch* til Hollufgaard 1641 tiltalte en mand for rømning fra et hus, paastod denne, at han mundtligt havde opsagt huset til husbonden selv. Sagen blev ikke paadømt, saa manden har formentlig haft ret, og fogeden har været for nævenyttig.29) Den følgende sag fra krongods viser, hvordan en gammel paastand om rømning kunde dukke op igen, men har iøvrigt interesse ved at vise iveren efter at skaffe sig fæstere. En mand fæstede 1632 27. marts et hus under Sejlstrup len, men *Just Høeg,* der 1622 havde Børglum til len, arresterede 1634 manden, fordi han tidligere havde haft et hus under Børglum, som han havde vanrøgtet og var rømt fra, hvorfor han var dømt. Just Høeg tiltalte fogeden paa Sejlstrup, fordi han havde givet manden fæstebrev, skønt han ikke kunde fremlægge kvittering fra sit forrige herskab, men fogeden mente, at han havde tjent kongens interesse ved at faa et øde hus besat, og han ansaa arrestationen for ulovlig. Landstinget godkendte fæstebrevet, da der ingen hindring forelaa ved fæstets indgaaelse (!), ophævede arrestationen og henviste sagen til ny behandling, hvor den foged paa Børglum, der havde arresteret manden, kunde blive tiltalt paa rigtig maade, saa han kunde forsvare sig. Spillet blev her helt vendt om, og den gamle rømningssag blev slet ikke omtalt, saa det er sikkert ikke lykkedes Just Høeg at faa den gennemført.30)

Selv om bonden var overbevist om rømning eller andre forseelser, endte sagen ikke altid med dom. Ligesom andre sager blev disse undertiden forligt, vistnok fordi herremanden var ivrig for at holde gaarden i drift. Ved det ovenfor omtalte forlig mellem fru *Margrete Laxmand,* sal. Henrik Vinds til Aggersvold — s. 309 — og en bonde 1637, skulde han ikke blot vende hjem til sin familie, men han skulde efter løfte betale det halve av sine restancer, og saa skulde han av al sin formue bygge sin gaard, naar hun lod rømningssagen falde, men hvis han ikke holdt

forliget, skulde han straffes efter loven.31) En bonde under Sebberkloster rømte fra sin gaard 1637, men da to bønder gik i forbøn for ham hos fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', frafaldt hun tiltalen, mod at de lovede hende 10 rdl. til Mikkelsdag, og saa skulde bonden nu tærske i hendes lade. Hun vilde yderligere give bonden et par sko og en skjorte, og saa skulde han mod betaling gaa med hendes plov den kommende vinter. Da de to forbedere ikke holdt deres løfte, genrejste hun sagen mod bonden, og enden paa det blev, at de to bønder blev dømt til at betale de lovede 10 rdl., som de synes at have villet luske sig fra.32) I en tidligere — s. 126 — nævnt sag var en bonde blevet dømt til at yde nogle landgilderestancer, for hvilke han ikke havde kunnet fremlægge kvitteringer. Senere blev han tiltalt for at have forladt gaarden uden opsigelse, men han erklærede, at han intet havde haft at gøre med gaarden, siden han betalte sin bygfæld, og at han havde »torsken sin skyld og landgilde av«, saa han og husbonden *Axel Juul* maa være blevet forligt om, at han skulde betale sine restancer ved at gøre arbejde paa Bjørnsholm. Fogeden spurgte ham, om han vilde saa til gaarden, men det vilde han ikke. Saa tilbød Axel Juul ham, at han maatte blive ved gaarden, hvis han vilde holde den ved magt, og husbonden vilde yderligere give ham de penge, den var sat i fæld for, saa han kunde genopbygge den, men ellers forbeholdt Axel Juul sig at lade ham staa til rette for fæld og rømning. Bonden kan ikke have modtaget forligstilbudet, for han blev tiltalt for fælden og for avførsel. Ved dommen blev han iøvrigt frifundet, da han kunde fremlægge tingsvidne om betaling av fælden, og da gaarden var blevet fæstet til en anden.33)

Det kunde ogsaa være bønderne, der søgte forlig, for 1634 blev to bønder under Herlufsholm tiltalt for flere aars restancer, og fordi de havde forladt deres gaard. De tilbød at vende tilbage og bygge og forbedre og betale restancen, og de bad om tilgivelse for en proces, de havde anlagt mod forstanderen, der havde beslaglagt deres gods til dækning av restancerne. Skolens foged lovede dem tilgivelse paa forstanderens vegne, n a a r de igen brugte gaarden og ydede, hvad de skulde.34)

For at herremanden kunde have et grundlag for sit erstatningskrav, maatte han lade tage syn paa de gaarde, hvorfra bønderne rømte. Fru *Ingeborg Parsbergs,* sal. Iver Juul til Villestrups, foged lod 1631 tage syn paa en gaard, hvorfra en bonde var rømt. Husene var bygfældige for 20 rdl., kaalhave og abildhave var fordærvet, og kun den halve jord var tilsaaet. Samtidig tog han syn paa to andre øde gaarde.35) *Peder Bille* til Søndergaard sagsøgte 1639 en mand for at have rømt sit hus uden varsel, efterladende restancer og huset i bygfældig stand. Han blev

frifundet ved Hindsted herred, fordi det ikke bevistes, at han overhovedet havde fæstet huset, hvori en anden var flyttet ind, før han forlod det, og med hensyn til bygfælden fandtes huset ikke at have været bedre ved ind- end ved udflytningen. Peder Bille appellerede, og for landstinget fremlagdes en kontrakt mellem den tiltalte og hans efterfølger om, at den tiltalte kun var lejer. Sagen hjemvistes, fordi denne kontrakt ikke havde været forelagt herredfogeden. Det er sjældent, men velgørende, at se herredsfogedens reelle fastslaaen av husets tilstand ved tiltrædelsen, og det viser igen, at husbonden skulde bevise sit krav paa fæld.36) Da en bonde under Kørup 1652 var rømt av sin gaard, lod *Henrik Putbus* tage syn paa den, og da viste det sig blandt andet, at bonden havde medtaget sit kræ, plov, sengklæder og den byg, der skulde have været ydet i landgilde, saa der blev oversvoret ham ran.37)

Ifølge Arent Berntsen — II. s. 132 — tilfaldt det gods, en rømningsmand, der havde forset sig, efterlod sig, herlighedsejeren, paa adelsgodset altsaa husbonden, ligesom andet sagefald. Det kunde dog vistnok kun ske ved dom. Fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, krævede og fik sig 1631 tildømt det »rømningsgods«, en flygtet bonde havde efterladt sig, nemlig sæden i jorden, øg, heste, fæ og husgeraad 38), og da en bonde rømte 1637, krævede hun hans efterladte avl etc. Bonden mødte og erklærede, at han var rømt av armod og ikke vilde befatte sig med det efterladte, som saa blev tildømt husbonden.39)

Sommetider lykkedes det bonden at flygte med sine ejendele. Her havde fru *Ingeborg Parsberg* igen uheld med sine bønder, for 1631 stævnede hun en bonde, der om natten var rømt med »al hans farkost og slagen hinder gord vordesløs, hinder til stor skade og avbræk« 40), og 1636 rømte en mand, der var under tiltale for restance med sin sildeavgift, om natten fra sit hus medtagende »husboskab«, som tilhørte fru Ingeborg.41) Det kunde lykkes en bonde at rømme med store værdier, for natten til d. 10. oktober 1637 flygtede en bonde under Vorgaard med hø, korn og foder og efterlod alt paa gaarden i »ond skik«. Da han ikke udsonede sig med *Jørgen Arenfeldt,* dømtes han fredløs av landstinget.42) Endnu mere medførte en bonde under Søholm, der flygtede fra fru *Sofie Rantzaus,* sal. Mogens Gyldenstiernes, stavn, for natten til 30. marts 1649 rømte han til Køge, hvor han gemte sit gods, der var ca. 300 rdl. værd. Mens de fleste rømningsmænd, i hvert fald i Jylland, var ganske forarmede, staar man her overfor en velstaaende bonde, der nok skulde kunne holde sin gaard i drift, men forklaringen maa være den, at han paa grund av vornedskabet ikke eller vanskeligt kunde flytte fra godset og derfor var flygtet i stedet for eventuelt at købe sig frihed.43)

De fortvivlede forhold under og efter de store krige kunde av bønderne angives som grund til rømning. En husmand under fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz' til Buderupholm, der 1631 var under tiltale for restancer fra før og under kejserkrigen, rømte fra huset og sagde, at hans kvitteringer for de restancer, han nu krævedes for, maaske var taget av fjenden. Han udtrykker sig nu saa vagt, at man mistænker ham for at bruge krigen som et paaskud, og han blev da ogsaa dømt til at betale.44) Fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses til Tulsted, stillede sig 1631 skeptisk overfor en bonde, der havde forladt sin gaard og sagde, at det var, fordi han havde lidt skade av fjenden, men som ikke beviste det. Sagen blev ikke paadømt, saa man kan ikke se, om han havde ret.45) Naar der i 1650 blev givet en bonde under *Ulrik Christian Gyldenløve* til Ulriksholm vidne om, at han var formuende, da han kom til gaarden, men nu havde maattet forlade den av armod paa grund av kvægsyge og dyrtid og ikke ved egen skyld, saa har det formentlig været for at fastslaa, at han ikke var en almindelig rømningsmand, og der ses da heller ikke at være blevet rejst sag imod ham.46)

En rømningsmand maatte ingen huse eller hæle. Fru *Sofie Rantzau* fik saaledes 1650 de borgere dømt til at holde hende skadesløs, som havde huset den ovenfor omtalte flygtede bonde fra Søholm gods 47), og fru *Helvig Rosenkrantz,* sal. Borkvard Ruds til Sæbyholm, tiltalte 1653 herredsfogeden i Laalands nørre herred, fordi han havde taget en karl i sin tjeneste, der havde været hendes bonde, men var flygtet fra sin gaard av armod. Hun forlangte, at herredsfogeden skulde erstatte hende den rømtes restancer med landgilde og hoveri. Hun mente, at han ikke burde have taget en mand i sin tjeneste, der ikke var kommet lovligt fra sit herskab, men da herredsfogeden *Knud Mortensen* beviste, at han havde været syg og intet havde haft med karlen at gøre, blev han frifundet.48)

IV. 5. HUSBONDEN VIL SELV BRUGE FÆSTEGAARDEN

Baade haandfæstninger og recesser bestemte, at adelen besad sit jordegods saa frit som kongen og kunde gøre sig det saa nyttigt, den vilde.1) Herav fulgte, at herremanden havde ret til at opsige en bonde, naar han selv vilde bruge gaarden, og heri var kun den begrænsning, at saa skulde bonden have sit stedsmaal tilbagebetalt.2) Dette var ikke blot en økonomisk foranstaltning, men heri laa ogsaa, at herremanden erkendte, at hans stilling som husbond overfor bonden ophørte. Ved disse opsigelser anvendes to forskellige udtryk: at herremanden vil *besidde* gaarden, hvad der vistnok maa betyde, at han vil bebo den, altsaa gøre den til

sædegaard, og at han vil *bruge* den, hvormed vistnok menes, enten at han vil lade den drive for egen regning ved forpagter eller sammen med hovedgaarden, eller at gaarden skulde nedlægges og jorden bruges under hovedgaardens avl, men undertiden faar man blot at vide, at en bonde, der ikke har forset sig, er blevet opsagt.

Aarhusbispen *Niels Clausen* fæstede ca. 1539 en gaard til en bonde, der forbedrede den blandt andet ved at bygge et hus, men 1542 mageskiftedes den til *Peder Juel* til Laage, der opsagde bonden. Fæsteren krævede nu erstatning, og Peder Juel tilbød paa den forrige ejers vegne at skaffe ham fyldest for bygningen og stedsmaalet, hvis han vilde gaa paa forlig, men det avslog han. Rettertinget dømte, at den forrige ejer skulde tilbagebetale stedsmaalet, da bonden kun havde haft gaarden i tre aar, og bonden skulde rømme gaarden. Det er ikke klart, om de tre aar spillede nogen rolle for avgørelsen, det er maaske kun nævnt for at vise, hvor rimelig tilbagebetalingen var.3) Da en mand ca. 1546 købte en gaard i Gaverslund, krævede han, at sælgeren skulde have opsagt den derpaa boende fæster, men rettertinget henviste ham til selv at gøre det. Køberen har formentlig selv villet benytte gaarden, men der staar intet om grunden til opsigelsen i tingbogen.4)

Det hørte til de sjældne undtagelser, at en bondegaard blev til en adelig sædegaard, men det kunde ske, for en borger i Kolding, der havde fæstet en gaard under Aarhusgaard len, blev opsagt og krævede derfor enten at faa stedsmaalet igen eller beholde gaarden. Det oplystes, at gaarden var mageskiftet til en herremand, *Knud Gyldenstierne* til Restrup, der vilde bygge sig en sædegaard, hvad han kunde bevise med brev og segl, og derfor fastslog rettertinget 1553, at der ikke kunde rejses krav mod lensmanden *Peder Ebbesen Galts* arvinger, da kronen havde faaet stedsmaalet.5) En borger i Halmstad opsagde en bonde i en gaard i Dalsgaard, fordi han havde solgt gaarden til en — unævnt — adelsmand, der selv vilde besidde den. Da bonden blev paa gaarden udover 1. maj, blev han 1630 sagsøgt, men nogen avgørelse av sagen findes ikke.6) Retten til at opsige en fæster i en gaard, som ejeren selv vilde bruge, maa ogsaa have tilkommet selvejerbønder, for selvejerbonden *Niels Munk* udviste 1655 en bonde av sin gaard i Ørbæk, fordi han vilde bruge den til et av sine børn.7)

Naar det siges, at herremanden selv vilde b r u g e gaarden, kan det ikke ses, hvad udtrykket indebærer, men det er næppe altid det samme. *Mads Skade* til Østergaard bortfæstede 1596 en gaard til en bonde og efter dennes død til hans enke 1604, men da han 1615 skødede gaarden til sin brodersøn *Niels Skade,* opsagde denne konen, da han selv vilde bruge gaarden.8) Fru *Dorte Budde,* sal. Iver Friis' til Oksholm, opsagde

1631 en bonde, da hun selv vilde bruge gaarden, men han blev paa gaarden og drev den, saa hun tiltalte ham for ikke at have ryddeliggjort den. Bonden svarede, at han ikke havde faaet sit stedsmaal og sin saasæd igen, som fruen havde lovet ham. Han havde for kort tid siden ydet stort stedsmaal og i fjendens tid med stor udgift holdt gaarden ved magt, og nu havde han ikke forbrudt sig, saa han bad om overbærenhed.9) Hvis bondens fremstilling er rigtig, men det kan ikke ses, da sagen ikke blev paadømt, har fru Dorte begaaet overgreb ved ikke at tilbagebetale bonden stedsmaalet, og efter den senere praxis skulde han ogsaa have frøgæld av rugen. Aaret efter opsagde hun *Anders Kjærulff,* vistnok foged paa Aalborg hospitals gods i Kær herred, fra Bjørnkjær, som hun selv vilde bruge, og hendes foged tilbagebetalte fæsteren hans stedsmaal med 50 rdl. og 30 rdl. for tre øxne. Anders Kjærulff tilbageleverede sin kvittering for stedsmaalet og bad fruen om at lade ham faa gaarden igen, hvis hun ikke selv vilde bruge den. Her betød det, at hun selv vilde bruge gaarden, at hun bortforpagtede den til en adelsmand *Lars Friis,* saa forpagtningsavgiften har maaske været større end landgildeindtægten.10) Herremandens paastand om, at han selv vilde bruge gaarden, skulde være reel og ikke et paaskud, som da *Mogens Kaas* til Nibstrup 1639 opsagde en bonde med denne begrundelse og desuagtet bortfæstede den til en anden. Han laa i strid med bonden om en landgildeforhøjelse, men hele sagen blev forligt saadan, at bonden maatte beholde halvdelen av avlen og fik 50 sldl. i erstatning, naar han forlod gaarden, og saa bortfaldt alle sager mod ham.11) Da der ikke faldt dom i sagen, kan det ikke ses, hvordan landstinget stillede sig til selve opsigelsen, men naar bonden fik en erstatning ved forliget, maa heri vel ligge en anerkendelse av, at den ikke var berettiget. Et lignende overgreb synes *Corfitz Mormand* til Østerø at have begaaet, for 1634 klagede nogle bønder til kongen over, at han havde gjort dem husvilde, trængt dem fra deres gaard, forholdt dem deres stedsmaal og huses avførsel under paaskud av, at han selv vilde bruge gaarden, hvad der dog ikke var sket. De havde tilbudt ham rimeligt husbondehold for at faa lov at blive, men det maatte de kun, hvis de vilde avkøbe ham gaarden aldeles efter hans tykke. Kongen beordrede ham derfor til at lade dem beholde gaarden eller tilfredsstille dem for stedsmaal etc., som billigt var, for at kongen kunde blive fri for yderligere overløb. Her har paaskudet vistnok været brugt til et forsøg paa at presse penge ud av fæsterne, og bøndernes fremstilling maa have overbevist kongen, siden han avgjorde sagen uden først at indhente Corfitz Mormands egen udtalelse.12) Det spillede en praktisk rolle for herremanden at bevise, at bønderne var udvist, fordi han selv vilde bruge gaarden, idet der saa ikke længere skulde ydes skat av den, og derfor

fik jomfru *Sofie Seefeld* til Vraa 1617 tingsvidne om, at bønderne var udvist av den gaard, som hun selv brugte.13) Det var vistnok kun ejeren av en gaard, der kunde udvise bonden, ikke den, der havde den i forpagtning eller midlertidig brug. *Ove Gedde* til Tommerup overdrog 1649 *Palle Urne* til Gyllebo en gaard paa livstid, mod at han »udmindede« bonden, men da kontrakten herom ikke var tinglæst, dømte rettertinget, at bonden maatte blive paa gaarden. Meningen maa vist være, at hvis kontrakten havde været tinglæst, havde Ove Gedde derved reelt udvist bonden.14) Da en enke under Trøjborg giftede sig igen og tilbød at betale et nyt stedsmaal, nægtede fru *Anne Blome,* sal. Goske Rantzaus, hende det, idet fruen selv vilde bruge gaarden og henviste til recessens og haandfæstningens bestemmelser om, at adelen frit maatte bruge sit jordegods. Det synes, som om hun vilde nedlægge gaarden, men sagens avgørelse kendes ikke.15) En bonde under Lyngbygaard i Hasle herred klagede 1561 over at være udvist, skønt han havde betalt sin indfæstning og ydet sin landgilde. Husbonden *Niels Andersen* — uvist av hvilken slægt — sagde, at bonden havde fæstet for 8 aar siden, men nu trængte han selv at besidde gaarden, og han havde derfor tilbagegivet bonden stedsmaalet, 4 stude og 3 rdl., men bonden vedblev at besidde gaarden. Rettertinget dømte da ogsaa, at husbonden havde ret til frit at bruge gaarden og ikke havde gjort bonden nogen uret.16) En bonde, der 1560 klagede over, at *Erik Krabbe* til Bustrup havde taget en eng fra ham og forlenet den til sin hustru fru *Margrete Reventlow,* fik intet ud av sin klage.17)

Det er vist umuligt at faa noget sikkert billede av, hvor stort omfang udvisningerne havde, men naar gaardene blev nedlagt, rejste tiendens indehaver krav paa erstatning for den formindskede tiende, og sager herom har sat sig spor i Kancelliets Brevbøger.17) Præsteindberetningerne fra Vendelbo stift 1555, 1571 og 1625 har kun et par meddelelser om tiendeformindskelse paa grund av, at gaarde eller jorder er blevet lagt under en hovedgaard. I Sennels sogn var 1555 jorder fra 10 gaarde lagt under Ullerupgaard, saa præsten ingen tiende fik herav 18), og 1625 meddelte præsten i Volstrup og Hørby, at sal. *Peder Munk* til Sæbygaard og senere hans enke, fru *Sofie Brahe,* havde formindsket præstens tiende med 9 td. korn ved at avle til nogle gaarde og bol i begge sogne, mens dog kirkens og kongens part av tienden stadig blev ydet.19) Da præstetienden var en tredjedel, har hele tienden været 27 td. svarende til en samlet avl paa 270 td. av alle disse gaarde og bol. Regner man med et foldudbytte paa tre, hvad der dog vist er maximum, skulde 90 td. bondejord være blevet inddraget under hovedgaardsdrift i dette sogn. Præsten i Vester Vanded havde 1555 en indtægt paa 1 pd. byg og 1 pd.

byg fra herregaarden Nebel, og dette kan være erstatning for tiende av inddraget bondejord, men det kan ogsaa være hele indtægten av inddraget jord, der tidligere har ligget til embedet.20) Hvis det er erstatning for tiende, skulde der efter samme beregningsmaade som ovenfor være blevet inddraget 55 td. bondejord, men stedet viser intet om, hvorfor avgiften ydedes til præsten, saa den behøver ikke at være en tiendeerstatning. Fyns gejstlighed klagede 1645 over, at mange sogne forringedes ved gaardes og hele byers avbrydelse.21)

Tingbøgerne har kun yderst faa oplysninger om bondejords inddragelse under hovedgaarden, saa det ses aldrig at have givet anledning til konflikt. I 1642 udstedtes der tingsvidne om, at Pandum mølle og Pandum by, der var tre gaarde, var blevet lagt under Pandumgaard av *Erik Juel,* saa der var ingen skat at bekomme derav.22) Ligeledes av hensyn til skattekravet fik fru *Ellen Marsvin,* sal. Knud Ruds til Ellensborg, 1645 tingsvidne om, at hun havde ladet en gaard i Freltofte avbryde og i stedet oprettet to jordløse huse, men der oplyses intet om, hvad der var sket med jorden.23) Da *Tage Thott* til Irup i 1645 tiltalte en bonde for hoveriforsømmelse, oplystes det, at gaardens jord laa i Irups endel og skulde indlemmes i hovedgaarden, men dette gav ingen anledning til protest fra bonden.24)

Det falder udenfor denne undersøgelse at gøre rede for omfanget av bøndergaardenes inddragelse under hovedgaardsdrift, men det vil være rimeligt at pege paa, at da ødegaardenes antal var stort, har de opsagte bønder let kunnet faa anden jord at dyrke 25), og en undersøgelse av spørgsmaalet maa iøvrigt ogsaa medtage den modgaaende bevægelse, hvor gamle hovedgaarde blev udstykket til bønderbrug eller besat med bønder. Det vil føre for vidt her at komme ind paa denne side av sagen, men et par exempler kan nævnes: Johan Brockenhuus havde 1651 en bonde siddende paa Hindsels 26), Bendstrupgaard blev 1642 nedlagt og gjort til 8 bondegaarde og 2 huse 27), og Mogenstrup i Nørager sogn var senest 1616 reduceret til bøndergods.28)

Spørgsmaalet om omfanget av bøndergaardenes nedlæggelse og den tilsvarende overgang av hovedgaarde til bondebrug maa der alene paa grund av sagens omfang ses bort fra her, men det ses ikke at have givet anledning til konflikter mellem husbond og fæster. Det første spørgsmaal er indgaaende behandlet av *Fridericia,* men det andet synes ikke at være blevet systematisk behandlet 29), selv om *Vilh. Lorenzen* har været inde paa det for Svendborgegnens vedkommende.30)

IV. 6. GRUNDE TIL UDVISNING

Ved Frederik I.s forordning av 1523 14. maj fastsattes, at bonden ikke maatte udvises eller fæstes fra sin gaard, hvis han byggede og forbedrede gaarden, gav skyld, landgilde, gæsteri, sagefald og anden smaaredsel, var hørig og lydig og ikke sad overhørig med ægt, inne og arbejde og ikke forhuggede skoven eller bortlejede ager, eng eller fiskeri fra gaarden.1) Denne bestemmelse blev med ubetydelige ændringer gentaget i Christian III.s reces 1551 § 9 2) og igen i Kolding reces 1558 § 42 3), og naar det gang paa gang i fæstebreve og forlig hedder, at bonden skal holde sig efter recessen, vil det sige, at han skal opfylde de her nævnte krav. Selv om disse bestemmelser kun indeholdt, at bonden skulde opfylde sine forpligtelser som fæster, har de vistnok av og til mødt modstand, for i recessen av 1547 § 36 bestemtes, at den bonde, der blev udvist, skulde give husbonden borgen for, at han ikke fejdede paa den nye fæster.4) I hvilket omfang denne bestemmelse er blevet brugt, kan ikke ses, men der mødes meget sjældent sager, hvor en udvist har chicaneret sin eftermand.

Der findes en sjælden gang sager, hvor der kun staar, at bonden er blevet udvist, uden at grunden anføres, men de er saa sjældne, at man maa gaa ud fra, at sagerne alligevel er faldet indenfor de her nævnte lovbestemte grunde, og at aarsagen til udvisningen i disse sager blot er blevet glemt ved indførslen i tingbogen. En bonde under Nørlund klagede 1558 over, at han var blevet udvist av sin gaard av fru *Kirsten Lykke,* Christoffer Urnes 5), og 1566 paastod en bonde i Harrested under Ringstedkloster, at fogeden havde villet udsætte ham av hans gaard, der egentlig var en præstegaard.6) Naar fogeden paa Katholm, der ejedes av fru *Christence Bryske,* sal. Thomas Fastis, i 1608 udviste en bonde av gaarden til fardag, medmindre han kunde have det i husbondens minde, maa det forudsættes, at han havde forset sig 7), og det har vel ogsaa været tilfældet, naar fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz', uden nogen begrundelse udviste en bonde av gaarden i 1636.8)

Udvisningen skulde have en av de ovennævnte lovlige grunde, idet den ellers blev underkendt av domstolene, saa den var ikke et redskab til vilkaarlighed i herremandens haand. *Herluf Daa* til Snedinge søgte 1606 at forjage en bonde fra gaarden, men herredstinget dømte, at fæsteren skulde beholde den, saa længe han ydede landgilde og overholdt recessen, da han ikke var lovlig opsagt »efter landets vis og vane«. Naar han var lovlig opsagt, skulde der holdes syn, og bonden skulde saa skilles fra husbonden »som sig bør«. Herluf Daa havde henvist til en gammel lejermaalssag, men den erklærede herredstinget for avgjort for længe

siden, og til en ny lejermaalssag, men herom erklærede fogeden, at der maatte rejses en ny sag, der skulde avgøres av kapitlet. Her beskyttede herredsfogeden saaledes bestemt bonden mod et overgreb 9), og naar saadanne fandt sted, kunde bonden forfølge sagen, som den kone, der mente sig ulovligt forjaget fra sin gaard av *Axel Urne* til Søgaard i 1557, og som stævnede ham og hans foged for rettertinget, men sagen maa være blevet forligt.10) Da *Tyge Brahe* til Knudstrup havde forjaget en bonde fra sin gaard paa noget krongods, han havde i len, og i det hele taget mishandlet ham, da han ikke vilde gøre hoveri, fordi han havde livsbrev paa at være fri herfor, erklærede rettertinget behandlingen for ulovlig, og i det hele taget beskyttede rettertinget de bønder, der var blevet udvist mod lov og ret.11) Da *Hans Pogwisch* til Damsbo end ikke ved fængsel kunde tvinge en av sine bønder til at vidne mod en tidligere foged, jog han ham pludselig midt i høsten bort fra gaarden, tog hans avl og ejendele og satte en ny fæster paa gaarden. Bonden beviste, at han ikke havde begaaet nogen av de forseelser, der lovligt medførte fæstefortabelse, og krævede at blive genindsat i gaarden og at faa en erstatning, og rettertinget dømte da 1621, at bonden var ulovligt forjaget, saa Hans Pogwisch skulde gengive bonden hans stedsmaal og det beslaglagte eller dets værdi efter dannemænds skøn og desuden for al skade, kost, tæring og forsømmelse 200 rdl.12) Naar rettertinget ikke fulgte bonden i hans krav om genindsættelse i gaarden, men i stedet skaffede ham stedsmaalet tilbage, forekommer det særdeles rimeligt, da bonden næppe havde undgaaet ny chicane fra herremanden, hvis han var blevet paa godset. I en anden sag støttede rettertinget ligeledes en bonde mod en chicanøs herremand. En bonde under *Iver Ulfsax* til Kjeldstrup havde ved herredstinget faaet husbonden dømt til at tilbagebetale ham hans stedsmaal, men herremanden undlod det, fordi han paastod, at bonden paa forskellig maade havde forbrudt sig. Herredsfogeden fastholdt imidlertid ved sin dom i 1631, at bonden skulde have sit stedsmaal tilbage, da husbonden ikke havde faaet ham dømt fra gaarden, og dette stadfæstedes baade av landstinget og rettertinget 1632.13) Da præsten i Jystrup, hr. *Poul Mikkelsen,* i 1629 ulovligt havde udvist en bonde av annexgaarden i Valsølille, blev han ved alle instanser dømt til enten at lade bonden faa gaarden igen eller stedsmaalet tilbage, og i begge tilfælde skulde han give fæsteren en erstatning 14), og da en mand under Sejlstrup len ved herredstingets dom udvistes av en jordhytte i strandklitten, appellerede han til landstinget, der underkendte lensmandens, *Steen Bille* til Billeskovs, tingsvidner om bondens modvillighed, saa han kunde blive boende, og dette stadfæstede rettertinget 1651.15) *Jens Vognsen* — uvist hvem, maaske ikke adel — forbød 1616 en bonde at bruge en

gaard, som han mente fæsteren havde forbrudt ved avførsel og nedbrydning av huse, men da dette ikke bevistes, og da bonden ikke var lovligt dømt fra gaarden, omstødtes forbudet av landstinget.16) Da en bonde under *Sivert Rindskat* til Herningsholm 1595 klagede til kongen over, at han ulovligt var udjaget av sin gaard, fik lensmanden paa Lundenæs, *Hans Lange* til Bregning, ordre til at hjælpe bonden til hans ret 17), ligesom kongen 1603 og 1604 beordrede de paagældende lensmænd til at hjælpe nogle bønder til rette, der havde klaget over ulovlig udvisning.18)

IV. 7. RESTANCER

Naar det i recessen hed, at bonden skulde yde skyld og landgilde, maatte det ogsaa omfatte stedsmaalet. Hvis dette ikke blev ydet, var der grundlag for at faa bonden dømt fra gaarden, som det ovenfor I. 14 er omtalt, og som et andet exempel kan nævnes, at jomfru *Anne Lykke* til Restrup i 1633 forbød en bonde at befatte sig med sin gaard længere end til fardag, fordi han ikke havde ydet stedsmaal. Ganske vist blev han dømt fra fæstet for bygfæld, men selve forbudet mod at bruge gaarden var kun begrundet med, at han ingen indfæstning havde betalt.1) En bonde blev 1551 udfæstet av sin gaard, fordi han ikke vilde yde husbondhold ved ejerskifte, og selv om kongen ansaa selve kravet om husbondholdet for uret og gav den unævnte ejer ordre til at forlige sig med bonden, kan der ikke være tvivl om ejerens f o r m e l l e ret til at udvise paa grund av ikke ydet stedsmaal.2)

Da spørgsmaalet om restancerne er blevet behandlet ovenfor II. 11, skal her blot nævnes nogle andre exempler paa, at bonden blev udvist eller dømt fra gaarden, naar han ikke ydede sin landgilde. Domprovst *Iver Juel* til Blistrup udviste 1537 en bonde, fordi han ikke ydede landgilde i rette tid, slet ikke ydede svin og gæsteri, forsømte sit hoveri og udlejede ager og eng. Skønt rettertinget erklærede udvisningen for lovlig, blev sagen forligt ved »vor bøn«, saa bonden forblev paa gaarden.3) En bonde under *Johan Friis* til Hesselager blev udvist efter »tre grøder« paa grund av en restance med en ørte havre og 1 skp. smør. Han vilde genindsættes i gaarden, men fogeden viste, at han aar efter aar havde været i restance med landgilden; saaledes manglede han 1553 at yde 1 pd. malt og 1556 tre ørter havre, og i det hele taget gav han aldrig landgilde i rette tid, hvorfor rettertinget da ogsaa godkendte udvisningen som lovlig.4) *Jørgen Friis* til Krastrup lod 1609 fem bønder udvise, da de var dømt for ikke at have ydet deres landgilde i rette tid.5) Her fulgte udvisningen altsaa efter en dom, men det var ikke nødvendigt at faa bonden

dømt, da denne udvisningsgrund jo udtrykkelig stod i recessen. Saaledes udviste en — unævnt — ejer 1625 en bonde, fordi han ikke havde ydet landgilde, ikke havde drevet sin gaard forsvarligt, men ladet en borger i Hobro dyrke noget av jorden. Bonden prøvede at slippe for udvisningen ved at paastaa, at han ikke var stævnet, men landstinget godkendte udvisningen av de av ejeren nævnte grunde.6) Flere grunde nævnes ogsaa i en langvarig sag 1649—52 mellem *Lauritz Pogwisch* og en stridbar og kværulant bonde under Skrumsager, men den væsentligste grund til opsigelsen var, at bonden stadig ikke leverede sin landgilde.7) *Wenzel Rothkirch* lod 1653 en række bønder dømme fra fæstet under Krogsgaard, fordi de var i restance med deres landgilde.8) Muligvis laa der ogsaa en landgilderestance bag den udvisning, som *Lars Rostrup* til Ristrup foretog 1577, idet han som grund angav, at bonden havde søgt sig anden husbond, skønt han var i gæld til Lars Rostrup.9) Selv om der var grundlag for en udvisning, søgte husbonden som nævnt — II. 17 — ofte at faa et forlig i stand, saa gaarden kunde blive i drift. Saaledes udviste *Peder Munk* til Sæbygaard 1609 en bonde, f o r d i han ikke vilde rette for sig, efter at han var blevet fordelt for resterende skyld og landgilde og for gaardens forfald.10)

Hosstaaende skema skulde vise, hvor hyppigt bønderne paa de tidligere nævnte godser *stævnedes* for restancer, men kun i ganske enkelte tilfælde endte sagerne med udvisning eller fradømmelse. »Alle« betyder, at alle restanter blev stævnet, men deres antal nævnes ikke. ? efter et tal betegner det som usikkert.

Hornum herred . . .	1636	37	40	41	42	44/45	49	50	54
Buderupholm . .	10	2	30	4	Alle 3		7		2
Lundbæk	20?	Alle 4?	Alle 4?	35	1	15		1	1
Restrup	4	Alle			Alle 7	23	4	46	13
Torstedlund	8	1	Alle	5			Alle 35	50	1
Fleskum herred . . .	1634	40	41	42	46	47	49	50	
Gudumlund	1				7	3		9	

IV. 8. HOLDE VED HÆVD

Naar husbonden havde grund til at tro, at en gaard var bygfældig, krævede han paa tinge udnævnt otte eller en sjælden gang 16 synsmænd, der saa en følgende tingdag vidnede om gaardens tilstand, idet de saa at sige gik fra hus til hus og redegjorde for deres tilstand og for, hvor meget det vilde koste at reparere de enkelte huse. Som nævnt tidligere — IV. 3 — er der vistnok ikke ved udtagelsen av synsmændene taget hensyn til, paa hvilket gods de boede, og paa birkerne har man som sagt været henvist til at tage husbondens egne bønder alene. I 1581 fik *Eiler Bryske* til Dallund et syn om gaardfæld forkastet av Viborg landsting, men det kan ikke ses, hvad grunden var. Der findes ett exempel paa, at en protest mod synets vildighed blev taget til følge.1) *Frederik Parsberg* til Vognserup krævede og fik 1637 16 synsmænd udnævnt for at syne tre av hans bøndergaarde, og de var taget blandt hans egne bønder. De tre bønder, hvis gaarde skulde synes, mente, at de udnævnte var vildige og vilde have andre mænd udtaget. Fogeden paa Vognserup hævdede, at han hidtil havde faaet udtaget synsmænd blandt Frederik Parsbergs egne tjenere. Herredsfogedens kendelse gik ud paa, at tidligere havde ingen protesteret overfor synsmændenes udtagelse, men da det skete nu, skulde de ikke længere tages blandt Vognserups tjenere, men blandt uvildige mænd, og dette skete saa. Skønt kravet synes ganske naturligt, er dette den eneste gang, det ses at være fremsat, men der har aabenbart ogsaa været grund til det, for mens det første syn havde sat den ene gaard i fæld for 70 dlr., nedsatte det andet fælden til 40 rdl. Frederik Parsberg var meget utilfreds og krævede, at de nye synsmænd skulde betale de 30 rdl., der var mellem de to vurderinger, men dette spørgsmaal blev udsat, til der forelaa bevis for, at han havde lidt tab. Herredsfogedens standpunkt er ikke meget konsekvent, men desværre slutter tingbogen kort efter denne sags behandling, saa det kan ikke ses, hvordan det videre udviklede sig.2) Her blev det avholdte syn dog i realiteten omstødt som vildigt, men det kunde ogsaa blive det av en anden reel grund. *Iver Vind* til Nørholm tiltalte 1638 en bonde for restancer og bygfæld og fik ham dømt ved Møgeltønder birketing, men da han appellerede sagen, blev den omstødt, og blandt andet blev synet forkastet, fordi bygfælden kun var en ubetydelighed. Det virker forfriskende, midt i det væld av formelle domme, der præger tingbøgerne, at møde en sag, hvor landsdommeren har taget fat paa det reelle, at sagen drejede sig om smaatterier, for hvilke en bonde ikke burde kunne udvises.3) Lige saa reel var en anden forkastelse av et syn fra Bjørnsholm i 1642, for her erklærede landstinget, at gaarden ved synet var saa fuld av hø og korn,

at synsmændene intet kunde se indendørs, saa deres syn kunde ikke bruges.4) Dette faste greb om kendsgerningerne hos landsdommeren var ikke blot i bondens favør. En færgemand under Dueholm fæstede 1645 en øde gaard, og i hans fæstebrev stod intet om, at han skulde bygge paa gaarden, saa da lensmanden *Hans Juul* til Skovgaard 1652 tiltalte ham for bygfæld, blev han frifundet av en sættedommer. Hans Juul appellerede, og da det ved tingsvidner godtgjordes, at der i 1645 stod to huse paa grunden, men nu ingen bygninger var, omstødtes dommen.5) Paa samme maade søgte en bonde paa Ørum len at faa et syn omstødt som ulovligt, fordi det efter hans fremstilling havde sat fælden til 30 rdl., mens et tidligere syn kun havde opgjort den til 6 dl., men lensmanden *Mogens Kaas* til Støvringgaard beviste, at det sidste syns beløb ogsaa omfattede en landgilderestance, og landstinget opretholdt synet.6) Synet kunde omfatte en enkelt fejl ved bygningen, som da *Frederik Parsberg* til Vognserup 1637 sagsøgte en pottemager, der trods løfte ikke havde opsat en skorsten i sit hus. Bonden sagde, at der var ingen, da han kom til huset, og han havde ladet opsætte en esse av sten, ler og træ. Der faldt vistnok ingen dom i sagen, men en enkelt mangel kunde saaledes give anledning til tiltale.7) En særlig grund til syn var der for fru *Anne Friis,* sal. Gert Rosenkrantz' til Stensballegaard, der 1608 lod tage syn dels paa en bondegaard, der blev sat i fæld, dels paa sin gaard Fævejle, som fandtes i orden, for hun vilde da flytte bort fra Fævejle.8)

Det maatte være en forudsætning for, at en bonde kunde komme til at betale for bygfæld paa gaarden, at den havde været i orden, da han tiltraadte den, og at husbonden havde leveret ham tømmer til at bygge og vedligeholde med, hvad enten det var sket ved udvisning eller ved direkte leverance av træet. Da nogle av *Henning Pogwisch* til Hollufgaards bønder 1643 stævnedes for fæld og restancer og krævedes straffet med jærn og arbejde, hævdede een av dem, at han kun havde haft gaarden i fem aar og dog havde forbedret den med ler og tag, men at han ikke havde kunnet faa tømmer. Sagen blev udsat, og nogen dom findes ikke.9) I de rantzauske regnskaber nævnes ofte, at godset ydede tømmer til bygninger paa fæstegodset, især optræder det lige efter Torstenssonkrigen. Saaledes udvistes 1645 tømmer til et hus paa Gessingholm efter en brand, og 1647 betalte godset opførelsen av et hus og bygninger paa tre gaarde.10) I stedet for at yde tømmer kunde godset give den tiltrædende fæster det beløb, som hans gaard var sat i fæld for, og som han saa skulde bruge til at istandsætte gaarden for. En bonde under Herlufsholm, der 1630 ikke længere vilde bygge eller besidde paa skolens gods, blev tiltalt for fæld og dømt til at betale, da han tilstod, at han havde modtaget gaardfæld, den gang han overtog gaarden.11)

Det er sandsynligt, at det *ved syn* skulde godtgøres, at gaarden var i forsvarlig stand, naar den nye fæster overtog den, da man jo ellers ikke havde noget grundlag for, hvor stor den eventuelle fæld senere skulde sættes, men der er kun mødt ett exempel paa, at et saadant syn blev avholdt. En bonde fæstede 1645 et bol under *Tage Thott* til Irup, og da tog han fogeden i haand og lovede, at han skulde holde bygningerne ved hævd med saa mange bindinger, som det *nu ved syn var godtgjort,* saa det kunde være en dannemand til nytte, og denne og andre fæstebetingelser stod indført i hans fæstebrev.12) En bonde fæstede 1602 en gaard paa Aarhus domkapitels gods, men blev 1618 udvist, fordi det ved syn blev godtgjort, at gaarden var bygfældig paa bygning og ager. Synet blev imidlertid i overensstemmelse med bondens paastand forkastet, fordi der i hans fæstebrev stod, at gaarden var øde, men der nævnedes intet om, at han skulde genopbygge den.13) Den paagældende kannik skiftede iøvrigt standpunkt og blev ivrig efter at beholde bonden.14)

Som nævnt ovenfor var det en meget hyppig avtale med en tiltrædende fæster, at han skulde genopbygge eller istandsætte den gaard, han overtog, mod at han blev fritaget for sine ydelser i ett eller flere aar — I. 11. Dette vilde jo ogsaa sige, at godset ydede ham betaling til bygningsarbejdet, og det samme kunde ske derved, at godset eftergav fæsteren hans senere restancer. *Ebbe Ulfeldt* til Egeskov fritog saaledes 1646 en møller for hans restance med stedsmaal og mølleskyld, mod at han opbyggede møllen og fornyede dens kværnsten.15)

Naar gaarden var i orden ved tiltrædelsen eller bonden havde faaet støtte til at istandsætte den, skulde han holde den ved lige, og skete det ikke, gjorde husbonden sine krav derom gældende, men inden bonden blev dømt fra gaarden, forsøgte husbonden ofte at faa ham til at bringe den i orden enten ved et forligstilbud eller ved først at lade ham dømme til at genopbygge. *Christian Friis* til Vaars foged tilbød 1635 en bonde, at hvis han vilde stille borgen for, at han vilde bygge og forbedre sin gaard, yde i rette tid og ikke udleje av ager og eng, maatte han beholde gaarden, men ellers vilde der blive taget dom over ham til fæstefortabelse. Gaarden var sat i fæld for 46 sldl., og bonden vilde ikke modtage forligstilbudet, saa han blev dømt fra fæstet.16) *Mandrup Due* til Krastrup tiltalte 1642 en bonde til fæstefortabelse paa grund av bygfæld, der bevistes ved tingsvidne, men fogeden tilbød ham, at han maatte beholde gaarden, hvis han kunde stille borgen for, at han inden et aar havde bragt den i orden. Bonden erklærede, at det kunde han ikke, og han blev saa dømt fra fæstet.17) En bonde under fru *Anne Gyldenstierne,* sal. Frederik Markdanners til Rønningesøgaard, forpligtede sig 1641 til at stille husbonden tilfreds for bygfælden inden otte dage, og hvis han

udlejede eller udlaante gaardens tilliggende, skulde han forlade gaarden uden rettergang.18) I 1651 fæstede en bonde en gaard under *Frederik Parsberg* til Vognserup, og i fæstebrevet hed det blandt andet, at han skulde vedligeholde det 7 fags hus, der stod. Desuagtet nedbrød han huset og blev 1654 7. december dømt til at genopføre det, men det kan han ikke have gjort, for 1655 7. juni blev han tiltalt paa fæstet for denne og andre forseelser. Samme dag blev sagen dog forligt, saadan at han skulde sætte overdel og tag paa huset, som altsaa maa have været delvis genopført, og resten av bygfælden blev eftergivet ham.19)

Dommen for fæld kunde blot gaa ud paa, at fæsteren skulde erstatte husbonden hans tab ved gaardens slette vedligeholdelse, som da *Gregers Krabbe* til Torstedlund 1650 fik en bonde dømt til at betale en restance og til at tilfredsstille ham for fælden 20), men selv om bonden blev dømt fra gaarden, tabte husbonden ikke derved sit krav paa godtgørelse for fælden, for 1636 fik *Otte Marsvin* til Dybæk en bonde dømt fra gaarden for restancer og bygfæld, men samme dag fik han en ny dom over ham, hvori det hed, at bonden ikke havde faaet nogen frihed mod at genopbygge og skulde erstatte fælden med 120 dl.21) Oftere gik dommen ud paa, at bonden enten skulde genopbygge gaarden, eller han skulde yde erstatning for fælden. *Frederik Parsberg* til Vognserup gav 1637 15. juli alle sine bønder varsel om syn paa deres gaarde for fæld og fik synsmænd udnævnt, og ugen efter tinglæstes synene for de fældsatte gaarde. Endnu en uge efter tiltaltes de til at forbedre gaardene og stille borgen for istandsættelsen, og de tilbød at forbedre, men kunde ikke stille borgen. De blev da dømt til inden 15 dage at stille borgen eller have det i husbondens minde, mens andre bønder, der havde tilbudt at genopbygge inden aar og dag, fik sagen opsat, men en maaned senere blev de dømt paa samme maade.22) *Jacob Seefeld* til Overgaard tiltalte i december 1648 22 bønder for bygfæld, og de hævdede, at de var saa ødelagt av fjenden, at de ikke før til sommer kunde opbygge deres gaarde, som de gerne vilde, og hvis de skulde yde bygfælden, kunde de ikke besidde deres gaarde. De dømtes til enten at vedligeholde deres gaarde eller staa til rette efter recessen, og da der var gaaet mere end tre aar, siden svenskerne havde forladt landet, havde der jo været nogen tid til at reparere gaardene.23) 1649 tiltaltes en bonde for fæld paa sine huse og blev dømt til enten at genopbygge dem eller inden 15 dage at betale bygfælden til *Erik Krag* — vistnok til Bramminge —.24) *Peder Vibe* til Gerdrup tiltalte 1653 en bonde for bygfæld og skovhug, og fælden blev fastsat ved flere syn, der dog satte den forskelligt. Ved sjællandske landsting blev han dømt fra gaarden, men appellerede og tilbød at sætte gaarden i stand og stille kaution herfor. Rettertinget dømte, at da han

ikke var overbevist om skovhug og vilde stille kaution for fælden, skulde han blive ved gaarden, hvis han inden aar og dag istandsatte den. En gennemlæsning av sagen overbeviser en ikke om bondens uskyld, men maaske er dommen et udslag av en bondevenlig tendens til at ville holde fæsteren ved gaarden.25) En bonde under *Christoffer Hvas* til Hennegaard blev 3. februar 1655 dømt til inden 15 dage at betale sin bygfæld med 105 sldl. og en landgilderestance eller miste fæstet, og da han ikke ydede den betydelige sum, blev han 10. marts dømt fra fæstet.26) Fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, til Villestrup fik 1637 fastslaaet, at en gaard var bygfældig, og bonden tilbød da at reparere eller betale fælden inden sex uger, og han blev saa dømt til at opfylde dette løfte eller miste fæstet.27) Selv efter dommen kunde der indgaas forlig, for en bonde under *Niels Friis* til Krastrup var 1639 blevet dømt for en bygfæld paa 40 rdl., og husbonden havde faaet udlagt korn herfor, men saa lovede bonden paa tinge at genopbygge for 40 rdl. i løbet av to aar og gøre sit hoveri uden klage, og saa fik han sit korn leveret tilbage.28)

I mange tilfælde blev der indgaaet forlig om bygfælden uden foregaaende dom. Forligene kunde blive tinglæst, hvad der særlig kunde være grund til, naar de indeholdt bestemmelser om, hvad der skulde ske, hvis forliget ikke blev overholdt av bonden, og i de sager, hvor saadanne bestemmelser ikke blev truffet, maa man gaa ud fra, at husbonden blot kunde rejse ny sag mod fæsteren for fæld. Mellem de nedennævnte mange bønder under Sebberkloster, der 1636 sluttede forlig med husbonden fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', var een, der lovede at bygge inden Mikkelsdag, og hvis han undlod det, skulde han strax gøre gaarden ryddelig og have forbrudt isæden.29) Lensmanden paa Aalborghus, *Gunde Lange* til Bregninge, lod 1636 tage syn paa en forfalden gaard og fik synet tinglæst. Samme dag forpligtede fæsteren sig paa tinge til at bygge og forbedre gaarden og stille kaution for istandsættelsen eller at have fæstet forbrudt.30) Syv bønder under *Ove Juul* til Lundbæk fik 1640 deres gaarde sat i fæld, og de lovede inden aar og dag at opbygge dem, da de ellers skulde have fæstet forbrudt og dog skulde betale fælden.31) Bondens tilbud om at genopbygge, efter at fælden var blevet fastslaaet, blev dog ikke altid modtaget, for 1637 tiltaltes en bonde under Nørlund for 18 rdl.s fæld, men han bad om en uges opsættelse, saa han kunde faa talt med sin kære husbond fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes. Det synes nu ikke at være lykkedes ham at faa talt med fruen, for ugen efter tilbød han at bygge, men blev dømt fra fæstet, medmindre han kunde have det i husbondens minde.32)

Forligene om genopbyggelse satte som regel en tidsfrist, indenfor hvil-

ken husene skulde være bragt i orden, og her er nogle sager fra Sebberkloster særlig oplysende. *Jørgen Brockenhuus* lod i oktober 1630 en i drift værende gaard syne, og den befandtes bygfældig, men bonden lovede at reparere den inden sommeren, og sager av denne type er meget hyppige.33) Overfor hans enke fru *Margrete von der Lühe* forpligtede 12 bønder sig 8. august 1636 til at opbygge deres gamle gaarde inden Mikkelsdag og betale penge for fælden. Een bonde, der havde to gaarde i drift, lovede at holde den ene ved hævd, men kun at drive den anden gaards rugland til høsten, derefter i tjenlig tid at saa ny rug, men saa ikke mere at befatte sig med den gaard. Husbonden har aabenbart ment, at naar han ikke kunde holde een gaard ved lige, kunde han slet ikke drive to. En anden bonde er nævnt ovenfor, et tredje lovede at bygge ett hus inden høsten og resten av bygningerne inden to aars forløb, og yderligere to bønder lovede at bygge henholdsvis en gaard og et rollingshus inden to aar.34) Fem aar senere blev 13 bønder under Sebberkloster sat i fæld for beløb, der spænder fra 5½ til 40 dlr., og de lovede 5. august 1641 fru Margrete at genopbygge de forfaldne huse, syv inden pinse, fem i løbet av to aar, og een, hvis lader var forfaldne, fik tre aar til at reparere i.35) Den samme fremgangsmaade brugtes paa andre godser. I august 1643 forpligtede otte bønder under *Frans Lykke* til Overgaard sig til inden aar og dag at genopbygge deres gaarde, saa de var ustraffelige, og der findes flere lignende sager fra Overgaard.36) En bonde, vistnok under *Niels Friis* til Krastrup, lovede 26. september 1639 at forbedre sit hus for de 20 rdl., det var sat i fæld for, inden næste Mikkelsdag, og hvis det saa ikke var gjort, skulde han betale bygfælden og flytte strax uden yderligere tiltale 37), og *Herluf Daa* til Snedinges tjenere lovede 11. februar 1602 at gøre fyldest for deres gaardfæld inden Mortensdag.38)

Der fastsattes ikke altid en bestemt frist, men bonden lovede blot i almindelighed at vedligeholde gaarden. En fæster under Villestrup lovede 1635 fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, at han for fremtiden vilde bygge og forbedre det bol, han boede paa 39), og en bonde under *Niels Friis* til Krastrup tog 1637 fogeden i haand og lovede at opbygge halvparten av sin gaard og siden holde den ustraffelig.40) Maaske laa der ikke nogen konstateret bygfæld bag disse løfter, der saa blot skulde minde bønderne om deres pligt til vedligeholdelse, i hvert fald kan næppe alle *Jørgen Seefeld* til Visborggaards tjenere i Hindsted herred have haft fæld paa deres gaarde i 1641, men da mødte de op paa tinge og lovede for fremtiden at bygge og forbedre deres gaarde og huse, saa de var ustraffelige.41)

Husene tilhørte husbonden, men der findes enkelte exempler paa, at fæsteren har ejet i al fald nogle av bygningerne. *Iver Lykke* til Buderup-

holm lod 1617 en bondegaard sætte i fæld for 11 dl., men bonden paaklagede synet til landstinget, idet han hævdede, at de 4 dl. var for et hus, som husbonden havde givet hans fader lov til at bygge til sit eget brug, saa det burde undtages fra synet. Landstinget forkastede synet av formelle grunde, men kom ikke ind paa dette spørgsmaal.42) Da en bonde under *Jørgen Rathlou* til Krogsgaard i 1639 opsagde sin gaard, krævede han betaling for husene paa den, men det kan ikke ses, hvordan husbonden stillede sig til kravet.43)

Hvis gaarden brændte ved bondens forseelse, skulde han selv genopbygge den, for en bonde under Villestrup maatte 1643 forpligte sig til at genopbygge sin gaard, da den var brændt, fordi hans kølle ikke var holdt ved magt.44) Derimod havde bonden ingen pligt til at genoprette krigsødelæggelserne. En bonde under *Otte Thott* til Næs i Skaane skulde saaledes ikke genopbygge sin gaard saa godt, som han havde modtaget den, for den var brændt under Torstenssonkrigen, men naar han fik tømmer av husbonden, »som billigt eragtes«, skulde han bygge igen.45)

Mens de fleste syn blev taget paa een eller nogle faa gaarde, naar fogeden mente, at de var bygfældige, kunde husbonden sommetider lade foretage en generalinspektion av alle sine fæstegaarde. *Niels Friis* til Krastrup lod, uden at der blev givet nogen speciel begrundelse, i 1629 tage syn paa sine gaarde i Slet herred, baade med hensyn til bygninger, besætning og avling. Da besætningen normalt var bondens, maa man formode, at bønderne her havde laant kreaturer av husbonden efter kejserkrigens ødelæggelser, der fremgaar av en lang række tingsvidner.46) Herlufsholm gods stævnede i 1630 alle sine tjenere, by for by, for fæld og restancer, saa der maa være blevet holdt almindeligt syn paa gaardene 47), og *Jørgen Urne* til Næs lod 1641 tage syn paa alle sine gaarde i Fleskum herred for bygfæld, og de bønder, der ikke havde holdt deres gaarde ved hævd, blev derefter stævnet for fælden.48) Hr. *Niels Trolle* lod 1640 alle Krumstrups gaarde syne for fæld 49), og *Hans Oldeland* stævnede alle sine bønder i Skam herred under Ugerslevgaard for syn paa deres gaardes fæld i 1654.50)

Landstinget i Viborg stillede et bestemt krav om, at synene skulde s p e c i f i c e r e s, mens det ikke altid synes at være krævet av herredstingene, saaledes at et syn, der var godkendt ved herredstinget, kunde blive forkastet ved en appel til Viborg. Synene maatte i sig selv bero paa et skøn, saa de var usikre, men fejlmulighederne blev begrænset, naar synsmændene skulde fastsætte hver enkelt mangel, og hvis bonden mente, at synet var urigtigt, kunde han bedre protestere, naar han kunde pege paa enkelte, bestemte fejlskøn, saa landstingets holdning har betydet en beskyttelse for bonden mod vildighed og vilkaarlighed.

En enke fæstede paa livstid en gaard, vistnok av en selvejer, og da ejeren i 1617 28. august lod holde syn paa gaarden, der befandtes bygfældig paa alle husene, blev hun udvist. Ginding herredsting dømte 8. januar 1618, at da den kongelige forordning bestemte, at enker kun kunde blive ved deres gaarde uden indfæstning, naar de holdt gaarden ved magt, og da det fandtes bevist ved synet, at gaarden var bygfældig, skulde den derpaa boende enke forlade gaarden. Hun appellerede til landstinget, fordi hun fandt synet urigtigt, og landstinget forkastede da ogsaa synet 28. august 1619, fordi det ikke havde specificeret fælden i tømmer, tag og ler eller hvor meget av hver slags. Her maa synet være blevet holdt ved enkens tiltrædelse og altsaa være grundlag for et krav om, at hun skulde vedstaa mandens forpligtelser, men uanset tidspunktet skulde synet altsaa have været specificeret.51) I 1626 blev en bonde i Hundborg herred, der vistnok havde fæstet av en selvejer, tiltalt til fæstefortabelse, da et synsvidne havde godtgjort, at gaarden var bygfældig for 12 sldl. Bonden hævdede, at han havde bygget og forbedret gaarden, og at fælden ikke stammede fra hans tid, og landstinget frifandt bonden, fordi synet ikke var specificeret, og det ikke var godtgjort, at fælden var fra hans tid.52) En bonde paa en halv gaard under *Axel Juul* til Gunderupgaard havde faaet sin gaard fældsat for 12 sldl., men han hævdede, at synsmændene ikke blot havde bedømt hans del av gaarden, men den hele, og at han ikke havde faaet lovligt varsel om synet. Landstinget forkastede synet 1635, fordi synsmændene ikke havde specificeret, hvilke huse der var bygfældige, og fordi han intet varsel havde faaet, saa han kunde være paa aastedet, da synet blev holdt.53) Endelig kan nævnes en sag fra krongodset — Aalborghus len — 1641, hvor et syn blev forkastet, fordi det ikke var specificeret, og fordi synsmændene havde udtalt sig om bondens evne til at drive gaarden, hvad de efter landstingets opfattelse ikke kunde have nogen begrundet mening om.54)

Hvis nu bonden ikke kunde eller ikke vilde oprette den ved syn fastsatte fæld, og herremanden ikke vilde give ham længere respit med istandsættelsen, blev han udvist eller dømt fra gaarden. 1539 blev en enke udvist, fordi gaarden var kommet i forfald i den tid hun havde haft den efter mandens død 55), og 1633 tiltalte *Christoffer Hvas* til Hennegaard en bonde paa fæstet, fordi han ikke havde holdt sin gaard ved magt. Bonden mødte ikke og blev dømt fra fæstet.56) *Palle Rodsteen* til Lundsgaard tiltalte 1643 en bonde paa fæstet og til betaling av restancer, fordi han i nogle aar ikke havde ydet landgilde, men havde ladet gaarden forfalde. Bonden mødte ikke og blev dømt til at betale fæld og landgilde og have gaarden forbrudt.57) Hvor vanskeligt det kunde være at faa en bonde bort fra gaarden, selv om han havde forbrudt den efter recessen,

fremgaar av en sag fra Nørre Vosborg. *Mogens Juel* fik 21. december 1639 og 18. september 1641 syn for, at en gaard var bygfældig, og 3. november 1641 blev bonden dømt fra gaarden for fæld og restancer. 27. samme maaned blev han udvist av gaarden, men han blev i den, og 12. marts og 16. april 1642 udstedtes der forbud mod, at han brugte gaarden. Bonden hævdede, at han havde ydet og holdt ved magt, uden at han dog fremførte noget til støtte for sin paastand, og sandemændene oversvor ham saa endelig hærværk i 1642 for uberettiget brug og beboelse av gaarden.58) En gaard under Herlufsholm blev 1633 sat i fæld paa baade huse og gærder, og bonden blev »avsagt« og skulde overlade gaarden til en ny fæster. Fogeden krævede dom for restance med stedsmaalet og for fælden og fik indførsel herfor i bondens bo, og paa denne maade gik man i almindelighed frem paa dette gods.59) Paa flere godser i Merløse herred gik man frem paa samme maade som i den følgende sag fra Vognserup. *Frederik Parsberg* tiltalte 1654 en bonde paa fæstet, fordi han ikke havde vedligeholdt gaardens bygninger. Bonden tilbød at gøre husene færdige inden 14 dage, men fogeden hævdede, at bonden skulde bringe husene i den stand, de var, da han overtog gaarden, og desuden havde han forbrudt fæstet, fordi det ikke var sket i tide. Sagen udsattes, men bonden blev saa dømt til at vedligeholde gaarden *og* miste fæstet, medmindre han kunde have det anderledes i husbondens minde.60)

Fremgangsmaaden overfor de bønder, der ikke holdt deres gaarde ved lige, har da i det væsentlige været, e n t e n at husbonden ved et forlig og ved at give bonden respit søgte at faa gaarden i stand og først, naar dette var mislykkedes, udviste bonden eller fik ham dømt fra fæstet, e l l e r husbonden udviste strax bonden eller fik ham dømt fra gaarden, og saa forhandlede han sig til rette med ham om genopbyggelse og erstatning.

Naar gaarden skulde holdes ved hævd, betød det som sagt ikke blot, at bygninger og gærder skulde holdes ved lige, men ogsaa at *jorden skulde holdes i drift.* Sager om fæld kom derfor ogsaa til at dreje sig om ager, eng og have, og synsmændene besaa derfor baade bygninger og jordtilliggender, naar der kunde være tale om, at bonden ikke havde drevet sin jord forsvarligt, og endelig kunde det spørgsmaal dukke op, om bonden uberettiget havde forøget sin gaards tilliggende ved indtagelse av ny jord. Dette sidste faldt dog ikke ind under begrebet fæld, men sagen rejstes av herremanden, der jo skulde have stedsmaal og landgilde av den nyindtagne jord, og det kunde give anledning til, at der blev holdt syn paa gaardens tilliggende.

Forudsætningen for, at bonden kunde tiltales for driftsforsømmelse, var, at han havde lovet at drive gaarden, hvad han faktisk altid gjorde

ved fæstetiltrædelsen, og at den var i drift, da han overtog den, eller at han fik lempelser, fordi den var ude av drift. Da en bonde 1645 fæstede et bol av *Tage Thott* under Irup efter en mand, der havde hængt sig, lovede han at holde husene ved hævd i overensstemmelse med det avholdte syn og at gøde og ved hævd holde ager og ejendom og give og gøre, hvad der burde ydes med rette, og nogenlunde den samme form med hensyn til driften har næsten alle fæstebreve, eller ogsaa hed det blot, at bonden skulde holde gaarden »ved hævd«.61)

Sagerne om avlingsforsømmelse giver et broget billede av jordens drift, og hvad der skulde til, for at dyrkningen kunde være forsvarlig, men ofte er der flere grunde til tiltalen, saa det er vanskeligt at fremstille det systematisk. En bonde under *Niels Friis* til Krastrup blev 1634 tiltalt for ikke at holde sin gaard ved hævd og magt, idet det ved synsvidne godtgjordes, at jorden ikke var tilsaaet og dyrket. Bonden undskyldte sig med, at han var saa forarmet, at han ikke kunde holde gaarden ved magt, men han blev dømt fra fæstet.62) Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, til Restrup fik 1636 en bonde dømt, fordi han ikke dyrkede sin jord, men lod den ligge som grønjord, det vil sige upløjet.63) Endnu daarligere var driften paa en gaard under *Ove Gedde* til Hellerup i Halland, for der var jorden »ikke rede«, nemlig til saaning, to tønder sædeland var nedlagt, saa det kun med stort besvær kunde gøres dyrkeligt, og en del gærder manglede baade om markerne og om kaalhaven, der laa helt øde 1638.64) *Hans Markdanner* til Rønningesøgaard lod 1641 en bonde dømme fra fæstet for forskellige forseelser, blandt andet havde han undladt at lægge humlekuler, havde forhugget skoven og havde ladet jorden ligge upløjet og utilsaaet, saa han ingen landgilde kunde yde.65) En bonde i Hellum herred, hvis husbond ikke nævnes, blev 1646 tiltalt, fordi jorden i marken laa ubrugt, og han blev dømt til at staa til rette, da det bevistes, at avlingsforsømmelsen ikke skyldtes fjenden, men hans egen efterladenhed.66)

Forud for udvisning eller dom gik et syn, og *Gregers Krabbe* til Torstedlund fik 1650 tingsvidne om, at det paa en gaard var galt med baade bygningernes og markernes tilstand. En del av kornet var avspist av fæmon, anden jord, der burde have været tilsaaet, laa i grønjord, og der var intet hø bjærget til gaarden, men der ses ikke at være fulgt nogen udvisning efter synet, saa han har vel forligt sig med bonden.67) Et syn fra en gaard under fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses, til Tulsted viser ogsaa en del om markernes tilstand. Her var 1635 kun 6 av de 20 skp. rugland tilsaaet, tre stykker havreland var pløjet, men usaaet, og byggen manglede ganske. I gødningsvangen var sex stykker jord ugødet bortset fra, at der stod sex læs møg paa ageren, og humlehaven og kaal-

gaarden var øde, og bonden blev da ogsaa dømt til at erstatte husbonden tabet ved driftsforsømmelsen.68) *Gregers Krabbe* til Torstedlund havde flere sager med bønder, der ikke drev deres jord forsvarligt. 1640 var en bonde rømt uden at have ladet havrelandet pløje, uden at have fælget den jord, byggen skulde saas i, og han havde kun udaget 1½ skp. af sit møg, saa han blev dømt til at staa til rette.69) I 1650 lod han holde syn paa en anden gaards bygninger og marker, og da var jorden ikke i drift, for de to aars gøde — formentlig den jord, der havde faaet gødning i to aar —, der skulde have været tilsaaet med rug og byg, laa i grønjord, og 26 læs møg stod uspredt ved byen, og i gaarden laa ett aars gødning, saa der var intet at saa rug i.70) Et syn paa en gaard fra 1654 siger lidt mere om driftsmaaden. Synsmændene saa, at »med havre land, som nu i aar med anden kærve havre skulde saas, ligger efter, ingen brug har været i en ager, men ligger i grøn jord«, og den kunde der saas 12 skp. byg i. Der, hvor gødningshavren kunde saas, laa en ager efter, hvori der kunde saas 6 skp. byg, og »nu i disse to aars gøde anden kærve og gødning ligger efter og ubrugt, i hver aars gøde 18 skp. bygland«. »Med anden kærve« maa formentlig sige, at det var andet aar, dette stykke var tilsaaet. At ageren ligger efter, vil vel sige, at bonden er bagefter med dens bearbejdning.71) Andre sager igen anfører ikke synet, men bonden tiltaltes for ikke at have saaet — *Thomas Kaas* til Ørndrup 1648 —72) eller for ikke at have saaet eller gødet — *Jørgen Urne* til Næs 1640.73)

Syn og eventuel tiltale gjaldt ikke blot agre, men ogsaa enge og haver. En bonde — uvist fra hvilket gods — blev tiltalt 1650, fordi han ikke vilde bjærge høet av sin eng, mens han havde avlet og høstet kornet.74) *Frederik Parsberg* til Vognserup tiltalte 1655 en bonde for uden hjemmel at have hugget nogle asketræer i sin have, men bonden hævdede, at han intet havde fældet og tværtimod forbedret haven, og da retten ingen hugst fandt bevist, blev han frifundet.75) Det var formodentlig paa grund av denne sags udfald, at Frederik Parsberg samme dag, som frifindelsen faldt, udtrykkelig instruerede de synsmænd, der skulde besigtige en anden gaard, om, at de skulde se, om der i haven var fældet frugttræer eller andre træer, og de saa da ogsaa, at to abildtræer var kappet for to grene og en lille eg var hugget.76)

Selve jorden kunde blive vanrøgtet ved opgravning, saa den blev vanskelig at drive. *Hans Dyre* til Boller i Børglum herred tiltalte 1618 en bonde paa Mors for forskellige forseelser, blandt andet beskyldtes han for at »have volddreven marken og ladet opgrave grønjord«, og han dømtes for sine forseelser ved herreds- og landsting.77) *Knud Gyldenstierne* til Tiim fik 1619 en bonde dømt fra fæstet, fordi han havde ødelagt en eng ved at grave en 100 alen lang og 2½ alen bred grøft, efter

at herskabet forgæves havde forsøgt at faa ham til at love, at han ikke vilde grave grøfter til skade for jorden. Desuagtet blev bonden paa gaarden, og da husbonden vilde have sandemænd til at oversværge ham hærværk, hævdede han, at han kun havde gravet tørv i sit »fortekær« ligesom granderne, da han ellers ikke kunde faa brændsel, og det var i hvert fald ikke fæstefortabelsesgrund efter recessen, men landstinget lod sandemændene oversværge ham hærværk.78) *Jacob Grubbe* til Kabbel tiltalte 1647 en bonde blandt andet for at have opgravet grøn jord i den fælles forte 79), og to bønder under *Ove Juul* til Lundbæk maatte 1642 love at forbedre deres huse og at gøre det, de havde opgravet i marken, saa godt, som det var før 80), saa der kan ingen tvivl være om, at opgravning, der vanskeliggjorde driften, var imod bestemmelsen om, at bonden skulde holde gaarden ved hævd.

Indtagelse av ny jord kunde give anledning til tiltale, hvis den, der indtog jorden, derved skadede sine grander, fordi jorden før havde været fælled. Saaledes blev nogle bønder under Birkholm (Løvenborg) dømt i 1617, fordi de havde indtaget noget jord av fælleden 81), og *Erik Bille* til Kærsgaard rejste 1623 sag mod nogle fæstere, der opbrød og indtog jord av byens fælled til skade for de andre bønder.82) Grunden til forfølgelsen kunde ogsaa være, at den nyopbrudte jord ikke var fæstet av husbonden. Saaledes tiltalte lensmanden paa Bøvling *Christen Skeel* til Fussingø i 1581 26 bønder, der havde indtaget og brugt udmarksjord, som de ikke havde fæstet.83) En sag fra Albæk, der da ejedes av fru *Dorte Juul,* sal. Iver Krabbes, giver en interessant oplysning om, at jord, der en tid havde været ude av drift, igen blev opdyrket. Hun tiltalte i 1642 fem bønder, fordi de havde avbrændt en stor del hede til deres gaarde, hvad hun mente var unødigt, da de havde jord nok til deres brug, og derav havde deres formænd næret sig, men avbrændingen til opdyrkning var til skade for husbondens tørvegrøft og lyngslet paa deres ejendom. Nogle av bønderne nægtede at have været med og gled ud, men een av dem fremlagde *Iver Krabbes* fæstebrev om, at han havde faaet gaarden med den brug, som hans formænd før ham havde haft, og han beviste, at den hedejord, han havde avbrændt sammen med sine naboer, laa indenfor landsbymarkens sten og stabel og var ret agerjord, der tilforn havde været brugt med avl og sæd og været indhegnet med dige og grøft. Retten godkendte hans fremstilling, og derfor, og fordi han nu havde pløjet og dyrket til sin gaard, efter recessen til gavn og forbedring, blev han frifundet.84) Det samme forhold maa vist nok have gjort sig gældende ved en sag fra et unævnt gods, hvor husbonden forbød en bonde at saa og pløje mere til sin gaard, end han hidtil havde gjort. Bonden hævdede, at da han havde gaarden i fæste, maatte han udnytte dens tilliggende fuldt

ud, og landstinget omstødte da ogsaa husbondens forbud.85) Her kan ikke være tale om indtagelse af ny jord, da husbonden ikke anfægter, at bonden havde fæstet det brugte, men formentlig har han ikke strax ved fæstetiltrædelsen dyrket al jorden. Da sagen er meget kort refereret, kan man kun gætte om, hvorfor husbonden vilde hindre bonden i at dyrke al sin jord med korn, men m a a s k e har han ment, at det oversteg bondens kræfter, saa han ikke vilde være i stand til at yde hoveri og landgilde, naar han udvidede driften.

Mere forstaaelig er en sag fra 1538, hvor *Erik Krummedige* til Nebbegaard tiltalte en bonde, fordi han paa eengang drev to gaarde, men kun ydede jordskyld av den ene. Bonden sagde, at han drev dem med een plov til een lade, saa det var kun ett brug, men da det bevistes, at de oprindelig havde været to gaarde, dømtes han til at genopføre de nedbrudte bygninger paa den ene gaard, der skulde fæstes til en ny bonde, som skulde yde fuld skyld av den. Jorden skulde holdes i fuld drift, og der skulde ydes i overensstemmelse hermed.86)

IV. 9. UDLAAN OG ULOVLIG DRIFT

Generelle forbud mod udlejning udstedtes av den enkelte herremand, skønt det var forbudt ifølge recessen og ofte direkte nævnedes i fæstebrevene, men formaalet har maaske været at foreholde bønderne det, fordi de ofte handlede derimod. I 1576 forbød en unævnt herremand sine bønder at udlaane eller leje ager eller eng eller at lade andre saa i deres jord 1), og 1583 nedlagde *Otte Banner* til Asdal og fru *Anne Rosenkrantz* — uvist hvilken — ligeledes forbud mod, at deres bønder i Børglum herred udlejede ager eller eng eller lod fremmede føre sæd i deres jord.2) Samme aar forbød fogeden paa Hørbylund alle andre end dem, der havde stedet og fæstet de paagældende gaarde og bol, at føre sæd i eller av husbondens jord eller at udleje ager og eng.3) Disse forbud træffes gang paa gang, og for at tage et fra en anden egn og tid saa forbødes det 1633 Herlufsholms tjenere at bortleje deres ager eller eng.4) Forbudet udstedtes ofte i de tidlige foraarsmaaneder, muligvis fordi den bonde, der da ikke havde vaarsæd, fordi han havde maattet spise det op i vinterens løb, var mere fristet til at overtræde forbudet.

Som nævnt staar forbudet mod udlejning ofte indført i fæstebrevene, eller det nævnedes ved indgaaelsen av fæstet, og som exempler kan nævnes, at da en bonde i 1636 paa tinge overfor *Frederik Rantzau* til Asdals foged forpligtede sig til at flytte til en gaard i Løgstør og bygge og forbedre den, bestemtes det, at hvis han udlejede ager eller eng, skulde han have sit

fæste forbrudt.5) Ligeledes forbød *Knud Ulfeldt* til Østergaard den bonde, der 1641 paa sædvanlige betingelser fæstede en gaard i Store Arden, at bortleje noget av den 6), og mellem betingelserne for en unævnt herremands bortfæstning av en gaard i Løgstør 1652 var ogsaa, at bonden ikke maatte bortleje jorden.7) Naar man udtrykkelig ved fæstets indgaaelse fastslog et almindeligt og lovfæstet forbud, maa grunden formentlig have været de mange overtrædelser.

I almindelighed bestod overtrædelsen i, at bonden bortlejede enkelte agre, men det kunde ogsaa være galt med større arealer. En mand, der havde været foged paa Rygaard paa Fyn, havde av fru *Anne Rønnow,* sal. Johan Urnes, faaet en gaard overdraget som løn kvit og frit paa livstid. Da hendes arvinger senere solgte gaarden til hr. *Jørgen Lykke* til Hverringe, bortfæstede fogeden gaarden og slog sig ned i Odense. Herimod protesterede Jørgen Lykke, der hævdede, at bonden skulde bebo gaarden, mens denne mente at have ret til at gøre med den, hvad han vilde. Rettertinget fastslog, at bonden havde forbrudt gaarden, men sagen forligtes saadan, at fru Annes arvinger gav ham 100 dl., mod at han rømmede gaarden.8) Naar det i de følgende sager hedder, at bonden havde udlejet »jorden«, kan det maaske ogsaa betyde, at han har overladt andre større dele av sin gaards tilliggende. Fru *Anne,* enke efter Jørgen Daa til Dalby, udviste 1558 en bonde, blandt andet fordi han lejede jorden ud 9), og fru *Sofie Brahe,* sal. Jørgen Lunges, til Odden lod 1620 en bonde dømme fra sin gaard, fordi han havde ladet andre bruge dens jord 10), ligesom *Mandrup Abildgaard* til Skodborg 1637 tiltalte en bonde paa fæstet, fordi han gennem flere aar havde bortlejet ager og eng.11)

Ellers drejer sagerne sig næsten altid om enkelte jorder. *Knud Akeleye* til Skinnerup udviste 1646 en bonde, fordi han lejede og pantsatte av gaardens ejendom, saa den forringedes. Paa kongens forbøn fik bonden lov at sidde til Mikkelsdag, da han skulde forlade gaarden, medmindre han inden forligte sig med husbonden.12) En bonde under *Erik Hundermark* til Gerdrup tiltaltes 1608 paa sit fæste, fordi han havde fæstet en jord og nu lejede den ud til andre.13) Naar bønderne tiltaltes for fremleje, maatte det bevises ved vidner. Saaledes indkaldte *Knud Gyldenstierne* til Tiim i 1618 vidner, der skulde udtale sig om, hvorvidt en av hans bønder havde bortlejet dele av sin jord og solgt fodringen 14), og *Mogens Kaas* til Frøstrup førte 1620 vidner om, at en av hans bønder havde bortlejet noget av gaardens jord og begaaet andre forseelser, men bonden førte andre vidner, hvorved han vilde omstøde husbondens paastand. Da nogle av hans vidner trods stævning ikke mødte for landstinget, blev deres vidnesbyrd omstødt, men i denne sammenhæng er det for saa vidt ligegyldigt, da sagen blot skal vise, at man søgte at bevise bortlejningen ved

hjælp av vidner, mens der ikke holdtes syn.15) I andre sager nævnes ingen vidner. Fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, til Villestrup fik 1654 en bonde dømt fra fæstet, fordi han kun brugte en del av sin jord og bortlejede resten til andre 16), og en bonde i Halland under *Frederik Rantzau* til Asdal blev i 1633 dømt for at have bortlejet eller pantsat et stykke jord uden husbondens samtykke.17)

Anklagen behøvede ikke at dreje sig om det *dyrkede* areal, for 1640 tiltalte *Niels Friis* til Krastrup fire bønder, fordi de havde ladet lyngen i deres hede bjærge av andre, til hvem de havde bortlejet den, og de blev dømt til at staa til rette derfor 18), og 1637 blev en bonde under Nørlund dømt til at staa til rette, fordi han i tre aar havde bortlejet et hus, og han forligte sagen, idet han lovede at yde fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, to gode, fuldfærdige øxne baade for den ikke ydede landgilde av huset og for sin forseelse.19)

Hvordan bonden saa paa en saadan sag, kan man maaske faa et indtryk av gennem en sag fra Lønborggaard len. Lensmanden *Christoffer Gersdorff* fik her 1612 en mand dømt fra gaarden, fordi han havde bortlejet nogle agre, der hørte til hans gaard. Det førte til en langvarig strid med den kværulante og trættekære bonde, og da sagen blev genoptaget i 1631, indrømmede bonden vel, at han havde bortlejet jorden, men han holdt det for en ringe brøde. Herimod kunde lensmanden med rette henvise til, at det efter recessen var fæstefortabelsesgrund.20) En bonde i Halland — uvist hvis —, der 1631 blev tiltalt for fremleje, anførte som undskyldning, at det var sket i hans formands tid 21), mens en bonde under fru *Christence Krag,* sal. Fasti Staverskovs, til Øllufgaard, der 1655 blev tiltalt for at have bortlejet en eng, svarede til anklagen, at hvis han ikke maatte bortleje et stykke ager eller eng, saa vel som hans husbonds andre tjenere, saa kunde de lige saa godt tage »det« bort i dag som en anden dag, hvormed han vistnok mente, at saa kunde han lige saa godt miste fæstet strax.22)

Begrebet *ulovlig sæd* omfatter de tilfælde, hvor bonden lod en anden tilsaa nogle eller alle sine agre, saadan at avlen deltes mellem bonden og den, der havde saaet. Forbud herimod udstedt av den enkelte herremand er uhyre talrige, i Slet og Hellum herred gaar der ikke et aar, uden at en eller flere herremænd udsteder mere eller mindre omfattende forbud derimod.23) Som exempler fra andre egne kan nævnes, at Herlufsholms foged i 1633 opfordrede alle, der havde saaet noget i skolens tjeneres jord, til at give forstanderen til kende, hvor meget de havde saaet, for at de ikke ellers skulde staa til rette som for andet uhjemlet og dølgsmaal.24) Her forudsatte fogeden saaledes, at det var sket, men andre vilde komme det i forkøbet, som *Claus Mormand* til Østerø, der 1639 forbød alle at

saa eller høste hos nogen av hans tjenere, medmindre de vilde have sæden forbrudt.25) Fru *Karen Krabbe,* sal. Johan Friis', avlyste 1650 al ulovlig sæd hos Ørreslevgaards bønder.26) *Erik Kaas* til Agersborg forbød 1634 enhver at »i eller avføre« sæd av hans tjeneres jord, uden de havde det i husbondens minde 27), *Mogens Sehested* til Mullerup og *Ide Lunge,* sal. Otte Skeels, til Broholm avlyste 1649 al ulovlig sæd hos deres bønder 28), og da *Hans Markdanner* til Rønningesøgaards foged flere gange havde avlyst al ulovlig sæd, stævnede han alle Rønningesøgaards bønder, »som pløjer og saaer«, og fik dom for, at al den ulovlige sæd, som herefter maatte findes hos dem, tilhørte husbonden, da »grøden jo bør at følge husbonden og grunden«.29)

Naar herremanden havde mistanke om, at der alligevel var blevet saaet ulovligt i hans bønders jorder, kunde han udstede et forbud mod, at avlen av den ulovlige sæd blev ført bort fra godset. Saaledes forbød *Jørgen Mund* til Tiselholt 1639 avførsel av ulovlig sæd hos hans bønder.30) Paa Fyn brugte man et særligt udtryk for det, at herremanden tog den ulovlige sæd i hans bønders jord, nemlig at han »mælede grøden til grunden«. Fru *Lene Barnekow,* sal. Tønne Friis', til Ørreslevgaard stævnede 1646 alle sine bønder i Skam herred, at de skulde drage sig til minde, at hendes foged paa tre ting havde avlyst al ulovlig sæd, som var saaet i hendes jord og »mælt grøden til grunden«.31) Det samme udtryk brugtes av Ugerslevgaard 1646 32), Dallund 1647 33), Ørreslevgaard 1650 34), Kørup 1652 35), Ugerslevgaard 36), Enggaard 37) og Harreslevgaard 38) 1653, Kørup 39), Odensegaard 40), Harreslevgaard 41) og Ugerslevgaard 42) 1654. Det fremgaar klart av stederne, at det betød, at herremanden vilde beslaglægge den ulovlige sæd, fordi bønderne havde overtraadt forbudet med at føre sæden i jorden ved fremmede.

Disse forbud var tit forbundet med, at herremanden tilbød dem, der ulovligt havde saaet, at han vilde give dem frøgæld d. v. s. erstatning for udsæden, mod at han beholdt avlen. Saaledes forbød *Falk Gøyes* foged paa Bratskov i 1631 al avførsel av sæd i de husbonden tilhørende marker og tilbød derefter at yde dem, der havde saaet, frøgæld 43), mens *Jørgen Grubbe* til Tostrups foged begyndte med at tilbyde frøgæld 1640 og derpaa forbød dem, der ulovligt havde saaet i Jørgen Grubbes jord, at høste og bortføre avlen.44) Paa samme maade mødte fogeden paa Sønder Elkær for fru *Sofie Høeg,* Frederik Reedtz', paa Kær herredsting i 1632 med rug, byg og havre og tilbød frøgæld til dem, der ulovligt havde saaet i hendes jord, og forbød dem at avle uden hendes minde.45) Denne form er almindelig og kendes fx. ogsaa fra Agersborg og Kokkedal i 1630.46) Grundlaget for forbudet nævnes ligefrem flere steder, for exempel da *Mandrup*

Due til Halkærs foged 1647 tilbød frøgæld for ulovlig sæd, der var ført i hans jord av folk, der *ikke havde fæstet,* og samtidig forbød han dem at bortføre avlen.47) Paa fru *Margrete Marsvins,* sal. Jørgen Urnes, gaard Næs tilbød fogeden 1649 frøgæld av ulovlig sæd og forbød høst og avførsel av avlen, men 1654 udtalte han sig noget fyldigere, idet han paa tre ting tilbød frøgæld for rug, byg og havre, som trods forbud maatte være blevet saaet i Næs' tjeneres jord, og forbød alle at befatte sig med denne sæd uden de, der boede der paa godset og gav skyld og landgilde og kunde have det i husbondens minde. Her synes det at kunne ses, at forbudet især var rettet mod fremmede, hvad der formentlig vilde sige købstadfolk. Forbudene i denne form var som nævnt uhyre hyppige 48), saaledes udstedte ikke mindre end sex herremænd i Hassing herred et saadant forbud 15. juni 1648.49) Avførselsforbudet indeholdt ikke altid tilbud om frøgæld. Fogeden paa *Peder Juels* gaard Hesselmed lod 1592 tinglæse, hvad fremmed sæd der var kommet i husbondens og hans tjeneres jord, og forbød al avførsel av avlen herav 50), og *Frans Lykke* til Overgaards foged paa Kokkedal forbød 1630 al avførsel av ulovlig sæd.51)

I andre tilfælde var man gaaet ud fra, baade at forbudet var bekendt, og at det var blevet overtraadt, for da tilbød herremændene blot frøgælden for den ulovlige sæd i deres jorder. I juni 1630 tilbød *Iver Kaas* til Ulstrup, *Iver Prip* til Øland og *Tage Thott* til Irup frøgæld for ulovlig sæd i deres jorder i Hassing herred 52), og en række fogeder fra andre gaarde tilbød 1642 rug, byg og havre for ulovlig sæd i deres herskabers jorder i Slet herred.53) Da fogederne fra Todbøl, Raastrup og Øland i 1645 tilbød frøgæld for ulovlig sæd i disse gaarders jorder i Hassing herred, optraadte de sammen med krongodsfogeder 54), hvad der muligvis ogsaa var tilfældet paa samme herredsting 1654, da fogederne fra Tandrup og Øland tilbød frøgæld sammen med en foged, hvis herskab ikke nævnes, men som maaske var fra krongodset.55) Mens fogeden paa Næs, som ovenfor nævnt, flere gange forbandt tilbudet om frøgæld med forbud mod avførsel, nøjedes han i 1643 og 1650 med at tilbyde rug, byg og havre for ulovlig sæd i Næs' tjeneres jord henholdsvis i Hellum og Fleskum herreder.56)

Hosstaaende tabel skulde vise, hvor ofte de tidligere nævnte himmerlandske hovedgaardes ejere tilbød at give frøgæld for ulovlig sæd. Fra Restrup og Gudumlund findes ingen frøgældstilbud.

	1636	37	40	41	42	44/5	49	50	54
Buderupholm . . .			1		1				
Lundbæk	1		1		1		1	1	1
Torstedlund	1	1	1	1			1	1	1

Mens de fleste forbud mod at saa ulovligt i bøndernes jorder naturligt nok er blevet udstedt om foraaret, er paa ett nær, der udstedtes 19. juli, alle forbud mod avførsel og tilbud om frøgæld udstedt i juni maaned, altsaa umiddelbart før høsten. Det var jo umuligt at se paa kornet, hvem der havde saaet det, og naar kornet var høstet, kunde et læs, der førtes til købstaden, lige saa godt være korn, bonden solgte, som noget en købstadmand hjembragte som sin — ulovlige — avl. En effektiv kontrol med, at der ikke blev saaet av fremmede, var vanskelig eller umulig, men de mange forbud og tilbud viser, at herremændene har haabet paa at skræmme bønderne fra forseelsen og senere at lokke dem til at aabenbare overtrædelser, saa herremanden kunde faa avlen.

Nogle sager om ulovlig sæd har særlige træk, der adskiller dem fra de sædvanlige. Saaledes tilbød en bonde under Sæbygaard i 1576 s e l v at give fru *Pernille Oxe,* sal. Otte Ruds, frøgæld av en hende tilhørende mark, som han havde tilsaaet.57) Fogeden paa *Mogens Kaas'* gaard Gudumlund fik 1629 vidne om, at en bonde havde ført gødning i en øde gaards jord 58), og det kan han formentlig kun have gjort for at dyrke jorden, skønt han ikke havde fæstet den. Et andet tilfælde, hvor bonden selv tilbød frøgælden, findes fra Sjælland, idet en bonde under *Claus Putbus* til Krapperup, der var tiltalt for avførsel, forklarede, at han havde laant en enke 1 skp. boghvede til udsæd og havde kun høstet og faaet 1 skp. igen, og den vilde han give i frøgæld. Da han blev dømt fredløs, fordi han ikke rettede sig efter Faxe herredstings dom om fæstefortabelse 1592, appellerede han til landstinget 1593 og hævdede, at jordens fæster og ikke han maatte være ansvarlig, og at han iøvrigt ikke havde kendt husbondens forbud mod avførsel. Det sidste argument havde nu ikke megen værdi, da forbud mod udleje jo fandtes i recessen, saa et specielt forbud fra husbonden ikke skulde være nødvendigt, men landstinget dømte, at da den tiltalte havde saaet med fæsterens minde, da han ikke var blevet lovfordelt inden midsommer, da han havde tilbudt frøgælden, og da han intet varsel havde faaet om avførselsforbudet, blev han frifundet for tabet av sin mandhelg.59) I hvert fald havde en anden bonde, som hørte under fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund avlet, tærsket og avført korn fra en gaard, som en anden var flyttet fra i 1642, mens han ikke havde brugt den gaard, som han paa sin søns vegne havde fæstet. Bonden erklærede nu vidnet om dette forhold for løgnagtigt, og der faldt ingen

dom i sagen, saa den er formentlig blevet forligt, og i hvert fald maatte husbonden jo være interesseret i, at en øde gaard kom i drift.60)

Tiltalen for ulovlig sæd kunde ogsaa rettes mod den, der havde saaet i den paagældende herremands jord. Saaledes tiltalte fru *Mette Rosenkrantz,* sal. Peder Oxes, til Tølløse 1586 en uden for godset boende mand, der havde saaet 4—5 skæpper sæd hos en av hendes bønder. Skønt han hævdede ikke at have avført, blev han dømt til at tilbageføre sæden og betale en tremarksbøde.61) I et andet tilfælde lovede sex personer udenfor *Frans Lykke* til Overgaards gods Kokkedal at stille ham tilfreds for landgilden av den sæd, de havde saaet i hans tjeneres jord, hvilket maa betragtes som et forlig, formentlig fordi herremanden har været interesseret i, at hans bønders jord holdtes i drift, naar de selv ikke havde saasæd nok.62) Ellers kunde husbonden faa sig tildømt den sæd, som andre havde saaet ulovligt i hans tjeneres jord, som tilfældet var paa *Christen Skeels* gaard Estrup i 1642 63), og *Lauritz Ulfeldt* til Harreslevgaard tiltalte 1653 en mand til enten at skaffe sig hjemmel for den sæd, han efter herremandens mening havde saaet ulovligt i hans tjeneres jord eller at lide som vederbør. Herredstinget henviste sagen til landsting, og avgørelsen kendes ikke.64) *Niels Henriksen Rosenvinge* tiltalte 1593 nogle bønder i Merløse herred for avførsel, men da det oplystes, at de havde faaet sæden som betaling for udlejede plovstude, blev de frifundet av landstinget, mens herredstinget havde dømt dem.65) Et pudsigt exempel paa ulovlig drift stammer fra Vorgaard i Hellum herred, hvor en bonde og hans karl 1635 tiltaltes, fordi de uden husbondens minde havde ladet fru *Helvig Kaas',* sal. Hannibal Gyldenstiernes, tyr bedække en kvie.66) En bonde under Tustrup havde 1639 saaet mesteparten av sin fæstejord til halvs med andre uden tilladelse, og husbonden fru *Else Benderup,* sal. Christoffer Seefelds, forbød derfor alle at lade sæden høste og bortføre. Her har man vistnok det princip, hvorefter bønderne gik frem, naar de ulovligt lod fremmede saa i deres jord, nemlig at udbyttet skulde deles lige mellem fæsteren og den, der havde saaet i hans jord.67) En kone, der havde en gaard under Lundbæk, laante i 1641 plovstude av en bonde, der saa til gengæld fik lov at saa i et stykke av hendes jord. Dette var ulovligt, og hun maatte saa avlevere avlen av jordstykket til husbonden *Ove Juul,* og dertil maatte hun betale bonden leje av plovstudene.68) En bonde i Froste herred, hvis herskab ikke nævnes, erkendte 1647, at han havde ladet en anden saa to tønder havre i sin jord, og at avlen herav var blevet bortført, hvorfor han blev tiltalt paa fæstet.69)

Naar det var konstateret, at der i en herremands jord var saaet korn uden hans minde, det vil sige, uden at han havde faaet stedsmaal og landgilde av den, der saaede, saa blev det udsaaede og avlen derav tildømt jor-

dens ejer. *Jørgen Brockenhuus* til Sebberkloster fik sig 1630 ved Slet herredsting den sæd tildømt, der ulovligt var saaet i hans jord 70), og 1642 fik hans enke fru *Margrete von der Lühe* dom for det samme baade ved herredstinget og ved landstinget, der fastslog, at sæd i jord, der ikke var stedet og fæstet av husbonden, tilfaldt denne.71) Fogeden paa Randrup mente 1643, at den ulovlige sæd burde følge hans husbond fru *Dorte Juul,* sal. Iver Krabbes, men herredstinget traf da ingen avgørelse 72), hvorimod *Gregers Krabbe* til Torstedlund, der paa fire ting havde tilbudt frøgæld for den ulovlige sæd, fik sig tildømt avgrøden derav i 1650, da ingen mødte og modtog hans tilbud.73) Ikke blot korn var det ulovligt at saa uden at have fæstet, men enhver brug av ufæstet jord var en forseelse. En kone, der havde saaet hørfrø i jorden til et andet hus end det, hun havde i fæste, blev 1647 dømt til at have frøet forbrudt til husbonden.74)

Helt imod det hævdvundne princip, at der ikke maatte saas i ufæstet jord, gik *Axel Juul* til Kongstedlund i 1630, men det havde da ogsaa sin særlige forklaring i den nødstilstand, der var fulgt efter kejserkrigen. Han tilbød »efter denne haarde og dyre tids kondition, som er i blandt fattige folk for sædekorn«, at enhver, der vilde saa »til halvs« med hans tjenere, maatte faa det halve korn, som voxede efter deres isæd, paa den betingelse, at hans tjenere beholdt fodringen, d. v. s. halmen, og at der ydedes tiende av begge halvdele. Kongstedlunds tjenere har aabenbart ganske manglet saasæd, og husbonden har formentlig heller intet haft at laane dem, siden han gik imod den ellers overalt fastslaaede regel om, at den, der saaede, skulde fæste og yde.75) Der er fundet een anden sag, hvor bonden har tilsaaet jord, han ikke havde fæstet, men hvor det var sket med husbondens minde. Her mangler detailler, men man kan formode, at den paagældende herremand, *Niels Friis* til Krastrup, derved har villet opnaa at holde en øde gaard i drift 1638.76)

IV. 10. FORBUD MOD AVFØRSEL OG ØXNESALG

Bonden har ikke maattet avføre hø og halm eller gødning fra sit brug, fordi dette var nødvendigt, for at jorden kunde holdes i ordentlig drift, saadan som recessen krævede. Skønt dette var almindelig anerkendt, udstedte den enkelte herremand ofte avførselsforbud, ligesom han kunde forbyde bonden at sælge øxne til fremmede, før de havde været ham tilbudt. Dette sidste punkt hang sikkert sammen med regeringens handelspolitik, men avførselsforbudet var kun en fastslaaen av recessens bestemmelse om, at bonden skulde holde gaarden ved hævd.

Nu er der imidlertid fundet et par sager, der synes at vise, at visse herre-

mænd har forsøgt at udvide avførselsforbudet til ogsaa at omfatte kornet. Det drejer sig kun om nogle faa sager, og det kan være, at der i alle tilfælde er tale om særlige forhold, eller ogsaa staar man maaske overfor urimelige overgreb, der kun gælder enkelte herremænd. Helt at avgøre det lader sig paa det foreliggende grundlag ikke gøre, men en gennemførelse av dette forbud mod at sælge korn bort fra gaarden var en umulighed. Det kan tænkes, at det skulde føre til, at bonden skulde sælge eller først tilbyde husbonden sit korn, men der er intet exempel fundet paa, at bonden har solgt sit herskab sit korn, og nogle rede penge maatte bonden have mellem hænderne. Det kunde han kun faa ved salg av sine produkter, da driften av hans egen gaard i forbindelse med hovarbejdet praktisk talt gjorde det umuligt for ham at arbejde for andre mod betaling. Selv om bonden var selvforsynende med næsten al sin føde, sin klædedragt og væsentlige dele av sine redskaber, maatte han for rede penge købe visse varer, især salt, humle og jærn, ligesom skatterne — og offer- og retsbøder — og visse landgildeydelser skulde betales med penge, saa det var uigennemførligt at avskære bonden fra at sælge sine produkter. Sandsynligvis skyldes da de nedennævnte sager særlige forhold, som ikke nu kan forklares. En bonde tiltaltes 1607 av *Lauge Krag* (?) for at have avført sin grøde av grunden og ikke til gaarden, trods forbud, og dømtes til at tilbageføre det avførte og at bøde 3 mk. Grøde plejer at betyde korn, men kan betyde al avgrøde, altsaa ogsaa hø og halm, saa det kan være, at der her er tale om dette sidste, men 3-marksbøden, der gjorde manden inhabil, tyder paa, at sagen har været opfattet som alvorlig.1) Herlufsholms foged forbød 1618 skolens tjenere at avføre kornsæd, hø eller anden avgrøde uden skolens tilladelse, og her er der intet, der tyder paa, at der blot er tale om ulovlig sæd 2), hvorimod det vistnok var tilfældet, da der sammesteds udstedtes et lignende forbud i 1635.3) Endelig kan nævnes, at jomfru *Anne Thott* til Faarup 1651 tiltalte en bonde for at have tærsket og hans hustru og søn for at have avført korn mod hendes forbud. Bonden blev frifundet, da han førte vidner mod husbondens paastand, og der synes at være en mulighed for, at husbonden havde haft pant i det paagældende korn.4) I disse tilfælde er det muligt, at der ligefrem er blevet nedlagt forbud mod, at bønderne førte deres korn bort fra stavnen, uden at der b e h ø v e r at have været særlige grunde dertil, men en række andre sager viser særlige omstændigheder, der forklarer, hvorfor forbudet var udstedt.

I et par sager er korn og hø nævnt saadan, at det ikke er helt klart, om forbudet mod avførsel ogsaa omfatter kornet. En bonde under *Lauritz Skram* til Korsøgaard klagede 1586 til kongen over, at husbonden vilde udvise ham av gaarden, blot fordi han havde undt en tømrer, der havde

arbejdet for ham, lidt sæd og en smed lidt hø, hvorved gaarden dog ikke var blevet ringere end andre gaarde i herredet, og han bad kongen om hjælp. Kongen anmodede da Lauritz Skram om at lade bonden beholde gaarden, da den var i god stand og iøvrigt laa saa nær det kongelige birk Jelling, at den ikke kunde gøres til sædegaard, som Lauritz Skram havde talt om. Her synes sagen om avførsel at have været brugt som paaskud.5) *Sten Beck* til Vandaas tiltalte 1646 en bonde, fordi han havde fjærnet korn fra en anden fæsters gaard med dennes hjælp og minde, skønt gaarden var sat i fæld, og ved Ramsø herredsting og landstinget blev bonden dømt til tremarksmand. Han appellerede til rettertinget og hævdede, at meget korn og hø blev ført til købstæderne, uden at herskabet derfor tiltalte bønderne, og rettertinget frifandt bonden, fordi han havde foretaget avførslen med den fældsatte fæsters minde.6) Naar gaarden var sat i fæld, havde herremanden et naturligt krav paa at kunne skaffe sig erstatning i gaardens avl, saa den fældsatte bondes forseelse synes oplagt, men den tiltaltes bemærkning om avførslen til købstæderne ser ejendommelig ud, fordi den synes at forudsætte, at der hverken maatte føres korn eller fodring til købstad uden herskabets minde, mens dette paa den anden side ikke blev strængt overholdt. Hvis kornet var utærsket, saaledes at baade kærne og halm avførtes, forstaas tiltalen for avførsel umiddelbart, fordi halmen var fodring, men det kan ikke, hverken i denne eller i de andre sager, av de anvendte udtryk ses, om der er tale om utærsket korn.

Naar kansleren *Christian Friis* til Borreby i 1602 nedlagde forbud mod, at hans bønder avhøstede eller avførte korn og foder eller nogen grøde av hans grund, gør sammenstillingen av korn og foder det ogsaa sandsynligt, at det drejede sig om korn til fodring.7)

Frederik Parsberg til Vognserup tiltalte 1637 en bonde og hans kone for at have høstet og avført noget korn, der var tildømt husbonden, og som stod paa en avdød bondes mark. Det bevistes, at de havde høstet, men bonden paastod, at han havde faaet lov av husbonden, hvis han havde løn til gode hos den avdøde. Der faldt ingen dom i sagen, saa maaske har bonden virkelig haft tilladelsen, men naar kornet var tildømt herremanden, kunde han jo ikke godt avføre det uden at have faaet lov av ham.8) En bonde under *Jørgen Seefeld* til Kyø var 1641 rømt fra sin gaard uden opsigelse »av armdom« og havde trods et ved tingsvidne fastslaaet forbud avført kornet, og han blev dømt herfor.9) Dette specielle forbud mod kornavførsel hænger sikkert sammen med, at bonden har haft gæld til husbonden, hvad hans »armdom« og rømning tyder paa. *Christoffer Hvas* til Hennegaard tiltalte 1645 en bonde til at flytte fra og ryddeliggøre en gaard efter sin egen forpligt, og fordi han havde bortført

noget byg, som husbonden havde ladet saa til gaarden. Bonden tilbød at være i husbondens minde for, hvad han maatte skylde, og han blev dømt hertil og til at flytte.10) Naar udsæden var husbondens, var det klart, at bonden ikke uden videre kunde avføre avlen.

Det er maaske lignende særlige grunde, der ligger bag de ovenfor nævnte avførselsforbud, for der findes nogle andre sager, der viser, at bonden havde ret til at avføre sin egen avl. Tre bønder under *Jørgen Friis* til Favrskov opsagde deres gaarde og flyttede — vistnok til krongods — med deres korn og foder, hvilket Fleskum herredsting godkendte ved dom av 21. februar 1603. Jørgen Friis appellerede, idet han hævdede, at de ikke havde lov at medtage halmen, da hans gaarde derved blev »gødeløse«. Landstingsdommen av 9. april 1603 gik ud paa, at *da* gaardene var lovligt opsagt, og det bevistes, at bønderne havde bjærget høet, indført det i gaardene og ikke senere befattet sig dermed, og *da* de havde stillet borgen for deres landgilde, saa *stadfæstedes*, at de maatte medtage saavel deres fodring som korn, medmindre kongen og raadet forordnede anderledes derom.11) Denne dom er indført i en privat domssamling, der fortrinsvis indeholder sager av principiel interesse, saa man kan gaa ud fra, at denne avgørelse av samtiden er blevet opfattet som normgivende, og vi staar da overfor det normale, at bonden, naar han iøvrigt havde gjort rigtigt op med sin husbond, havde ret til at medtage sin avl, naar han flyttede, og saa har han formentlig ogsaa haft ret til ellers at føre sit korn av gaarden. Sagen blev ikke appelleret til rettertinget, saadan som landstinget havde antydet at den kunde, og da Jørgen Friis i disse aar havde andre sager for rettertinget, vilde han formentlig have prøvet denne der, hvis han havde ment, at han kunde opnaa et andet resultat ved en appel.

De andre sager har ikke dennes principielle karakter, og den eneste, der kom for Viborg landsting, viser i virkeligheden saare lidt. En bonde under *Mogens Høeg* til Kærgaardsholm havde ved Hindborg herredsting faaet godkendt en hjemmel, han havde givet en mand i Skive til avførsel av korn til Skive. Husbonden appellerede, og da bonden ikke mødte for landstinget, blev hans hjemmel omstødt.12) Det kan ikke ses, under hvilke omstændigheder bondens ret til avførslen er blevet anfægtet, men da den av herredstinget givne hjemmel kun omstødtes, fordi bonden ikke mødte, kan man ikke se, om landstinget i realiteten gik imod hans ret til at føre kornet til købstaden. *Claus Kaas* til Lyngholm forbød 1631 og 1632 alle sine tjenere at grave, fiske og jage paa Lyngholm, at oprykke planter i klitten og at bruge ejendommen og avføre grøden, medmindre de havde fæstet og førte grøden til deres boliger.13) Her maa vistnok være tale om brug av hovedgaardens tilliggende, og da bønderne næppe

kan have drevet hovedgaardens agerbrug i fællesskab, betyder det formentlig kun, at de skulde bruge hø eller andet foder fra hovedgaardens enemærker paa deres gaarde. En bonde under *Jørgen Kruse* til Tidemandsholm, der rømte av armod 1632, blev tiltalt for avførsel, men han hævdede, at han kun havde medtaget sin egen isæd, hvad der ikke blev anfægtet, og da der ingen dom faldt i sagen, kan det ikke ses, om husbonden senere vilde nægte ham ret til denne avførsel.14) Fru *Margrete Marsvin,* sal. Jørgen Urnes, til Næs, tiltalte 1647 tre udenfor godset boende mænd, der havde arvet deres paa godset boende fader. Hendes foged paastod, at de ikke maatte avføre rughøsten, men kun frøgælden, mens de hævdede, at de maatte avføre hele arven. Fleskum herredstings dom gik ud paa, at hver arving maatte avføre sin kvotadel, dog skulde de betale rugskylden derav. Altsaa naar husbonden fik sin landgilde, maatte kornet avføres.15)

De almindelige avførselsforbud gjaldt f o d r i n g e n, hø og halm, selv om der undertiden i forbudet blot nævnes avførsel. 1576 forbød fogeden fra en unævnt gaard i Børglum herred avførsel 16), og aaret efter forbød en ligeledes unævnt gaards foged sammesteds avførsel av avl og hø og udlejning.17) *Sofie Brahe,* Holger Rosenkrantz', forbød 1636 sine bønder under Rosenholm at føre fodring av gaardene 18), og *Mandrup Due* til Krastrup nedlagde 1640 forbud mod avførsel av fodring, nemlig hø, halm eller skaftekorn, d. e. utærsket korn, uden hans minde 19), og aaret efter skulde Krastrups bønder, hvis de vilde sælge hø, først bringe det til Krastrup, hvor de vilde faa billig og ret betaling for læsset.20) En række meget omfattende forbud udstedtes 1655 paa Merløse herredsting av fogederne paa Birkholm — fru *Anne Ramel,* sal. Malte Juuls, — Tersløsegaard — *Henrik Lindenow,* — Tygestrup — *Peder Reedtz,* — Tølløse — *Tønne Friis* — og Søgaard — *Tønne Juul* —. Det forbødes bønderne at avføre enggrøde eller andet foder, at avføre tørv, at sælge slagtekvæg eller lam, før det havde været tilbudt husbonden, at holde andre end deres egne ugildede heste, at holde hunde mod recessen og at holde gilder eller kroer mod recessen.21) De to første punkter udtrykker den almindelige frygt for, at jorden skulde blive forringet ved fodringens fjærnelse, kvægbestemmelsen vil senere blive behandlet, og de to sidste punkter er blot en fastslaaen av lovgivningen, men bestemmelsen om hestene er enestaaende og udtryk for en kraftigere indgriben i bøndernes forhold, end man ellers finder.

En særlig form for avførsel opstod derved, at en bonde drev mere end een gaard. Fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, tiltalte 1636 en bonde under Lundbæk for baade at have saaet, høstet og avført sin egen part av en gaard og den part, en anden havde fæstet. Avlen skulde altsaa nøje

følge fæsteren og hans gaard eller gaardspart, men her faldt ingen dom i sagen, saa en nøjere udredning er umulig.22) *Mandrup Due* til Krastrups foged lod 1642 tage vidne om, at en bonde, der drev tre halve gaarde, ikke havde holdt fæmon til dem alle tre, og en del av avlen havde han ført til een gaard, og at han ikke havde gødet gaarden ordentligt.23) Her træder omsorgen for gødningen tydeligt frem, og kravet om en ligelig fordeling var her meget rimelig, da de tre gaarde jo formentlig ikke vilde blive ved at være hos samme fæster. *Enevold Seefeld* til Visborggaard tiltalte 1632 en bonde, der drev to gaarde, for at have ført hø og fodring fra den ene til den anden, for at have ødelagt en kaalgaard, hugget to bøge og i det hele taget ikke holdt gaardene og avlingen ved magt. Sagen blev forligt, idet husbonden eftergav ham hugsten og ødelæggelsen av kaalgaarden, og bonden flyttede til den gaard, han havde taget høet fra, men da han senere brød forliget ved ikke at flytte derhen, blev han dømt fra fæstet.24)

Av langt de fleste sager fremgaar det klart, at der kun er tale om fodring, og at omsorgen gjaldt gødningen. En bonde under *Oluf Daa* til Ravnstrup havde avført hø og blev 1591 dømt til at tilbageføre det, men det gjorde han ikke og blev dømt mandhelgløs. Han hævdede nu, at han havde ført høet tilbage til Oluf Daas stavn, men da det ikke blev bevist, at det var lovligt gjort eller tinglæst, og da han ikke havde betalt sin bøde, stadfæstede sjællandske landsting fredløshedsdommen 1592.25) I 1629 indgik *Hans Krabbe* til Søgaard et forlig med en bonde om, at denne skulde betale sine restancer fra krigstiden lige som hans andre bønder, og at han skulde lade den fodring, der var avlet paa gaarden, fortære der.26). *Iver Lange* til Bramminge nedlagde 1636 forbud mod, at en bonde i Solbjærg, der havde landgilderestancer, avførte sin fodring.27) Langt mere oplysende er en sag mod en bonde, hvis gaard tilhørte *Jacob Grubbe* til Røgle. Han var blevet udvist, og udvisningen var blevet stadfæstet ved Sønder Asbo herredstings dom 5. juli 1632 og ved Lunds landstings dom 16. februar 1633, men bonden appellerede til rettertinget, hvor han paastod, at han var blevet udvist uden grund, fordi hans forseelse var ringe. Han havde faa aar i forvejen givet 200 dl. i stedsmaal, og nu udvistes han, fordi han av nød og trang havde solgt to læs hø og noget halm, »som hidindtil sædvanlig brug været haver«, og fordi han uden at vide det havde været hæler ved at købe et lille læs stjaalet brænde, men det var ikke, »som ellers plejer at ske«, bevist, at han havde bortlejet ager eller eng eller forhugget skoven. Husbonden mente, at gaarden var blevet forringet, fordi gødningen av den bortsolgte fodring ikke var kommet jorden til gavn, men bonden havde dels købt gødning andetsteds, dels langhalm til tækning, saa gaarden kunde ikke være blevet forringet. Hvis husbonden

ret havde kendt sagen, var han ikke blevet forjaget, men nu følte han sig forfulgt av fogeden og mente, at det hele var anstiftet av en nabo, der vilde fæste gaarden. Naboen vidnede, at to læs hø og sex læs halm var solgt til fremmede, skønt naboen forgæves havde søgt at købe dem, »husbondens grund til forbedring«! Iøvrigt vidnede sognepræsten, at bonden hos ham havde købt »noget møg med reverentz at tale«! Iøvrigt tilbød Jacob Gruppe bonden, at han kunde blive ved gaarden mod at yde nyt stedsmaal. Rettertinget tog 1633 dejlig grejt paa sagen med den skinhellige nabo og den nærsomme herremand, idet det dømte, at vel havde landsdommeren dømt efter recessen, men da forseelsen var saa ringe, skulde bonden kun bøde 50 rdl. til husbonden og beholde gaarden.28) Faa aar efter var en anden av Jacob Grubbes skaanske bønder tiltalt for en lang række forseelser, hvorimellem var salg av hø. Bonden, der blev dømt ved herreds- og landsting, paastod, at herredsfogeden intet hensyn havde taget til »den fattige mands nødvendighed« og »hans enfoldige indlæg«, men beviserne for hans forseelser synes ganske overvældende, og han indvendte da heller intet reelt imod dem, og dommen blev stadfæstet 1639.29) Fru *Anne Kaas,* sal. Albert Rostrups, til Vorgaard krævede 1640 en bonde dømt til enten at lade sin fodring fortære paa gaarden eller at gøde jorden. Bonden paastod, at der ingen avtale var herom i hans fæstebrev, men han blev dømt efter paastanden, da jorden ellers vilde blive gødeløs.30) En principiel udtalelse findes i en sag fra Hjermeslevgaard 1642, hvor *Jørgen Kruse* tiltalte en bonde, der ved sin flytning havde medtaget fodringen. Da bonden var villig til at betale for eventuel bygfæld, havde ydet landgilde, ægt og arbejde til fardag og betalt førlov, frifandt herredsfogeden ham, idet han mente, at fodring var løsøre. Jørgen Kruse havde tidligere nedlagt forbud mod avførslen, og nu appellerede han til landstinget, idet han sagde, at »det ej er sædvanligt, ej heller bliver, at jorddrotten kan lade fodring fra stavn passere«. Landstinget kom slet ikke ind paa spørgsmaalet om, hvorvidt fodring var løsøre, men omstødte herredsdommen, da husbondens forbud var tinglæst.31)

Var det til skade for en gaard, at fodringen blev ført bort, gjaldt det i mindst lige saa høj grad om gødningen. En bonde i Hellum herred blev 1544 dømt til at have det i husbondens, *Erik Mortensens* til Nørgaards (?) minde, at han havde bortført gødning til en anden mands gaard 32), og 1631 tiltalte fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, fire bønder for at have ført møg bort fra nogle øde gaarde under Villestrup 33), og en bonde, hvis husbond ikke nævnes, blev 1631 tiltalt ved Vester Horne herred for at have ført gødning av stavnen.34) En bonde — uvist under hvilken gaard i Slet herred — som 1632 var tiltalt for avførsel av møg,

lovede intet at forrykke fra gaarden, hverken møg, fodring eller andet og at bygge og forbedre gaarden, og da der ingen dom faldt, maa sagen vel være blevet forligt hermed 35), og 1635 tiltalte *Johan Brockenhuus* en bonde under Lerbæk for avførsel av møg fra et bol, han var flyttet fra, saadan at det havde staaet ugødet paa andet aar, men nogen avgørelse av spørgsmaalet findes ikke.36) *Mandrup Due* til Halkær tiltalte 1647 en bonde, fordi han i 2—3 aar havde ført møg og gøde fra sin gaard til en øde gaard paa krongods, og nogle vidner, der havde synet gaarden, erklærede, at den laa »efter i grøn jord« paa grund av gødningsmangel. Han dømtes til at forskaffe samme gøde og møg til Mandrup Dues gaard og grund og »siden jorden, som ligger efter, at føre i brug og gøre saa nyttig som sig bør«, og endelig skulde han staa til rette for sin forseelse og blev iøvrigt senere dømt for fæld paa gaarden, hvor han blandt andet havde fjærnet et panel, tre sengesteder og nogle bænke, som tilhørte husbonden. Her skulde bonden sørge for at bringe den forsømte jord i en saadan stand, at den kunde bruges til avl, og deri var tilførslen av gødning et led.37) Hvis jorden ikke var gødet, var gaarden ikke ved magt, og hø og halm var en nødvendig forudsætning for tilstrækkelig gødning.

Øxneproduktionen og især øxnehandlen var særlig ind i det syttende aarhundrede genstand for en kraftig statsregulering, men at gøre rede for den som helhed vilde her føre for vidt. Ett punkt har særlig interesse for spørgsmaalet om forholdet mellem herremand og fæstebonde, nemlig bøndernes ret til at sælge deres øxne til hvem, de vilde. Det fremgaar av tingbøgerne, at der i hvert fald efter 1600 kunde være en begrænsning heri for adelens fæstebønders vedkommende, men allerede før krævede kronen, at dens bønder i et større landomraade eller paa enkelte len først skulde tilbyde deres øxne til lensmanden. Da kongen mente, at hans bønder solgte øxne til købmænd, saa han ingen kunde faa til sit behov, forbød han 1573 23. august kronens bønder paa Sjælland at sælge deres øxne til andre, før de havde tilbudt dem til deres lensmand 38), og efter at der 1575 21. juni var udstedet paabud om, at præster og bønder skulde sælge deres øxne paa markeder i købstæderne, forbød kongen to dage senere præster og bønder i Koldinghus, Hønborg og Skodborg len at avhænde øxne, før de havde været tilbudt lensmændene, der vilde give dem rimelig betaling. De sidstnævnte lens bønder fik det samme paabud 1576 11. maj, og det samme gjaldt gejstlighedens og kronens bønder i Aarhus stift to dage senere. Da et lignende paabud 1577 7. maj udstedtes til kronens og kirkens tjenere i Bjerre herred i Skaane, motiveredes det med, at øxnene skulde være til Københavns slots behov. Da forordningen av 4. september 1604 regulerede øxnehandelen i det hele taget, indeholdt den vel ikke noget paabud om, at øxnene skulde tilbydes lensmændene først, men den moti-

veredes blandt andet med, at kongen ikke kunde faa øxne til sit eget behov. Et nyt paabud om, at kronens bønder først skulde tilbyde lensmændene øxnene, udstedtes 1606 15. september til Kronborg, Frederiksborg og Abrahamstrup lens bønder, og det samme paabud kom 1610 16. august til bønderne i Koldinghus len. Iøvrigt findes der ogsaa andre forbud fra krongods fra en væsentlig senere tid. Fogeden paa Odensegaards gods i Skam herred forbød 1654 bønderne at sælge deres øxne, før de havde tilbudt deres lensmand dem 39), og 1635 forbødes det bønderne i Børglum herred under Børglum kloster at sælge øxne, før de havde været tilbudt husbonden.40) I recessen av 1615 31. marts gentoges bestemmelserne om øxnehandlens regulering i § 8, men de modificeredes noget 1622 26. august, og i en forordning av 1623 28. november, der iøvrigt regulerede kronens øxnekøb, sagdes udtrykkelig, at bonden ikke skulde hindres i at sælge sine øxne til den, der vilde betale mest. I den store reces av 27. februar 1643 2. bog 13. cap. træffes bestemmelser om øxnehandlen, men det her berørte spørgsmaal kom recessen ikke ind paa, og senere findes ingen kongelige paabud om øxnehandel.

Naar der her ganske kort er gjort rede for kronens stilling til øxnehandlen, skønt der ikke direkte blev truffet nogen bestemmelse, der kan forklare herremændenes krav om først at faa øxnene tilbudt, er det, fordi der bag herremændenes salgsforbud muligvis ligger de kongelige paabud om, at øxnene først skulde tilbydes lensmændene. Naar adelen efter haandfæstningen maatte have sit gods lige saa frit som kongen, laa det nær for herremændene at anvende de samme metoder som kronen, hvis det var i deres interesse, og den række adelige salgsforbud, der kan konstateres, har muligvis haft deres forbillede i de kongelige. Recessen av 1547, der i § 20 gav adelen tilladelse til baade at sælge og købe saa mange øxne, de kunde have paa eget foder, og til at lade fodre hos deres tjenere, indeholdt intet om, at bønderne skulde tilbyde deres stude til husbonden.41)

Nu drejer det sig udenfor Fyn om forholdsvis faa tilfælde, men de forbud, der er blevet tinglæst, synes at være blevet accepteret blankt. *Christian Friis* til Bonderup, *Niels* og *Jørgen Parsberg* til Knabstrup og *Frederik Reedtz* til Tygestrup nedlagde 5. juli 1655 paa tinge forbud mod, at deres bønder solgte øxne, honning, lam eller andet, før det havde været tilbudt husbonden til samme pris 42), og som ovenfor IV. 10 nævnt udstedte fogederne paa Birkholm, Tersløse, Tygestrup og Tølløse ugen efter et andet meget omfattende forbud, der blandt andet forbød salg av slagtekvæg eller lam, før de havde været tilbudt husbonden. Disse forbud er saa omfattende og stammer fra ett aar i ett herred, saa man staar overfor et i omfang isoleret fænomen, men der findes sager, der viser, at lignende krav er blevet stillet andetsteds. *Henrik Bille* til Tirsbæk tiltalte 1617 en

bonde, fordi han ikke havde villet sælge sin husbond et par øxne, men havde solgt dem til en anden 43), og *Christen Krag* til Lydumgaard fik 1621 en bonde dømt til at staa til rette, fordi han havde solgt en oxe uden først at have tilbudt den til sin husbond.44)

Fra de flere gange omtalte fem himmerlandske hovedgaarde er der i de nævnte aar kun fundet tre forbud mod, at bønderne solgte deres øxne til andre, nemlig fra Gudumlund i 1634, Lundbæk 1640 og Buderupholm 1642. Forbud mod avførsel av ulovlig sæd findes tre gange, nemlig fra Lundbæk og Torstedlund i 1636 og fra Gudumlund i 1634. Fogeden paa fru *Margrete Rosenkrantz'*, sal. Hans Lindenows, gaard Aagaard forbød 1634 bønderne at sælge deres øxne, før de havde tilbudt hende dem.45)

Fra Skam herred i Fyn findes en lang række forbud mod frit øxnesalg, og disse er alle forbundet med andre forbud som forbud mod ulovlig sæd, bortleje, fiskeri, jagt eller skovhug. De stammer fra følgende gaarde og aar: 1646 Ørreslevgaard 46), Ugerslevgaard 47), 1647 Dallund 48), 1653 Enggaard 49), Harreslevgaard 50) og 1654 Harreslevgaard 51) og Ugerslevgaard.52) Mens der er to retssager mod bønder, der har solgt øxne til fremmede fra 1617 og 1621, stammer alle de almindelige forbud fra tiden efter 1634 og er især fra 1640'erne og 1650'erne, saa man kan vist antage, at det er et udslag av adelens almindelige forsøg paa at udnytte deres godser mere, som ogsaa viste sig med hensyn til ægt og arbejde i midten av 1600-tallet.

Der kan fremskaffes flere exempler paa herremænds forbud mod øxnesalg uden første tilbud til husbonden, men spørgsmaalet fører saa vidt, at det her kun har kunnet nævnes, og en tilfredsstillende løsning vil kræve indsamling av et meget større materiale og sammenstilling med forhold, der er det her behandlede uvedkommende. Om andre forbud se s. 381 ff.

IV. 11. UDVISNING, HÆRVÆRK OG PANTTAGNING

Hvis bonden, der var dømt fra gaarden, trods dommen blev siddende paa den, gjorde han sig skyldig i den forseelse, der kaldtes h æ r v æ r k. Det ansaas, som om han var inddraget i anden mands ejendom uden minde, og husbonden kunde da lade sandemænd oversværge ham hærværk.

Søgte en mand at drive en ejendom uden at have fæstet, nærmede det sig i virkeligheden til hærværk. En bonde havde uden at fæste drevet en gaard under Skivehus len, han havde nedrevet og brugt noget tømmer paa den og ført jord bort, og han blev derfor tiltalt i 1649. Han paastod, at han havde fæstet, og at dette maatte fremgaa av jordebogen og fik

sagen udsat, men ved næste tingmøde kom han ikke, og han blev da dømt til at genopbygge det nedrevne, staa husbonden til rette og bøde 3 mark.1)

Hvis bonden efter dommen blev boende i gaarden, blev han udvist. Saaledes udviste *Johan Brockenhuus* til Hindsels 1646 en bonde fra den gaard, han var dømt fra 2), og en husmand, der paastodes at have været impliceret i et tyveri, blev 1628 forjaget fra sit hus under *Erik Bille* til Møllegaard paa Langeland. Han appellerede til rettertinget, der bestemte, at da Erik Bille selv som landsdommer havde dømt i sagen, skulde der beskikkes en anden god mand som sættedommer.3)

Blev bonden boende efter udvisningen, var det hærværk. *Melchior Børialsen* lod 1563 en bonde og hans hustru oversværge hærværk, fordi de ikke vilde rømme en gaard, hvorav de var udvist, og de blev senere gjort fredløse. Kongen eftergav dem fredløsheden og det, de var ifaldet til ham, men udvisningen ændredes ikke.4) Ligeledes tiltalte *Christoffer Hvas* til Hennegaard i 1647 en bonde for hærværk, fordi han trods forbud beboede en ejendom, »og oplader døren og den tillykker«, men nogen dom findes ikke.5) Fra krongods kan nævnes nogle exempler paa, at bønder uretmæssigt er blevet paa deres gaarde efter dom og er blevet tiltalt for hærværk. Lensmanden paa Silkeborg, *Christen Holck* til Søbo, tiltalte 1616 to bønder paa lenet, fordi de var blevet paa deres gaard, skønt den var blevet dem fradømt, og landstinget stadfæstede hans forfølgelse mod dem.6) En lang række bønder under Hald len var i 1631 blevet dømt fra fæstet for ulydighed og forsømmelse med hoveri — 6-7 dages tørvegrøft —, og da de desuagtet blev boende, lod lensmanden, *Jørgen Seefeld* til Visborggaard, dem hærværk oversværge, hvad landstinget bekræftede 1632.7) Lensmanden paa Skanderborg, *Lauritz Ebbesen* (Udsen), fik 1640 en bonde dømt fra fæstet, fordi hans karl og hans søn havde forhugget skoven, og da han blev ved gaarden, blev der svoret ham hærværk over 8), og aaret efter blev en anden bonde paa lenet dømt fra fæstet, uvist hvorfor, men han blev paa gaarden og rettede ikke for sig, saa der oversvores ham hærværk. Senere mødte hans fuldmægtig paa landstinget og tilbød at betale bøden, men da fristen var langt overskredet, opretholdtes fredløshedsdommen 1641.9)

Hvor udbredt bøndernes forsøg paa at blive ved gaardene efter udvisning var, kan ses av et kongebrev i 1636 til *Otte Marsvin* til Dybæk, der bistod sin niece, fru *Kirsten Munk,* med administrationen av Boller og Rosenvold. Da det var blevet berettet for kongen, at en bonde under Rosenvold forholdt sig modvilligt og blev boende paa sin gaard imod de over ham erhvervede domme, skulde Otte Marsvin paase, at hverken han eller andre bønder viste modvilje, og skete det alligevel, skulde de straffes.10) Der var ingen tvivl om, at de kunde straffes, men naar der

udgik et specielt kongebrev i denne anledning, maa deres modvilje have været særlig paafaldende. Da godserne skulde tilfalde kongens og fru Kirstens børn, var det naturligt, at kongen interesserede sig særligt for disse bønders forhold.

Exempler paa, at husbonden har taget pant i bondens avl og ejendele for at faa sin erstatning og sine bøder, er flere gange nævnt i det foregaaende — se fx. IV. 10. — Nævnes kan ogsaa, at da en bonde under *Bent Norby* til Lindskov i tre aar undlod at yde sin landgilde, udviste han ham av gaarden og beslaglagde den avgrøde, der var i jorden. Da bonden alligevel blev ved gaarden, tog husbonden hans »meijern« fra ham, og da bondens hustru tiltalte Bent Norby, godkendte rettertinget udvisningen, men kom ikke ind paa pantespørgsmaalet, og sagen blev iøvrigt forligt 1550.11) Naar bonden rømte, tilfaldt hans gods som erstatning husbonden, forudsat at bonden rømte for en forseelse, men en saadan var jo iøvrigt selve rømningen.12) En ganske ejendommelig anledning til pantsættelse foreligger fra Næs, hvor fru *Margrete Marsvin,* sal. Jørgen Urnes, i 1650 betalte en gæld paa 92 sldl., som en av hendes bønder havde, og til dækning for dette udlæg pantsatte han hende sin besætning, som bestod av 3 heste, 3 øg, 2 studenød, 4 køer og 15 faar, og et skab i stuen og den i marken udsaaede rug.13)

IV. 12. GENFÆSTNING

Det er flere gange blevet nævnt, at en bonde, der havde forset sig og egentlig skulde forlade gaarden, forligte sig med husbonden og fæstede gaarden paany, og det følgende skal blot bringe nogle supplerende sager.

Herremanden havde ingen pligt til at lade en dømt bonde genfæste sin gaard. *Mogens Sehested* til Holmgaard tiltalte 1637 en bonde paa fæstet, fordi han ikke havde ydet sin landgilde, og ved Skodborg herredstings dom bestemtes, at bonden skulde miste gaarden og fæste den igen. Mogens Sehested appellerede til landstinget og krævede dette sidste punkt omstødt, idet han mente, at naar en gaard var blevet fæsteledig, »faldet til fæste«, som det hed i hans indlæg, saa maatte han selv bestemme, til hvem han vilde fæste gaarden, og skulde ikke lade sig det foreskrive av herredsfogeden. Herredsfogeden mødte ikke i Viborg, og dommen blev efter Mogens Sehesteds paastand.1) Ofte var dog herremanden ivrig efter at lade bonden genfæste, saa gaarden kunde blive holdt ved hævd, især naar det var vanskeligt at faa en ny fæster. *Christian Friis* til Vaar tilbød 1632 en bonde, der var blevet dømt fra sin gaard, at han maatte beholde den, hvis han kunde skaffe borgen for, at han vilde bygge, yde og gøre 2),

og da en bonde under fru *Sofie Friis,* sal. Frederik Munks, til Haraldskær i 1647 blev dømt fra gaarden for modvillighed, erhvervede han et nyt fæstebrev fra hendes døtre *Anne* og *Edele Munk,* der iøvrigt paastod, at den paagældende gaard var deres.3) I juni 1655 blev der tinglæst et forlig mellem fru *Sofie Brahe,* sal. Jørgen Lunges, til Birkelse og en av hendes bønder, der var dømt fra gaarden. Hun overlod ham igen gaarden, mod at han strax betalte sin landgilderestance og omkostningerne ved rettergangen mod ham, ialt 29 dl., og at han for fremtiden ydede skyld og landgilde i rette tid og var hørsom overfor herskabet. Hvis han brød forliget, skulde han uden yderligere rettergang flytte fra gaarden og gøre den ryddelig til den følgende paaskedag.4) Man møder undertiden lignende løfter fra bønder om, at de vil yde og gøre i rette tid etc., og det k a n være, at der bag disse løfter faktisk ligger en genfæstning, der blot ikke er indført i tingbogen, men det er ogsaa muligt, at det blot er løfter, som er et led i et forlig mellem husbond og fæster, uden at der har været tale om, at bonden er blevet dømt eller udvist. En række typiske exempler paa disse løfter findes fra Krastrup i 1632 og 33, da den ejedes av *Niels Friis.*5) Det nye stedsmaal kunde bestaa i øxne, for en bonde under *Malte Sehested* til Rydhave, der var dømt fra gaarden paa grund af bygfæld, forligte sig 1638 med sin husbond saadan, at han mod at bøde en oxe maatte blive ved gaarden, og dette forlig indførtes i Malte Sehesteds stedsmaalsbog, saa det maa betyde en genfæstning. Bonden nægtede senere at have lovet at yde den staldfærdige stud, men hans løfte bevistes ved hjælp av stedsmaalsbogen, saa han blev dømt til at levere den.6)

V.

FOGED OG FÆSTER

Fire faktorer fik avgørende indflydelse paa fæstebøndernes stilling: f o g e d e n, der i det daglige repræsenterede herskabet overfor dem, krævede avgifterne, lod dem tilsige til hoveri, saa efter, om gaarde og marker var ved hævd, tiltalte dem for fæsteforsømmelser, værnede dem mod andres overgreb og i det hele taget var den, der hyppigst greb ind i deres daglige liv, h e r r e m a n d e n, der som deres herskab overlod dem gaardene mod landgilde og hoveri og stod bag alle fogedens krav paa dem og ved paabud og forbud kunde regulere væsentlige sider av deres liv, k o n g e n, der repræsenterede det samfund, der lovgav for dem, og til hvem de kunde klage, naar de følte sig forurettede, og endelig d o m s t o l e n e, der fortolkede lovene og paakendte sager mod dem, og som var den institution, der skulde sørge for, at de fik en lovlig og rimelig behandling.

I det foregaaende har vi mødt disse fire institutioner, hver for sig eller flere i samvirke i alle de sager, der her er brugt til at oplyse om bøndernes og herremændenes indbyrdes forhold. Det følgende vil derfor i aldeles overvejende grad være bygget paa det samme stof som det, der hidtil er blevet anvendt, men dels vil noget nyt stof blive inddraget i undersøgelsen, dels vil noget av det allerede brugte blive set ud fra nye synspunkter, saadan at andre linjer bliver trukket op. Gentagelser kan saaledes ikke undgaas, men for at undgaa stadige henvisninger til spredte steder i det tidligere, vil de sider av de allerede omtalte sager, der her bliver brug for, igen blive refereret. For at undgaa en trættende repetition vil det følgende dog faa en mere oversigtsmæssig karakter, og paa nogle punkter vil der blot blive henvist til den tidligere omtale.

Fogederne udgik vistnok hyppigst fra bondestanden, men hvis man ikke tilfældigt møder dem ved et bonde- eller præsteskifte i tingbøgerne, er det vanskeligt at faa noget at vide om deres familieforhold. En utro foged, *Erik Clausen,* forligte sig med sin husbond, *Iver Krabbe* til Randrup, saadan, at han dels skulde betale en bøde paa 100 rdl., dels strax genopbygge et øde hus paa godset og love det følgende aar at overtage en gaard paa de vilkaar, som husbonden fastsatte, saa han skulde altsaa

gaa over i bondestanden, men iøvrigt overholdt han ikke kontrakten og blev stævnet til at staa til rette. Maaske overtog han derefter gaarden, for der faldt ingen dom i sagen.1) Paa *Christian Rantzaus* gods Demstrup tiltraadte fogeden *Erik Jakobsen* i 1634, men 1651 kaldes han forrige foged og var vistnok kommet i gæld til husbonden, der 1655 eftergav ham 77 rdl. Da han fratraadte, fik han uden stedsmaal og uden landgilde overladt et hus, men et par aar efter havde han forladt det, og hans senere skæbne er ubekendt.2) Den næste foged paa Demstrup, *Peder Rasmussen Møller,* tilhørte en hel fogedfamilie, for en av hans brødre var foged paa Herningsholm, en anden paa Skovgaard. I to henseender maatte fogederne være — eller blive — hævet op over bøndernes almindelige niveau: de maatte være forholdsvis velstillede, da de, som det skal berøres senere, undertiden stod i forskud hos herremændene med bøndernes avgifter, og de maatte kunne læse og skrive, idet de førte regnskaber og optraadte paa tinge. De regnskaber, som Christian Rantzaus fogeder førte, vidner baade om skrivefærdighed og evne til at stille regnskabet op, selv om de paa det sidste punkt har haft vejledning fra Christian Rantzaus godskontor paa Breitenburg. Bevarede breve fra disse fogeder 4) og fra andre vidner om en betydelig evne til at udtrykke sig skriftligt, saa de tit i den henseende var paa højde med deres herskab.5)

I almindelighed har *fogedens beføjelser* som herskabets repræsentant været kendt av alle og behøvede ingen nærmere specifikation, men der er exempler paa, at husbonden har ment, at fogedens fuldmagt dog havde sin begrænsning, eller paa at bønderne ikke har villet anerkende fogedens ret til at stille krav paa husbondens vegne. Meget oplysende om fogedens stilling er et brev fra *Jørgen Seefeld* til Visborggaard til fogeden paa Kyø, *Thimme Stygesen.* Jørgen Seefeld havde paa et ubekendt tidspunkt efter 1639, men før 15. juli 1641 6), erhvervet Kyø fra *Christian Friis,* og 1647 fik han ved indførsel Vaar fra den samme. Thimme Stygesen, der da var foged paa Kyø, fik i den anledning følgende brev:7)

»Hilsen med Gud. Vide maa du Thimme Stygesen paa Kyø, at eftersom jeg har været foraarsaget ved gode mænd at lade annamme Vaar hovedgaard med de tilliggende bønder og tjenere, saa skal du herefter indtil videre besked med samme bønder have flittig indseende og bønderne ved lov og ret at forsvare med deres tilhørende ejendom, og skal du skyld og landgilde av alle bønderne til Vaar liggende efter jordebogen oppebære og annamme og mig derfor gøre regnskab. Desligeste skal du alvorligen ikke alene mundtligen, men og til tinge tilsige og befale alle forskrevne Vaar bønder og tjenere, at de herefter, indtil anderledes bliver forordnet, skal rette dem efter mig og min fuldmægtig at være hørig og lydig og

med skyld og landgilde med andre udgifter at svare, saaledes som det sig hør og bør, og de ej vil straffes for om deres modvillighed udi nogen maade befindes. Det skal du dem samtligen lade vide, at de kan dem herefter vide at rette. Du kan lade dem høre denne min seddel, paa det de kan vide, at det er min vilje og befaling, at du herefter retter, som forsvarligt er. Gud befalet. Ex Hald slot. 2. juli 1647. J. Seefeldt.«

Brevets to hovedpunkter er, at fogeden skal paatage sig bøndernes forsvar for retten, og at han skal sørge for at opkræve husbondens indtægter, idet husbonden jo ikke blot havde — økonomiske — rettigheder, men ogsaa pligter overfor sine tjenere. Brevet indeholder ingen særlige bestemmelser, men kun det, der normalt var fogedens bestilling, og formaalet med det angives i bemærkningen om, at Vaar bønder skulde høre brevet. Det skete paa Slet herredsting, og paa denne maade fik bønderne at vide, at de havde faaet nyt herskab, og hvem deres nye foged var. Dette er det eneste fundne exempel paa, at et helt gods's bønder paa tinge har faaet at vide, hvem deres nye foged var, men naar fæstegaarde ved salg eller mageskifte fik nyt herskab, sendte den tidligere ejer bønderne et følgebrev om, at de havde faaet ny husbond, og disse breve blev ofte tinglæst, se I. 15. Hvordan bønderne almindeligvis fik at vide, at deres gods havde skiftet foged, kan ikke oplyses, og i de tilfælde, hvor man av tingbøgerne kan se, at en ny mand optræder paa husbondens vegne paa tinge, er fogedskiftet ikke blevet proklameret paa tinget. Derimod findes der et par exempler paa, at en husbond har meddelt sine bønder, at en ny mand skulde have deres avgifter. Fru *Ide Heidersdorff*, gift med kaptajn Leo von Silschoffen, til Orelund meddelte 1648 i et brev, der blev tinglæst paa Revs herred, en bonde, at han i det kommende aar skulde levere sin landgilde til *Per Barfoed*, der havde hendes fuldmagt til at modtage landgilden paa bondens gaard 8), og en borger i Ribe lod 1638 tinglæse, at han paa *Kaj Sesteds* — uvist hvilken — vegne skulde oppebære landgilde og andre avgifter hos dennes bønder i Skast herred.9) Da *Niels Friis* — vistnok til Krastrup — i 1634 tiltalte en bonde paa Mors for ikke at have opkrævet landgilden hos husbondens andre tjenere paa Mors, blev denne frifundet, fordi der ikke blev ført bevis for, at han skulde opkræve landgilden, og han hævdede, at han ikke havde faaet fuldmagt hertil.10) I disse sidstnævnte sager er der ikke tale om en egentlig foged, men kun om en person, der udførte visse av fogedens funktioner, men fremgangsmaaden har formentlig været den samme ogsaa for de rigtige fogeders vedkommende. Det kunde ogsaa være fogeden, der ikke ansaa sig for kompetent til at optræde helt paa husbondens vegne, paa grund av hans fuldmagts begrænsning, for da en bonde under Bjørnsholm 1654 vilde

forlige en restancesag, turde *Axel Juuls* foged ikke modtage tilbuddet, fordi han ikke mente at have fuldmagt hertil 11), og i en anden restancesag var det bønderne, der ikke ansaa fogeden for kompetent, for da fogeden *Per Blok* paa Vorgaard, der handlede paa fru *Helvig Kaas'* arvingers vegne, i 1650 optraadte meget haardhændet overfor nogle restanter, krævede de, at han skulde fremlægge arvingernes fuldmagt.12) Paa den anden side synes Viborg landsting ikke at have krævet nogen fuldmagt udstedt til fogeden, men kun at have set paa, om manden faktisk var foged. Fru *Dorte Krabbe,* sal. Erik Lykkes, til Grindeslevkloster arvede nogle fæstegaarde og tiltalte 1620 fæsterne for restancer, og da de fremlagde kvitteringer fra deres forrige husbonds foged, der havde fungeret efter husbondens død, hævdede hun, at han ingen fuldmagt havde haft til at udstede disse. Det godtgjordes imidlertid, at han faktisk havde været foged for arvingerne, indtil boet blev skiftet, og derfor godkendte landstinget hans kvitteringer.13) En bonde under Lerbæk var blevet dømt til at betale nogle restancer og ydede pengene til fogeden, der gav ham kvittering derfor. Husbonden, *Johan Brockenhuus,* hævdede imidlertid, at fogeden kun havde haft fuldmagt til at forfølge bonden, ikke til at modtage pengene, og krævede bonden for beløbet, men da han paa landstinget fremlagde fogedens kvitteringer, godkendtes de, og han frifandtes for husbondens yderligere krav.14) Exempler paa, at fogeden normalt udstedte kvitteringer, er nævnt ovf. II. 9.

Det avgørende synes at have været, om personen faktisk gjorde fogedens arbejde, og nogen skriftlig fuldmagt synes ikke at have været nødvendig, men ved fogedskifte, i hvert fald naar det paagældende gods laa fjærnt fra husbondens bopæl, har husbonden meddelt bønderne, hvem der var deres nye foged.

Mens langt de fleste breve vexlede mellem herskab og foged næsten intet indeholder om fæstebøndernes forhold, giver de ofte oplysninger om hovedgaardsdriften, eller kan meddele noget om, hvordan fogeden skulde forholde sig i en retssag, ligesom man kan se lidt om fogedens beføjelse til at sælge av landgilden og hovedgaardsavlen. Nogle av disse breve er citeret i det foregaaende, som breve til fru *Birgitte Bølle,* sal. Kristoffer Gøyes, til Gunderslevholm, men da en gennemgang av en række adelsmænds privatarkiver 15) har vist, at saa godt som intet kan skaffes fra fogedbrevene, til belysning av fæsternes forhold, skal her kun nævnes nogle faa exempler. Fru *Sidsel Ulfstands,* sal. Knud Gyldenstiernes, foged paa Lyngbygaard, *Jens Pedersen,* skrev i 1559 et brev 16) til hende, hvori han avslørede en vis selvstændighed i nogle retstrætter med bønderne, saa han blandt andet havde forligt en sag saadan, at den tiltalte bonde fik avgjort sagen ved at betale herskabet 8 rdl., men han spurgte dog fruen,

hvordan han skulde forholde sig i en sag om krybskytteri. Hendes foged paa Tiim, *Gregers Thomsen,* var knap saa selvstændig stillet, for i et brev, som han skrev i 1562 17), var hovedindholdet, at han indstændigt udbad sig kvittering for de penge, han havde sendt hende, og at han lovede hende, at hendes interesser ikke paa nogen maade skulde blive forsømt i hendes og hendes børns fraværelse. Han sluttede da ogsaa med den behagelige meddelelse, at hendes bønder paa denne egn var vel ved magt. Koncepten til et brev 18) fra hende til ham i 1569 indeholdt dog ikke specielle instruktioner med hensyn til godsstyrelsen, men gik mest ud paa, at han skulde sende hende den indkomne landgilde og restancerne fra hendes pantegods, og desuden meddelte hun ham et mageskifte, hun havde foretaget. Nogle breve fra *Peder Bille* til Svanholms fogeder indeholder næsten kun oplysninger om retssager 19), men et enkelt fra *Christen Skriver* i Bergen, der administrerede noget norsk gods, fortæller noget mere.20) Han skrev 1576, at bønderne havde leveret deres landgilde, og det havde han oplagret, da Peder Bille ikke havde sendt bud efter det, fordi han var bange for, at hvis han ikke modtog landgilden, vilde bønderne bruge den til at betale anden gæld med, saa husbonden ingen landgilde fik, og naar bønderne saa det følgende aar blev krævet for to aars avgifter, vilde de ikke kunne betale. Hvor vidt fogedens beføjelser kunde gaa, kan iøvrigt ses av en sag fra 1647, hvor *Jacob Grubbe* til Kabbels foged sagsøgte en bonde for restancer og bygfæld, og da han havde faaet bonden dømt fra gaarden for restancerne, frafaldt han paa landstinget i Viborg fælden. Det ser ejendommeligt ud, men formaalet maa formentlig have været at bane vej for et forlig, hvorved bonden kunde blive ved gaarden.21)

Da fogeden var husbondens repræsentant, skulde fæsterne være ham hørige og lydige, ganske som om han var herskabet, naar husbonden selv var fraværende. Det stod i recessen og gentoges ofte i fæstebrevene, ligesom det blev paalagt Vaar-bønder i det ovenfor nævnte brev fra Jørgen Seefeld. Naar fæstegaarden skiftede ejer, var det almindeligt, at fæsteren paa tinge lovede sin nye husbond eller hans repræsentant at opfylde de sædvanlige fæstebetingelser — se I 3 og 15 — og som et typisk exempel kan nævnes, at da jomfru *Dorte Daa* — vistnok til Jerstrup — i 1637 havde erhvervet en gaard i Slet herred, tog fæsteren paa tinge hendes foged i haand og lovede at svare og tjene hende, givende hende aarlig skyld og landgilde, ægt og arbejde med anden rettighed, som han var sin kære husbond pligtig, og at være hende og hendes fuldmægtig hørig og lydig.22) Denne sidste vending gaar igen gang paa gang, men kunde være farlig for fæsteren, da begrebet hørighed og lydighed ikke var nøje avgrænset.

Modsvarende bondens lydighed overfor herskabet stod *husbondens forsvar* av sine fæstere, men en behandling av dette spørgsmaal vil føre saa langt bort fra landbrugshistorien og ind i juraen, at det her kun lige kan berøres. Herremanden eller hans foged hjalp bonden i civile og kriminelle sager. Som exempel paa det første kan nævnes, at *Eiler Høeg* til Dallund 1645 førte en sag for en av sine bønder, der havde solgt en hest til en anden, men ikke faaet betalingen 23), og det andet fremgaar av, at fru *Ellen Gøye,* sal. Mouritz Ascherslebens, til Jerstrup samme aar sagsøgte nogle bønder, der med vold, ran og hærværk havde hjemsøgt nogle av hendes tjenere 24), og av at *Henrik Putbus* til Kørup 1645 klagede til Fynbo landsting over nogle kongelige ryttere, der havde udplyndret hans bønder.25) Naar fogeden mødte paa tinge, var det dog i ganske overvejende grad som husbondens repræsentant. Paa de større godser som de rantzauske eller paa krongodserne var der som regel en delefoged, der var herskabets repræsentant paa tinget, men i de fleste tilfælde var fogeden baade den, der tog sig av hovedgaardens daglige drift, opkrævede avgifterne hos bønderne, og mødte paa tinge for at forfølge de fæstere, der ikke opfyldte deres forpligtelser.

Det er tidligere — I. 3. — blevet omtalt, hvordan det i almindelighed var fogeden, der *bortfæstede* gaarden til fæsteren. Saaledes bortfæstede fogeden paa Næs, *Mads Pedersen,* i 1645 en gaard uden dog at give bonden stedsmaalsseddel 26), og fru *Ingeborg Skeels,* Palle Rodsteens til Lundsgaard, foged paa Raastrup bortfæstede 1630 en gaard og gav bonden en av fogeden underskrevet hjemmel paa gaarden og indførte fæstet i jordebogen, saa her optraadte fogeden ganske paa husbondens vegne.27) En foged paa Sejlstrup len bortfæstede 1632 et hus og gav manden fæstebrev, skønt han ikke havde faaet kvittering fra det len, hvor han tidligere havde haft fæste, men desuagtet godkendte landstinget fæstebrevet.28) I hvor høj grad fogeden kunde regulere fæsteforholdet, fremgaar av en sag fra Aalborghus len, hvor en bonde vilde oplade sin søn en halv gaard, men fogeden forbød sønnen at bruge mere end en tredjedel.29) Fogeden kunde ogsaa modtage en fæsters opsigelse, for da en bonde under *Tønne Juel* til Søgaard 1654 vilde forlade sin gaard, opsagde han den til fogeden, der nægtede at godkende opsigelsen 30), ligesom han formentlig ogsaa har kunnet ordne avtægtsforhold, for *Christoffer Hvas* til Hennegaards foged tilbød 1647 en bonde avtægt paa tinge og gjorde rede for tilbuddets vilkaar.31)

Fogedernes relativt gode *økonomiske stilling* fremgaar av det tidligere — II. 15 — omtalte fænomen, at de undertiden havde ydet herskabet landgilde i forskud, for saa selv senere at kræve den hos bønderne. Foruden de ovenfor nævnte exempler kan anføres, at den forrige ridefoged

paa Vraa i 1632 stævnede en lang række bønder til betaling av restancer saa langt tilbage som 1626, og her nævnedes husbonden, hr. *Hans Lindenow,* ikke 32), lige saa lidt som *Jørgen Seefeld* omtaltes, da den forhenværende foged paa Vaar 1653 sagsøgte en bonde til betaling av en restance og av et laan, som fogeden havde ydet ham i form av saakorn.33)

Det har sikkert varieret fra gods til gods, i hvor høj grad fogeden kunde optræde *paa egen haand. Christian Rantzau* viste stor tillid til den foged, *Niels Lauritzen,* vistnok paa hans len, Tranekær, der i 1646 besaa Nygaard for ham, siden han lod ham foretage en særlig vurdering av godset, uavhængig av ejeren *Niels Harbous* oplysninger 34), men ellers sørgede han for enten selv eller gennem sit godskontor paa Breitenburg at kontrollere sine jyske fogeder.35) De breve, som fru *Birgitte Bølle,* sal. Christoffer Gøyes, modtog fra sine fogeder paa Gunderslevholm og Avnsbjærg, indeholder ikke blot oplysninger om gaardenes og godsets drift, men fogederne spurgte herskabet til raads og bad om avgørelse av forskellige spørgsmaal. Fogeden paa Gunderslevholm bad 1586 om sild og raadførte sig med fruen om, hvordan han skulde faa ledige gaarde besat, og Avnsbjærgs foged ønskede at faa at vide, hvorvidt fruen 1587 vilde have smørret leveret in natura eller avløst med penge, men iøvrigt handler disse fogedbreve mere om hovedgaardens end om bondegodsets drift.36) Var fogeden i tvivl om sin myndigheds rækkevidde, kunde han udsætte sagen til husbondens avgørelse, som da fogeden paa Kørup i 1624 tiltalte nogle bønder for hoveriforsømmelse og ikke turde eftergive sagen, skønt de mødte med en plausibel undskyldning, men udsatte den, til *Henrik Putbus* kom hjem.37) Fogeden paa Næs turde 1635 heller ikke fritage en ny fæster for hoveri, men overlod avgørelsen av dette til husbonden *Knud Ulfeldt* 38), og *Mogens Høegs* foged paa Arreskov udskød avgørelsen av, om en bonde maatte avløse sit hoveri i 1649, til husbonden kom hjem, skønt bonden hidtil havde avløst hoveriet.39) Nævnes kan ogsaa, at *Peder Billes* foged paa Vallen i 1577 skrev til sin husbond for at faa at vide, hvor meget denne vilde forlange i stedsmaal av en gaard, hvis fæster var død, og som var i daarlig stand.40)

Fogedens løn har normalt bestaaet i fri station, en løn i penge eller naturalier og de ovenfor omtalte fogedpenge. Av godsregnskaberne fra de rantzauske gaarde fremgaar, at fogeden har haft bolig paa gaarden 41), og i hvert fald til tider ses han ogsaa at have spist sammen med gaardens tyende. Gessingholms foged fik 1630 14 rdl. og 1642 20 rdl., og denne løn blev han staaende ved i hvert fald til 1660 42), men desuden fik han og — i hvert fald i en aarrække — fogeden paa Demstrup ret til at holde fire øxne paa foder paa husbondens bekostning, og fortjenesten ved salget av dem har været mere end hans faste pengeløn, nemlig ca. 6 rdl. per

stud. Fogedpengene — sml. I. 16 —, der jo var 10 % av stedsmaal og bøder, maa have svinget efter fæsteskifternes og forseelsernes antal, men de har næppe uden for de store len naaet en saadan højde, at de har kunnet udgøre hele fogedens løn. Iøvrigt betaltes fogedpengene ikke blot av fæsterne, men ogsaa av deres tyende, for 1647 stævnede fru *Lisbet Sofie Rantzaus,* sal. hr. Hans Lindenows, foged paa Nislevgaard en karl til betaling av lejermaalsbøde *med* fogedpenge.43) Naar fogeden var paa rejse for sin husbond, fik han, som rimeligt var, sine udgifter dækkede, som man blandt andet kan se av Gessingholms øxneregistre, men en del av denne udgift synes *Jørgen Marsvin* til Restrup i 1654 at have søgt at vælte over paa bønderne, for fogeden *Peder Hansen* krævede da alle Restrups bønder for rejsehavre, fordi han havde brugt sin egen hest og vogn, og hertil havde husbonden bevilget ham en tønde havre av hver gaard.44) Dette krav til bønderne kunde til nød forsvares dermed, at fogeden paa sine tingrejser ogsaa tog sig av bøndernes sager, men det var husbondens pligt at sørge for sine bønders forsvar, saa kravet om en særlig ydelse i den anledning maa betegne et overgreb. Fogeden kunde opnaa en slags pensionering derved, at husbonden overdrog ham en gaard kvit og frit paa livstid, saaledes som det ovenfor — I. 11 — er omtalt.

Naar fogeden forlod sin tjeneste eller døde, skulde han eller hans arvinger gøre regnskabet op med husbonden, og hvis fogeden vilde drage andetsteds hen, skulde han have et »pas« fra husbonden, en dokumentation av, at han havde gjort rede og regnskab for sin bestilling. En bonde, der tidligere havde været foged for *Hans Skeel* til Nygaard, blev av sønnen *Iver Skeel* forjaget fra sin gaard og sat i stok og jern, fordi han ikke havde gjort regnskab for den tid, han havde været hans fars foged. Sagen blev forligt saadan, at bonden blev fri for sin gæld til husbonden, mod at denne beholdt et par øxne, som han havde beslaglagt, men der kan ikke være tvivl om, at Iver Skeel er faret frem med ulovlig voldsomhed, da han fængslede bonden uden dom.45)

Oluf Parsberg til Jernet og Tulstrup havde 1635 en trætte med sin tidligere foged paa disse gaarde og begærede og fik av kongen udnævnt to adelsmænd til at paadømme rigtigheden av fogedens regnskaber, som husbonden anfægtede 46), og aaret efter blev en sag mellem jomfru *Birgitte Bille* til Gammel Køgegaard og hendes tidligere foged behandlet paa samme maade.47) Jomfru *Johanne Oxes* foged paa Rygaard i Voldborg herred søgte 1587 forgæves at komme til at avlægge regnskab, men husbonden dømtes til at gøre sit regnskab op med ham 48), og den tidligere foged paa Vognserup, *Laurs Hansen,* klagede 1637 over, at han ikke kunde faa pas og avsked av *Frederik Parsberg.* Husbonden hævdede, at han ikke kunde give ham en god avsked, da han ved sin forsømmelighed var

skyld i, at husbonden havde tabt en sag for rettertinget, men fogeden mente, at det var Frederik Parsbergs egen skyld, og desværre findes der ingen retslig avgørelse av sagen.49) Da fogeden paa Næs, *Henrik Gewerck,* døde 1650, forbød fru *Margrete Marsvins,* sal. hr. Jørgen Urnes, nye foged hans enke at overtage hans bo, fordi godset ikke maatte bortføres, da hans regnskaber ikke var i orden, og den nye fogeds indlæg lyser av mistillid til den avdødes hæderlighed.50) Da fogeden paa Gessingholm, *Mads Nielsen Ulf,* døde i Julen 1657, var ogsaa hans regnskaber i uorden, og i en længere aarrække laa herskabet i strid med hans arvinger om deres berigtigelse.51)

Hos bønderne mødes undertiden en *mistillid* til fogedernes hæderlighed og en mistanke om, at de overskred deres kompetence. Da Herlufsholms foged, *Morten Andersen,* i 1616 vilde lave en ny jordebog paa grundlag av bøndernes egne meddelelser om deres landgilde, svarede bønderne, at de vilde holde sig til den gamle jordebog, og grunden hertil maa formentlig være, at de ikke stolede paa, hvad fogeden indførte i den nye 52), og en bonde paa Herlufsholm vilde 1634 klage til skoleherren, fordi han mente, fogeden krævede ham for flere ægter, end rimeligt var.53) Da fogeden paa Krastrup 1655 paastod, at en bonde havde fæstet av husbonden, krævede bonden *Mandrup Dues* egen seddel for, at han havde paataget sig nogen forpligtelse.54) Der er fundet to sikre tilfælde av bestikkelse, som er nævnt ovenfor — IV. 3 og III. 18 —, men desuden findes der en række sager, hvor beskyldningerne mod fogederne for at have modtaget bestikkelse og for anden uredelighed til bøndernes eller husbondens skade er mere tvivlsomme. Nogle av sagerne er imidlertid oplysende om den atmosfære av mistillid, der kunde omgive fogederne, selv om det ogsaa blot kunde være det rene sladder.

Et grelt exempel paa, hvordan en foged kunde misbruge sin stilling, findes fra Gelskov 1655. Fogeden laante her en bonde 20 sldl. til betaling av hans stedsmaal og lod efterhaanden bonden tilbagebetale laanet med naturalier til en værdi av 138 sldl., men tilfældet synes at være enestaaende.55)

Den ovenfor — III. 8 — refererede sag fra Irup viser, hvordan fogeden haandfast slog rygterne om, at han havde været uhæderlig og brutal, ned ved en vidneførsel, og da en bonde under Estrup 1642 beskyldte *Christen Skeels* foged for at have krævet ham to gange for landgilde og udskældte ham, beviste fogeden ved vidner, at det ikke passede.56) En foged fra et unævnt sjællandsk gods fik 1607 en bonde dømt til tremarksbøde — altsaa gjort inhabil —, fordi han havde beskyldt fogeden for uredelighed 57), men det kunde ogsaa være husbonden, der ønskede at faa klarhed over, om fogeden var til at stole paa. Fru *Kirsten Rud,* sal.

Lauritz Rostrups, til Ristrup lod 1609 nogle bønder i Børglum herred avhøre om, hvorvidt hendes foged, *Hans Mørch,* havde taget mod bestikkelse av dem i form av »fogedpenge, stikpenge, gunst eller gave, ægt eller arbejde«. En bonde vidnede, at fogeden intet havde krævet, men han havde laant ham en møgvogn, og en anden bonde havde kun givet, hvad han havde faaet igen, og elleve bønder havde intet ydet og var ikke blevet krævet for noget. Kun een havde givet fogeden noget — et tyrenød —, men det var ikke for at husbondens sager skulde krænkes, derimod skulde fogeden svare for bonden, hvor behov gjordes. Det sidste udtryk er hverken klart eller overbevisende om fogedens uskyld, for menes der hermed, at fogeden skulde svare for bonden paa tinge, saa var det jo blot hans pligt. Et par av vidnerne udtrykte sig temmelig uldent, og husbonden forbeholdt sig da ogsaa ret til at rejse tiltale for, hvad bønderne eventuelt havde ydet fogeden, uden at det dog kan ses, om der blev rejst sag i den anledning.58) Paa samme maade stævnede *Christian Friis* til Vaar 1634 en bonde til at vidne om fogeden, og bonden svor paa, at han ikke, som det var blevet sagt, havde givet fogeden et fedesvin eller andet, for at han skulde kvittere bondens skyld.59)

Da det var fogederne, der skulde godkende landgildens mængde og godhed ved avleveringen, var en beskyldning for uredeligt maal meget alvorlig. Nogle bønder under Hagsholm beskyldte 1640 hr. *Oluf Parsbergs* foged for ulovligt skæppe- og tøndemaal, men han blev pure frifundet, og han havde da ogsaa faaet skudsmaal av bønderne om, at han havde maalt redeligt 60), og da nogle bønder under Herlufsholm i 1633 beskyldte skolens forstander for at have ladet lave en ny og større kornskæppe, bevistes det, at den var lavet efter kongens kobberskæppe i Næstved, og bønderne erkendte, at de havde intet at klage over.61) Nogle beskyldninger, som bønderne rettede mod fogeder for urimelig fordeling av ægterne — III. 27 — og for, at en ægt var fogedens eget paalæg — III. 26 — blev ikke bevist og synes ikke at have haft noget paa sig, men landstinget vilde i 1640 ikke anerkende en foged fra Bjørnsholms vidne om en hoveriforsømmelse, fordi det kun var een mands vidne.62)

Sammenstød mellem fogeden og bønder under hovarbejdet er nævnt ovenfor III. 18 og III. 26, og da ladefogeden paa Hollufgaard 1650 skulde holde *Henning Pogwisch'* bønder til at gøre det arbejde, som husbonden havde befalet, blev han overfaldet og slaaet av en tjenestekarl, men da der skulde føres vidner herom, paastod disse, at de kun havde hørt, at ladefogeden havde raabt, at karlen vilde slaa ham, men de havde intet set.63) Værre var det, at da gaarden brændte for fogeden hos *Henrik Gyldenstierne* til Skovsbo i 1650, lod han tage vidne om, at en bonde havde ymtet om, at fogedens gaard vilde brænde, »for han er fattig folk

saa hadelig«. Bonden benægtede udtalelsen og hævdede, at han intet havde kendt til branden, før klokken gik, og der ses ikke senere at være blevet rejst tiltale mod ham.64)

Den myndighed, som var tillagt fogederne overfor bønderne, kunde *misbruges,* men der findes i tingbøgerne forholdsvis faa sikre vidnesbyrd om, at det er sket, og baade herskabet, kongen og domstolene søgte, som det senere skal vises, at beskytte bønderne mod fogeders overgreb. Det er umuligt at vide noget om, i hvilket omfang der kan have fundet overgreb sted, som ikke satte sig dokumentariske spor, men det er forbløffende, saa faa sager der findes om brutale fogeder, og nogle av de sager, der findes om sammenstød mellem fogeder og bønder, kan lige saa godt skyldes uefterrettelige og stridbare bønder, som fogederne kan have ansvar derfor.

De sager, hvor der utvivlsomt er tale om overgreb fra fogedens side, er kun tre, og herav er den ene den tidligere — III. 18 — omtalte sag fra Todbøl, hvor *Christen Høegs* foged, *Per Poulsen,* lod sig betale for ikke at slaa de bønder eller deres folk og børn, der var paa hovarbejde, og selv om man ikke kan se, at der er blevet rejst tiltale mod ham, forsvandt han i al fald som foged. En bonde havde fæstet en gaard under jomfru *Anne Thott* til Faarup og var flyttet ind paa gaarden, men da han en dag var til marked i Ribe, forbød fogeden ham at bo paa gaarden og spigrede døren til, og denne fremgangsmaade uden om domstolene har utvivlsomt været ulovlig. Bonden anlagde 1650 sag mod husbonden og mod den imidlertid døde fogeds enke og arvinger, men nogen avgørelse ses ikke at være faldet i sagen.65) Langt den grelleste sag stammer fra Lindholm 1653. Her rømte en bonde Helligtrekongersaften med sin kone, der havde et brystbarn med sig, og ridefogeden og ladefogeden satte efter dem og fangede konen, efter at ladefogeden havde saaret hende med en kaarde. Hun slap igen bort, men baade hun og barnet døde paa flugten over Kattinge søs is. Ladefogeden blev tiltalt og dømt herfor, og ved landstinget blev ridefogeden dømt for aaraad, men rettertinget benaadede ham herfor, da det oplystes, at han havde sagt til ladefogeden, at han ikke maatte slaa konen. Selv om ridefogeden blev benaadet for delagtighed, blev hovedmanden dømt, saa heller ikke samtiden billigede det da ogsaa enestaaende brutale drama, der i vinternatten udspilledes paa isen.66) De øvrige fundne exempler paa sammenstød mellem bønder og fogeder er tidligere — III. 18 — omtalt, og om dem alle gælder det, at selv om fogeden av og til optraadte noget haandfast, har heller ikke alle bønderne været pligtopfyldende og beherskede i deres optræden. Naar man tænker paa den betydelige myndighed, der var lagt i fogedens haand, maa man nærmest undre sig over, hvor faa gange den ses at være misbrugt.

Ligesom fogedens myndighed overfor bønderne kunde friste ham til brutalitet mod dem, saadan kunde hans regnskabsføring friste ham til *uredelighed* overfor husbonden. De ovenfor nævnte insinuationer om, at fogeden havde modtaget bestikkelse, viser, hvordan husbonden k u n d e blive bedraget for sin landgilde. En uredelig foged paa Gammel Vraa synes at have bedraget til begge sider eller at have forsøgt derpaa, for i 1632 krævede han nogle bønder for restancer, skønt den forrige foged havde indført betalingen i husbonden, hr. *Hans Lindenows* regnskab 67), og naar *Mogens Gyldenstiernes* foged i 1561 til sig selv krævede uberettigede ægter av bønderne, var det ligeledes til skade baade for bønderne selv og derigennem for husbonden, idet bøndernes evne til at yde deres normale avgifter svækkedes 68), men i almindelighed var bedrageriforsøgene rettet mod husbonden alene. Sandsynligvis ligger der ogsaa uredelighed eller i al fald uorden bag ved en sag fra Ugerslevgaard, hvor fru *Ingeborg Gyldenstierne,* sal. Hans Oldelands, foged i 1652 forbød alle at befatte sig med den avdøde, forrige fogeds sager, før der var bragt orden i hans regnskab med husbonden, hvem han skyldte penge.69) Et klart exempel paa en fogeds uredelighed findes fra 1546. Da maatte *Oluf Pedersen Svenske,* der havde været foged paa hr. *Anders Bille* til Søholms skaanske gods, i et ydmygt brev erkende, at han trods opfordring ikke havde gjort sin herre regnskab og havde forsømt sit arbejde. Han lovede derfor at drage til Skaane, bringe sagerne i orden og saa staa sin husbond til regnskab.70) Da *Lauritz Pogwisch* til Skrumsager i 1647 tiltalte sin foged, *Christen Nielsen,* fordi han ikke havde gjort regnskab for krigsaarene, søgte fogeden at undskylde sig med, at han under krigen ikke havde været paa Skrumsager, men da det bevistes, at svenskerne ikke havde fjærnet ham fra gaarden, blev han dømt til at avlægge regnskab.71) Naar det uhyre ofte, især under og efter krigene, blev tinglæst, at en eller flere bønder var forarmede, var det dels for at bevise, at de ikke kunde betale skat, dels for at fogeden derigennem kunde godtgøre, hvorfor hans regnskabs indtægter ikke svarede til jordebogens poster, og med de derved opstaaede restancer, som i det hele taget med restancerne, kunde der foretages uhæderlige transaktioner av fogederne. *Jens Høeg* til Vang tiltalte saaledes 1640 sin foged for uredelighed med opkrævning av restancer, men sagen blev forligt.72) Parallelt hermed var det, at en foged paa Silkeborg len i 1617 synes at have opkrævet landgilde av en mand, der som delefoged var landgildefri.73) Naar en foged, *Jens Pedersen,* paa Agersbæk under *Frederik Munk* i 1625 rømte uden at gøre regnskab, har han formentlig ogsaa været uredelig 74), men det vil føre for langt bort fra fæstebønderne her at komme ind paa en almindelig behandling av de uhæderlige fogeder.75)

Naar en mand drog bort fra sin hjemegn eller fra et sted, hvor han

havde opholdt sig længe, bad han ofte herredsmændene om et *skudsmaal* om sit forhold iblandt dem. Ogsaa ved andre anledninger kunde der udstedes saadanne skudsmaal av herredsmændene, og naar man ser, hvor forholdsvis ofte der blev rettet beskyldninger mod fogederne, forstaar man, at de særlig hyppigt udbad sig skudsmaal paa tinge. Undertiden var det forhenværende fogeder, der bad bønderne om skudsmaal, maaske for senere at kunne bruge det, hvis deres husbond rejste sag mod dem efter avrejsen, eller fordi denne ikke var helt frivillig. Naar den tidligere foged paa Gammel Vraa 13. september 1631 begærede og fik et godt skudsmaal av herredsmændene, hænger det sikkert sammen med, at han havde den ovenfor nævnte sag om uredelighed med restanceopkrævning hængende over hovedet, og tre uger senere rejste hr. *Hans Lindenow* da ogsaa sag mod ham i den anledning.76) Fru *Ingeborg Parsbergs* tidligere foged paa Villestrup, *Jacob Pedersen,* fik paa anmodning et godt skudsmaal av Hindsted herredsting i 1641, skønt han havde været meget energisk med at rejse sager mod Villestrups fæstere paa husbondens vegne.77) Da den tidligere foged paa Krastrup 1630 fik et godt skudsmaal av 24 dannemænd, blev det udtrykkeligt sagt, at det var for hans tid som foged hos *Niels Friis* 78), og da den forhenværende foged paa Sørup 1642 fik et godt skudsmaal, udstedtes det av herredets o g godsets bønder.79) Fru *Margrete Rosenkrantz',* sal. Hans Lindenows, forrige foged paa Aagaard fik 1634 et godt skudsmaal av Aagaards tjenere o g av menige herredsmænd. Han spurgte dem udtrykkelig, om han havde forurettet dem paa maal og vægt, paalagt dem usædvanlig tynge eller overfaldet dem med ord og gerning, og disse forseelser kunde han dog vel kun have begaaet i sin egenskab av foged.80) Hertil svarer, at en mand, der havde beskyldt fogeden hos *Hans Markdanner* paa Rønningesøgaard for at have modtaget bestikkelse, i 1647 bad ham om forladelse, gav ham et godt skudsmaal og erkendte, at fogeden aldrig havde faaet bestikkelse.81) Skudsmaalene for de forhenværende fogeder hænger saaledes utvivlsomt sammen med deres stilling som fogeder, ikke blot med deres private forhold.

Dette træder imidlertid langt tydeligere frem, naar man gaar over til at betragte de skudsmaal, som er blevet udstedt til fogeder, mens de var i tjeneste. Der findes ganske vist exempler paa, at tjenstgørende fogeder har begæret og faaet et godt skudsmaal, uden at det kan ses, at der har knyttet sig særlige forhold dertil. Saaledes fik *Jørgen Brahe* til Tostrups foged, *Iver Christensen,* i 1564 et godt skudsmaal av baade Tostrups bønder og Ingelstads herredsmænd om, at han havde »svaret bønderne for uret« i deres husbonds fravær 82), og *Christian Daas* foged paa Fravdegaard fik i 1646 et godt skudsmaal av bønderne paa dette gods.83) Fogeden *Christian Pedersen* paa Tulsted fik 1636 24 mænds gode skuds-

maal 84), og 1636 gav Bælum sognemænd fogeden paa Vorgaard et godt skudsmaal.85) Naar jomfru *Ingeborg Bille* til Bidstrups foged i 1608 fik et blankt skudsmaal av Sønder Dyrs herredsting, hang det derimod sikkert sammen med, at han havde en strid løbende med nogle bønder om deres restancer.86) Andre skudsmaal udstedtes ikke av herredsmændene i almindelighed, men av bønderne paa det paagældende gods, saa de maa dreje sig om selve fogedvirksomheden. Fogeden paa Kørup fik 1624 paa anmodning et godt skudsmaal av godsets bønder, skønt de talrige sager mod *Henrik Putbus'* bønder i birket viser, at han haandfast værnede husbondens interesser, saa det kan jo være, at skudsmaalet mere er udtryk for frygt end for overbevisning.87) Ganske vist var det herredsmændene, der 1636 gav fogeden paa Raastrup, *Niels Persen,* et godt skudsmaal, men det sagdes udtrykkelig, at det var for hans fogedtjeneste, og om den kunde vel kun godsets egne bønder med føje udtale sig 88), og 1642 gav Restrups bønder fogeden *Hans Nielsen* et godt skudsmaal for hans virksomhed som foged 89), ligesom *Lars Poulsen,* foged paa Fravdegaard, i 1643 fik et godt skudsmaal av gaardens tjenere.90) Den foged paa Vaar, som den ovenfor nævnte Thimme Stygesen i 1647 avløste, hed *Peder Rasmussen,* og han fik efter begæring et godt skudsmaal om sit forhold som foged i 1645 91), og *Christen Ibsen* begærede og fik 1646 et godt skudsmaal paa herredstinget for den tid, han havde været foged for Hennegaards bønder, skønt det ogsaa om ham kan ses, at han i mange sager havde staaet bestemt paa husbondens, *Christoffer Hvas',* ret overfor bønderne.92) Et par gange ses det, at grunden til, at fogederne ønskede bøndernes skudsmaal, var, at de var mistænkt for uredelighed. Da *Henning Pogwischs* foged paa Hollufgaard i 1647 fik et godt skudsmaal av gaardens bønder, hed det udtrykkelig, at han ikke havde modtaget bestikkelse, og anledningen synes at have været en — iøvrigt urigtig — beskyldning for det samme mod fogeden paa et nærliggende gods.93) Fogeden paa *Melchior Oldelands* Rønningesøgaard lod i 1648 tage en række vidner om, hvordan han havde sørget for husbondens tarv med hensyn til besættelsen av øde gaarde, skovhugsten og oldengælden og fik desuden et godt skudsmaal for sit forhold til dem og sit arbejde til husbondens gavn.94) I disse to tilfælde er det klart, at fogederne har villet bevise deres redelighed og flid.

En del av de her nævnte skudsmaal er udstedt under eller lige efter Torstenssonkrigen, men den nævnes ikke direkte. En række andre skudsmaal udtalte sig derimod netop om fogedernes forhold under denne krig eller kejserkrigen, og man maa vistnok antage, at fogederne har skullet bruge deres bønders eller herremænds gode udtalelser til at overbevise deres herskab, der havde været borte fra godset under krigen, om, at de

havde røgtet deres hverv forsvarligt, selv i husbondens fravær. Det fremgaar undertiden direkte av udtrykkene, at bønderne har ment, at fogeden har varetaget husbondens interesser godt, og disse katastrofer skulde jo nok sætte fogedernes dygtighed og redelighed paa prøve. *Mads Nielsen,* der 1624-26 var foged paa Torstedlund, fik 1636 godt skudsmaal for sin fogedtjeneste i denne periode under krigen, men da skudsmaalet blev udstedt saa mange aar efter, er det næppe sandsynligt, at det skulde bruges overfor husbonden.95) Fogeden paa Vaar, *Niels Jensen,* begærede og fik et godt skudsmaal av 24 dannemænd i 1629 om sine forhold i almindelighed og navnlig under kejserkrigen, især med hensyn til hans husbonds arbejde, saa her kan ikke være tvivl om hensigten med skudsmaalet 96), mens det gode skudsmaal, som bønderne under Næs i 1630 gav deres foged, ikke havde en saadan speciel form, selv om det udtalte sig om hans forhold under krigen.97) En meget sen udtalelse om en fogeds forhold under denne krig stammer fra Buderupholm, hvis foged, *Jens Sørensen,* i 1642 fik en række vidner til at erklære, at han under krigen havde handlet redeligt mod sin husbond, jomfru *Anne Lykke,* og disse udtalelser maa vel have været beregnet til brug overfor hende.98)

Udtalelser av samme slags fremkom efter Torstenssonkrigen. En mand, der var ladefoged, ikke ridefoged, paa Næs, fik 1645 et vidnesbyrd av herredsmændene om, at hans virksomhed under krigen havde været til gavn for husbonden, fru *Margrete Marsvin,* sal. hr. Jørgen Urnes 99), og ridefogeden *Mads Pedersen* paa den samme gaard fik 1647 et godt skudsmaal av Næs' bønder for sit forhold under krigen 100), og fogeden *Jens Laursen* paa Restrup fik 1645 et godt skudsmaal av 24 herredsmænd om sin optræden under Torstenssonfejden.101) Bag fogedernes ønske om at kunne møde de efter krigene hjemkommende herremænd med en smuk udtalelse fra bønderne om deres forhold maa vel ligge bevidstheden om, at husbonden ikke altid nærede alt for stor tillid til deres redelighed. Iøvrigt skal blot til slut anføres, at ogsaa fogeder paa lenene kunde begære og faa skudsmaal. Saaledes fik ridefogeden paa Aalborghus 1641 24 mænds gode skudsmaal og senere alle Fleskum herredsmænds, da han i 1641 var mistænkt for pengeavpresning overfor en bonde paa lenet 102), og den tidligere foged paa Vestervig len fik 1655 et godt skudsmaal om sin virksomhed som skriver og ridefoged, da han forlod tjenesten.

Mens det i almindelighed var ridefogeden, der søgte og fik skudsmaal, er der et par exempler paa, at ladefogeder har søgt det samme, aabenbart fordi de har været mistænkt av husbonden for uredelighed — sml. ovf. en sag fra Næs —. Da *Falk Gøye* 1635 tiltalte sin ladefoged for forsømmelighed med sin tjeneste paa Lundergaard, fik han av en række av gaardens bønder vidne om, at han havde passet sin tjeneste.104) En tidligere

ladefoged paa Sanderumgaard, som tilhørte fru *Lisbet Sofie Rantzau,* sal. Hans Lindenows, fik godt skudsmaal av godsets bønder i 1647, uden at der angives nogen grund dertil.105) Mere detailleret var et godt skudsmaal, som Rønningesøgaards bønder i 1647 gav *Hans Markdanners* tidligere ladefoged, idet de sagde, at han havde ladet pløje, saa og høste til gaarden, som sig burde, og dette har ladefogeden aabenbart skullet bruge til at overbevise husbonden om sin tjenstiver.106) Naar derimod ladefogeden paa Villestrup, *Søren Pedersen,* da han i 1632 forlod sin tjeneste, fik skudsmaal om at have forholdt sig som en ærlig, trofast ungkarl, drejer det sig vist mere om ungkarlen end om ladefogeden.107)

Materialet tillader os kun undtagelsesvis at se, hvor længe en foged sad paa samme hovedgaard. Det hørte sikkert til sjældenhederne, naar en foged havde været paa Tirsbæk i 25 aar 108), for andetstedsfra kendes betydeligt hurtigere fogedskifter. Paa Vaar var der i tidsrummet 1625—47 i hvert fald tre fogeder, hvad der dog til dels hang sammen med et ejerskifte, men paa de rantzauske godser var der ogsaa hyppige ændringer i besættelsen af fogedstillingen, for 1625—63 var der paa Gessingholm fem forskellige fogeder 109), 1638—63 paa Skovgaard ligeledes fem fogeder 110) og paa Demstrup 1626—63 tre fogeder.111) Selv om de første og sidste fogeder inden for de her nævnte tidsavsnit faar forlænget deres fogedtid noget, idet de muligvis har været paa gaardene før og efter de her nævnte aar, saa bliver deres gennemsnitlige »levetid« dog næppe mere end en halv snes aar, altsaa langt fra de 25 aar paa Tirsbæk. Materialet er dog alt for spinkelt til, at der kan opstilles en blot sandsynlig fogedtid.

F o g e d e n kaldtes som oftest blot med dette ord, men efterhaanden bredte betegnelsen ridefoged sig. Saaledes kaldes han paa Næs ridefoged i 1641 112) og paa Oksholm 1634.113) I det syttende aarhundrede bruges ridefogeden næsten altid paa krongodserne og findes ogsaa engang imellem paa adelsgodserne, vistnok for at skelne ham fra ladefoged og herredsfoged, der begge undertiden blot kaldes foged, mens skovfoged og delefoged som regel betegnes med deres fulde titel. Oftest udgik fogeden fra bondestanden, hvortil han kunde vende tilbage, men økonomisk og socialt hævede han sig op over bønderne, ikke mindst i kraft af den betydelige myndighed, han som husbondens fuldmægtig besad.

Det hovedindtryk, der bliver tilbage efter en gennemgang av fogedernes stilling, er, at vel havde fogederne en meget betydelig myndighed, men den synes kun sjældent at være blevet brugt til husbondens skade, og grove overgreb mod bønderne er meget faa.

VI.

HUSBOND OG FÆSTER

Formelt var herremandens rettigheder overfor sine fæstebønder kun begrænset av haandfæstningens bestemmelser om, at han havde den samme ret til at udnytte sit gods til sit bedste som kronen, idet han besad sit jordegods lige saa frit som denne. Naar kronen forøgede sine krav til bønderne eller greb stærkere ind i deres levevilkaar, havde adelen altsaa en ret til at stille sig paa samme maade overfor sine fæstere. Dette ganske frie forhold blev dog noget begrænset ved lovfæstelsen av reglerne for fæsteforholdets ophør. Var de i recessen fastsatte betingelser for fæstefortabelse eller for fæstets ophør ikke til stede, var husbonden, hvadenten det nu var kongen eller herremanden, bundet til at lade fæsteren sidde paa gaarden paa livstid. Det er ovenfor paavist, hvordan kronens krav til sine bønder paa visse punkter voxede, navnlig med hensyn til hoveriet — III. 8 s. 217 ff. —, og heri har adelen kunnet se et forbillede, som den var i sin lovlige ret til at følge. Saa vidt det kan ses, har der kun været eet vigtigt punkt, hvor kronen gik mindre vidt end i al fald dele af adelen, og det var med hensyn til opkrævningen av den særlige avgift, »husbondhold«, som bonden skulde yde, naar hans gaard skiftede ejer. Dette modsatte kronen sig bestemt, og det har da næppe heller faaet større, varig udbredelse. Se I. 15.

I virkeligheden laa det nu i forholdenes natur, at herremanden ikke kunde stille ubegrænsede krav til sine fæstere. Det meget lille foldudbytte satte snævre grænser for, hvad bonden — og for den sags skyld ogsaa herremanden paa hovedgaarden — kunde faa ud av jorden. Gik herremandens krav ud over, hvad bonden kunde yde, uden at hans gaards drift led derunder, ramte det før eller senere hans husbond, idet bonden ikke kunde levere de krævede ydelser og kom i restancer. Fik han saa ikke hjælp i form av eftergivelse eller lettelse av byrderne, maatte han forlade gaarden, der kom ud av drift. Da der utvivlsomt, som ødegaardenes stadige tilstedeværelse selv i gode tider paa veldrevne godser viser, var mangel paa arbejdskraft, var det dobbelt svært for herremanden igen at faa en forfalden gaard besat, og hans ejendom forringedes ved, at hans indtægter for længere tid gik ned. Manglen paa fæstere gjorde ogsaa, at

herremændene ofte maatte lade uduelige eller kværulante bønder blive siddende paa gaardene, for at disse kunde blive holdt saa nogenlunde i drift.

Der synes at have været meget ringe mulighed for at forbedre driften av bøndergaardene, vel især paa grund av fællesskabet, men regeringen forsøgte dog paa et enkelt punkt at faa bønderne til at tage nye opgaver op. Allerede saa tidligt som i Laalands vilkaar 1446 var det blevet paalagt bønderne at plante frugttræer og pile og anlægge humlekuler, og dette paabud gentoges gang paa gang. Ved en forordning af 1619 14. maj indskærpedes bestemmelsen i Kolding reces 1558, der indeholdt en bestemmelse om bøder for undladelse av at plante 1), og i 1629 udvidedes dette paabud. Efter at sagen var blevet forhandlet paa et raadsmøde, hvor rigsraadet tiltraadte kongens synspunkt, at det var ønskeligt at forøge landets hampeproduktion, kom der 8. april 1629 en bestemmelse om, at hver gaard skulde saa en skæppe hampefrø, hver halvgaard en halv skæppe, og den, der undlod det, skulde straffes som modvillig.2) Man møder nu saa forholdsvis sjældent retssager mod bønder, der ikke har fulgt paabudet, at man vistnok maa antage, at der ikke er gjort noget alvorligt for at faa det gennemført, og de mange gentagelser tyder paa, at det har været vanskeligt. Et par exempler paa gennemførelse av kravet skal dog lige nævnes. *Hans Markdanner* lod 1646 tage syn paa alle sine brug under Rønningesøgaard for at faa undersøgt, om bønderne havde saaet hampefrø, lagt humlekuler og sat poder og pile 3), og 1647 tilsagde *Henning Pogwisch* til Hollufgaard alle sine bønder ikke at glemme »dem selv til gavn og bedste« at sætte ymper og pile aarlig og vedligeholde humlekuler, men han har aabenbart ikke troet, at en venlig henstilling var nok, for hvis de ikke efter et uvildigt skøn havde bragt dette i orden, vilde de blive straffet efter recessen, og samtidig mindede han dem om, at de skulde holde deres gaarde ved hævd.4)

Naar en herremand vilde have mere ud av sit gods, maatte han da lægge hovedvægten paa at udvikle hovedgaardsdriften, og det er derfor rimeligt, at naar der i adelsbrevene er tale om landbruget, drejer det sig næsten altid om hovedgaardenes avl og kvæg. Det falder udenfor det her behandlede emne at gøre rede for hovedgaardsdriften, saa der skal blot som exempel henvises til de tidligere citerede avhandlinger om de rantzauske godser. Naar forholdene paa fæstegodset saa sjældent omtales i tidens breve, bliver det naturligt at undersøge, i hvilket omfang herremændene overhovedet beskæftigede sig hermed, og hvor meget de paa det omraade overlod til deres fogeder. Den herremand, der ejede flere, adskilte hovedgaarde, eller som, fordi han som lensmand eller paa anden maade var i kronens tjeneste, maatte opholde sig i lange tider borte fra sit gods, var

ganske naturligt ude av stand til selv at deltage i den *daglige* drift, men storgodsejere og rigets høje embedsmænd ses at have grebet ind i godsdriften. Den, der kun ejede en enkelt hovedgaard, og som ikke var i offentlig tjeneste, ledede derimod i højere grad driften, og ikke mindst synes enkerne at have beskæftiget sig meget med at faa saa stort et udbytte som muligt av deres jord. Disse sidste havde jo ikke den indtægt, som de fleste voxne adelsmænd i hvert fald i en del av deres liv fik ved at være lensmænd. Naar fru *Margrete von der Lühe,* der 1634 blev enke efter Jørgen Brockenhuus til Sebberkloster, førte usædvanlig mange sager mod sine bønder for at sikre sig sine indtægter, hænger det nok for en del sammen med, at hun havde 7—8 børn at forsørge og bringe i vej 5), og naar i det hele taget en række adelsfruer synes at have været særlig haandfaste i deres godsdrift, hænger det vel ofte sammen med lignende forhold. Som et andet exempel paa en enkes energiske godsdrift kan nævnes, at en fjerdedel av de sager om bondeforhold, der i tiden 1627—55 førtes paa Hindsted herredsting, blev rejst av fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, til Villestrup, skønt der laa syv andre hovedgaarde i herredet; men ogsaa hun havde syv børn, da hun blev enke.6)

I den her behandlede periode mødte adelsmændene næsten aldrig personlig op paa tinge, naar de havde sager for paa det hjemlige herredsting. De, der endelig mødte op, var næsten altid medlemmer av fattige og ubetydelige slægter, der formodentlig ikke har haft raad til at lade andre møde for sig. *Vogn Krag* (Kid) til Svenstrup mødte selv og førte en ubetydelig sag om et tyveri fra en av sine bønder paa Han herredsting 1630 og førte samme dag — 10. maj — en anden lille sag om 8 tønder rug, som *Niels Friis* til Lundergaard skyldte ham.7) Samme aar mødte hans svoger *Bagge Griis* til Slette paa det samme ting i fire sager, der alle var ret ubetydelige.8) Han nedlagde saaledes personlig forbud mod, at der kom skabet kvæg paa hans eller hans bønders grund, og mødtes med fogeden paa Aagaard i en sag om et syn og fæstede av ham en part av en ejendom. Desuden paamindede han paa tinge kronens ridefogder i herredet om, at bønderne gjorde skade paa klitten mod den kongelige forordning 9), og tiltalte en mand, der uden opsigelse var rømt fra ham. Begge disse herremænd tilhørte ganske ubetydelige slægter, og den velbyrdige *Burwort Hunold,* der 1638 paa Faraas herredsting selv tiltalte en bonde for restancer, var ikke av dansk adel.10) Den ærlig og velbyrdig *Lars Friis,* der 1632 mødte i en sag mod fru Dorte Budde til Oksholm, hvis gaard Bjørnkær han havde i forpagtning, var muligvis Laurids Friis til Lindtorp (av Vadskærgaard), men han har næppe været betydelig, da han ikke synes at have sat sig noget spor.11) Der findes dog exempler paa, at mere betydelige adelsmænd selv er mødt frem paa herredstinget i sager

vedrørende deres gods. *Børge Trolle* til Trolholm mødte saaledes 1606 paa Flakkebjærg ting og tog to bønder i haand og modtog deres løfte om hørighed, idet han havde erhvervet deres gaarde fra fru *Sofie Bille,* sal. Jacob Seefelds 12), og paa samme maade modtog *Jacob Grubbe* til Kabbel personlig paa Skast herredsting lydighedsløfte av nogle bønder, hvis gaarde han 1653 havde erhvervet fra universitetet.13) Det maa vistnok ogsaa antages, at *Falk Gøye* til Bratskov kunde tænke sig personlig at møde paa herredstinget, for 1634 lod han paa Han herredsting tinglæse et brev om, at han skulde rejse til København i kongens tjeneste og derfor gav to mænd fuldmagt til at møde for sig paa herredstinget og meddelte, at han var »saa lovlig i kongelig majestæts forfald«, saa herredsfogeden ikke maatte give noget beskrevet over ham, før han kom hjem til Bratskov og fik lovlig varsel. Selv om dette ikke med sikkerhed viser, at han mødte paa herredstinget, synes man at kunne slutte herav, at han selv tog del i de retssager, der førtes der.14)

Naar *Eske Brok* i 1609 fire gange mødte op paa Sønderhald herredsting, var det derimod ikke for at varetage sine interesser overfor sine bønder, men fordi han laa i strid med en anden herremand, *Jørgen Skeel* til Ulstrup.15)

Naar *Lave Brok* til Vemmetofte 1547 lod Stevns herreds bønder give sig et godt skudsmaal, »hvorlunde han havde regeret sig her til Stevns herredsting«, skyldtes det ganske vist en strid med *Anders Bille* til Søholm og blev kun givet ham av hans egne bønder, saa meget kan man næppe lægge i det, men det synes dog at vidne om, at Lave Brok personlig er mødt op paa herredstinget nogenlunde hyppigt.16)

Som ovenfor nævnt omtales h o v e d g a a r d s d r i f t e n temmelig ofte i breve, vexlet mellem adelsmænd indbyrdes, eller mellem dem og deres fogeder, saa man kan se, at herremændene personlig har taget del i denne del av godsbestyrelsen; især synes de at have beskæftiget sig med købet av øxne og med salg av dem og av gaardens øvrige produkter. Da *Kristoffer Gøyes* og *Birgitte Bølles* breve er den av de bevarede brevsamlinger, hvor der hyppigst er tale om landbrug, skal nogle exempler hentes derfra. Saaledes skrev Kristoffer Gøye i 1564 til sin hustru om kvæg, han havde købt, og om, at hun skulde tage sig av salget av landbrugsprodukterne, mens han var i felten 17), og efter høsten gav han hende besked om tærskningen.18) Da han i foraaret samme aar havde opholdt sig paa Avnsbjærg, skrev han til hende, der var paa Sjælland, »... vort kvæg er vel til pas, og har vi 21 kalve, 48 lam, 17 kid, og er der død mange av kiddene ...« 19), ligesom han senere bad hende give besked til Avnsbjærg om, hvad der skulde købes til slagtning 20), saa ogsaa hun har fulgt med i detailler i hovedgaardens forhold. Det var naturligt, at han under krigen

maatte overlade hende en del av godsdriften som at fæste nyt tyende 21), og hun maatte skaffe ham besked om, hvordan olden og korn var, ligesom han diskuterede med hende, hvornaar det var bedst at sælge produkterne 22), men ogsaa efter krigen gav han hende besked om at tage sig av salget av øxne og korn.23) Da Kristoffer Gøye i 1580 havde forhandlet med en pige om at være mælkedeje, avslog Birgitte Bølle at fæste hende, saa hun har formentlig selv taget sig av mejeriet paa Oreby.24)

Brevene vexlet mellem dette ægtepar og deres fogeder handler ganske overvejende om hovedgaardsdriften og viser ligeledes, at herskabet har fulgt med i, hvad der foregik, og givet fogederne instruktioner. Fogeden paa Oreby raadede 1566 Kristoffer Gøye til at lade sin skude føre gaardens korn til Nordtyskland 25), og 1569 spurgte Kristoffer Gøye skriveren paa Oreby om, hvor meget korn og hø der var paa gaarden 26), ligesom han 1571 gav den samme mand ordre til at sælge malt.27) Efter Kristoffer Gøyes død 1584 overtog Birgitte Bølle administrationen av deres mange hovedgaarde, men ogsaa inden havde fogederne undertiden henvendt sig til hende i sager om godsernes styrelse. Fogedbrevene til hende er av samme karakter som til hendes mand, selv om de kan være noget mere detaillerede.28) Nogle enkelte oplysninger om fæstegodset fra disse breve vil blive nævnt senere, men i det store og hele viser de kun, at en herremand som Kristoffer Gøye var levende interesseret i driften av sine hovedgaarde. Den eneste anden herremand, hvis forhold til godset kan skaffes nogenlunde fyldigt oplyst, er den et hundrede aar yngre *Christian Rantzau,* der vel tog sig mest av hovedgaardene, men som dog ogsaa var ivrig for at faa saa meget som muligt ud av fæstegodset.29)

Selv om der ikke lader sig skaffe noget stort eller samlet materiale til belysning av det her behandlede spørgsmaal om fæstegodsets drift, kan der dog sammenstykkes en del til oplysning om herremandens personlige deltagelse i denne del av godsadministrationen. I den omhyggeligt førte regnskabsbog, hvori fru *Sofie Brahe* 1627—40 opskrev sine og sin mand Holger Rosenkrantz til Rosenholms indtægter og udgifter 30), har hun indført landgildeindtægterne som leveret hende av fogederne, men stedsmaalene er fra hver enkelt gaard og hus indført specielt i regnskabsbogen, saa det maa formodes, at de, ligesom iøvrigt de fra de rosenkrantzske godser forbavsende faa retsbøder, er blevet betalt direkte til hende. Da hun nogle steder anfører, at stedsmaalet er usædvanlig lavt paa grund av den fæstede gaards tilstand, kan man ogsaa formode, at hun eller hendes mand selv har fastsat dets størrelse. Noget absolut bevis for, at det forholdt sig saaledes, kan ikke føres, men da de andre indtægter av godserne ikke er specificeret, maa man have lov at antage, at stedsmaal og bøder er blevet betalt paa en særlig maade. I et

andet tilfælde kan man se, at herremanden selv fastsatte, hvad der skulde ydes, naar der ikke var tale om en for længere tid fastslaaet avgift, for da en bonde under *Børge Trolle* til Trolholm i 1607 skulde have nogle svin paa olden, spurgte ladefogeden husbonden, hvor meget bonden skulde yde, og Børge Trolle bestemte da, at bonden skulde give hvert ottende svin eller et tilsvarende beløb i penge eller havre.31) Der findes ogsaa exempler paa, at herremanden selv kontrollerede de leverede ydelser, for da nogle bønder 1653 leverede korn paa Sebberkloster, lastede fru *Margrete von der Lühe* paa nogle av kærvene 32), og da nogle bønder i 1652 vilde levere deres resterende smørskyld paa Dejbjærglund, avviste *Christen Lange* det, da det efter hans mening ikke var ustraffeligt.33) Ligeledes var det Jørgen Rathlou til Krogsgaards hustru fru *Barbara Ahlefeldt,* der 1640 personlig udleverede fogeden den uld, som han skulde give godsets bønder at spinde.34) Herremanden kunde ogsaa selv færdes ude i marken under hovarbejdet. *Peder Bille* til Vorgaard kom en dag 1653 med sine folk forbi nogle mejende bønder, og da han vilde vide, hvor en bestemt mark var, raabte en af folkene til ham: »Junker, det er denne ager.«35) Da sex hovbønder fra Kundby under Vognserup d. 11. august 1637 gik og bandt rug, gav fogeden dem ordre til at vende rugen, fordi den ikke var helt tør, men ved middagstid, da det var blevet solskin, gav Frederik Parsberg dem personlig besked paa at indage kornet.36) Ogsaa fruen kunde deltage i det almindelige landbrugsarbejde, for Axel Juul til Kongstedlunds hustru *Rigborg Arenfeldt* gik en augustdag 1636 med sine piger ned i Kongerslev by for med de andre koner at opruske sin hør.37) Exempler paa, at husbonden selv tilsagde sine bønder til ægten, findes ovf. III. 26.

Hvordan en herremand kunde leve sit daglige liv sammen med sine bønder, fremgaar iøvrigt av en sag fra Hellum herred 1654. Den før nævnte *Peder Bille* laa en sommernat og læste i sin seng paa Vorgaard, da han blev kaldt op av en møller, der klagede over, at nu havde bønderne i Svanfolk deres fæmon i møllerens toft. Peder Bille stod op og med sine og møllerens folk jagede han bønderne og deres kvæg bort fra toften, skønt bønderne gjorde modstand og talte om at skyde ham. Flere bønder blev saa hentet ud av deres senge, og der opstod et almindeligt slagsmaal, hvori Peder Bille deltog med voldsomhed.38) Selv om sagen hører til de meget ualmindelige, synes den dog at vise, hvor nær en herremand kunde staa landsbyens folk.

Paa et væsentligt punkt tog herremanden ofte selv haand i hanke med godsdriften, idet det ikke var helt ualmindeligt, at husbonden bortfæstede et ledigt brug eller forhandlede med den nye fæster om fæstebetingelserne. Nogle exempler er nævnt tidligere — I. 3. — En bonde tog

1633 *Palle Rodsteen* til Lundsgaard selv i haanden, da han fæstede en gaard under Raastrup 39), og i sager, hvor fru *Helvig Marsvin* til Nørlund i 1635 40) og *Frederik Parsberg* til Vognserup i 1637 forfulgte bønder for ikke at have tiltraadt deres fæste, synes dette at være blevet indgaaet med husbonden selv.41) Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, til Restrup lod 1630 tage vidne om, at en bonde havde været paa Restrup og begæret en gaard i fæste, vistnok ogsaa av fruen selv.42) *Henrik Putbus* til Kørup forhandlede 1624 selv med fire bønder i Tørresø om fæstet av en eng 43), og jomfru *Karen Zitwitz* havde 1643 en længere samtale med en bonde om, paa hvilke betingelser han skulde fæste sin gaard.44) Da en bonde i 1632 ikke flyttede til en gaard under Todbøl, som han havde fæstet, førte *Christian Høeg* personlig en forhandling med ham paa hovedgaarden, og det resulterede i, at bonden igen fæstede gaarden 45), ligesom fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, i 1631 paa Villestrup selv forhandlede med en bonde om genfæstning.46) Tidligere — I. 3 — er omtalt, at *Eske Brok* til Estrup i en lang række tilfælde selv bortfæstede sine bøndergaarde, men som det fremgaar av hans dagbøger, var dog ogsaa han fortrinsvis interesseret i stude- og kornhandel og andet hovedgaardene vedrørende.47)

Herremandens forhandlinger med bønderne kunde ogsaa dreje sig om andet end deres egne fæsteforhold, for 1641 lovede en bonde at drage til *Mandrup Due* paa Krastrup og tale med ham om den mand, til hvem han havde opladt sin gaard 48), og en bonde under Restrup lovede 1637 fru *Helvig Kaas* selv et eller andet — desværre unævnt —, som hun fortolkede som et løfte om at flytte til en ledig gaard.49) Ligesom herremanden selv kunde bortfæste en gaard, kunde bonden henvende sig til ham personlig om ophævelse av fæsteforholdet, som da en mand 1641 paastod at have opsagt sit hus hos *Henning Pogwisch* til Hollufgaard selv.50) Sml. iøvrigt ovf. IV. 27.

En del tyder paa, at bønderne undertiden har regnet med, at de, naar de havde forset sig, kunde opnaa lempeligere vilkaar hos husbonden end hos fogeden, for der er en række exempler paa, at de under selve retssagen mod dem har bedt om udsættelse for at kunne komme til at t a l e m e d h u s b o n d e n s e l v. Hvis sagen blev forligt, opnaaede bønderne i hvert fald een ting, idet de, naar de ikke kom til at betale en bøde, heller ikke skulde yde fogedpenge herav til fogeden. Ved forligsforhandlingerne med herremanden kunde dette blive sluttet paa saadanne vilkaar, at den erstatning, herremanden krævede av dem for deres forsømmelse, faktisk svarede til den bøde, de ellers blev dømt til at yde ham, men naar der ikke var tale om en formel bøde, havde fogeden intet krav paa fogedpenge herav, og man kan maaske antage, at fogederne derfor ikke var

alt for ivrige for at lade bønderne forhandle direkte med husbonden. Forliget har vel været den for baade husbond og fæster gunstigste ordning, men fogederne har ingen fordel haft derav.

Restancer med landgilde og andre ydelser var som nævnt en meget hyppig forseelse — IV. 7 —. Da fogeden paa Gammel Vraa 1631 tiltalte gaardens restanter, bad de om udsættelse, fordi de vilde tale med husbonden *Hans Lindenow* derom, og en del av dem maa have opnaaet et forlig med ham, for da sagen fortsattes, var den kun rettet mod nogle av dem, og de blev da dømt til at betale deres restancer.51) Mindre heldige var en række restanter, som *Jens Høeg* til Vangs foged tiltalte 1631, for da de bad om at faa udsættelse, til husbonden kom til landet, vilde fogeden ikke avbryde den paabegyndte sag, og de blev dømt til at yde inden 15 dage.52) En bonde under *Jørgen Grubbe* til Tostrup, der 1632 var i restance med landgilde, ægt og arbejde for to aar, bad om udsættelse for at kunne stille husbonden tilfreds, og da der ikke senere faldt dom i sagen, har han formentlig faaet den forligt.53) 1643 tiltaltes en bonde under Lundbæk for restance med stedsmaal og landgilde, men skønt han bad om respit for at kunne forhandle med *Ove Juul,* blev han straks dømt til at betale sin gæld.54)

Det lykkedes nu ikke altid bonden at faa talt med husbonden, selv om han fik udsættelse. En bonde under Nørlund, der var tiltalt for bygfæld, bad fogeden om otte dages udsættelse, saa han kunde faa talt med sin kære husbond fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, og det blev bevilget, men han kan ikke have faaet talt med hende, for da sagen genoptages ugen efter, blev han dømt fra fæstet, medmindre han kunde have det i husbondens minde 55) Denne sidste tilføjelse, der er saa uhyre almindelig i alle sager om fæstefortabelse, maa have betydet, at han efter dommen, da han jo stod svagere, kunde søge at forlige sig med fruen. Ogsaa andre forsømmelser kunde bønderne søge at forlige ved en samtale med herremanden, for da to bønder havde begaaet en grov hoveriforsømmelse i 1631 og oven i købet havde kastet husbondens pengeskrin av deres vogn og blev tiltalt herfor, bad de om udsættelse for at komme til at tale med *Knud Gyldenstierne* til Tiim, og de maa have faaet forligt sagen hos ham, for de ses ikke senere at være blevet dømt.56) Derimod fik en bonde under Tulsted ikke opnaaet forlig med husbonden, fru *Sofie Sandberg,* sal. Enevold Kruses, da han 1635 var under tiltale for ikke at have kørt sin byglandgilde til Aalborg, for skønt han fik udsættelse til at tale med husbonden, blev han endeligt dømt til at betale vognlejen.57) Da en bonde under Restrup 1631 blev tiltalt for overhørighed med hoveri, bad han om udsættelse, saa han kunde faa talt med fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, og de maa have faaet talt sig til rette, for han

blev ikke senere dømt.58) En samtale med husbonden kunde dog ogsaa blot betyde en udsættelse, for da en bonde, der var under tiltale, uvist for hvad, i 1577 talte med sin husbond, *Otte Stisen* (?), lovede denne ham kun, at fogeden ikke skulde forfølge ham, før husbonden var kommet hjem fra Sjælland.59)

En pudsig sag om forgæves appel til husbonden stammer fra Slet herred. En dag var nogle bønder under Vaar forsamlet paa gaardens fruerstue i *Axel Juul* til Bjørnsholms nærværelse, men deres husbond, *Christian Friis,* var ikke til stede. Bonden *Anders Mouridsen* beklagede sig til Axel Juul over, at hans grande *Anders Bros* gaard var bedre paa ager og eng, skønt de sad for den samme landgilde. Anders Bro nægtede det og tilbød at bytte ager og eng lige over, hvis Anders Mouridsen vilde give ham et par stude, og de rakte saa hinanden haanden paa, at de vilde foretage dette skifte. Fjorten dage senere mødte Anders Mouridsen paa tinge og tilbød studene, men Anders Bro maa have fortrudt sit tilbud, for han mødte ikke, skønt han var stævnet. Anders Bro maa stadig have nægtet at vedstaa avtalen, for en maanedstid senere genoptoges sagen, og Anders Mouridsen mødte igen paa tinget med sine stude. Anders Bro, der imidlertid havde skaffet sig et godt skudsmaal av 24 herredsmænd, uden at det dog kan ses at være kommet til at spille nogen rolle, nægtede da at vedstaa overenskomsten, før han havde faaet talt med sin husbond, men han blev dømt til at skifte sin jord med granden, da han havde indgaaet kontrakt herom. Det kan være tvivlsomt, om et saadant bytte var lovligt uden husbondens samtykke, men iøvrigt endte sagen med, at byttet ikke fandt sted, og Anders Bro maatte genfæste sin egen gaard, som fogeden vistnok ansaa ham for at have opgivet, da han tilbød at bytte jorden.60)

Som nævnt var det uhyre hyppigt, ja vel det hyppigste, at bønder, der havde begaaet en forseelse, der medførte fæstets fortabelse, blev dømt til at rømme gaarden, m e d m i n d r e han kunde have det i husbondens minde, altsaa kunde forlige sig med ham e f t e r dommen, — se IV. 6 — men i mange tilfælde tilbød bonden under sagen, inden dommen var faldet, at v æ r e i h u s b o n d e n s m i n d e. Desværre kan det ikke ses, om dette behøvede at betyde, at bonden førte en forhandling med herremanden personlig, eller om herremanden ogsaa havde overladt denne del af sin myndighed til sin foged, men fænomenet er saa almindeligt, at bonden næppe i alle tilfælde kan være kommet til at forhandle med herremanden selv, i hvert fald ikke naar der var tale om en adelsmand, der kun sjældent kom til den paagældende hovedgaard. I virkeligheden synes udtrykket kun at betyde, at husbonden — eller hans fuldmægtig — uden rettens medvirkning fastsatte de vilkaar, paa hvilke bonden kunde faa lov at blive paa den gaard, han egentlig havde forbrudt. En bonde, der

havde forbrudt sin gaard under Agersborg, lovede 1630 at være i husbondens, *Erik Kaas'*, minde, naar denne kom tilbage til landet 61), og en bonde under Albæk, der var tiltalt for rømning, bygfæld og restancer med baade landgilde, ægt og arbejde, paastod 1637, at han havde opsagt gaarden og vilde være i husbonden *Iver Krabbes* minde for det øvrige.62) Da en mand under *Christoffer Hvas* til Hennegaard 1645 var under tiltale for ulovlig avførsel, tilbød han at være i husbondens minde for sin skyld, og dommen kom da ogsaa til at gaa ud herpaa 63), og en anden bonde under *Johan Brockenhuus* til Hindsels, der havde forsømt en ægt, lovede at være i husbondens minde og stille ham tilfreds herfor, og der faldt derfor ingen dom i sagen.64)

Et par andre sager viser, hvor megen vægt bønderne kunde lægge paa deres husbonds personlige stilling til dem. En bonde, hvis husbond ikke nævnes, vilde nok levere sin landgilde paa et andet sted end det sædvanlige 65), hvis han fik husbondens *egen* befaling til at gøre det, og tydeligt træder bøndernes haab om støtte hos husbonden frem i en klage, som *Peder Esgesen Bille* til Svanholms bønder i Øsby i Halland 1579 sendte deres husbond.66) Bønderne, hvis gaarde Peder Bille havde arvet efter sin bror *Hartvig Bille,* fortalte, at de av arild havde hentet træ til gærdsel og bygningstømmer i en skov, men hans bror *Jørgen Billes* skovfoged havde forholdt dem det, havde taget deres øxne fra dem og truede med ogsaa at tage øg og vogne og forfølge dem for retten. Hvis de ikke igen maatte faa deres gamle ret, vilde de blive saa forarmede »... at vi kunde siden ikke formaa at give jer jeres rettighed, som vi jer av rette pligtig er«. De bad ham sende dem en god mand dertil, som kunde ordne sagen, og haabede paa gunstigt svar. Skønt brevet baade først og sidst er fuldt av ydmyge vendinger, er det dog meget klogt sat op ved ikke at fremhæve deres eget tab alene, men ogsaa — og stærkt — at fremhæve det indirekte tab, Peder Bille kunde komme til at lide ved deres forarmelse, og de havde jo ogsaa ret i, at husbond og bønder var i samme baad.

Herremandens deltagelse i fæstegodsets drift kunde ogsaa ske s k r i f t l i g t, hvad enten han, som *Christian Rantzau,* skrev til fogeden og gjorde notater paa dennes regnskaber, eller han skrev direkte til de enkelte bønder og selv førte jordebogen og regnskaberne. *Otte Brahe* til Næsbyholm tilsagde 1647 for sin søster fru *Helvig Brahe,* sal. Falk Gøyes, til Bratskov en bonde til en ægt ved at skrive et brev til ham 67), og sex bønder under Krogsgaard fik 1656 jomfru *Birgitte Rothkirchs* seddel om at gøre en langægt 68), og samme aar skrev jomfru *Ingeborg Rodsteen* til sine bønder under Vorgaard om, at de skulde gøre arbejde der til gaarden, og hvor mange ægter de skulde yde, og da de ikke rettede sig derefter, skrev hun

et formanende brev til dem, ja tilsagde dem endog med en tredje seddel.69) *Malte Sehested* til Boller i Børglum herred har i hvert fald delvis selv ført sine regnskaber, for under en retssag 1639 fremlagdes hans stedsmaalsbog, hvori han selv havde indført, hvad en bonde skulde betale for bygfæld.70) Naar fogederne krævede bønder for restancer, fremlagde de meget ofte herremændenes egen restanceseddel, og som exempel kan nævnes, at da fogeden paa Buderupholm 1631 krævede en bonde, blev denne dømt til at betale sin stedsmaalsrestance, fordi der blev fremlagt en egenhændig restanceseddel fra fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz'.71) Ligeledes udstedte herremanden selv undertiden kvitteringer for ydede restancer; saaledes frifandtes to bønder under Lengsholm 1609 for fogedens restancekrav, fordi de fremlagde kvitteringer udfærdigede av fru *Agathe von Mehlen,* sal. Markvor Rodsteens 72), og en bonde, der var flyttet fra sin gaard under Vingegaard, beviste, at han intet skyldte sin husbond *Albert Rostrup,* ved at fremlægge hans egenhændige kvittering for bygfælden i 1630.73) Da fogeden paa Buderupholm 1627 krævede en bonde for stedsmaal, skønt han nægtede at have fæstet, beviste han sit krav ved at fremlægge et brev fra sin husbond fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz' 74), og et godt exempel paa herremandens egen deltagelse i godsdriften er, at et brev om et forlig mellem en bonde og hans husbond, der findes i Hindsted herreds tingbog, er skrevet av fru *Ingeborg Parsberg,* sal. Iver Juuls, selv i 1633.75) Naar disse egenhændige sedler og breve saa forholdsvis tit findes fremlagt under retssagerne, hænger det sammen med, at adelige breve i sig selv ansaas for at have beviskraft. — Sml. I. 5. Note 5 a. —

Mens de tidligere — IV. 10 — omtalte f o r b u d mod avførsel, salg av øxne og saa videre i almindelighed ikke kan ses at være udstedt av herremanden personlig, selv om det maa være sket efter hans ordre, synes *Mogens Gyldenstierne* til Lindholt i 1638 selv at have forbudt bønderne at leje nogen til at udføre hoveriarbejde for dem 76), og 1653 bevistes det med »fruens egen haand«, at fru *Christence Krag,* sal. Fasti Staverskovs, til Øllufgaard havde forbudt en bonde at huse en bestemt pige, der havde forset sig mod hende.77) Man træffer tit forbud udstedt av en herremand mod, at nogen maa huse eller hæle en person, som han har ladet fordele, men det har intet med fæsteforholdet at gøre; dog var der en almindelig regel om, at ingen maatte huse den, der var rømt fra sin husbond — sml. II. 4 —, og det maa vistnok være det, der ligger bag den tiltale, som *Rønnow Bille* til Sandbygaard rejste 1640. Han tiltalte en bonde paa et fremmed gods, fordi han hos sig havde optaget en husmand fra Sandbygaards gods, men da det bevistes, at husmanden var syg og hans hus delvis nedfaldet, saa bonden havde handlet av kristelig medynk

i den haarde vinter, blev han frifundet, saa meget mere som Rønnow Bille ikke beviste, at han havde lidt noget tab.78)

Nogle av disse forbud kunde have en naturlig begrundelse deri, at herremanden med rette kunde sige, at visse omraader var hans og kun maatte bruges, naar han fik en godtgørelse. *Henrik Putbus* til Kørup tiltalte saaledes 1624 en bonde, der ulovligt havde slaaet græs og fisket paa husbondens grund 79), og 1625 forbød hans foged alt fiskeri uden husbondens tilladelse.80) Derimod var et forbud, som fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund udstedte 1642, saa omfattende, at det næppe har kunnet gennemføres og i al fald var ganske ulovligt i Jylland. Hun forbød alle »bondedrenge«, som nu var paa hendes stavn i Hindsted herred, at begive sig andetsteds hen at tjene uden hendes minde, da hun havde ladet dem optegne. Gjorde de det alligevel, udsatte de sig for hendes tiltale, men der ses ikke at være ført nogen sag i den anledning.81)

Der findes ikke noget almindeligt lovpaabud om m ø l l e t v a n g, men efter at kronen i aarene 1571—1611 havde udstedt paabud til sine bønder i enkelte herreder eller len om, at de skulde lade male paa bestemte møller 82), kom der i 1617 en forordning om, at alle kronens bønder skulde lade deres korn male paa den mølle, som lensmanden anviste dem, og denne bestemmelse optoges i den store reces 1643.83) 1639 kom en forordning om nedlæggelse av visse skvatmøller og forbud mod, at bønderne oprettede nye vejr- eller hestemøller, men en almindelig gennemførelse av mølletvang fandt ikke sted.84) I følge den almindelige regel om, at adelen havde sit gods saa frit som kongen sit, var der ad denne vej skabt mulighed for at gennemføre mølletvang ogsaa paa adelsgodserne. Sandsynligvis har det allerede været indført tidligere, men der findes ingen retssager om spørgsmaalet før efter forordningen av 1617. *Henrik Putbus* til Kørup forbød 1623 bønderne i sit birk Agernæs at lade male udenfor Holme mølle 85), og *Gregers Krabbe* udstedte senest 1635 et paabud om, at hans bønder under Torstedlund skulde lade male paa Torsted mølle. 1637 tiltalte han en snes bønder for at have undladt det, og nogle av dem undskyldte sig med, at Torstedmølleren ikke malede saa godt som andetsteds, men da de havde faaet ordren og ikke fulgt den i to aar, dømtes de til at staa husbonden til rette.86) *Hans Kaas* til Lindskov lod i Egense kirke læse en seddel om, at hans bønder skulde lade male paa hans mølle, og de, der undlod det, blev 1630 tiltalt derfor 87), ligesom fru *Ellen Marsvin,* sal. Knud Ruds, stævnede nogle bønder i 1637, da de ikke havde søgt Vejlevgaards mølle.88) *Christian Daa* til Fravdegaard sagsøgte 1645 alle sine bønder, fordi de ikke havde søgt Fravdegaards mølle, saa han maa paa et eller andet tidspunkt have paabudt dem det 89), og da *Iver Vind* til Torpegaard i 1650 tiltalte sex bønder, fordi de ikke brugte hoved-

gaardens mølle, men drog til andre møller, henviste han udtrykkelig til, at han havde givet dem befaling til at bruge Torpegaards mølle.90) Et saadant paabud maa ogsaa være blevet udstedt av *Ebbe Rosenkrantz* til Bramstrup, for 1648 tiltalte han fire bønder for ikke at have søgt Bramstrup mølle. En av bønderne undskyldte sig med, at han ikke havde kunnet faa malet der, mens de tre andre erklærede, at de delvis havde brugt Bramstrup mølle og nu lovede helt at bruge den, og formentlig har herremanden ladet sig nøje med dette, for bønderne ses ikke at være blevet dømt for deres forsømmelse.91) Derimod fik møller en paa Bramstrup mølle 1650 dom for, at to bønder enten skulde lade male paa Bramstrup mølle eller skulde tilfredsstille ham for, hvad de fik malet andetsteds, saa i realiteten maa mølletvangen være blevet gennemført her som paa andre hovedgaarde.92)

Naar en bonde paa lovlig maade forlod et gods, fik han fra husbonden en slags kvittering for sit forhold, og den kom til at virke som et »*pas*«, naar han søgte fæste andetsteds, og selve ordet pas brugtes i 1631, da fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund tiltalte en bonde for at have raderet og forfalsket et av hende udstedt pas, som retten imidlertid befandt at være i orden.93) Meningen med et saadant pas fremgaar iøvrigt av en sag fra Sjælland i 1652. En bonde var flyttet til fru *Barbara Wittrups,* sal. Christian Friis, til Kragerups gods, og hendes repræsentant spurgte da paa tinge hans forrige husbonds foged, om han havde noget krav paa bonden, men det var ikke tilfældet. En saadan fremgangsmaade var overflødig, naar den flyttende bonde medbragte et »pas« fra sin sidste husbond.94) Kravet om »pas« hang ogsaa sammen med herremændenes ængstelse for at faa forbryderiske personer ind paa godset. *Christian Daas* ridefoged forbød 1648 alle Fravdegaards tjenere at indtage husfolk, uden at det i forvejen var givet husbonden til kende og godtgjort, at det var ærlige folk. Løse og berygtede personer, som ikke havde rigtig pas eller besked, maatte de ikke huse mere end een nat, hvis de ikke vilde have deres fæste forbrudt efter recessen.95) Recessen av 1643 fastsatte, ligesom tidligere en forordning av 1619, denne straf for at huse løsgængere, men talte ikke direkte om pas.96) Bøndernes egen ængstelse for løsgængere fremgaar av bestemmelser i viderne.97)

Herremændenes iver for at beholde bonden, selv naar han havde forbrudt sit fæste, er fremgaaet av mange steder i det foregaaende, og man maa vistnok gaa ud fra, at herremanden selv ofte stod bag ved de gunstige tilbud til nye fæstere, selv om de ikke direkte forhandlede med bønderne. En foged har næppe paa egen haand kunnet udbyde ledigt gods paa tinge — I. 1 — eller tilbyde den nye fæster frihed for landgilde — I. 11 — og ægt og arbejde — III. 11 —, ligesom der maa have foreligget

en bestemt ordre fra husbonden, naar der i større omfang er blevet indgaaet forlig om restancer — II. 17 — og ægtforsømmelser — III. 29 —, eller naar den fra fæstet dømte bonde fik lov til at genfæste — IV. 12 —. Alt dette er et udslag av en bevidst politik, der gik ud paa at holde gaardene i drift, selv om de paa dem siddende fæstere ikke altid havde vist sig dygtige eller paalidelige, og i et par tilfælde ses herremanden at have forsøgt at fastholde fæsteren ved en personlig forhandling med ham. *Christen Høeg* til Todbøl bortfæstede 1632 personlig en gaard, og da bonden ikke tiltraadte den, lod han ham spørge, om han ikke vilde flytte ind, idet han aabenbart har regnet med, at den personlige avtale mellem ham og bonden skulde være særlig bindende 98), og da en bonde under *Peder Bille* til Vorgaard 1656 ikke vilde blive paa sin nedbrændte gaard, medmindre husbonden vilde genopbygge den, lod herremanden to gange gaa bud til ham, om han ikke vilde drage til Vorgaard og forhandle med husbonden, men bonden svarede, at han havde intet at tale med Peder Bille om.99)

Naar herremanden var saa ivrig efter at beholde fæsterne paa gaardene, saa han kunde være sikker paa at faa sine landgildeindtægter, var det kun naturligt, at han h j a l p b o n d e n, naar han var kommet i en vanskelig situation, men dette sætter sig i følge sagens natur kun sparsomme spor i tingbøgerne. Mens *Sofie Brahes* regnskabsbog hvert aar indeholder en liste over almisser til tiggere og fattige, som hun og *Holger Rosenkrantz* mødte paa deres rejser, ses ægteparret kun een gang at have hjulpet en av deres egne bønder, nemlig i 1636, da de laante en bonde en plovstud. Paa den anden side synes de at have været knyttet til deres tyende og bønder derigennem, at de gav brude- og faddergaver til dem, omend ret smaa beløb, og 1632 og 1633 fik Dagstrup, Hvilsager og Mørke bønder 3 rdl., da de red sommer i by, og paa ett punkt fik Rosenholms og Skaføgaards bønder en væsentlig hjælp derigennem, at herskabet i 1630, 1632—36 og 1638 betalte en del av bøndernes skatter.100)

Om øl og mad til hovbønderne se ovf. III. 18. *Ulrik Christian Gyldenløves* foged paa Ulriksholm tilbød 1650 at give en bonde, der vilde drage bort, noget korn og udsættelse med at yde landgilde 101), og 1642 erklærede adelen, at den mange steder havde maattet forstrække bønderne med heste, korn og penge til at drive avlen med, men i dette tilfælde har der dog vist kun været tale om et laan, ikke om en gave til bønderne.102)

Det kan daarligt nok kaldes hjælp, naar husbonden overlod en fæster, hyppigst naar han tiltraadte fæstet av en øde gaard, saasæd eller den i jorden liggende sæd, der tilhørte herremanden, for reglen var, som ovenfor omtalt I. 12, at bonden skulde betale det tilbage igen, give frøgæld, som udtrykket var. Hjælpen laa deri, at bonden ikke behøvede at k ø b e

sæd og ikke skulde betale den av herremanden laante sæd, før han havde høstet. Den rentebesparelse, bonden herved fik, kan vel nok kaldes en hjælp. Laan av sæd behøvede ikke at være i forbindelse med fæstetiltrædelse, men kunde ske, naar som helst bonden manglede korn, og tilbagebetalingen kunde ske baade i korn og i penge. *Mogens Kaas* til Gudumlund laante 16. maj 1634 en av sine bønder byg, der skulde tilbagebetales til St. Hans med rede penge, og han var lige saa lidt som en anden laanende bonde ny fæster.103) Laanet kunde ogsaa bestaa i andet end korn, men fik da nærmest karakter av en almindelig handel. *Jørgen Urne* til Næs overlod i vinteren 1639—40 tre av sine bønder hver et læs halm, for hvilke han i september 1640 krævede betaling.104) En sag fra et desværre unævnt gods i Himmerland viser, at hjælp til bønderne ikke kan have været helt ualmindeligt. Nogle adelsbønder blev 1649 tiltalt for restancer, og de svarede, at da de ingen rug havde avlet det aar, kunde de ikke yde deres skyld og bad om udsættelse, saa de kunde faa talt med husbonden om at faa avslag s o m a n d r e adelstjenere. Sagen blev udsat i sex uger, og de maa formodentlig have faaet avslag i landgilden, for de ses ikke senere at være blevet dømt.105) Naar bønderne i det paagældende aar har kunnet faa avslag i deres ydelser, har det sin naturlige forklaring deri, at der var misvæxt i Jylland.106)

Sædudlaanet kunde blive en særdeles god forretning for herremanden, saa den ganske mistede karakteren av en hjælp. Det synes nemlig av *Christen Skeels* dagbog for 23. august 1649 at fremgaa, at det var almindeligt, at laanet skulde tilbagebetales med det dobbelte korn, men 14. oktober 1650 skrev han blot, at kornet skulde tilbagebetales, og det har dog vist været reglen.107)

Den ovenfor I. 11 nævnte pensionering av en tidligere foged med en gaard kvit og frit kan maaske ogsaa ses som et udslag av hjælpsomhed overfor den undergivne, i hvert fald paastod den av den avdøde fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, til Restrup pensionerede foged *Hans Nielsen* i 1639, at hun havde givet ham gaarden »av hendes dydefulde og fromme adelige gemyt« 108), og paa samme maade sagde *Viffert Seefeld* til Revsnæs i 1656, at han havde undladt at forfølge en bonde for bygfæld »av medlidenhed« 109), og *Axel Juul* til Kongstedlund tillod 1630 sine bønder at modtage fremmed sæd i deres jord »efter denne haarde og dyre tids kondition, som er i blandt fattige folk for sædekorn«, saa i disse tilfælde synes der ligefrem at ligge en human betragtning bag ved hjælpen.110) Naar fru *Margrete von der Lühe,* sal. Jørgen Brockenhuus', i 1637 gav en forarmet bonde, der skulde arbejde hos hende, et par sko og en skjorte, var det vel ogsaa av godhed 111), mens det tilbud, som *Christian Friis'* foged paa Vaar i 1632 gjorde en møller om at laane en

plov, vel snarere var dikteret av ønsket om at faa jorden dyrket.112) En virkelig hjælp ydede *Hans Markdanner* til Rønningesøgaard i 1630 en bonde i Rue. Bonden havde dræbt en rytter og var derpaa flygtet med kone og børn, og hans gaard var blevet plyndret av rytterne. Husbonden tvang rytterne til at avlevere det stjaalne, som han lod sælge til fordel for bonden, og derefter skaffede han bonden benaadning paa livet og lod ham komme tilbage til gaarden. Selv om husbonden var interesseret i at skaffe sig en fæster, var fordelene for bonden dog i denne sag ulige større.113) Mest oplysende om, hvordan herremanden ved at hjælpe bønderne søgte at holde godset ved magt, er imidlertid et brev, som *Peder Bille* til Lindved 1650 skrev til fogeden paa Vorgaard, der skulde lade det tinglæse. Peder Bille optraadte for arvingerne efter hans hustru fru Kirsten Skeels moster fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes. Brevet gik ud paa, at da Peder Bille havde erfaret, at fogeden havde ladet Vorgaards tjenere dømme for restancer og havde ladet tage nam hos dem, hvorved en del var blevet saa forarmede, at de hverken kunde avle for sig selv eller andre, saa befaledes det fogeden strax at give bønderne de beslaglagte kreaturer, heste og hopper tilbage, saa de kunde avle og bjærge sig paa b e t i n g e l s e av, at bønderne lovede at holde fæ og heste ufordærvet, indtil de betalte deres restancer eller havde det i arvingernes minde. De ikke-udpantede bønder fritoges for nam, hvis de lovede at betale restancerne til St. Hansdag. De dyr, som bønderne ikke krævede tilbage, skulde fogeden holde til stede, indtil arvingerne kom til Vorgaard. Fem av de pantede bønder fik saa deres kvæg igen og lovede at yde i overensstemmelse med Peder Billes brev.114) Her er der en iøjnefaldende forskel mellem fogedens og husbondens fremgangsmaade, idet fogeden aabenbart mere har tænkt paa den øjeblikkelige fordel og maaske paa, at han kunde faa fogedpenge av eventuelle bøder, mens Peder Bille har arbejdet paa længere sigt og søgt at holde godset ved magt til varig gavn for ejerne, selv om de i øjeblikket maatte kvitte nogle restancer eller i hvert fald først faa dem ind senere. Selv om der er træk, der tyder paa venlig hjælpsomhed overfor bønderne, synes støtten til dem dog først og fremmest at være dikteret av herremændenes naturlige ønske om at holde godset ved magt, saa det kunde give dem varige indkomster.

Den *myndighed,* som herremanden havde over sine fæstebønder, kunde *misbruges,* baade saadan, at han, som det senere skal vises, kunde chicanere bonden, og saadan, at han kunde anvende ulovlig fremgangsmaade eller uretmæssige tvangsmidler overfor bonden. Det er naturligvis ganske ugørligt at finde ud av, i hvilket omfang saadanne overgreb har fundet sted, uden at bonden har vovet at protestere, men der findes en række sager, hvor bønderne har klaget derover til kongen eller til retten, og i

hvert fald i de sidste tilfælde fandt bonden vistnok altid støtte hos landstinget eller rettertinget, selv naar birke- og herredstingene synes at have været herremændene følgagtige. Hele dette spørgsmaal om tingenes stilling vil senere blive behandlet 115), saa her skal kun fremdrages de sider av sagerne, der viser, paa hvilke maader herremænd har forsøgt at anvende tvang og ulovlig fremgangsmaade mod fæsterne.

Bøndernes *klager over tvang* har ikke altid været berettigede eller bevislige. Saaledes klagede en bonde 1538 over, at *Knud Urne* til Søgaard havde beslaglagt hans avdøde broders gods til dennes børns skade, men herremanden beviste, at han blot havde taget pant for en landgilderestance i overensstemmelse med et mellem ham og den avdøde bonde indgaaet forlig, som rettertinget opretholdt.116) Da fru *Edel Urne,* sal. Pros Munds, til Rønnebæksholm 1657 tiltalte en husmand for ikke at have opfyldt en kontrakt om ydelse av landgilde og hoveriavløsning, paastod bonden, at han var blevet tvunget til at indgaa kontrakten, idet fruen satte en fjeder paa ham, »da de satte kaal«, saa han maatte give 2 sldl. for at komme fri, men han fremførte intet til bevis for sin paastand, og Baarse herredsting dømte ham til at yde i overensstemmelse med den av ham underskrevne kontrakt.117)

Som det senere skal ses, henvendte bønder, der følte sig forurettet, sig undertiden til kongen, men i almindelighed blev det tingene, der kom til at tage stilling til klager og paastande herom. En bonde paa Falster paastod 1557, at han havde fæstet en gaard av fru *Helle,* Mads Vasspyds, og genopbygget gaarden, men efter hendes død havde hendes søn *Erik Vasspyd* til Søgaard forlangt et nyt stedsmaal paa 15 rdl. av ham, og da han ikke vilde yde det, fordi han havde genopbygget gaarden, blev han sat fra den og over paa en ubebygget gaard, og hans gods blev frataget ham. Han stævnede derfor husbonden for rettertinget, men sagen er formentlig blevet forligt, for den findes ikke behandlet ved rettertinget.118) Hvis bondens fremstilling er rigtig, var der her utvivlsomt begaaet et overgreb, idet bonden ikke var blevet retsligt forfulgt ved sit værneting, men de sparsomme oplysninger om sagen tillader ikke at sige noget bestemt herom. Iøvrigt har sagen den interesse, at den indeholder det eneste paatrufne exempel paa, at en bonde er blevet tvangsforflyttet til en anden gaard. I en række andre tilfælde vendte *rettertinget* sig imod herremænds overgreb. En bondekone sagsøgte 1557 *Albert Oxe* til Nielstrup, fordi hans foged havde ladet hendes mand fængsle og taget hans sædekorn paa grund av stedsmaalsrestance, og rettertinget bestemte, at bonden skulde løslades, naar han satte borgen for sin gæld, og have sit gods og sit saakorn igen, da han ikke var blevet lovligt forfulgt.119) En bonde under jomfru *Ingeborg Bille* til Frøslev var uden lov og dom jaget fra sin gaard, og

husbonden havde taget hans gods fra ham, fordi hun beskyldte ham for uredelighed med en landgildeydelse, og rettertinget dømte da 1567, at han skulde have gaard og gods igen og husbonden eventuelt rejse sag imod ham, da han ikke var tiltalt og dømt efter loven.120) I en lignende sag var husbonden fru *Anna Oldeland,* sal. Hans Norbys, til Ugerslevgaard, der iøvrigt er bekendt for sin brutale optræden, meget haardnakket i sin forfølgelse. Hun havde ladet sine folk inddrage i en bondegaard og der tage korn, heste og vogne og kun tilbageleveret hestene, endda i fordærvet tilstand, og en kommissionsdomstol, for hvilken hun iøvrigt ikke mødte, havde dømt hende for hærværk, men hun sad dommen overhørig. Striden mellem hende og bonden drejede sig om, hvorvidt hun eller kirken ejede herligheden av gaarden, og for rettertinget hævdede hun, at hun var ejer, men rettertinget beskæftigede sig ikke hermed og fastslog blot, at da bonden ikke var lovlig dømt, og da hun havde siddet kongebreve og tidligere dom overhørig, skulde hun staa til rette for sin forseelse.121) En bonde under *Rasmus Nielsen Skade* til Saaby tiltalte 1595 dennes foged, fordi han uden lov og dom havde ladet bonden sætte i jærn og fængsel for overhørighed, og for landstinget hævdede husbonden, at det var bedre at fængsle bonden end at tage gods fra ham, og forøvrigt havde bonden været fængslet i sit eget hus, »og formente sig dermed ingen uret at have gjort efter den frihed, han saavel som andre riddersmænds mænd har hals og haand over deres tjenere«, men landstinget dømte Rasmus Skade til at bøde bonden og kongen hver 40 mark, fordi han ikke lovligt havde tiltalt bonden. Han appellerede dommen til rettertinget, men det stadfæstede 1596 landstingsdommen. Dommen fastslaar med tydelighed, at haands- og halsretten ikke gik ud over loven. Herremanden kunde ikke behandle sine bønder, som han vilde, men han skulde følge lov og ret ogsaa i sager mellem ham og hans fæstere.122) En lignende sag om tvang mod bonden fik ikke helt saa klar en avgørelse ved rettertinget i 1623, men da den er temmelig indviklet, maa den refereres noget fyldigere. En bonde i Vrensted, der iøvrigt i 1618 var blevet dømt for forskellige fæsteforseelser 123), klagede i 1623 over, at *Peder Munk* (Lange) til Sæbygaard havde kastet ham i et slemt stinkende fængsel og der tvunget ham til at gaa ind paa, at hvis han gjorde husbonden eller fogeden imod, skulde han miste sit gaardfæste og have sin hals forbrudt. Desuden havde han »beskattet« ham fra 50 rdl. og 12 td. byg for en halv rejse til Viborg med urette, og bonden vilde have denne kontrakt og de retssager, der paa grundlag av den var rejst mod ham, dømt døde og magtesløse. Nogle vidner forklarede, at han for hoveriforsømmelse var blevet kastet i et ondt fængsel, og at han havde insinueret, at Peder Munk havde taget gods fra kronen og lagt det til sit

eget. Inden sagen kom for rettertinget, døde Peder Munk 31. marts 1623, og det blev hans enke, fru *Sofie Brahe,* der lod sin fuldmægtig møde i sagen. Han kom ikke ind paa bondens klage i detailler, men hævdede, at bonden ved løgnagtig beretning havde draget husbonden for rettertinget, skønt sagen burde have været ført for herreds- og landsting, og han beviste, at bonden ved disse instanser var blevet dømt som løgner. Rettertingets dom gik ud paa, at sagen rejste sig av en strid om en ejendom, og den sag burde bonden have ret til at gennemføre paa lovlig vis; denne sag maatte heller ikke forhindre bonden i at bevise sine beskyldninger for rette ting, og sagen om hans forpligtelser blev hjemvist til hjemtinget. Hvad de 50 rdl. og de 12 td. byg angik, saa burde Peder Munks arvinger bevise, at bonden havde gjort noget ulovligt.124) Skønt dommen ikke kom ind paa det vigtige punkt om overgrebet overfor bonden, maa den vist ses som beskyttende for bonden i sin tendens, selv om rettertinget av formelle grunde hjemviste de væsentligste punkter. Endelig skal nævnes en sag, hvor rettertinget støttede bonden, skønt han paa et væsentligt punkt havde uret. En bonde under *Henrik Putbus* til Kørup, der iøvrigt var en meget haardhændet godsejer, klagede over, at han ved Skam herredsting 1651 16. februar og ved Fynbo landsting 16. april samme aar var blevet dømt til at yde rugsæd til Voldermisse og hovning til St. Hans dag, skønt han havde opsagt sin gaard, fornyet bygningerne, tilsaaet jorden og deponeret førlovspenge. Han havde opsagt gaarden, fordi husbonden havde lagt jord fra den under hovedgaarden og desuagtet fastholdt landgilden, og da han ikke vilde yde den fuldt ud, efter at hans jord var blevet formindsket, havde husbonden plaget ham med soldater, til han betalte. Desuden havde Henrik Putbus ladet fæstegaardens sæd indhøste og føre til Kørup, og først et aar derefter faaet dom for, at dette var lovligt, og bonden mente, det var ubilligt, at han skulde av med avlen for baade det aar, han sad paa gaarden, og for det næste. Baade herreds- og landstingsdommen gik ud paa, at husbonden havde ret til landgilde og hovning, fordi bonden ikke var blevet til rette fardag, men rettertinget dømte, at ganske vist burde bonden være blevet til fardag, men da husbonden uden dom havde bemægtiget sig sæden, og da det var *ubilligt,* at bonden baade skulde miste sæden og desuden have stor udgift, saa skulde Henrik Putbus nøjes med det, han havde faaet, og bonden være fri for de yderligere krav, hans husbond nu havde rejst imod ham.125) Det var vel ikke meget, den utvivlsomt forurettede bonde fik ud av det, men paa ett punkt — bortflytning før fardag — havde han forset sig, og rettertingets dom maa ses som et udslag av et billighedshensyn, en beskyttelse av bonden, der ikke var blevet lovligt dømt.

Ligesom rettertinget gik *landstingene* imod herremænds forsøg paa at

anvende tvang mod fæstere, der ikke var blevet lovligt dømt. En enke sad uden stedsmaal videre paa sin gaard under *Mogens Gøye* til Gunderslevholm efter sin mands død, men da hun uden herskabets minde giftede sig igen, blev hendes mand uden dom fængslet, og Mogens Gøyes foged bortførte fire stude for ikke-leveret landgilde. Konen krævede manden og studene tilbage, men Tune herredsting dømte, at da sagen angik Mogens Gøyes adelige ære, maatte den henvises til rettertinget. Landstinget dømte derimod 1596, at herredstinget skulde fordele ansvaret mellem herremanden og fogeden, og selv om dommen her ikke kom ind paa det reelle, fremgaar det dog av den, at landstinget ikke billigede fremgangsmaaden mod bonden.126) Viborg landsting standsede 1637 et oplagt overgreb. Birkefogeden paa Vorgaard birk og sandemænd havde oversvoret en bonde vold, men først sex uger senere kunde han faa genparter av sagen. Da bonden appellerede sagen, maatte hans husbond *Jørgen Arenfeldts* foged fremlægge tingbogen, men heri fandtes ikke et ord om voldssagen, og landstinget kendte da voldsforfølgningen mod ham magtesløs. Da Jørgen Arenfeldt samtidig havde en urimelig sag om restance mod samme bonde, der blev frifundet for hans krav, kan der næppe være tvivl om, at Jørgen Arenfeldt her har forsøgt et overgreb mod bonden, som landstinget saaledes beskyttede.127) En anden sag drejede sig om adelig ære, saa baade Mols herredsting og landstinget maatte henvise den til rettertinget, hvor den ikke ses at være kommet for, men bondens fremstilling gik ud paa, at jomfru *Ide Arenfeldt* i 1639 havde jaget ham fra gaarden uden hjemmel og havde taget forskelligt gods fra ham, og han krævede hende derfor straffet. Husbonden mødte ikke for landstinget, maaske fordi hun var klar over, at sagen maatte henvises til rettertinget, saa vi har intet korrektiv til bondens fremstilling; landstinget kunde ikke beskæftige sig med sagens realiteter 128), og den ses ikke at være blevet behandlet ved rettertinget.

De sager, hvor der kan paavises klare overgreb fra husbondens side ved uden lovlig forfølgning at tvinge eller straffe bønder, er ret faa, og domstolene har vendt sig derimod, men det er vanskeligt helt at holde disse sager adskilt fra de følgende, hvor der er tale om herremænds c h i k a n e overfor deres bønder. I disse behøver der ikke at være foregaaet noget ulovligt i snævrere forstand, selv om det ogsaa kunde være tilfældet, men herremanden, der havde magt og myndighed, kunde ved sin hele holdning gøre livet surt for en bonde, han havde forset sig paa.

Efter recessen kunde en herremand jo *opsige* en bonde, naar han selv vilde bruge dennes gaard, men opsagde husbonden fæsteren med denne begrundelse uden derefter selv at bruge gaarden, havde han blot brugt den som et paaskud for at blive av med bonden, og det var et ulovligt

overgreb. Ejerne av en selvejergaard i Fly opsagde 1633 en fæster mod stedsmaalets tilbagebetaling, idet de hævdede selv at ville bruge gaarden, men desuagtet bortfæstede de den til en anden bonde. Den opsagte fæster protesterede forgæves paa Fjends herredsting, der opretholdt opsigelsen, men landstinget dømte 1634, at han skulde beholde gaarden, da det ikke var bevist, at ejerne selv havde brug for gaarden.129) Her mislykkedes altsaa forsøget paa at faa bonden bort, men en anden sag endte med et forlig, hvorved bonden flyttede. *Mogens Kaas* til Nibstrup opsagde en bonde, fordi han selv vilde bruge gaarden, men gav dog en anden bonde brev paa den og tiltalte den fratrædende fæster for en meget tvivlsom restance. Bonden søgte ved landstinget at faa ret til at blive paa gaarden, men sagen forligtes 1639 derhen, at han og husbonden delte gaardens avl, bonden flyttede og fik 50 rdl. i erstatning, og alle sager mod ham for restance m. m. bortfaldt. Selv om bonden ikke opnaaede at blive, er det dog klart, at husbonden ingen ret havde til at opsige ham, naar der ikke var nogen realitet bag hans begrundelse, og hans chikaneforsøg maa siges at være mislykket.130) Naar herremanden havde ret til at opsige en hel gaard, som han selv vilde bruge, kunde han naturligvis ogsaa inddrage enkelte dele av en fæstegaards jord under hovedgaardsdrift, men det var oplagt chikane, naar *Henrik Putbus* til Kørup, som det fremgaar av den ovenfor s. 389 nævnte sag, inddrog jord fra en gaard og desuagtet lod bonden betale den gamle landgilde.

Som tidligere nævnt — II. 6 og 7 — kunde herremanden ved at nægte at modtage eller godkende landgilden optræde med vilkaarlighed overfor fæsteren, og jomfru *Margrete Skovgaard* til Sanderumgaard søgte ligefrem at bruge sin egen nægtelse av at modtage en hende tilkommende avgift til at foretage yderligere forfølgning av en bonde. Bonden, for hvem hans nuværende husbond *Ove Urup* til Aagesholm mødte, var ved alle instanser blevet dømt til at yde jomfru Margrete noget oldengæld og tilbød 19. december 1588 at betale hende 50 rdl. for oldengælden og for hendes omkostninger ved processen, men skønt han flere gange tilbød hende og hendes foged pengene, nægtede de at modtage dem, og han deponerede dem derfor hos herredsfogeden. Hun skaffede sig imidlertid et rømningsbrev over bonden, og da Ove Urup saa rejste sag mod hende, paastod hun, at der var gaaet bud efter rømningsbrevet, før bonden var kommet med sit tilbud, og nu vilde hun modtage dette, hvis han ogsaa vilde betale hende omkostningerne ved at faa rømningsbrevet. Rettertinget konstaterede imidlertid, at bondens tilbud var fra 19. december 1588, mens hendes rømningsbrev først var dateret 20. januar 1589, og erklærede derfor rømningsbrevet for ugyldigt. Ove Urup har været interesseret i, at hans bonde ikke blev fortrædiget og dømt til erstatninger, der svækkede

ham økonomisk, saa han nu fik svært ved at drive sin gaard, saa det har ogsaa været for sin egen skyld, at han tog sig av bondens sag.131)

Mens de tidligere omtalte forøgelser av landgilden — II. 22, 24 — og av hoveriet — III. 8 — skyldes en almindelig tendens hos herremanden til at forøge sine indtægter og utvivlsomt laa indenfor hans ret til at udnytte sit gods paa bedste maade, kunde den enkelte husbond stille krav til den enkelte fæster paa en saadan maade, at lovligheden var tvivlsom, og det kunde se ud som vilkaarlighed overfor den paagældende, i hvert fald forekommer de, saa vidt vi kan dømme paa grundlag av det foreliggende materiale, at være ganske urimelige. Fru *Karen Lange,* sal. Claus Belows, til Tjele krævede saaledes 1631 en bonde for landgilderestancer fra en tid, da hun overhovedet ikke ejede den paagældende fæstegaard 132), og skønt fru *Dorte Budde,* sal. Iver Friis', til Oksholm havde bortforpagtet Bjørnkær m e d ægt og arbejde, tilsagde hun dog nogle av bønderne til en langægt. Da de ikke udførte den, fordi de var i forpagterens arbejde, tiltalte hun dem for forsømmelsen, og desværre forligtes sagen saadan, at bønderne maatte betale hende en erstatning.133) *Frederik Parsberg* til Vognserup førte saa mange sager mod sine bønder, at man, selv om direkte overgreb kun faa steder kan fastslaas, maa betegne ham som en usædvanlig haardhændet godsejer — i aaret 1637 førte han alene i Tuse herred *hver* tingdag flere sager mod sine bønder —, og den følgende sag giver et godt billede av, i hvor høj grad han var om sig for at presse indtægter ud av godset. Han havde 1637 udlejet en ko til en bonde, og da bonden tilbageleverede koen før lejetidens udløb, krævede han ham baade for lejen i den resterende tid og for foderpenge for samme tidsrum. Desværre findes der ingen avgørelse av sagen, saa den er vel blevet forligt.134) Naar *Mandrup Due* til Krastrup i 1644 forlangte, at hans bønder skulde levere deres landgilde senest 1. november, var det ogsaa et overgreb, fordi leveringsfristen der i herredet som saa mange andre steder var Mortensdag.135)

Et groft exempel paa bondeplageri medførte en klage til kongen og derpaa følgende undersøgelse, hvis resultat er meget oplysende om, hvorledes en chikanøs husbond k u n d e optræde. Lensmanden paa Aarhus gaard *Lauritz Lindenow* til Oregaard fik 1630 30. juli kongebrev om at undersøge en til kongen indløbet klage fra Vosnæsgaards bønder over jomfru *Lisbet Friis,* og 26. oktober indberettede han, at bøndernes klager gik ud paa følgende: under krigen havde hun bedt bønderne opbevare hendes korn, og da fjenden havde taget det, krævede hun dem for erstatning. Hun havde ikke som andre adelsmænd hjulpet dem under krigen, og nu krævede hun dem for fuld landgilde for 1629, mens andre adels- og krontjenere havde faaet lempelser. Fra een bonde havde hun med

vold taget en kvie, og et par andre krævede hun for avgifter, som de bevislig havde ydet. Skønt hendes tidligere værge *Frederik Munk* havde forbudt hendes bønder at saa hørfrø, havde hun frataget en bonde en kaabe, fordi han ikke havde saaet frøet, og en enke blev hun ved at kræve højere stedsmaal av, skønt denne mente at have ydet een gang. En mand, hos hvem hun havde haft en hoppe opstaldet, krævede hun for erstatning, fordi den var blevet syg hos ham. Paa Øster Lisbjerg herredsting havde 24 mand erklæret, at ingen adelstjenere i herredet var saa plagede, som Vosnæsgaards tjenere blev det nu, efter at jomfruen var blevet sin egen værge, og endelig havde hun med trusler og skældsord jaget nogle bønder av gaarden, da de vilde yde hende noget tiende, hun havde i fæste. Denne indberetning blev sendt hende til erklæring, men resultatet kendes ikke, dog fik hun sig en ny værge i *Hartvig Bille* til Damsgaard i 1633, men med ham kom hun i strid, lige som hun havde været det med sin forrige værge. Det er klart, at hun har været lidet egnet til selv at administrere sit gods, og hun var i det hele taget en meget stridbar dame, saa selv om hun ikke var absolut enestaaende, saa har hun hørt til det meget lille mindretal av bondeplagende herremænd, som man møder i tingbøgerne.136)

I disse sidste chikanesager ligger ønsket om økonomisk vinding til grund for husbondens optræden, men i fru *Kirsten Munk* til Bollers optræden overfor bonden *Frantz Mortensen* i aarene 1630—35 er motiverne mere blandede. Oprindelig har nok vindingslyst været det mest fremtrædende, men efterhaanden synes hun næsten besat av trang til hævn, hvad der er i god overensstemmelse med hendes ellers kendte karakter. Hun formaaede i 1630 bonden Frantz Mortensen til at ægte en gravid pige i hendes tjeneste, mod at hun nedsatte hans ydelser til hende, men efter at han var blevet gift, overholdt hun ikke sin del av deres overenskomst, og da bonden derfor paastod, at hun havde tvunget ham til ægteskabet, anlagde hun injuriesag mod ham og avtvang ham det frihedsbrev, hun havde givet ham, og en bøde paa 30 rdl., mod at hun hævede sagen mod ham. Heller ikke dette forlig holdt hun, og under sin fortsatte retsforfølgning mod Frantz Mortensen skaffede hun sig blandt andet et falsk vidnesbyrd mod ham ved at formaa præsten i Gammelby til at faa fat i hans kone og drikke hende fuld og faa hende til i fuldskab og under tvang at vidne mod manden, og hun fik ham dømt til at betale hende landgilderestancer og erstatning ved herredstinget. Bonden fik imidlertid sagen appelleret til landstinget, der omstødte herredstingsdommen, saa i første omgang led fru Kirsten et nederlag. Senere fik hun ham dog ogsaa ved landstinget dømt til at udrede den erstatning, han ved deres forlig havde lovet hende, men selv herefter fortsatte hun at forfølge bonden, idet hun

rejste en ny sag mod ham, hvori hun beskyldte ham for at have levet i utugt med en niece. En del av de i denne sag optrædende vidner var vistnok underkøbt av fru Kirsten, og da sagen kom for landstinget, turde de ikke vedstaa deres tidligere udtalelser, og Frantz Mortensen slap helskindet fra sagen, skønt man ikke nu kan føle sig helt overbevist om hans uskyld. Imidlertid havde hun rejst en ny sag, denne gang mod bondens hustru, der havde udtalt sig nedsættende om fru Kirsten, og herfor fik husbonden konen dømt til at staa til rette ved baade underinstansen og landstinget. Bonden var under de mange processer og fru Kirstens forfølgelser blevet saa forarmet, at han maatte forlade sin gaard og flytte til Vejle, hvor hans spor forsvinder. Kirsten Munks optræden er enestaaende ved sin hensynsløshed i valget av midlerne og sin langvarighed, og selv om bonden fik støtte hos retten i selve sagerne, blev resultatet av husbondens myndighedsmisbrug dog hans ødelæggelse.137)

En paa sin vis lige saa brutal og betydelig mindre begrundet optræden viste *Sten Bille* til Skovsgaard i 1637. Han havde besøgt *Henrik Jespersen Mylting* paa Holmegaard paa Langeland, og da dennes hustru fru *Dorte Oldeland* havde bedt ham paaminde en bonde i Espe om at levere sin landgilde til Henrik Mylting, opfattede han det som et mandat til at fare frem med vold og magt mod bonden. Han pantede bonden for landgilden, kom i slagsmaal med ham og slog hans kone med en kaarde, saa hendes fingre blev ilde skamferet, og Henrik Mylting, der bestemt nægtede at have givet Sten Bille nogen fuldmagt, maatte beskytte bonden mod yderligere vold fra Sten Bille. Sagen medførte en injurieproces mod bonden fra Sten Billes side, men endte dog med et forlig, hvorved bonden fik sit som pant tagne gods igen. Bonden optraadte vel ikke med egentlig selvbeherskelse under sagen, hvad der er meget forstaaeligt, men Sten Billes nævenyttighed og brutalitet, der iøvrigt ogsaa fremgaar av andre sager, giver et grimt billede av, hvad en herremand mente at kunne tillade sig overfor en andens bonde.138)

Med denne sag er vi imidlertid inde paa de rene bøllestregers omraade, der intet har at gøre med godsdrift. Der har og vil vel til alle tider være raa og hensynsløse personer, der ganske sætter sig ud over lovene og hensynet til deres medmennesker, ja nærmer sig sindssygdommens ansvarsløshed. Naar det undertiden kan se ud, som om saadanne personer i den her omhandlede periode slap billigere fra deres mishandling av undergivne, end vi finder det rimeligt, hænger det for en del sammen med, at tidens mennesker i det hele taget havde færre hæmninger og behandlede hinanden grovere, end en senere tid er vant til her i landet, og derfor reagerede man mindre kraftigt overfor saadanne overgreb. Det er imidlertid nærmest forbløffende, hvor sjældent man møder mishandling

av undergivne i tingbøgerne. I et enkelt grelt tilfælde, hvor *Christoffer Kaas* til Overklit paa det raaeste forfulgte en husmand, fik denne kun delvis oprejsning 139), men da *Mouritz Putbus* til Krapperup i 1624 overfaldt en præst og nogle bønder i Landskrone og senere med ubeskrivelig raahed foretog et voldtægtsforsøg paa en bondepige ved Helsingborg, blev han ikke blot landsforvist av riget, men blev dømt til at betale en for ham ganske ruinerende erstatning og bøde paa 11000 rdl.140) Den berygtede og ofte omtalte bondeplager *Sivert Rindskat* paa Herningsholm falder som utvivlsomt sindssyg ganske udenfor alminde lig bedømmelse.141) I det store og hele kan man sige, at exemplerne paa vold og overgreb overfor bønderne er faa og blev imødegaaet av landsting og retterting.

Naar bønder ikke overholdt de indgaaede forlig eller var modvillige med at levere deres ydelser, faar man undertiden ogsaa indtryk av, at dette skyldes chikane fra *bøndernes* side. En bonde havde i 1602 »indbundet sit kvæg« i et møllehus tilhørende *Claus Daa* til Ravnstrup, og da herredstinget mente, at det var sket »til fortræd og hovmod«, dømtes han til at »tale i minde« med husbonden.142) Naar en bonde under *Iver Lykke* til Havnø i 1617 søgte at befri sig for kravet om en landgilderestance ved at fremlægge kvittering for en a n d e n ydelse, ser det blot ud som et forsøg paa at plumre vandet, men samtidig synes han at have forfalsket et brev, saa helt redelig har han næppe været.143) En bonde under Torpegaard paastod sig 1558 udvist med urette av fru *Anne Skinkel,* sal. Peder Straales, men under sagen oplystes det, at han ikke havde opfyldt en tidligere indgaaet kontrakt og i almindelighed været ulydig.144) Det sidste kan iøvrigt sammenlignes med de tidligere omtalte sager om overhørighed og ulydighed — III. 27 —, hvor bøndernes nægtelse av at gøre hoveri ofte kan have præg av chikane. Et exempel fra krongods viser en anden stridbar og uredelig bonde. Han var blevet dømt fra sin gaard under Lønborggaard for ulovlig bortlejning av ager og eng, og da han blev paa gaarden, dømtes han 1612 fredløs ved landstinget. 19 aar senere søgte han sagen genoptaget og beskyldte lensmanden *Christoffer Gersdorff* til Palstrup for blandt andet at have fængslet hans kone og børn og taget hans gods, saa han ikke havde handlet som »andre ærlige, fromme, danske adel«. Christoffer Gersdorff forsvarede sig med held, idet han dels godtgjorde, at udvisningen av gaarden var fuldt lovlig, dels nægtede at have fængslet bondens familie og kunde bevise, at bondens vidne herom var vildigt, idet hans tjenestepige havde vidnet derom, og at alt bondens gods var blevet registreret og tilbageleveret ham. Endelig kunde han anføre, at bondens naboer stadig havde klaget over hans kivagtighed, landkøb og ufornødne trætte. Rettertinget stadfæstede dommen 1631, men av kongelig naade fritoges bondens kone og børn for fredløsheden.145) Her kan næppe være

tvivl om, at man staar overfor en kværulant og stridbar bonde, som havde uret.

Det er forstaaeligt, at bønder, der mente sig vilkaarligt behandlet av deres husbond, kunde lade sig henrive til injurier, ligesom bonden i den ovennævnte sag skældte *Sten Bille* ud for »din lange tyv«. Saaledes sagde en bonde under Ringstedkloster, at bønderne »hades og eftertragtes« 146), og en bonde under Kørup kaldte 1645 husbonden *Henrik Putbus* for en skælm 147), men disse udtryk anvendt i kampens hede kan næppe give noget alment udtryk for stemningen.

Iøvrigt viser en sag fra 1636, at bonden ikke altid var saa bange for at optræde mod sin husbond. En bonde under *Sten Bille* til Skovsgaard klagede da til kongen over, at husbonden generede ham med sin jagt og med at lade sine svin og kreaturer æde av hans korn, og samtidig bebrejdede han Sten Bille, at han forsømte at gaa til bededagsprædiken og havde begaaet lejermaal. Klagen blev sendt Sten Bille til erklæring, men resultatet kendes ikke.148) Sagen vidner i hvert fald om en vis frejdighed hos bonden, uden at man dog kan tage hans forargelse helt saa alvorlig som regeringen.

Av langt større interesse er et par sager, hvor en herremand gennem aar laa i strid med den samme bonde, der viste ikke blot et stridbart, ja kværulant sind, men en udholdenhed og uavhængighed, der viser, hvilken selvstændighed en bonde kunde vise overfor sin husbond.

De i det følgende omtalte kampe mellem en bonde og en herremand kaster lys over forskellige landbrugsforhold foruden over de to parters indbyrdes stilling, saa selv om de er lange og indviklede, og skønt de er ret enestaaende i deres art, kan de nok fortjene et længere referat, men alle detailler og juridiske formaliteter vil dog ikke blive medtaget, da sagerne saa vilde svulme op til en hel avhandling.

Thomas Jensen fæstede, uvist naar, men vistnok før 1612, Skovsbølgaard i Vester sogn i Nørvang herred av ejeren av sognets eneste hovedgaard Rørbæk, fru *Else Lindenow,* der døde som enke efter Absalon Gøye i 1613. Gaarden tilfaldt ved arv *Erik Bille* til Kærsgaard, og i den første halve snes aar av hans besiddertid synes der ikke at have været nogen gnidning mellem ham og bonden, men efter uendelige domme i 1623 dømte Nørvang herred bonden endeligt fra gaarden 1624 13. juli paa grund av landgilderestancer. Bonden appellerede til landstinget, idet han hævdede, at han ingen restancer havde, fordi han havde ydet efter Rørbæks gamle jordebog, som han forgæves havde krævet fremlagt paa herredstinget, idet han paastod, at Erik Bille krævede ham for en gaas og en skæppe havre — formentlig gaasehavre — udover den gamle landgilde, og desuden var han ikke blevet stævnet for restancerne. Her maa

det imidlertid bemærkes, at da han kun tiltaltes for restancer for 1623, maa han formentlig uden protest have ydet ogsaa gaasen og havren i de foregaaende aar av Erik Billes ejertid, medmindre Erik Bille netop i *det* aar havde paalagt disse ydelser, hvad bonden dog ikke paastod under sagen. Landstinget dømte nu 1625 2. juli, at d a det av herredsdommen saas, at restancen ikke var godtgjort for fogeden, d a den ikke var specificeret, og d a han ikke var sagsøgt for restancen, o m s t ø d t e s dommen om fæstefortabelse.149) Landstinget fulgte her sin tidligere omtalte praxis at kræve restancer godtgjort og specificeret, se II. 12.

Imidlertid havde husbonden foretaget et nyt angreb paa Thomas Jensen. Han lod 1625 24. marts tage syn paa gaarden, der, skønt der var gaaet aar og dag, saa bonden havde haft tid til at istandsætte den — han maa altsaa tidligere have faaet et praj om at bringe den i orden — dog var utækket og under opførelse, og 22. juni fik Erik Bille bonden dømt fra gaarden for fæld. Inden dommen lod Thomas Jensen 24. maj holde et nyt syn, der fandt, at gaarden var, »saa bonden sig derudi kunde hjælpe«, og han havde forbedret den for 90 rdl. Dette syn krævede Erik Bille omstødt ved landstinget, da bonden ikke havde noget at gøre med at lade den ham tilhørende gaard syne, og da det første syn var lovligt, men landstinget dømte 2. juli, at da Thomas Jensens syn kun udtalte sig om gaardens daværende tilstand, kunde det ikke omstødes.150)

Vistnok umiddelbart efter den sidste fæstefortabelsesdom lod Erik Bille sine folk, til dels i hans egen nærværelse, rykke ind paa Skovsbølgaards marker, hvor de harvede og saaede boghvede i jord, som Thomas Jensen i forvejen havde tilsaaet med byg, og om denne fremfærd lod Thomas Jensen tage tingsvidne. Dette tingsvidne krævede Erik Bille omstødt ved landstinget, fordi han ansaa vidnerne for vildige, og fordi han, da bonden var dømt fra gaarden, havde lov at gøre med dens jorder, hvad han vilde, men landstinget opretholdt tingsvidnet 2. juli, da vidnerne kun udtalte sig om et faktisk forhold, som Erik Billes fuldmægtig havde erkendt.151)

Thomas Jensen vilde nu ikke finde sig i denne fremgangsmaade av husbonden, og da han ikke inden lovlig frist havde faaet rejst sag mod ham, fik han 19. juli kongelig oprejsning i sin sag mod Erik Billes folk, der havde gjort stor skade i hans marker 152), og 27. august tiltalte han husbonden og hans folk for hærværk, og skønt Erik Bille hævdede sin uskyld, fordi bonden var dømt fra gaarden, oversvor sandemændene dog nogle av hans folk hærværk, mens de ikke fandt det bevist for nogle andre folks og Erik Billes eget vedkommende.153) Samtidig omstødtes fæstefortabelsesdommen av formelle grunde.154)

Men nu gik Erik Bille over til modangreb. Han fik 12. september kongeligt oprejsningsbrev mod Thomas Jensen, som han vilde forfølge for

hærværk, fordi han stadig brugte gaarden, skønt den var ham fradømt, og han var udvist 155), og 5. november kom sagen for landstinget. Her fremlagde han sit lovlige syn paa gaardens fæld og herredstingsdommen om fæstefortabelse herfor, og tingsvidner om, at han havde forbudt bonden at bruge gaarden og udvist ham av den. Herimod henviste Thomas Jensen til s i t syn paa gaarden og til, at han havde faaet Erik Billes folk dømt for hærværk, og fremkom med formelle indvendinger mod proceduren, idet Erik Bille ikke havde specificeret hærværket og ikke havde givet ham lovlig varsel eller hans synsmænd stævning, og endelig mente han, at han i hvert fald først havde kunnet udvises til midsommer. Det godtgjordes imidlertid ved vidner, at Thomas Jensen havde brugt gaarden efter fradømmelsen, og sandemændene oversvor ham hærværk. Herimod avlagde Thomas Jensen ed paa, at han ikke havde forøvet hærværk.156)

Denne »enlige« ed krævede Erik Bille ved landstinget omstødt 17. december, idet han fremlagde de tidligere nævnte dokumenter om, at bonden var dømt og udvist og sandemændenes ed om hærværk, mens Thomas Jensen dels gentog sin tidligere argumentation og krævede fæstefortabelsesdommen omstødt, dels fremførte et nyt argument; han beviste, at en av Erik Billes synsmænd Lauritz Nielsen, der ogsaa havde været tinghører paa Nørvang herredsting under de mange sager der, var lovforvunden, idet han 15. december 1612 var blevet fordelt for en gæld til Thomas Jensen, og dette delsbrev var aarligt blevet læst til Nørvang herredsting. Landstinget fulgte Thomas Jensen og erklærede, at da Lauritz Nielsen var tremarksmand og altsaa ikke »var mægtig at sysle inden tinge«, saa kunde hverken synene, dommene, udvisningen eller sandemændenes og Thomas Jensens ed godkendes!157)

Hele bygningen styrtede i grus. Skulde der komme noget ud av sagen, maatte Erik Bille eller Thomas Jensen begynde forfra, men det synes ikke at være sket. I hvert fald sad Thomas Jensen endnu 1635 paa gaarden, men der er en enkelt bemærkning i den senere sag, der tyder paa, at han har maattet genfæste gaarden. Sikkert er det nu ikke, ja vel ikke engang sandsynligt, for ingen av parterne hentyder dertil, det findes kun omtalt i et votum av en av rigsraaderne, saa det beror vist paa en misforstaaelse hos denne. I hvert fald sad Thomas Jensen paa gaarden, saa vidt det kan ses, uanfægtet, men den gamle sag var ikke glemt, og 1635 begyndte Erik Bille en ny retsforfølgning mod bonden paa det gamle grundlag.

Det er umuligt at se, om sagen virkelig har hvilet i en halv snes aar, men det synes saa, og det kan heller ikke ses, hvorfor Erik Bille tog fat paa en frisk, men 21. oktober 1635 fik han ved Nørvang herred Thomas Jensen dømt fra fæstet, fordi han ikke havde ydet landgilde for aarene

1625 og 1626. Thomas Jensen hævdede ganske vist, at i disse to aar var gaarden ham fradømt, og at ikke han, men derimod Erik Bille, drev avlen, men herredsfogeden dømte ham, fordi han, da han havde faaet Erik Billes folk dømt for hærværk, og havde faaet bøder av dem, maatte have været gaarden mægtig, og da det ikke bevistes, at Erik Bille havde bortført avlen, saa burde bonden have ydet landgilden, og da det heller ikke var bevist, at Thomas Jensen, saadan som han paastod, havde tilbudt at yde den, saa skulde han forlade gaarden. Thomas Jensen appellerede til landstinget og fremlagde tingsvidner om, at han havde tilbudt landgilden, men Erik Bille havde nægtet at modtage den, og da disse vidner ikke havde været forelagt i herredstinget, hjemvistes sagen til ny behandling under hensyntagen til vidnerne.158)

De paaberaabte vidnesbyrd om landgildetilbudet fik Erik Bille imidlertid omstødt ved landstinget 20. januar 1636, idet de var avgivet av vildige personer, nemlig Thomas Jensens hustru og stifbørn 159), men de maa have skaffet Thomas Jensen respit, og den første fæstefortabelsesdom maa være anset for bortfaldet, for 1636 3. maj dømtes han igen fra fæstet med den tidligere begrundelse. 11. oktober blev han udvist av gaarden, og da han desuagtet blev boende, nedlagde Erik Bille 2. november forbud mod, at han brugte den, hvad der imidlertid ikke synes at have generet ham, for han blev bare boende! Erik Bille krævede derfor 22. januar 1637, at sandemændene skulde oversværge ham hærværk, men det nægtede de, fordi det ikke havde været fardag siden udvisningen, og dette standpunkt godkendte landstinget.160)

Nu appellerede Thomas Jensen fæstefortabelsesdommen og den derav følgende udvisning og anførte sine gamle argumenter, men landstinget fastholdt, at han havde forbrudt fæstet, da han restede med sin landgilde og ikke havde bevist at have tilbudt den. Derimod omstødte det herredstingets bestemmelse om, at han skulde miste sin isæd, da han ikke var lovlig fordelt herfor og havde tilbudt at yde frugtegæld derav.161) Da Thomas Jensen stadig blev siddende paa gaarden, havde Erik Bille nu et grundlag for at kræve, at sandemændene skulde sværge ham hærværk over, men dette mødte Thomas Jensen ikke blot med sine gamle argumenter, men ogsaa med en henvisning til, at han havde faaet stævning mod Erik Bille til herredagen 4. september 1637, og landstinget nægtede derfor at lade sandemændene sværge.162)

Rettertingssagen lader sig ikke helt oplyse, for dombogen mangler, og deri maa Erik Billes procedure have været refereret, men den kan nogenlunde ses av stævningsbogen, hvori Thomas Jensens indlæg er indført, og av voteringsprotokollen, der ogsaa indeholder dommen. En del av Thomas Jensens indlæg er nu blot gentagelser.163) Han stævnede lands-

dommerne *Niels Krag* og *Erik Juel,* fordi de ved deres dom av 2. august 1637 havde stadfæstet Nørvang herreds fæstefortabelsesdom av 3. maj 1636. Han berettede iøvrigt, at han 1624 blev dømt fra gaarden for fæld, skønt han havde forbedret den, og senere dømt for restance, skønt Erik Billes fremlagte jordebog viste en større landgilde, end han før havde ydet. Begge disse fæstefortabelsesdomme var imidlertid blevet omstødt, men inden han efter den sidste landstingsdom var kommet hjem fra Viborg, var han 20. december 1625 igen blevet dømt fra gaarden av herredstinget, saa han først fik sin gaard igen 4. november 1626, hvorved han i to aar ulovligt var blevet holdt fra sin gaard. — Det er som nævnt ikke helt klart, hvordan han igen var kommet til gaarden, men han maa have besiddet den uanfægtet i ti aar. — Han fortsætter med at sige, at skønt han havde ment, at Erik Bille havde frafaldet den gamle dom, havde han nu i 1637 taget nam og vurdering hos ham for den gamle landgilderestance, og han mente i 1636 at have gjort klart for *hele* sin landgilde, men kunde ikke faa Erik Bille og hans foged til at fremlægge regnskab, da de aabenbart baade vilde have ham til at betale og tragtede ham paa fæstet, s a a han krævede fæstefortabelsesdommen omstødt.

Under voteringen i rettertinget fremhævede *Christian Friis* og *Christen Thomsen Sehested* det urimelige i, at Erik Bille krævede landgilde for de to aar, da bonden ikke besad gaarden, men flertallet fastholdt, at der forelaa restance, hvad bonden havde erkendt, og *Claus Daa, Albert Skeel* og *Mogens Kaas* fremhævede bondens trodsighed mod husbonden, og endelig mente *Just Høeg* og *Mogens Kaas,* at Thomas Jensen burde staa til rette, fordi han havde beskyldt Erik Bille for at have forfalsket jordebogen. Enden paa debatten blev, at rettertinget 3. april 1638 stadfæstede landstingets fæstefortabelsesdom.164)

Da Erik Billes hærværkssag jo var blevet standset ved Thomas Jensens appel, maatte han efter 14. april 1638 at have faaet oprejsningsbrev 165) begynde paa en ny sag, hvor han henviste til rettertingsdommen. Thomas Jensen gentog sine argumenter og krævede Rørbæks gamle jordebog fremlagt, hvad han dog ikke opnaaede, men henviste iøvrigt til, at han havde indgaaet et forlig med husbondens søn *Lage Bille,* og til, at der mod sædvane kun havde været ni dage mellem udvisning og fardag. Dette forlig kendes ellers ikke og kom ikke til at spille nogen rolle, for 6. juni 1638 oversvor sandemændene ham hærværk.166)

Allerede aaret før havde Erik Bille krævet, at Thomas Jensen skulde stille borgen for sin restance fra 1625—26, men Nørvang herred havde avvist det ved dom av 9. marts 1637, og denne dom appellerede han til landstinget, da hærværkssagen var blevet gennemført. Under proceduren for landstinget omtalte han Thomas Jensens tilbud om at betale restancen,

men ansaa det for uantageligt, da han strax tog de tilbudte penge til sig igen, men herved oplyses det altsaa, at Thomas Jensen har forsøgt at forlige sagen, selv om tidspunktet ikke kan fastslaas. Imidlertid mødte hverken herredsfogeden eller bonden, saa herredsdommen blev omstødt av landstinget 18. juli 1638.167) Man maa dog ikke av denne tilsyneladende forligsvillighed tro, at Thomas Jensen var kørt træt. Ganske vist havde han tabt hovedslaget, men han tog nu fat paa et par andre domme, som Nørvang herred havde avsagt under den løbende hovedsag. Da Thomas Jensen for anden gang var blevet dømt fra gaarden, men inden rettertinget havde avgjort hans appel herav, havde Rørbæks foged i maj 1637 krævet det paa gaarden groende korn, idet han dog tilbød at give frøgæld, *for saa vidt* han med rette burde det, og Nørvang herred havde 6. juli tildømt Erik Bille den sæd, der bevisligt var saaet efter fæstefortabelsesdommen, og denne dom havde landstinget stadfæstet 2. august samme aar. Spørgsmaalet om, hvorvidt Erik Bille skulde yde bonden frøgæld, var imidlertid ikke derved avgjort, og først 12. juni 1638 fik Erik Bille dom for, at han skulde have rugsæden paa Skovsbølgaard, og han skulde ikke give frøgæld, da Thomas Jensen hævdede at have saaet av vaade. Denne sidste dom appellerede Thomas Jensen, men hans indvendinger mod den var udelukkende formelle henvisninger til, at visse frister ikke var blevet overholdt og lignende, og han opnaaede da ogsaa, at landstinget av disse formelle grunde omstødte den sidste dom, mens de andre blev opretholdt.168)

Saa forsøgte Thomas Jensen at faa omstødt hærværksdommen ved at sværge sig fri for hærværk, men landstinget godkendte sandemændenes ed 15. august 1638 169), og han appellerede derfor hærværksdommen til rettertinget. Her synes den imidlertid ikke at være kommet for, og man maa vistnok gaa ud fra, at Thomas Jensen har maattet opgive sin lange kamp mod Erik Bille. En enkelt udløber av sagen findes dog endnu, idet Nørvang herred 15. august 1638 godkendte, at han havde deponeret penge til dækning av Erik Billes omkostninger ved hærværkstovet, indtil rettertingets dom faldt, og da Erik Bille krævede denne godkendelse omstødt av formelle grunde, tiltraadte landstinget dog herredsfogedens opfattelse 26. september 1638.170)

Det er ikke muligt at sige med sikkerhed, hvordan sagen endte, men ser man paa rettertingets avgørelse av fæstefortabelsessagen, maa man gaa ud fra, at en appel av hærværkssagen var haabløs. Hele denne lange kamp har imidlertid interesse paa flere punkter. Erik Billes fremgangsmaade i sagen synes i det store og hele at være retsligt uangribelig. Hans »hærværk« var kun for saa vidt et overgreb, som hans besættelse av gaarden skete, inden bonden endeligt var dømt fra gaarden, men i reali-

teten havde han ret. Derimod var, som det ogsaa kan ses av Christian Friis' og Christian Thomsens vota, hans krav om landgilde for den tid, bonden havde været fra gaarden, ganske urimeligt. Naar det alligevel lykkedes ham at gennemføre kravet herom ti aar senere, maa det ses paa baggrund av Thomas Jensens øvrige optræden. Hans paastand om forfalskning av jordebogen blev aldrig bevist, ja han fremførte end ikke noget andet end sin subjektive opfattelse til støtte derfor, og den lider ogsaa av den indre usandsynlighed, at han først en halv snes aar efter, at Erik Bille havde overtaget gaarden, protesterede imod ydelsen av gaasen og havren, et i sig selv meget beskedent beløb, der med andre steders landgildeforhøjelse in mente næppe har været ulovligt. Heller ikke hans paastand om at have tilbudt at levere landgilden i 1625—26 synes troværdig, da han kun kunde fremføre vildige vidnesbyrd derom, og endelig begik han oplagt uret ved at blive paa gaarden trods fæstefortabelsesdommene. Disse tre ting i forbindelse med den let kværulante tone, der præger hans indlæg, vidner om et stridbart og vanskeligt sind, og heri har man maaske forklaringen paa Erik Billes optræden overfor ham. Bortset fra hærværket i 1625 var den formelt uangribelig, men det ganske urimelige landgildekrav og genoptagelsen av en sag, hvorover bonden med grund kunde antage, at der var groet græs, giver et lidet tiltalende indtryk av forfølgelseslyst. Det er vel umuligt nu paa det foreliggende grundlag at skifte sol og vind lige, ingen av de optrædende parter egner sig til at være »helt«, men sagen viser, at forholdet mellem husbond og fæster var bundet av loven og blev redeligt og billigt reguleret av domstolene, ikke mindst synes landstinget at have søgt at beskytte selv en saa vanskelig bonde som Thomas Jensen, og den energi og selvstændighed, hvormed han førte sin sag, vidner højt om uavhængighed hos bønderne. Han var maaske kværulant, men i al fald ikke bange.

En anden, lidt yngre, langvarig strid mellem en fæster og hans husbond viser den samme stabile retstilstand og den samme udholdenhed og uavhængighed hos bonden, men desværre kendes sagens begyndelse, der synes at kunne have givet nogle oplysninger om landgildeforhøjelse, kun fra bondens senere omtale. *Niels Lange* til Skrumsager, der synes død 1640, bortfæstede den 6½ td. hk. store gaard Bækhuse i Ovtrup sogn til en bonde. Efter Niels Langes død tilfaldt gaarden hans datter *Kirsten Lange,* der var gift med *Laurids Pogwisch,* og for et stedsmaal paa 200 rdl. fæstede han gaarden til den forrige fæsters søn *Niels Nielsen* paa samme vilkaar, som faderen havde haft, og efter dennes fæstebrev skulde han yde 7 pd. smør, 1 skovvogn, 1 fornød og 4 rdl. arbejdspenge. Bonden paastod nu, at denne landgilde var blevet forhøjet med korn, faar, lam, gæs og høns, og i hvert fald tiltaltes han 1648 for restance med 2 ørter rug,

1 gaas og 2 høns, men det er m u l i g t, at der blot er tale om ombytning av landgilde. Under restancesagen, der fortsattes helt op i 1650, fremlagde bonden sin og sin faders fæstebreve og krævede Skrumsager jordebog fremlagt, men dette skete ikke, hvorimod der fremlagdes en restanceseddel paa det nævnte, udstedt av husbonden selv. Da disse adelige breve ikke var i overensstemmelse, kunde herredstinget kun henvise spørgsmaalet om deres gyldighed til rettertinget, hvor der imidlertid ikke ses at være blevet ført sag derom.171)

Niels Nielsen vilde avvise restancekravet ved at bevise, at han havde ydet de 7 pd. smør, som han efter faderens fæstebrev skulde, og han førte da vidner om, at han havde været paa Skrumsager med smørret, men havde ikke kunnet faa det vejet, da fogeden var borte, og senere nægtede fogeden at veje det paa herregaarden deponerede smør, før han havde talt med husbonden derom, aabenbart for at bonden ikke skulde kunne sige, at fogeden havde godkendt hans landgildeydelse. Niels Nielsen svor paa, at der havde været mindst 7 pd., men herredstinget avslog 3. februar 1649 at lade ham føre de samme vidner igen. Samme dag beviste Skrumsagers foged, at Niels Nielsens hustru havde modtaget en tilsigelse, hvorefter manden skulde age et læs til Kolding, hvad han havde undladt, og ugen efter tiltalte han bonden paa fæstet. Bonden hævdede da, at han havde ydet sit smør og havde gjort en part av en anden ægt, saa han var ingen ægt skyldig, men herredstinget fandt, at smørret ikke var ydet fuldt og i rette tid — det sidste havde bonden iøvrigt aldrig turdet paastaa — og at han ikke havde ydet den krævede ægt, saa det fulgte fogeden i hans paastand 10. februar 1649.172)

Skønt Niels Nielsen nu var dømt fra gaarden, fortsatte han dog kampen, idet han dels rejste krav om, at han skulde have erstatning for det, han havde bekostet paa gaarden, dels søgte at bevise, at han havde ydet i al fald en del av sin landgilde og sine ægter, saa Laurids Pogwisch intet krav havde paa ham herfor, og forøvrigt blev han roligt siddende paa gaarden. Han hævdede, at han blev krævet for en forhøjelse av landgilden, og at Laurids Pogwisch, da han det foregaaende aar havde krævet ham derfor, igen havde opgivet denne tiltale. Da Laurids Pogwisch ikke havde holdt sit løfte om at lade ham have gaarden paa de samme betingelser, som hans far havde haft den, burde han give ham erstatning for, hvad han havde anvendt paa gaarden, mod at han gjorde den ryddelig til fardag. Husbondens foged svarede ikke strax paa dette krav, men tog blot 26. oktober tingsvidne derom, og sagen udsattes.173) Niels Nielsen appellerede fæstefortabelsessagen, og da Laurids Pogwisch ved herredstinget krævede ham for den gamle restance, nægtede herredsfogeden at avgøre dette spørgsmaal, før der var faldet landstingsdom i hovedsagen, men Niels

Nielsen tilbød dog strax at betale for det nød, hvormed han var i restance, og som hørte med til den oprindelige landgilde, og om dette dømte herredstinget, at han skulde betale nødet og iøvrigt staa til rette, fordi det ikke var ydet i tide.174)

Landstingets avgørelse av Niels Nielsens appel av fæstefortabelsesdommen av februar 1649 kendes ikke, da den paagældende landstingsdombog mangler, men formentlig har det omstødt den, for 23. januar fik Laurids Pogwisch ham igen dømt fra fæstet, men denne gang udelukkende paa grund av ægtforsømmelse og overhørighed med hentning av et fodernød, og ogsaa denne dom appellerede bonden. Inden den blev afgjort, forsøgte husbonden imidlertid et nyt angreb, idet han tiltalte bonden for at have injurieret ham i et av sine indlæg, men herredstinget avviste sagen, fordi den drejede sig om adelig ære, og den ses ikke at være blevet behandlet ved rettertinget, saa den sag er formentlig løbet ud i sandet.175) Saa forbød Laurids Pogwisch ham at bruge gaarden, men dette avviste han, fordi han ikke var endeligt dømt fra fæstet.176)

Den endelige fæstefradømmelsesdom faldt 8. marts ved herredstinget, der fandt det bevist, at Niels Nielsen havde faaet ordre til at hente sit fodernød, men havde nægtet at gøre det, fordi der var kvægsyge paa Skrumsager, og at han, da han blev tilsagt at gøre en ægt til Varde efter tagsten, havde sagt, at han havde gjort saa mange ægter, som han vilde gøre til Skrumsager, og altsaa havde været overhørig. Inden dommen havde Niels Nielsen søgt at faa godkendt nogle vidner om, at han havde gjort en række andre ægter, og om at han havde ladet en mand tilbyde Laurids Pogwisch penge for nødet, hvis han da ikke strax kunde hjemføre et rask nød, da husbonden ikke, som han plejede, vilde lade det levere til bonden, og at Laurids Pogwisch da havde svaret, at han ikke havde tid til at tælle penge den dag, men herredstinget havde nægtet at godkende disse vidner, fordi de ikke var lovligt stævnet. Som det senere skal ses, var vidnernes fremstilling sikkert rigtig, men da de ikke ansaas for at være formelt i orden, avsagde herredstinget altsaa den endelige fæstefortabelsesdom.177)

I september maaned kom sagen saa for landstinget, og her godtgjorde Skrumsagers foged, at Niels Nielsen havde været tilsagt til en langægt til Varde, som han havde nægtet at udføre, og at han ligeledes havde nægtet at hente et nød paa herregaarden paa grund av sygdommen paa kvæget, og endelig fremlagde han vidnesbyrd om, at for 14 og 28 aar siden gjorde Bækhusbonden ægter lige med andre bønder og havde intet særligt frihedsbrev. Niels Nielsen vedgik at være tilsagt til den paagældende ægt, men nægtede at have avslaaet at gøre den, og han fremlagde — enligt — vidne om, at han havde gjort sex langægter det aar, saa han mente sig befriet

for at gøre flere. Med hensyn til nødet fremlagde han ogsaa et enligt vidne om, at han havde tilbudt at yde penge derfor eller at hente et sundt nød, og endelig paastod han at have et frihedsbrev, hvorefter han ikke skulde gøre langægter. Landstinget forkastede nu hans vidner som enlige og for sent udstedte, og iøvrigt havde modparten godtgjort, at han havde bestukket et vidne, og det paaberaabte frihedskrav fremlagde han ikke, saa helt godt stod han ikke i sagen. Landstinget avsagde imidlertid en ganske ejendommelig dom. Det fandt, at bonden havde forsømt at udføre en ægt og at hente sit nød, men da den herredstingsdom om fæstefortabelse, der var avsagt paa dette grundlag, var blevet forkyndt for bonden paa en søndag, erklæredes den magtesløs.178)

Inden landstingsdommen havde Laurids Pogwisch ved herredstinget nedlagt forbud mod, at bonden brugte gaarden, og han var da 2. august blevet dømt til at rømme den, saa længe fæstefortabelsesdommen stod urørt, men han synes dog at være blevet paa gaarden, og efter at landstinget havde omstødt dommen, kunde han jo roligt blive der. Ingen av parterne var nu tilfreds med avgørelsen, og kampen fortsattes.

Da Niels Nielsen havde faaet sine vidner underkendt, maatte han staa bedre rustet næste gang, og han lod da en række vidner stævne, for at de efter landsdommerens ønske kunde forklare sig nærmere. De udtalte sig ret detailleret, og det synes dermed godtgjort, *at* Niels Nielsen virkelig flere gange havde tilbudt den landgilde, hvorfor han senere blev krævet, *at* Laurids Pogwisch og hans foged havde *nægtet* at modtage den, og *at* fogeden, da Niels Nielsen vilde hente det famøse fornød, havde sagt, at det havde han ikke tid til den dag, men der var god tid til det en anden dag, og ligeledes havde fogeden nægtet at give Niels Nielsen genparter av sine stævninger. Hermed synes det godtgjort, at Niels Nielsen var blevet vilkaarligt og urimeligt behandlet, og maaske kan man lægge en erkendelse herav i fogedens optræden samme tingdag, idet han *nu* tilbød Niels Nielsen de omspurgte stævninger, hvis han vilde give skriverpenge derfor eller selv vilde lade dem skrive av. Paa dette punkt beviste bonden aabenbart sine paastande, men derimod kunde han ikke komme udenom, at han havde været overhørig med en bestemt langægt. Han lod føre vidne om, at han havde gjort forskellige ægter til Varde og andetsteds, men den ægt efter tagsten i Varde kunde han ikke bevise.179)

Da Laurids Pogwisch genoptog sagen mod Niels Nielsen, lod han da ogsaa spørgsmaalet om landgilde helt ligge, og da bonden forsøgte at geninddrage baade det og spørgsmaalet om andre ægter i sagen, sagde fogeden udtrykkelig, at han kun var tiltalt for forsømmelse med Vardeægten og for ikke at have hentet nødet. Niels Nielsen tilbød nu at yde penge for fornødet og paaberaabte sig igen det stadig usynlige frihedsbrev

for ægter, men fremførte intet nyt, og herredstinget dømte ham da 8. november 1651 fra fæstet, idet der henvistes til, at landstinget havde forkastet bondens vidner vedrørende de punkter, paa hvilke han nu var tiltalt.180)

Paa grundlag av denne dom forbød Laurids Pogwisch bonden at bruge gaarden 181), og da han alligevel blev der, tiltaltes han for dette overgreb, men fik sagen opsat paa grund av en formfejl.182) Under denne sidste sag synes Niels Nielsen at have tabt modet, for han jamrede sig ynkeligt, og det er muligt, at der er blevet sluttet et forlig, som bonden ikke overholdt, i hvert fald gjorde han et sidste forsøg paa at beholde gaarden, idet han appellerede fæstefortabelsessagen til landstinget.

Inden avgørelsen her var faldet, stævnede Laurids Pogwisch ham, fordi han stadig besad gaarden, og krævede sig den i jorden liggende vaarsæd tildømt, fordi bonden ikke havde rømmet gaarden i tide, og skønt Niels Nielsen prøvede at faa udsættelse, til landstingsdommen var faldet, men iøvrigt nu optraadte uklart og kværulerende, dømte herredstinget, at da Niels Nielsen trods dom og forbud besad gaarden, skulde han avlevere vaarsæden.183)

Niels Nielsen blev dog stadig siddende, i hvert fald var han paa gaarden d. 28. august, men nu kunde den ikke trækkes ud længere.184) Under proceduren for landstinget fremførte ingen av parterne noget nyt, den drejede sig fortrinsvis om visse vidners paalidelighed, men det er bemærkelsesværdigt, at Niels Nielsen nu var knækket, han argumenterede kun lidt, men jamrede sig meget. Hans hovedargument synes at være det ofte nævnte frihedsbrev, som stadig ikke blev fremlagt, og dommen gik da ud paa, at bonden havde forbrudt fæstet i overensstemmelse med herredstingets dom, hans vidner forkastedes, mens Laurids Pogwischs godkendtes.185)

Paa to væsentlige punkter giver hele den lange sag ingen oplysninger. Det kan ikke ses, om landgilden er blevet forhøjet og ægterne forøget, og man faar ikke at vide, om domstolene godkendte en saadan forøgelse av bondens byrder. Det er sandsynligt, at begge dele er blevet forøget, men det er tvivlsomt, hvor megen vægt man kan lægge paa, at bonden ikke forsøgte at procedere paa disse to punkter. Maaske har han anset en protest overfor forhøjelsen som haabløs, maaske har det ikke været muligt for ham at godtgøre, at forhøjelsen havde fundet sted. Paa ett punkt førte han sejrrigt sin krig igennem: han godtgjorde at have tilbudt sin landgilde, men selv om der efter vidneudsagnene ikke kan være tvivl om, at Laurids Pogwisch nægtelse av at modtage hans ydelser var chikane, saa har hans krav om ægt været berettiget. Niels Nielsens svaghed var hans paaberaabelse av et dokument, som han ikke blot ikke kunde frem-

lægge, men hvis existens han end ikke forsøgte at sandsynliggøre. Dette i forbindelse med hans bestikkelse av et vidne, et punkt, der mærkværdigt nok ikke kom til at spille nogen rolle under sagen, gør det vanskeligt at faa fuld sympati for ham, men begge dele kan vel til dels forklares som en følge av den vilkaarlige behandling, han utvivlsomt var ude for. Til belysning av hans karakter kan iøvrigt tjene, at han paa samme tid — i 1651 — havde en sag med *Christoffer Hvas* til Hennegaard, til hvem han havde en tienderestance, som han, saa vidt det kan ses ganske uberettiget, søgte at slippe udenom.186) Naar Niels Nielsen har kunnet føre en saa langvarig strid med sin husbond, hang det ikke blot sammen med hans selvstændighed og stædighed, men han har ogsaa haft raad til at føre de kostbare retssager. Dette kan ses av, at alt imens han kæmpede med Laurids Pogwisch, stævnede han gang paa gang andre bønder til betaling av penge og korn, som han havde laant dem.

Selv om Laurids Pogwisch i det store og hele har haft formel ret til at stille sine krav og hele tiden holdt sig indenfor lovlige rammer, virker hans vilkaarlighed ved at nægte at modtage landgilden meget utiltalende, og Niels Nielsens temmelig angribelige procedure og til slut skiftevis kværulerende og jamrende tone er ogsaa ret frastødende, men uanset parternes karakter og optræden faar man her ligesom i Thomas Jensens sag et levende billede av bondeselvstændighed og av en stabil retstilstand.

Den følgende sag viser den samme selvstændighed hos en bonde, *Jep Pedersen* i Birkegaard, idet han for rettertinget førte en sag til sejr. Jomfru *Ingeborg Bille* til Egede forfulgte ham for ikke leveret landgilde, idet hun erklærede, at han altid havde været modvillig og uhørsom og aldrig havde leveret sin landgilde i tide, og hun fik fordelsbrev over ham ved Sabro herredsting og Viborg landsting og endelig rigens lovdagsbreve, men herimod tog han genbreve. Han hævdede, at han godvilligt havde gjort hende tilbørlig tjeneste og fik fordelsbrevet kendt magtesløst ved Viborg landsting, fordi det var ulovligt erhvervet, og da hun appellerede til rettertinget, erklærede dette 1601, at da fordelsbrevet var kendt magtesløst, kunde bonden ikke forfølges paa dette grundlag. De nærmere omstændigheder kan ikke ses av referatet i dombogen, men bonden har i hvert fald ikke ladet sig skræmme av husbonden.187) Sagen har forøvrigt været nævnt i det tidligere, og det samme gælder de følgende, der dog her gentages, fordi de viser selvstændigheden. En bonde under Sebberkloster — *Christian Andersen* —, der vilde oplade sin gaard til en anden, avslog at søge husbondens samtykke, da han mente, »han havde det ikke behov, han kunde vel oplade hans gaard, til hvem han vilde alligevel«, og han synes at være kommet godt fra denne flotte bemærkning.188) Da *Peder Bille* til Vorgaards foged i 1656 spurgte en bonde, om han vilde blive ved

sin gaard, der var brændt, svarede han, at det vilde han kun, hvis husbonden vilde genopbygge den, og da han senere to gange blev bedt om at drage til Vorgaard og forhandle med Peder Bille, sagde han, at han havde intet at tale med ham om.189) Det kunde endog komme saa vidt, at det var bonden, der var ovenpaa, for da en bonde havde laant *Knud Seefeld* til Dalsgaard den dog betydelige sum av 400 sldl. til 6 % i 1640, kom bondens enke i 1649 og krævede dem tilbagebetalt, hvad Viborg landsting ogsaa dømte ham til at gøre. Sagen forekommer nutiden ganske selvfølgelig, men den virker som et godt korrektiv til den populære opfattelse, at alle bønder var fattige og avhængige.190) Sagen er dog vist enestaaende, ikke mindst ved beløbets størrelse.

Da en bonde under fru *Elisabeth Bille,* sal. Sivert Becks, til Taagerød i 1642 opsagde sin gaard, blev han av fogeden spurgt, om han havde noget at klage over fra husbondens eller hendes tjeneres side, hvad han benægtede, men denne udtalelse maa dog vist nærmest opfattes som fogedens bestræbelser for at sikre sig mod senere bebrejdelser fra husbondens side, fordi en fæster, der skilte sig godt fra gaarden og altsaa har været en solid betaler, forlod godset 191), men der findes et enkelt exempel paa, at husbonden ligefrem har ønsket sin bondes skudsmaal. Jomfru *Sofie Krafse Eilersdatter,* der ikke ses at have haft nogen hovedgaard, fik 1602 et godt skudsmaal av en bonde, der paa Flakkebjærg herredsting sagde, at hun havde handlet mod ham som en god husbond i alle maader, og han takkede hende for alt godt, det vil sige i nogenlunde den samme form som de skudsmaal, fogederne fik udstedt sig.192)

Bøndernes selvstændighed overfor herremændene, baade deres egen husbond og andre, kan iøvrigt konstateres paa et helt andet omraade, der dog falder udenfor det her behandlede emne, nemlig præstevalgene.193)

Hvordan andre saa paa herremændene og deres forhold til bønderne, ved man saare lidt om. Bøndernes udtalelser kendes ikke bortset fra enkelte, som regel ophidsede bemærkninger udslynget under en retssag. En borger fra Aalborg berettede i 1629, at han hos almuen i Jylland, der havde lidt under fjenden, havde mærket, at den var ilde tilfreds med adelen og andre, som var bortdraget av landet, hvad der i og for sig var meget naturligt, men det oplyser intet om den almindelige stemning hos bønderne overfor deres husbond 194), og det samme gælder om den uvilje, som adelen følte mod sig under Torstenssonkrigen.195)

Ligprædikenerne er i følge hele deres karakter en yderst slet kilde. Nogen kritik av den avdøde kunde præsten av almindelige takthensyn ikke fremkomme med, og det viser sig, at de udtryk, der bruges om de avdøde i deres forhold til deres bønder, blot er rosende og i formen ganske klichéagtige. Selv om udtrykkene om herremanden er ganske stereotype,

er de dog ikke helt værdiløse. Naar det i en fjerdedel av de nedennævnte ligprædikener omtales, at den avdøde har staaet i et godt forhold til sine bønder eller lignende, maa det betyde, at tiden har lagt vægt herpaa og anset det for at være til ros for den døde, at han kom godt ud av det med sine undergivne. Det har altsaa været noget, tiden stræbte efter og værdsatte. Det er langtfra alle tidens ligprædikener, der berører forholdet mellem adelsmanden og hans bønder, og som regel indskrænker det sig til nogle faa bemærkninger. *Bricka* og *Gjellerup:* Den danske Adel omfatter 44 ligprædikener over mænd og kvinder av den danske adel, nemlig 26 mænd og 18 kvinder, og kun om 11 mænd og een kvinde siges der noget om deres forhold til bønderne, saa alene i omfang er dette materiale sparsomt.197)

Typisk i sin almindelighed er talen over *Hans Krabbe* til Søgaard (1595—1617), hvori det hedder, at belangende den salig mands bønder og tjenere, har han været mild og god og vilde gerne hjælpe alle til rette, lod ingen gaa trøstesløs fra sig, havde ikke lyst at skatte dem noget fra, men optaget alt til det bedste.198) Paa samme maade hedder det om *Mogens Bille* til Tirsbæk (1617—48), at han havde regeret sine tjenere med al fornuft og oprigtighed, gerne søgt deres gavn, bedste og befordring og ikke havde lyst til nogens ulempe, men havde hjulpet dem til rette 199), og *Preben Bild* til Agersborg (1556—1602) var ogsaa gudfrygtig, from og retfærdig mod alle, ogsaa bønderne i sine len, saa de gerne vilde beholde ham, »hvilket var et godt vidnesbyrd om hans fromhed, efterdi almuen ellers menlig plejer at længes efter herreskifte«.200) Den sidste bemærkning viser, at man maaske alligevel kan uddrage lidt av ligtalerne ved det, de siger om forholdene i almindelighed, og denne udtalelse, der ganske vist drejer sig om kronens bønder, tyder jo ikke paa alt for idylliske forhold.

Naar det om *Anders Bing* til Smedstrup (1525—89) siges, at han overfor sine bønder har været en fader, der altid vilde deres bedste som sine egne børn, ti saa ofte han kom til sine fogeder eller de til ham, bad han dem være fromme mod bønderne 201), saa er dette udtryk om det patriarkalske forhold vel en avspejling av et hyppigt fænomen, og det siges ogsaa om andre. *Kaj Rantzau* til Rantzausholm (1591—1623) var efter ligtalen sine bønders »fader og trøst« 202), og om *Christoffer Urne* til Aarsmark (1593—1663) hedder det, at hans tyende og tjenere har han saa som en venlig og from husfader meget beskedentlig udi en god orden regeret. Han har været dem ikke som en herre og husbond, men som en god fader.203) Hermed kan sidestilles, at det om andre siges, at de gerne talte med deres bønder. Om *Klavs Glambæk* til Rask (1537—91) fremhæves det i stærk modsætning til andre, at han ikke holdt sig for god til

at tale med en fattig bonde og høre hans klagemaal 204), og kansleren *Christian Friis* til Borreby (1556—1616) skal gerne have villet høre og raade sine undersaatter 205), og fru *Jytte Høeg,* sal. Niels Krags, til Trudsholm (1589—1659) tiltalte særlig sine tjenere med mildhed, ja ethvert ærligt menneske med sanddruhed og oprigtighed.206)

Det var jo en herremands pligt at være sine bønders forsvar, og at han gjorde det samvittighedsfuldt, kunde fremhæves i ligtalen. *Bjørn Ulfeldt* til Raabelev (1615—56) skal have været from og lemfældig overfor sine bønder, forurettede ingen og tilstedte ikke, at der skete dem forkort, men han forsvarede dem og hjalp dem til rette 207), og *Borchard Rud* til Uttershlev (1592—1647) siges at have haandhævet sine tjenere og forsvaret dem mod uret.208) Flere gange i de allerede nævnte prædikener fremhæves, at husbonden har vist mildhed mod sine bønder, og det gøres særlig stærkt i talen over *Joachim Gersdorff* til Tunbyholm, hvori det hedder, at han mod sine tjenere og tyende var saa mild og moderat en husbond, at de alle bekendte, at de ikke kunde ønske sig en mildere og frommere herre, og baade hans egne bønder og bønderne paa hans len græd ved hans død, da de ikke blot havde mistet en god husbond, men en, der var dem i faders sted.209) Hvad man ellers ved om Joachim Gersdorff, tyder paa, at dette i det væsentlige er rigtigt, men hvor forsigtig man skal være med at stole paa ligtaler, kan ses av talen over fru *Kirsten Munk* til Boller. Det hedder deri, at hun var sine bønder en god forsvar og brugte ingen haardhed mod dem, uden hun var nødt dertil, saa at der hos dem alle var stor bedrøvelse ved hendes død, men nu er det notorisk, at hun i hvert fald ved een lejlighed optraadte som en næsten enestaaende hensynsløs bondeplager.210)

Da der fra ligtalerne kan hentes saa faa og saa lidet karakteristiske udtalelser om forholdet mellem herremand og fæstebonde, maa man bygge billedet av det op ved hjælp av det baade paalideligere og mere omfattende materiale, som kan hentes fra tingbøgerne, saaledes som det i det foregaaende er blevet forsøgt. Kildernes art gør, at det kun sjældent er de lyse sider, der træder frem. Det daglige og normale liv sætter sig kun faa spor paa tinge, og under retssagerne har begge parter vendt det laadne ud. Visse almene træk av herremændenes forhold til driften og bønderne kan dog skimtes, og de meget faa sager om overgreb og hensynsløshed viser, at der har hersket lov og ret i landet. Frantz Mortensens, Thomas Jensens og Niels Nielsens processer viser, at bønderne ikke har været retsløse og avhængige, de har hverken manglet mod eller evne til at tage en kamp op, naar de mente sig traadt for nær, og i det store og hele er stridighederne blevet udkæmpet indenfor lovens rammer.

Selv om herremanden formelt var frit stillet med hensyn til sin ud-

nyttelse av sit gods, idet den kun begrænsedes av, at hans frihed ikke overgik kongens, saa gjorde det meget begrænsede udbytte, jorden kunde give, at han ikke kunde lægge væsentlig forøgede byrder paa bønderne i form av avgifter, mens han har haft noget friere hænder ıned hensyn til sine krav paa ægt og arbejde. De større herremænd, der havde flere hovedgaarde eller len, eller som var i offentlig tjeneste, kunde ikke følge med i alle detailler i godsdriften, og derfor synes de i alt væsentligt at have interesseret sig for hovedgaardsdriften, hvor der ogsaa var de største muligheder for at forøge udbyttet. Herremænd, der sad paa en enkelt gaard, og enker, der ikke havde offentlige hverv, og som tit skulde sætte en flok børn i vej, deltog derimod i større omfang ogsaa i fæstegodsets drift, og nogle av de sidste synes at have været meget energiske i deres krav til fæsterne. Kun undtagelsesvis ses herremænd at være mødt paa tinge i sager vedrørende godsets drift, saa dette og i det hele taget det meste av den daglige drift har væsentligst været overladt til fogederne.

Det punkt, hvor herremanden hyppigst ses at have beskæftiget sig med fæstegodset, er bortfæstningen av ledige brug og fastsættelsen av bøder og erstatninger fra bønder, der havde forbrudt fæstet, og som man søgte at fastholde ved gaardene. Stedsmaalene er ret ofte blevet fastsat av herremanden selv, ligesom undertiden andre avgifter, der ikke var faste. Naar herremanden ofte fastsatte forligsbetingelser, og naar bønderne gerne vilde forhandle med ham selv derom, skyldes det fra hans side vistnok, at han kunde strække sig vidt for at faa en gaard besat, da der var mangel paa arbejdskraft, og fra bøndernes side, at de mente at kunne opnaa gunstigere betingelser ved at gaa til hovedet end til halen, da fogederne kunde være interesseret i at faa bønderne idømt bøder, saa de selv kunde gøre krav paa fogedpenge. Herremændene kunde, selv om de ikke selv var til stede paa deres gaarde, gribe ind i driften ved at skrive breve til fogeder og bønder, selv føre jordebøger og regnskaber og udstede kvitteringer og restancesedler; disse »adelige breve« kunde kun anfægtes ved rettertinget, saa herremanden kunde sikre sig at faa sine paa saadanne restancesedler begrundede krav hos de bønder, og det var langt de fleste, der ikke havde kræfter til at føre en proces for rettertinget. Herved var der mulighed for overgreb, saa bønderne maatte være interesserede i at faa kvitteringer, der var udstedt av fogederne eller herremanden selv. Ikke blot de talrige forlig med bønder, der havde forbrudt deres fæste, men ogsaa den hjælp, som herremanden undertiden ydede sine bønder, viser hans iver for at faa sine gaarde besat og holdt ved magt.

Herremanden kunde gribe ind i bøndernes driftsvilkaar ved at udstede forbud for exempel mod salg av øxne til andre end husbonden eller mod brug av andres møller, og adelen synes her at være fulgt i kronens køl-

vand, saa forbudene synes kun undtagelsesvis at være gaaet ud over, hvad der maatte anses for lovligt — sml. IV. 10 —. Derimod ses der at være sket overgreb og tvang overfor enkelte bønder, maaske av personlige grunde, men det er karakteristisk, at de fleste sager om ulovlig fremfærd mod bønderne ved fængsling uden dom hører hjemme i det sextende aarhundrede. Senere har bønderne haft en sikker beskyttelse i landstingenes og rettertingets avgørelser, saadan at overgreb paa dette felt ikke blev forsøgt. Bønderne kunde ogsaa klage til kongen, hvis de følte sig forurettet, men i det store og hele har bønderne levet i tryghed, overgrebene var faa og smaa, naar man undtager de rene bøller indenfor herremandsstanden.

Ogsaa blandt bønderne fandtes der kværulante personer eller folk, der brød sig fejl om deres husbonds lovlige krav og tingenes avgørelser, men interessantere er det, at nogle langvarige stridigheder mellem fæster og herremand i det væsentligste udkæmpedes med lovlige midler fra herremandens side og viser sejghed og energi, selvstændighed og mod hos bønderne.

Der kendes kun faa og lidet paalidelige udtalelser om forholdet mellem bonde og herremand, men en gennemgang av tingbøgerne viser, at herremændene har taget deres pligt som bondens forsvar alvorligt; der findes ikke klager over, at han ikke har opfyldt denne pligt. Det er yderst vanskeligt at gøre exakt rede for, i hvilket omfang herremændene har beskyttet deres bønder, naar de blev krænket av andre. Vanskelighederne bestaar deri, at husbonden praktisk talt aldrig selv mødte paa tinge for sine bønder, og det er tit vanskeligt at se, for hvem en foged førte en sag. Selv om man véd, paa hvilken gaard en mand var foged, og det er endda ikke altid let at fastslaa, kan man ikke være sikker paa, hvis interesser han varetog paa tinge. Han kunde møde for husbonden og for hans bønder eller for en anden herremand eller en av hans bønder. Herremanden kunde hjælpe sin bonde paa tinge, hvis han var blevet overfaldet eller havde lidt anden overlast; han kunde søge at vise, at en bonde var ugedagstjener, saa han ikke skulde efterkomme lensmandens skattekrav, og han kunde søge at værne ham mod krav fra andre herremænd, men i borgerlige sager synes bonden i almindelighed at være mødt selv eller ved egen fuldmægtig, saaledes naar han havde penge- eller varekrav paa en anden bonde, stredes med slægtninge om arv eller med præsten om tiende. Herved glider man over i forhold, der intet har med fæstevæsenet at gøre, og skarpe grænser lader sig vanskeligt trække, men et par i det foregaaende nævnte sager skal dog her gentages som exempler paa herremandens forsvar av sin bonde paa tinge. *Vogn Krag* (Kid) mødte personlig paa Han herredsting 1630 og førte en sag for sin bonde mod en tyv, og *Hans*

Markdanner hjalp en av sine bønder 1630, da han var blevet overfaldet av nogle ryttere, ligesom *Henrik Mylting* skaffede en av sine bønder ret overfor en anden herremand, der var faret voldsomt frem imod ham. Paa dette omraade har bonden haft beskyttelse i sin husbond, ligesom loven og tingene har beskyttet ham mod herremandens overgreb. En foged paa Enggaard førte 1654 sag for en bonde, der var blevet overfaldet av en tjenestekarl, men det kan ikke ses, om det var en av hans husbonds bønder.211) Derimod kendes et godt exempel paa almindeligt forsvar for en herremands bønder fra 1649, idet fogeden *Niels Andersen* paa Mullerup mødte paa Gudme herredsting paa sin husbond, hr. *Mogens Sehesteds* vegne og bød sig i rette, om nogen havde sager mod dem.212) Denne fremgangsmaade mødes undertiden, men i almindelighed mødte fogeden blot for den enkelte bonde i en sag, og saa er det som sagt uhyre vanskeligt at se, om han mødte paa husbondens vegne eller som en fremmed bondes private fuldmægtig.

For at faa et overblik over, hvor mange sager herremændene lod føre for deres bønder, er gennemgaaet Aasum herreds tingbog 1645 7. august —1651 30. oktober som et exempel, og det viser sig da at være ret faa sager, men det hænger vist sammen med, at der i dette herred i det hele taget er meget faa kriminelle sager; der er saaledes i de sex aar hverken nogen tyveri- eller mordsag. Der er ikke taget hensyn til krongodset, og fra nogle av herredets hovedgaarde — Ferreslev, Fravdegaard, Torpegaard og Sanderumgaard — mødte fogederne overhovedet ikke for nogen bonde. Bramstrup havde een sag, Hollufgaard een, Rønningesøgaard tre og Søbysøgaard fire sager for deres bønder, og desuden førtes der een sag fra Fjellebro og een fra Ravnholt, der begge laa udenfor herredet, men havde bondegods i det. Fire sager drejede sig om voldeligt overfald paa bønder og to om frapløjning, een var en arvesag, een drejede sig om selvtægt, og een gang værnede herremanden sine bønder mod en andens krav om nogle bønders pligt til at vedligeholde gærder. Den sidste sag var ogsaa av interesse for husbonden, men i de andre tilfælde beskyttede husbonden sine bønders private interesser. Naar endelig en husbond værnede en bonde mod et efter bondens mening for stort skattekrav fra lensmandens side, var det vel mest et principspørgsmaal for husbonden.213) Der ses ikke at være nogen voldssag mod adelsbønder, hvor husbonden ikke har hjulpet sin bonde mod voldsmanden, saa i dette herred i denne periode har bønderne virkelig været i deres husbonds forsvar. Gaar man til naboherredet Bjærge, findes der i tiden 19. februar 1649—10. maj 1652 kun een sag, hvor herremanden tager en bonde i forsvar, idet *Henrik Gyldenstierne* til Skovsbo i 1651 tiltalte en mand, der havde overfaldet en av hans bønder under hovarbejdet, og han krævede, at voldsmanden ikke

blot skulde erstatte den overfaldne hans skade, men ogsaa, at han skulde erstatte husbonden selv det forsømte hovarbejde, saa herremandens interresse i sagen har o g s a a været personlig.214) Iøvrigt findes der kun den ene sag i det nævnte tidsrum, hvor en adelsbonde har været udsat for vold, men det maa bemærkes, at en væsentlig del av herredets gaarde var krongods.

Fra Fynbo landsting, hvis dombog kun er bevaret 1610—13, findes kun een sag om forholdet mellem husbond og fæster, og den viser lidt om en herremands beskyttelse av en av sine bønder. *Jacob Ulfeldt* til Ulfeldtsholm appellerede for en bonde en sag fra Vinding herred, hvor bonden blev dømt til at udrede bidrag til en bros istandsættelse. Da det bevistes, at bonden ved avgiftens paalignelse kun var husmand i Kogsbølle, blev han ved landstinget frifundet for at yde. Baade bonden og herremanden var naturligvis interesseret i, at bonden blev beskyttet mod urimelige skattekrav.215)

VII.

KONGEN OG FÆSTEBONDEN

Det vilde kræve en særlig og meget omfattende undersøgelse at skildre kongens og regeringens stilling til landbruget i almindelighed, da dette ikke kan gøres uden en dybtgaaende undersøgelse av krongodsdriften, og her mangler næsten ganske forarbejder. Ganske vist er *C. Christensen Hørsholms* studier aldeles overvejende baseret paa krongodset, men skal man have et alment billede av forholdene, kan man dels vanskeligt undgaa at skildre dem paa basis av forholdene forud for den her behandlede tid, idet materialet vedrørende krongodset gaar en del længere tilbage end for adelsgodsernes vedkommende, dels maa man hente exempler fra len i forskellige dele av landet, og stoffet bliver da ganske overvældende, især saa længe intet lens regnskaber og jordebøger er systematisk undersøgt. Hertil kommer en anden vanskelighed. Man skal arbejde med tre faktorer, hvis indbyrdes kompetence og indgriben ikke altid lader sig udrede, nemlig kongen, rigsraadet og de enkelte lensmænd. Her vil det derfor være nødvendigt at indskrænke sig til at pege paa, i hvilket omfang »kongen«, det vil sige regeringen, har søgt at gribe regulerende ind overfor bønderne paa adelsgodset ved lovgivning, ved at tage sig av de enkelte bønders klager eller ved at virke som forbillede for herremændene. I det store og hele er dette blevet belyst ved exempler rundt om i det foregaaende, saa her skal det kun samles og opstilles efter andre linjer, men navnlig paa det sidste punkt kan det kun blive skitseret, da en paavisning i enkeltheder kun kan ske paa grundlag av et langt større kendskab til krongodsdriften end det, vi i øjeblikket besidder. Det er dog naturligt her at bemærke, at rigsraadet og kongen i overordentlig ringe grad beskæftigede sig med bondespørgsmaal, der ikke vedrørte krongodset, hvorfor lovgivning om bonden og landbruget da ogsaa er meget sparsom.1)

Hovedsynspunktet overfor adelens stilling til sine bønder var klart udtrykt i Christian III.s reces av 1547, hvor det i § 18 hed: »og skal Danmarks riges raad og adel nyde og beholde altid herefter hals og haand

med alle kongelige sager med deres eget gods og tjenere saa frit som kongen har over kronens tjenere og kronens gods og ej besværes av kongen ...« og i § 22: »... og skal hver riddermandsmand være frit og uforbudt at gøre sig sit eget gods saa nyttig, som han kan ...«.2) Baade med hensyn til de jurisdiktionelle rettigheder og retsbøderne og hvad angik brugen av godset, skulde adelsmanden være stillet lige med kongen overfor krongodset og dets bønder, og kun med raadets samtykke kunde kongen paalægge adelsbønderne byrder udover transporten av det kongelige fadebur. Det hele var blot en gentagelse av recessen av 1536 og gik praktisk talt uændret over i Koldingrecessen 1558 og i de følgende haandfæstninger, dog føjedes der een ting til, nemlig at kongen kunde stille krav til bønderne, naar riget blev angrebet. Naar denne grundbetragtning fastholdtes gennem hele perioden, var kongen avskaaret fra at give love om forholdet mellem herremænd og bønder, og som det er nævnt, skete der da ogsaa kun to gange en virkelig indgriben i dette forhold. Paa ett punkt følte man sig imidlertid bundet av den tidligere lovgivning, nemlig Frederik I.s forordning av 1523 om fæsteophævelsesgrunde 3), for hvilken der er gjort rede ovenfor IV. 6. Bestemmelserne gentoges i recesserne 1551 og 1558 og fik blot i recessen av 1547 et lille supplement i bestemmelsen om, at den, der var lovlig udvist, skulde sætte jorddrotten borgen for, at han ikke fejdede paa den nye fæster.4)

Paa ett punkt har regeringen søgt at gribe ind i alle bøndernes drift av deres jord, nemlig ved de ofte gentagne paabud om dyrkning av pile og frugttræer, humle og hamp. Begyndelsen hertil var allerede gjort i middelalderen, og i hele den her behandlede periode fortsattes arbejdet for en forøget produktion av disse vigtige varer, men vistnok med meget ringe fremgang. Se VI. s. 372 f.

Den eneste virkelige »bondelovgivning« var bestemmelsen av 1639 8. juni om, at restancer skulde læses aarligt, og selv om dette vistnok havde været praktiseret nogle steder tidligere, blev det nu ved bestemmelsens almene karakter en stor beskyttelse for bonden mod, at gamle og glemte restancer blev draget frem paa et tidspunkt, hvor bonden ikke længere kunde bevise, at han i virkeligheden havde betalt det forlangte, og som ovenfor II. 11 nævnt, blev bønderne hurtigt klar over det værn, der laa i forordningen, og udnyttede det, mens nogle fogeder eller herremænd synes at have haft svært ved at indrette sig efter bestemmelsen, der jo ogsaa var ganske enestaaende i sit indgreb i fæsternes og husbondens indbyrdes forhold. Bestemmelsen i 1654 om ensartet fardag over hele riget var ganske vist landbrugslovgivning og var et indgreb, for saa vidt som den brød med lokale sædvaner, men den ændrede ikke det faktiske forhold mellem husbond og fæster og var blot en for alle parter praktisk

bestemmelse, der da ogsaa blev opretholdt i senere lovgivning. Se iøvrigt IV. 3.

Derimod medførte de store krige i midten av det syttende aarhundrede en kriselovgivning for landbruget. Der udgik 1645 2. november et missive til landsdommerne i Jylland og Skaane, det vil sige i de egne, der var blevet ramt direkte av krigsbegivenhederne, og heri hed det, at det stod enhver frit for med hensyn til landgilde- og tienderestancer at handle »... med sine bønder og tjenere efter loven og eftersom han vil have sit gods besat og ved magt ...«, men paa krongodset krævedes der ikke landgilde for 1643 og 1644, og med hensyn til ydelserne for 1645 skulde kommissarier først forfare bøndernes tilstand.5) Kronen kunde jo i følge loven kun bestemme, hvordan der skulde gaas frem paa dens eget gods, men bønderne kunde have moralsk støtte i deres krav om landgildefritagelse ved at henvise til kronens fremfærd. Mere var det vel værd, at herremanden, saadan som det antydedes i missivet, næppe kunde holde sit gods besat, hvis han krævede fuld ydelse for alle tre aar av sine bønder. Sml. II. 21.

Under Karl Gustavkrigene greb regeringen anderledes kraftigt ind, idet dens paabud kom til at gælde a l l e fæstebønders forhold. Der udstedtes 1657 15. oktober forbud mod, at der hos bønderne blev gjort udlæg i korn, hø eller foder enten i laden eller paa marken, saa længe der fandtes løsøre som bohave, kvæg eller lignende, og det skete med følgende begrundelse: »anseendes dersom kornet og foderet tages fra bonden, som han skal pløje og saa med, saa foraarsages bonden at gaa fra gaarden, hvorfor bonden ej sin landgilde, skat og anden rettighed og udgift til ryttere og soldater kan udgive.«6) Formaalet var altsaa fortrinsvis det statslige, at sikre kronens indtægter, men der henvistes dog ogsaa til landgilden, det vil sige til husbondens indtægter, og forordningen slog saaledes den uomtvistelige sandhed fast, at husbond og fæster havde fælles interesser. Aaret efter kom en forordning, der viste, at husbonden i al fald i mange tilfælde havde forstaaet dette fællesskab til fulde, saa han havde søgt at hjælpe bonden under krisen. Det bestemtes nemlig ved forordning av 30. marts 1658, at da bonden var forarmet, maatte der ikke gøres udlæg i det, husbonden havde givet ham til hjælp til hans avlings opretholdelse, da det tilhørte husbonden.7) Bestemmelsen var vel nok formet som en beskyttelse av husbondens ejendomsret, men den havde ikke været nødvendig, hvis ikke herremændene i stort omfang havde ydet fæsterne hjælp, og den maa have virket som en støtte til bønderne tillige. Begge de to kriselove viser kronens, herremændenes og bøndernes forenede bestræbelser for at gennemføre det for dem alle lige vigtige, ja livsvigtige arbejde at holde jorden i drift.

Kronens stilling til spørgsmaalet om landgildeforhøjelse synes at være vidt forskellig i tiden før og efter ca. 1600, og der maa vistnok være tale om en bevidst politik fra regeringens side i det sextende aarhundrede, hvor man var modstander av en landgildeforøgelse. De vigtigste sager er fra Holmekloster 1552 8), Gjorslev 1559 9), Søbygaard 1585 11) og Møgeltønder 1597 12), og de er omtalt ovenfor II. 24. s. 172 ff. I disse sager støttede kongen bønderne mod landgildeforhøjelse. Denne holdning overfor landgildeforhøjelser kunde kronen nu ikke gennemføre, da den samtidig forhøjede landgilden paa sine egne godser, og der findes da heller ikke senere exempler paa, at regeringen har støttet bønder, hvis ydelser var blevet øget. Om landgildeforhøjelser paa krongods se II. 23.

Mens kronen ikke konsekvent modsatte sig en forøgelse av landgilden, fordi den selv ønskede at bringe det mest mulige ud av sit gods, gik regeringen bestemt imod opkrævningen av husbondehold av fæstere ved ejerskifte, og her synes den at have haft held med sig, da denne skik aldrig fik almindelig udbredelse. Se I. 15.

Hvad endelig angaar Christian IV.s forsøg paa at ophæve vornedskabet, saa falder dette spørgsmaal udenfor denne undersøgelse, og det skal derfor kun nævnes, at det kun blev forsøgt paa krongodset og synes overvejende at have været et rent fiskalt spørgsmaal for kongen.13)

Hvis bønderne følte sig forurettede, kunde de henvende sig direkte til kongen, hvis reaktionsmaade var ret forskellig. Det kunde ske, at han søgte nærmere oplysninger hos lensmændene, men han kunde ogsaa forsøge en direkte indgriben enten ved som ovenfor i landgildesagen fra Gjorslev s. 173 at henvise til domstolene eller ved at gaa i forbøn for bonden hos hans husbond. Fra dette sidste var kun et kort skridt til en mere eller mindre kraftig henstilling, og hvis sagen forekom særlig grel, kunde kongen give en bestemt ordre til herremanden om at sørge for, at han bragte det paaklagede forhold i sømmelig orden. I herredstingsbøgerne er kun fundet en enkelt klage fra en bonde, og den var henvendt til lensmanden, ikke til kongen. En bonde under Endrupholm klagede i 1657 til lensmanden paa Riberhus, *Otte Krag* til Voldbjærg, over, at hans husbond fru *Anne Vind,* sal. Jørgen Krags, overbebyrdede ham, saa han sad for en streng hov, og spurgte, om hun da maatte handle med sine bønder, som hun vilde, og slæbe dem ud som bæster, men det ses ikke, hvad klagen førte til.14)

Da en bonde i Vissenbjærg i 1594 klagede over *Erik Bille* til Kærsgaard, der forfulgte ham og nu havde udvist ham av gaarden, nedsatte kongen en kommissionsdomstol bestaaende av *Absalon Gøye* til Dallund og *Axel Brahe* til Elved, der skulde dømme i sagen og indsende dommen

til kancelliet, saa kongen kunde forordne, hvad kristeligt og ret var 15), men i et andet tilfælde nøjedes kongen med at lade lensmanden paa herredstinget skaffe de fornødne oplysninger til sagens avgørelse.16) Da en bonde i 1546 var blevet dømt fra gaarden ved rettertinget, gik kongen i forbøn hos hans husbond *Knud Akeleye* til Skinnerup, og bonden fik da lov til at blive siddende paa gaarden til Mikkelsdag 17), og da *Laurits Skram* til Hastrup i 1586 havde faaet en bonde dømt fra gaarden for avførsel, bad denne kongen om hjælp, og kongen anmodede da husbonden om at lade ham beholde gaarden, fordi den var i god stand.18) Andre kongelige breve til herremænd var betydeligt skarpere i tonen, fordi kongen mente, at der var begaaet uret mod den paagældende bonde. En bondekone klagede 1552 over, at hendes mand for nogen tid siden havde fæstet en gaard av *Falk Gøye* til Skærsø, men denne havde derefter først fæstet den til nogle andre og senere igen til hendes mand. Disse andre bønder havde dræbt hendes mand og jaget hende av gaarden, saa hun maatte flygte til kongens gods, og hun klagede saa til kongen, der tilskrev Falk Gøye, at han skulde hjælpe hende til rette, men det skete ikke, og han fik derfor en meget skarp paamindelse om at gøre det, da kongen ellers vilde lade sine embedsmænd og fogeder hjælpe hende, for han vilde ikke tilstede, at nogen fattige folk skulde ske uret.19) Da nogle bønder et lille hundrede aar senere i 1634 klagede over, at *Corfitz Mormand* havde fortrængt dem fra deres gaarde og forholdt dem deres stedsmaal og avførsel, skønt det kun var et paaskud, at han selv vilde bruge gaarden, og skønt de havde tilbudt ham rigeligt husbondehold, saa fik han ordre til enten at lade dem beholde gaardene eller at give dem stedsmaalet tilbage og lade dem føre deres gods bort, »som billigt er«.20) Noget blidere var et brev fra den udvalgte prins til fru *Sofie Ulfstand,* sal. Claus Putbus', til Barsebæk i 1625. En bonde klagede over, at hendes foged vilde fordrive ham fra gaarden, som han havde fæstet av en tidligere foged, fra hvem han kunde fremlægge kvittering, skønt han to gange — resultatløst — havde klaget til fruen. Prinsen bad hende hjælpe bonden, da han ikke tvivlede om, at det var mod hendes vilje, at fogeden havde gjort bonden uret.21)

Kongebrevet kunde faa karakter av en ordre. Da en unævnt herremand plagede en bonde med fornyet stedsmaal, erklærede kongen det 1551 for uret og befalede ham at forlige sig med bonden, saa kongen ikke skulde behøve at gribe ind.22) Ordren kunde komme gennem lensmanden, for da *Sivert Rindskat* til Herningsholm uden grund havde kastet en bonde ud av sin gaard, gav kongen lensmanden paa Lundenæs, *Hans Lange* til Bregning, ordre til at hjælpe bonden til sin ret.23) Da *Frederik Parsberg* til Vognserup, hvis haardhændede godsdrift med al ønskelig tydelighed

fremgaar av tingbøgerne fra Tuse og Merløse herreder, hvor han havde sit gods, havde fængslet en bonde ulovligt og trods kongens breve ikke vilde løslade ham, bad kongen om rigsraadets betænkning i sagen om hans ulydighed, »hvilket av samme Parsberg at tolerere mig intet anstaar«. I hvert fald skulde han straffes, »paa det at andre ikke skal understaa sig saaledes de facto at procedere med fattige folk«.24) Her er der ingen tvivl om, at kongen har grebet personligt ind for at værne en bonde, men ellers er det ikke muligt at se, hvad der skyldes kongen, og hvad der er udslag av kancelliets indgreb.

Naar bønder paa krongodserne følte sig forurettet, henvendte de sig naturligt nok med klager til kongen, men da dette falder udenfor det her behandlede, skal blot i al almindelighed henvises til Kancelliets Brevbøger. Nogle av klagerne førte til retssager, og den ejendommeligste er en sag fra Ods Herred, hvor en præst i Egebjærg, *Jens Hvid,* i 1619 forfattede en anonym klage over lensmanden *Oluf Rosensparre* til Skarholt paa Dragsholm len, men denne beviste, at klagen var ganske grundløs, og præsten blev straffet.25) Ved kongelige forordninger blev der truffet særlige bestemmelser vedrørende kronbøndernes forhold 26), og dette kom til paa visse punkter at virke forbilledligt for adelens godsdrift. Dette lader sig vel vanskeligt bevise i de enkelte tilfælde, men da herremanden var stillet paa samme maade overfor sine tjenere som kongen overfor kronens bønder, maa man antage, at kronen i hvert fald ofte er gaaet i spidsen, naar det gjaldt nye skikke. Fogedpengene, der ikke med sikkerhed har kunnet paavises før i det syttende aarhundrede, var saa fast indarbejdet paa lenene, at de nogle steder udgjorde fogedens eneste indtægt. Ridefogeden paa Riberhus sagde saaledes under nogle retssager 1603 og 1608, at han skulde have sine fogedpenge av lenet, som det var sædvanligt i hele Jylland, og det hed ligefrem i lensbrevet til *Albert Skeel* av 1601, at fogeden skulde have de 10 % som sit eneste genant, som det var sædvanligt andetsteds i Danmark. Landstinget tildømte da ogsaa fogeden fogedpengene i 1618, og bøndernes protest derimod drejede sig i virkeligheden ikke om begrebet, men om hvorvidt den paagældende person nu ogsaa var ridefoged.27) Naar det baade i kongens brev og i ridefogedens udtalelser nævnes, at fogedpengene var skik andetsteds, kan man maaske slutte, at det var noget forholdsvis nyt paa Riberhus len. Havde det været en selvfølge, var der jo ingen grund til at henvise til, at det fandtes andre steder, saa man kan maaske antage, at fogedpengene var blevet gennemført paa krongodserne forholdsvis kort før 1600, og de kan saa derfra have bredt sig til adelens godser. De synes i hvert fald at have været endnu fastere indarbejdet paa lenene end hos herremændene, idet det

1625 hedder, at fogedpengene altid er b e v i l g e t adelens fogeder.28) Sml. iøvrigt I. 16.

Den hoveriforøgelse, der synes at være foregaaet især i det syttende aarhundrede, kendes bedst fra krongodset, og mens den første hoveriforøgelse, der kan konstateres paa privatgods, blev avvist som ulovlig av rettertinget i 1572, sammenstilledes adelens og kronens bønder paa dette punkt saa ofte, at man maa gaa ud fra, at adelen har kunnet forøge hoveriet, naar kronen gjorde det. Se III. 8. Noget lignende var tilfældet med ægterne. Endnu 1540 ansaas det for urigtigt at kræve mere ægt end av arild, og 1583 kunde dette synspunkt til nød opretholdes, men 1655 var det umuligt. Medvirkende hertil har det utvivlsomt været, at kronen i den mellemliggende tid ikke blot var kommet ind paa at forøge ægterne for krontjenerne, men havde formaaet adelen til av og til at bevilge sig extraordinære ægter av herregaardenes fæstere. Se III. 25.

Et par kongelige paabud overfor kronens bønder har ogsaa kunnet tjene adelen til forbillede. Ved recessen av 1547 var det blevet tilladt adelen ogsaa at købe og sælge øxne, som den kunde lade fodre hos sine bønder, men heri laa intet om, at bønderne skulde have pligt til først at tilbyde deres husbond deres øxne. Allerede i slutningen av 1500-tallet begyndte kronen at paabyde sine bønder først at tilbyde deres øxne til lensmændene 29), mens paabud om det samme udstedt av herremænd til deres bønder ikke findes før væsentlig senere, saa man maa antage, at adelen har optaget denne praxis efter kronen. Se IV. 10. Det samme gjaldt mølletvangen. Allerede 1571 begyndte kronen at paabyde bønderne i enkelte len at søge en bestemt mølle 30), og 1617 blev paabudet generelt for alle kronens bønder. Det er muligt, at adelen allerede tidligere har forsøgt at indføre det samme, men det første spor herav stammer fra 1623, altsaa efter at kronen havde gennemført mølletvangen for sine bønder, saa det er formentlig dette, der har inspireret adelen. Se VI s. 382.

Regeringen har kun i meget ringe omfang grebet ind i forholdet mellem herremand og fæstebonde, efter at livsfæstet faktisk var indført, og de lovlige grunde til fæstefortabelse var fastslaaet. En enkelt forordning i 1639 viser et bestemt ønske om at beskytte bonden, mens kriselovgivningen i 1650'erne i lige grad var til bondens og herremandens gavn. Mens regeringen i 1500-tallets midte synes at have været imod en forøgelse av landgilde, ægt og arbejde, gik kronen senere snarest i spidsen med sine krav, men den modsatte sig, vistnok med held, at der opkrævedes husbondehold av fæstere ved ejerskifte. Direkte klager til kongen over uret mod bønderne førte gerne til henvisning til domstolene eller til en nøjere undersøgelse gennem lensmændene, men i en række tilfælde, hvor kongen

blev overbevist om, at bønder var blevet ulovligt eller urimeligt behandlet, henstillede han, ofte kraftigt, til den paagældende herremand at faa sagen ordnet paa retfærdig maade.31) Ligesom kronen ved sin egen energiske godsdrift og sine forøgede krav til bønderne kunde komme til at tjene adelen til forbillede, medførte udstedelsen av forbud mod bøndernes frie øxnesalg og gennemførelsen av mølletvang, at adelen paa disse punkter fulgte kongen ud fra den betragtning, at den jo efter haandfæstningen besad sit jordegods lige saa frit som kongen sit.

VIII.

TINGENE OG FÆSTEBONDEN

I det foregaaende kapitel VI om husbonden og fæsteren blev det paa grundlag av nogle langvarige sager mellem en herremand og hans bonde hævdet, at man i hvert fald efter 1600 levede i et retssamfund, hvor stridspunkter mellem husbond og fæster avgjordes av retten, og hvor eventuelle overgreb fra herremandens side mødte bestemt modstand hos tingene. Da en av de ovenfor nævnte sager imidlertid synes at vise, at fru *Kirsten Munk* kunde faa støtte for sine overgreb hos underinstansen — Bjerge herredsting —, vil det være rimeligt at forsøge en undersøgelse av, hvorvidt der er forskel i de forskellige instansers stilling til herremænd og fæstere i disses indbyrdes stridigheder, om man kan tænke sig enten, at herredsfogederne har været i lommen paa herremanden, eller om de adelige landsdommere og rigsraader i deres avgørelser har støttet deres standsfæller paa trods av ret og rimelighed. Det kunde jo ogsaa tænkes, at herredsfogederne, der selv var bønder, kunde være for tilbøjelige til at dømme i deres standsfællers favør, saa dette spørgsmaal vil ogsaa blive berørt nedenfor. Vanskeligheden ved at foretage en saadan undersøgelse bestaar først og fremmest deri, at sagerne sjældent er saa fyldigt refereret i tingbøgerne, at det vil være muligt med sikkerhed nu at avgøre, hvem av parterne der havde ret. I det store og hele maa man stole paa, at referatet i tingbogen har faaet det væsentlige med, men her er der en betydelig forskel ikke blot paa referaterne i landstings- og rettertingsdombøgerne paa den ene side og herredstingbøgerne paa den anden, men ogsaa fra tingbog til tingbog svinger referaternes længde og lødighed. De højere instansers tingbøger indeholder dels referater av parternes indlæg, dels av de under sagen paaberaabte tidligere domme og tingsvidner, men herredstingbøgerne kan være saa magre i deres referater, at disse faktisk indskrænker sig til en meddelelse om, at n. n. er blevet tiltalt og dømt for et eller andet.

Det følgende er bygget paa sager, der næsten alle har været benyttet i det foregaaende, saa referaterne av de enkelte sager vil indskrænke sig til det nødtørftigste og bliver her opstillet ikke saa meget efter deres sag-

lige indhold som efter det omfang, i hvilket de belyser det her behandlede spørgsmaal. En gentagelse av alle de tidligere brugte sager vil ikke blot være trættende, men formentlig ogsaa overflødig, da der ikke synes at være stor forskel fra egn til egn, saa her skal for herredstingenes vedkommende kun fremdrages nogle enkelte tingbøgers exempler, mens der er brugt et fyldigere materiale fra landstings- og rettertingsdombøgerne. Visse grupper av sager er der intetsomhelst hensyn taget til, da de intet oplyser om det her behandlede forhold. Langt det største antal sager er nemlig blevet forligt, uden at man kan finde forligets indhold, eller bonden har erkendt forseelsen og er blevet dømt enten efter herremandens paastand eller til at være i hans minde. Heller ikke den lange række sager, hvor man kun kender husbondens fremstilling, fordi bonden ikke mødte, kan give nogen reel oplysning om sagforholdet og dermed om, hvorvidt tingets avgørelse er rimelig og uvildig. I langt de fleste tilfælde, hvor en bonde tiltaltes for en fæsteforseelse, var denne oplagt, fordi bonden erkendte den, eller fordi herremanden beviste den ved tingsvidner, saa her dømtes bonden efter recessen, og der kan ingen tvivl være om avgørelsens rigtighed. *Kun* de sager, hvor der er tale om en virkelig argumentation eller en avvigende fremstilling fra parterne, er der en mulighed for, at man kan veje for og imod og danne sig et skøn om avgørelsens rigtighed, men mere end et skøn kan det sjældent blive paa grund av oplysningernes sparsomhed.

Det vil være naturligt at begynde med herredstingene, og for at faa stof fra de forskellige landsdele er følgende valgt: *Hellum, Hindsted, Lunde, Tuse, Merløse* herreder og *Agernæs* birk, mens tingbogsmaterialet fra Østdanmark er saa daarligt bevaret, at brugbare oplysninger herfra ikke kan skaffes i blot nogenlunde rimeligt omfang. Hellum og Hindsted er valgt, fordi der her findes forholdsvis mange hovedgaarde, og et par av de mest energiske godsejere i det syttende aarhundrede — fruerne *Helvig Marsvin* til Nørlund og *Ingeborg Parsberg* til Villestrup — havde gods her, saa man paa forhaand kunde formode, at der her var tale om paavirkning av retten. Av en lignende grund er valgt Lunde herred og Agernæs birk, da de haandfaste *Mourits* og *Henrik Putbus* til Kørup havde gods her, ja havde birkeret til Agernæs birk, og i Tuse og Merløse herreder laa gods under Vognserup, der ejedes av den haardhændede *Frederik Parsberg*.1) Man kan næppe blandt de bevarede tingbøger finde nogle, der omfatter gods fra mere energiske godsejere end de her nævnte, saa fra disse skulde man, i det omfang materialet tillader det, kunne skaffe oplysninger om, i hvilken grad herremænd formaaede at gøre sig herredstingene følgagtige.

Først skal nu nævnes de sager, hvor avgørelsen blev i herremandens favør, skønt bonden fremførte virkelige argumenter til sit forsvar, og det

skal da ses, om herredsfogederne har dømt mod ret og rimelighed. Fra *Hindsted* herreds tingbøger fra aarene 1631—37 og 1640—55 findes følgende fire sager av denne slags. En bonde nægtede 1635 at have fæstet en gaard under Nørlund, men dømtes alligevel til at overtage den.2) Her er oplysningerne saa spinkle, at sagen kun kan tjene til at vise fru *Helvig Marsvins* iver efter at faa gaarden besat, men det kan ikke ses, om bonden virkelig havde fæstet og saa bag efter fortrudt det. Mere oplysende er nogle sager fra de store krige. *Christen Krag* til Lydumgaard stævnede 1631 22 bønder for restancer, og de fleste av dem sagde, at de var blevet saa forarmet av fjenden, at de ikke formaaede at yde, men herredsfogeden holdt sig til det faktiske, at de ikke havde ydet til rette tid og dømte dem til at yde eller stande til rette.3) I 1646 fik baade grev *Valdemar Christian* til Restrup og fru *Lene Rud* til Vedbygaard, sal. Jørgen Grubbes til Tostrup, deres bønder i herredet dømt til at betale restancer for 1643 og 1645, trods krigen, mens de dog slap for at yde for 1644.4) Ligeledes blev 22 bønder under *Jacob Seefeld* til Ovegaard i 1648 dømt til at vedligeholde deres gaarde eller staa til rette efter recessen, skønt de hævdede, at gaardene var saa ødelagte av fjenden, at de først senere kunde reparere dem, hvad de gerne vilde, og at de ikke kunde udrede bygfælden, hvis de skulde blive ved gaardene.5) I de her nævnte sager kan der ikke være tvivl om, at herredsfogeden har dømt i overensstemmelse med loven, men materialet tillader os ikke at se, om bøndernes indvendinger har været et paaskud eller var velbegrundede, saa det havde været mere humant — og klogt — av herremændene ikke strængt at gennemføre deres i og for sig lovlige krav, men det kunde i hvert fald ikke være herredsfogedens opgave at anlægge det synspunkt; han maatte holde sig til recessen.

Fra *Hellum* herred, hvor tingbøgerne er bevaret fra aarene 1627—31, 1635—46 og 1648—56, er materialet større. Ogsaa her blev en bonde dømt til at yde sine krigstidsrestancer — 1643—44 —, skønt han 1645 beviste overfor husbonden jomfru *Margrete Sandberg* til Tulsted, at han var blevet udplyndret og forarmet av fjenden 6), men ogsaa andre av de sædvanlige fæsterforseelser er repræsenteret. En husmand nægtede 1627 at have fæstet under Buderupholm, men da husbonden, fru *Anne Høeg,* sal. Axel Rosenkrantz', eget brev om fæstets indgaaelse blev forelagt herredsfogeden, dømte han manden til at flytte til huset og yde det avtalte stedsmaal, da han jo ikke kunde dømme mod adeligt brev.7) En bonde erkendte 1630 at have fæstet en gaard av fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, til Restrup, men vilde ikke tiltræde fæstet, da han intet havde at drive det med, fordi han havde mistet fæ og øg, og da dette jo ikke var lovlig fritagelsesgrund, blev han dømt til at tiltræde gaarden.8) En bonde under fru *Sofie Sandberg,* Enevold Kruses til Tulsted, nægtede at yde kornland-

gilde for 1630, idet han paastod at have overtaget gaarden det aar uden isæd, men herredsfogeden fastslog, at han havde faaet gaarden med vaarkorn og derfor skulde yde landgilden derav. Her kan det ikke ses, om der er ført objektivt bevis for, at jorden virkelig var tilsaaet ved overtagelsen, men hvis det var tilfældet, var der ingen tvivl om, at bonden skulde yde. Sagen lader sig ikke bestemt avgøre, og her er en mulighed for, at bonden er blevet forurettet.9) Samme husbond tiltalte 1635 en bonde for ikke efter ordre at have ydet sin landgilde paa Aalborghus, og da bonden ved tilsigelsen kun havde sagt, at han kunde ikke vel yde den i Aalborg og senere søgte forlig, maa han formentlig have erkendt det berettigede i kravet, og han blev dømt til at betale husbonden kornets transport til Aalborg. Selv om der ikke findes nogen lovbestemmelse herom, har det efter andre exempler at dømme været en fast praxis, at husbonden kunde kræve landgilden leveret i nærmeste købstad, og dommen er da i overensstemmelse med skik og brug 10) (Sml. ovf. II. 4). Da en bonde under Restrup tiltaltes for en restance i 1636, anførte han blot derimod, at han aldrig f ø r havde haft restancer, men da han intet anførte mod det, der nu krævedes, blev han dømt til at yde restancen eller staa fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstierne, til rette.11) En bonde, der tidligere var blevet dømt fra sin gaard — uvist hvorfor — blev d e r e f t e r tiltalt for at have forsømt gaardens drift, og fru *Sofie Sandberg,* Enevold Kruses, til Tulsted krævede ham for erstatning for den skade, hun derved havde lidt. Bonden mente, at da han var dømt fra gaarden, kunde der nu ikke kræves noget av ham, men herredsfogeden dømte ham 1635 til at yde erstatning.12) Bonden er aabenbart blevet dømt fra gaarden for en anden forseelse, og det synes urimeligt med bonden at antage, at dette skulde fritage ham for husbondens andre, ved tingsvidne godtgjorte, krav.

Viffert Seefeld til Revsnæs tiltalte 1656 en af sine tidligere bønder for en meget betydelig bygfæld, men herimod henviste bonden til, at han havde indgaaet en kontrakt med sin efterfølger, hvorefter denne skulde hæfte for fælden. Herredsfogeden dømte ham til at yde, da fælden var godtgjort og ikke betalt, og da kontrakten var indgaaet uden husbondens samtykke. Vilde bonden have godtgørelse hos den nye fæster, maatte han sagsøge ham.13) Avgørelsen her synes ganske rimelig, idet husbonden ikke kunde være tjent med, at en bonde overførte sine forpligtelser til en anden, medmindre husbonden havde sikkerhed for, at denne anden var i stand til at yde bondens vitterlige gæld. Havde kreditor ikke haand i hanke med gældens overførelse, kunde den jo overtages av en i forvejen insolvent person, saaledes at den oprindelige skyldner berigede sig paa kreditors bekostning.

Fru *Anne Kaas,* sal. Albert Rostrups, til Vorgaard krævede 1640, at

en av hendes bønder skulde gøde et bestemt stykke jord, men bonden hævdede, at han slet ikke havde ønsket at faa det paagældende jordstykke, da han fæstede. Herredsfogeden dømte ham til at gøde jorden, da han jo faktisk brugte den, og den ellers vilde blive gødeløs. Da det var almindelig praxis — i overensstemmelse med recessens krav om, at bonden skulde holde gaarden ved hævd — at kræve jorden gødet, for at den kunde holdes i god drift, var dommen om, at den faktiske bruger skulde holde jorden ved hævd, fuldt lovlig.14) *Iver Krabbe* til Randrup tiltalte 1640 en husmand for uden opsigelse at være draget av godset og krævede ham for den derved forsømte ugedag. Fæsteren svor først paa, at han flere gange havde opsagt huset, men sagde senere blot, at han havde maattet forlade det, fordi han var for skrøbelig til at gøre arbejdet. Herredsfogeden fandt da heller ikke opsigelsens lovlighed bevist, og dømte manden til at staa til rette for ugedagen og anden skade, og husmandens svingende standpunkter sandsynliggør, at opsigelsen ikke har været lovlig.15) *Palle Rodsteen* til Restrup tiltalte 1640 en bonde for ikke ydet ægt og arbejde, men bonden hævdede at have fæstet gaarden av en tidligere ejer med frihed for disse ydelser. Nu fremgik det av et brev fra den daværende ejer, at friheden kun kunde have været tidsbestemt, og bonden dømtes til at yde penge for sin toaarige hoveriforsømmelse. Da bonden næppe kan have været i tvivl om, at hans hoverifritagelse var tidsbestemt, nærmer hans vægring sig saa stærkt til uredelighed, at man undres over, at han ikke blev dømt til at betale husbonden procesomkostningerne, men herredsfogeden maa vel være gaaet ud fra, at bonden var i god tro.16) Endelig skal nævnes en sag, hvor nogle bønder 1656 søgte at undgaa at yde hoveri ved at paastaa, at de ikke var rigtig klare over, hvem der egentlig var deres husbond, idet jomfru *Ingeborg Rodsteen* og *Peder Bille* stredes om ejendomsretten, men da det godtgjordes, at de overhovedet intet hoveri havde ydet nogen av parterne, dømtes de til at udrede en erstatning til Ingeborg Rodsteen, der havde tilsagt dem til hoveriet.17) I een av sagerne fra Hellum herred er der saaledes en m u l i g h e d for, at en bonde er blevet forurettet, men i de andre sager er dømt til herremandens fordel i overensstemmelse med loven.

Fra *Agernæs* og *Lunde* tingbøger, der er bevaret henholdsvis 1622—25, 1636—38 og 1650, findes kun een sag av interesse i denne sammenhæng. *Henrik Quitzow* til Quitzowsholm tiltalte 1637 to bønder, fordi de til at køre en ægtvogn havde sendt en gammel mand, som husbonden ikke vilde have til kusk, da han skulde køre om aftenen, og de blev dømt til en bøde paa tre mark, fordi de ikke havde skaffet »en frisk karl«.18) — Sml. III. 22. — Her synes der at være tale om en urimelig haard straf, fordi ægten ikke var »fuldgjort« eller, om man vil, om en vidtgaaende for-

tolkning av den hørighed, som fæsteren var sin husbond skyldig; men selv om man kan mene, at der er et misforhold mellem straf og forseelse, lader dommens *formelle* lovlighed sig næppe anfægte.

Tuse herreds tingbøger findes kun fra 1637 og *Merløse* herreds fra 1652—55, men her er temmelig mange sager til belysning av fæstebondens stilling, de fleste fra Vognserup, og nogle av disse oplyser det her omhandlede forhold. En bonde under *Oluf Parsberg* til Palstrup nægtede at yde sit stedsmaal og sin landgilde, fordi han, skønt han havde fæstet paa livstid, kom fra gaarden et halvt aars tid efter tiltrædelsen, da gaarden blev solgt, men da de i fæstebrevet fastsatte frister for ydelserne var overskredet, dømtes han 1637 til at betale.19) Da det ikke av sagen kan ses, hvorfor bonden maatte forlade gaarden, kan avgørelsens rimelighed ikke helt avgøres, men det synes ganske urimeligt at kræve bonden for stedsmaal, naar han kun besad gaarden saa kort, især da det var skik og brug at betale bønderne stedsmaalet tilbage, hvis de blev opsagt efter et kort aaremaal, saa her synes et formelt m a a s k e berettiget krav at være blevet haardhændet gennemført. *Frederik Parsberg* til Vognserup tiltalte 1637 en bonde til betaling av 20 rdl., som han havde lovet at betale for nogle forseelser, men bonden nægtede at have avgivet noget løfte herom og lovede at bevise, at han intet skyldte. Imidlertid fremlagdes husbondens bog om avtalen, og bonden mødte ikke og beviste altsaa ikke sin skyldfrihed, saa han dømtes til at betale og har da formentlig heller ikke kunnet bevise sin uskyld.20) Samme herremand tiltalte samme aar en bonde, hvis gaard ejedes av *Frederik Parsberg* og *Otte Brahe* i forening, for hoveriforsømmelse og for restance med et fødenødshold. Bonden hævdede, at han aldrig før havde skullet yde fødenødsholdet, og at han, da Frederik Parsberg tilsagde ham, var i Otte Brahes arbejde. Han dømtes til at yde, da det av jordebogen fremgik, at der skulde gives fødenødshold av gaarden, og til at staa til rette for hoveriforsømmelsen, fordi han ikke beviste, at han paa det omhandlede tidspunkt havde været i Otte Brahes arbejde.21) Da herredsfogeden ikke kunde dømme mod en adelig jordebog, og da bonden ikke fremførte nogetsomhelst bevis for sine paastande, kunde dommen næppe falde anderledes ud. Tidligere det samme aar tiltalte Frederik Parsberg en anden bonde for ikke at have indaget sine hovtørv, hvad bonden paastod at have gjort og søgte at godtgøre ved vidnesbyrd av sine tjenestefolk. Herredsfogeden forkastede disse vidner som vildige, og da bonden ikke kunde gøre rede for, hvordan nogle faktisk paa hans hovlod liggende tørv var kommet der, ansaa han det for bevist, at bonden ikke havde gjort det paabudte arbejde og dømte ham til at staa husbonden til rette herfor.22)

Fra *Merløse* herred findes en sag, hvor en bonde dømtes til at yde fru

Lene Barnekow, sal. Trud Friis', til Tølløse en tønde havre mere, end han med tingsvidne beviste, at han i 22 aar havde ydet, fordi den paagældende avgift fandtes i fruens jordebog.23) Naar fruen kun tiltalte bonden for ydelsen for dette aar og for fremtidig ydelse, altsaa ikke for restancer, maa hun have anset ham for værende i god tro, og om jordebogens rigtighed kunde ikke herredsfogeden, men kun rettertinget dømme, saa hans dom var uangribelig.

Tager man de her behandlede herredstingsdomme, der mod bondens indvendinger blev avgjort i herremandens favør, under ett, viser det sig, at i een sag er der sandsynlighed for, at bonden er blevet forurettet, i to en mulighed derfor, mens alle de andre er formelt uangribelige, og de synes ogsaa at være reelt rimelige, saa vidt man da kan se av tingbøgernes referater. Maaske vilde man nu i visse sager — krigstidsrestancerne og landgildeforhøjelsen paa Tølløse — have anlagt andre synspunkter, men avgørelsen er overalt i overensstemmelse med tidens love og skik og brug. Paa dette grundlag kan det altsaa ikke antages, at herredsfogederne har været tilbøjelige til at følge herremændenes paastande udover ret og rimelighed, og om de højere instansers domme var klassedomme, vil senere blive behandlet. Her vil det derimod være rimeligt at undersøge de sager, hvor herredstingene mod herremandens argumenter avgjorde sagerne til bondens fordel, for at se, om herredsfogederne, der var udgaaet av bondestanden, favoriserede deres standsfæller. De sager, der kunde tænkes at belyse dette forhold, og som findes i de ovenfor nævnte tingbøger, vil derfor her blive gennemgaaet, og deres antal er blot en ubetydelig smule mindre end de sager, hvor avgørelsen var i herremandens favør. I det følgende tages herrederne i samme rækkefølge som ovenfor.

Hindsted herred. *Jørgen Grubbe* til Tostrup krævede 1635 en bortflyttet bonde for den bygfæld, hans gaard var blevet sat i ved flytningen, men bonden henviste til, at den nye fæster havde givet ham skadesløshedsbrev. Herredsfogeden frifandt bonden, idet han henviste til overenskomsten med den nye fæster og til, at denne nu boede paa gaarden, altsaa en avgørelse, der er ganske modsat dommen i den ovenfor s. 426 nævnte sag fra Revsnæs i Hellum herred, men forklaringen er formentlig den, at dels var overenskomsten, som det fremgaar av sagen, tinglæst, saa husbonden kunde have protesteret mod den, dels var den nye fæster begyndt at betale av paa den krævede bygfæld, saa baade formelt og reelt var der forskel mellem de to sager.24) 1640 stævnede *Jørgen Grubbe* en bonde til betaling av to aars landgilderestancer, men da han kunde fremlægge et brev om, at han havde overtaget en øde gaard mod to aars landgildefrihed, blev han frifundet.25) Her var sagen oplagt, og man undrer sig over, at herremanden har kunnet forsøge at rejse det uberettigede krav,

men det kan enten skyldes uorden i hans regnskaber eller en nævenyttig foged.

Det synes at fremgaa av en anden sag fra samme dag, at dette sidste har været tilfældet, for da stævnedes syv fæstere til betaling av arbejdspenge, men da de svor, at de altid havde ydet arbejde, ikke penge, og da Jørgen Grubbes egen haand ikke forelaa for denne »usædvanlige« avgift, blev de frifundet, indtil husbondens seddel forelaa.26) Husbondens ret til at paalægge nye avgifter er tidligere blevet behandlet — II. 22-24 —, men her har herredsfogeden til avgørelse kun haft et paalæg, der maa skyldes fogeden, og det er blevet avvist. Da nogle samtidige sager viser, at andre av Jørgen Grubbes bønder i herredet efter jordebogen skulde yde arbejdspenge, er det muligt, at hans foged har været i god tro, da han krævede det av disse bønder, men da fogeden i hvert fald ikke paa egen haand kunde paalægge nye avgifter, kan dommen ikke siges at indeholde nogen urimelig begunstigelse av bønderne.

Fru *Helvig Marsvin,* sal. Gude Galdes, til Nørlund beskyldte 1631 en bonde for at have raderet og forfalsket et av hende udstedt pas, men bonden nægtede, og da passet var underskrevet og forseglet, frifandtes bonden »den stund forskrevne pas staar ved magt«, det vil sige, at herredsfogeden ikke kunde indlade sig paa at bedømme et adeligt brevs ægthed, men et halvt aar efter fastslog herredstinget dog, at passet var uraderet, saa frifindelsen opretholdtes.27) Avgørelsen maa betyde, at herredsfogeden lagde mere vægt paa det skrevne, som han var avskaaret fra at bedømme, end paa en mundtlig, av ridefogeden fremført protest. Da passet desuden viste sig at være uraderet, var der intet grundlag for at dømme bonden. Da fru *Dorte Galde,* Jørgen Langes, til Nørlund 1654 sagsøgte en bødker for to aars landgilde og hoveri, fremlagde han kvittering herfor, og dommen gik da ogsaa ud paa, at da det ikke bevistes, at han havde siddet overhørig, og da han »tilmed« fremlagde kvittering, frifandtes han, hvad der er ganske selvfølgeligt.28) Som ovenfor nævnt — II. 11 — gik det ikke altid helt glat med at faa fogeder og herremænd til at følge bestemmelsen i forordningen av 1639, der gentoges i recessen av 1643, om at restancer skulde læses aarlig. Fru *Sofie Seefeld,* sal. Hans Lindenows, til Vraa krævede 1654 en møller for en restance fra 1651, men da denne ikke var læst aarligt, blev mølleren frifundet i overensstemmelse med loven.29) En bonde, der havde fæstet av en selvejer, oplod sin gaard til en anden, der overtog den med den paa gaarden hvilende fæld. Han blev 1648 av ejeren tiltalt for fælden, men da ejeren havde godkendt opladelsen og altsaa dermed overdragelsen av fælden, og da synet iøvrigt først var taget efter opladelsen, frifandtes den første bonde. Det var naturligt, at gaardens ejer maatte rejse sine krav mod den nye fæster, naar han havde

godkendt opladelseskontrakten.30) Een sag fra dette herred viser, at herredsfogeden kunde indtage en meget bestemt holdning overfor en herremand, der havde begaaet overgreb overfor en bonde. Fru *Anne Urne,* sal. Enevold Seefelds, til Viffertsholm tiltalte 1647 en bonde for ikke at have tiltraadt sit fæste, men han beviste med tolv mænds brev og segl, at han havde pløjet, dyrket og saaet og ydet stedsmaal og landgilde, men at gaarden var blevet ham voldelig frataget av husbonden, saa han var den forurettede part. Dommen fastslog, at han yderligere havde bygget og forbedret gaarden, saa han frifandtes for at vedstaa sit fæstebrev, saa længe de tolv mænds brev stod uanfægtet, og sagen ses ikke senere at være genoptaget av husbonden. De nærmere omstændigheder ved voldshandlingen overfor fæsteren kan ikke ses av sagen, og naar herredsfogeden her har avvist husbondens krav, hænger det maaske sammen med, at han har følt at have sine tolv standsfæller i ryggen.31)

Fra *Hellum* herred findes en sag av ganske samme art som den ovennævnte fra Vraa, idet nogle bønder under Vorgaard 1650 blev frifundet for restancekrav, fordi restancerne ikke var tinglæst aarligt.32) Da *Mogens Kaas* til Støvringsgaards foged 1646 krævede nogle mænd for en avgift for brug av bundgaardsstader, erklærede de, at det aldrig tidligere var blevet krævet av dem, og de frifandtes, da der ikke var fremlagt noget brev derom fra husbonden selv, altsaa en avgørelse i overensstemmelse med den i den ovenfor nævnte sag fra Jørgen Grubbes gods. Begge steder maa det anses for rimeligt, at det skulde være herremanden selv, der paalagde eventuelle nye avgifter, saa h v i s man i dommene vil se en beskyttelse av bonden, har den været rettet mod fogeden, ikke mod herremanden.33) Muligvis er det dette sidste, der har præget avgørelsen av en sag fra *Falk Gøye* til Bratskovs gods, hvor en bonde 1627 tiltaltes for stedsmaal og fogedpenge, men frifandtes, da han nægtede at have fæstet, og da fogeden ikke beviste, at det var sket.34) Det var naturligt, at den, der rejste et krav, maatte bevise dettes berettigelse, saa selv om dommen var en støtte for bonden, gaar den ikke ud over ret og rimelighed.

Fra *Fyn* findes kun een sag til oplysning av det her behandlede, men den rummer en bestemt beskyttelse av bonden, der i hvert fald gaar ud over den formelle ret. Nogle bønder under Kørup tiltaltes 1624 for ægtforsømmelse, men de frifandtes, fordi de allerede dagen efter havde arbejdet lige ved *Henrik Putbus'* øvrige bønder. Der kan ikke være tvivl om, at ægt og arbejde skulde udføres paa det av herremanden fastsatte tidspunkt og ikke, naar det passede bonden, saa selv om forseelsen formindskedes derved, at bønderne senere gjorde arbejdet, og de altsaa ikke var systematisk overhørige, havde de alligevel forset sig, saa dommen er en tilsidesættelse av husbondens formelle ret. Dette er saa meget mærkeligere, som

den blev avsagt av den av Henrik Putbus udnævnte birkefoged, som ellers maatte formodes at være mere avhængig av husbonden end en almindelig herredsfoged.35)

Fra de sjællandske herreder *Tuse* og *Merløse* er der flere sager. Fogeden paa fru *Margrete Laxmands,* sal. Henrik Vinds, gaard Tølløse tiltalte 1637 en bonde for rømning og restancer og vilde have ham dømt baade til at betale erstatning og til fængsel og jærn. Da bonden erkendte skylden og var villig til at betale den, dømtes han hertil, men spørgsmaalet om fængsling vilde herredsfogeden først paadømme, naar det havde vist sig, om han kunde betale. Maaske var det kun galgenfrist for bonden, men han kunde formentlig ikke straffes, før han bevisligt ikke havde ydet, naar han var dømt dertil.36) De øvrige sager fra Tuse herred var alle rejst av *Frederik Parsberg* til Vognserup. Han tiltalte 1637 nogle bønder for voldeligt at have besiddet deres gaarde, skønt de var dømt fra dem, men da de beviste, at han efter fæstefortabelsesdommen havde tilsagt dem til ægt og arbejde, kunde herredsfogeden ikke se, at de havde begaaet hærværk, og vilde ikke idømme dem voldsbøder.37) Man maa give dommeren ret i, at husbonden ved hovtilsigelsen faktisk havde anerkendt bøndernes besiddelse av gaardene, saa bønderne maatte gaa ud fra, at han ikke vilde gennemføre fæstefortabelsesdommen, og at de altsaa havde god grund til at tro, sig berettigede til at blive paa gaardene. Frederik Parsberg har villet have baade i pose og sæk, men har ikke kunnet gennemføre det overfor herredsfogeden. En lignende avvisning av hans krav skete i en sag, hvor han tiltalte en bonde for at have haft flere svin i Vognserup skove, end han havde betalt for, men herredsfogeden frifandt bonden for kravet om en forøget oldensvinsydelse, idet han ikke fandt, at herremanden havde bevist, at han havde lidt skade ved, at bonden havde holdt for mange svin paa skoven.38) Her er dommen næppe rigtig, for ydelsen av betaling for oldensvin skulde altid staa i direkte forhold til antallet av de paa skoven satte svin, og naar der faktisk havde været flere svin, end bonden havde betalt for, havde bonden altsaa opnaaet en fordel hos herremanden, som han ikke havde betalt for. Herredsfogeden har her støttet bonden ud over det rimelige. I de to andre sager er der derimod ikke tale om utilbørlig støtte til bonden. I den ene blev en bonde tiltalt for en restance, men fremlagde kvittering for det krævede og frifandtes 39), og i den anden krævede nogle bønder et syn omstødt, fordi det ikke var foretaget av uvildige mænd, og det opnaaede de, fordi synsmændene havde været Frederik Parsbergs egne tjenere.40) I et par andre sager viser Tuse herredsfoged *Peder Nielsen* sig i sine domme som en av Frederik Parsberg særdeles uavhængig mand, der ikke var bange for at udtale sin misbilligelse av herremandens fremfærd. *Frederik Parsberg* tiltalte en bonde for at have

stjaalet birkeris til en værdi av 6 sk., som en karl paastod at have fundet hos bonden og ført til Vognserup, men bonden blev frifundet, *da* han ikke paa lovlig maade var tiltalt for tyveriet, *da* kun een person vidnede, at risene var fundet hos ham, *da* bonden ikke havde faaet lejlighed til at svare paa beskyldningerne, og *da* der intet bevis var ført for, at bonden var taget paa Frederik Parsbergs grund med risene.41) Her er herredsfogedens mening tydelig nok, men endnu mere myndig var hans tone i en anden sag, hvor Frederik Parsberg havde tiltalt nogle bønder for ikke at have kørt deres hovrug ind i rette tid. Her fastslog herredsfogeden, *at* rugen ikke havde været tjenlig den paagældende dag, *at* den strax derefter var blevet indhøstet, *at* den var blevet modtaget paa Vognserup uden protest, saa bønderne havde søgt husbondens gavn og ikke hans skade, og der iøvrigt intet bevis var ført for, at Frederik Parsberg havde lidt noget tab. Bønderne skulde derfor beholde deres fæste, *især* da bønderne selv skulde avgøre, naar de kunde udføre deres arbejde saadan, at det var til husbondens gavn.42) I ingen av disse sager kan man sige, at avgørelsen tyder paa, at bonden er blevet støttet urimeligt, man møder blot en redelig og rankrygget herredsfoged; derimod synes han i sagen om oldensvinene at være gaaet ud over ret og rimelighed.

I en sag fra *Merløse* herred led *Frederik Parsberg* ogsaa et nederlag 1655. Han tiltalte en bonde for ulovligt at have hugget i sin have, men herredsfogeden fandt ikke hugsten bevist og frifandt bonden.43) *Corfitz Ulfeldt* til Saltø tiltalte 1655 nogle bønder i Jernløse under Saltø gods til at betale 2 lødemark, der efter et kongebrev av 1571 skulde ydes av alle Jernløse mænd, men da kongebrevet ikke blev fremlagt, og da bønderne nægtede nogensinde før at have ydet avgiften, blev de frifundet, og det maa anses for rimeligt, at der skulde føres et virkeligt bevis for tilstedeværelsen av en afgift, der aabenbart i lang tid ikke havde hvilet paa de paagældende gaarde, ikke mindst da man paaberaabte sig et dokument, der ikke blev fremlagt.44) I 1654 tiltaltes nogle bønder, hvis husbond ikke lader sig fastslaa, muligvis universitetet, fordi de ikke vilde yde ægter in natura, men da det fremgik av jordebogen, at de skulde yde avløsning for ægter, frifandtes de for at age dem. Da herredsfogeden som ofte nævnt ikke kunde dømme mod jordebogen, maatte dette blive resultatet.45)

De her nævnte herredstingsdomme viser, at herredsfogederne har dømt uavhængigt av herremændene, maaske med en tendens til at beskytte bønderne mod fogederne og i et par tilfælde til bondens fordel udover ret og rimelighed, men som helhed kan man ikke herav se nogen avgørende tilbøjelighed til at favorisere de bønder, av hvis kreds herredsfogederne var fremgaaet. Sammenligner man disse domme med de ovenfor nævnte, der faldt ud til herremændenes fordel, kan man dog sige, at der

er en noget større tilbøjelighed til at favorisere bønderne end herremændene, men hovedindtrykket er, at herredstingenes domme har været rette og rimelige.

Den, der følte sig forurettet ved en herredstingsdom, og som havde økonomisk evne til at gennemføre en ny proces, kunde søge dommen ændret ved en appel til landstinget. Det var vel de færreste bønder, der formaaede at gøre det, men der er dog et betydeligt antal sager for Viborg landsting, der er appelleret av bønder. Hvordan det har været ved de andre landsting, lader sig ikke paavise, da tingbøgerne mangler paa nær een fra Fyn, og der kun er bevaret ganske enkelte domme i de private domssamlinger, alle fra Jylland og Sjælland. De her meddelte sager, der kan suppleres med andre, i det tidligere citerede sager, falder naturligt i tre grupper: domme, hvor baade landsting og herredsting dømte til herremandens fordel, domme, hvor begge instanser gav bonden ret, og domme, hvor landstinget til bondens fordel gik mod underinstansens avgørelse. Kun i een sag ændrede landstinget avgørelsen til fordel for herremanden. Sagerne i hver gruppe vil blive omtalt efter stridighedernes genstands art.

Først *stedsmaal.* En bonde fæstede 1627 av en selvejer og lovede at betale stedsmaalet til Mouritsdag 1628. Efter ejerens død krævede arvingerne bonden for det 1634 endnu ikke betalte stedsmaal og fik ham ved Rinds herredsting dømt til at betale det. Han appellerede og hævdede, at da arvingerne havde frataget ham gaarden, skønt han ikke havde forbrudt den, skulde han være fri for at yde stedsmaalet, men ogsaa landstinget dømte ham til at betale.46) Den oprindelige ejer maa have vist stor langmodighed, og der kan ingen tvivl være om bondens pligt til at betale det sex aar tidligere forfaldne stedsmaal. En bonde tiltaltes for ikke ydet stedsmaal av *Peder Gersdorff* til Søbygaard, men nægtede at have fæstet. Det bevistes med vidner og med husbondens stedsmaalsbog, at han havde fæstet, og han erkendte da gælden. Da han desuagtet ikke ydede stedsmaalet, dømtes han dertil baade ved Gern herred og ved landstinget 1640 og 1642 47), som rimeligt var.

Restance. Iver Lykke til Havnø krævede 1617 en bonde for restance med noget — vistnok konverteret — landgilde, men bonden hævdede at have betalt den oprindelige landgilde og vilde have restancen specificeret. Da husbondens egen seddel om restancen fremlagdes, benægtede bonden ikke skylden og blev ved Hjerm herredsting og Viborg landsting dømt til at betale den.48) En bonde, hvis herskab ikke anføres, blev 1620 dømt til at betale landgilderestancer ved Ulvborg herredsting. Han appellerede og hævdede, at han havde betalt og havde tilbudt at gøre regnskab for dannemænd, men da han ikke med kvitteringer beviste at have betalt eller ved vidner godtgjorde sit tilbud om regnskab, stadfæstede landstinget dom-

men.49) Hatting herredsting dømte 1637 en bonde under *Henrik Lange* til Dejgbjærglund til at yde resterende stedsmaal og landgilde. Han hævdede ved appellen, at han ikke havde kunnet drive gaarden, fordi ridefogeden havde taget hans korn og sat ham fra gaarden for restancer med skat og tiende, men da han bevisligt havde lovet at yde stedsmaalet og hverken havde ydet det eller landgilden, stadfæstede landstinget 1638 dommen.50) En sag fra Nør herred er ikke helt klar, for her dømtes en bonde under *Jacob Grubbe* til Kabbel i 1647 blandt andet til betaling av en restance, skønt han tilbød at betale den, og desuden dømtes han til fæstefortabelse. Landstinget stadfæstede denne dom, fordi han havde erkendt restancen, men ikke ydet landgilden i tide.51) Sagen maa have drejet sig om det sidste punkt og er da uangribelig, fordi for sen ydelse av landgilde var fæstefortabelsesgrund. Det ejendommelige er blot, at bonden som argument for at beholde gaarden anførte, at han og hans far altid havde ydet penge for landgilden, men spørgsmaalet om landgildens form kom overhovedet ikke til at spille nogen rolle. Sagen, der i det hele taget er av betydelig interesse, har utvivlsomt faaet en avgørelse, der var i overensstemmelse med recessen. En bonde, hvis gaard var blevet skiftet fra fru *Sofie Friis* til Haraldskær til *Laxmand Gyldenstierne* til Tyrrestrup, stævnedes av sin forrige husbond til betaling av en gammel restance paa grundlag av et vidne av fru Sofies foged og blev ved Tørrild herred dømt til betalingen. Han søgte ved appel at faa fogedens vidne omstødt som vildigt og hævdede kun at være Laxmand Gyldenstiernes tjener, men da denne i et brev blot fastslog, at bonden n u var hans tjener, og da fogedens vidnesbyrd bekræftedes av fru Sofies søn *Jørgen Munk,* stadfæstede landstinget dommen.52) Der synes ikke at kunne være tvivl om, at bonden var i restance, og i hvert fald kunde landstinget lige saa lidt som herredstinget dømme mod adelige breve. I alle disse restancesager har begge instansers domme været i overensstemmelse med recessen.

Fæld. En bolsmand under *Christoffer Friis* til Astrup døde, og hans enkes broder forpligtede sig 1635 til at vedligeholde huset. Det sattes i fæld i 1636, og da han døde samme aar, sagsøgtes hans enke, der boede paa *Christoffer Pax'* gods, til betaling av fælden og dømtes ved Nørre herredsting til at betale den. Christoffer Pax appellerede paa hendes vegne sagen og hævdede blandt andet, at synet var vildigt, men landstinget godkendte det 1637, da der intet var fremført mod dets reelle indhold, og stadfæstede dommen.53) Skønt synet næppe var uvildigt, idet det var foretaget av mænd, der næsten udelukkende var Christoffer Friis' bønder, holdt landstinget sig til dets realitet og til den indgaaede forpligtelse, der ikke var blevet indfriet, og dommen maa vist siges at være rimelig.

Avførsel. Oluf Daa til Ravnstrup fik 1591 en bonde dømt ved Tybjærg

herredsting til at tilbageføre noget avført hø, og da han ikke rettede sig efter dommen, blev han ved herredstinget og Sjællandsfarer landsting dømt mandhelgløs samme aar. Han appellerede dommen, idet han hævdede, at han, som den første dom bød, havde tilbageført høet og derfor burde være fri for den sidste dom, men da det blev bevist for landstinget, at tilbageførslen ikke var lovligt gjort og tinglyst, og at bonden ikke havde betalt de i den første sag idømte bøder, opretholdtes fredløshedsdommen 1592.54) Da der førtes bevis for, at bonden havde siddet den første dom overhørig, var den anden dom en lovlig følge derav, og da den findes indført i en privat domssamling, har samtiden aabenbart anset den for et paradigma.

Opsigelse. En bonde, der havde begaaet en eller anden fæsteforseelse, lovede 1582 paa Nørhald herredsting for fremtiden at holde sig efter recessen med hensyn til sin gaard, og ellers skulde han uden videre tiltale rømme den. Aaret efter beviste fogeden, at han ikke havde holdt sit løfte, og udviste ham. Bonden hævdede, at da han havde tilfredsstillet husbonden *Christen Munk* til Gessinggaard for den gamle sag, kunde han ikke nu udvises før til fardag, og han opnaaede ved sin paastand, at de sandemænd, som fogeden krævede, skulde oversværge ham hærværk, fordi han vedblivende besad gaarden, nægtede at sværge. Christen Munk appellerede og erklærede, at han ikke var tilfredsstillet, men han havde av medlidenhed ladet bonden blive paa gaarden i to aar i det haab, at han vilde forbedre sig, men da det ikke var sket, burde bonden efter sin forpligtelse rømme gaarden, som i 1582 var blevet ham fradømt, og da han desuagtet blev paa gaarden, skulde der oversværges ham hærværk. Viborg landsting fulgte 1585 Christen Munks paastand og dømte, at da bonden trods sit løfte ikke havde rømmet gaarden, skulde han oversværges hærværk.55) Det anfægtedes ikke, at bonden 1582 havde forbrudt sin gaard, og naar han ikke overholdt sit i den anledning givne løfte, var det naturligt, at han maatte dømmes for hærværk. Ogsaa denne sag viser ved sin indførsel i en domssamling, at den har forekommet samtiden forbilledlig, og det gælder i endnu højere grad den følgende sag, der i hvert fald findes i tre private domssamlinger. En bonde fik 1587 ved Hornum herredsting vidne om, at han lovligt havde opsagt sin gaard, men husbonden, *Mouritz Stygge* til Holbækgaard, krævede dette vidne omstødt, fordi han intet varsel havde faaet om opsigelsen, saa han kunde se, om gaarden var holdt ved hævd og derpaa fæste den til en anden. Da han skulde give bonden varsel, hvis han vilde opsige ham, mente han ogsaa, det omvendte maatte være tilfældet, og dette synspunkt fulgte landstinget og omstødte vidnet om opsigelsen.56) Her synes herredstingets virksomhed at have indskrænket sig til det formelle, at lade tage vidne om, at bonden havde

opsagt gaarden, saaledes at landstinget faktisk var første instans, og dets avgørelse er indlysende rigtig, og den har aabenbart tjent samtiden til forbillede.

Alle sager i den her behandlede gruppe viser, at baade herreds- og landstingene i deres avgørelser til herremandens fordel har været i overensstemmelse med lov og ret, og et par av sagerne er av samtiden blevet opfattet som forbilledlige, siden de er blevet optaget i private domssamlinger.

De landstingssager, hvor begge instanser avgjorde sagerne i bondens favør, er ikke saa talrige som den foregaaende gruppe, og kun spørgsmaal, der rejste sig av restancer, avførsel og opsigelse eller flytning, kan her belyses.

Restance. En bonde flyttede fra *Jørgen Friis* til Favrskovs gods til fru *Sidsel Oxe,* sal. Erik Putbus' til Bidstrups gods. Jørgen Friis tiltalte ham for en kornrestance, og skønt baade Sidsel Oxes foged og bonden tilbød ham at yde kornet, nægtede han at lade sagen falde. Begge instanser dømte, at bonden burde tilbyde kornet paa Favrskov og paa herredstinget og deponere det i herredskirken, hvis det ikke blev modtaget, men han skulde saa ogsaa være fri for sin tidligere husbonds forfølgning, og det maa vistnok siges at være rimeligt, at sagen bortfaldt med hans tilbud.57) *Niels Skade* til Østergaard tiltalte 1623 en bonde for otte aars restancer, men herimod rejste bonden modkrav for udlagte penge. Landstinget henviste sagen til et nævn av dannemænd, for hvilket parterne skulde gøre regnskab, men Niels Skade mente, det var mod skik og brug, at en adelsmand skulde gøre regnskab overfor sin bonde, og tiltalte igen bonden, der blev frifundet ved Øster herreds ting. Da Niels Skade appellerede denne frifindelse, henviste landstinget til sin tidligere avgørelse.58) Her er tingene gaaet mod den tanke, at en adelsmand skulde indtage en særstilling i en almindelig gældssag, og har derved beskyttet en bonde mod hans husbonds av standshovmod prægede optræden.

Avførsel. Jørgen Friis til Favrskov stævnede 1599 tre bønder, der var flyttet lovligt fra hans gods, fordi de havde medtaget deres halm og derved gjort hans jord gødeløs, men baade Fleskum herred og landstinget frifandt dem for hans tiltale og mente, at naar bønderne iøvrigt havde skilt sig redeligt fra deres husbond, maatte de medtage halmen.59) Som tidligere nævnt IV. 3 er denne avgørelse i hvert fald imod den senere praxis, hvorefter halmen skulde blive ved gaarden, saa maaske er denne avgørelse et udtryk for en vis bondebeskyttelse, men det kan ogsaa blot være en isoleret avgørelse eller blot vise et senere forladt standpunkt. Da dommen er optaget i private domssamlinger, tyder noget paa, at den i samtiden har været opfattet som principiel, saa at skiftet i avgørelsen av den

slags spørgsmaal er udtryk for en forringelse av bondens stilling et halvt hundrede aar senere.

Opsigelse, flytning eller *rømning.* Til opløsningen av fæsteforholdet knyttede sig en række problemer. *Anders Banner* til Gessingholm krævede i 1580 gæsteri av en bonde, der iøvrigt paa regelmæssig maade var rejst fra hans gods, men Hindsted herred frifandt ham, idet han efter herredets skik havde ydet gæsteri av den gaard, han var flyttet *til,* og da landstinget fandt, at dette var i overensstemmelse med herredsskik, stadfæstede det dommen.60) Dommen kan ikke opfattes som nogen beskyttelse av bonden, for det var indlysende, at han kun skulde yde gæsteri av den ene gaard, og tingene fastslog blot, av hvilken gaard han efter skik og brug skulde yde gæsteriet. *Albert Rostrup* til Vingegaard tiltalte 1630 en bonde for ulovlig fraflytning, idet han nægtede at have givet den bonde, der paa hans vegne havde kvitteret den tiltalte ved flytningen, fuldmagt til at gøre dette. Sønderlyng herredsting frifandt bonden, og dette stadfæstede landstinget, fordi husbondens fuldmægtig havde givet bonden ret til at rejse p a a t i n g e, og fordi der forelaa en kvittering for gaardens bygfæld udstedt av herremanden selv.61) Ved udstedelsen av denne kvittering maatte Albert Rostrup have godkendt flytningen, saa dommen var fuldkommen rimelig, men den kan maaske ses som begge tingenes værn for bonden mod et uberettiget herremandskrav. Mere indviklet var en sag fra Restrup. Fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes, overlod ved et gavebrev sin foged, *Hans Nielsen,* en gaard kvit og frit paa livstid, dog skulde fogeden foreløbig kun have indtægterne av gaarden, mens den derpaa siddende bonde skulde blive boende. 1638 fik Hans Nielsen ved Hindsted herredsting bonden dømt til at forlade gaarden, men en av fru Helvigs arvinger, *Peder Bille,* blandede sig i sagen og krævede livsbrevet, som herredstinget havde opretholdt, omstødt ved landstinget. Landstinget omstødte opsigelsen av bonden, der ikke var blevet dømt fra gaarden, men opretholdt livsbrevet, der som adelsbrev kun kunde bedømmes ved rettertinget.62) Her gik landstinget paa det ene punkt mod fogeden og støttede bonden, men maatte ligesom herredstinget godkende livsbrevet, saa længe det ikke var omstødt av rettertinget, saa ud av denne dom kan næppe læses noget om tingenes stilling til bonden.

Caspar Gersdorff til Ristrup tiltalte 1639 en bonde for at være flyttet uden at have ydet førlov, men da det bevistes, at denne flere gange havde *tilbudt* førlov, frifandtes han baade ved Slogs herred og Viborg landsting.63) Det fremgaar klart av herredstingets dom, at husbonden har forsøgt at fastholde bonden, skønt denne ikke var lovfældet, og dommene maa ses som et udtryk for tingenes ønske om at forhindre en herremands uberettigede krav om, at bonden skulde blive ved gaarden, da det var

enhver tilladt at flytte, naar han havde ydet sin skyldighed til husbonden, altsaa et udtryk for beskyttelse av bonden mod overgreb.

Erik Kaas til Ørndrup tiltalte 1638 en bonde for rømning, fordi han ikke havde haft stadigt ophold paa sin gaard, indtil han opsagde den. Da herremanden imidlertid ikke beviste, at han havde lidt nogen skade ved bondens midlertidige fraværelse, og da han var paa gaarden, da den nye fæster tiltraadte, blev han frifundet baade ved Han herredsting og ved landstinget. Avgørelsen er indlysende rigtig: uden skade ingen erstatning.64)

Lidt mere tvivlsomt stiller det sig med den følgende sag. Fru *Dorte Vesteni,* sal. Enevold Kruses, til Vingegaard udviste 1578 en bonde, fordi han ikke havde ydet hende stedsmaal, da hun overtog godset ved mandens død. Landstinget tog ikke helt klart standpunkt til spørgsmaalet om hendes ret til at kræve nyt stedsmaal, for det dømte udvisningen til at staa ved magt, da han ikke havde ydet hende stedsmaal, og da hun »tiltrænger samme gaard at besidde«, og endelig var hun av den sidste grund ikke pligtig at gengive ham det til den avdøde husbond ydede stedsmaal. Avgørelsen er ikke klar, for helt forskellige ting blandes sammen, men da det var lovligt at opsige en bonde, naar herremanden selv vilde besidde gaarden, og da dette aabenbart maa være godtgjort for landstinget, maa avgørelsen siges at være i overensstemmelse med lov og ret.

I een sag er der en mulighed for, at en bonde er blevet beskyttet ud over det rimelige. Han flyttede fra sin husbonds *Valdemar Daa* til Bonderups gods og fik 1640 5. maj kvittering av ham for bygfæld »og andet«. 1. juni s. aa. blev han udlagt som barnefader, og Valdemar Daa krævede ham derfor for lejermaalsbøde, men baade Hindsted herredsting og landstinget frifandt ham paa grundlag av kvitteringen.66) Det maa synes tvivlsomt, om husbonden kunde kvittere ham for et krav, hvis existens var i hvert fald h a m ubekendt ved kvitteringens udstedelse, men tingene maa have opfattet den som en saldokvittering, da der ikke i den var taget noget forbehold.

Paa nær den sidste lidt tvivlsomme sag har baade herredsting og landsting avsagt domme, der er i overensstemmelse med ret og billighed, og der er en ret tydelig tendens til at beskytte bønderne mod *urimelige* krav fra husbondens side. Baade i denne og den forrige gruppe av domme har tingene stræbt efter at opretholde lov og orden, men mens der ikke kan ses at have været nogen tilbøjelighed til at favorisere herremændene, kan man maaske finde en svag undertone av bondevenlighed i den sidste række sager, selv om den ikke paa den sidste, tvivlsomme sag nær er gaaet et eneste skridt ud over ret og rimelighed.

I en række sager har Viborg og Ringsted landsting avsagt domme, der,

modsat avgørelserne ved underinstansen, har været i bondens favør. Her er en mulighed for, at herredsfogederne har været avhængige av herremændene og ikke har følt sig saa frit stillet som landsdommerne, saaledes at det billede av uavhængighed, som de ovenfor gennemgaaede herredstingbøger har givet, til dels maa revideres, og de vil derfor her blive gennemgaaet efter sagernes art.

Fæste. Palle Rodsteen til Lundsgaard fik 1633 to bønder dømt ved Mors Nørre herreds ting, fordi de ikke havde tiltraadt deres fæste, idet fem andre bønder vidnede, at de havde fæstet av ham, men bønderne appellerede og paastod, at de fem havde vidnet til deres husbonds fordel, at noget av deres vidne bevisligt var forkert, og at de selv ikke havde fæstet. Landstinget omstødte dommen, fordi Palle Rodsteen ikke med fæstebrev eller stedsmaalsbog kunde bevise, at bønderne havde fæstet, og paa grund av en bevislig urigtighed — med hensyn til den ene bondes opholdssted i det avgivne vidne. Selv om landstingsdommen mest viser, at der skulde føres et reelt bevis for fæsteindgaaelsen, saa synes den dog at vise en tendens til at beskytte bonden mod den herremand, der vilde begaa overgreb ved hjælp av personer, der var avhængige av ham.67)

Restance. Nogle bønder under Skerngaard havde indtil 1561 ydet hestegæsteri og smørskyld, men var derefter i en aarrække ikke blevet krævet derfor. 1574 forlangte hr. *Erik Krabbes* foged, at de skulde betale restancen for 12 aar, og de dømtes ved Middelsom herredsting til at yde det, men de appellerede til landstinget, der 1574 dømte, at da skylden ikke aar for aar var blevet krævet av dem, omstødtes herredstingsdommen, og de frifandtes for at yde restancen. Denne dom er i god overensstemmelse med Viborg landstings praxis, og med hvad der i 1639 ved den kongelige forordning blev gjort til en almen regel, men det er saa tvivlsomt, om det i almindelighed har været reglen allerede i 1574, at restancer skulde kræves hvert aar, at man næppe av herredstingsdommen kan slutte, at herredsfogeden har dømt mod gældende praxis til gunst for herremanden. Derimod synes denne dom at have fastslaaet en regel, for den findes indført i en lang række av private domssamlinger.68) Fru *Edel Ulfeldt,* sal. Kjeld Brockenhuus' til Hanstedgaard fik 1630 ved Vore herredsting dømt en møller til betaling av nogle restancer, vistnok fra krigstiden, men han appellerede til landstinget, der frifandt ham, fordi restancen ikke for herredstinget havde været specificeret. Reglen om, at restancer skulde specificeres, holdt landstinget saa fast paa, at det næppe kan have været herredsfogeden ubekendt, saa muligvis har han her med urette dømt i herremandens favør.69) *Niels Friis* — uvist hvilken — fik 1633 en bonde dømt fra fæstet for restancer for aaret 1632, ved Mors Nørre herreds ting, men ved sin appel til landstinget opnaaede han frifindelse, fordi han

havde tilbudt at yde, hvad han var skyldig efter sit fæstebrev, og fordi husbonden ikke havde fremlagt bevis for, at han var noget skyldig. Herredsfogeden kan have skønnet, at der forelaa beviser for, at bonden var herremanden noget skyldig, og da han — ligesom landstinget — frifandt bonden paa andre punkter, for hvilke Niels Friis havde tiltalt ham, er det vist betænkeligt at antage, at herredsfogedens dom ikke er blevet avsagt i god tro.70)

Jacob Grubbe til Kabbel lod 1635 en bonde pante for restancer, og herredsfogeden i Ulvborg herred godkendte en av otte mænd foretaget vurdering, men en bonde, der havde kautioneret for den pantede, appellerede vurderingen, som han fandt ubillig. Da den for landstinget fremlagte vurdering ikke indeholdt en specificeret vurdering av de enkelte effekter, saa det ikke kunde ses, om vurderingen var billig, omstødtes vurderingen.71) Landstingets avgørelse er nærmest formel, idet det blot sagde, at det ikke paa det foreliggende grundlag kunde avgøre, om vurderingen var billig, men reelt indeholdt dommen jo en kritik av, at herredsfogeden havde ladet sig nøje med den uspecificerede vurdering. Hvis herredsfogedens godkendelse var urimelig, kan det imidlertid ikke siges, om han blot har følt sig bundet av sine standsfællers skøn om effekternes værdi, eller om han har villet gaa herremandens ærinde, saa sagen viser blot, at landstinget vilde have orden i sagerne og derved faktisk beskyttede en bonde.

Iver Vind til Nørholm fik 1638 en bonde dømt ved Møgeltønder birk til fæstefortabelse for restancer. Bonden appellerede og hævdede, at han havde tilbudt at yde, og at han krævedes for landgilde for flere aar, end han havde haft sin gaard. Landstinget omstødte dommen, fordi restancerne ikke var specificeret, og fordi han krævede for flere aar, end han havde haft gaarden.72) Her synes der ikke at være tvivl om, at birkefogeden ganske uberettiget har dømt bonden, men da Møgeltønder var et kongeligt birk under Riberhus, hvor *Albert Skeel* til Fussingø dengang var lensmand, kan hans dom næppe have været et udtryk for avhængighed av Iver Vind, men snarere for en almindelig tilbøjelighed til at gaa herremændenes ærinde, og derfor endnu mere betænkelig. Denne ene sag er dog ikke nok til at fastslaa en saadan tendens for hans vedkommende.

Frederik Munk (Lange) til Haraldskær fik 1638 nogle bønder dømt til at yde restancer ved Nørvang herredsting. Bønderne appellerede og fremførte vidner for, at de havde ydet landgilden og fremlagt kvitteringer for nogle av de omhandlede aars landgilde, idet de hævdede, at deres andre kvitteringer var blevet borte under Kejserkrigen. Landstinget forkastede vidnerne som vildige og unøjagtige, men frifandt bønderne, fordi der forelaa nogle kvitteringer, og fordi restancerne ikke i langsommelig tid var

blevet krævet.73) Her kan der ikke være tvivl om, at landstinget, selv om det ikke helt fulgte bøndernes argumentation, beskyttede dem og viste langt større bon sens og realitetssans end herredsfogeden, der maa siges paa urimelig maade at have fulgt herremanden i hans krav.

Hoveri. I tre sager om hoveri omstødte landstinget herredstingenes domme over bønder, men da der alle tre gange kun er tale om formelle grunde for omstødelsen, viser de kun, at landstinget har krævet større orden i sagerne end herredstingene, men man kan ikke herav drage nogen slutning med hensyn til et forskelligt syn paa sagernes realitet.74)

Fæld. Hornum herredsting havde godkendt, at en bonde forholdtes sin arv efter faderen, fordi dennes gaard under Restrup — fru *Helvig Kaas,* sal. Hannibal Gyldenstiernes — var sat i fæld for mere end arven, men da bonden ved appellen godtgjorde, at synet paa gaarden var taget efter fæsterens død, omstødtes dommen av landstinget 1616, fordi et saadant syn var ulovligt.75) Denne landstingets avgørelse forekommer urimelig ugunstig for herremanden, der herefter maatte være nødsaget til ustandselig at tage syn paa sine fæstegaarde, hvis han vilde gøre krav gældende i fæsterens bo for fæld, saa det er fuldt forstaaeligt, at herredsfogeden godkendte herremandens synspunkt.

En bonde, hvis husbond ikke kan fastslaas, blev 1626 dømt til fæstefortabelse ved Hundborg herred for bygfæld, men landstinget omstødte dommen, fordi fælden ikke var specificeret.76) Igen et exempel paa, at landstinget stillede langt større krav til et ordentligt grundlag for fæstefortabelsesdomme end herredstingene, og da kravet om specification bestemt fastholdtes av landstinget, burde det utvivlsomt være blevet rejst ogsaa ved herredstinget, saa her er vel nok tale om en urimelig begunstigelse av herremanden fra herredsfogedens side. Noget lignende var forholdet ved et syn paa en gaard under *Axel Juul* til Gunderupgaard, hvor landstinget 1635 forkastede et av Gislum herredsting godkendt syn, blandt andet fordi det var uspecificeret, men her spillede dog ogsaa andre, formelle grunde en rolle ved dommens omstødelse, saa sagen er ikke helt saa klar.77) Mere reel var landstingets forkastelse av et av Aars herred godkendt syn paa en gaard under Bjørnsholm — *Axel Juul* — i 1642, idet gaarden havde været saa fuld av hø og korn, at synsmændene intet havde kunnet se.78)

Ligesom de ovenfor nævnte sager om hoveri blev nogle domme om bygfæld forkastet av landstinget av formelle grunde.79)

Avførsel. Claus Putbus til Krapperup udstedte 1591 forbud mod avførsel, og da nogle bønder i Faxe herred overtraadte det, blev de 1592 dømt til tilbageførsel og til at bøde tre mark. Een bonde rettede sig ikke efter herredstingsdommen, idet han mente, at kun den fæster, av hvem

han havde laant jord, var ansvarlig, fordi han havde laant denne en skæppe boghvede og kun høstet og faaet den skæppe igen, og iøvrigt kendte han ikke husbondens forbud. Landstinget frifandt ham paa hans mandhelg, fordi han havde saaet med fæsterens minde og ikke var lovfordelt inden midsommer, og fordi han havde tilbudt frugtegæld og ikke havde faaet varsel om husbondens forbud.80) Her havde herredsfogeden aabenbart summarisk taget alle bønder under ett, mens landstinget tog hensyn til den enes særstilling, og denne unuancerede avgørelse k a n skyldes hans avhængighed av herremanden paa Vemmetofte.

En ganske tilsvarende avgørelse fik en fæstefortabelsesdom, som Merløse herredsting 1591 havde avsagt over nogle af *Niels Henriksen Rosenvinges* bønder for avførsel av korn, de havde saaet i en anden mands ager. Landstinget omstødte mandhelgløshedsdommen i 1593, fordi de havde saaet med fæsterens minde, ikke var lovfordelt før midsommer, da avførselsforbudet kom, havde tilbudt frugtegæld og ikke havde faaet varsel om forbudet.81) Ogsaa her har landstinget fundet undskyldende momenter, som herredstinget var blind for, og som maaske kan skyldes herredsfogedens mindre uavhængighed. Det gælder dog om begge disse sager, at der næppe fandtes nogen fast praxis i denne type sager, før en saadan skabtes ved landstingets avgørelser, der er indført i private domssamlinger og altsaa har været opfattet som normgivende, saa det er muligt, at herredsfogederne har dømt mere av uvidenhed end paa grund av avhængighed av herremanden.

Een landstingsdom har, modsat herredstingsdommen, været i herremandens favør. En bonde under *Jørgen Kruse* til Hjermeslevgaard flyttede og medtog sin fodring. Husbonden tiltalte ham, men herredsfogeden i Nør herred frifandt ham, da han ansaa fodringen for løsøre. Da Jørgen Kruse appellerede til landstinget 1642, fremlagde han imidlertid et tingsvidne om, at han før bondens flytning havde nedlagt forbud mod avførsel, og av denne grund omstødte landstinget dommen.82) Det synes, som om forbudet ikke var inddraget i sagen for herredstinget, men da det var tinglæst, kan det ikke have været ubekendt for herredsfogeden, saa her staar vi maaske overfor et tilfælde, hvor herredsfogeden paa urimelig maade har støttet en bonde. Da herremanden havde ret til at nedlægge avførselsforbud, var landstingets avgørelse i overensstemmelse med ret og rimelighed, saa der kan ikke fra dets side foreligge nogen uberettiget favorisering av herremanden.

Mens nogle av de her nævnte sager ikke viser noget om en forskellig behandling av bondesager ved herreds- og landsting, fordi landstinget blot — eller overvejende — har omstødt herredstingsdommene av formelle grunde, saa man vistnok kun kan slutte, at landstinget krævede større

orden i sagerne end underinstanserne, saa ændrer andre av sagerne i nogen grad det billede av praktisk talt fuldstændig uavhængighed overfor herremændene, som den ovenfor foretagne gennemgang av en del herredstingbøger gav, naar man saa paa herredsfogedernes domme. I een sag synes landstinget at have støttet en bonde udover det rimelige, og i to andre er der, trods den forskellige dom ved de to instanser, næppe tale om nogen bevidst og urimelig favorisering av herremændene fra herredsfogedernes side, men i fem andre sager synes det muligt, at herredsfogederne har dømt uretfærdigt til herremændenes fordel, i fire sager er det aldeles overvejende sandsynligt, at det har fundet sted. Nu er materialet saa lille og spænder over en saa lang aarrække, at det maa benyttes med forsigtighed, men man kan dog vist sige, at helt saa lyst, som billedet tegnede sig, naar man udelukkende byggede paa de her benyttede tingbøger, har det næppe været. Det samme resultat kommer man til, naar man ser paa den ovenfor VI s. 393 omtalte sag mellem fru *Kirsten Munk* og hendes bonde, *Frantz Mortensen,* saa man kan nok fastslaa, at der har været nogle tilfælde, hvor herredsfogederne av frygt eller snobberi har favoriseret herremændene uberettiget. Ett moment maa dog ikke helt lades ude av betragtning, nemlig at nogle av de domme, der tilsyneladende har indeholdt en urigtig begunstigelse av herremanden, kan være avsagt mere av uvidenhed end av ond vilje, da man ikke hos de bønder, der var herredsfogeder, kan forudsætte nogen stor viden eller noget overlegent syn paa problemerne. Mest vil man dog fæste sig ved sagernes forbløffende faatallighed, for ganske vist kunde det volde en bonde, der følte sig forurettet, vanskeligheder at skaffe det økonomiske grundlag for en appel, men de ovenfor VI. 396 ff. nævnte sager, hvor bønder gennem aar førte processer mod deres husbond, viser dog, at det slet ikke var ugørligt for en bonde at gennemføre sin sag for en højere instans, og den tendens til at vise større hensyn til bøndernes synspunkter, som landstinget syntes at vise, maatte virke ansporende paa bønder, der følte sig forurettet.

Sammenholder man alle de her behandlede sager, som landstingene har haft til behandling, og som kunde belyse spørgsmaalet om herredstingenes og landstingenes hele stilling til bondesager og andre ovenfor benyttede sager, fx. i II. 6 de sager, hvor landstingene bremsede for herremænds chikane ved landgildens godkendelse, kan man i hvert fald konstatere een bestemt tendens: landstingene søgte at dømme redeligt, men var tilbøjelige til at følge bønderne temmelig langt. Landsdommerne var ikke avhængige av deres standsfæller.

Sagerne for *kongens retterting* kan belyse spørgsmaalet baade om under- og melleminstanserne og om rettertingets egen stilling til sager, der rejste sig om forholdet mellem herremand og fæstebonde.

En række *domme i herremandens favør* vil først blive omtalt. *Erik Mortensen* til Nørgaard — uvist av hvilken slægt — fik ved Hellum herred en

En række *domme i herremandens favør* vil først blive omtalt. *Erik Morten* til Nørgaard — uvist av hvilken slægt — fik ved Hellum herred en bonde dømt til at være i herremandens minde, fordi han havde avført gødning av sin gaard til et fremmed gods, og denne dom stadfæstedes baade av landstinget og av rettertinget 1544.83) Avgørelsen er i nøje overensstemmelse med reglen om, at bonden skulde holde gaarden ved hævd, hvad han ikke gjorde, naar den blev gødeløs.

Bent Norby til Lindskov havde, vistnok ved Sunds herredsting, faaet en bonde udvist og havde senere pantet ham. Bondens kone gik til rettertinget, men dette godkendte 1550 udvisningen, fordi bonden i tre aar havde tilbageholdt sin landgilde og ladet gaarden forfalde, og resten av sagen blev forligt. Bondekonen nægtede ikke forsømmelsen med landgildeydelsen, og udvisningen har derfor været fuldt lovlig.84)

Bjørn Kaas til Starupgaard fik 1572 en bonde dømt ved Viborg landsting, fordi han ikke, som han havde lovet, havde fæstet en gaard og ægtet en bestemt pige. Bonden hævdede, at han ikke vidste, at ægteskabet var en fæstebetingelse, men var villig til at betale stedsmaal, naar han maatte faa gaarden. Rettertinget fandt det bevist, at bonden havde lovet at fæste paa den angivne betingelse, og stadfæstede 1573 landstingsdommen om, at han skulde holde sit løfte. Man kan finde betingelsen haard, men da det bevistes med tingsvidne av Harre herred, at gaarden udtrykkelig var blevet tilbudt bonden paa denne betingelse, kan der ikke være tvivl om, at han har kendt den, saa avgørelsen var uangribelig.85)

I den følgende sag var rettertinget eneste instans. Nogle bønder under Trøjborg klagede over, at *Goske Rantzau* og hans avdøde farbroder *Peter Rantzau* havde frataget dem enge, forhøjet landgilden og øget hoveriet. Goske Rantzau henviste dels til, at det var sket i onklens tid og til, at nogle av bønderne havde fæstet, efter at forandringen var sket, dels anførte han haandfæstningens bestemmelse (§ 6) om, at adelen frit maatte besidde sit gods, og Kolding reces § 34, at adelen maatte gøre sit gods saa nyttigt, som den vilde; forandringen opretholdtes med henvisning til de anførte steder. Det er ovenfor blevet omtalt II. 24, at adelen havde ret til at forøge bøndernes avgifter paa grundlag av disse lovbestemmelser, saa der kan ingen tvivl være om avgørelsens retslige rigtighed, og de bønder, der havde fæstet efter forandringen, kunde i hvert fald ikke have noget krav paa at faa den ophævet. Paa den anden side kan denne avgørelse reelt ses som et klart udtryk for, at rigsraadet godkendte adelens ret til fuldt ud at udnytte sit gods. Dommen var vel saaledes »adelsvenlig«, men den var i overensstemmelse med lov og ret.

Jacob Grubbe til Kabbel fik i 1638 en bonde dømt ved Asbo herred til at miste sit fæste, blandt andet fordi han ikke havde ydet landgilde og

havde begaaet skovhug. Landstinget stadfæstede dommen, men bonden appellerede til rettertinget og anførte vel ikke noget reelt til sit forsvar, men mente, at herredsfogeden ikke havde taget hensyn til »den fattige mands nødvendighed« og til hans »eenfoldige indlæg«. Rettertinget stadfæstede fæstefortabelsen, fordi bonden havde hugget uden forlov, og fordi han paa anden maade havde overtraadt recessen 1639.87)

Malte Juel til Klogerup fik 1647 ved Skaanes landsting en bonde dømt til at blive ved sin gaard, skønt han havde opsagt den til hans fogeds tjener, og dette stadfæstede rettertinget, fordi opsigelsen ikke var lovlig, idet han skulde have opsagt til fogeden, der da var i Malmø paa grund av krigen, men det bestemte dog, at bonden skulde have udvist tømmer til genopbygning av den under krigen nedbrændte gaard. Man faar her indtrykket av, at baade landsting og retterting har fulgt den formelle ret ved at dømme bonden til at blive ved gaarden paa grund av opsigelsens ulovlighed, men at rettertinget har søgt at bøde paa den formelle rets haardhed ved bestemmelsen om bygningstømmeret.88)

I alle de her nævnte sager, der faldt ud til herremandens fordel, var dommene i overensstemmelse med lov og ret, og selv om een av dem med fasthed haandhæver adelens ret til fuld udnyttelse av sit gods, var ogsaa denne avgørelse baseret paa loven, saa her er intetsteds tale om nogen urimelig, adelsvenlig tendens.

Herefter skal nævnes en række sager, hvor rettertinget i overensstemmelse med landstinget avgjorde dem til bondens fordel, for at det kan undersøges, om der kan ses nogen tendens til at beskytte bonden mod herremænds urimelighed eller overgreb, og om en saadan eventuel tendens gaar ud over ret og rimelighed.

En bonde tiltalte 1595 fru *Mette Kruckow,* Benedict von Dedens, fordi hun tidligere havde pantet og fængslet ham og nu ikke vilde vedstaa et derom i 1591 indgaaet forlig. Hun forsøgte ved forskellige udflugter at undgaa hans tiltale, men rettertinget gav ham ret til at fortsætte sin forfølgning mod hende.89) Den oprindelige sags realiteter kunde rettertinget her ikke komme ind paa, men der er ingen tvivl om, at fru Mette kun fremførte tomme udflugter, saa avgørelsen naturligt maatte være til fordel for bonden. *Rasmus Skade* til Saaby fængslede uden dom en bonde for overhørighed, men landstinget dømte 1595 husbondens repræsentant til 40 marks bøde, fordi han havde fængslet bonden lovufordelt, og denne dom stadfæstede rettertinget 1596. Denne dom er et udmærket bevis for, at domstolene krævede lov og ret overholdt, saa en herremand ikke kunde foretage overgreb overfor sine bønder, og det er karakteristisk, at landstingsdommen er indført i en privat domssamling, saa tiden har anset den for normgivende.90)

Frederik Munk til Haraldskærs kreditorer fik 1624 udlagt fire av hans gaarde, og da han ikke vilde fremlægge sin jordebog, fastsatte kongelige kommissarier gaardenes landgilde efter at have indhentet oplysninger hos gaardenes fæstere og hos byens andre bønder. Senere paaviste Frederik Munk med sin jordebog, at der i hans tid var gaaet en højere landgilde av gaardene, og vilde have lov at tiltale bønderne for deres urigtige fremstilling og for restancer. Landstinget i Viborg fastslog imidlertid, at kommissariernes avgørelse var endelig, og dette stadfæstede rettertinget 1626, fordi landgilden var fastsat paa rimelig maade, og fordi Frederik Munk ikke trods anmodning i tide havde fremlagt sin jordebog.91) Skønt bøndernes optræden næppe var uangribelig, idet de aabenbart havde givet kommissarierne forkerte oplysninger, fæstnede tingene sig ved det mere formelle, at Frederik Munk ved sin optræden havde forspildt sine krav. Det var vel naturligt, at sagen maatte have en avgørelse ved kommissariernes fastsættelse av landgilden, og naar Frederik Munk ikke i tide havde gjort sine krav gældende, maatte de være forspildt, men i realiteten virkede dommen som en beskyttelse av bønderne, skønt de havde givet en urigtig fremstilling til kommissarierne.

Landsdommeren paa Langeland, *Erik Bille* til Møllegaard, udviste 1626 en husmand av hans hus, fordi han mente ham medskyldig i et tyveri. Husmanden klagede over dette paa Langeands Søndre herred, der henviste sagen til rette dommere, og rettertinget bestemte 1628, at da landsdommeren var part i sagen, skulde en god mand være sættedommer.92) Her sikrede rettertinget en mand mod at lide uret, derved at hans modpart kunde blive dommer i sin egen sag. Det var muligt, at Erik Bille havde ret i sagen, men det kunde han umuligt selv avgøre, og rettertingets standpunkt er ikke udslag av en bondebeskyttelsestendens, men blot av en redelig retfærdighedssans hos rigsraaderne.

En bonde i Halland krævede 1631, at *Iver Ulfsax* til Kjeldstrup skulde tilbagebetale ham hans stedsmaal, fordi han uden dom havde forjaget ham fra gaarden, og skønt Iver Ulfsax nu fremførte beskyldninger mod ham for forskellige forseelser, dømtes han baade ved Halmstad herredsting og Hallands landsting 1631 og ved rettertinget 1632 til at tilbagebetale stedsmaalet, fordi han ikke havde faaet bonden d ø m t fra gaarden.93) Altsaa: hvis bonden havde forset sig, kunde og burde han være dømt fra gaarden; da det ikke var sket, havde bonden krav paa at faa sit stedsmaal tilbage. Igen et exempel paa, at tingene krævede, at alt skulde gaa lovligt til, saa den svagere beskyttedes mod overgreb.

En husmand under fru *Magdalene Banner,* Iver Krabbes, til Krabbesholm, som ved herreds- og landsting var blevet dømt for rømning, havde paa herredstinget — vistnok Hindborg — tilbudt at rette for sig, men

herredsfogeden havde nægtet at give ham tingsvidne herom. Ved Viborg landsting fik husmanden 1575 herredsfogeden dømt til at give ham det krævede vidnesbyrd, og dette stadfæstede rettertinget 1576. Herredsfogeden gav ingen begrundelse for sin vægring, og den synes ikke at have haft nogen berettigelse, saa her har de højere instanser støttet en bondes naturlige krav mod herredsfogeden, der muligvis har følt sig avhængig av herremanden.94)

De her nævnte sex sager viser maaske nok — bortset fra den sidste sag hos a l l e instanser — nogen tilbøjelighed til at værne bonden, men de er først og fremmest et vidnesbyrd om, at tingene ønskede, at alt skulde gaa ordentligt til i overensstemmelse med loven.

I en anden gruppe av sager avgjorde rettertinget stridsspørgsmaalet til bondens fordel, mens landstingene havde ment, at herremanden havde ret. Her kan der først og fremmest være tale om, at det skøn, hvorpaa alle dommene til syvende og sidst beror, har været forskelligt hos landsdommerne og hos rigsraaderne, uden at det behøver at betyde nogen bevidst tendens hos det ene eller det andet ting, men der er ogsaa den mulighed, at landsdommerne har været mere avhængige av deres standsfæller og disses synspunkter end rigsraaderne. Mens der ved landstingene som regel kun var een dommer i hver sag, saa man bestemt kunde vide, hvem der havde truffet avgørelsen, var rettertinget en kollegial domstol, hvor ansvaret i nogen grad forflygtigedes, og hvor den enkelte dommer kunde føle sig mere uavhængig, fordi han kunde støtte sig til de andre rigsraader. Endelig kunde der for rettertinget fremdrages nye momenter til sagens oplysning, hvorved der skabtes et nyt grundlag for avgørelsen, men naar dette var tilfældet, belyses det her behandlede spørgsmaal kun i ringe grad.

En bonde var ved Skaanes landsting blevet dømt fra sit fæste for overhørighed med en tilsigelse overfor husbonden *Hans Brochrock* i Lund, men da han kun havde været kaldet til at give husbonden skudsmaal, hvortil han ikke var pligtig, omstødtes dommen av rettertinget 1633, saa han skulde genindsættes i gaarden, og desuden dømtes landsdommeren til at give ham 20 rdl. i erstatning.95) Da husbonden var en borger, kan det ikke være hensynet til standsinteresser, der har faaet landsdommeren til at dømme bonden, snarere synes det at skyldes sjuskeri, idet han ikke ordentligt havde undersøgt, om bonden virkelig var pligtig til at yde det krævede. Maaske var det ogsaa naturligt, at det var rettertinget, der satte de principielle grænser for hovbudets rækkevidde.

En anden skaansk bonde under *Jacob Grubbe* til Røgle blev ved Sønder Asbo herred 1632 og landstinget 1633 dømt fra sin gaard for en ret ubetydelig avførsel. Han mente sig forfulgt av ridefogeden og appellerede til

rettertinget, der 1633 fastslog, at vel havde landsdommeren dømt efter recessen, men da forseelsen var saa ringe, dømtes han blot til en bøde paa 50 rdl. til husbonden og maatte blive paa gaarden.96) Rettertingets dom var, som det selv erkendte, egentlig ikke i overensstemmelse med recessen, der ikke gjorde nogen forskel paa avførslers omfang, men det anlagde en human betragtning og lagde mere vægt paa forseelsens omfang end paa dens art, saa her er tale om en virkelig beskyttelse av bonden.

Det samme humane synspunkt anlagde rettertinget i 1647 overfor en skaansk bonde under *Otte Thott* til Næs. Han havde opsagt sin gaard, men da det bevistes, at han efter fardag havde befattet sig med avlingen, forkastede landstinget opsigelsen og dømte ham samtidig til at genopbygge den under krigen nedbrændte gaard. Rettertinget stadfæstede landstingsdommen paa det første punkt; derimod skulde han, først naar han fik tømmer av husbonden, »som billigt eragtes«, genopbygge den.97) I praxis vilde det formentlig være umuligt for en herremand at faa de under krigen nedbrændte gaarde genopført, uden at han hjalp bonden med tømmer, selv om han maaske havde formel ret til at kræve det, men det er interessant at se, at rettertinget overhovedet ikke kom ind paa, om herremanden havde r e t til at kræve genopbyggelsen, men blot saa paa, hvad der var billigt.

En møller fæstede 1651 Selsø vandmølle av fru *Ingeborg Arenfeldt,* sal. Ernst Normanns, til Selsø, der skulde gøre den i stand, mens hans landgilde blev forhøjet. Da han ikke ydede sin fulde landgilde, dømte Sjællands landsting ham til at yde det hele, men rettertinget fritog ham for at yde mere, end han havde gjort, fordi fru Ingeborg ikke havde overholdt sin del av kontrakten, idet hun ikke havde istandsat møllen.98) Landstinget har fæstet sig ved det formelle, at mølleren ikke havde ydet i overensstemmelse med fæstebrevet, men rettertinget saa dette som et led i en kontrakt, som b e g g e parter skulde holde, et reelt og retfærdigt synspunkt.

Skam herredsting og Fynbo landsting dømte 1651 en bonde, der utvivlsomt var blevet chikaneret av sin husbond *Henrik Putbus* til Kørup, til at betale en bøde og resterende landgilde, fordi han ikke var blevet paa sin gaard til rette fardag. Rettertinget dømte derimod 1652, at s k ø n t bonden ikke var blevet til rette fardag, saa var det ubilligt, at han baade skulde miste sin avgrøde, fordi han havde forladt gaarden for tidligt, og desuden skulde yde landgilde og bøder, og desuden havde husbonden begaaet overgreb ved uden dom at bemægtige sig sæden; derfor skulde Henrik Putbus nøjes med det, han havde faaet, og bonden være fri for yderligere tiltale.99) Da baade bonden, ved at drage bort i utide, og herremanden, ved at beslaglægge sæden uden dom, havde handlet urigtigt,

var der et godt grundlag for rettertingets reelle avgørelse av striden. Den er nok noget summarisk, idet de forskellige overgreb ikke nøje vejes mod hinanden, og Henrik Putbus slap vel billigt fra sine chikanerier, der var aarsag til bondens for tidlige fraflyttelse, men rettertinget tog langt mere overlegent paa sagen end landstinget, og man slap for at se sagen trukket i langdrag, hvad der utvivlsomt vilde have været til skade for den økonomisk svagere bonde, saa dommen rummer en beskyttelse av bonden.

Sjællands landsting dømte 1652 en bonde under *Peder Vibe* til Gerdrup fra fæstet paa grund av bygfæld og for begaaet skovhug. Han appellerede til rettertinget og tilbød at sætte gaarden i stand og stille kaution. Rettertinget fandt ham ikke overbevist om skovhug, og da han var villig til at stille kaution, skulde han blive ved gaarden, hvis han inden aar og dag istandsatte den.100) Paa det første punkt har rettertinget aabenbart skønnet anderledes end landstinget om beviset for bondens skovhug, og om han var skyldig, kan næppe avgøres nu, men efter recessen var han hjemfalden til fæstefortabelse, naar han ikke holdt sin gaard ved lige, selv om han senere stillede kaution for at ville istandsætte den, saa her er en tydelig udtalt bondebeskyttelsestendens hos rettertinget udover lov og ret.

De her refererede sager viser ikke blot en større uavhængighed av formalia og et mere overlegent realitetssyn hos rettertinget end hos landstingene, men der synes at være en bestemt tendens til at hjælpe bønderne. Avgørelserne er ikke blot præget av hensynet til ret og billighed, men er humane. Antallet av sager er maaske for ringe til, at man kan fastslaa dette humanitets- og billighedshensyn som et fast træk i rettertingets syn paa bondesagerne, men der findes i hvert fald ingen sager — om en speciel sag, der tyder paa en »klassedom«, se nedenfor s. 452 —, der gaar imod dette synspunkt. Det er ogsaa ejendommeligt, at de her nævnte »bondevenlige« avgørelser alle faldt efter 1630, altsaa fra en tid, da herremændene ved øgede hoverikrav og ved en hyppigere udstedelse av forbud søgte at udvide deres magt over bønderne, saa man kan *maaske* heri se et ønske hos rettertinget om at gaa imod denne tendens til at forøge bondens avhængighed, men det maa gentages, at sagerne er for faa til, at man kan bygge noget avgørende derpaa.

Rettertingets stilling til bondesagerne kan imidlertid yderligere belyses gennem nogle sager, hvor rettertinget har været eneste instans, eller hvor kun rettertingets avgørelse kendes.

En bondekone tiltalte 1557 *Albert Oxe* til Nielstrups foged, fordi han havde fængslet hendes mand, der havde opsagt sin gaard, men ikke havde ydet eller stillet sikkerhed for sit stedsmaal og sin landgilde. Rettertinget

dømte, at da bonden ikke var lovligt forfulgt, skulde han løslades, n a a r han satte borgen for sin gæld, og saa skulde han have sit av husbonden beslaglagte gods og sædekorn igen.101) Rettertingets standpunkt er her ikke klart, for paa den ene side erklærede det fængslingen for ulovlig, og paa den anden side skulde bonden først løslades, naar han havde stillet borgen, hvorved fængslingen faktisk godkendtes. Den beskyttelse, rettertinget her ydede bonden, var meget problematisk, og da rettertinget ellers krævede, at herremanden skulde fare frem paa lovlig vis, staar man her overfor en praxis, der stred mod lov og tingets egen praxis, men formentlig har rettertinget her fæstnet sig ved det reelle, at bonden havde forset sig, at en lovlig fremfærd vilde have berettiget husbonden til i hvert fald at søge sine krav dækket i hans gods.

Langt klarere er standpunktet i en anden sag, hvor en bonde under jomfru *Ingeborg Bille* i Frøslevgaard i Stevns uden dom var sat ud av sin gaard, for rettertinget dømte 1567, at da bonden ikke var dømt efter loven, skulde han have sin gaard og gods igen, og saa kunde husbonden eventuelt begynde en ny sag mod ham.102) Her staar vi overfor den faste og reelle avgørelse, at husbonden skulde gaa frem efter lov og ret, og at rettertinget beskyttede bonden mod overgreb.

I en sag om hoveriforhøjelse paa Borgeby i Skaane 1572 vendte rettertinget sig som ovenfor s. 216 nævnt derimod, men da sagen er enestaaende, kan man ikke herav slutte, at der hos rettertinget har været noget varigt ønske om at beskytte bønderne mod hoveriforøgelse, og i hvert fald er hoveriet jo voxet i den følgende tid. En sag om ægtforøgelse fra 1585 — se s. 259 — fik ingen principiel avgørelse, men avvistes av formelle grunde — mangel paa stævning —, saa heller ikke den kan oplyse noget bestemt om rettertingets stilling til spørgsmaalet.

Derimod beskyttede rettertinget 1590 en bonde, hvorover jomfru *Margrete Skovgaard* til Sanderumgaard havde ladet tage rømningsbrev, skønt han havde tilbudt at rette for sig, idet rettertinget fastslog, at dette brev var ugyldigt, fordi det var taget, efter at bondens forligstilbud var fremkommet.103) Igen et exempel paa, at rettertinget krævede lovlig fremfærd av herremanden.

Hans Pogwisch til Damsbo havde uden dom forjaget en bonde fra hans gaard, idet han blandt andet en tid havde holdt ham fængslet, og da bonden klagede herover, dømte rettertinget 1621, at da husbonden ingen grund havde haft til forjagelsen og havde foretaget den paa ulovlig maade, skulde bonden have sit stedsmaal igen og have sit beslaglagte gods erstattet efter dannemænds skøn, og desuden skulde Hans Pogwisch for al hans skade, kost og tæring og forsømmelse give ham 200 rdl. Ganske vist opfyldte Hans Pogwisch ikke dommen, og sagen blev senere forligt, men

rettertingets haandfaste indgriben overfor et eklatant overgreb er ganske klart, ikke mindst ved den store erstatning, det tildømte bonden.104)

Da *Herluf Daa* til Valbygaard 1618 indgik en kontrakt med nogle bønder i Gønge herred om, at de skulde være fri for ægt og arbejde mod en betydelig avløsningssum, overholdt han ikke kontrakten, men rettertinget fastslog ved sin dom i 1622, at enten skulde de være fri for hoveriet, eller ogsaa skulde de have deres penge igen, saa her fastsloges igen det i og for sig selvfølgelige, at kontrakt mellem husbond og fæster var bindende for begge parter.105) Avgørelsen er saa indlysende, at man daarligt nok kan se en bondebeskyttende tendens i den, men blot et vidnesbyrd om, at rettertinget ogsaa paa dette punkt krævede respekt for en indgaaet overenskomst.

Den her nævnte gruppe av sager indeholder ikke, saadan som det til en vis grad var tilfældet med den forrige gruppe, nogen egentlig bondebeskyttende tendens, men den viser, at rettertinget ogsaa i sager mellem herremænd og fæstere krævede lov og ret overholdt og ikke vilde finde sig i overgreb fra husbondens side mod hans bønder. Een av sagerne, den mod Albert Oxe til Nielstrup, synes at gaa imod denne tendens, men sagens reelle indhold forklarer i nogen grad rettertingets godkendelse av en utvivlsomt ulovlig handling fra herremandens side. Derimod er der en anden sag, hvor der, saa vidt man av det lidet fyldestgørende referat kan se, er tale om noget i retning av en »klassedom«, en dom hvor der er gjort urimelig forskel paa husbond og fæster. Bonden *Christen Christoffersen* i Houlbjærg stævnede sin husbond, fru *Christence Lindenow,* Claus Sested til Højgaards, fordi hun paa grundlag av nogle udtalelser av provsten i Hing herred, hr. *Hans Kjær,* i et brev havde beskyldt ham for tyveri og blandt andet havde kaldt ham »din forsuppet hund«. Han stævnede hende for Viborg landsting, der henviste sagen til rettertinget, og i sin stævning for dette paastod han, at hun havde søgt udflugter, havde angrebet ham i sit brev og »udskanderet« ham. Rettertingets dom i 1650 gik ud paa, at efterdi han i sin stævning saa meget uforskammet havde angrebet og beskyldt sin husbond for et brev, som hun efter en andens beretning havde tilskrevet ham, skønt han ikke lovligt havde erklæret sig om denne beretning, saa skulde hun være fri for hans stævning og han straffes paa det blaa taarn.106) Gennemlæser man stævningen, er det umuligt at finde den uforskammet, og paa baggrund av fru Christences grove brev er det endnu mere ubegribeligt, at rettertinget ikke har fundet det ikke blot forstaaeligt, men rimeligt, at bonden sagsøgte sin husbond for de beskyldninger, hun paa grundlag av en andens beretning havde rettet mod ham. Det ser ud, som om rettertinget har anset selve det, at en bonde beskyldte sin husbond for at bruge udflugter og forfølge sin

fæster, for en forseelse, uanset om hans beskyldning var rigtig eller ej, idet tinget overhovedet ikke kom ind paa indholdet av hendes brev. Sagen er ganske vist ikke nogen egentlig »bondesag«, fordi den drejer sig om injurier og ikke om fæsterforhold, men her synes man at staa overfor en urimelig og uretfærdig behandling av en bonde, der angreb sin husbond, og sagen virker saa meget mere forbløffende, fordi den er enestaaende og staar i grel modsætning til den redelige og retsindige behandling, som bønderne i alle andre sager fik for rettertinget.

En gennemgang av en række herredstingbøger fra begyndelsen av 1600-tallet fra forskellige egne av landet viser, at der nok er et par sager, hvor herredsfogeden synes at have strakt sig vel langt for at følge herremandens krav, og et par andre, der har haft en rigeligt bondevenlig tendens, men kun een sag er avgjort i herremandens favør udover lov og ret, og kun een gang har herredsfogeden i urimelig grad favoriseret en bonde. I det store og hele ser dommene ud til at være lovlige og rimelige. Der er maaske en lidt stærkere tilbøjelighed til at støtte bonden end herremanden, og i hvert fald een birkefoged og een herredsfoged har optraadt bestemt og myndigt overfor herremændene, saa man kan vistnok fastslaa, at i dette materiale er der intet, der tyder paa, at herredernes dommere som helhed skulde have været avhængige av herremændene.

Gennemgaar man sagerne fra landstingene, er billedet ikke helt lyst, for her findes op mod en halv snes sager, hvor det er sikkert eller overvejende sandsynligt, at herredstingenes domme er udtryk for en urimelig og uredelig avhængighed av herremændene. Landstingene viser ikke blot et bestemt ønske om at dømme redeligt efter lov og ret, men de beskytter bønderne mod overgreb og mod urigtige domme paa herredstingene, ja, synes endog en enkelt gang i den bondevenlige tendens at gaa ud over, hvad der maa anses for rimeligt. Samtidig viser landstingene en større sans for det reelle i sagerne og stiller bestemte krav om, at sagerne skal have en formelt korrekt behandling, og disse avgørelser har ofte været normgivende for tiden. Baade de klare krav om orden og redelighed i avgørelserne og den svage tendens til at beskytte bønderne viser, at landsdommerne var uavhængige av deres standsfællers interesser og stræbte efter at dømme ret og rimeligt.

Mens de fleste domme, der fra landstingene blev appelleret til rettertinget, fik samme avgørelse begge steder og synes ganske at have fulgt lov og ret, er der et par sager, hvor rettertinget anlagde et mere humant syn

paa den tiltalte bonde, skønt han formelt stod svagt, og i nogle andre sager har rettertinget skønnet anderledes om sagforholdet til bondens fordel, mens der intet exempel er paa det omvendte, ja een gang gik rettertinget i sin bondevenlige avgørelse ud over det strengt lovlige, saa man kan vistnok, trods sagernes faatallighed, slutte, at rettertinget har vist en betydelig forstaaelse av bøndernes stilling og søgt at beskytte dem. I nogle sager, hvor rettertinget har været eneste instans, har rettertinget ved at stille bestemte krav om, at herremændene skulde gaa frem paa lovlig maade overfor bønderne, maaske mere staaet som vogteren av en almindelig retsorden end som egentlig bondebeskyttende, selv om dets avgørelse i realiteten kom til at virke paa den maade.

En enkelt sag, hvor rettertinget i virkeligheden accepterede en herremands ulovlige fremfærd, kan næppe tages som et bevis paa, at rettertinget k u n d e strække sig urimelig langt for at støtte en standsfælle, for sagens reelle forhold undskylder den skæve avgørelse. Derimod har rettertinget i en injuriesag i 1650 dømt en bonde urimelig haardt paa et meget spinkelt grundlag og trods meget undskyldende momenter. Sagen virker som en klassedom, men er enestaaende.

Da det kun er et begrænset antal sager, der her er refereret for at belyse domstolenes stilling, vil det være rimeligt at anføre, at man gennemgang av langt den overvejende del av det bevarede tingbogsmateriale fra før 1660 har givet mig et bestemt indtryk av, at der paa alle punkter var ordnede forhold i landet. Ingen egn eller tid havde tilstande, der avveg fra den her skildrede retstilstand. Naar billedet av bondens stilling tegner sig saa forholdsvis lyst, kan det for en del skyldes, at materialet fra Sjælland, hvor bønderne var daarligst stillet, kun er sparsomt bevaret.

Hele tingbogsmaterialet lider imidlertid under een stor svaghed: der er bevaret saa overmaade meget mindre fra Skaane-Sjælland end fra Jylland-Fyn. Det er derfor muligt, at et større sjællandsk materiale vilde kunne vise, at bønderne i vornedskabets omraade var anderledes stillet end i andre egne, og at landsdommerne her var mere tilbøjelige til at anlægge standssynspunkter, hvad et enkelt forhold kunde tyde paa.

Det er naturligt, at det meste materiale findes fra den største landsdel Jylland, men fra rettertinget er der dog forholdsvis faa jyske sager. Fordelingen av alle sager fra rettertinget er: Jylland 7, Fyn 6, Sjælland 4, Skaane 6 og Halland 1. Hermed kan sammenlignes, at ogsaa de i kap. VII nævnte klager til kongen fordeler sig ret jævnt: Jylland 5, Fyn 2, Sjælland 4 og Skaane 2. Da hele materialet er saa lille, og da der er tale om et udvalg av de mest oplysende sager, kan man ikke bygge noget alment paa disse tals fordeling. Kun maa det fremhæves, at ingen av de sager, hvor rettertinget avgjorde stridsspørgsmaalet i bondens favør modsat

landstinget, er fra Jylland, saa her er maaske lidt, der tyder paa, at bonden har været retsligt bedre stillet der.

Stiller man det i dette kapitel brugte materiale geografisk op, ser det saaledes ud:

Sager fra herredsting.	Jylland	28	Fyn	2	Sjælland	15	
» » landsting ..	»	32			»	4	
» » retterting ..							
I herremandens favør	»	4	»	1			Skaane 1
I bondens favør ved begge instanser ...	»	3	»	1	»	1	Halland 1
I bondens favør mod-sat landstinget			»	1	»	2	Skaane 3
Rettertinget eneste in-stans			»	3	»	1	» 2

Selv om man maa tage forbehold paa grund av materialets overvejende vestdanske karakter, viser en gennemgang av tingbøger fra alle instanser dog, at i det store og hele har herredsfogederne været uavhængige av baade bønder og herremænd, landsdommerne har dømt uden hensyn til standsinteresser og har vist sans for almene og reelle synspunkter, og det samme gælder rigsraaderne. Baade hos landsdommere og rigsraader kan man spore en tendens til at beskytte bønderne, men tydeligst er dog deres bestræbelse for at være retfærdige og redelige i deres avgørelser. Der var lov og ret i landet.

Selv om forholdet mellem fæster og herremand ikke forandredes væsentligt i denne periode, foregik der dog nogle ændringer med helt forskellig tendens. *Bondens stilling forringedes,* for saa vidt som hans byrder voxede. Ganske vist mislykkedes det forsøg, som en del herremænd gjorde, paa at gennemføre opkrævningen av en særlig avgift av fæsterne, naar deres gaarde skiftede ejer, idet regeringen modsatte sig dette »husbondhold«, som næppe fik udbredelse udenfor de skaanske provinser, men paa en række andre punkter begrænsede husbonden fæsterens handlefrihed, dels ved en snævrere fortolkning av reglen om, at bonden skulde holde sin gaard ved hævd, saaledes at han ikke kunde avføre foder, halm og gødning, dels ved at bonden ikke maatte sælge sine øxne til hvem, han vilde, før de havde været tilbudt husbonden, og ved gennemførelse av mølletvang. Det kan ikke ses, om det lykkedes at gennemføre disse indgreb overalt, men de fik dog i al fald i slutningen av perioden et betydeligt omfang. Hvornaar man begyndte at opkræve fogedpenge, kan ikke ses, men det synes først at være blevet alment op mod 1600 og efterhaanden

almindelig anerkendt i hele landet. Mere alvorlig var den tendens til landgildeforøgelser, der vel ikke havde noget stort omfang, da bøndergaardene ikke formaaede at yde væsentligt mere, men som findes i saa mange tilfælde, og som blev anerkendt av rettertinget, saa man maa antage, at landgilden *er* blevet forøget, især i tiden før 1600, for saa vidt det var muligt at fordre denne øgede ydelse uden at drive fæsterne fra gaardene. Endelig foregik der i tiden efter 1600 en forøgelse av fæsterens ægt og arbejde til dels fremkaldt av større krav om hoveri fra kronens side. Det er ikke muligt at angive noget tal for denne forøgelse, men dens tilstedeværelse er utvivlsom.

Ganske modsat dette er, at den fasthed i formerne for fæstets indgaaelse, ophold og ophævelse, der allerede var til stede i begyndelsen av perioden, og som hvilede paa en stærk tradition, stadig voxede. Livsfæstet blev praktisk talt eneraadende, opladelse kunde i alt væsentligt foregaa paa de betingelser, som fæsterne indbyrdes kunde blive enige om, ægterne foregik efter tilsigelse og nogenlunde regelmæssigt efter tur, hoveriet var knyttet til faste lodder og foregik delvis saadan, at fæsteren kunde gøre det, naar det var belejligt, blot det var til husbondens gavn. Fæsteforholdets opløsning kunde kun ske med den i loven fastsatte begrundelse, og selv den fæster, der var blevet dømt fra sin gaard, kunde mod at yde nyt stedsmaal oftest faa lov at blive ved ejendommen. Endelig lovfæstedes den gamle praxis, at husbonden skulde bevise og specificere sine restancekrav aarlig ved tinglæsning, saa urimelige krav ikke kunde rejses mod fæsterne.

Bondens byrder voxede, men især takket være domstolenes uavhængighed levede han under stadig *sikrere retsforhold*. Overgreb og chikane var undtagelser og mødte bestemt modstand hos regering og domstole. Fæsterens vilkaar var faste og retsligt sikret.

Danmark var et retssamfund.

NOTER

INDLEDNINGEN

1) H. T. 6. R. II s. 469 ff. J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede (1890). — 8. R. IV s. 183 ff. Chr. Thorsen: Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Slutn. af 16. Aarh. (1912).
2) 1604, 1609, 1619 og 1622 udg. L. Moltke i Danske Sml. 2. R. II s. 256—300, III s. 193—218, VI s. 14—21, 1608, 1612 og 1613 udg. Vedel Simonsen i Eske Broks Levnetsbeskrivelse I—II, 1611 og 1617 udg. C. F. Bricka i Da. Mag. 4. R. V s. 125—45, 289—313.
3) Univ. Bibl. Add. 197 4°.
4) H. T. 10. R. II s. 540 ff. Knud Fabricius: Corn. Hamsfort og den danske Bonde (1934).
5) Christen Osterssøn Veylle: Glossari um juridicum (1641). Se under »Vornede«. Udgaven 1652 har samme ordlyd paa dette punkt.
6) Arent Berntsen: Danmarckis og Norgis fructbar Herlighed (1650—55). I det følgende citeres den samlede udgave fra 1656.
7) Godsregnskaber fra Gessingholm har jeg trykt i J. Sml. 5. R. I s. 393 ff. og de rantzauske godsarkivalier har jeg brugt i avhandlingerne: Gessingholm 1609—1663. En landbrugshistorisk studie. H. T. 10. R. III (1935). Skovgaards drift i Christian Rantzaus ejertid 1635—1663. J. Sml. 5. R. II (1935) og Demstrup og Sødringholm 1625—63. J. Sml. 5. R. III (1937).
8) Løvenholm godsarkiv. Landsarkivet i Viborg.
9) Odense skoleprogram 1928.
10) Godsarkivet paa Holckenhavn.
11) Som exempler kan nævnes Ø. Han h. tgb. 1630, hvor referatet av begivenhederne d. 24. apr. er indført foran omtalen av dem d. 19. apr. og foran det sidste staar: »er forsiet och skulle haffue standen nest tillforen«, hvorefter man maa antage, at begge referater er indført efter koncept, og Hellum h. tgb. 1636, hvori er indført i følgende orden: en piges tilstaaelse av fødsel i dølgsmaal, vurdering av en kappe tilhørende hende, som i dag her ved tinget blev rettet og — efter flere andre sager — anklagen mod hende og dommen over hende, saa her maa skriveren have indført sagerne efter koncepter i forkert orden, og Slet h. tgb. 1648, for her mangler tingbogen, men i bindet om tgb. for 1649 findes koncepter til referat av sager ført i 1648.
12) I 8. udg. især s. 366—70, 374, 391, 393.
13) C. F. Allen: Lærebog i Danmarks Historie til Skolebrug. 1843, s. 122 ff.
14) anf. v. s. 107—11, 116, 125 ff., 133.
15) anf. v. s. 35 ff., 43, 68.
16) Samlinger til Fyens Historie og Topographie. VIII. 1881 især s. 193, 196, 202, 218, 220.
17) anf. v. s. 50, 69—79.
18) H. T. 5. R. VI s. 655.
19) ibd. s. 704.
20) Mest giver kapitlerne om »Brugere af Andres Jord« I s. 101 og »Hoveri« I s. 177.
21) H. T. 6. R. II s. 469.
22) ibd. 8. R. IV s. 183.

23) anf. v. s. 43—47, 82—98.
24) Steenstrup m. fl. Danmark Riges Historie IV s. 59, 63, 67, 69, 111, 210, 334—36.
25) ibd. III s. 259—64, 278—82.
26) Aage Friis m. fl. Det danske Folks Historie IV s. 99, 105—08, 144.
27) ibd. s. 199, 314.
28) ibd. V s. 72 ff.
29) anf. v. II s. 599, 607—10, 667—8.
30) anf. v. s. 147—48, 152—56.
31) anf. v. især s. 468—76.

I. 1. UDBUD AV LEDIGT GODS PAA TINGE

1) Hellum h. tbg. 1630 2. febr.
2) ibd. 1640 24. marts.
3) ibd. 1641 12. jan.
4) Hassing h. tbg. 1632 7. juni.
5) Hindsted h. tgb. 1633 19. sept.
6) Hassing h. tgb. 1648 13 jan.
7) ibd. 11. maj.
8) ibd. 1654 25. maj.
9) Froste h. tgb. 1648 23. febr.
10) Slet h. tgb. 1630 3. juni og 29. juli.
11) Bang: Breve t. og fr. Kristoffer Gøye 1586 24 okt.

I. 2. HVORFRA KOM FÆSTERNE?

1) H. T. 10. R. III s. 200 f., 204 f. — Gessingholms jordebøger i Løvenholm godsarkiv. Landsarkivet i Viborg.
2) J. Sml. 5. R. III s. 42 ff. — Jordebøger i Løvenholm godsarkiv.
3) ibd. s. 91 ff. — Jordebøger i Løvenholms godsarkiv.
4) ibd. 5. R. II s. 20 ff. — Jordebøger i Løvenholm godsarkiv.
5) Sofie Brahes regnskabsbog. Univ. bibl. Add. 197 4°.
6) Kongehusets arkiv. Ulrik Chr. Gyldenløves arkiv.
7) Aalborghus lensrgsk. 1634—40.
8) Slet h. tgb. 1655 26. juni.
9) V. L. D. 1625 A 18. juni f. 156 b.
10) ibd. 1641 B 21. juli f. 337.
11) Slet h. tgb. 1637 6. juli.
12) Kærgaard birks tgb. 1640 18. sept.
13) Hellum h. tgb. 1644 26. nov.
14) H. D. nr. 6 f. 97. 1552.
15) ibd. nr. 45 1643 25.apr.
16) Kolderup-Rosenvinge: Gl. da. Love IV s. 242. — Kgl. aab. br. 1565 23. nov. — Secher: Forordn. I s. 296.
17) Secher: Forordn. II s. 92. Specielle breve om samme forhold fra 1579 9. jan., 22. juni, 1585 10. juli.
18) Wad: Breve fr. og t. Herluf Trolle II s. 26. 1561 9. febr.
19) Hornum h. tgb. 1636 11. juli.
20) N. kgl. Sml. i fol. nr. 836 b f. 314.
21) F. Sml. VIII s. 219.
22) Børglum h. tgb. 1611 21. maj.
23) H. D. nr. 38 1635 28. nov., nr. 40 1636 21. okt.
24) H. T. 10. R. III s. 200.
25) Hellum h. tgb. 1627 22. maj.
26) Bang: Breve fr. og t. Kristoffer Gøye. 1586 24. okt.
27) ibd. 1587 14. juni.
28) 1612 23. sept., 1617 11. febr.
29) 1613 23. apr.
30) H. D. nr. 6 f. 97 1552.
31) V. L. D. 1619 C 28. aug. f. 305 b.
32) ibd. 1649 A 27. sept. f. 198 b, 30. sept. f. 207 b.
33) ibd. 1631 C 12. febr. f. 73. — Om disse selvejere se: Sjy. Aarb. 1895 s. 225 ff.
34) Hornum h. tgb. 1640 21.dec.
35) Faraas h. tgb. 1638 21. juni.
36) Hellum h. tgb. 1646 21.apr.
37) Slet h. tgb. 1647 23. dec.
38) H. T. 10. R. III s. 205.
39) R. D. litra E 1573 16. sept.
40) J. Sml. 5. R. IV s. 15 ff.
41) Gessingholm jordebøger.
42) Demstrup jordebøger.
43) Sødringholm jordebøger.
44) Skovgaard jordebøger.
45) Aasum h. tgb. 1648 10.aug.
46) Rosendal: Danskheden i Sønderjylland I s. 82 f.
47) Bang: Kirkebogsstudier s. 13.
48) De følgende tal viser hen til de numre, som hovedgaardene har paa tabellen over Skaane og Halland.

1. Laasebrev. Rigens Forfølgningsbog 1552—59 f. 4.
2. do. ibd. f. 39.
3. do. ibd. 1545—52 f. 16.
4. do. ibd. 1567—70 f. 32.
5. do. ibd. f. 156 b.
6. do. ibd. 1592—98 f. 124.
7. do. ibd. f. 157.
8. do. ibd. f. 282.
9. do. ibd. 1601—07 f. 349 b.
10. do. ibd. f. 356.
11. do. ibd. 1609—15 f. 48 b.
12. do. ibd. 1630—40 f. 47.
13. do. ibd. f. 45.
14. do. ibd. f. 126.

49) De følgende tal viser hen til de numre, som hovedgaardene har i tabellen over Sjælland.
1. Skøde. Rf. 1570—76. f. 133.
2. Laasebrev. Rf. 1545—52 f. 80.
3. Skøde. Rf. 1545—52 f. 86.
4. Laasebrev. Rf. 1552—59 f. 68.
5. Skøde. Rf. 1567—70 f. 34.
6. Morgengavebrev, her kun medtaget det sjællandske gods. Rf. 1570—76 f. 166.
7. Mageskiftebrev. Rf. 1618—23 f. 86.
8. Skøde. V. Steensen-Leth: Steensgaard. 1927. s. 35.
9. Skøde. Rf. 1586—92 f. 56.
10. Jacob Ulfeldts jordebog 1588. Ms. i Holckenhavn godsarkiv.
11. ibd.
12. Livsbrev. Erik Jørgensen Putbus' privatarkiv i RA.
13. Skøde. Rf. 1592—98 f. 176.
14. Laasebrev. Rf. 1592—98 f. 195 b.
15. Laasebrev. Rf. 1601—7 f. 7.
16. Jordebog. Rf. 1618—23 f. 92.
17. Skøde. Rf. 1607—9 f. 27 b.
18. Skøde. Rf. 1623—30 f. 53.
19. Skøde. Rf. 1630—40 f. 22.
20. Skøde. Rf. 1630—40 f. 36.
21. Jordebog. Topografisk Samling i RA.
22. Skiftebrev. HD. nr. 49 f. 652.
23. Skøde. Egholm godsarkiv i LA. Kbh.
24. Skiftebrev. HD. nr. 49 f. 652.

50) De følgende tal viser hen til de numre, som hovedgaardene har i tabellen over Laaland.
1. Skiftebrev. Rf. 1559—63 f. 94.
2. Laasebrev. Rf. 1567—70 f. 12.
3. Laasebrev. Rf. 1586—92 f. 156 b.
4. Laasebrev. Rf. 1586—92 f. 261.
5. Laasebrev. Rf. 1592—98 f. 42 b.
6. Laasebrev. ibid. f. 252 b.
7. Laasebrev. ibid. f. 182 b.
8. Skøde. Rf. 1607—9 f. 40.
9. Skøde. Rf. 1609—15 f. 8.
10. Laasebrev. ibd. f. 216.
11. Skøde. Rf. 1615—19 f. 216.

51) De følgende tal viser hen til de numre, som hovedgaardene har i tabellen over Fyn.
1. Laasebrev. Rf. 1539—46 f. 134.
2. Laasebrev. Rf. 1545—52 f. 164.
3. Laasebrev. Rf. 1552—59. f. 241.
4. Skøde. ibid. f. 271.
5. Laasebrev. Rf. 1559—63 f. 181.
6. Laasebrev. Rf. 1567—70 f. 35.
7. Skøde. Rf. 1570—76 f. 159.
8. Laasebrev. Rf. 1575—82 f. 72 b.
9. Skøde. Ørbæklunde godsarkiv i LA.
10. Erik Hardenbergs jordebog. Odense skoleprogram 1928. s. 31.
11. ibd. s. 43.
12. Jacob Ulfeldts jordebog. Holckenhavn.

12 a. Laasebrev. Rf. 1586—92 f. 188 b.

13. Laasebrev. Rf. 1586—93 f. 204.
14. Skøde. Rf. 1615—19 f. 132.
15. Magelægsbrev. Rf. 1601—7 f. 309 b.
16. Skøde. Rf. 1609—15 f. 129.
17. Skiftebrev. Rf. 1615—18 f. 17.
18. Jørgen Brahes lodseddel. Brahesminde arkiv i LA.
19. Skøde. Rf. 1615—19 f. 116 b.
20. Skøde. ibd. f. 114.
21. Skøde. Rf. 1623—30 f. 147.
22. Skøde. Holstenshus godsarkiv i LA.
23. Skøde. H.D. nr. 29 f. 509.
24. Skøde. Rønningesøgaard godsarkiv i LA.
25. Skøde. Crones avskrifter fra Ravnholt godsarkiv i LA. nr. 10.
26. Pantebrev. V. L. D. 1624 b f. 102 b.

27. Skøde. Rf. 1623—40 f. 246.
28. Lodseddel. Dallund godsarkiv i LA.
29. Skøde. Langesø godsarkiv i LA.
30. Skøde. Brahesminde godsarkiv i LA.
31. Skøde. H. D. nr. 36 f. 439 b.
32. Jordebog. Brahesminde godsarkiv i LA.
33. Skøde. Rf. 1630—40 f. 130.
34. Skøde. Lykkesholm godsarkiv i LA.
35. Jordebog. Roepstorff godsarkiv i LA.
36. ibd.
37. Laasebrev. Rf. 1640—46 f. 28.
38. Skøde. Muckadell godsarkiv i LA.
39. Jordebog. Løvenholm godsarkiv. Pakke 30. LA i Viborg.
40. Skøde. Fynbo landstings sk. + p. prot. 1648 4/10.
41. Skøde. ibd. 1648 15/11.
42. Skøde. ibd. 1653 9/3.
43. Skøde. Nakkebølle godsarkiv i LA.
44. Skøde. Fynbo landstings sk. + p. prot. 1654 13/9.
45. Skøde. ibd. 1655 7/2.
46. Skøde. ibd. 1656 6/8.
47. Skøde. ibd. 1656 14/5.
48. Jordebog. ibd. 1656 6/2.
49. Lodseddel. Brahesminde godsarkiv i LA.
50. Skøde. Fynbo landstings sk. + p. prot. 1660 11/7.
51. Pantebrev. ibd. 17/10.

52) De følgende tal viser hen til de numre, som hovedgaardene har i tabellen over Jylland.

1. Eline Gøyes jordebog ved Thiset s. 43.
2. Skøde. Benzons godsarkiv i LA.
3. Laasebrev. Mejlgaard godsarkiv i LA.
4. Laasebrev. Rf. 1567—70 s. 52.
5. do. ibd.
6. Erik Hardenbergs jordebog. Odense skoleprogram 1928 s. 18.
7. Laasebrev. Rf. 1592—98 s. 218 b.
8. Skøde. Mejlgaard godsarkiv i LA.
9. Lodseddel. Brahesminde godsarkiv i LA i Odense.
10. Jordebog. Løvenholm godsarkiv i LA.
11. do. ibd.
12. do. ibd.
13. V. L. D. 1626 B f. 70.
14. ibd.
15. ibd.
16. Jordebog. Løvenholm godsarkiv i LA.
17. Skøde. Højris godsarkiv i LA.
18. Skøde. V. L. D. 1640 A. f. 184 b.
19. Jordebog. Buderupholm godsarkiv.

I. 3. HVEM BORTFÆSTEDE OG HVOR?

1) Hassing h. tgb. 1635 30.apr. og 4. juni.
2) H. D. nr. 12 f. 8 b.
3) Bjærge h. tgb. 1649 26. nov.
4) I dagbøgerne for 1611, 1619 og 1622 er ingen bortfæstninger omtalt. — Da. Sml. 2. R. II, III og VI. — Vedel Simonsen: Eske Brok. Da. Mag. IV. 5.
5) H. D. nr. 1 1537 4. maj. f. 54. — Mogens Munk havde ingen hovedgaard selv, men en del strøgods. Volstrup var oprindelig et len av Ribe bispestol, som han havde haft inde allerede før reformationen, men som inden hans død købtes av hans søn Oluf Munk 1542. Det kan ikke ses av sagen, om den her omtalte gaard hørte til lenet eller var hans private ejendom.
6) H. D. nr. 1 f. 54 1537 5. maj.
7) V. L. D. 1649 A f. 95 b. 3. aug.
8) Sunds h. tgb. 1630 24. nov.
9) Hassing h. tgb. 1631 14.apr.
10) Hellum h. tgb. 1649 10. apr.
11) ibd. 1635 24. marts.
12) V. Horne h. tgb. 1650 9. marts.
13) Ø. Han h. tgb. 1634 10. febr.
14) se note 9 og 10.
15) Slet h. tgb. 1655 18. jan.
16) Herlufsholm birks tgb. 1636 25. juli.
17) Løgstør birks tgb. 1636 19.okt.
18) Slet h. tgb. 1630 16. sept.
19) Han h. tgb. 1630 8. og 15. marts, 20. sept.

20) Hassing h. tgb. 1631 30. juni.
21) Hornum h. tgb. 1650 16. dec.
22) V. Horne h. tgb. 1651 21. jan.
23) Slet h. tgb. 1654 27. apr.
24) ibd. 1655 26. juni.
25) Løgstør birks tgb. 1652 24. nov.
26) Slet h. tgb. 1632 9. aug.
27) ibd. 1654 23. nov.
28) Skast h. tgb. 1636 20. sept.
29) Kærgaard birks tgb. 1652 18. juni.

I. 4. FÆSTEBREVETS NAVN OG BETYDNING

1) Hassing h. tgb. 1632 20. dec.
2) Hellum h. tgb. 1655 12.juni.
3) V. L. D. 1649 A. f. 95 b. 3. aug.
4) Hassing h. tgb. 1630 10. juni.
5) V. L. D. 1631 A. f. 126 b. 12. marts.
6) Kærgaard birks tgb. 1652 18. juni.
7) Som exempler kan anføres: V. L. D. 1622 A. 17. marts f. 89. — ibd. 1652 C 14. jan. f. 5 b. — Hindsted h. tgb. 1647 18. nov. — Slet h. tgb. 1649 8. nov.
8) V. L. D. 1641 B 14. apr. f. 158 b. — H. D. nr. 45 1643 25. apr.
9) V. L. D. 1653 A 2. marts f. 94.
10) Han h. tgb. 1634 3. marts.
11) Slet h. tgb. 1649 8. nov.
12) Hellum h. tgb. 1646 21. apr.

I. 5. NAAR VAR FÆSTET TILTRAADT?

1) Hellum h. tgb. 1627 21. aug.
2) Gl. da. Do. III s. 288. 1576 26. marts.
3) V. L. D. 1640 B. 7. okt. Se baade f. 461 og 476 b.
4) V. L. D. 1616 A. f. 56. 17. febr.
5) V. L. D. 1634 A. 18. jan. f. 39 b.
6) Rettertinget var adelens værneting i livs- og æressager, og i almindelighed opfattedes al tvivl om et adeligt brevs beviskraft som en æressag. Forordningen av 1. juli 1623 § 6 bestemte ganske vist, at landsdommerne kunde dømme om adelige breve, »med mindre saadan bref saaledis udi dommen røris, at det deris ære och lempe for nær er,« men i praktisk talt alle de her anvendte sager om adelige breve fandt landsdommerne, at sagen angik adelig ære, og henviste den til rettertinget, se fx. sagerne s. 83 og 90. — Secher: Forordn. n. d. — Jørgensen: Retshistorie. Se registret under »Værneting«.
7) Hellum h. tgb. 1627 20. febr.
8) Hindsted h. tgb. 1635 22. okt.
9) Hornum h. tgb. 1636 11. apr., 9. og 16. maj.
10) ibd. 11. apr., 30. maj.
11) Hellum h. tgb. 1648 4. juli.
12) Sunds h. tgb. 1630 4. aug.
13) Et klart exempel er fra jomfru Margrete Sandberg til Tulsteds gods. Hellum h. tgb. 1642 18. jan.
14) Hassing h. tgb. 1632 4. okt.
15) Hellum h. tgb. 1637 23. maj.
16) Gudme h. tgb. 1649 19. juli.
17) Kær h. tgb. 1631 10. og 25. maj.

I. 6. »UDEN MINDE«

1) Hassing h. tgb. 1631 13. jan. og 1632 23. febr.
2) Slet h. tgb. 1641 23. sept.
3) Hornum h. tgb. 1637 9. okt.
4) Slet h. tgb. 1652 29. jan.
5) ibd. 1642 30. juni.
6) V. L. D. 1653 A. 2. marts f. 95.
7) ibd. 1649 A. 27. sept. f. 198 b. og 30. sept. f. 207 b.

I. 7. FÆSTEBREVETS ALMINDELIGE INDHOLD

1) Hassing h. tgb. 1648 16. marts.
2) Hellum h. tgb. 1646 21. apr. — Slet h. tgb. 1655 26. juli.
3) Hassing h. tgb. 1648 11. maj. — Kærgaard birks tgb. 1650 21. maj.
4) Hassing h. tgb. 1648 11. maj.
5) Slet h. tgb. 1630 20. apr.
6) Hellum h. tgb. 1650 21. maj.
7) V. Horne h. tgb. 1651 25. jan.
8) Hindsted h. tgb. 1633 19. sept.
9) Ø. Han h. tgb. 1630 8. marts.
10) Hindsted h. tgb. 1641 2. sept.
11) Hellum h. tgb. 1630 20. apr.

12) Børglum h. tgb. 1614 1. febr.
13) Hornum h. tgb. 1636 11. apr.
14) Slet h. tgb. 1630 29. juli.
15) Hornum h. tgb. 1636 11. apr.

I. 8. LIVSFÆSTE

1) Erslev og Mollerup: Kong Frederik I.s danske Registranter s. 4. — Om livsfæstets udvikling: Estrup: Historie af Livsfæstet i Danmark. H. T. 6 s. 259 ff. — Jørgensen: Dansk Retshistorie s. 474 f.
2) Gl. da. Love IV. s. 225.— Secher: Forordn. I. s. 8 ff. 61, III s. 31, V. s. 559 f.
3) Hassing h. tbg. 1631 30. juni, Hellum h. tgb. 1640 30. juni, Hindsted h. tgb. 1641 2. sept., Løgstør birks tgb. 1652 24.nov., Slet h. tgb. 1655 26. juli, V. L. D. 1640 B 9. sept, f. 374, 1641 B 21. juli. f. 353, 18. aug. f. 392 b.
4) H. D. nr. 4 f. 33 1542.
5) H. D. nr. 5 f. 80 1558 18. okt.
6) Slet h. tgb. 1634 26. juni, 1635 11. juni.
7) Gl. da. Do. I. s. 106 f.
8) H. D. nr. 7 f. 61 b. 1558.
9) V. L. D. 1619 C 28. aug. f. 305 b.
10) V. L. D. 1618 B 28. febr. f. 111.

I. 9. KAUTION

1) Hassing h. tgb. 1635 30. apr., 4. juni.
2) Slet h. tgb. 1630 29. juli.
3) Hindsted h. tgb. 1635 13. aug.
4) Kær h. tgb. 1632 7. febr.
5) Da. Sml. 2. R. II. — Vedel Simonsen: Eske Brok. — Da. Mag. IV. 5.
6) Hindsted h. tgb. 1635 20. aug.
7) Kær h. tgb. 1631 20. dec.
8) V. L. D. 1616 B 27. apr. f. 115 b.
9) Aasum h. tgb. 1641 20. maj.
10) Hindsted h. tgb. 1646 23. juli.
11) Hellum h. tgb. 1630 24. aug.
12) Tuse h. tgb. 1637 28. okt.
13) Hassing h. tgb. 1630 21. okt.
14) Tuse h. tgb. 1637 11. marts.
15) R. D. litra G 1584 21. maj.
16) Børglum h. tgb. 1611 11. juni.
17) Slet h. tgb. 1655 18. jan.

I. 10. SYN OG GENOPBYGNING

1) Hornum h. tgb. 1640 21. dec.
2) Agernæs birks tgb. 1642 21. febr.
3) Hassing h. tgb. 1645 13. marts.
4) ibd. 1648 20. apr.
5) Hindsted h. 1650 23. maj.
6) H. D. nr. 4. 1542 22. maj.
7) V. L. D. 1641 B. 14. apr. f. 158 b.
8) V. L. D. 1619 B 10. apr. f. 125 og 24. apr. f. 144 b.
9) Slet h. tgb. 1637 29. juni.
10) H. T. 10. R. III s. 94. — J. Sml. 5. R. II s. 13, III s. 84, 86.
11) Aasum h. tgb. 1648 10. aug.
12) Skam h. tgb. 1645 13. febr.
13) Slet h. tgb. 1640 9. apr.
14) Hellum h. tgb. 1656 19. aug.
15) H. D. nr. 41 1639 9. maj.
16) Baarse h. tgb. 1657 24. marts, 5. maj

I. 11. FRIHEDER.

1) V. L. D. 1625 B 1625 f. 2. 15. jan. 1624.
2) H. D. nr. 11 1582 14. juni.
3) Hellum h. tgb. 1637 17. okt., 1638 1. maj.
4) ibd. 1640 30. juni, 10. nov. — V. L. D. 1640 B 26. aug. f. 327. — H. D. nr. 43 1641 25. okt.
5) Hellum h. tgb. 1637 17. okt.— V. L. D. 1638 26.sept. f. 499 b. — H. D. nr. 41 1639 16. maj.
6) V. L. D. 1655 C f. 143 8. febr.
7) Gl. da. Do. III f. 85 f. 1568 25. sept.
8) V. L. D. 1618 B 9. maj. f. 113.
9) Hornum h. tgb. 1640 23. marts.
10) Hindsted h. tgb. 1636 14. jan.
11) Hornum h. tgb. 1649 11. juni.
12) Slet h. tgb. 1650 11. juli.
13) Hornum h. tgb. 1637 17. juli.
14) Hellum h. tgb. 1654 11. juli.
15) V. L. D. 1634 B. 12. apr. f. 89 b.
16) Slet h. tgb. 1647 30. juni, 11. nov.
17) ibd. 26. marts.
18) Slet h. tgb. 1654 2. marts.
19) Hindsted h. tgb. 1640 15. okt.
20) Ø. Han h. tgb. 1634 10. febr.
21) ibd. 1634 24. nov.
22) Hellum h. tgb. 1631 16. aug.

23) V. L. D. 1622 A. 17. marts f. 89.
24) V. L. D. 1652 C. 1. jan. f. 5 b, 2. febr. f. 516.
25) Slet h. tgb. 1654 27. apr.
26) Hornum h. tgb. 1650 16. dec.
27) V. L. D. 1618 B 10. okt. f. 327.
28) V. L. D. 1631 A 24. sept. f. 270 b.
29) V. L. D. 1637 A 8. nov. f. 479, 481 b, 529 b.
30) V. L. D. 1640 B 11. marts. f. 147.
31) V. L. D. 1641 B 21. jan. f. 11.
32) Løvenholm godsarkiv.

I. 12. ISÆD OG FRØGÆLD

1) V. Horne h. tgb. 1652 22. juni.
2) Hellum h. tgb. 1637 26. sept.
3) Slet h. tgb. 1630 29. juli.
4) Hornum h. tgb. 1636 26. sept.
5) Slet h. tgb. 1653 8. sept.
6) Hornum h. tgb. 1642 16. maj.
7) Nibe birks tgb. 1632 18. aug.
8) Hornum h. tgb. 1640 23. marts.
9) Hellum h. tgb. 1630 20. apr.
10) Slet h. tgb. 1652 10. juni.
11) Hellum h. tgb. 1650 21. maj.
12) Hassing h. tgb. 1648 21. sept.
13) Slet h. tgb. 1632 21. juni.
14) R. D. litra I 1603 17. nov.
15) Hassing h. tgb. 1630 13. maj.
16) ibd. 1635 30. apr., 4. juni.
17) Slet h. tgb. 1653 13. jan., Hellum h. tgb. 1630 24. aug.
18) Løvenholm godsarkiv. Jordebøger og rgsk. fra nævnte aar og H. T. 10. R. III s. 197.
19) ibd. og J. Sml. 5. R. III s. 18 ff.

I. 13. BESÆTNING OG REDSKABER

1) H. T. 10. R. III s. 95.
2) Hellum h. tgb. 1644 26. nov.
3) Slet h. tgb. 1642 21. apr.
4) Hassing h. tgb. 1630 21. okt.
5) Hellum h. tgb. 1630 20. apr.
6) Fleskum h. tgb. 1650 11. febr.
7) Hindsted h. tgb. 1631 5. maj.
8) Hornum h. tgb. 1636 21. nov.
9) Tuse h. tgb. 1637 f. 27. — Om en ridefogeds forretningsmæssige udleje av køer se A. Olsen: Peder Nielsen Gad. Personalhist. Tidsskr. 7. R. III. 1919, s. 124.
10) Kær h. tgb. 1632 27. marts.

I. 14. STEDSMAAL

1) A. Berntsen anf. v. II kap. 5.
2) H. T. 10. R. III s. 199.
3) Hellum h. tgb. 1649 10. apr.
4) V. L. D. 1640 B 17. okt. f. 461.
5) Herlufsholm birks tgb. 1636 28. febr.
6) V. L. D. 1638 C 31. jan. f. 42.
7) H. D. nr. 42 1640 9. maj.
8) Hornum h. tgb. 1650 16. dec.
9) Hellum h. tgb. 1627 21. aug.
10) V. L. D. 1569 B f. 11.
11) V. L. D. 1634 B 12. apr. f. 89 b.
12) V. L. D. 1625 B f. 277. 19. nov.
13) Agernæs birks tgb. 1624 17. sept.
14) Fjære h. tgb. 1635 29. jan.
15) Demstrup jordebog 1651 i Løvenholm godsarkiv.
16) Sofie Brahes regnskabsbog 1638 og 1639. Indtægter. Stedsmaal.
17) Slet h. tgb. 1630 3. juni.
18) S. Dyrs h. tgb. 1608 13.dec.
19) Hassing h. tgb. 1631 14. apr.
20) V. L. D. 1616 A f. 56. 17. febr.
21) V. L. D. 1631 A 16. juli. f. 177.
22) Hellum h. tgb. 1649 10. apr.
23) Kær h. tgb. 1631 1. nov.
24) V. L. D. 1621 A f. 380. 27.okt.
25) Skast h. tgb. 1636 23. aug.
26) Kær h. tgb. 1632 27. marts.
27) K. Br. 1625 23. maj.
28) H. T. 10. R. III s. 200 ff. — J. Sml. 5. R. III s. 44.
29) Skast h. tgb. 1640 14. apr.
30) H. D. nr. 7 1558 f. 177 f.
31) Hassing h. tgb. 1632 7., 14 .og 28. juni, 12. juli.
32) V. L. D. 1631 A 16. juli. f. 177 ff.
33) V. L. D. 1640 B 7. okt. f. 423 b.
34) V. L. D. 1642 B f. 41 b, 118 b (dato mangler).
35) Hellum h. tgb. 1648 4. juli.

36) Børglum h. tgb. 1611 21. maj.
37) H. D. nr. 52 1653 6. juni.
38) Kær h. tgb. 1631 1. nov.
39) Hassing h. tgb. 1632 28. juni. — K. Br. 1557 24. aug.
40) Tuse h. tgb. 1637 25. nov. o. f. tingdage.
41) V. L. D. 1634 B 12. apr. f. 89 b.
42) Da. Sml. 2. R. II. — Vedel Simonsen: Eske Brok. — Da. Mag. IV. 5.
43) fx. Kærgaard birks tgb. 1633 17. maj.
44) Faraas h. tgb. 1629 29. okt.
45) R. F. 1640—47 f. 61 b.
46) Tegn. o. alle lande 5 f. 264.
47) Baarse h. 1657 24. marts, 5. maj.
48) Hassing h. tgb. 1632 28. juni.
49) Hellum h. tgb. 1645 9. dec.
50) ibd. 1649 10. apr.
51) Børglum h. tgb. 1576 10. juli.
52) Kær h. tgb. 1632 7. febr.
53) Peder Esgesen Billes privatarkiv. V.
54) Ø. Han h. tgb. 1634 3. marts.
55) H. T. 10. R. III s. 202.
56) Hassing h. tgb. 1632 6. dec.
57) H. D. nr. 2 1539 2. juni.
58) Børglum h. tgb. 1611 20. okt.
59) Kær h. tgb. 1632 27. marts.
60) V. L. D. 1634 A. 18. jan. f. 42 b.
61) H. D. nr. 50 1651 23. juni.
62) H. D. nr. 4 1542 5. maj. Sml. ovf. I. 10.
63) Hornum h. tgb. 1642 8. aug.
64) H. D. nr. 2 1539 2. juni.

I. 15. EJERSKIFTE, FØLGEBREV OG HUSBONDHOLD

1) Skast h. tgb. 1654 22. aug.
2) Slet h. tgb. 1655 22. febr.
3) Skast h. tgb. 1653 1. juni.
4) Revs h. tgb. 1655 8. sept. og Kr. Sk. nævnte dag.
5) Fleskum h. tgb. 1634 24. nov.
6) Hornum h. tgb. 1641 19. juli.
7) Slet h. tgb. 1637 7. apr.
8) Hassing h. tgb. 1636 24. marts.
9) ibd. 25. febr.
10) A. Berntsen anf. v. 2. bog. s. 11.
11) Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret. 2. udg. 1. bd. s. 630.
12) K. Br. 1583 2. okt., 1624 16. sept. f.
13) ibd. 1580 2. febr. — Secher: Forordn. II s. 465.
14) A. Berntsen anf. v. 2. bog. 5. kap. s. 129.
15) K. Br. 1634 30. maj.
16) Børglum h. tgb. 1611 16. juli.
17) Kær h. tgb. 1632 6. marts.
18) Hornum h. tgb. 1637 23. okt.
19) H. D. nr. 2 1538 28. sept.
20) Gl. da. Do. I s. 208 ff.
21) K. Br. 1557 16. apr.
22) Rigsarkivets domssamling C nr. 216.
23) Faraas h. tgb. 1630 22. apr.
24) Bjærge h. tgb. 1649 26. nov.
25) Tegnelser 4, 363 b. 1554 14. febr.
26) H. D. nr. 28 1622 2. juli. — K. Br. 1634 26. sept.
27) K. Br. 1624 16. sept.
28) K. Br. 1551 8. apr.
29) ibd. 1585 12. juli.
30) ibd. 1579 12. apr. — J. Sml. VII s. 96. — Kr. Sk. 1579 27. marts.
31) K. Br. 1588 18. nov.
32) H. D. nr. 45 1643 25. apr.
33) V. L. D. 1633 B 13. apr. f. 97.
34) se note 30.

I. 16. FOGEDPENGE

1) Flakkebjærg h. tgb. 1602 25. nov., 16. dec.
2) Børglum h. tgb. 1576 19. juni.
3) Paa de større len kendes før ca. 1590 10 % av det uvisse til lensmanden vistnok kun paa Krogen 1564—90, Aarhusgaard 1554—64 og Gladsaxe 1565—1600, men efter 1590 er det uhyre hyppigt. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd. I-II passim.
4) V. L. D. 1618 C 17. jan. f. 45.
5) Hellum h. tgb. 1635 3. marts, 7. apr.
6) K. Br. 1617 26. nov.
7) ibd. 1623 6. jan.
8) Fjære h. tgb. 1634 30. okt.
9) H. T. 10. R. III s. 204.
10) J. Sml. 5. R. III s. 56.
11) Kærgaard birks tgb. 1640—52 passim.

12) V. L. D. 1625 C 17. jan. f. 15.
13) Hellum h. tgb. 1653 20. dec.
14) Flakkebjærg h. tgb. 1607 16. juli.
15) ibd. 10. dec.
16) ibd. 16. dec.
17) ibd. 25. nov.
18) Agernæs birks tgb. 1624 6. aug.
19) Skast h. tgb. 1649 1. maj.
20) Hellum h. tgb. 1649 5. juni.
21) ibd. 10. apr.
22) Hassing h. tgb. 1635 16. apr.
23) Skast h. tgb. 1655 20. marts, 18. apr.
24) V. Horne h. tgb. 1650 21. sept.
25) Fleskum h. tgb. 1641 5. juli.
26) H. D. nr. 42 1640 9. maj.
27) Skast h. tgb. 1657 21. juli.
28) Sunds h tgb. 1630 24. nov.
29) V. Horne h. tgb. 1630 5. juni.
30) Aasum h. tgb. 1642 22. sept.
31) ibd. 1645 5. maj, 9. aug.
32) Hornum h. tgb. 1636 4. apr.
33) Hellum h. tgb. 1651 22. apr.
34) ibd. 1655 13. marts.
35) H. D. nr. 33 1630 10. juni.
36) Kærgaard birks tgb. 1640 18. sept.
37) Hellum h. tgb. 1645 9. dec.
38) Tuse h. tgb. 1637 2. dec.
39) ibd. 22. juli, 5. aug.
40) Hellum h. tgb. 1627 21. aug.
41) Lunde h. tgb. 1636 16. sept.
42) Slet h. tgb. 1637 22. juni.
43) V. Horne h. tgb. 1648 29. juli. Der var strid om, hvor meget bonden tidligere havde betalt av stedsmaalet, men spørgsmaalet om fogedpenge var ikke genstand for diskussion.
44) Skast h. tgb. 1655 20. nov.
45) H. D. nr. 41 1639 9. maj.
46) Kærgaard birks tgb. 1615 24. febr.
47) V. Horne h. tgb. 1650 21. sept.
48) Fleskum h. tgb. 1654 24. juli.
49) Hornum h. tgb. 1637 9. okt.
50) Kærgaard birks tgb. 1640 18. sept.
51) Tuse h. tgb. 1637 18. marts.
52) Hellum h. tgb. 1655 13.marts.
53) Aasum h. tgb. 1649 16. aug.
54) Herlufsholm birks tgb. 1636 15. aug.
55) Hassing h. tgb. 1630 14.jan.
56) ibd. 1632 5. apr.
57) Fleskum h. tgb. 1647 15. febr.
58) Hassing h. tgb. 1632 31. maj.
59) Salling h. tgb. 1637 8. juli.
60) Slet h. tgb. 1649 22. nov.
61) Agernæs birks tgb. 1624 26. nov.
62) J.Sml. 5. R. I s. 403 ff.
63) A. Berntsen anf. v. 2. bog. 2. part. 3. kap. s. 99.
64) ibd. s. 172.

II. LANDGILDE

II. 1. HVAD ER LANDGILDE?

1) Da. Mag. IV s. 224.
2) Sml. ovf. I. 7.
3) C. Osterssøn Veylle: Glossarium juridicum. 1652.
4) A. Berntsen anf. v. 2. bog. 2. part. kap. 1. Ved en trykfejl staar der s. 79 l. 3 »trende« for »tvende«.
5) Han h. tgb. 1630 11. jan.
6) Gl. da. Lo. IV s. 233.
7) K. Br. 1556 24. aug.
8) H. D. nr. 5 1546 f. 15.
9) H. D. nr. 6 1556 f. 378 b (dato mgl.).
10) H. D. nr. 6 1552 30. marts f. 132.
11) K. Br. 1634 25. dec.
12) Kær h. tgb. 1632 7. aug.
13) Slet h. tgb. 1633 21. marts, 1636 1. okt.
14) H. D. nr. 29 1623 26. juni.
15) N. kgl. Sml. fol. 833 nr. 180.

II. 2. LANDGILDENS FORHOLD TIL UDSÆDEN

1) A. Berntsen anf. v. 2. bog s. 43, 47.
2) ibd. s. 53.
3) ibd. s. 83 f.
4) Løvenholm godsarkiv. Pk. 29 læg: Nygaard.
5) H. T. 10. R. III s. 79.
6) J. Sml. 5. R. II s. 7.
7) ibd. III s. 19.
8) ibd. s. 78.
9) Selsø rgsk. i Top. Sml. paa papir i Rigsarkivet.
10) Hjelholt: Falsters Hist. I s. 73, 96.
11) C. G. Weibull: Skånska jordbrukets hist. s. 109.

12) Fabricius i D. da. Folks Hist. V s. 71.
13) Sorø ... skrevet af gamle Soranere I s. 158 f.
14) J. Sml. 5. R. III s. 19.
15) Hellum h. tgb. 1649 24. og 31. juli.
16) Merløse h. tgb. 1652 9. dec.
17) H. T. 10. R. III s. 195.
18) se note 4).
19) Vinding h. tgb. 1611 6. febr.
20) R. D. litra I 1603 17. nov.
21) Kr. Sk. 1579 19. marts. Besigtelse hertil.
22) ibd. 1579 7. apr. Besigtelse hertil.
23) ibd. 1579 7. maj. Besigtelse hertil.
24) Dronningborg lensrgsk. 1638/39.
25) se note 4).
26) Kr. Sk. 1579 10. jan. Besigtelse hertil.

II. 3. NAAR YDEDES LANDGILDEN?

1) Secher: Forordn. I s. 33 f. med henvisning.
2) A. Berntsen anf. v. 2. bog, 2. part, 2. kap.
3) Slet h. tgb. 1653 21. juli, 1. sept.
4) ibd. 21. juli.
5) N. kgl. Sml. Fol. 833 nr. 180.
6) Hindsted h. tgb. 1631 3. febr.
7) Jørgen Brahes privatarkiv. C. 3.

II. 4. HVOR YDEDES LANDGILDEN?

1) Hellum h. tgb. 1637 20. juni.
2) Nibe birks tgb. 1648 9. dec.
3) Baarse h. tgb. 1655 20. nov., 18. dec.
4) Froste h. tgb. 1648 29. marts.
5) Hellum h. tgb. 1635 14., 21. og 28. apr., 5. maj.
6) Revs h. tgb. 1648 29. apr.
7) Slet h. tgb. 1644 24. okt.
8) ibd. 1642 4. aug.
9) Hindsted h. tgb. 1635 30. apr.
10) H. D. nr. 39 1636 11. maj.
11) V. L. D. 1638 C. 21. nov. f. 349.
12) Løvenholm godsarkiv passim.

II. 5. LANDGILDEYDELSEN VED FÆSTERSKIFTE

1) V. L. D. 1638 C. 31. jan. f. 47.
2) V. L. D. 1633 B. f. 185. 28. sept.
3) Hellum h. tgb. 1631 16. aug.
4) Fleskum h. tgb. 1647 28. juni.
5) ibd. 1649 9. og 16. juli.
6) Uldall 4° 258 nr. 28.
7) Univ.bibl. Add. 151 f. 162. — Rigsarkivets domssamling A nr. 182 og C nr. 116.
8) Børglum h. tgb. 1611 5. marts.
9) Slet h. tgb. 1653 17. nov.
10) ibd. 1641 18. marts.
11) V. L. D. 1641 B 18. aug. f. 399.

II. 6. FORGÆVES LANDGILDETILBUD

1) V. L. D. 1638 C 18. juli f. 170 b.
2) V. L. D. 1616 B 11. maj f. 168.
3) V. L. D. 1649 C 1. aug. f. 265 b.
4) V. L. D. 1652 C 5. maj f. 228.
5) V. Horne h. tgb. 1649 3. og 10. febr., 1651 22. febr., 8. marts, 11. okt., 8. nov., 1652 26. marts, 10. apr.
6) V. L. D. 1620 C 18. nov. f. 485.
7) Univ.bibl. Add. 151 f. 260 b.

II. 7. LANDGILDEGODKENDELSE

1) Slet h. tgb. 1642 4. aug.
2) ibd. 1630 23. sept.
3) Hellum h. tgb. 1650 23. apr.
4) Herlufsholm birks tgb. 1633 18. febr.
5) Slet h. tgb. 1653 3. og 10. nov.
6) Fleskum h. tgb. 1634 25. aug.
7) Gl. da. Do. IV s. 113. — J. Sml. 2. R. II 145 ff, III 195 ff.
8) Gl. da. Do. I s. 208.
9) Slet h. tgb. 1634 20. febr.
10) V. L. D. 1622 C 13. apr. f. 117.
11) Gl. da. Do. III s. 34 1567 12. marts.
12) Da. Kancellireg. 1535—50 1537 1. apr.
13) V. L. D. 1640 B 29. jan. f. 65 b.
14) V. L. D. 1626 A f. 207. 23. sept.
15) Herlufsholm birks tgb. 1633 8. og 27. maj, 17. juni.

II. 8. JORDEBOGEN FASTSATTE LANDGILDEN

1) Gl. da. Do. II s. 58 1537 10. juli.
2) Tuse h. tgb. 1637 25. jan., 23. dec.
3) Agernæs birks tgb. 1622 27. sept.
4) Herlufsholm birks tgb. 1616 16. dec.
5) Aasum h. tgb. 1644 19. dec.

6) Skam h. tgb. 1645 23. jan.
7) Lunde h. tgb. 1637 3. febr.
8) H. D. nr. 31 1626 25. maj.
9) Basnæs 1603 i R. F. 1618—23 f. 92 og Boltinggaard 1615 R. F. 1615—18 f. 17.
10) H. T. 10. R. III s. 59 ff.
11) Eline Gøyes jordebog udgivet av Thiset 1892 er ingen egentlig jordebog, da den indeholder meget mere end en saadan, og den er derfor ikke typisk. Det gælder derimod Erik Hardenbergs fra 1583 (Odense Skoleprogram 1928), Jacob Ulfeldts fra 1588 i Holckenhavn godsarkiv og de her ofte benyttede fra de rantzauske godser i Løvenholm godsarkiv.

II. 9. KVITTERING FOR LANDGILDE

1) H. D. nr. 40 1636 14. dec.
2) S. Dyrs h. tgb. 1608 30. aug. — Formentlig fru Anne Friis til Haraldskær, der siden 1600 var enke efter Gert Rosenkrantz til Stensballegaard, men hendes tilknytning til Fævejle kendes ellers ikke.
3) V D. L. 1624 C 11. apr. f. 220 og 637. Sml. 1618 C 21. nov. f. 422.
4) V. L. D. 1620 A 9. sept. f. 361.
5) V. L. D. 1640 B 29. jan. f. 65 b.
6) V. L. D. 1624 C 10. apr. f. 220.
7) Børglum h. tgb. 1611 7. maj.
8) V. L. D. 1627—29 B 3. marts f 42 b.
9) H. D. nr. 49 1650 17. juni.
10) V. L. D. 1643 B 18. jan. f. 21.
11) Baarse h. tgb. 1655 20. nov., 18. dec.
12) S. Dyrs h. tgb. 1608 8. marts.
13) Børglum h. tgb. 1609 30. maj.
14) Hindsted h. tgb. 1654 25. jan.
15) ibd. 1633 15. aug.
16) Slet h. tgb. 1639 28. marts.
17) ibd. 1653. 3. marts.
18) Froste h. tgb. 1648 21. juni.
19) Estrup birks tgb. 1642 23. aug.
20) H. D. nr. 39 1636 11.maj.
21) V. L. D. 1638 C 21. nov. f. 349.
22) Kær h. tgb. 1631 6. sept.
23) Merløse h. tgb. 1654 7. dec.
24) Herlufsholm birks tgb. 1633 18. febr.

II. 10. LANDGILDEKONVERTERING

1) J. Sml. 5. R. II s. 17 f.
2) ibd. III s. 38.
3) ibd. s. 87.
4) H. T. 10. R. III s. 193 f.
5) Bang: Br. t. og fr. Kristoffer Gøye 1587 14. juni.
6) ibd. 22. juli.
7) Knud Pedersen Gyldenstiernes og fru Sidsel Ulfstands privatarkiv. Læg: Breve fra fogeder.
8) V. L. D. 1637 A 2. aug. f. 279.
9) Hellum h. tgb. 1631 29. marts, 10. maj.
10) V. L. D. 1647 C 23. juni f. 141.
11) Froste h. tgb. 1648 29. marts.
12) Slet h. tgb. 1654 6. apr.
13) Nibe birks tgb. 1640 31.okt.
14) Hist Aarb. f. Odense. 1927 s. 214 ff.
15) A. Berntsen, anf. v. 4. bog. 2. part. 4. kap. — Nordisk Kultur XXX. Sv. Aakjær: Maal og Vægt s. 240 ff.

II. 11. RESTANCERS OMFANG OG FORÆLDELSE

1) J. Sml. 1. R. III s. 39 ff.
2) H. T. 10. R. III s. 196.
3) Børglum h. tgb. 1611 20. febr.
4) ibd. 2. apr.
5) Slet h. tgb. 1631 10. nov., 1. og 11. dec. 1632 28. juni.
6) Aasum h. tgb. 1643 23. febr.
7) Kærgaard birks tgb. 1641 7. maj, 18. juni.
8) Hornum h. tgb. 1642 20. juni.
9) N. kgl. Sml. fol. 833 nr. 87. Her er dommen sat til 1579, men N. kgl. Sml. fol. 836 f. 353 har den samme dom under 1573. Det er vistnok den samme sag, der i Rigsarkivets domssamling A nr. 89 og C nr. 115 sættes til 1574 4. sept. Sml. Univ. bibl. Add. 151 f. 104 b.
10) Univ. bibl. Add. 151 f. 307 b.
11) Secher: Forordn. V. s. 40.
12) Chr. IV.s egh. br. IV s. 240.
13) Hornum h. tgb. 1649 19. marts.
14) Hellum h. tgb. 1650 12. febr.
15) Slet h. tgb. 1653 17.nov.
16) Hindsted h. tgb. 1654 22. juni.

17) Slet h. tgb. 1655 17. maj.
18) ibd. 1654 27. apr.

II. 12. ALLE RESTANTER STÆVNET

1) Kær h. tgb. 1631 3. maj.
2) Hassing h. tgb. 1632 6. dec.
3) Herlufsholm h. tgb. 1632 22. nov. — Herlufsholm stævnede 1633 8. maj alle sine restanter, og i 1637 blev de stævnet baade 22. juni og 14. december. Tgb. n. d.
4) Hassing h. tgb. 1636 17. nov.
5) Ø. Han h. tgb. 1630 15. nov.
6) Aasum h. tgb. 1640 7. nov.
7) ibd. 1642 7. nov., 1646 20. og 27. nov., 1648 21. okt., 13. dec.
8) ibd. 1644 12. maj.
9) ibd. 5. dec.
10) Slet h. tgb. 1655. dec.
11) Estrup birks tbg. 1646 30. sept.
12) Gudme h. tgb. 1649 13. dec.
13) Revs h. tgb. 1655 15. dec.
14) Flakkebjærg h. tgb. 1602 4. marts.

II. 13. RESTANCER SKULDE BEVISES OG SPECIFICERES

1) V. L. D. 1630 B 14. aug. f. 117 b.
2) Faraas h. tgb. 1638 22. febr., 1. marts.
3) V. L. D. 1638 C 170 b.
4) V. L. D. 1637 A 8. nov. f. 479.
5) V. L. D. 1640 B 9. sept. f. 374.
6) Slet h. tgb. 1654 2. marts.
7) ibd. 1653 21. apr.
8) V. L. D. 1661 A 14. aug. f. 253.
9) Hellum h. tgb. 1636 17. og 24. maj.
10) Salling h. tgb. 1637 20. juni.
11) Merløse h. tgb. 1652 f. 30. sept.

II. 14. LANDGILDE SKAL LEVERES RETTIDIGT

1) Gudme h. tgb. 1639 14. nov.
2) Flakkebjærg h. tgb. 1607 10. dec.
3) H. D. nr. 41 1639 9. maj.
4) Ringsted h. tgb. 1640 16. juli.
5) Merløse h. tgb. 1654 30. nov.
6) Slet h. tgb. 1642 4. aug.
7) H. D. nr. 7 1558 f. 46.
8) R. D. litra I 1601 22. okt.
9) Hornum h. tgb. 1642 17. jan., 28. febr.
10) Hellum h. tgb. 1637 20. juni.

II. 15. RESTANCE TIL FOGEDEN

1) V. L. D. 1608 A 16. jan. f. 9.
2) Hellum h. tgb. 1637 23. maj.
3) Hornum h. tgb. 1649 26. febr.

II. 16. KRIGSTIDSRESTANCER

1) Secher: Forordn. V s. 490 f.
2) Hellum h. tgb. 1645 18. nov.
3) ibd. 1648 16. maj.
4) V. L. D. 1649 A 28. febr. f. 21 b.
5) H. D. nr. 47 1647 12. maj.
6) Hellum h. tgb. 1645 15. apr.
7) V. Horne h. tgb. 1646 21.nov., 1647 16. jan.
8) Slet h. tgb. 1644 14. nov.
9) ibd. 1630 18. marts.
10) Hindsted h. tgb. 1631 3. febr.
11) V. Horne h. tgb. 1649 3. juli.
12) V. L. D. 1632 A 10. marts f. 94.
13) Hellum h. tgb. 1629 10. nov.
14) V. L. D. 1630 A 14. aug. f. 255.
15) V. L. D. 1630 B 11. sept. f. 172 b.
16) Sv. Aakjær i Hans Rosenkrantz: Rosenholm s. 114.
17) Hindsted h. tgb. 1646 8. jan., 19. febr.
18) Agernæs birks tgb. 1625 18. marts.
19) Flakkebjærg h. tgb. 1602 25. febr.
20) Hellum h. tgb. 1651 11. nov.

II. 17. RESTANCEFORLIG

1) Kær h. tgb. 1631 19. juli.
2) Hellum h. tgb. 1643 31. okt.
3) Kær h. tgb. 1632 27. marts.
4) Slet h. tgb. 1651 7. aug.
5) ibd. 1636 3. marts.
6) ibd. 1655 14. juni.
7) Hindsted h. tgb. 1633 25. apr.
8) Slet h. tgb. 1644 5. dec.
9) Salling h. tgb. 1637 28. marts.
10) Kær h. tgb. 1632 4. dec.
11) Slet h. tgb. 1642 28. apr.
12) ibd. 1632 7. juni.

13) Hellum h. tgb. 1636 10. maj. 1 td. rug = 3 sldl., 1 td. byg = 10 mk.
14) ibd. 1650 12. febr.
15) H. D. nr. 7 1558 f. 13.

II. 18. PANT FOR RESTANCER

1) V. L. D. 1635 C 13. aug. f. 211 b.
2) H. D. nr. 2 1538 17. sept.
3) Flakkebjærg h. tgb. 1602 18. febr.
4) Slet h. tgb. 1635 30. apr.
5) Skast h. tgb. 1653 1. juni.
6) ibd. 7. juni.
7) V. Horne h. tgb. 1640 17. okt.
8) Revs h. tgb. 1651 30. aug.

II. 19. LANDGILDEREGULERING

1) Besigtelser til kronens mageskifter 1648 8. juli og Christoffer Steensens jordebog over Barløsegaard i Brahesminde godsarkiv.
2) Om de enkelte gaarde se noterne til I. 2.
3) J. Sml. 5. R. III s. 87.
4) H. T. 10. R. III s. 219.
5) ibd. s. 195.
6) Fra Randers Amt. 1920 s. 26 f. Peder Oxe skal have ladet to landsbyer under Gisselfeld regulere, uden at det førte til landgildeforhøjelse, men detailoplysninger mangler. Rasmussen: Gisselfeld. s. 127.
7) V. L. D. 1635 B 23. sept. f. 178 b.
8) Da. Kancellireg. 1535—50 1546 29. maj.
9) K. Br. 1558 17. nov.
10) Herlufsholm birks tgb. 1616 16. dec.
11) Ringsted h. tgb. 1642 17. febr., 30. marts.
12) Hornum h. tgb. 1642 12. sept.
13) Slet h. tgb. 1633 21. marts, 1636 1. okt.
14) Flakkebjærg h. tgb. 1602 3. juni.
15) Hindsted h. tgb. 1642 27. jan.
16) Merløse h. tgb. 1655 1. marts.
17) ibd. 1652 18.nov.
18) Skast h. tgb. 1636 6. sept.

II. 20. LANDGILDEVARIANS

1) H. T. 5. R. VI s. 655. Her er henvisninger baade til Rasmussen og Christensen og i det hele til den ældre behandling av emnet. Derimod synes Steenstrup ikke at have kendt A. Heise: Hemmestrup i J. Sml. II s. 323 ff, der delvis kunde bruges til støtte for hans paastand.
2) Fridericia: Adelsvælden s. 91.
3) For de enkelte gaardes vedkommende henvises til I. 2.
4) S. R. D. IV s. 351.
5) Vedel Simonsen: Eske Brok under 1612 23. april.
6) ibd. 5. maj.

II. 21. LANDGILDENEDSÆTTELSE

1) Hjelholt: Falster I s. 101, 405. — Et godt exempel fra krongods er K. Br. 1603 10. dec.
2) Revs h. tgb. 1651 3. maj, 7. juni.
3) ibd.
4) ibd. og 31. maj.
5) Kr. Sk. 1622 23. aug. Slet h. tgb. 1653 13. jan.
6) S. Dyrs h. tgb. 1608 29. nov.
7) Wad: Breve fr. og t. Herluf Trolle I s. 34.
8) R. F. 1586—92 f. 131 b.
9) 1643 rec. 2. bog 6. kap. § 19. — En retssag om en herredsfogeds landgildefrihed paa Dronningborg len findes V. L. D. 1641 B 24. nov. f. 452 b, 1642 B 8. juni f. 175.
10) H. T. 10. R. III s. 212, J. Sml. 5. R. II s. 18, III s. 56.
11) J. Sml. 5. R. III s. 92.
12) ibd. s. 45 f. H. T. 10. R. III s. 50 f.
13) Hornum h. tgb. 1654 18. sept.
14) J. Sml. 5. R. IV s. 15 f.
15) Slet h. 1647 28. okt.
16) Klingstrup godsarkiv. Perg.skøde 1641 7. jan. — Nyborg slots jordebog 1662.
17) V. L. D. 1626 A f. 70. — R. F. 1636 6. dec.
18) Nakkebølle godsarkiv. Skøde 1654 6. juli. — Orig. mageskifter 1650 26. okt.
19) H. D. nr. 49 1650 20. juli.
20) R. F. 1559—63 f. 181, 1586—92 f. 188 b.
21) V. L. D. 1624 B f. 102 b. — Chr. Roth-

kircks lodseddel i Brahesminde godsarkiv.

22) R. F. 1567—70 f. 52, 1570—76 f. 35 b, 1618—23 f. 151.
23) R. F. 1586—92 f. 56 og 5. juni 1592.
24) Odense skoleprogram 1928 s. 18 ff.
25) Lykkesholm godsarkiv. Perg. nr. 2 og 12.
26) Ravnholt godsarkiv. Crones avskrifter i Landsarkivet i Odense.
27) V. L. D. 1626 B f. 70. R. F. 1630—40 f. 57.
28) R. F. 1567—70 f. 52. 1570 f. 35 b. 1618—23 f. 151.
29) R. F. 1567—70 f. 12, 1609—15 f. 8.
30) R. F. 1586—92 f. 204. 1601—07 f. 309 b.
31) Odense skoleprogram 1928 s. 37.

II. 22. LANDGILDEFORHØJELSER I ALMINDELIGHED

1) Skifterne er indført i tgb. i Hellum, Hindsted, Fleskum, Hornum og Slet h. og særlig righoldigt i V. Horne h. 1621—23, 1646 og Skast h. tgb. 1636—37.
2) Osterssøn Veylle: Glossarium juridicum under »arveskifte«.
3) Matzen: Kjøbenhavns Universitets Retshistorie II s. 301, 304.
4) Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II s. 356.
5) Brorson: Forsøg til den femte Bogs Forklaring i Christian den Femtes Danske og Norske Lov.
6) Secher og Støckel: Forarbejderne til .... Danske Lov, II s. 123.
7) Som prøve kan anføres Ringsted h. tgb. 1617, 1640 og 1642. De eneste skiftesager, hvor en herremand overhovedet nævnes, er: 1617 30. jan. En kvinde gav Eske Krafse til Assendrup avkald paa arv efter sin broder. 1642 17.febr. Otte Brahe til Næsbyholms repræsentant fik paa skiftet efter en bonde udlagt husdyr, vogn og korn til i alt 116 dl. mønt. Det oplyses ikke, hvorfor beløbet blev udlagt Otte Brahe eller om det var hans bonde.
8) K. Br. 1551 23. eller 28. okt.
9) H. D. nr. 27 1621 14. juni.
10) H. D. nr. 29 1623 26. juni.
11) ibd. 8. juli.
12) V. L. D. 1569 B 18. juni f. 113, 115 b.
13) H. D. nr. 43 1641 15. okt.
14) fx. Odense skoleprogram 1928 s. 33 under Høgebierig.
15) Demstrup jordebog 1647. Løvenholm godsarkiv.
16) J. Sml. 5. R. III s. 45.
17) Froste h. tgb. 1648 21. juni.
18) R. D. litra C 1555 1. sept.
19) R. D. litra E f. 62 1573 20. maj.
20) H. D. nr. 51 1652 17. maj.

II. 23. LANDGILDEFORHØJELSE PAA KRONGODS

1) Christensen: Agrarhist. Studier I. s. 110 ff.
2) H. T. 5. R. VI s. 680 ff.
3) ibd. s. 697.
4) Gl. da. Do. I s. 167 f.
5) K. Br. 1552 19.—20. marts.
6) K. Br. 1553 26. marts. Knud Gyldenstierne var lensmand 1525—33 og 1536—51 paa Kallundborg, og hans systematiske forhøjelse av landgilden gav anledning til klage fra bønderne 1558 og kongens indgriben. K. Br. 1553 24. aug., 1554 29. sept., indlæg til registranten 1556—58 læg: Kallundborg nr. 4.
7) K. Br. 1554 6. marts.
8) K. Br. 1561 23. juli.
9) 20 ol tørre sild og 1 td. ferske sild regnes begge = 1 td. hk., saa protesten maa udelukkende dreje sig om den avløste nats fiskeri.
10) En nedsættelse fra 4 skp. hk. til 1 skp. 1 fj. 1 alb. hk.
11) H. D. nr. 7 1548 f. 55.
12) H. D. nr. 1 1537 30. marts.
13) H. D. nr. 6 f. 192.
14) H. D. nr. 6 f. 278 b.
15) K. Br. 1571 31. dec. og Kr. Sk. 1562 14. febr.
16) Besigtelse til mageskifte 1605 23. sept.

16a) Kr. Sk. 1605 23. sept. Besigtelse hertil.
17) K. Br. 1554 22. okt.
18) Odense skoleprogram 1928 s. 52 f.
19) K. Br. 1554 22. okt.
20) H. D. nr. 35 1632 6. juni.
21) H. D. nr. 40 1636 27. okt.
22) H. D. nr. 7 1557 f. 2 b. Om jordebogsændring efter kongens ordre se fx. K. Br. 1603 10. dec.
23) K. Br. 1554 12. —15. marts.
24) En almindelig udtalelse om landgildeforhøjelse findes H. T. 7. R. III s. 535 i Mackeprang: Dronning Sofie og livgedinget og er saaledes baseret paa falstersk krongodsmateriale. Andre exempler paa forhøjelse nævnes av Estrup H. T. VI s. 295 ff., hvor hele spørgsmaalet debatteres.

II. 24. LANDGILDEFORHØJELSE PAA ADELSGODS

1) K. Br. 1553 27.—29. sept.
2) Salling h. tgb. 1613 10. aug.
3) Kær h. tgb. 1632 7. aug.
4) Salling h. tgb. 1637 7. febr.
5) Hornum h. tgb. 1650 29. apr.
6) Hassing h. tgb. 1631 27. okt.
7) ibd. 1632 8. marts.
8) ibd.
9) ibd. 1632 25. okt.
10) ibd. 1635 2. apr.
11) Hellum h. tgb. 1646 3. og 17. nov., 15. dec.
12) N. kgl. Sml. fol. 843 nr. 92 og fol. 845 nr. 158.
13) V. L. D. 1625 C 2. juli f. 351, 1638 C 6. juni, f. 112 b.
14) Merløse h. tgb. 1655 7. juni, 5. juli. — Kr. Sk. 1571 13. dec.
15) H. D. nr. 53 1655 29. juni.
16) V. Horne h. tgb. 1650 26. okt. og følgende tingdage.
17) H. D. nr. 51 1652 11. maj.
18) Gl. da. Do. I s. 277 ff.
19) Kær h. tgb. 1632 26. juni.
20) Hornum h. tgb. 1649 19. marts.
21) H. D. nr. 6 1552 30. marts, f. 132. (Trykt: Gl. da. Do. I s. 193 f.) — K. Br. 1551 13. marts.
22) K. Br. 1559 17. okt., 1560 20. febr.
23) K. Br. 1585 12. juli. — Kr. Sk. 1579 27. nov.
24) K. Br. 1597 7. dec.
25) Gl. da. Do. I s. 153 ff. 1551 25. juli. — Kr. Sk. 1547 3. jan.
26) K. R. D. II s. 194 ff. 1608 10. juni.
27) V. L. D. 1639 A 19. juni f. 170 b.
28) V. L. D. 1620 A 31. marts.
29) Agernæs birks tgb. 1624 17. sept.
30) Kær h. tgb. 1632 18. dec.
31) Fjære h. tgb. 1633 5. sept.
32) Tuse h. tgb. 1637 23. dec.
33) Merløse h. tgb. 1655 5. maj.
34) Herlufsholm birks tgb. 1635 14. og 21.sept.
35) Marqvard: M. Gyldenstierne. II s. 165.
36) Kær h. tgb. 1631 10. og 24. maj.
37) Thiset: Eline Gøyes Jordebog anf. steder.
38) J. Sml. 5. R. III s. 45.
39) H. T. 10. R. III s. 195.
40) Besigtelse til mageskifte 1579 10. jan.
41) Fynske Aktstk. II s. 21 ff. — Desværre kan polemik paa dette punkt ikke helt undgaas. *Steenstrup* har i sin ovennævnte avhandling brugt denne besigtigelse og sandsynliggør, at naar nogle husmænd paa krongodset har faaet paasat landgilde, er det, fordi de har faaet humlehaver, derimod kommer han ikke ind paa, hvorfor nogle bønder paa fru Anne Lunges gods har faaet paasat landgilde. Det er for deres vedkommende umuligt at antage, at det skulde skyldes arealforøgelse, da det om den ene av bønderne, Mogens Olufsen i Ringby i Hammer sogn, hedder: »Giver til landgilde 1 pd. byg, 1 td. havre, nok er paasat 9 sk.... End har han en enghave til hans gaard som skylder aarlig 4 læs eng.« Naar dette særlige jordstykke nævnes for sig og med en særlig landgilde, er det ganske usandsynligt, at den paasatte landgilde ogsaa skulde hidrøre fra et særligt areal. Ved de to andre gaarde med paasat landgilde findes ingen særligt betegnede arealer.

42) Nord. Kultur XXX s. 194.
43) J. Sml. II s. 360 ff.
44) Jac. Ulfeldts jordebog i Holckenhavn godsarkiv. — Selsø Jordebog i Rigsarkivets topografiske Samling paa papir. Horne h. Selsø.
45) ibd. og Da. Kanc. Reg. 7 s. 276 b ff.
46) ibd.
47) De enkelte jordebøger er nævnt ovenfor I. 2 og II. 21.

III. HOVERI

INDLEDNING

1) Hornum h. tgb.
2) Fleskum h. tgb.
3) H. T. 10. R. II s. 213.
4) J. Sml. 5. R. III s. 57, 93.

III. 1. UDBUD AV LEDIGT GODS PAA TINGE

1) H. T. 6. R. II s. 567—84. Her findes henvisninger til baade lovbestemmelserne i haandfæstninger og forordninger og til skatteudskrivninger, der viser praxis.
2) Gl. da. Do. III s. 168 1572 14. juni.
3) Univ.bibl. Add. 151 f. 301 1590 21. nov.
4) Skam h. tgb. 1646 30. juli.
5) anf. værk s. 156.
6) Skast h. tgb. 1638 10. juli.
7) Slet h. tgb. 1641 21. jan., 4. febr. — V. L. D. 1641 B 17. apr. f. 49.
8) Hellum h. tgb. 1650 10. dec., 1651 8. apr. — En lignende sag fra Vorgaard findes ibd. 1651 5. aug.
9) Slet h. tgb. 1641 10. sept.
10) ibd. 1641 11. febr., V. L. D. 1641 B 17. febr. f. 50 b.
11) Slet h. tgb. 1649 29. marts.
12) V. Horne h. tgb. 1640 7. nov.
13) Kærgaard birks tgb. 1650 5. juli.
14) H. T. 10. R. III s. 74 f.

III. 2. LØFTE OM ÆGT OG ARBEJDE

1) Andre exempler findes: Hassing h. tgb. 1630 8. april, Slet h. tgb. 1635 17. dec. og 1652 22. juli, Hindsted h. tgb. 1647 28. maj, Hellum h. tgb. 1653 15. febr.
2) Slet h. tgb. 1642 21. april.

III. 3. HOV AV HUSFOLK

1) J. Sml. 5. R. III s. 43 f.
2) Herlufsholm birks tgb. 1618 22. juni.
3) Agernæs birks tgb. 1622 8. nov.
4) ibd. 1625 20. maj.
5) V. L. D. 1620 C 15. juli, f. 227 b.
6) Slet h. tgb. 1649 19. juli.

III. 4. HOVBUD

1) H. T. 10. R. III s. 209.
2) Agernæs birks tgb.. 1622 5. apr.
3) Herlufsholm birks tgb. 1635 6. apr.
4) ibd. 22. juni, 6. juli.
5) ibd. 5. okt. 14. dec.
6) H. D. nr. 36 1633 28. juli.
7) Tuse h. tgb. 1637 26. aug.
8) Slet h. tgb. 1631 16. juni.
9) ibd. 1632 3. maj.
10) Herlufsholm birks tgb. 1635 6. juli.
11) V. L. D. 1632 A 10. marts, f. 105.

III. 5. HOV VED ANDRE

1) J. Sml. 5. R. III s. 51.
2) Faraas h. tgb. 1638 7. juni.
3) Hindsted h. tgb. 1631 24. nov.
4) Kær h. tgb. 1632 17. apr.
5) V. Horne h. tgb. 1640 7. nov.
6) Hassing h. tgb. 1648 21. sept.
7) Slet h. tgb. 1649 2. nov.
8) Estrup birks tgb. 1646 8. sept.
9) ibd. 1639 8. marts.
10) Flakkebjærg h. tgb. 1607 4. og 11. juni.
11) J. Sml. 5. R. III s. 51.
12) V. L. D. 1620 A 22. apr. f. 122.
13) ibd. 1608 A 28. juli f. 213.
14) Hassing h. tgb. 1636 23. apr.
15) Herlufsholm b. tgb. 1635 6. apr.

III. 6. HOVERI I FORHOLD TIL LANDGILDEN

1) anf. v. 2. bog, 2. part, 6. kap. s. 158 ff.
2) V. L. D. 1661 A 31. juli f. 253.
3) Tuse h. tgb. 1637 9. og 23. dec.
4) Faraas h. tgb. 1638 19. apr.

5) Skast h. tgb. 1639 23. apr.
6) ibd. 1648 25. jan.
7) Vinding h. tgb. 1611 27. febr.
8) Hellum h. tgb. 1627 19. juni.
9) Revs h. tgb. 1651 12. juli.
10) ibd. 5. juli.
11) ibd. 19. juli.
12) J. Sml. 5. R. III s. 50.

III. 7. HOVERIETS OMFANG

1) H. D. nr. 5 1546 f. 69.
2) R. F. 1567—70 f. 15 b ff.
3) R. F. 1609—15 f. 8 ff.
4) V. L. D. 1618 C 26. sept. f. 338.
5) V. L. D. 1617 A 24. maj, 30. sept. f. 149 b og 331.
6) Agernæs birks tgb. 1624 22. apr.
7) ibd. 20. febr.
8) Slet h. tgb. 1631 3. marts.
9) Hassing h. tgb. 1635 22. okt.
10) Hellum h. tgb. 1640 30. sept.
11) V. L. D. 1635 B 9. sept. f. 173.
12) Slet h. tgb. 1645 1. maj.
12a) Hassing h. tgb. 1654 9. marts.
13) ibd. 1654 28. sept.
14) V. Horne h. tgb. 1654 16. dec.
15) Aasum h. tgb. 1649 8. marts.
16) Om denne side av hoverispørgsmaalet paa de rantzauske gaarde se: H. T. 10. R. III s. 208, 210. — J. Sml. 5. R. II s. 14 f., III s. 49 f., 52, 89 f.
17) Naar det i Rasmussen: Gisselfeld s. 112 siges, at hoveriet paa Gisselfeld var begrænset i landsbyen Søtorup, er det umuligt at tage stilling hertil, da henvisninger mangler.
18) H. T. 6. R. II s. 586.

III. 8. HOVERIFORØGELSE

1) R. D. litra E 1572 18. juni.
2) H. D. nr. 5 1546 7. febr. f. 15.
3) H. D. nr. 6 1553 4. jan. f. 192.
4) ibd. 1552 10. juni f. 126 b.
5) ibd. 1552 30. apr. f. 68.
6) R. D. litra C 1555 11. sept. f. 64.
7) J. Sml. 5. R. III s. 89 ff.
8) V. L. D. 1569 B 18. juni f. 115.
9) V. L. D. 1617 B 20. dec. f. 462. — En lignende paaberaabelse av et kongebrev fra 1505 forsøgtes i 1554 av nogle bønder under Aalborghus i Hellum herred. H. D. nr. 6 f. 278 b.
10) V. L. D. 1625 A 27. maj f. 136.
11) H. D. nr. 37 1635 17. apr. f. 123.
12) H. D. nr. 41 1639 1. maj.
13) Hornum h. tgb. 1649 7. maj, 25. juni.
14) anf. v. I s. 199, 201—3.
15) Hornum h. tgb. 1642 12. sept.
16) ibd. 1649 16. nov.
17) Rasmussen: Gisselfeld s. 85.
17a) Et isoleret tilfælde findes dog 1538. Da. Mag. 3. R. IV s. 189.
18) K. Br. 1607 17. og 20. jan.
19) K. Br. 1624 14. juni, 1626 27. juni, 1629 8. okt., 1632 23. apr., 1634 4. nov.
20) K. Br. 1607 9. jan.
21) K. Br. 1622 27. juni.

III. 9. KLAGER OVER HOVERI

1) Skast h. tgb. 1639 21. og 28. apr., 17. sept., 1640 19. maj, 16. juni, 18. aug.
2) ibd. 1639 24. sept.
3) V. Horne h. tgb. 1650 24. aug.
4) ibd. 1655 21. juli.
5) V. L. D. 1616 C 27. apr. f. 113 b.
6) H. D. nr. 43 1641 8. okt. — I en klage fra bønderne paa Ørum len 1620 siger de, at de har gjort det arbejde, som de og deres forgængere har gjort, men ikke de urimelige p a a l æ g, de nu plages med. V. L. D. 1620 A 2. dec. f. 332, 1621 A f. 260 b, 411.
7) Fjære h. tgb. 1635 29. jan. — K. Kr. 1634 6. nov.
8) Herlufsholm birks tgb. 1634 24. nov.
9) Skast h. tgb. 1657 13. jan.

III. 10. HOVERI TIL FORPAGTERE

1) Kær h. tgb. 1632 15. og 29. maj.
2) Hornum h. tgb. 1641 22. febr., 5. apr., 21. og 28. juni, 19. juli, 9. og 16. aug., 6. sept. — Sagen giver iøvrigt en del oplysninger om, hvordan jorden blev gødet.
3) J. Sml. 5. R. II s. 11 ff.
4) ibd. III s. 78 ff.

III. 11. FRIHED FOR ÆGT OG ARBEJDE

1) Merløse h. tgb. 1655 1. maj.
2) Hindsted h. tgb. 1647 18. nov., 1648 13. jan.
3) Hellum h. tgb. 1635 24. marts.
4) ibd. 1650 26. nov.
5) V. L. D. 1632 C 10. og 24. marts f. 9 b og 65 b.
6) Exempler findes i V. L. D. 1617 A 19. juni f. 149 b, 1635 B 9. sept. f. 158 b, 1637 A 20. aug. f. 277 b.
7) V. L. D. 1618 A 20. juni f. 215 b, 223, Baarse h. tgb. 1656 5. aug.
8) H. D. nr. 48 1649 31. maj.

III. 12. HOVERI UDENFOR HOVEDGAARDEN

1) J. Sml. 5. R. III s. 55 f.
2) Fleskum h. tgb. 1654 11. sept.
3) H. D. nr. 13 1591 10. juli. — Sml. Da. Mag. II s. 271 f, 274 ff. — Eiler Nystrøm i Festskrift til Erslev s. 296.
4) H. T. 10. R. III s. 205. — J. Sml. 5. R. III s. 43.
5) Herlufsholm birks tgb. 1617 6. okt.
6) ibd. 1635 28. sept.
7) ibd. 1633 17. juni.
8) Merløse h. tgb. 1652 1. juli. — I samme sag nævnes, at nogle kronbønder pløjede til en øde gaard under Roskildegaard. Et exempel paa, at universitetsbønder pløjede til en øde gaard 1642, findes Ringsted h. tgb. 1642 30. juni.

III. 13. HOVLODDER

1) Herlufsholm birks tgb. 1618 16. nov.
2) Hassing h. tgb. 1645 5. juni.
3) Hornum h. tgb. 1650 12. og 19. aug.
4) ibd. 1640 21. sept.
5) Sallinge h. tgb. 1637 21. nov.
6) Ø. Han h. tgb. 1630 6. sept.
7) Bjærge h. tgb. 1651 25. aug.
8) Skam h. tgb. 1645 29. maj, 5. juni.
9) Aasum h. tgb. 1650 4. apr.
10) Estrup birks tgb. 1646 8. sept.
11) Hellum h. tgb. 1639 14. apr.
12) V. L. D. 1640 B 9. sept. f. 374.
13) Hellum h. tgb. 1635 14. apr.
14) Slet h. tgb. 1637 30. marts.
15) Hornum h. tgb. 1642 18. apr., 6. juni.
16) Slet h. tgb. 1647 22. apr.
17) Hellum h. tgb. 1639 10. sept.
18) Hornum h. tgb. 1641 16. aug.
19) J. Sml. 5. R. III s. 51.
20) Da en rude eller rode er et kubikmaal paa 6 sjællandske alen paa hver led eller blot 8 kubikalen, er det formentlig en rode tørv, der her er tale om, skønt tørv ellers regnes i læs. Se A. Berntsen anf. v. II s. 194, 544.
21) Tuse h. tgb. 1637 11. febr., 11. marts.

III. 14. HOVERIETS FORMER

1) Gudme h. tgb. 1639 31. jan.
2) Kær h. tgb. 1632 3. juli.
3) ibd. 26. juni.
4) Skam h. tgb. 1645 23. jan.
5) Herlufsholm birks tgb. 1635 5. okt., 14. sept.
6) V. Horne h. tgb. 1613 24. juli.
7) Hellum h. tgb. 1631 19. juli.
8) Slet h. tgb. 1652 28. maj.
9) Tuse h. tgb. 1637 19. aug., 2. sept.
10) Gudme h. tgb. 1640 20.aug.
11) Revs h. tgb. 1648 26. aug.
12) V. L. D. 1661 A 31. juli f. 134.
13) Bjærge h. tgb. 1649 2. og 9. apr.
14) Aasum h. tgb. 1650 4. apr.
15) ibd.
16) Slet h. tgb. 1632 4., 11. og 18. okt.
17) V. Horne h. tgb. 1654 4. nov.
18) Hellum h. tgb. 1652 10. febr.
19) Slet h. tgb. 1654 17.aug.
20) Hellum h. tgb. 1654 11. apr., 30. maj.
21) Herlufsholm birks tgb. 1630 30. aug., 1635 7. sept., 5. og 12. okt., 1636 8. aug.
22) Agernæs birks tgb. 1623 5. sept.
23) V. Horne h. tgb. 1654 21.okt., 16. dec.
24) H. T. 10. R. III s. 74 f., 209 f. J. Sml. 5. R. III s. 50 f, II s. 15.
25) Agernæs birks tgb. 1624 13.aug.
26) Hornum h. tgb. 1649 11. juni.

III. 15. HOVGÆRDER

1) Flakkebjærg h. tgb. 1608 17. marts.
2) Skast h. tgb. 1640 17. nov.

3) H. D. nr. 2 1539 1. juli. — Bjerge og Søegaard: Vider og Vedtægter. Se registret under »gærder«.
4) R. F. 1615—19, 1615 22. okt. f. 38.
5) Faraas h. tgb. 1631 24. marts. — Sml. Merløse h. tgb. 1654 7. dec.
6) Lunde h. tgb. 1636 28. nov.
7) Sallinge h. tgb. 1637 20. juni.
8) Bjærge h. tgb. 1651 5. maj.
9) Aasum h. tgb. 1647 13. og 28. maj, 3. juni, 1647 12. aug.
10) Skam h. tgb. 1654 6. og 13. apr.
11) Aasum h. tgb. 1649 21. juni.
12) Skam h. tgb. 1653 14. og 28. juli.
13) ibd. 24. marts.
14) Thott 1201 nr. 118 f. 168.
15) Hassing h. tgb. 1645 24. apr.
16) Herlufsholm birks tgb. 1635 6. apr.
17) ibd. 29. juni.
18) Merløse h. tgb. 1655 7. juni.

III. 16. HOVSPIND

1) Skast h. tgb. 1640 16. juni.
2) H. T. 10. R. III s. 210.
3) J. Sml. 5. R. III s. 35, 52.
4) ibd. II s. 15. — Om spindepenge paa krongods se K. Br. 1635 7. nov.

III. 17. REDSKABER OG FODER

1) J. Sml. 5. R. III s. 12.
2) Hornum h. tgb. 1641 21. juni.
3) Slet h. tgb. 1645 1. maj.
4) Hassing h. tgb. 1654 9. marts.
5) Hornum h. tgb. 1641 19. juli.
6) Hindsted h. tgb. 1632 5. juli.
7) Hornum h. tgb. 1650 12. aug.
8) Hassing h. tgb. 1645 5. juni.
9) ibd. 1. maj.
10) J. Sml. 5. R. III s. 52.
11) Herlufsholm birks tgb. 1617 17. nov.
12) Agernæs birks tgb. 1623 11. og 18. juli, 22. sept., 5. dec.
13) Slet h. tgb. 1630 15. marts.
14) Hassing h. tgb. 1648 10. og 17. aug.

III. 18. FORHOLD UNDER ARBEJDET

1) N. kgl. Sml. fol. nr. 173. — Ms. indeholder en samling domme, fortrinsvis fra Viborg landsting, den yngste fra 1597, og har desuden en række oplysninger om landbrugsforhold. Efter skriften og indholdet at dømme er det fra ca. 1600. Sml. om forholdene paa krongods — Hven — K. Br. 1580 20. aug., 1581 8. jan.
2) H. T. 10. R. III s. 209.
3) J. Sml. 5. R. III s. 51 f.
4) H. D. nr. 5 1546 22. juli f. 69. — Sml. C. Christensen anf. v. I s. 207 ff. — 1578 skulde hovbønderne paa Dalum kloster have to maaltider mad daglig, naar de om natten var borte fra deres hjem. N. da. Mag. II s. 156.
5) Bang: Breve fra og t. Kristoffer Gøye s. 379.
6) Slet h. tgb. 1651 7. aug.
7) Hellum h. tgb. 1645 1. juli.
8) H. D. nr. 39 1636 13. maj.
9) Slet h. tgb. 1650 31. okt.
10) Froste h. tgb. 1647 1. sept.
11) Salling h. tgb. 1637 25. juli.
12) Herlufsholm birks tgb. 1630 2. juli.
13) Aasum h. tgb. 1648 24. aug.
14) V. L. D. 1624 C 24. apr. f. 296 b.
15) V. Horne h. tgb. 1652 10. juli.
16) ibd. 1654 26. aug. og følg. tingdage.
17) Hassing h. tgb. 1635 23. apr.
18) ibd. 1648 10. og 17. aug.
19) ibd. 17. aug.
20) ibd. 1654 1. juni.
21) ibd. 1648 24. aug.
22) Baarse h. tgb. 1656 20. maj.

III. 19. HOVERIAVLØSNING

1) Gudme h. tgb. 1649 5. apr.
2) H. T. 10. R. III s. 210.
3) J. Sml. 5. R. III s. 89.
4) V. L. D. 1640 A 23. sept. f. 209 b.
5) H. D. nr. 28 1622 2. juli.
6) Hellum h. tgb. 1640 18. febr.
7) ibd. 7. jan.
8) Slet h. tgb. 1642 31. marts.
9) ibd. 1632 14. juni.
10) Skast h. tgb. 1649 13. marts.
11) Hindsted h. tgb. 1654 25. jan.
12) Skast h. tgb. 1656 8. jan.
13) Hornum h. tgb. 1642 17. jan.

14) Skast h. tgb. 1640 14. apr.
15) V. Horne h. tgb. 1651 11. okt.
16) K. Br. 1629 15. okt.
17) V. L. D. 1635 C 9. sept. f. 239 b.
18) K. Br. 1590 5. okt.
19) V. L. D. 1624 B 6. nov. f. 274, 1625 B 23 apr. f. 88 b.
20) Hornum h. tgb. 1640 29. juni.
21) ibd. 1649 9. apr.
22) Baarse h. tgb. 1655 f. 67 og følgende tingdage. — Sml. ibd. 1656 12. febr., 1657 13. og 27. jan.
23) Skam h. tgb. 1654 6. apr.
24) Sallinge h. tgb. 1613 8. juni.
25) Hellum h. tgb. 1639 15. okt.
26) H. D. nr. 44 1642 23. apr.
27) Hindsted h. tgb. 1642 5. maj, 1643 20. apr.
28) Hellum h. tgb. 1639 19. nov.
29) Hindsted h. tgb. 1640 15. okt.
30) ibd. 1642 14. apr.
31) V. Horne h. tgb. 1650 6. juli.
32) Gudme h. tgb. 1649 5. apr.

III. 20. BØDER BETALT VED HOVERI

1) H. T. 10. R. III s. 213.
2) J. Sml. 5. R. III s. 58, 93.
3) H. D. nr. 55 1656 1. juli.
4) Tuse h. tgb. 1637 14. okt., 2. dec.

III. 21. ENKELTE HOVERIFORSØMMELSER

1) Herlufsholm birks tgb. 1633 17. juni.
2) Skam h. tgb. 1653 24. marts.
3) ibd. 1645 29. maj.
4) Estrup birks tgb. 1646 8 sept.
5) Hornum h. tgb. 1650 23. okt. — Plojningsforsømmelse paa krongods: R. F. 1615—19, f. 127. — Forsømmelse av tørvegrøft paa krongods: V. L. D. 1632 A 14. jan. f. 1.
6) H. D. nr. 14 1596 10. juni. (TryktK.R.D. I s. 67). — Landstingsdommen findes N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 327 b.
7) V. L. D. 1638 A 17. jan. f. 64.
8) Hindsted h. tgb. 1635 13. aug.
9) V. L. D. 1623 A 16. aug. f. 258. — Lignende sag fra Hald len V. L. D. 1622 A 14. okt., 11. nov. og 1623 A 16. aug. f. 262. — Naar en bonde fra et unævnt gods 1576 tiltaltes for forsømmelse av 5½ dags arbejde, maa det vel ogsaa have været en del av hans hoveri. Børglum h. tgb. 1576 29. apr.
10) Kær h. tgb. 1631 19. juli.
11) Estrup birks tgb. 1646 8. sept.
12) Hassing h. tgb. 1645 5. og 12. juni.
13) H. D. nr. 35 1632 6. juni.
14) Agernæs birks tgb. 1624 29. jan.
15) V. Horne h. tgb. 1647 15. maj.
16) Skam h. tgb. 1646 2. apr.
17) Merløse h. tgb. 1654 7. dec.
18) Tuse h. tgb. 1637 23. dec.
19) Hellum h. tgb. 1656 8. og 29. apr., 6. og 13. maj, 17. juni.

III. 22. MODVILJE OG OVERHØRIGHED

1) Flakkebjærg h. tgb. 1606 1. maj.
2) H. D. nr. 48 1649 27. juni.
3) Agernæs birks tgb. 1624 16. apr.
4) V. L. D. 1623 B 8. nov. f. 268 b.
5) Froste h. tgb. 1647 22. dec., 1648 9. jan. 22. marts.
6) Hellum h. tgb. 1631 19. apr.
7) Skast h. tgb. 1652 3. aug. — Lignende sager: Kær h. tgb. 1631 29. nov. — V. Horne h. tgb. 1623 19. juli.
8) Froste h. tgb. 1647 18. aug.
9) Faraas h. tgb. 1638 22. febr., 1. marts.
10) Slet h. tgb. 1639 8. marts.
11) S. Dyrs h. tgb. 1608 13. sept.
12) Hellum h. tgb. 1635 3. nov.
13) Skast h. tgb. 1640 28. juli.
14) V. L. D. 1625 C 30. juli f. 401 b.
15) R. F. 1615—19 f. 43.
16) Hellum h. tgb. 1635 23. og 30. sept.
17) ibd. 1648 26. sept., 7. nov.
18) Skast h. tgb. 1655 2. okt.
19) S. Dyrs h. tgb. 1608 19. jan.
20) R. D. litra I 1601 22. okt.

III. 23. I HUSBONDS FORFALD

1) V. Horne h. tgb. 1645 6. sept.
2) ibd. 1621 7. juli. — Lignende sager: ibd. 14. juli og følgende tingdage, 1622 17. aug.
3) ibd. 1623 22. marts.

4) ibd. 1652 28. aug.
5) ibd. 1635 6. juni.
6) ibd. 1646 17. okt. (To ens sager).
7) ibd. 1646 1. aug.
8) Skast h. tgb. 1636 24. maj.
9) V. L. D. 1625 B 18. juni f. 149.
10) Estrup birks tgb. 1646 27. okt.
11) Secher: Forordn. 1604 13. marts.

III. 24. ÆGTERNES MÆNGDE OG LÆNGDE

1) J. Sml. 5. R. II s. 16.
2) ibd. III s. 53 f.
3) Skast h. tgb. 1639 17. sept., 1640 21. og 28. apr., 19. maj, 16. juni, 18. aug.
4) Agernæs birks tgb. 1623 28. febr. — Et exempel paa, at ægternes mængde skulde svare til gaardens størrelse, er nævnt ovf. III. 6. — Tuse h. tgb. 1637 9. dec.
5) Sallinge h. tgb. 1613 1. juni.
6) V. Horne h. tgb. 1648 22. apr.
7) Bjærge h. tgb. 1652 16. febr.
8) V. L. D. 1618 A 9. maj f. 163 b.
9) Slet h. tgb. 1647 28. okt., 16. dec.
10) Kær h. tgb. 1632 2. okt.
11) Ø. Han h. tgb. 1630 30. aug.
12) Rettertingets voteringsprotokol 1637 25. apr.
13) Ø. Han h. tgb. 1630 12. juli.

III. 25. ÆGTFORØGELSE

1) H. D. nr. 1 1540 17. okt. (Trykt: Gl. da. Do. II s. 115).
2) R. D. litra G 1585 3. febr. (Trykt: Gl. da. Do. IV s. 55).
3) Merløse h. tgb. 1655 8. febr.
4) V. L. D. 1637 A 19. jan. f. 45 b.
5) Froste h. tgb. 1647 24. marts, 28. apr.
6) Klitgaard: Hvetbo Herred I s. 142.
7) Se K. Br. i registret under »Kongerejser«.
8) K. Br. 1596 30. juli.
9) K. Br. 1594 1. marts.
10) K. Br. 1598 29. marts.
11) Secher: Forordn. 1604 13. marts.
12) K. Br. 1619 1. og 22. febr.
13) Nogle sjællandske herremænd fik ogsaa en saadan anmodning om ægthjælp av bønder paa Korsøregnen. K. Br. 1596 13. juli. — Sml. ibd. 1563 11. juni.
14) K. Br. 1598 18. sept.
15) K. Br. 1601 9. sept.
16) K. Br. 1604 16. nov., 1605 9. marts, 12. apr., 1607 28. apr., 1624 7. juni, 11. dec.
17) K. Br. 1606 12. sept., 1612 17. jan.
18) K. Br. 1634 5. nov.
19) K. Br. 1629 13. okt., 1630 9. jan.
20) K. Br. 1607 17. jan.

III. 26. ÆGTTILSIGELSER

1) H. T. 10. R. III s. 209.
2) Hindsted h. tgb. 1631 24. nov.
3) Hellum h. tgb. 1642 26. apr., 10. maj.
4) Herlufsholm birks tgb. 1635 16. marts.
5) Hindsted h. tgb. 1643 31. aug.
6) Skast h. tgb. 1656 8. juli.
7) V. L. D. 1569 A 4. juni f. 119 b.
8) Hellum h. tgb. 1637 21. marts.
9) Hassing h. tgb. 1648 4. maj.
10) Fleskum h. tbg. 1649 23. apr.
11) Hassing h. tgb. 1648 25. maj, 6. juli.
12) Hindsted h. tgb. 1634 21. aug.
13) Hornum h. tgb. 1636 23. maj.
14) Hassing h. tgb. 1645 5. juni.
15) V. L. D. 1617 B 27. sept. f. 324.
16) V. L. D. 1623 A 6. nov. f. 400.
17) V. L. D. 1625 A 18. juni f. 152 b.
18) V. Horne h. tgb. 1623 16. aug.
19) N. da. Mag. II s. 156.
20) Aasum h. tgb. 1647 18. febr.

III. 27. ÆGT EFTER TUR

1) V. L. D. 1636 B 7. marts f. 64 b.
2) Merløse h. tgb. 1653 24. febr.
3) V. Horne h. tgb. 1634 8. nov.
4) Herlufsholm birks tgb. 1616 2. dec. — Sml. 1636 19. sept.
5) V. Horne h. tgb. 1623 16.aug.
6) V. L. D. 1636 C 14. sept. f. 298. — Sml. 1657 C 30. aug. f. 253.
7) Hornum h. tgb. 1637 5 juni.
8) Hellum h. tgb. 1650 20. jan.
9) Slet h. tgb. 1651 3. juli.

10) V. Horne h. tgb. 1651 12. juli.
11) Skast h. tgb. 1655 13. nov.
12) ibd. 1652 26. okt.
13) Revs h. tgb. 1648 29. juli.

III. 28. ÆGTAVLØSNING

1) V. L. D. 1621 A 24. nov. f. 422.
2) Froste h. tgb. 1648 26. jan.
3) Merløse h. tgb. 1654 15. juni.
4) V. L. D. 1651 C 10. sept. f. 224 b.
5) Erslev anf. v. II s. 429, 431.

III. 29. UTILSTRÆKKELIG ÆGT. FORLIG

1) Børglum h. tgb. 1611 8. jan.
2) Hindsted h. tgb. 1631 2. juni.
3) V. Horne h. tgb. 1646 7. marts.
4) Lunde h. tgb. 1637 15. sept., 6. okt. — Sml. dog ovf. III. 5, hvor en bonde tiltaltes, fordi han havde ladet sin k o n e køre en ægt. V. L. D. 1620 A 22. apr. f. 122.
5) Herlufsholm birks tgb. 1635 12.okt.
6) ibd. 1636 19. sept.
7) ibd. 29. febr.
8) Ø. Han h. tgb. 1634 3. marts.— Et par sager om forsømte ægter findes i Rasmussen Søkilde anf. v. s. 244.
9) Agernæs birks tgb. 1624 16. apr.
10) Ringsted h. tgb.. 1642 26. maj, 7. juli.
11) Herlufsholm birks tgb. 1630 2. aug.
12) Gudme h. tgb. 1640 1. okt.
13) Slet h. tgb. 1630 24. juni.
14) ibd. 15. marts.
15) Hindsted h. tgb. 1631 9. juni.
16) V. L. D. 1621 A 24. jan. f. 42 b.
17) V. L. D. 1616 B 27.apr. f. 154.
18) Fleskum h. tgb. 1645 21. juli.
19) V. Horne h. tgb. 1633 15. juni.
20) Slet h. tgb. 1634 6. febr.
21) V. Horne h. tgb. 1630 20. marts.
22) H. D. nr. 6 1556 1. febr.
23) V. L. D. 1640 B 29. jan. f. 65 b.
24) Fleskum h. tgb. 1641 2. aug.
25) Hornum h. tgb. 1640 18. marts.
26) Hassing h. tgb. 1648 20. jan., 24. febr.
27) Hornum h. tgb. 1640 18. marts.
28) ibd. 24. aug., 14. sept.
29) ibd. 1642 18.apr.
30) Aasum h. tgb. 1642 20. jan. — Lignende sag i Hindsted h. tgb. 1640 16. jan.

III. 30. DOM FOR ÆGTFORSØMMELSE

1) Baarse h. tgb. 1655 18. dec.
2) Ringsted h. tgb. 1642 9. febr.
3) Hornum h. tgb. 1642 24.okt.
4) Hassing h. tgb. 1631 5. maj.
5) Kær h. tgb. 1631 24. maj.
6) Hassing h. tgb. 1636 25. febr., 3. og 17. marts.
7) Skast h. tgb. 1638 20. febr., 20. marts, 3. apr.
8) Nibe birks tgb. 1648 10. juni.
9) Hellum h. tgb. 1648 6. og 13. juni, 18. juli. — Der staar ikke i sagen, at det er Viffert Seefelds frue, og man ved ikke med sikkerhed, om han var gift, men hans foged fører sagen for sin husbond.— En almindelig ægtforsømmelsessag fra Gudumlund findes ibd. 1649 23. okt.
10) Slet h. tgb. 1654 11. maj, 6. juli, 17. aug.
11) ibd. 1631 3. marts.
12) Flakkebjærg h. tgb. 1607 4. juni.
13) R. D. litra E 1573 20. maj. (Trykt: Gl. da. Do. III s. 195).
14) Slet h. tgb. 1636 6. okt.
15) V. L. D. 1618 B 28. febr. f. 111.
16) V. Horne h. tgb. 1651 22. febr., 8. marts, 6. sept., 11. okt., 8. nov., 1652 26. marts, 10. apr. — Paa et vist tidspunkt maa der, da bonden bad ynkeligt for sig, være blevet sluttet et forlig, hvorved han fik lov at blive paa gaarden, men han overholdt det ikke.

III. 31. LØB

1) J. Sml. 5. R. II s. 16.
2) Agernæs birks tgb. 1623 1. okt.
3) Skam h. tgb. 1652 23. dec., 1653 27. jan.
4) Ø. Han h. tgb. 1634 3. febr.
5) Nibe birks tgb. 1633 4. juli. — Sml. den ovf. III. 5 nævnte sag fra Hindsted h. tgb. 1631 24. nov.

6) V. L. D. 1623 A 19. juli f. 250.
7) Slet h. tgb. 1645 14. aug.
8) Hellum h. tgb. 1646 11. aug., 30. sept. 3. nov.
9) V. L. D. 1653 A 3. aug. f. 244.
10) Slet h. tgb. 1630 24. juni.
11) Nibe birks tgb. 1649 18. dec., 1648 8. jan.
12) Thott. 1201 f. 168 nr. 118.
13) De to stednavne lader sig ikke identificere med sikkerhed. Qualholm er formentlig Herningsholm, der havde været ejet af Josva von Qvalen, og den kan have været opkaldt efter ham. Trylund er maaske Trøllund i Hejnsvig sogn, og den tur kan omtrentlig sættes til 60 km. — Gl. da. Do. IV s. 113.
14) V. L. D. 1634 B 22. nov. f. 192 b.

IV. FÆSTEFORHOLDETS OPLØSNING

IV. 1. FÆSTERENS DØD

1) Flakkebjærg h. tgb. 1602 8. juli.
2) V. L. D. 1616 B 28. sept. f. 323, 12. okt. f. 324.
3) V. L. D. 1637 C 28. sept. f. 270.
4) Tuse h. tgb. 1637 28. okt.
5) Fleskum h. tgb. 1642 25. juli.
6) V. L. D. 1637 A 1. marts f. 113 b.
7) A. Berntsen anf. v. 2. bog, 2. part, 5. cap. s. 130 f.
8) V. L. D. 1620 C 2. dec. f. 512 b.
9) V. Horne h. tgb. 1630 3. juli.
10) Bjærge h. tgb. 1649 16. apr.
11) Førlovspengene er ført til indtægt i de paagældende godsregnskaber, hvor der er flere exempler end de her nævnte.

IV. 2. OPLADELSE

1) V. L. D. 1620 C 17. juni f. 176 b.
2) Gudme h. tgb. 1649 15. marts.
3) Herlufsholm birks tgb. 1637 6. okt.
4) Slet h. tgb. 1631 31. marts.
5) Herlufsholm birks tgb. 1633 18. febr.
6) Hellum h. tgb. 1639 29. okt., 5. nov.
7) Hassing h. tgb. 1648 17. aug.
8) Løve h. tgb. 1641 18. marts.
9) Merløse h. tgb. 1655 7. juni.
10) Ringsted h. tgb. 1642 21. juli. (To sager paa s. 167).
11) Slet h. tgb. 1641 14. jan.
12) V. L. D. 1638 A 18. juli f. 205.
13) Hindsted h. tgb. 1648 10. aug.
14) Hellum h. tgb. 1643 14. febr.
15) ibd. 1654 11. juli.
16) ibd. 1644 26. nov.
17) Slet h. tgb. 1650 28. marts.
18) Hindsted h. tgb. 1636 24. nov.
19) Skast h. tgb. 1637 22. aug.
20) Herlufsholm birks tgb. 1636 4. apr.
21) Tuse h. tgb. 1637 17. juni.
22) Hellum h. tgb. 1651 25. marts.
23) Slet h. tgb. 1651 3. juli.
24) ibd. 1631 22. dec.
25) V. L. D. 1641 B 18. aug. f. 392.
26) Slet h. tgb. 1647 23. dec.
27) V. L. D. 1619 B 31. juli f. 223 b.
28) Slet h. tgb. 1652 18. marts.
29) Hindsted h. tgb. 1635 21. marts, 30. juli.
30) Slet h. tgb. 1651 3. juli.
31) Ringsted h. tgb. 1642 21. juli.
32) Løve h. tgb. 1641 18. marts.
33) Slet h. tgb. 1631 22. dec., 1632 3. maj.
34) Herlufsholm birks tgb. 1633 18. febr.
35) Hellum h. tgb. 1639 29. okt.
36) ibd. 5. nov.
37) ibd. 1640 25. febr.
38) Slet h. tgb. 1641 18. marts.
39) Hellum h. tgb. 1643 18. febr.
40) Slet h. tgb. 1649 8. marts.
41) Hindsted h. tgb. 1650 12. sept.
42) Herlufsholm birks tgb. 1636 4. juli.
43) Hindsted h. tgb. 1648 10. aug.
44) Herlufsholm birks tgb. 1639 6. aug.
45) Hellum h. tgb. 1643 10. jan.
46) Slet h. tgb. 1641 14. jan.
47) Hassing h. tgb. 1648 17.aug.
48) Slet h. tgb. 1631 22. dec.
49) V. L. D. 1622 A 3. marts f. 75.
50) Hellum h. tgb. 1630 6. juli.
51) V. L. D. 1640 B 17. juni f. 191.
52) Sml. ovf. s. 471.
53) Hornum h. tgb. 1636 27. juni.
54) Slet h. tgb. 1629 9. juli.

55) Viborg landsting. Dombogsfragmenter 1560—1664 f. 294.
56) Hellum h. tgb. 1639 1. okt. — En undersøgelse av avtægtsforholdene falder udenfor dette emne, men især Skast h. tgb. indeholder et rigt materiale. I tgb. for 1636 findes 3 avtægtskontrakter, 1637 1, 1638 6, 1639 4, 1640 2, 1644—45 4, 1648 2, 1649 3, 1651 2, 1652 3, 1653 2, 1654 2, 1655 7, 1656 6 og 1657—60 6 kontrakter.
57) Skam h. tgb. 1654 16.febr.
58) ibd. 14. dec.
59) Skast h. tgb. 1648 11. jan.
60) V. L. D. 1616 B 31.aug. f. 263 b.
61) Bang: Kirkebogsstudier s. 25 ff.
62) V. Horne h. tgb. 1647 7. aug.

IV. 3. OPSIGELSE OG FLYTNING

1) Hellum h. tgb. nævnte dag.
2) Hornum h. tgb. n. d.
3) ibd. n. d.
4) ibd. n. d.
5) V. Horne h. tgb. n. d.
6) Herlufsholm birks tgb. n. d.
7) Kær h. tgb. n. d.
8) Slet h tg.b n. d.
9) ibd. n. d.
10) Hellum h. tgb. n. d.
11) ibd. n. d.
12) Slet h. tgb. n. d.
13) Børglum h. tgb. n. d.
14) Hindsted h. tgb. n. d.
15) Hellum h. tgb. n. d.
16) ibd. n. d.
17) Hindsted h. tgb. n. d.
18) Hornum h. tgb. n. d.
19) Estrup birks tgb. 1642 n. d.
21) V. Horne h. tgb. n. d.
21) Slet h. tgb. n. d.
22) Skast h. tgb. 1652 7. sept. — Bønderne hørte under Wenzel Rothkirck til Krogsgaard.
23) Agernæs birks h. tgb. n. d.
24) Merløse h. tgb. n. d.
25) V. Horne h. tgb. n. d.
26) Hornum h. tgb. n. d.
27) V. Horne h. tgb. n. d.
28) Hornum h. tgb. n. d.
29) V. Horne h. tgb. n. d.
30) ibd. n. d.
31) ibd. n. d.
32) ibd. n. d.
33) Hindsted h. tgb. 1631 30. juni, 14. og 21. juli.
34) Hassing h. tgb. 1636 10. marts.
35) ibd. 1635 27.aug.
36) N. kgl. Sml. fol. 833 nr. 218 1587 23. sept. — Sagen findes ofte i de private domssamlinger fx. Univ.bibl. Add. 151 f. 256 og Rigsarkivets domssamling A nr. 240.
37) V. L. D. 1636 B 3. aug. f. 260.
38) H. D. nr. 47 1647 12. maj.
39) Bjærge h. tgb. 1650 22. apr.
40) Ringsted h. tgb. 1640 4. juni.
41) H. D. nr. 47 1647 8. maj.
42) Slet h. tgb. 1649 21. juni, 19. og 26. juli.
43) Hornum h. tgb. 1637 7. aug.
44) Hellum h. tgb. 1640 16. juni.
45) Bjærge h. tgb. 1650 22. apr., 27. maj, 10. juni.
46) Ringsted h. tgb. 1642 16. juni, 7. juli.
47) V. L. D. 1618 B 28. marts f. 83 b.
48) Kær h.tgb. 1631 21. juni.
49) V. L. D. 1641 B 24. nov. f. 452 b.
50) Gl. kgl. Sml. 1135 1599 9. apr.
51) Børglum h. tgb. 1577 15. okt.
52) Skast h. tgb. 1639 24. sept.
53) ibd. 1638 1. og 22. maj.
54) V. L. D. 1625 C 7. maj f. 214.
55) Kær h. tgb. 1632 13. marts.
56) Skast h. tgb. 1655 20. marts, 18. apr., 8. maj.
57) V. L. D. 1617 A 29. marts f. 96.
58) Hornum h. tgb. 1636 31. okt., 1637 30. jan.
59) Herlufsholm birks tgb. n. d.
60) ibd. 1636 9. og 16. maj.
61) R. D. litra D 1559 13. okt.
62) Hassing h. tgb. 1631 21. juli, 17. nov.
63) H. D. nr. 44 1642 27. apr., 1643 19. apr.
64) Hellum h. tgb. 1656 19. febr. — Det er uhyre sjældent, at parterne eller dommeren paa herredstinget henviser til bestemte lovsteder, men her paaberaabte den tiltalte bonde sig »vor dan-

ske lov 2. bog 102. cap.« og Kolding forordning av 1554 11. juli, uden at dette dog synes at have faaet nogen indflydelse paa sagens avgørelse.
65) Hellum h. tgb. 1637 5. og 9. dec.
66) Hornum h. tgb. 1642 27. juni, 29. aug.
67) V. L. D. 1624 B 6. nov. f. 274, 1625 B 23. apr. f. 88 b.
68) Sallinge h. tgb. 1637 5. sept.
69) ibd. 15. aug.
70) Skast h. tgb. 1638 26. juni og passim.
71) V. L. D. 1639 C 11. sept. f. 257.
72) V. Horne h. tgb. 1647 3. juli.
73) V. L. D. 1640 C 19. jan. f. 23.

IV. 4. RØMNING

1) Hindsted h. tgb. 1631—32 og 1640 passim.
2) Hornum h. tgb. nævnte aar.
3) Fleskum h. tgb. nævnte aar.
4) H. D. nr. 49 1650 14. juni.
5) Baarse h. tgb. 1658 27. juli.
6) Sallinge h. tgb. 1613 1. juni.
7) Hindsted h. tgb. 1631 31. marts.
8) Hassing h. tgb. 1636 7. jan.
9) Gudme h. tgb. 1640 20. aug.
10) Bjærge h. tgb. 1651 5. maj.
11) V. Horne h. tgb. 1650 6. juli.
12) Skast h. tgb. 1652 7. sept.
13) Tuse h. tgb. 1637 9. okt.
14) Hornum h. tgb. 1637 8. maj.
15) V. L. D. 1637 A 3. aug. f. 304.
16) R. F. 1623—30 f. 245. — En sag om rømning til krongods: K. Br. 1636 8. juni.
17) Hindsted h. tgb. 1631 5. maj.
18) Kær h. tgb. 1631 19. apr.
19) Tuse h. tgb. 1637 23. dec.
20) Hellum h. tgb. 1630 9. og 16. marts.
21) V. L. D. 1625 B 30. juli f. 177 b.
22) V. L. D. 1638 B 18. juli f. 304 b.
23) Merløse h. tgb. 1655 18. jan.
24) Ø. Han h. tgb. 1630 12. juli.
25) V. L. D. 1591 A f. 61 b.
26) V. L. D. 1630 B 25. sept. f. 182 b.
27) V. L. D. 1638 A 18. juli f. 229.
28) Kærgaard birks tgb. 1650 5. juli.
29) Aasum h. tgb. 1641 4. juni.
30) V. L. D. 1634 A 18. jan. f. 44 b.
31) Tuse h. tgb. 1637 9. okt.
32) Slet h. tgb. 1637 19. okt., 16. nov.
33) ibd. 1639 28. marts, 4. apr., 13. juni. — Dommens form er ikke helt sikker, da dele av den mangler i tgb.
34) Herlufsholm birks tgb. 1634 2. juni.
35) Hindsted h. tgb. 1631 10. marts.
36) V. L. D. 1640 B 17. juni f. 266.
37) Skam h. tgb. 1652 14. okt.
38) Hindsted h. tgb. 1631 5. maj.
39) ibd. 1637 27. juni.
40) ibd. 1631 10. marts.
41) Hornum h. tgb. 1636 21. nov.
42) V. L. D. 1637 A 1. marts f. 111.
43) H. D. nr. 49 1649 14. juni.
44) Slet h. tgb. 1631 10. nov., 1. og 8. dec., 1632 28. juni.
45) Hellum h. tgb. 1631 16. aug.
46) Aasum h. tgb. 1650 15. juli.
47) se note 43.
48) H. D. nr. 52 1653 7. juni.

IV. 5. HERREMANDENS EGET BRUG

1) Reces 1547 6. dec. § 18, 1558 13. dec. §§ 2 og 34. — Chr. III.s haandfæstn. § 7; bestemmelsen gentages i de senere haandfæstninger.
2) A. Berntsen anf. v. 2. bog, 2. part, 5. cap. s. 122.
3) H. D. nr. 4 1542 5. maj.
4) H. D. nr. 5 1546 12. juni.
5) H. D. nr. 6 1553 24. febr.
6) Faraas h. tgb. 1630 7. maj.
7) Slet h. tgb. 1655 21. juni.
8) V. L. D. 1619 C 31. juli f. 251.
9) Kær h. tgb. 1631 17. maj.
10) ibd. 1632 27. marts.
11) V. L. D. 1639 A 19. juni f. 170 b.
12) K. Br. 1634 30. maj. — Sagen er omtalt av Fridericia i Adelsvælden s. 93 med galt fornavn — Christoffer Mormand — og gal dato — 20. maj.
13) Hindsted h. tgb. 1647 5. aug.
14) H. D. nr. 50 1651 23. juni.
15) V. L. D. 1631 C 12. febr. f. 73.
16) H. D. nr. 8 1561 f. 87.
17) K. Br. 1590 16. febr., 27. juli, 10. dec., 1591 13. apr., 1596 29. juni, 1600 3. marts, 1630 2. okt., 1631 4. marts.

18) Wulff: Vendelbo Stift s. 41.
19) ibd. s. 138.
20) ibd. s. 38.
21) Erslev, III s. 167.
22) Hornum h. tgb. 1642 17. okt.
23) Aasum h. tgb. 1645 4. okt.
24) Hassing h. tgb. 1645 5. og 12. juni.
25) Erslev I s. 127, III s. 317.
26) Revs h. tgb. 1651 22. febr., 8. marts, 26. apr.
27) Fra Randers Amt 1920 s. 26 ff.
28) H. T. 10. R. III s. 64.
29) ibd. 6. R. II s. 547 ff.
30) Fortid og Nutid I s. 205.

IV. 6. GRUNDE TIL UDVISNING

1) Da. Mag. IV 224.
2) Gl. da. Lo. IV s. 241 f.
3) Secher Forordn. I. s. 33.
4) Gl. da. Lo. IV s. 233.
5) H. D. nr. 7 1558 3. dec.
6) D. K. Indlæg t. registranten o. henlagte sager. 1566 20. apr.
7) S. Dyrs h. tgb. 1608 2. juli.
8) Hornum h. tgb. 1636 22. aug.
9) Flakkebjærg h. tgb. 1606 4. dec.
10) K. Br. 1557 12. apr.
11) H. D. nr. 13 1591 10. juli.
12) H. D. nr. 27 1621 12. juni. — Sml. R.D. litra L 1621 17. dec. — Hans Pogwisch opfyldte ikke dommen, og bonden maatte rejse ny sag imod ham, og den blev paa visse punkter forligt, men rettertinget fastholdt sin første dom.
13) H. D. nr. 35 1632 6. juni.
14) H. D. nr. 36 1633 19. juni.
15) H. D. nr. 50 1651 5. juli.
16) V. L. D. 1616 B 14. sept. f. 286.
17) Kr.Br. 1595 9. maj.
18) ibd. 1603 5. juli, 1604 6. maj.

IV. 7. RESTANCER

1) Hindsted h. tgb. 1633 2. maj.
2) K. Br. 1551 8. apr.
3) H. D. nr. 2 1537 17. juni.
4) H. D. nr. 7 1558 15.juli.
5) Børglum h. tgb. 1609 27. juni.
6) V. L. D 1625 B 16. juli f. 174 b.
7) V. Horne h. tgb. 1649 3. og 10. febr., 1650 26. okt., 21. dec., 1651 2. apr., 3. og 10. maj, 19. juli, 2. aug., 1652 22. juni, 28. aug.
8) Skast h. tgb. 1653 20. dec.
9) Børglum h. tgb. 1577 en tirsdag, vistnok i juni.
10) ibd. 1609 30. maj.

IV. 8. HOLDE VED HÆVD

1) H. D. nr. 12 1581 31.maj.
2) Tuse h. tgb. 1637 26. aug., 2., 16. og 30. sept.
3) V. L. D. 1638 C 18. juli f. 170 b.
4) V. L. D. 1642 B 16. marts f. 113 b.
5) V. L. D. 1653 A 2. marts f. 94.
6) V. L. D. 1616 B 27. apr. f. 115 b.
7) Tuse h. tgb. 1637 21. okt.
8) S. Dyrs h. tgb. 1608 22. marts.
9) Aasum h. tgb. 1643 3. febr.
10) Løvenholm godsarkiv. Regnskaber 1645—46 og 1647—48.
11) Herlufsholm birks tgb. 1630 29. nov.
12) Hassing h. tgb. 1645 13. marts.
13) V. L. D. 1619 B 10. apr. f. 125.
14) ibd. 24. apr. f. 144 b.
15) Hindsted h. tgb. 1646 29. okt. — Det var muligvis paa krongods, for Ebbe Ulfeldt var da lensmand paa Skivehus.
16) Slet h. tgb. 1635 20. aug., 17. sept.
17) ibd. 1642 30. juni.
18) Aasum h. tgb. 1641 11. febr.
19) Merløse h. tgb. 1655 7. juni.
20) Hornum h. tgb. 1650 16. dec.
21) Hindsted h. tgb. 1636 21. juli.
22) Tuse h. tgb. 1637 15., 22. og 29. juli, 19.aug.
23) Hindsted h. tgb. 1648 14. dec.
24) V. Horne h. tgb. 1649 11.aug.
25) H. D. nr. 51 1653 22. apr.
26) V. Horne h. tgb. 1655 3. febr., 10. marts.
27) Hornum h. tgb. 1637 5. juni, 14. aug.
28) Slet h. tgb. 1639 15. aug.
29) ibd. 1636 11. aug.
30) Hindsted h. tgb. 1636 24. nov.
31) Fleskum h. tgb. 1640 3. aug.

32) Hornum h. tgb. 1630 20. og 27. marts.
33) Slet h. tgb. 1630 7. okt.
34) ibd. 1636 11. aug.
35) ibd. 1641 5. aug.
36) Hindsted h. tgb. 1643 10. aug., 31. okt.
37) Slet h. tgb. 1639 26. sept.
38) Flakkebjærg h. tgb. 1602 11. febr.
39) Hindsted h. tgb. 1635 16. apr.
40) Slet h. tgb. 1637 3. aug.
41) Hindsted h. tgb. 1641 4. marts
42) V. L. D. 1617 B 30. aug. f. 283.
43) Skast h. tgb. 1639 24. sept.
44) Hindsted h. tgb. 1643 3. febr.
45) H. D. nr. 47 1647 8. maj.
46) Slet h. tgb. 1629 12. nov.
47) Herlufsholm birks tgb. 1630 29. nov., 6. dec.
48) Fleskum h. tgb. 1641 19. juli, 22. nov.
49) Gudme h. tgb. 1640 29. marts.
50) Skam h. tgb. 1654 22. juni.
51) V. L. D. 1619 C 28. aug. f. 305 b.
52) V. L. D. 1626 A 11. marts, f. 79 b.
53) V. L. D. 1635 B 9. sept. f. 173.
54) V. L. D. 1641 B 21. juli f. 353.
55) H. D. nr. 2 1539 2. juni.
56) V. Horne h. tgb. 1633 14. og 21. sept., 5. okt.
57) Aasum h. tgb. 1643 23. febr.
58) V. L. D. 1642 C 25. maj f. 56.
59) Herlufsholm birks tgb. 1633 22. apr.
60) Merløse h. tgb. 1654 9. nov. ff.
61) Hassing h. tgb. 1645 13. marts.
62) Slet h. tgb. 1634 22. maj.
63) Hellum h. tgb. 1636 9. aug. — En anden sag fra Restrup: Hornum h. tgb. 1642 4. juli.
64) Faraas h. tgb. 1638 19. apr.
65) Aasum h. tgb. 1641 1. og 8. juli.
66) Hellum h. tgb. 1646 11. aug.
67) Hornum h. tgb. 1650 5. aug.
68) Hellum h. tgb. 1635 9. juni, 11. aug., 1636 1. marts.
69) Hornum h. tgb. 1640 3., 10. og 31. aug.
70) ibd. 1650 10. juni.
71) ibd. 1654 14. aug.
72) V. Horne h. tgb. 1648 19. nov.
73) Hellum h. tgb. 1640 15. og 22. dec., 1641 12. jan.
74) Hellum h. tgb. 1650 20. aug.
75) Merløse h. tgb. 1655 8. marts, 19. apr., 3. maj.
76) ibd. 3. og 26. maj.
77) V. L. D. 1618 A 6. juni f. 201.
78) V. L. D. 1620 A 1. dec. f. 531.
79) V. L. D. 1647 C 23. juni f. 141.
80) Fleskum h. tgb. 1642 3. okt.
81) R. F. 1615—19 f. 147.
82) R. F. 1623—30 f. 70.
83) R. F. 1575—82 f. 208 ff.
84) Hornum h. tgb. 1642 23. maj, 25. juli, 5. sept.
85) V. L. D. 1624 B 13. marts f. 58 b.
86) H. D. nr. 2 1538 17. sept.

IV. 9. UDLAAN OG ULOVLIG DRIFT

1) Børglum h. tgb. 1576 29. apr.
2) ibd. 1583 19. marts.
3) ibd. 28. maj.
4) Herlufsholm birks tgb. 1633 11. marts.
5) Løgstør birks tgb. 1636 19. okt.
6) Hindsted h. tgb. 1641 2. sept.
7) Løgstør birks tgb. 1652 24. nov.
8) H. D. nr. 11 1582 14. juni.
9) H. D. nr. 7 1558 29. juni.
10) V. L. D. 1620 A f. 110 b 11. marts.
11) Skast h. tgb. 1637 11. juni, 11. juli, 8. og 22. aug.
12) H. D. nr. 5 1546 24. nov.
13) Flakkebjærg h. tgb. 1608 7. apr.
14) V. L. D. 1618 C 24. okt. f. 377.
15) V. L. D. 1620 C 4. nov. f. 444.
16) Hellum h. tgb. 1654 11. juli.
17) H. D. nr. 35 1632 23. juni.
18) Slet h.tgb. 1640 22. okt.
19) Hornum h. tgb. 1637 8. maj, 25. juni. 3. juli, 25. sept.
20) H. D. nr. 34 1631 6. juni.
21) ibd.
22) Skast h. tgb. 1655 8. maj.
23) Særlig talrige er sagerne i Slet h. tgb. 1629. Typiske sager fra Hellum h. findes i tgb. 1635 23. juni o. f. tingdage, 1638 5. juli, 1639 26. juni.
24) Herlufsholm birks tgb. 1633 18. marts.
25) Faraas h. tgb. 1639 14. marts.
26) Lunde h. tgb. 1650 14. juni.
27) Ø. Han h. tgb. 1634 21. apr.

28) Gudme h. tgb. 1649 14. juni.
29) Aasum h. tgb. 1649 21. jan.
30) Gudme h. tgb. 1639 13. juni.
31) Skam h. tgb. 1646 25. juni.
32) ibd. 3. juli.
33) ibd. 1647 17. juni.
34) Lunde h. tgb. 1650 14. juni o. f. tingdage.
35) Skam h. tgb. 1652 15. juli.
36) ibd. 1653 16. juni.
37) ibd. 23. juni.
38) ibd. 12. maj.
39) ibd. 1654 15. juni.
40) ibd. 8. juni.
41) ibd. 15. juni.
42) ibd. 22. juni.
43) Kær h. tgb. 1631 9. juni.
44) Hindsted h. tgb. 1640 18. juni.
45) Kær h. tgb. 1632 26. juni.
46) Ø. Han h. tgb. 1630 28. juni.
47) Slet h. tgb. 1647 25. juni.
48) Hellum h. tgb. 1649 26. juni, og Fleskum h. tgb. 1654 26. juni.
49) Hassing h. tgb. n. d.
50) Kærgaard birks tgb. 1592 16. juni.
51) Ø. Han h. tgb. 1630 9. aug.
52) Hassing h. tgb. 1630 17. juni.
53) Slet h. tgb. 1642 23. juni.
54) Hassing h. tgb. 1645 19. juni.
55) ibd. 1654 22. juni.
56) Fleskum h. tgb 1650 25. juni, Hellum h. tgb. 1643 20. juni.
57) Børglum h. tgb. 1576 19. juni.
58) Fleskum h. tgb. 1629 19. okt.
59) N. kgl. Sml. fol. 846 nr. 9.
60) Hornum h. tgb. 1642 18. apr.
61) Gl. kgl. Sml. fol. 1134 nr. 97.
62) Ø. Han h. tgb. 1630 9. aug.
63) Estrup birks tgb. 1642 5. juli.
64) Skam h. tgb. 1653 1. sept.
65) Gl. kgl. Sml. fol. 1134 nr. 216. — N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 323 b.
66) Hellum h. tgb. 1635 16. juni.
67) Hellum h. tgb. 1639 6. aug.
68) Hornum h. tgb. 1641 28. juni.
69) Froste h. tgb. 1647 1. sept.
70) Slet h. tgb. 1630 1. juli.
71) Viborg landsting. Dombogsfragmenter 1560—1664 f. 291 b.
72) Hellum h. tgb. 1643 20. juni.
73) Hornum h. tgb. 1650 17. juni.
74) Hindsted h. tgb. 1647 17. juni.
75) Hellum h. tgb. 1630 4. maj.
76) Slet h. tgb. 1638 6. sept.

IV. 10. FORBUD MOD AVFØRSEL OG ØXNESALG

1) Flakkebjærg h. tgb. 1607 11. juni, 23. juli.
2) Herlufsholm birks tgb. 1618 22. juni.
3) ibd. 1635 31. aug.
4) V. Horne h. tgb. 1651 22. nov.
5) K. Br. 1586 30. juni.
6) H. D. nr. 46 1646 9. apr.
7) Flakkebjærg h. tgb. 1602 3. juni.
8) Tuse h. tgb. 1637 9. sept., 7. okt.
9) Slet h. tgb. 1641 15. juli.
10) V. Horne h. tgb. 1645 11. okt.
11) N. kgl. Sml. fol. 844 f. 226 b. — Ms. er skrevet med flere hænder, og den yngste daterede dom, der er fra 1663, er vistnok en senere tilføjelse.
12) V. L. D. 1649 A 31. jan. f. 13.
13) Hassing h. tgb. 1631 13. jan., 1632 23. febr.
14) Kær h. tgb. 1632 4. dec.
15) Fleskum h. tgb. 1647 28. juni.
16) Børglum h. tgb. 1576 26. juni.
17) ibd. 1577 16. juli.
18) Sofie Brahes regnskabsbog 1636. Adskillige udgifter.
19) Slet h. tgb. 1640 10. dec.
20) ibd. 1641 1. juli.
21) Merløse h. tgb. 1655 12 juli. — Et par andre sjællandske forbud omfatter ogsaa tørv. Ringsted h. tgb. 1642 16. og 30. juni.
22) Hornum h. tgb. 1636 22. aug.
23) Slet h. tgb. 1642 21. apr.
24) Hindsted h. tgb. 1632 22. nov.
25) N. kgl. Sml. fol. 836 b. f. 321 b.
26) Hellum h. tgb. 1629 10. nov.
27) Skast h. tgb. 1636 26. jan.
28) H. D. nr. 36 1633 10. juli.
29) H. D. nr. 29 1639 9. maj.
30) Hellum h. tgb. 1640 25. aug., 8.sept.
31) V. L. D. 1642 B. 30. marts f. 143.

32) R. D. litra A 1544 9. apr.
33) Hindsted h. tgb. 1631 26. maj.
34) V. Horne h. tbg. 1631 18. juni.
35) Slet h. tbg. 1632 19. juli.
36) V. L. D. 1635 B 12. aug. f. 137.
37) Slet h. tgb. 1647 7. jan.
38) Dette og de følgende forbud findes under de nævnte datoer i Secher: Forordn. — Om forbud mod øxnesalg til andre end kongen paa krongodset se H. T. 7. R. I s. 328 ff.
39) Skam h. tgb. 1654 8. juni.
40) Klitgaard: Hvetbo Herred I s. 111.
41) Gl. da. Lo. IV s. 276.
42) Merløse h. tgb. 1655 5. juli.
43) R. F. 1615—19 f. 138.
44) V. Horne h. tgb. 1621 24. nov.
45) Ø. Han h. tgb. 1634 8. dec.
46) Skam h. tgb. 1646 25. juni.
47) ibd. 3. juli.
48) ibd. 1647 17. juni.
49) ibd. 1653 23. juni.
50) ibd. 12. maj.
51) ibd. 1654 15. juni.
52) ibd. 22. juni.

IV. 11. UDVISNING, HÆRVÆRK OG PANTTAGNING

1) V. L. D. 1649 A 27. og 30. sept. f. 198 b. 207 b.
2) Hassing h. tgb. 1648 15. juni.
3) H. D. nr. 32 1628 2. jan.
4) K. Br. 1563 17. juli. — Trykt i J. Sml. II s. 398. Melchior Børialsen hørte maaske til den 1492 adlede slægt Børialsen eller Pors, der ligesom han hørte hjemme i Rinds h., men selv var han ikke av adel.
5) V. Horne h.tgb. 1647 1. maj.
6) V. L. D. 1616 B 13. apr. f. 96 b.
7) V. L. D. 1632 A 14. jan. f. 1.
8) V. L. D. 1640 B 3. juni f. 188.
9) V. L. D. 1641 B 12. maj f. 215 b.
10) K. Br. 1636 16. apr.
11) H. D. nr. 6 1550 21.dec.
12) A. Berntsen anf. v. 2. bog, 2. part, 5. cap. s. 132.
13) Fleskum h. tgb. 1650 25. febr.

IV. 12. GENFÆSTNING

1) V. L. D. 1637 C 6. dec. f. 358.
2) Slet h. tgb. 1632 26. apr.
3) H. D. nr. 48 1649 27. juni.
4) Slet h. tgb. 1655 14. juni.
5) Slet h. tgb. 1632 og 1633 passim. Et godt exempel 1633 28. marts.
6) V. L. D. 1639 A 27. marts f. 95 b.

V. FOGED OG FÆSTER

1) Hellum h. tgb. 1639 3. nov., 1640 22. sept., 6. okt., 3. nov.
2) J. Sml. 5. R. III s. 36 f.
3) ibd. s. 37.
4) H. T. 10. R. III s. 85 ff.
5) J. Sml. 4. R. VII s. 380 f. — Bang: Br. t. og fr. Kristoffer Gøye, s. 103, 106, 108, 298, 312, 370, 375, 380, 385, 389, 391 f, 392, 407 og 419.
6) Slet h. tgb. n. d.
7) ibd. 1647 15. juli.
8) Revs h. tgb. 1648 29. apr.
9) Skast h. tgb. 1638 3. apr.
10) V. L. D. 1634 A 15. marts f. 114.
11) Slet h. tgb. 1654 11. apr.
12) Hellum h. tgb. 1650 12. febr.
13) V. L. D. 1620 A 9. sept. f. 361.
14) V. L. D. 1640 B 29. jan. f. 65 b.
15) Esge Bille, Peder Esgesen Bille, Jørgen Tygesen Brahe, Knud Henriksen Gyldenstierne, Knud Jørgensen Rud og Christen Jørgensen Skeel. Alle disse privatarkiver findes i Rigsarkivet og omfatter tillige de paagældendes hustruers arkiver.
16) Knud Gyldenstiernes arkiv. 1559 2. aug.
17) ibd. 1562 23. apr.
18) ibd. 1569 12. apr.
19) Peder Esgesen Billes arkiv. Breve fra fogeder. 1552 13.juni, 1576 27. nov., 1577 2. febr., 2. marts, 1578 5. dec., 1579 31. jan., 16. marts, 17. marts.
20) ibd. 1576 27. nov.
21) V. L. D. 1647 C 23. juni f. 141.
22) Slet h. tgb. 1637 27. apr.
23) Skam h. tgb. 1645 13. febr.

24) ibd. 6. marts.
25) ibd. 7. aug.
26) Hellum h. tgb. 1649 10. apr.
27) Hassing h. tgb. 1630 10. juni.
28) V. L. D. 1634 A 18. jan. f. 44 b.
29) Hindsted h. tgb. 1636 24. nov.
30) Merløse h. tgb. 1654 22. juni.
31) V. Horne h. tgb. 1647 7. aug.
32) Kær h. tgb. 1632 7. aug.
33) Slet h. tgb. 1653 13. jan.
34) Løvenholm godsarkiv. Pk. 29.
35) H. T. 10. R. III og J. Sml. 5.R. II og III nævnte avhandlinger passim.
36) Bang anf. v. s. 378 f, 385 f.
37) Agernæs birks tgb. 1624 29. okt.
38) Hellum h. tgb. 1635 24. marts.
39) Gudme h. tgb. 1649 5. apr.
40) Peder Esgesen Billes privatarkiv. Br. fra fogeder 1577 4. febr.
41) J. Sml. 5. R. III s. 10.
42) ibd. 5. R. I s. 403 ff.
43) Skam h. tgb. 1647 8. apr.
44) Hornum h. tgb. 1654 11. dec.
45) H. D. nr. 1 1537 15. maj.
46) K. Br. 1635 5. febr., 18. febr.
47) ibd. 1636 18. okt.
48) Rigsarkivets domssamling A nr. 265.
49) Tuse h. tgb. 1637 15. juli.
50) Fleskum h. tgb. 1650 6. maj.
51) H. T. 10. R. III s. 219.
52) Herlufsholm birks tgb. 1616 16. dec.
53) ibd. 1634 24. nov.
54) Slet h. tgb. 1655 18. jan.
55) Ph. T. I. 1. s. 26.
56) Estrup birks tgb. 1642 23. aug.
57) Flakkebjærg h. tgb. 1607 4. juni.
58) Børglum h. tgb. 1609 27. juni.
59) Slet h. tgb. 1634 20. febr.
60) V. L. D. 1640 B 26. febr. f. 114.
61) Herlufsholm birks tgb. 1633 8. og 27. maj, 17. juni.
62) V. L. D. 1640 B 9. sept. f. 374.
63) Aasum h. tgb. 1650 1. og 8. aug.
64) ibd. 11. sept.
65) V. Horne h. tgb. 1650 9. marts.
66) H. D. nr. 52 1653 25. maj.
67) Kær h. tgb. 1632 2. okt.
68) Marqvard anf. v. II s. 165.
69) Skam h. tgb. 1652 16. sept.
70) Anders Bentsen Billes privatarkiv. Pk. V. 1546 14. maj.
71) V. Horne h. tgb. 1647 16. jan.
72) V. L. D. 1640 A 15. juli f. 168 b.
73) V. L. D. 1617 B 1. marts f. 63 b.
74) V. L. D. 1625 C 28. marts f. 162.
75) Sager om uredelige fogeder findes bl. a. H. D. nr. 33 1630 18. juni (Vejbjerg), H. D. nr. 55 1656 7. juli (Østergaard), R. D. litra I 1608 27. juli (Gjorslev), V. L. D. 1623 A 16. aug. f. 262, V. L. D. 1641 B 24. nov. f. 506 b (Hagsholm), Hellum h. tgb. 1631 2. og 16.aug. (Tulsted), Slet h. tgb. 1638 8. marts ff. (Sebberkloster), N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 360 (Gundsøgaard) og 363 (Selsø) — Rf. 1609—15 f. 207 b Søbysøgaard 1614. — Fra krongodset er en meget oplysende sag fra Roskildegaard 1646 — se H. D. nr. 46 i registret under Sander Hansen — og en sag om uredeligt kornmaal paa Halsted kloster 1656, se H. D. nr. 54 1656 20. juni og 16. juli.
76) Kær h. tgb. 1631 13. sept., 2. okt.
77) Hindsted h. tgb. 1641 15. juli.
78) Slet h. tgb. 1630 29. apr.
79) Ringsted h. tgb. 1642 28. apr.
80) Ø. Han h. tgb. 1634 9. juni.
81) Aasum h. tgb. 1647 10. juni.
82) Jørgen Brahes privatarkiv. C. 3.
83) Aasum h. tgb. 1646 19. febr., 12. og 19. marts.
84) Hellum h. tgb. 1636 8. marts.
85) ibd. 1642 13. febr.
86) S. Dyrs h. tgb. 1608 8. marts.
87) Agernæs h. tgb. 1624 12. nov.
88) Hassing h. tgb. 1636 18. febr.
89) Hornum h. tgb. 1642 31. okt.
90) Aasum h. tgb. 1643 26. jan.
91) Slet h. tgb. 1645 17. juli.
92) V. Horne h. tgb. 1646 17. okt.
93) Aasum h. tgb. 1647 10. og 25. juli.
94) ibd. 1648 10. aug., 28. sept.
95) Hornum h. tgb. 1636 12. sept.
96) Slet h. tgb. 1629 16. juli.
97) Hellum h. tgb. 1630 4. og 25. maj.
98) Hornum h. tgb. 1642 14. apr.
99) Hellum h. tgb. 1645 4. marts.

100) Fleskum h. tgb. 1647 22. febr.
101) Hornum h. tgb. 1645 27. okt.
102) Fleskum h. tgb. 1641 22. og 29. marts, 12. apr., 3. og 10. maj.
103) Revs h. tgb. 1655 2. juni.
104) Klitgaard: Hvetbo Herred II s. 423.
105) Aasum h. tgb. 1647 16. og 23. sept.
106) ibd. 28. okt., 11. nov.
107) Hindsted h. tgb. 1632 22. marts.
108) V. L. D. 1655 C 8. febr. f. 143.
109) H. T. 10. R. III s. 219.
110) J. Sml. 5. R. II s. 4.
111) ibd. 5. R. III s. 36.
112) V. L. D. 1641 B 21. jan. f. 11 b.
113) Ø. Han h. tgb. 1634 3. febr.

VI. HUSBOND OG FÆSTER

1) Secher: Forordn. III s. 578. Her henvisninger til de ældre bestemmelser.
2) ibd. IV s. 478.
3) Aasum h. tgb. 1646 11. juni.
4) ibd. 1647 11. marts.
5) Slet h. tgb. passim.
6) Hindsted h. tgb. 1627—55 passim.
7) Ø. Han h. tgb. 1630 10. og 31. maj, 7. juni.
8) ibd. 25. apr., 31. maj, 7. juni, 12. juli.
9) Hermed maa vistnok menes Kolding reces 1558 § 63.
10) Faraas h. tgb. 1638 22. febr., 1. marts.
11) Kær h. tgb. 1632 15. og 29. maj.
12) Flakkebjærg h. tgb. 1606 21. dec.
13) Skast h. tgb. 1653 1. juni.
14) Ø. Han h. tgb. 1634 28. juli.
15) Da. Sml. 2. R. II 9. jan., 20. febr., 6. og 20. marts 1609.
16) Brasch: Vemmetofte s. 75, 240. — Sml. Steenstrup: Den danske Bonde s. 50, hvor forf. tillægger sagen betydelig værdi som vidnesbyrd om et godt forhold mellem herremand og bønder, men sagens art synes ikke at berettige til videregaaende slutninger herom. — Om adelsdamer paa tinge se Stig Juul: Fællig og hovedlod s. s. 293, 300 note 192.
17) Bang: Breve t. Kristoffer Gøye 1564 20. juli, 3., 4. og 14 aug
18) ibd. 1564 15. sept., 21. okt.
19) ibd. 1564 15. apr.
20) ibd. 1564 11. juli.
21) ibd. 1565 15. juli, 20. aug.
22) ibd. og 1566 24. marts, 2. apr.
23) ibd. 1574 4., 5. og 9. marts
24) ibd. 1580 19. okt.
25) ibd. 1566 18. okt.
26; ibd. 1569 15 sept.
27) ibd. 1571 14. juni.
28) ibd. 1578 6. okt., 28. dec., 1586 24. okt., 1587 25. febr., 14. juni, 3. og 22. juli. Især det sidste brev er oplysende om hovedgaardsdriften og fogedens stilling.
29) H. T. 10. R. III s. 59 ff.
30) Kgl. Bibl. Add. 197 4°.
31) Flakkebjærg h. tgb. 1608 21. jan. og de nærmest foregaaende tingdage.
32) Slet h. tgb. 1653 3. og 10. nov.
33) V. L. D. 1652 C 5. maj f. 228 b.
34) Skast h. tgb. 1640 16. juni.
35) Hellum h. tgb. 1653 16. aug.
36) Tuse h. tgb. 1637 19. aug.
37) Hellum h. tgb. 1636 26. aug., 18. okt., 29. nov.
38) ibd 1654 6. juni.
39) Hassing h. tgb. 1635 16. apr.
40) Hindsted h. tgb. 1635 22. okt.
41) Tuse h. tgb. 1637 26. aug., 30. sept.
42) Hellum h. tgb. 1630 20. apr.
43) Agernæs birks tgb. 1624 17. sept.
44) Fjære h. tgb. 1635 29. jan.
45) Hassing h. tgb. 1632 7. juni.
46) Hindsted h. tgb. 1631 30. juni.
47) Eske Broks dagbøger passim.
48) Slet h. tgb. 1641 14. jan.
49) Hellum h. tgb. 1637 23. maj.
50) Aasum h. tgb. 1641 4. juni.
51) Kær h. tgb. 1631 3. og 17. maj.
52) ibd. 19. juli.
53) ibd. 1632 24. apr.
54) Hellum h. tgb. 1643 31. okt.
55) Hornum h. tgb. 1637 20. og 27. marts.
56) Hindsted h. tgb. 1631 2. juni.
57) Hellum h. tgb. 1635 14. og 21. apr., 5. maj.

58) ibd. 1631 19. juli.
59) Børglum h. tgb. 1577 en tirsdag, vistnok i juni. — Den paagældende adelsmand har ikke kunnet identificeres.
60) Slet h. tgb. 1642 4. og 11. aug., 29. sept., 3. nov., 15. dec. — Tingbogens referat av den sidste del av sagen er meget uklart.
61) Ø. Han h. tgb. 1630 22. nov.
62) Hornum h. tgb. 1637 7. aug.
63) V. Horne h. tgb. 1645 11. okt.
64) Hassing h. tgb. 1648 20. jan., 24. febr.
65) Baarse h. tgb. 1655 20.nov., 18. dec.
66) Peder Esgesen Billes privatarkiv.
67) Slet h. tgb. 1647 28. okt., 16. dec.
68) Skast h. tgb. 1656 8. juli.
69) Hellum h. tgb. 1656 8. og 29. apr., 6. og 13. maj, 17. juni.
70) V. L. D. 1639 A 27. marts f. 95 b.
71) Slet h. tgb. 1631 10. nov., 1. og 8. dec., 1632 8. juni.
72) Børglum h. tgb. 1609 30. maj.
73) V. L. D. 1630 B 25. sept. f. 182 b.
74) Hellum h. tgb. 1627 6. og 20. febr.
75) Hellum h. tgb. 1633 25. apr.
76) Faraas h. tgb. 1638 7. juni.
77) Skast h. tbg. 1653 19. apr., 17. maj.
78) Ringsted h. tgb. 1640 30. apr.
79) Agernæs birks tgb. 1624 28. maj.
80) ibd. 1625 17. juni.
81) Hindsted h. tgb. 1642 20. jan.
82) Secher: Forordn. 1571 1. nov. (Kolding). 1572 1. marts (Hagenskov), 1582 14. nov. (Odensegaard), 1585 1.marts (Hagenskov), 1596 1. dec. (Koldinghus), 1600 29. nov. (Hindsholm), 1609 28. jan. (Skovby h.), 1609 23. marts (Baag h.), 1609 3. maj (Dalumegnen), 1611 13. jan. (Odensegaard).
83) ibd. 1617 16. febr., 1643 27. febr.
84) ibd. 1639 8. juni.
85) Agernæs birks tgb. 1623 13. juni.
86) Hornum h. tgb. 1637 13. marts.
87) Sunds h. tgb. 1630 15. sept.
88) Salling h. tgb. 1637 2. maj.
89) Aasum h. tgb. 1645 23. okt.
90) ibd. 1650 14. sept.
91) ibd. 1648 17. febr.
92) ibd. 1650 21. sept.
93) Hindsted h. tgb. 1631 8. dec., 1632 5. juli.
94) Merløse h. tgb. 1652 7. okt.
95) Aasum h. tgb. 1648 24. aug.
96) Reces. 1643 II—21—2. Forordn. 1619 16. nov. § 7.
97) Bjærge og Søegaard: Vider og Vedtægter. Registret under løsgængere.
98) Hassing h. tgb. 1632 4. okt.
99) Hellum h. tgb. 1656 19. aug.
100) Sofie Brahes regnskabsbog.
101) Bjærge h. tgb. 1650 27. maj.
102) Erslev anf. v. II s. 615.
103) Fleskum h. tgb. 1634 22. dec.
104) ibd. 1640 28. sept.
105) Hellum h. tgb. 1649 25. okt.
106) Mansa: Folkesygdommene s. 380.
107) Da. Mag. 3. R. IV s. 8 og 53.
108) H. D. nr. 41 1639 16. maj.
109) Hellum h. tgb. 1656 19. febr.
110) ibd. 1630 4. maj.
111) Slet h. tgb. 1637 19. okt., 16. nov.
112) ibd. 1632 7. juni.
113) H. D. nr. 33 1630 10. juni.
114) Hellum h. tgb. 1650 19. marts.
115) Se kap. VIII.
116) H. D. nr. 2 1538 17. sept.
117) Baarse h. tgb. 1657 6. okt.
118) K. Br. 1557 16. apr.
119) ibd. 24. aug.
120) Gl. da. Do. III s. 34. — 1567 12. marts.
121) ibd. s. 36 1567 8. apr. — Sml. Aarb. f. dansk Kulturhist. 1895 s. 115 ff.
122) Landstingssagen findes N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 327 b. — 1595 12. febr., rettertingssagen er trykt i KRD I s. 67 efter H. D. nr. 14 1586 10. juni. Det sidste sted har en særlig juridisk interesse derved, at parterne, hvad der er sjældent i disse sager, paaberaabte sig bestemte domme og lovsteder.
123) V. L. D. 1618 A 9. maj f. 163.
124) H. D. nr. 29 1623 16. juli.
125) H. D. nr. 51 1652 17. maj.
126) N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 314. — 1596 1. apr.

127) V. L. D. 1637 A 6. okt., 8. nov. f. 479, 481 b, 529 b.
128) V. L. D. 1641 B. 21. juli f. 337. — En sag om et overgreb, der endte med forlig findes ovf. s. 362.
129) V. L. D. 1634 A 18. jan. f. 42 b.
130) V. L. D. 1639 A 19. juni f. 170 b.
131) H. D. nr. 13 1590 7. aug.
132) V. L. D. 1631 A 24. sept. f. 270 b.
133) Kær h. tgb. 1632 2. okt., 20. nov.
134) Tuse h. tgb. 1637 4. marts.
135) Slet h. tgb. 1644 24. okt. Om et andet urimeligt krav sml. ovf. s. 362.
136) K. Br. 1630 30. juli, 26. okt., 6. dec., 1633 12. juli, 1634 18. febr., 8. nov., 25. dec.
137) J. Sml. 5. R. IV s. 15 ff.
138) Salling h. tgb. 1637 11. og 25. juli, 1., 15., 22. og 29. august.
139) V. L. D. 1637 A 8. nov. f. 476 b.
140) H. D. nr. 30 1624 9. juli. — Bilag t. dok. og akt. vedk. div. retssager m. 112.
141) J. Sml. 2. R. II s. 145 og III s. 195. — KRD. se registret.
142) Flakkebjærg h. tgb. 1602 18. marts.
143) V. L. D. 1617 B 4. aug. f. 284 b, 1618 B 9. maj, f. 113.
144) H. D. nr. 7 1558 6. juni.
145) H. D. nr. 34 1631 6. juni.
146) H. D. nr. 43 1641 8. okt.
147) Skam h. tgb. 1645 23. jan.
148) K. Br. 1636 16. jan.
149) V. L. D. 1625 C 2. juli f. 355 b.
150) ibd. f. 351.
151) ibd. f. 353.
152) R. F. 1623—30 1625 19. juli f. 186.
153) V. L. D. 1625 C 27. aug. f. 432.
154) ibd. f. 436.
155) R. F. 1623—30 1625 12. sept. f. 189.
156) V. L. D. 1625 C 5. nov. f. 586.
157) V. L. D. 1625 C 17. dec. f. 628.
158) V. L. D. 1635 C 24. sept. f. 269 b. — I denne sag er indblandet en strid om noget tiende, som Erik Bille avkrævede Ths. Jensen, skønt denne hævdede at have ydet den, men det kom ikke til at spille nogen rolle for hovedsagen og udelades derfor her og i det følgende.
159) V. L. D. 1636 C 20. jan. f. 5.
160) V. L. D. 1637 C 22. jan. f. 31 b.
161) V. L. D. 1637 C 2. aug. f. 184 b.
162) V. L. D. 1637 C 22. nov. f. 347, 356.
162) Rettertingets stævningsbog 1638 f. 183 b. — Ths. Jensens indlæg er dateret Roskilde 4. sept. 1637, den dag han fik stævningen.
164) Rettertingets voteringsprotokol 1638 a. — Sagen debatteredes baade 2. og 3. apr., idet man dog den første dag ikke naaede til nogen dom. De øvrige dommere var Jørgen Urne og Corfitz eller Christoffer Ulfeldt.
165) R. F. 1630—40 1638 14. apr. f. 222.
166) V. L. D. 1638 C 6. juni f. 112 b.
167) ibd. C 18. juli f. 148.
168) ibd. 15. aug. f. 215 b.
169) ibd. 15. aug. f. 240 b.
170) ibd. 26. sept. f. 287 b.
171) V. Horne h. tgb. 1650 26. okt.
172) ibd. 1649 3. og 10. febr.
173) ibd. 1650 26. okt.
174) ibd. 21. dec.
175) ibd. 1651 12. apr.
176) ibd. 3. maj.
177) ibd. 22. febr. og 8. marts. — Nogle vidner avhørt 6. sept. meddelte intet nyt.
178) V. L. D. 1651 10. sept. f. 224 b. — Bondens vidner i landstingssagen havde igen været hørt ved herredstinget, uden at noget nyt var fremkommet.
V. Horne h. tgb. 1651 19. juli.
179) V. Horne h. tgb. 1651 11. okt.
180) ibd. 8. nov.
181) ibd. 1652 26. marts.
182) ibd. 10. apr.
183) ibd. 22. juni.
184) ibd. 28. aug.
185) V. L. D. 1652 C 14. juli f. 314.
186) V. Horne h. tgb. 1651 10. maj.
187) R. D. litra I 1601 22. okt.
188) Slet h. tgb. 1631 22. dec.
189) Hellum h. tgb. 1656 19. aug.
190) V. L. D. 1649 A 7. nov. f. 232 b.
191) Ringsted h. tgb. 1642 16. juni, 7. juli.
192) Flakkebjærg h. tgb. 1602 4. nov.

193) Exempler herpaa findes i Herredagsdombøgerne fx. nr. 29 f. 54 (1643), nr. 41 f. 638 (1638), nr. 51 f. 14 b. og f. 288 b (1652). Mange andre exempler findes i Viborg landstings dombøger, til hvis registre der kan henvises.
194) Erslev anf. v. II s. 209.
195) ibd. III s. 6. — Om synet paa adelen se iøvrigt Fridericia: Adelsvælden s. 50 ff.
196) Et exempel paa kritik av adelen findes V. L. D. 1661 A. 30. sept. f. 303 b. En raadmand i Næstved udtalte sig om adelens forhold under krigen.
197) Da en gennemgang av ligtalerne i dette værk har givet saa ringe udbytte, er andre ikke gennemgaaet.
198) Bricka og Gjellerup I s. 512.
199) ibd. s. 118.
200) ibd. s. 405.
201) ibd. s. 185.
202) ibd. s. 423.
203) ibd. s. 37.
204) ibd. s. 283.
205) ibd. s. 158.
206) ibd. s. 382.
207) ibd. s. 369.
208) ibd. II s. 196.
209) ibd. I s. 220.
210) J. Sml. 5. R. IV s. 15.
211) Skam h. tgb. 1654 27. apr.
212) Gudme h. tgb. 1649 8. marts.
213) Aasum h. tgb. 1645 14. aug., 13. nov., 1646 22. jan., 1647 20. maj, 22. juli, 14. okt., 25. nov., 9. dec., 1648 14. sept. og følgende tingdage, 1649 19. apr., 1650 7. marts, 25. apr.
214) Bjærge h. tgb. 1651 3. marts.
215) Fynbo landstings dombog 1610 25. sept. s. 115.

VII. KONGEN OG FÆSTEBONDEN

1) Erslev anf. v. se registret.
2) Gl. da. Lo. IV s. 225, 228.
3) Da. Mag. IV s. 224.
4) Gl. da. Lo. IV s. 233, 241.
5) Secher: Forordn. V s. 490 § 6.
6) ibd. VI s. 342.
7) ibd. VI s. 374.
8) K Br. 1551 13. marts.
9) K. Br. 1559 17. okt., 1560 20. febr.
11) K. Br. 1585 12. juli.
12) K. Br. 1597 7. dec.
13) C. Christensen anf. v. I s. 223 ff. — H. T. 5. R. IV s. 521 ff. — Erslev anf. v. II s. 372, 374, 382. — Om forsøg paa ægtavløsning se ibd. I s. 359, 406, II s. 428.
14) Skast h. tgb. 1657 13. jan.
15) K. Br. 1594 5. dec.
16) K. Br. 1634 6. nov. — Fjære h. tgb. 1635 29. jan. — Sml. ovf. III. 9 og VI s. 387.
17) H. D. nr. 5 1546 24. nov.
18) K. Br. 1586 30. juni.
19) K. Br. 1552 9. juli.
20) K. Br. 1634 30. maj.
21) K. Br. 1625 23. maj.
22) K. Br. 1551 8. apr.
23) K. Br. 1595 9. maj.
24) Chr. IV.s egh. Br. 1646 14. apr.
25) H. D. nr. 27 1621 7. juni. Bilag hertil. — Andre sager om klager fra krongods fx.: H. D. nr. 7 1558 29. juni, nr. 40 1636 14. dec., V. L. D. 1640 B 7. okt. f. 423 b. — Sml. Marqvard: Mogens Gyldenstjernes Breve II s. 413 1568 4. aug.
26) Se fx. Secher: Forordn. 1565 23. okt., 1596 10. jan., 1623 27. okt.
27) V. L. D. 1618 C 17. jan. f. 45.
28) V. L. D. 1625 C 15. jan. f. 15 b.
29) Kbhvns. reces 1547 9. maj § 20. — Gl. da. Lo. IV s. 226.
30) Secher: Forordn. Registret.
31) Om en borgers kritik av kongen se V. L. D. 1638 A 18. juli f. 253.

VIII. TINGENE OG FÆSTEBONDEN

1) Om Fr. Parsberg se F. Lunn: Knabstrup s. 55 ff.
2) Hindsted h. tgb. 1635 22. okt.
3) ibd. 1631 3. febr.
4) ibd. 1648 8. jan., 19. febr.

5) ibd. 1648 14. dec.
6) Hellum h. tgb. 1645 15. apr.
7) ibd. 1627 6. og 20. febr.
8) ibd. 1630 20. apr.
9) ibd. 1631 16. aug.
10) ibd. 1635 14., 21. og 28. apr., 5. maj.
11) ibd. 1636 17. og 24. maj.
12) ibd. 1635 9. juni, 11. aug.
13) ibd. 1656 9. febr.
14) ibd. 1640 25. aug., 8. sept.
15) ibd. 16. juni.
16) ibd. 7. jan.
17) ibd. 1656 8. apr., 29. apr., 6. og 13. maj, 17. juni.
18) Lunde h. tgb. 1637 15. sept., 6. okt.
19) Tuse h. tgb. 1637 23. dec.
20) ibd. 30. sept.
21) ibd. 25. nov., 23. dec.
22) ibd. 11. febr., 11. marts.
23) Merløse h. tgb. 1655 5. maj, 26. juni.
24) Hindsted h. tgb. 1635 21. maj, 30. juli.
25) ibid. 1640 15. okt.
26) ibd.
27) ibd. 1631 8 dec., 1632 5. juli.
28) ibd. 1654 25. jan.
29) ibd. 22. juni.
30) ibd. 1648 10. aug.
31) ibd. 1647 18. nov., 1648 13. jan.
32) Hellum h. tgb. 1650 12. febr.
33) ibd. 1646 3. og 17. nov.
34) ibd. 1627 21. aug.
35) Agernæs birks tgb. 1624 22. okt.
36) Tuse h. tgb. 1637 14. okt., 2. dec.
37) ibd. 26. aug.
38) ibd. 23. dec.
39) ibd. 11. marts.
40) ibd. 26. aug.
41) ibd. 11. marts.
42) ibd. 19. aug., 2. sept.
43) Merløse h. tgb. 1655 19. apr., 3. maj.
44) ibd. 7. juni, 5. juli. — Ifølge det kgl. skøde av 1571 13. dec. skulde alle S. Jernløses 12 gaarde tilsammen yde ½ td. smør, 2 lødemk., 2 kalve og 2 ol æg udover de enkelte gaardes landgilde, saa der var et reelt grundlag for kravet, men dette blev ikke bevist under denne sag.
45) ibd. 1654 15. juni.
46) V. L. D. 1634 B 12. apr. f. 89 b.
47) V. L. D. 1640 B 7. okt. f. 46 b, 1642 B (dato mangler) f. 41 b, 118 b.
48) V. L. D. 1617 B 4. aug. f. 284 b.
49) V. L D. 1620 C 18. nov. f. 485.
50) V. L. D. 1638 C 31. jan. f. 42.
51) V. L. D. 1647 C 22. juni f. 141.
52) V. L. D. 1649 C 1. aug. f. 265 b.
53) V. L. D. 1637 A 1. marts f. 113 b.
54) N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 321 b.
55) Add. 151 f. 307 b.
56) Add. 151 f. 256. — N. kgl. Sml fol. 833 nr. 218. — Rigsarkivets domssamling A nr. 240.
57) Add. 151 f. 260 b. — Dom ved Viborg landsting 1589 1. marts.
58) V. L. D. 1624 C 10. apr. f. 220.
59) Gl. kgl. Sml. 1135. Findes ogsaa i N. kgl. Sml. fol. 844 f. 226 b, men er her henført til 1603.
60) Add. 151 f. 162.
61) V. L. D. 1630 B 25. sept. f. 182 b.
62) V. L. D. 1638 B 26. sept. f. 599 b. — Hindsted h. tgb. 1638 12. apr. — En noget lignende sag om et andet av Helvig Kaas udstedt livsbrev findes V. L. D. 1640 B 26. aug. f. 327.
63) V. L. D. 1640 C 16. jan. f. 23.
64) V. L. D. 1638 A 18. juli f. 229.
65) Rigsarkivets domssamling C nr. 216.
66) V. L. D. 1641 B 24. nov. f. 481.
67) V. L. D. 1634 A 18. jan. f. 34 b.
68) Rigsarkivets domssamling A nr. 89 og C nr. 115, Add. 151 f. 104 b, N. kgl. Sml. fol. 833 nr. 87 og 836 f. 353. Dommen er forskelligt dateret — 1573, 1574 og 1579 — men indholdet er det samme, saa der kan kun være tale om een dom.
69) V. L. D. 1630 B 14. aug. f. 117 b.
70) V. L. D. 1634 A 15. marts f. 114.
71) V. L. D. 1635 C 13. aug. f. 211 b.
72) V. L. D. 1638 C 18. juli f. 170 b.
73) ibd. 21. nov. f. 349.
74) V. L. D. 1608 A 28. juli f. 213. — fra Sebberkloster —, V. L. D. 1617 B 27. sept. f. 324 — fra Rebstrup — og V. L. D. 1625 A 18. juni f. 152 b — fra Astrup.

75) V. L. D. 1616 B 28. sept. f. 323, 12. okt. f. 324.
76) V. L. D. 1626 A 11. marts f. 79.
77) V. L. D. 1635 B 9. sept. f. 173.
78) V. L. D. 1642 B 16. marts f. 113 b.
79) V. L. D. 1617 B 30. aug. f. 274 — fra Plejlstrup —, V. L. D. 1624 B 6. nov. f. 274 og 1625 B 23. apr. f. 88 b — fra Gessingholm — og V. L. D. 1625 C 30. juli f. 401 b — fra Damsgaard.
80) N. kgl. Sml. fol. 846 m nr. 9.
81) N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 323 b.
82) V. L. D. 1642 B 30. marts f. 143.
83) R. D. litra A 1544 9. apr.
84) H. D. nr. 6 1550 21. dec.
85) R. D. litra E 1573 16. sept. f. 89.
86) K. R. D. II s. 194 ff. 1608 10. juni.
87) H. D. nr. 41 1639 9. maj f. 529.
88) H. D. nr. 47 1647 12. maj f. 282 b.
89) K. R. D. I s. 63. 1595 15. dec.
90) N. kgl. Sml. fol. 836 b f. 327 b. — K. R. D. I s. 67, 1596 10. juni.
91) H. D. nr. 31 1626 25. maj f. 176.
92) H. D. nr. 32 1628 2. jan. f. 240 b.
93) H. D. nr. 35 1632 6. juni f. 218. — En sag fra Skaane 1651, hvor baade landsting og retterting ydede en bonde en vis beskyttelse, baserede dette paa et ret formelt grundlag, saa den sag kan ikke oplyse noget om det her behandlede forhold. H. D. nr. 50 1651 23. juni f. 305 b.
94) Gl. da. Do. III s. 288 ff. 1576 26. marts.
95) H. D. nr. 36 1633 28. juni f. 350 b.
96) ibd. 1633 10. juli f. 586 b.
97) H. D. nr. 47 1647 8. maj f. 193 b.
98) H. D. nr. 51 1652 11. maj f. 476.
99) ibd. 1652 17. maj f. 610.
100) ibd. 1653 22. apr. f. 50 b.
101) K. Br. 1557 24. aug.
102) Gl. da. Do. III s. 34, 1567 12. marts.
103) H. D. nr. 13 1590 7. aug. f. 149 b.
104) H. D. nr. 27 1621 12. juni f. 225. — R. D. litra L 1621 17. dec. f. 109. — R. F. 1618—23 1621 15. juli f. 110.
105) H. D. nr. 28 1622 2. juli f. 276 b.
106) H. D. nr. 49 1650 9. juli f. 408. — Stævningsbogen 1650 16. marts f. 350 b.

UTRYKTE KILDER

Benyttede tingbøger.

Rettertinget. Herredagsdombøgerne 1537—1660. For tiden 1595—1614 er benyttet V. A. Secher: Kongens Rettertings Domme. 1881—86.
Rigens Dombøger 1540—1660.
Rigens Forfølgningsbøger 1536—1660.

Viborg landsting. Dombogsfragmenter 1560—1604.
Viborg landstings dombøger. A-rækken: 1569, 1595, 1608, 1612, 1616, 1617—18, 1620—23, 1625—26, 1630—32, 1634, 1637—41, 1649, 1653, 1661.
B-rækken: 1569, 1616—20, 1622—30, 1633—36, 1638, 1640—43.
C-rækken: 1616—20, 1622, 1624—25, 1631—32, 1634—40, 1642, 1647, 1649, 1651—52, 1654—56.
I rette lagte dokumenter 1477—1667.

Fynbo landsting. Skøde og panteprotokol. 1640—60.
Fynbo landstings dombog 1610—13.

Skaane.

Froste	herred	1647—48.

Halland.

Faraas	herred	1629—31, 1637—39.
Fjære	»	1597—98, 1633—35.
Himle	»	1573—74, 1578—79, 1597—98.

Sjælland.

Baarse	herred	1655—60.
Flakkebjærg	»	1602, 1606—8.
Herlufsholm	birk	1616—19, 1631—36.
Løve	herred	1641.
Merløse	»	1652—55.
Ringsted	»	1617, 1640, 1642.
Tuse	»	1637.

Fyn.

Aasum	herred	1640—51.
Agernæs	birk	1622—25.
Bjærge	herred	1649—52.
Gudme	»	1639—40, 1649.
Lunde	»	1636—38, 1650.
Salling	»	1613, 1637.
Skam	»	1644—47. 1652—55.
Sunds	»	1630.
Vinding	»	1611.

Jylland.

Børglum	herred	1576—77, 1583, 1609, 1611, 1614.
S. Dyrs	»	1608.
Estrup	birk	1642, 1646.
Fleskum	herred	1629, 1634, 1640—42, 1644, 1646—47, 1649—50, 1654.
Han	»	1630, 1634.
Hassing	»	1630—32, 1635—36, 1645, 1648, 1654.
Hellum	»	1627—31, 1635—46, 1648—56.
Hindsted	»	1631—37, 1640—43, 1646—48, 1650, 1653—55.
V. Horne	»	1613, 1621—23, 1630—31, 1633—35, 1640, 1644—52, 1654—55.
Hornum	»	1636—37, 1640—42, 1644—45, 1649—50, 1654.
Jerlev	»	1653.
Kær	»	1631—32.
Kærgaard	birk	1592, 1597, 1599, 1609, 1612, 1615, 1617, 1621—23, 1626, 1631, 1633—34, 1638, 1640—52.
Løgstør	»	1636, 1648—50, 1652—54.
Nibe	»	1632—35, 1638—41, 1647—48.
Revs	herred	1635, 1648, 1651, 1655.
Skast	»	1636—45, 1648—60.
Slet	»	1629—42, 1644—45, 1647, 1649—55.

Private domssamlinger.

Rigsarkivet. Domssamlingerne A—D.

Det kongelige Bibliotek. Uldall 4° 257—259.
Thott fol 1201 4° 2022.
Kall 4° 567—68.
Gl. kgl. Sml. fol. 1134—35, 1137, 1139—41 4° 3258.
N. kgl. Sml. fol. 832—36, 839, 842—47. 4° 1346—1346 bc, 1384—86, 1409 b

Universitetsbiblioteket, nu i det kongelige Bibliotek.
Do. var. 121, Add. 151—52.

Benyttede godsarkiver.

Rigsarkivet. Kongehusets arkiv. Ulrik Chr. Gyldenløves arkiv. Ulriksholm.
Topografisk Samling paa papir. Selsø.
Aalborghus lensregnskab 1634—40.
Dronningborg lensregnskab 1638—39.

Landsarkivet i København. Egholm godsarkiv.

Landsarkivet i Odense. Grevskabet Brahesminde godsarkiv.
Dallund godsarkiv.
Holstenshus godsarkiv.
Langesø godsarkiv.
Lykkesholm godsarkiv.
Grevskabet Muckadell godsarkiv.
Nakkebølle godsarkiv.
Ravnholt godsarkiv. Crones avskrifter.
Grevskabet Roepstorff godsarkiv.
Rønningesøgaard godsarkiv.
Ørbæklunde godsarkiv.

Paa Holckenhavn: Jacob Ulfeldts jordebog.

Landsarkivet i Viborg: Benzon godsarkiv.
Buderupholm godsarkiv.
Højris godsarkiv.
Grevskabet Løvenholm godsarkiv.
Mejlgaard godsarkiv.

Benyttede privatarkiver i Rigsarkivet.
Jørgen Tygesen Brahe.
Esge Pedersen Bille.
Peder Esgesen Bille.
Knud Jørgensen Gyldenstierne.
Knud Pedersen Gyldenstierne og Sidsel Ulfstand.
Erik Jørgensen Putbus.
Christen Jørgensen Skeel.

Paa Det Kongelige Bibliotek, tidligere Universitetsbiblioteket.
Sofie Brahes regnskabsbog.

TRYKTE KILDER

Aktstykker ... til Oplysning især af Danmarks indre Forhold i ældre Tid. Samlede og udgivne af Fyens Stifts literaire Selskab. Odense. 1841—44.

Gustav Bang: Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle. 1897.

Poul Bjerge og Thyge J. Søegaard: Danske vider og vedtægter. Kbh. I—III. 1904—20.

T. A. Becker: Rigsraad Christen Skeels Dagbog ført i Rigsraadet 1649—1659. Danske Magazin. 3. R. IV.

C. F. Bricka m. fl.: Kancelliets Brevbøger. 1551—1636. Kbh. 1885—1940.

C. F. Bricka og J. A. Fridericia: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. I—VII. Kbh. 1887—91.

C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede I—II. 1874—1913.

C. F. Bricka: Eske Brocks Dagbog for Aaret 1611. Danske Magazin 4. R. V.

— — — — — 1617. Danske Magazin 4. R. V.

Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie. I—III. Kbh. 1883—90.

Kr. Erslev og W. Mollerup: Danske Kancelliregistranter. 1535—1550. Kbh. 1881—82.

Kr. Erslev og W. Mollerup: Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Kbh. 1879.

Hans H. Fussing: Erik Hardenbergs jordebog. Odense Skoleprogram. Odense. 1928.

— Godsregnskaber fra Gessingholm 1619—61. Jyske Samlinger. 5. R. I.

J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love. I—IV. Kbh. 1821—46.

— Udvalg af Gamle Danske Domme. I—IV. Kbh. 1842—48.

L. Laursen og F. J. West: Kronens Skøder. I—II. Kbh. 1892—1902.

E. Marquard: Breve til og fra Mogens Gyldenstierne og Anne Sparre. I—II. Kbh. 1929—36.

L. Moltke: Rigsraad Eske Brocks Dagbøger for 1604, 1609, 1619 og 1622. Danske Samlinger. 2. R. II, III og VI.

V. A. Secher: Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558—1660. I—VI. Kb. 1887—1918.

— Kongens rettertings domme 1595—1614. I—II. Kbh. 1881—86.

V. A. Secher og Chr. Støckel: Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov. 1—2. Kbh. 1891—94.

A. Thiset: Fru Eline Gøyes Jordebog. Kbh. 1892.

G. L. Wad: Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. I—II. Kbh. 1893.

L. S. Vedel Simonsen: Bidrag til Rigsraad Eske Brocks Levnetsbeskrivelse. Odense. 1842—43.

D. H. Wulff: Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie. Aalborg. 1872—74.

BENYTTET LITTERATUR

Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter. Nordisk Kultur XXX. 1936.

C. F. Allen: Haandbog i Fædrelandets Historie. Kbh. 1840.

— Lærebog i Danmarks Historie til Skolebrug. Kbh. 1843.

Erik Arup: Danmarks Historie II. Kbh. 1933.

Gustav Bang: Fru Anne Oldeland. Aarbog for dansk Kulturhistorie. 1895.

— Kirkebogsstudier. Kbh. 1906.

Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kbh. 1656.

Chr. A. Brasch: Gamle Eiere af Bregentved. Kbh. 1873.

— Vemmetoftes Historie. Kbh. 1859—63.

Chr. Brorson: Forsøg til den femte Bogs Forklaring i Christian den Femtes Danske og Norske Lov. 1—2. Kbh. 1793—94.

C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier. I—II. Kbh. 1886—91.

Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd 1513—1596. Kbh. 1879.

— Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660. Kbh. 1885.

H. F. J. Estrup: Den historiske Udvikling af Livsfæstet i Danmark. Hist. Tidsskr. VI. 1845.

J. Estrup: Skaføgaard. Fra Randers Amt. 1920. s. 5 ff.

J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. Kbh. 1894.

— Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 6. R. II. 1890.

Aage Friis m. fl.: Den danske Folks Historie. IV—V. Kbh. 1928—29.

Hans H. Fussing: Demstrup og Sødringholm 1625—63. Jyske Samlinger. 5. R. III. 1935.

— Gessingholm 1609—1663. Hist. Tidsskr. 10. R. III. 1935.

— Kirsten Munk som frue paa Boller og fange paa Stjernholm 1630—35. Jyske Samlinger. 5. R. IV. 1939.

— Skovgaards drift i Christian Rantzaus ejertid 1635—1663. Jyske Samlinger. 5. R. II. 1935.

A. Heise: Hemmestrup Gaard og Gods. Saml. t. jydsk Hist. og Top. II. 1869.

Holger Hjelholt: Falsters Historie I—II. 1934—35.

Stig Juul: Fællig og Hovedlod. Kbh. 1940.

Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. Kbh. 1940.

S. Jørgensen (Kistrup): Den fyenske Bondestand i Tiden fra 1600—1657. Saml. t. Fyens Hist. og Top. VIII. 1881.

— En fyensk Godsejer efter Enevældens Indførelse. Personalhist. Tidsskr. I. 18.

C. Klitgaard: Hvetbo Herred. I—II. 1906—7.

Hans Knudsen: Renteritakster. Aarb. f. hist. Samf. f. Odense og Assens Amter. 1927.

Vilhelm Lorenzen: Bidrag til vore Herregaardes ældste Historie. Fortid og Nutid. I. 1916.

F. Lunn: Knabstrup. Kbh. 1876.

Vilhelm Lütken: Steensgaard. Danske Herregaarde ved 1920. II. Kbh. 1927.
M. Mackeprang: Dronning Sofie og livgedinget. Hist. Tidsskr. 7. R. III. 1902.
Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret. I—II. 2. Udg. Kbh. 1813.
F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark. Kbh. 1873.
H. Matzen: Kjøbenhavns Universitets Retshistorie. 1—2. Kbh. 1879.
Axel Nielsen m. fl.: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1933.
M. H. Nielsen: Godske Rantzov og Selvejerne i Løg Herred. Sønderjydske Aarbøger. 1895.
Eiler Nystrøm: Tyge Brahes Brud med Fædrelandet. Festskrift til Kristian Erslev. Kbh. 1937.
A. Olsen: Peder Nielsen Gad, herredsfoged i Bjeverskov herred. Personalhist. Tidsskr. 1919. s. 120 ff.
O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Næstved. 1868.
N. Rasmussen (Søkilde): Holstenshus og Nakkebølle. 1875—78.
Hans Rosendal: Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland. 1911.
Palle Rosenkrantz m. fl.: Rosenholm og Rosenkrantzerne. Kbh. 1924.
H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1—4. Kbh. 1868—74.
Joh. Steenstrup: Christian den Fjerde og Vornedskabet. Hist. Tidsskr. 5. R. IV. 1886.
Joh. Steenstrup m. fl.: Danmarks Riges Historie. III—IV.
Joh. Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden. Kbh. 1888.
— Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid. Hist. Tidsskr. 5. R. VI. 1887.
Chr. Thorsen: Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 8. R. IV.
Carl Gustaf Weibull: Skånska jordbrukets historia. Lund. 1923.
C. Osterssøn Veylle: Glossarium juridicum. 2. udg. Kbh. 1652.
Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne. Skrevet af gamle Soranere. I. Kbh. 1924.

PERSONNAVNE

Adelsmænd, borgerlige personer med sjældne familienavne og forfattere opføres under familienavnet, bønder, præster o. a. med almindelige -sen-navne findes under fornavnet. Personer, der kun nævnes i forbigaaende, er ikke medtaget. — Adelsnavne har den form, der bruges i Danmarks Adels Aarbog.

Abildgaard, Mandrup, t. Estrup, Skodborghus 38, 40, 78, 202, 336.
Ahlefeldt, Barbara, g. m. Jørgen Rathlou t. Krogsgaard 235, 376.
— Margrete, g. m. J. A. Ahlefeldt t. Visselbjærg 90, 144, 252, 290, 309.
Akeleye, Knud, t. Skinnerup 336, 419.
Allen, C. F., historiker 5, 7, 11.
Anders Lauridsen, bonde 46.
— Mouridsen, bonde 379.
Arenfeldt, Ax., t. Basnæs 294.
— Ax., t. Palsgaard 166.
— Ide, 21, 244, 390.
— Ingeborg, g. m. Ernst Norman t. Selsø 171, 449.
— Jørgen, t. Rugaard, Vorgaard 44, 62, 111, 136, 177, 243, 244, 313, 390.
— Rigborg, g. m. Ax. Juul t. Bjørnsholm 62, 376.
Arup, Erik, historiker 10.

Bang, Gustav, historiker 28.
Banner, Anders, t. Gessingholm 110, 115, 438.
— Dorte, g. m. Christoffer Krafse t. Egholm 161.
— Magdalene, g. m. Iver Krabbe t. Krabbesholm 41, 447.
— Otte, t. Asdal 335.
Barfoed, Per, foged 112, 357.
Barnekow, Hans, t. Birkholm 167.
— Lene, g. m. Tønne Friis t. Tølløse 176, 338, 429.
Basse, Peder, t. Sørup 166.
Beck, Anne, g. m. Chr. Bülow t. Ingelstad 83.
Beck, Lave, t. Førslev 135.
— Sten, t. Vandaas 344.
Below, Tyge, t. Frøstrup 144, 239, 253.
Benderup, Abild, t. Tustrup 211.
— Else, g. m. Christoffer Seefeld 341.
— Johanne, t. Tustrup 211.
Berntsen, Arent, forfatter 3, 69, 70, 80, 95, 96, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 193, 202, 209, 241, 242, 255, 256, 258, 259, 307, 313.
Bielke, Niels, svensk adelsmand 92.
Bild, Evert, t. Ravnholt 217.
— Hilleborg, g. m. Christoffer Pax t. Eriksholm 137.
— Jytte, g. m. Otte Banner t. Ringstedgaard 51, 272.
— Preben, t. Agersborggaard 409.
— Vibeke, g. m. Erik Rantzau t. Agersborggaard 38.
Bille, Anders, t. Søholm 366, 374.
— Anne, g. m. Eiler Brockenhuus t. Nakkebølle 256.
— Birgitte, t. Gl. Køgegaard 362.
— Elisabet, g. m. Sivert Beck t. Taagerød 303, 408.
— Erik, t. Kærsgaard, Rørbæk 170, 334, 396 ff., 418.
— Erik, t. Møllegaard, Vestergaard 352, 447.
— Hans, t. Jungedgaard 36, 39.
— Hartvig, t. Damsgaard 393.
— Hartvig, t. Vallen 380.
— Henrik, t. Billeskov, Tirsbæk 57, 350.
— Henrik, t. Gelskov 228.
— Hilleborg 57.

Bille, Ingeborg, t. Bidstrup 67, 106, 126, 368.
— Ingeborg, t. Frøslevgaard, Egede 23, 121, 138, 149, 253, 387, 407, 451.
— Jørgen, t. Ellinge 380.
— Lage, t. Rørbæk 400.
— Markvor, t. Nakkebølle 256.
— Mogens, t. Tirsbæk 409.
— Peder Esgesen, t. Svanholm 359, 380.
— Peder, t. Lindved 57, 386.
— Peder, t. Søndergaard 312.
— Peder, t. Vallen 361.
— Peder, t. Vorgaard 55, 225, 245, 249, 376, 384, 407, 438.
— Rønnow, t. Sandbygaard 381.
— Sofie, g. m. Jac. Seefeld t. Visborggaard 374.
— Steen, t. Billeskov 320.
— Steen, t. Olstrup 265.
— Sten, t. Skovsgaard 394, 396.
Bing, Anders, t. Smedstrup 409.
Bjørn, Bjørn Andersen, t. Stenalt 306.
Blik, Christoffer, t. N. og S. Beg 72.
Blok, Per, foged 358.
— Søren, herredsfoged 115.
Blome, Anne g. m. Goske Rantzau t. Trøjborg 24, 120, 317.
Brahe, Ax., t. Elved 418.
— Helvig, g. m. Falk Gøye t. Bratskov 257, 380.
— Jørgen, t. Hvedholm 102, 137, 161, 189, 233.
— Jørgen, t. Tostrup 367.
— Knud, t. Engelsholm 189.
— Mandrup, t. Mørkøvgaard 128, 249.
— Otte, t. Torbenfeld, Næsbyholm 92, 148, 249, 257, 380, 428, 470.
— Sofie, g. m. Peder Munk, t. Sæbygaard 146, 317, 389.
— Sofie, g. m. Holger Rosenkrantz t. Rosenholm 2, 20, 346, 375, 384.
— Sofie, g. m. Jørgen Lunge t. Odden 142, 248, 260, 270, 286, 336, 354.
— Tyge, t. Knudstrup 226, 320.
— Tyge, t. Tostrup 23.
v. Bredow, Joachim, forpagter 294.
Bricka, C. F., historiker 409.
Bro, Anders, bonde 379.
Brockenhuus, Agate 273.
— Claus, t. Nordskov, Broholm, Vejlevgaard 137, 161, 176, 308.
— Frans, t. Egeskov 166, 217.
— Jac., t. Damsbo 164, 166.
— Johan, t. Hindsels, Sebberkloster 107, 210, 262, 271, 318, 352, 380.
— Johan, t. Lerbæk 76, 89, 121, 125, 271, 285, 295, 349, 358.
— Jørgen, t. Sebberkloster 37, 48, 207, 243, 294, 328, 342.
— Kjeld, t. Lerbæk 61.
Brochrock, Hans, borger? 206, 448.
Brok, Eske, t. Estrup 2, 24, 35, 50, 75, 153, 374, 377.
— Lave, t. Vemmetofte 374.
Brorson, Chr. B., retshistoriker 160.
Bryske, Anton, t. Langesø 84.
— Christence, g. m. Ths. Fasti t. Katholm 319.
— Eiler, t. Dallund 35, 323.
— Gert, t. Katholm 270.
— Karen, g. m. Iver Lunge (Dyre) t. Tirsbæk 35, 310.
— Truid, t. Haraldskær, Katholm 89, 270.
Buchwald, Fr., t. Bülk 75.
Budde, Dorte, g. m. Iver Friis t. Oksholm 74, 78, 134, 175, 224, 257, 297, 315, 392.
— Godslev, t. Rødslet 55.
— Matthias, t. Tølløse 210.
Bølle, Birgitte, g. m. Kristoffer Gøye t. Gunderslevholm 19, 24, 129, 237, 358, 361, 374 f.
— Erik, t. Nakkebølle 82.
Børialsen, Melchior 352, 485.

Christen Andersen, foged 46.
— Christoffersen, bonde 452.
— Clemmensen, skoleforstander 37.
— Ibsen, foged 368.
— Nielsen, foged 366.
— Skriver, foged 359.
Christensen (Hørsholm) C., historiker 8, 150, 163, 194, 197, 219, 415.
Christian IV 14, 132, 420.
Christian Andersen, bonde 407.
— Pedersen, foged 367.

Christiern Pedersen, adelsmand 121.
Clemed Thøgersen, foged 40.

Daa, Chr., t. Fravdegaard 231, 367, 382, 383.
— Claus, t. Ravnstrup 228, 263, 395, 400.
— Dorte, t. Fravdegaard 135.
— Dorte, t. Jerstrup 359.
— Elisabet, g. m. Jac. Ulfeldt t. Bavelse 79.
— Herluf, t. Valbygaard, Trolleholm, Snedinge 84, 209, 233, 242, 319, 328, 452.
— Jørgen, t. Dalby 336.
— Oluf, t. Ravnstrup 347, 435.
— Valdemar, t. Bonderup 303, 439.
Dresselberg, Anders, t. Vognserup 107.
— Vilh., t. Vindinge 166.
Due, Mandrup, t. Halkær, Krastrup 25, 44, 52, 59, 68, 79, 142, 203, 204, 214, 229, 236, 276, 289, 294, 325, 338, 346, 347, 349, 363, 377, 392.
Dumbar, Patrick, t. Spannarp 171.
Dyre, Hans, t. Knivholt, Ullerup, Boller 73, 270, 333.
— Karen, g. m. Niels Arenfeldt t. Knivholt 136, 214.

Else Sørensdatter, bondepige 25.
Emmiksen, Anders, t. Stensgaard 77, 78.
Enevold Nielsen Randulf, præst 92.
Engelstoft, Povl, historiker 9.
Erik Clausen, foged 355.
Erik Jacobsen, foged 356.
— Mortensen, adelsmand, t. Nørgaard 348, 445.
Esben Jensen (Velling), præst 87.

Fabricius, Knud, historiker 3, 9.
de Fey, Julius, forpagter 259.
Frantz Mortensen, bonde 26, 393, 410, 444.
Fridericia, I. A., historiker 8 f., 150, 201, 216, 318.
Friis, Anders, t. Vrejlevkloster 248.
— Anne, g. m. Gert Rosenkrantz t. Stensballegaard, Fævejle 124, 233, 252, 324, 467.
— Bente, g. m. Alb. Skeel t. Lergrav 134.
Friis, Chr., t. Borreby 344, 410.
— Chr., t. Kragerup, Bonderup, Vaar 21, 49, 53, 92, 116, 120, 143, 213, 273, 274, 291, 325, 350, 353, 356, 364, 379, 385, 400, 402.
— Christoffer, t. Astrup 61, 263, 286, 435.
— Johan, t. Hesselager 10, 138, 321.
— Jørgen, t. Krastrup 321.
— Jørgen, t. Favrskov 118, 119, 304, 345, 437.
— Lars, t. Lindtorp 224, 257, 316, 373.
— Lisbet, t. Vosnæsgaard 102, 392.
— Niels, t. Krastrup 38, 50, 66, 73, 102, 119, 148, 229, 232, 271, 290, 295, 327, 328, 329, 332, 337, 342, 354, 357, 367, 440.
— Niels, t. Skamstrup 264, 440.
— Niels, t. Lundergaard 373, 440.
— Sofie, g. m. Fr. Munk t. Haraldskær 117, 251, 354, 435.
— Tønne, t. Tølløse 176, 346.

Galde, Dorte, g. m. Jørgen Lange t. Bregninge 126, 243, 430.
— Gude, t. Nørlund 55.
Galskyt, Ths., t. Gammelgaard 41.
Galt, Ax., t. Ryumgaard 52, 125, 126.
— Peder, t. Tyrrestrup 315.
Galtung, Laur., t. Uglerup 171.
Gedde, Ove, t. Gyllebo 78.
— Ove, t. Hellerup, Tommerup 75, 211, 317, 332.
Gersdorff, Caspar, t. Hindsels, Revstrup 79, 210, 308, 438.
— Christoffer, t. Tanderup, Palstrup, Donslund 94, 263, 265, 337, 395.
— Joachim, t. Tunbyholm 410.
— Peder, t. Søbygaard 41, 71, 73, 75, 434.
Gewerck, Henrik, foged 363.
Gjellerup, S. M., historiker 409.
Glambæk, Klavs, t. Rask 409.
Goske, Mogens, t. Lidemark 39.
Gregers Thomsen, foged 359.
Grip (Straale) Ulf, svensk adelsmand 84.
Griis, Bagge, t. Slette 258, 276, 310, 373.
Grubbe, Jac., t. Kabbel 78, 79, 129, 215, 232, 334, 359, 374, 435, 441, 445.

Grubbe, Jac., t. Røgle 55, 92, 143, 347, 448.
— Jørgen, t. Tostrup 18, 112, 245, 291, 305, 309, 338, 378, 429 f.
— Jørgen, t. Vedbygaard 60.
Gyldenløve, Ulr. Chr., t. Ulriksholm 20, 302, 314, 384.
Gyldenstierne, Anne, g. m. Fr. Markdanner t. Rønningesøgaard 325.
— Anne, g. m. Preben Putbus t. Vosborg 48.
— Chr. 139.
— Ermegaard, g. m. Truid Bjørnsen t. Bjørnsholm 61.
— Gabr., t. Restrup 48.
— Henrik, t. Fultofte 177.
— Henrik, t. Skovsbo 257, 301, 364, 413.
— Henrik, t. Svanholm 222.
— Ingeborg, g. m. Hans Oldeland t. Ugerslevgaard 366.
— Karen, g. m. Jørgen Marsvin t. Hollufgaard 86.
— Knud, t. Restrup 48, 315.
— Knud, t. Tiim 75, 76, 88, 164, 207, 248, 268, 333, 336, 378, 470.
— Laxmand, t. Tyrrestrup 435.
— Mogens, t. Iversnæs, Stjerneholm 177, 366.
— Mogens, t. Langaas, Lindholt 25, 208, 218, 381.
— Niels, t. Bjørnsholm 61.
— Niels, t. Nellemose 102.
— Otte, t. Iversnæs 163.
Gøye, Absalon, t. Dallund 418.
— Birgitte, g. m. Herluf Trolle t. Herlufsholm 22, 162, 218.
— Eline, g. m. Vincents Juel t. Hesselmed 22, 177, 178, 179.
— Ellen, g. m. Mouritz Aschersleben t. Jerstrup 360.
— Eskil, t. Gunderslevholm 165.
— Falk, t. Bratskov 41, 72, 79, 101, 129, 259, 338, 369, 374.
— Falk, t. Hvidkilde 43, 276.
— Falk, t. Skærsø 419.
— Kristoffer, t. Gunderslevholm 238, 374 f.
— Mogens, t. Bremersvold, Gunderslevholm 22, 390.
Hamsfort, Cornelius d. y., historiker 2, 5, 6, 9 f.
Hans Hansen, foged 240.
— Nielsen, foged 368, 385, 438.
Harbou, Niels, t. Nygaard 103, 106, 361.
Hardenberg, Erik, t. Skovsbo 3, 159, 167, 186.
— Jac., t. Holme Kloster 172.
Heidersdorff, Ide, t. Orelund, g. m. Leo v. Silschoffen 112, 357.
Heise, A., historiker 180.
Helle, n. n., g. m. Mads Vasspyd t. Søgaard 83, 387.
Holck, Chr., t. Søbo 117, 352.
— Sivert, t. Bustrup 253.
Hundermark, Erik, t. Gerdrup 336.
Hunold, Burwort, adelsmand 136, 373.
Hvas, Christoffer, t. Hennegaard 144, 203, 221, 232, 246, 248, 257, 266, 296, 300, 307, 309, 311, 327, 330, 344, 352, 360, 368, 380, 407.
Hvid, Jens, præst 420.
Høeg, Anne, g. m. Ax. Rosenkrantz t. Buderupholm 22, 42, 58, 66, 79, 82, 131, 219, 297, 299, 305, 314, 319, 381, 425.
— Anne, g. m. Niels Rosenkrantz t. Raakilde 59.
— Christen, t. Todbøl 18, 35, 43, 50, 62, 67, 75, 80, 94, 134, 209, 213, 239, 242, 267, 276, 365, 377, 384.
— Eiler, t. Dallund 360.
— Gregers, t. Rørbæk 287.
— Jens, t. Vang 50, 82, 141, 366, 378.
— Just, t. Bjørnsholm 294, 311.
— Just, t. Gjorslev 400.
— Jytte, g. m. Niels Krag t. Trudsholm 410.
— Jørgen, t. Todbøl 62.
— Lisbet, g. m. Erik Kaas t. Ørndrup 311.
— Mogens, t. Buderupholm, Arreskov, Kærgaardsholm 224, 246, 309, 345, 361.
— Sidsel, g. m. Ebbe Munk t. Fjellebro 112, 127.
— Sofie, g. m. Fr. Reedtz t. Elkær 44, 82, 230, 273, 338.

Iver Christensen, foged 367.
— Marqvordsen, foged 87.

Jacob Nielsen, forpagter 264.
— Pedersen, foged 367.
Jens Jensen, bonde 25.
— Laursen, foged 369.
— Pedersen, foged 358, 366.
— Sørensen, foged 369.
Jep Pedersen, bonde 407.
Juel, Christoffer, t. Estrup 109, 180.
— Elsebe, g. m. Ove Juul t. Brusgaard 247.
— Erik, t. Hundsbæk 74, 78, 203, 251, 286, 318, 400.
— Iver, t. Blistrup 321.
— Jens, t. Keldbjærggaard 18.
— Mogens, t. Pallesbjærg 244, 331.
— Niels, t. Astrup 165.
— Peder, t. Hesselmed 339.
— Peder, t. Laage 78, 315.
— Ths., t. Estrup 211.
— Tønne, t. Søgaard 360.
Juul, Ax., t. Bjørnsholm, Gunderup, Kongstedlund 45, 62, 126, 130, 136, 214, 228, 243, 302, 312, 330, 342, 358, 379, 385, 442.
— Ax., t. Villestrup 85, 201.
— Dorte, g. m. Erik Høeg t. Kongstedlund 38, 75.
— Dorte, g. m. Iver Krabbe t. Albæk 25, 41, 61, 71, 334, 342.
— Hans, t. Skovgaard 324.
— Iver, t. Villestrup 154, 213.
— Jens, t. Kjeldgaard 86.
— Malte, t. Klogerup 301, 446.
— Ove, t. Lundbæk, Villestrup 142, 229, 272, 289, 293, 327, 334, 341, 378.
— Tønne, t. Søgaard 346.
Jørgen Hansen, foged? 213.
Jørgensen (Kistrup) S., historiker 6.
— Poul Johs., retshistoriker 10.

Kaas, Anne, t. Frøstrup 221.
— Anne, g. m. Alb. Rostrup t. Restrup, Vorgaard 131, 141, 169, 172, 228, 262, 276, 297, 348, 426.
Kaas, Bjørn, t. Starupgaard 26, 108, 217, 445.
— Christoffer, t. Overklit 395.
— Claus, t. Lyngholm, Sø, Øland 44, 80, 267, 345.
— Dorte, g. m. Folmer Urne t. Linderumgaard 79.
— Erik, t. Agersborg, Revskærgaard (Ørndrup) 169, 269, 311, 338, 380, 439.
— Erik, t. Lindskov, Tøjstrup, Vejstrup 43, 135, 269, 288.
— Hans, t. Lindskov 382.
— Helvig, t. Nandrup 42, 73.
— Helvig, g. m. Hannibal Gyldenstierne t. Vorgaard, Restrup 24, 43, 47, 50, 56, 61, 66, 68, 111, 129, 133, 137, 138, 230, 243, 251, 263, 285, 297, 332, 341, 358, 377, 378, 385, 386, 425, 426, 438, 442.
— Iver, t. Ulstrup 339.
— Jens, t. Frøstrup 221, 299, 300.
— Jørgen, t. Rønnowsholm 297.
— Kirsten, t. Frøstrup 221.
— Kirsten, g. m. Ove Ugerup t. Ovesholm 57, 73, 75.
— Margrete, t. Frøstrup 221.
— Mogens, t. Frøstrup 336.
— Mogens, t. Lyngholm 51, 68, 300, 309.
— Mogens, t. Nibstrup 174, 316, 391.
— Mogens, t. Støvringgaard, Gudumlund 79, 169, 180, 232, 271, 297, 324, 340, 385, 400, 431.
— Mogens, t. Taarupgaard 48.
— Niels, t. Taarupgaard 264.
— Ths., t. Frøstrup 140.
— Ths., t. Ørndrup 333.
Karen Jacobsen, g. m. dr. Niels Foss 140.
Kjær, Hans, præst 452.
Kjærulff, Anders, foged 77, 316.
Knud Mortensen, herredsfoged 314.
Krabbe, Anne, g. m. Gunde Lange t. Bregninge 127.
— Dorte, g. m. Erik Lykke t. Havnø, Grindeslevkloster 58, 125, 358.
— Erik, t. Bustrup, Skerngaard 317, 440.
— Gregers, t. Torstedlund, Albæk,

Enggaard 43, 61, 91, 228, 236, 249, 276, 297, 298, 307, 326, 332, 333, 342, 382.
Krabbe, Hans, t. Søgaard 140, 347, 409.
— Iver, t. Albæk, Randrup 147, 162, 214, 229, 301, 302, 306, 309, 334, 355, 380, 427.
— Karen, g. m. Johan Friis t. Skjoldemose 94, 338.
— Margrete, g. m. Ditlev Holck t. Eskilstrup 269.
— Morten, t. Bøgsted 154.
— Niels, t. Torstedlund 148, 219.
— Niels, t. Skellinge 270.
— Oluf, t. Damsgaard 252.
— Susanne, g. m. Niels Friis t. Krastrup 66, 112, 119, 143, 297.
Krafse, Eske, t. Assendrup 470.
— Margrete, g. m. Otte Brahe t. Basnæs 89.
— Sofie Eilersdatter 408.
Krag, Chr., t. Lydumgaard 110, 113, 351, 425.
— Christense, g. m. Fasti Staverskov t. Øllufgaard 90, 140, 211, 230, 305, 337, 381.
— Erik, t. Bramminge 326.
— Erik, t. Lydumgaard 298.
— Lauge (?) 343.
— Niels, t. Trudsholm 131, 233, 400.
— Otte, t. Voldbjærg 91, 223, 418.
— (Kid), Vogn, t. Svenstrup 373, 412.
Krognos, Oluf Mouritzen, t. Bollerup 48.
Kruckow, Mette, g. m. Benedict v. Deden t. Kornhavegaard 446.
Krummedige, Erik, t. Nebbegaard 335.
Kruse, Anne, t. Hjuleberg 243.
— Enevold, t. Vingegaard 83.
— Jørgen, t. Tidemandsholm, Hjermeslevgaard 143, 346, 348, 443.
— Margrete, t. Hjuleberg 243.

Lange, Chr., t. Dejbjærglund 117, 376.
— Chr., t. Hesselmed, Lydumgaard 38, 287.
— Erik, t. Engelsholm 22.
— Gunde, t. Bregninge 18, 88, 139, 203, 268, 327.
— Hans, t. Bregninge 73, 321, 419.
Lange, Henrik, t. Dejbjærglund 71, 113, 435.
— Iver, t. Bramminge 304, 347.
— Karen, g. m. Claus Below t. Spøttrup 61, 392.
— Kirsten, g. m. Laur. Pogwisch t. Skrumsager 402.
— Margrete, g. m. Mogens Bille t. Bodum Bigaard 231.
— Niels, t. Skrumsager 271, 402.
Lars Poulsen, foged 368.
Larsen, O. H., historiker 10.
Laurs Hansen, foged 362.
Laxmand, Gabriel, t. Søbo 307.
— Margrete, g. m. Henrik Vind t. Aggersvold 247, 309, 311, 432.
Lindenow, Christence, g. m. Claus Sested t. Højgaard 452.
— Christoffer, t. Restrup, Lindersvold 293.
— Else, g. m. Abs. Gøye t. Kærstrup 239, 396.
— Hans, t. Vraa, Hundslund 69, 82, 102, 124, 134, 169, 208, 230, 361, 366, 367, 378.
— Henrik, t. Tersløsegaard 346.
— Lauritz, t. Oregaard 392.
Lorenzen, Vilh., historiker 318.
Lund, Hans, historiker 9.
v. Luneburg, Henrik, foged? 216.
Lunge, Anne, g. m. Ths. Sehested t. Bækmark 180, 471.
— Ide, g. m. Otte Skeel t. Birkelse 133, 338.
— Iver, t. Tirsbæk 35.
— Margrete, g. m. Mogens Bille t. Bodum Bisgaard 266.
Lunow, Christoffer, t. Rugaard 77.
— Otte, t. Rækkergaard 67.
v. d. Lühe, Margrete, g. m. Jørgen Brockenhuus t. Sebberkloster 54, 115, 120, 133, 142, 144, 203, 214, 238, 270, 273, 312, 327, 328, 342, 373, 376, 385.
Lykke, Anne, t. Buderupholm 224, 236, 272, 367.
— Anne, g. m. Knud Ulfeldt t. Hverringe 120.
— Anne, t. Restrup 321.
— Frans, t. Overgaard, Gisselfeld,

Kokkedal, Hverringe 38, 53, 219, 228, 231, 258, 328, 339, 341.
Lykke, Iver, t. Buderupholm, Havnø 328, 395, 434.
— Iver, t. Rebstrup 58, 303.
— Jac., t. Tanderup 154.
— Jørgen, t. Hverringe, Overgaard 56, 201, 262, 336.
— Jørgen, t. Rugaard 222.
— Kirsten, g. m. Christoffer Urne 319.
— Mogens, t. Hessel 270.
— Sofie, g. m. Jac. Hardenberg t. Sandholt 82, 101, 120, 172.
Lützow, Kirsten, g. m. Knud Ulfeldt t. Hellerup 91.

Mads Mortensen Smed, bonde 40.
— Nielsen, foged 369.
— Pedersen, foged 360, 369.
— Thomsen, borger 113.
Mandix, Jac., nationaløkonom 80.
Maren Anderses, g. m. Knud Kremmer, købmand 112.
Markdanner, Fr., t. Rønningesøgaard 91.
— Hans, t. Rønningesøgaard 134, 332, 338, 367, 370, 372, 386, 413.
Marsvin, Ellen, g. m. Knud Rud t. Sandholt 128, 318, 382.
— Else, g. m. Enevold Kruse t. Hjermeslevgaard, Stenalt 38, 142, 171.
— Helle, g. m. Jac. Beck t. Vapnø 83.
— Helvig, g. m. Gude Galde t. Nørlund 42, 45, 62, 79, 93, 133, 149, 175, 229, 275, 297, 327, 337, 340, 377, 378, 382, 383, 424, 425, 430.
— Jørgen, t. Restrup, Avnsbjærg 244, 299, 362.
— Jørgen, t. Hollufgaard, Dybæk 264.
— Margrete, g. m. Jørgen Urne t. Næs 22, 68, 71, 90, 94, 114, 263, 266, 339. 346, 353, 363, 369.
— Otto, t. Dybæk 126, 326, 352.
Matzen, Henning, retshistoriker 160.
van Mehlen, Agathe, g. m. Mogens Kaas t. Lengsholm 126, 381.
Mollerup, W., historiker 9
Mormand, Claus, t. Østerø 337.
— Corfitz, t. Østerø 81, 316, 419.
Morten Andersen, foged 363.
Mund, Jørgen, t. Tiselholt 338.
— Søren, t. Serreslevgaard 107.
Munk, Anne, t. Haraldskær 354.
— Chr., t. Gessinggaard 132, 436.
— Dorte, g. m. Christoffer Parsberg t. Sødal 225.
— Edele, t. Haraldskær 354.
— (Lange), Fr., t. Haraldskær, Agersbæk 112, 123, 127, 366, 393, 441, 447.
— Jørgen, t. Haraldskær 45, 117, 435.
— Kirsten, g. m. Chr. IV 26, 352, 393, 410, 423, 444.
— Maren, g. m. Patrick Dumbar 171.
— Niels, bonde 315.
— Mogens t. Palsgaard 36, 460.
— Oluf, biskop 174, 460.
— Oluf, t. Palsgaard 163, 217.
— Peder, t. Sæbygaard 257, 268, 317, 322, 388.
Mylting, Henrik, t. Holmegaard 394, 413.
Mørch, Hans, foged 364.

Navl, Lauritz 72.
Niels Andersen, adelsmand 317.
— Andersen, foged 413.
— Clausen, biskop 53, 315.
— Jensen, foged 369.
— Lauritzen, foged 361.
— Nielsen, bonde 117, 118, 402 ff., 410.
— Persen, foged 368.
Nielsen, Axel, nationaløkonom 10.
Norby, Bent, t. Lindskov 353, 445.
— Margrete, g. m. Tønne Bille t. Billeskov 23.
Norman, Ernst, t. Selsø 180.

Oldeland, Anne, g. m. Hans Norby t. Ugerslevgaard 388.
— Dorte, g. m. Henrik Mylting t. Holmegaard 394.
— Hans, t. Ugerslevgaard 234, 295, 329.
— Melchior, t. Rønningesøgaard, Ugerslevgaard 54, 123, 135, 264, 368.
Oxe, Albert, t. Nielstrup 75, 76, 387, 450.
— Inger, g. m. Jørgen Brahe t. Tostrup 111.

Oxe, Johanne, t. Rygaard 362.
— Peder, t. Gisselfeld 166, 469.
— Pernille, g. m. Otte Rud t. Vedby 58, 340.
— Sidsel, g. m. Erik Putbus t. Bidstrup 118, 119, 437.

Parsberg, Christoffer, t. Sødal 225.
— Parsberg, Fr., t. Vognserup 51, 69, 93, 122, 137, 149, 176, 207, 211, 225, 229, 230, 235, 249, 258, 265, 286, 309, 323, 324, 326, 331, 333, 344, 361, 377, 392, 419, 424, 428, 432, 433.
— Ingeborg, g. m. Iver Juul t. Villestrup 51, 59, 66, 69, 90, 142, 208, 245, 263, 270, 298, 300, 312, 313, 327, 328, 337, 346, 348, 367, 373, 377, 381, 424.
— Jørgen, t. Knabstrup 350.
— Niels, t. Knabstrup 350.
— Oluf, t. Jernit, Tulstrup 75, 362, 364, 429.
— Verner, t. Sødal 60, 136, 289.
Pax, Christoffer, t. Rask 286, 435.
Peder Hansen, foged 362.
— Nielsen, herredsfoged 432.
— Rasmussen, foged 368.
— Rasmussen Møller, foged 356.
Per Poulsen, foged 239, 365.
Pogwisch, Hans, t. Damsbo 320, 451.
— Henning, t. Hollufgaard 234, 311, 324, 364, 368, 372, 377.
— Henrik, t. Hollufgaard 215.
— Laur., t. Skrumsager 92, 117, 118, 171, 244, 267, 274, 322, 366, 402 ff.
Poul Mikkelsen, præst t. Jystrup 320.
Prip, Iver, t. Søgaard, Øland 267, 276, 339.
Putbus, Claus, t. Kørup, Krapperup 72, 175, 213, 234, 276, 340, 442.
— Erik, t. Bidstrup 164.
— Henrik, t. Kørup 52, 54, 90, 94, 113, 123, 141, 163, 175, 202, 205, 213, 228, 232, 234, 236, 244, 248, 249, 251, 256, 269, 275, 299, 309, 313, 360, 361, 368, 377, 382, 389, 391, 424, 431, 449.
Putbus, Mourits, t. Kørup, Krapperup 122, 275, 395, 424.
— Preben, t. Vosborg 36, 48.

v. Qvalen, Josva, t. Qualsholm 85, 86.
Quitzow, Henning, t. Quitzowsholm 233.
— Henrik, t. Quitzowsholm 268, 427.
— Jørgen, t. Sandager 82.

Ramel, Anne, g. m. Malte Juul t. Birkholm 346.
— Henrik, t. Bækkeskov 139.
— Henrik, t. Ovesholm 162.
Rantzau, Bendix, t. Møgeltønder 173.
— Breide, t. Hellerup 106.
— Christian, t. Gessingholm, Demstrup, Skovgaard, Sødringholm 19, 20, 21, 26, 53, 67, 68, 71, 103, 105, 128, 130, 131, 146, 154, 179, 194, 208, 212, 218, 219, 224, 226, 229, 235, 237, 238, 242, 244, 285, 287, 356, 361, 375, 380.
— Frans, t. Næs 51, 263, 309.
— Fr., t. Asdal 37, 335, 337.
— Gert, t. Gessingholm 19, 146, 285, 287, 307, 310.
— Goske, t. Trøjborg 174, 445.
— Henrik, t. Aagaard 144.
— Johan, t. Tandrup 134, 273, 306.
— Kaj, t. Rantzausholm 409.
— Lisb. Sofie, g. m. Hans Lindenow t. Nislevgaard 248, 362, 370.
— Lisb., g. m. Hans Lindenow t. Søbygaard 135, 234.
— Margrete, g. m. Hans Lindenow t. Aagaard 60.
— Peder, t. Trøjborg 174, 445.
— Sofie, g. m. Mogens Gyldenstierne t. Søholm 308, 313, 314.
Rasmussen, O. F. C., godsforvalter 6, 150.
— Søkilde, N., historiker 6.
Rathlou, Jørgen, t. Krogsgaard 221, 304, 329.
Ravensberg, Claus, t. Nakkebølle 82.
Reedtz, Fr., t. Hørbygaard, Tygestrup 290, 350.
— Peder, t. Tygestrup, Hørbygaard 166, 346.

Reventlow, Margrete, g. m. Erik Krabbe t. Bustrup 317.
Rindskat, Sivert, t. Herningsholm 120, 276, 321, 395, 419.
Rode, Tønne, foged? 238.
Rodsteen, Ingeborg, t. Vorgaard 249, 380, 427.
— Lisb., t. Vorgaard 249.
— Marqvor, t. Lundsgaard 35, 84, 233, 309.
— Palle, t. Raastrup, Lundsgaard 38, 42, 66, 84, 90, 131, 138, 243, 245, 330, 377, 427, 440.
Rosenkrantz, Anne, g. m.? 335.
— Ax., t. Buderupholm 74.
— Birgitte, g. m. Peder Bille t. Svanholm 76.
— Christence, g. m. Mogens Høeg t. Arreskov 241, 307.
— Ebbe, t. Bramstrup 383.
— Erik, t. Rosenholm 21, 38, 134.
— Helvig, g. m. Borkvard Rud t. Sæbyholm 314.
— Holger, t. Rosenholm, Skaføgaard 20, 73, 141, 147, 375, 384.
— Holger, t. Boller 218.
— Karen, g. m. Mogens Munk t. Palsgaard 35.
— Margrete, g. m. Hans Lindenow t. Aagaard 134, 175, 351, 367.
— Mette, g. m. Otte Brahe t. Krogholm 304.
— Mette, g. m. Peder Oxe t. Tølløse 341.
— Oluf, t. Sebberkloster 209.
— Palle, t. Krænkerup 245.
Rosensparre, Oluf, t. Skarholt 420.
Rosenvinge, Niels 341, 443.
Rostrup, Albert, t. Vingegaard 310, 381, 438.
— Gunde, t. Staarupgaard 161.
— Lars, t. Ristrup 322.
Rotfeld, Jens, t. Bratskov 101, 217.
Rothkirch, Birgitte 262, 380.
— Wenzel, t. Krogsgaard 92, 266, 322, 480.
Rud, Borchard, t. Utterslev 410.
— Lene, g. m. Jørgen Grubbe, t. Vedbygaard 141, 425.
Rud, Kirsten, g. m. Lauritz Rostrup t. Ristrup 363.
— Otte, t. Vedby 58.
Rønnow, Anne, g. m. Johan Urne t. Rygaard 56, 161, 336.

Samson, Hieronimus, lieutenant 167.
Sandberg, Anders, t. Albæk 248.
— Margrete, t. Tulsted 76, 91, 140, 298, 425, 461.
— Sofie, g. m. Enevold Kruse t. Tulsted 61, 88, 112, 114, 229, 252, 298, 314, 332, 378, 425, 426.
— Ulrik, t. Kvelstrup 218.
Saxe, Hartvig, adelsmand 208.
Seefeld, Enevold, t. Visborggaard 347.
— Jac., t. Randrup 143, 298, 326, 425.
— Jørgen, t. Vaar, Visborggaard, Ovegaard, Stenalt, Øland, Aastrup, Kyø 25, 38, 66, 67, 205, 232, 238, 266, 297, 310, 328, 344, 352, 356 f., 361.
— Jørgen, t. Næs, Revsnæs, Tustrup 203, 222, 226, 289.
— Knud, t. Dalsgaard 408.
— Sofie, g. m. Hans Lindenow t. Vraa 133, 262, 316, 430.
— Viffert, t. Revsnæs 39, 203, 238, 253, 270, 306, 385, 426, 478.
Sehested, Chr. Thomsen, t. Bækmark 400, 402.
— Karen, g. m. Tyge Kruse t. Øland 39, 53, 134, 169, 300, 306.
— Malte, t. Rydhave 354, 381.
— Mogens, t. Mullerup, N. Holmgaard 231, 309, 338, 353, 413.
Sested, Jac., t. Perdøl 222.
— Kaj 357.
Skade, Mads, t. Østergaard 315.
— Niels, t. Østergaard 124, 125, 315, 437.
— Rasmus, t. Saaby 248, 388, 446.
Skave, Else, g. m. Peder Svave t. Gjorslev 173.
Skeel, Albert, t. Fussingø 38, 61, 87, 244, 400, 420, 441.
— Chr., t. Estrup 127, 135, 209, 248, 275, 298, 341, 363, 385.

Skeel, Chr., t. Fussingø 154, 334.
— Hans, t. Nygaard 362.
— Ingeborg, g. m. Otte Banner t. Vorgaard 23, 75, 125, 131.
— Ingeborg, g. m. Palle Rodsteen t. Lundsgaard 35, 39, 83, 231, 236, 360.
— Iver, t. Nygaard 362.
— Jørgen, t. Ulstrup 374.
— Niels, t. Nygaard 85.
— Otte, t. Hammelmose 47, 138.
Skinkel, Anne, g. m. Peder Straale t. Torpegaard 143, 395.
Skovgaard, Margrete, t. Sanderumgaard 391, 451.
Skram, Hans, t. Skovgaard 161.
— (Fasti), Laur., t. Hastrup, Korsøgaard 85, 87, 343, 419.
— Maren, g. m. Jac. Hardenberg t. Tjele 61.
Sparre, Chr., t. Sparresholm 55, 308.
— Jac., t. Svanholm 76, 101, 271.
Speil, Hans, t. Borgeby 216.
— Lisbet, g. m. Claus Bille t. Lyngsgaard 81.
Sperling, Otto, læge 170, 259.
Staverskov, Sofie, g. m. Laur. Ebbesen Udsen t. Restrup 202.
Steenstrup, Johs. C. H. R., historiker 7 f., 11, 150, 163, 471.
Stisen, Otte, adelsmand 379.
Stygge, Ellen, g. m. Jens Kaas t. Frøstrup 271.
— Mouritz, t. Holbækgaard 301, 436.
— Niels, t. Nøragergaard 202.
Svenske, Oluf Pedersen, foged 366.
Søren Christensen, bonde 266.
— Jensen, bonde 25.
— Jørgensen, foged 87.
— Pedersen, ladefoged 370.

Thimme Stygesen, foged 356, 368.
Thomas Jensen, bonde 396 ff., 410.
Thorsen, Chr., historiker 8.
Thott, Anne, t. Faarup 37, 343, 365.
Thott, Henrik, t. Boltinggaard 143, 247.
— Otte, t. Næs 267, 302, 329, 449.
— Peder, t. Boltinggaard 107.
— Tage, t. Eriksholm, Næs, Irup 18, 36, 40, 52, 67, 77, 208, 228, 234, 236, 241, 248, 261, 263, 273, 318, 325, 332, 339.
Trolle, Børge, t. Trolholm 374, 376.
— Elisabeth, g. m. Gabriel Sparre t. Svanholm 23.
— Herluf, t. Herlufsholm 154.
— Niels, t. Torup 166.
— Niels, t. Trolholm 105, 329.

Udsen, Laur. Ebbesen, t. Restrup 113, 147, 352.
Ulf, Claus, forpagter 224.
— Mads Nielsen, foged 363.
Ulfeldt, Bjørn, t. Raabelev 410.
— Christoffer, t. Svenstrup, Raabelev 46, 56, 223, 489.
— Christoffersen, t. Jershave 52.
— Corfitz, t. Bavelse 144, 251.
— Corfitz, t. Saltø 170, 241, 259, 433, 489.
— Corfitz, t. Selsø 183.
— Ulfeldt, Ebbe, t. Egeskov 325, 482.
— Edel, g. m. Kjeld Brockenhuus t. Lerbæk 121, 135, 440.
— Elsebe, g. m. Jesper Friis t. Bjørnsholm 40, 298.
— Jacob, t. Ulfeldtsholm 3, 168, 180.
— Jacob, t. Egeskov, Ulfeldtsholm 36, 91, 211, 414.
— Knud, t. Svenstrup 61.
— Knud, t. Østergaard 46, 336, 361.
— Lauritz, t. Harreslevgaard 341.
Ulfsax, Iver, t. Kjeldstrup 249, 320, 447.
Ulfstand, Christence, g. m. Henrik Bille t. Monstrup 108.
— Sidsel, g. m. Knud Gyldenstierne t. Lyngbygaard 129, 358.
— Sofie, g. m. Claus Putbus t. Barsebæk 74, 102, 161, 419.
Urne, Anne, g. m. Enevold Seefeldt t. Viffertsholm 225, 431.
— Ax., t. Søgaard 320.
— Christoffer, t. Aarsmark 409.
— Edel, g. m. Pros Mund t. Rønnebæksholm 387.
— Folmer, t. Linderumgaard 271.
— Fr., t. Bregentved 302.
— Jørgen, t. Næs 36, 37, 56, 65, 105,

119, 139, 225, 258, 329, 333, 385, 489.
Urne, Knud, t. Søgaard 144, 387.
— Palle, t. Gyllebo 317.
— Sivert, t. Sanderumgaard 134.
Urup, Karen, g. m. Fr. Budde t. Tøllist 127, 259.
— Ove, t. Aagesholm 391.

Valdemar, Chr., greve 141, 248, 425.
Valkendorff, Christoffer, t. Glorup 264.
— Henning 155.
Vasspyd, Erik, t. Søgaard 83, 387.
Vesteni, Dorte, g. m. Enevold Kruse t. Vingegaard 83, 439.
— Erik, t. Søbygaard, Hagested 85, 173.
Venstermand, Knud, t. Finstrup 259.
Veyle, Christen Osterssøn, jurist 3, 100.
Vibe, Peder, t. Gerdrup 326, 450.
Viffert, Corfitz, t. Næs 163, 274.
Vind, Anne, g. m. Jørgen Krag t. Endrupholm 223, 418.
— Iver, t. Nørholm, Torpegaard, Klarupgaard 116, 136, 238, 273, 307, 323, 382, 441.
Vinding, Rasmus, jurist 160.
Vinstrup, Peder, biskop 251.
Wittrup, Barbara, g. m. Chr. Friis t. Kragerup 383.
Vognsen, Jac., t. Kongensgaard 291.
— Jens, adelsmand (?) 320.
— Jesper, t. Hørbylund 77.

Ziewitz, Karen 72, 222, 376.

STEDNAVNE

Kun naar de omtalte sager med nogen sandsynlighed kan henføres til en bestemt hovedgaard, er denne medtaget i registret. Steder, der kun nævnes i forbigaaende, er ikke medtaget. Hele landsdele eller herreder medtages ikke. Stednavnene har den form, der bruges i Trap, 4. udg.

Aaby, Kær h. 260.
V. Aaby, Sallinge h. 156.
Ø. Aaby, Sunds h. 155.
Aagaard, V. Han h. 60, 134, 144, 351, 367.
Aakær len 217.
Aalborg 112, 220, 262, 270, 271, 273, 286, 378, 426.
— hospital 218, 316.
Aalborghus len 18, 20 f., 24, 87, 90, 93, 105, 110, 112, 115, 126, 139, 154, 163, 164, 166, 203, 226, 232, 285, 289, 310, 327, 330, 360, 369, 473.
Aarhus domkapitel 53, 325.
Aarhusgaard len 315.
Aarslevgaard, Vindinge h. 32.
Aarsmarke, Musse h. 31, 409.
Aastrup, Volborg h. 310.
Aastrup len, Vennebjærg h. 125.
Abrahamstrup len 350.
Agersborggaard, Ø. Han h. 38, 169, 269, 338, 380, 409.
Agersbæk, Hing h. 366.
Aggersvold, Tuse h. 247, 309, 311.
Albæk, Hornum h. 155, 169, 200, 228, 236, 248, 309, 334.
Allindemagle, Ringsted h. 30.
Alslev, Faxe h. 30, 146.
Lille Arden, Gerlev h. 201, 336.
Arreskov, Sallinge h. 241, 246, 307, 361.
Asdal, Vennebjærg h. 335.
Assens 121.
Astrup, Salling n. h. 263, 286.
Avnsbjærg, Lysgaard h. 24, 129, 361, 374.

Baggesvogn, Vennebjærg h. 259.
Barløsegaard, Baag h. 32.
Barsebæk, Harjagers h. 29, 419.
Basnæs, V. Flakkebjærg h. 30, 89.
Bavelse, Tybjærg h. 30, 144, 251.
Beldringe len 244.
Beltoft, Slet h. 203.
Bendstrup, Sønderhald h. 147.
Bendstrupgaard, Sønderhald h. 318.
Berridsgaard, Musse h. 31.
Bidstrup, Hovlbjærg h. 67, 368, 437.
Billesholm, Luggude h. 29.
Billeskov, Baag h. 32.
Binderup, Gerlev h. 162.
Birkelse, Kær h. 133, 248, 260, 354.
Birkholm, Merløse h. 227, 334, 346, 350.
Bjerregrav, Rinds h. 72.
Bjersgaard, Asbæk 29.
Bjørnkær, Kær h. 78, 224, 297, 373, 392.
Bjørnsholm, Aars h. 40, 45, 61, 126, 130, 136, 228, 243, 294, 298, 302, 312, 323, 357, 364, 442.
Blenstrup, Hellum h. 203.
Bodum Bisgaard, Revs h. 135, 231, 266.
Bogense 164.
Bolbro, Odense h. 147.
Boller, Bjærge h. 34, 152, 155, 158, 184, 352, 393, 410.
Boller, Børglum h. 333, 381.
Boltinggaard, Gudme h. 32, 143, 146.
Bonderup, Horns h. 183.
— Merløse h. 30, 350.
Borgeby, Torne h. 216, 451.
Borreby, V. Flakkebjærg h. 344, 410.
Boslunde, Slagelse h. 156.
Bosøkloster, Froste h. 29, 127, 238, 259.
Bramminge, Skast h. 304, 347.
Bramstrup, Aasum h. 383, 413.

Bramstrup Mølle, Aasum h. 383.
Bratskov, Ø. Han h. 72, 101, 129, 155, 275, 338, 374, 431.
Bregentved, Ringsted h. 30, 152, 158, 185, 279, 301.
Bremersvold, Fuglse h. 31.
Brinkgaard, Højer h. 213.
Brobygaard, Sallinge h. 33.
Broholm, Gudme h. 338.
Brusgaard, Galten h. 247.
Store Brøndum, Hellum h. 87.
Buderupholm, Hornum h. 22, 34, 42, 58, 66, 74, 131, 200, 219, 224, 236, 272, 299, 305, 308, 314, 322, 329, 340, 351, 369, 381, 425.
Bustrup, Rødding h. 253, 317.
Bygholm len 162, 163, 218.
Bækhuse, V. Horne h. 402 ff.
Bøgesholm, Tønnersø h. 81.
Bøjend, S. Hald h. 26.
Børglum kloster len 45, 121, 139, 276, 311, 350.
Børsmose, V. Horne h. 38.
Bøvling len 165, 334.

Christianopel 220.
Christianstad 220, 261.
Clausholm, Galten h. 34.

Dalby Borup, Fakse h. 186.
Dallund, Skovby h. 32, 146, 338, 351, 360.
Dalsgaard, Halmstad h. 315.
Dalumkloster len 264, 475.
Damsbo, Sallinge h. 33, 146, 320, 451.
Damsgaard, Vandfuld h. 252, 492.
Dejbjærglund, Bølling h. 71, 113, 117, 376, 435.
Demstrup, Gerlev h. 20, 27, 34, 54, 64, 67, 72, 89, 104, 105, 128, 130, 146, 154, 162, 179, 200, 205, 208, 209, 210, 212, 215, 216, 226, 229, 232, 235, 236, 237, 246, 255, 256, 257, 284, 287, 356, 361, 370.
Donslund, Slavs h. 264, 265.
Dragsholm len 166, 167, 420.
Dronningborg len 51, 108, 247, 254.
Druestrup, Fakse h. 186.
Dueholm len 150, 324.
Dufeke, Luggude h. 29.
Durup, Gislum h. 202.

Egebjærg, Revs h. 210, 213, 420.
Egede, Fakse h. 30, 138, 149.
Egeskov, Sunds h. 32, 33, 36, 91, 152, 188, 238, 325.
Egholm, Volborg h. 30, 146.
S. Elkær, Kær h. 273, 338.
Ellensborg, se Ulfeldtsholm.
Elvedgaard, Skovby h. 33, 152, 189.
Enderslev, Bjæverskov h. 186.
Endrupholm, Skast h. 223, 418.
Engelsholm, Tørrild h. 34, 146, 152, 189.
Enggaard, Skovby h. 249, 338, 351, 413.
Enslev, Hovlbjærg h. 108.
Eriksholm, Merløse h. 137.
Eskildsø, Horns h. 104.
Eskilstrup, Vindinge h. 161.
Espe, Sallinge h. 394.
Gl. Estrup, Sønderhald h. 127, 135, 153, 180, 209, 228, 248, 275, 298, 341, 363, 377.

Faaborg, Skast h. 149.
Faarevejle, Langelands n. h. 32.
Faarup, Tørrild h. 343, 365.
Fangel, Vindinge h. 106.
Favrskov, Sabro h. 119, 264, 303, 345, 437.
Ferreslev, Aasum h. 413.
Finstrup, Sallinge h. 32, 151, 245, 259.
Fjellebro, Sallinge h. 127, 413.
Fly, Fjends h. 78, 391.
Fløjterup, Bjæverskov h. 186.
Fravdegaard, Aasum h. 91, 135, 228, 231, 367, 368, 382, 383, 413.
Frederiksborg len 350.
Freerslev, Ringsted h. 185.
Freltofte, Aasum h. 318.
Fræer, Hellum H. 203.
Frøslevgaard, Stevns h. 121, 387, 451.
Frøstrup, V. Horne h. 140, 144, 221, 239, 253, 271, 299, 300, 336.
Fuglslev, S. Dyrs h. 154.
Fussingø, Sønderlyng h. 154.
Fævejle, S. Dyrs h. 124, 252, 324.
Førslev, Ø. Flakkebjærg h. 30, 135, 146.

Gaasevadsholm, Fjære h. 176.
Gamborg, Vends h. 84.
Gaverslund, Holmans h. 315.
Gelskov, Sallinge h. 228, 363.
Gerdrup, V. Flakkebjærg h. 30, 151, 156, 184, 326, 336, 450.
Gessinggaard, Nørhald h. 132, 436.
Gessingholm, Sønderhald h. 19, 24, 26, 27, 34, 53, 63, 67, 71, 77, 89, 94, 104, 105, 110, 113, 115, 129, 131, 146, 147, 154, 179, 181, 200, 204, 215, 216, 226, 232, 235, 237, 242, 244, 246, 262, 284, 287, 310, 324, 361, 362, 363, 370, 438, 492.
Gisselfeld, Ringsted h. 6, 219.
Gjorslev, Stevns h. 30, 173, 418, 486.
Glorup, Gudme h. 31.
Glostrup, Ods h. 164.
Grindeslevkloster, Nørre h., Salling 125, 358.
Gudumlund, Fleskum h. 200, 232, 271, 297, 308, 322, 339, 340, 351, 385.
Gulland 85.
Gunderslevholm, Ø. Flakkebjærg h. 19, 24, 237, 358, 361, 390.
Gundersted, Slet h. 203.
Gunderstedgaard, Slet h. 203.
Gunderup, Gislum h. 214, 330.
Gundsøgaard, Sømme h. 486.
Gundsømagle, Sømme h. 226.
Gyllebo, Jerrestad h. 29.

Hageløse, Skyts h. 104.
Hagenskov len 167.
Hagsholm, Hovlbjærg h. 364, 486.
Hald len 88, 126, 163, 207, 210, 213, 217, 254, 268, 274, 277, 352, 476.
Halkær, Aars h. 25, 52, 59, 68, 142, 204, 339, 349.
Halmstad len 261.
Halstedkloster len, Laalands n. h. 486.
Hammelmose, Børglum h. 47, 138.
Hanstedgaard, Vore h. 440.
Haraldskær, Tørrild h. 112, 117, 127, 251, 354, 435, 441, 447.
Harreslevgaard, Skovby h. 32, 151, 156, 184, 338, 341, 351.
Harrested, Ø. Flakkebjærg h. 319.
Hasmark, Lunde h. 33, 233.
Hastrup, Nørvang h. 419.
Havnø, Hindsted h. 133, 395, 434.
Havreløkke, Fuglse h. 31.
Hellerup, Faraas h. 75, 211, 233, 332.
Hellerup, Vindinge h. 91, 106.
Helligkildegaard, Revs h. 153.
Helnekirke len 218.
Helsingborg len 88, 220.
Hemdrup, Slet h. 229.
Hemmestrup, Middelsom h. 180, 190.
Hennegaard, V. Horne h. 144, 204, 221, 246, 249, 257, 296, 300, 307, 309, 311, 327, 330, 344, 352, 360, 368, 380.
Herlufsholm, Ø. Flakkebjærg h. 37, 71, 93, 119, 121, 122, 128, 134, 148, 152, 176, 205, 206, 207, 209, 223, 227, 229, 232, 234, 236, 238, 247, 262, 265, 269, 279, 288, 290, 292, 293, 297, 305, 312, 324, 329, 331, 335, 337, 343, 363, 364.
Herningsholm, Hammerum h. 85, 120, 218. 222, 242, 276, 321, 356, 395, 419, 479.
Herrestadgaard, Herrestad h. 29.
Herringe, Asbo h. 55, 93, 137.
Hesselager, Gudme h. 33, 138, 146, 321.
Hesselby, V. Flakkebjærg h. 156.
Hesselmed, N. Horne h. 38, 287, 339.
Himlinggaard, Gønge h. 167.
Himmelstrup, se Hemmestrup.
Hindsels, Revs h. 79, 210, 214, 231, 262, 271, 318, 352, 380.
Hinsgavl len, 260.
Hjelmsø, Ringsted h. 30.
Hjermeslevgaard, Børglum h. 38, 348.
Hjerresdal, Valsgaard s. Hindsted h. 18.
Hjerup, Baag h. 144.
Hjuleberg, Aarstad h. 243.
Holbækgaard, Rovsø h. 301, 436.
Hollufgaard, Aasum h. 215, 234, 311, 324, 364, 368, 372, 377, 413.
Holm, se Rosenholm.
Nørre Holmgaard, Skodborg h. 353.
Holmekloster, Sallinge h. 102, 172, 409, 418.
Holmemølle, Skam h. 382.
Holstenshus, se Finstrup.
Horsens, St. Hans kloster 166.
Hundsbæk, Malt h. 74, 251.
Hundslund kloster len 164, 175.

Hvedholm, Sallinge h. 32, 137, 152, 161, 189, 233.
Hven, Rønnebjærg h. 226.
Hverringe, Bjærge h. 33, 231.
Hvidkilde, Sunds h. 43.
Hyllede, Fakse h. 186.
Hæstrupgaard, Børglum h. 142.
Høgestad, Herrestad h. 29.
Højet, Falster s. h. 83.
Højris, Mors s. h. 34.
Hønborg len, 349.
Hønnerup, Vends h. 32.
Hørbygaard, Tuse h. 290.
Hørbylund, Dronninglund h. 77, 335.

Irup, Hassing h. 18, 36, 37, 40, 52, 67, 73, 77, 208, 228, 234, 237, 240, 248, 263, 273, 318, 325, 332, 339, 363.
Iversnæs, Vends h. 32.

Jernit, Gern h. 362.
N. Jernløse, Merløse h. 170, 259, 433.
Jershave, Bjærge h. 33, 52.
Jerstrup, Skam h. 32, 33, 360.
Jungedgaard, Salling n. h. 36, 39.
Jyderup, Fakse h. 186.
Jyllinge, Sømme h. 183.
Jølby, Mors n. h. 42.

Kabbel, Skodborg h. 78, 79, 129, 215, 232, 334, 374, 435, 441.
Kallundborg len, 164.
Katholm, S. Dyrs h. 270, 319.
Kimmerslev, Ramsø h. 167.
Kindvig, Baarse h. 241.
Klingstrup, Sunds h. 32, 146, 155.
Klogerup, Bara h. 301, 446.
Knabstrup, Merløse h. 30, 146, 350.
Knivholt, Horns h. Vendsyssel 75, 137.
St. Knudskloster i Odense 74.
Knudstrup, Luggude h. 29.
Knylle, Lunde h. 32, 233.
Kokkedal, Ø. Han h. 258, 338, 339, 341.
Koldinghus len 85, 87, 127, 147, 168, 349, 350.
Kongsted, Fakse h. 186.
Kongstedlund, Hellum h. 25, 38, 41, 43, 72, 75, 306, 342, 376, 385.
Kornumgaard, Slet h. 305.
Korsøgaard, Rinds h. 343.
Krabbesholm, Hindborg h. 41.
Kragerup, Løve h. 383.
Krapperup, Luggude h. 275, 276.
Krastrup, Slet h. 37, 38, 50, 52, 65, 66, 73, 79, 102, 112, 119, 142, 143, 148, 214, 229, 232, 236, 271, 276, 289, 290, 294, 295, 297, 321, 325, 327, 328, 329, 332, 337, 342, 346, 347, 354, 363, 367, 377, 392.
Krogsbølle, Skam h. 202.
Krogsgaard, Skast h. 92, 221, 235, 255, 262, 266, 304, 322, 380.
Krogsgaard, Skodborg h. 74, 329, 376.
Kronborg len, 350.
Krumstrup, Gudme h. 329.
Krænkerup, Musse h. 245.
Kundby, Tuse h. 230, 258, 376.
Kyø, Slet h. 25, 230, 266, 291, 297, 344, 356.
Kærgaardsholm, Rødding h. 309, 345.
Kærsgaard, Vends h. 334, 418.
Kærstrup, Fuglse h. 31.
Københavns befæstning, 220, 261.
København, St. Annæ bro 261.
Københavns ladegaard 105.
Gl. Køgegaard, Ramsø h. 362.
Kølby, Slet h. 102, 148.
Kørup, Skam h. 52, 54, 72, 90, 94, 113, 122, 123, 141, 163, 175, 202, 205, 213, 228, 232, 234, 236, 244, 248, 249, 251, 256, 269, 275, 298, 299, 309, 313, 338, 360, 361, 368, 377, 382, 389, 391, 396, 431, 449.

Ladby, Ø. Flakkebjærg h. 177, 227.
Laholm len 261.
Langaas, Faraas h. 25, 208.
Langesø, Skovby h. 32.
Lejre, Volborg h. 306.
Lekkende, Baarse h. 241, 244.
Lemvig 49, 78, 274.
Lengsholm, Horns h. Vendsyssel 126, 381.
Lerbæk, Tørrild h. 89, 120, 125, 271, 285, 349, 358.
Linderumgaard, Vennebjærg h. 271.
Lindholm, Volborg h. 365.
Lindholt, Faraas h. 381.

Lindskov, Sunds h. 43, 288, 353, 382, 445.
Lindved, Nørvang h. 244.
Lund, domkapitel 86, 251.
— St. Peders kloster 111.
Lundby, Slet h. 203.
Lundbygaard, Hammer h. 30.
Lundbæk, Hornum h. 66, 69, 142, 200, 208, 228, 229, 272, 308, 322, 327, 334, 340, 341, 346, 351, 378.
Lundenæs len 218, 321.
Lundergaard, Hvetbo h. 34, 369.
Lundsgaard, Bjærge h. 35, 83, 131, 138, 233, 309, 330.
Lydumgaard, V. Horne h. 110, 140, 298, 351.
Lykkesholm, Vindinge h. 32, 152, 158, 186.
Lyngballe, Gern h. 34, 151, 155.
Lyngby, Hellum h. 262.
Lyngbygaard, Hasle h. 317, 358.
Lyngholm, Hassing h. 44, 51, 68, 300, 309, 345.
Lystrup, Sønderhald h. 105, 147, 179, 181.
Læsten, Sønderlyng h. 141.
Løgismose, Baag h. 32, 146.
Løgstør, 37, 112, 335.
Lønborggaard len 208, 337, 395.
Løvenholm, se Gessingholm.

Magleby, Stevns h. 173.
Maglemølle, Ø. Flakkebjærg h. 269.
Malmøhus len 90, 216.
Manderup, Horns h. 181.
Margaard, Skovby h. 32, 146.
Mariager kloster len 48, 246, 251, 301.
Matrup, Tyrsting h. 34, 152, 158, 186.
Mejlgaard, N. Dyrs h. 34, 146.
Mogenstrup, Sønderhald h. 318.
Momtoft, Hillerslev h. 214, 236.
Mortenstorp, Ringsted h. 288.
Mullerup, Gudme h. 31, 146, 230, 231, 309, 338, 413.
Møgeltønder, Tønder h. 173, 418.
Møllegaard, Langelands s. h. 352, 447.
Mørkøvgaard, Tuse h. 128, 249.

Nakkebølle, Sallinge h. 33, 82, 151, 156, 256.
Nandrup, Mors n. h. 41, 73.
Nebbegaard, Holmans h. 335.
Nebel, Hillerslev h. 318.
Vester Nebel, Skast h. 203.
Nedergaard, Langelands n. h. 75.
Nibe 111, 130, 162, 273, 275, 276.
Nibstrup, Horns h., Vendsyssel 174, 316, 391.
Nielstrup, Sunds h. 33, 75, 76, 387, 450.
Nislevgaard, Lunde h. 234, 248, 362.
Nordskov, Sallinge h. 137.
Norup, Gerlev h. 301.
Nyborg 112, 127.
— len 166, 217.
Nybølle birk, Laalands n. h. 166.
Nygaard, Brusk h. 362.
— Langelands n. h. 33, 103, 106, 108, 109, 361.
Nykøbing len 153.
Nysum hovgaard, Aars h. 149.
Nørre Næraa, Skam h. 202, 234.
Næs, Hellum h. 22, 36, 37, 51, 65, 68, 71, 73, 76, 90, 94, 105, 114, 119, 120, 139, 203, 225, 266, 289, 310, 329, 333, 339, 346, 353, 360, 363, 369, 370, 385.
Næs, Onsø h. 29, 267, 302, 329, 449.
Næsbyholm, Tybjærg h. 148.
Næstved 122, 269.
Lille Næstved, Ø. Flakkebjærg h. 176, 227.
Nøragergaard, Gislum h. 202, 295.
Nørbeg, Sønderlyng h. 72.
Nørholm, Ø. Horne h. 116, 136, 307, 441.
Nørlund, Aars h. 42, 79, 93, 126, 133, 149, 229, 243, 297, 319, 327, 337, 340, 377, 378, 382, 383, 425, 430.

Odden, Vennebjærg h. 142, 270, 286, 336.
Odense 113.
Odensegaard len 338, 350.
— provsti 84.
— St. Knuds kloster 74.
Oksholm, Ø. Han h. 74, 134, 315, 370.
Olstrup, Laalands s. h. 31.
Orebygaard, Musse h. 375.
Orelund, Baag h. 112.
Ovegaard, Hindsted h. 298.
Overgaard, Gerlev h. 38, 53, 326, 328, 425.
Overklit, Vennebjærg h. 395.

Ovesholm, Gærds h. 162.
Ovrø, Horns h. 225.
Ovtrup, V. Horne h. 203.

Pallesbjærg, Ulborg h. 244.
Pandum, Hornum h. 78, 244, 318.
Pederstrup, Laalands n. h. 31, 146.
— Ning h. 34, 146.

Qvalsholm, se Herningsholm.
Quitzowsholm, Lunde h. 268, 427.

Raabelev, Villands h. 410.
Raaby, Froste h. 19.
— Mønbo h. 186.
Raakilde, Hornum h. 219.
Raastrup, Hundborg h. 37, 90, 231, 236, 339, 360, 368, 377.
Randrup, Hindsted h. 143, 214, 229, 302, 342, 355, 427.
Rantzausholm, se Holme kloster.
Rask, Nim h. 286, 409.
Ravnholt, Vindinge h. 32, 152, 158, 187, 413.
Ravnstrup, Tybjærg h. 347, 395, 435.
Rebstrup, Hornum h. 58.
Restrup, Hornum h. 43, 50, 56, 57, 66, 68, 111, 131, 136, 138, 139, 141, 169, 172, 200, 230, 243, 244, 248, 251, 263, 270, 293, 297, 303, 308, 321, 322, 332, 339, 362, 368, 369, 377, 378, 385, 425, 426, 427, 438, 442.
Revs, Hellum h. 238.
Revsnæs, Hellum h. 39, 253, 273, 289, 306, 385, 426, 429.
Ribe 116, 221, 357.
Riberhus len 87, 89, 90, 91, 93, 212, 420.
Rigstrup, Sabro h. 34, 152, 159, 187, 322, 363.
Ringe, Gudme h. 107, 269.
— mølle, Skam h. 234.
Ring kloster len 162, 218.
Ringstedgaard, Aasum h. 51, 272.
Ringsted kloster len 222, 319, 396.
Rosenholm, Ø. Lisbjærg h. 21, 53, 73, 134, 141, 346, 384.
Rosenvold, Bjærge h. 34, 146, 152, 159, 188.
Roskilde domkapitel 92, 258.
Roskildegaard len 22, 150, 167, 225, 474, 486.
Rudbjærggaard, Laalands s. h. 31, 152, 159, 188, 213.
Rue, Aasum h. 386.
Rugballe, Tørrild h. 123.
Rydhave, Ginding h. 354.
Rygaard, Gudme h. 56, 336.
— Horns h. 146.
— Volborg h. 30, 152, 362.
Rødslet, Kær h. 175.
Røgle, S. Asbo h. 347, 448.
Rønnebæksholm, Hammer h. 387.
Rønningesøgaard, Aasum h. 27, 32, 54, 91, 123, 134, 135, 234, 264, 325, 332, 338, 367, 368, 370, 372, 386, 413.
Rønnowsholm, Børglum h. 297.
Rørbæk, Bjærge h. 239.
— Nørvang h. 170, 287, 396.
Rørbæksgaard, Gislum h. 295.

Saabygaard, Vore h. 248, 388, 446.
Saksild, Hads h. 295.
Saltø, Ø. Flakkebjærg h. 170, 259, 433.
Sandbygaard, Tybjærg h. 381.
Sanderumgaard, Aasum h. 134, 135, 370, 413, 451.
Sandholt, Sallinge h. 32, 82, 120, 152, 159, 187.
Sebberkloster, Slet h. 37, 48, 120, 133, 142, 144, 203, 207, 209, 214, 238, 243, 252, 270, 273, 294, 312, 327, 328, 343, 373, 376, 407, 486.
Sejlstrup len 311, 320, 360.
Sejrø, Skippinge h. 167.
Selsø, Horns h. 30, 104, 146, 171, 180 ff., 183, 192, 449.
Sennels, Hillerslev h. 317.
Silkeborg len 117, 352, 366.
Skanderborg len 53, 122, 147, 166, 352.
Skaarupgaard, Horns h. 21.
Skaføgaard, Sønderhald h. 147, 384.
Skedal, Tønnersø h. 29.
Skerngaard, Middelsom h. 440.
Skibsted, Hellum h. 294.
Skinnerup, se Ulriksholm.
Skivehus len 24, 45, 105, 209, 218, 351.
Skjoldemose, Sunds h. 94.
Skodborg len 349.

Skodborghus, Malt h. 202, 336.
Skovbølling, Gørding h. 286.
Skovgaard, Tørrild h. 20, 27, 34, 54, 64, 65, 104, 128, 154, 215, 216, 224, 232, 235, 241, 255, 275, 284, 356, 370.
Skovsbo, Bjærge h. 32, 152, 159, 188, 228, 257, 301, 364, 413.
Skovsbølgaard, Nørvang h. 396 ff.
Skovsgaard, Sallinge h. 396.
Skrepenborg, Horns h. 181.
Skrumsager, N. Horne h. 92, 117, 118, 171, 244, 253, 267, 270, 274, 322, 366, 402.
Skuldelev, Horns h. 258.
Slette, Ø. Han 258, 276, 310, 373.
Slumstrup, Bølling h. 310.
Smedstrup, Ingelstad h. 409.
Snedinge, V. Flakkebjærg h. 233, 319, 328.
Snersted len, Ljunits h. 86.
Snevre, Merløse h. 149.
Snistrup, Tønnersø h. 29.
Soficholm, Falsters n. h. 104.
Solbjærg, Skast h. 347.
Sorø akademi 105.
Spannarp, Himle h. 171.
Sostrup, N. Dyrs h. 34.
Sparresholm, Hammer h. 55, 76, 308.
Stangerup, Gerlev h. 212.
Starupgaard, Harre h. 26, 445.
Stenalt, Rovsø h. 128, 171, 306.
Stenkelstrup, Ramsø h. 185.
Stensgaard, Sallinge h. 32, 33, 78, 151, 157, 184.
Støvring, Støvring h. 219.
Støvringgaard, Støvring h. 169, 431.
Svanholm, Horns h., Sjælland 76, 271.
Svanninge, Sallinge h. 157.
Svenstrup, Ø. Han h. 373.
Sæby, Volborg h. 258.
Sæbygaard, Dronninglund h. 257, 268, 317, 322, 340, 388.
Sæbyholm, Laalands n. h. 314.
Søbo, Sallinge h. 307.
Søbygaard, Gern h. 41, 71, 75, 248, 388, 418, 434.
Søbysøgaard, Aasum h. 32, 134, 387, 413, 486.
Sødal, Nørlyng h. 60, 136, 225, 289.
Sødringholm, Gerlev h. 20, 27, 34, 53, 54, 64, 104, 128, 145, 146, 154, 200, 216, 218, 219, 224, 226, 241, 246, 284.
Søgaard, Hillerslev h. 267.
— Hing h. 347, 409.
— Merløse h. 279, 299, 346, 387.
Søholm, Stevns h. 308, 313, 314.
Søholt, Fuglse h. 31.
Sønderby, Baag h. 167.
— Horns h. 180.
Søndergaard, Hindsted h., Valsgaard s. 312.
Sønderhaa, Hassing h. 262.
Sørup, Ringsted h. 30, 272, 366.
Søviggaard, V. Horne h. 203, 232, 266.

Taagerup, Harjagers h. 29.
Taagerød, Bjæverskov h. 279, 303, 408.
Tanderup, S. Dyrs h. 154.
Tandrup, Hassing h. 94, 134, 263, 272, 306, 339.
Tangegaard, Gudme h. 32.
Tersløsegaard, Merløse h. 346, 350.
Tidemandsholm, Børglum h. 143, 346.
Tiim, Hing h. 75, 76, 129, 248, 333, 336, 359.
Tirsbæk, Hatting h. 57, 350, 370, 409.
Tiselholt, Gudme h. 33, 338.
Tisted 62, 309.
— Gislum h. 202.
Tjele, Nørlyng h. 61, 392.
Tjæreby, Ringsted h. 185.
Todbøl, Hundborg h. 18, 35, 43, 50, 67, 75, 80, 94, 134, 209, 213, 239, 242, 339, 365, 377, 384.
Toftholm, se Mørkøvgaard.
Tommerup, S. Asbo h. 317.
Torbenfeld, Tuse h. 92.
Torpe, Horns h. 183.
Torpegaard, Aasum h. 143, 238, 382, 395, 413.
Torpegaards mølle, Aasum h. 383.
Torstedlund, Hornum h. 91, 148, 200, 219, 276, 297, 298, 307, 308, 322, 326, 332, 340, 342, 351, 369, 382.
Torsted mølle, Hornum h. 382.
Tostrup, Gislum h. 295, 305, 338, 378, 429.
— Ingelstad h. 367.
Trolholm, V. Flakkebjærg h. 105, 209, 374, 376.

Trudsholm, Gerlev h. 233, 410.
Trøjborg, Tønder h. 24, 120, 174, 317, 445.
Tulsted, Hellum h. 76, 91, 112, 114, 229, 252, 297, 314, 332, 367, 378, 425, 426, 486.
Tulstrup, Hovlbjærg h. 362.
Tunbyholm, Ingelstad h. 410.
Tustrup, Hellum h. 203, 211, 341.
Tvis kloster, Hamrum h. 174.
Tybrind, Vends h. 33, 146.
Tygestrup, Merløse h. 346, 350.
Tyvelse, Tybjærg h. 207.
Tøjstrup, Gudme h. 135, 269.
Tølløse, Merløse h. 176, 341, 346, 350, 429, 432.
Tønder 120.
Tøttrup, Børglum h. 148, 169.

Ugerslevgaard, Skam h. 123, 230, 234, 295, 329, 338, 351, 366, 388.
Ulfeldtsholm, Vindinge h. 32, 146, 211, 414.
Ullerup, Hillerslev h. 317.
Ulriksholm, Bjærge h. 20, 32, 302, 314, 336, 384, 419.
Ulstrup, Hundborg h. 339.
— Ringsted h. 186.
Urne birk, Laalands n. h. 166.
Ulterslev, Laalands n. h. 410.

Vaar, Slet h. 21, 38, 53, 66, 67, 92, 116, 119, 120, 143, 205, 208, 213, 232, 238, 273, 274, 291, 297, 325, 353, 356 f., 359, 361, 364, 368, 369, 370, 379, 385.
Vaarst sø, Fleskum h. 232.
Valbygaard, Gønge h. 242, 452.
Vallen, Fjære h. 176, 361.
Vallund, Malt h. 286.
Valløse, Fers h. 29.
Valsø, Ringsted h. 30.
Valsølille, Ringsted h. 320.
Vang, Kær h. 50, 141, 366, 378.
V. Vanned, Hillerslev h. 317.
Vapnø, Halmstad h. 83.
Varberg len 88, 162, 218.
Vedbygaard, Løve h. 141.
Vejen, Malt h. 202.
Vejle 113.
Vejlevgaard, Sallinge h. 308, 382.
Vejrum, Gønge h. 84, 242.
Vejstrup, Gudme h. 135.
Vemmetofte, Fakse h. 374, 443.
Vesby, Horns h. 180.
Vestervig len 79, 153, 168, 212, 263, 369.
Viffertsholm, Hellum h. 225, 431.
Villestrup, Hindsted h. 51, 69, 142, 201, 208, 236, 245, 263, 270, 289, 293, 298, 300, 308, 309, 312, 313, 327, 328, 329, 337, 348, 367, 370, 373, 377.
Vindblæs, Slet h. 127.
Vindinge, Bara h. 301.
Vingegaard, Sønderlyng h. 310, 381, 438, 439.
Virring, Hjelmslev h. 147.
Visborggaard, Hindsted h. 328, 347.
Visselbjærg, Skast h. 90, 144, 252, 254, 271, 290, 309.
Vissingkloster len 273.
Viverup, Fakse h. 186.
Vivild, Sønderhald h. 106, 118.
Vognserup, Tuse h. 51, 69, 93, 122, 137, 149, 176, 207, 211, 225, 229, 230, 235, 249, 265, 286, 309, 323, 324, 326, 331, 333, 344, 362, 376, 377, 392, 419, 428, 432, 433.
Volsted, Fleskum h. 263.
Volstrup, Dronninglund h. 317.
Vorgaard, Dronninglund h. 23, 75, 111, 136, 177, 243, 313, 390.
— Hellum h. 24, 55, 62, 66, 129, 133, 141, 225, 228, 245, 262, 263, 297, 341, 348, 358, 368, 376, 380, 384, 386, 407, 426, 431, 472.
Vosborg, Ulborg h. 36, 331.
Vosnæsgaard, Ø. Lisbjærg h. 392.
Vraa, Kær h. 69, 82, 102, 124, 133, 169, 208, 230, 262, 317, 361, 366, 367, 378, 430, 431.
Vrejlevkloster, Børglum h. 248.
Vrensted, Dronninglund h. 388.

Ystad 220, 261.

Øland, Hassing h. 39, 53, 134, 169, 300, 306, 339.

Øllufgaard, Skast h. 90, 203, 211, 230, 305, 337, 381.
Ølstedgaard, Sallinge h. 33.
Ørbæk, Slet h. 315.
Ørbæklunde, Vindinge h. 32.
Ørndrup, Aars h. 311, 439.
— Mors s. h. 140.
Ørreslevgaard, Lunde h. 32, 146, 338, 351.
Ørslevkloster len, Fjends h. 101, 217.
Ørum len 48, 140, 324.
Øsby, Horns h. 181, 380.
Østergaard, N. Horne h. 124, 125, 315, 336, 437, 486.
Østerø, Faraas h. 316, 337.
Østrupgaard, Sallinge h. 32.
— Lunde h. 32.

KROHNS BOGTRYKKERI